

NYELVÉSZETI ÉS IRODALMI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF LINGUISTICS AND LITERARY SCIENCES
ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
REVIJA JEZIČNIH I KNJIŽEVNIH STUDIJA
ЖУРНАЛ ЛИНГВИСТИКИ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

2002

VII.
NEMZETKÖZI
SZLAVISZTIKAI NAPOK

STUDIA
SLAVICA 1-2
AVARIENSIA

СОДЕРЖАНИЕ

PLENARNA SEJA; PLENARNA SJEDNICA; ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

NYOMÁRKAY ISTVÁN: <i>Utjecaj njemačke gramatikografije na srednjo-europske gramatike od kraja 18. stoljeća</i>	8
JANUSZ BAŃCZEROWSKI: <i>Естественный язык как предмет языкознания</i>	13
ZINKA ZORKO: <i>Besedje v porabskem andovskem govoru</i>	26

SEKCIJA ZA SLOVENSKI JEZIK IN KNJIŽEVNOST

JOŽE POGAČNIK : <i>Šenoov „Nagelj s pesnikovega groba“ v hrvaški in slovenski perspektivi</i>	34
JOŽE LIPNIK: <i>Evropska listina o regionalnih ali manjšinskih jezikih</i>	45
<i>Slovenski jezik na stičišču evropskih jezikovnih skupin</i>	46
<i>Словенский язык в контакте с другими европейскими языками</i>	53
<i>Slovene language in contact with european language groups</i>	61
IRENA STRAMLJIČ BREZNIK: <i>Medmetni frazemi s sestavino „bog“ v slovenščini in hrvaščini</i>	68
MERKLINÉ DONCSE CZ IBOLYA: <i>Nekatere slogovne značilnosti porabskega rokopisa „Sibilska knjiga“</i>	74
IRENA OREL: <i>Vpliv nemščine v slovenskih tiskih od srede 18. do srede 19. stoletja</i>	78
JOŽICA ČEH: <i>Cankarjevi stiki s hrvaško moderno</i>	89
MIRKO KRIŽMAN: <i>Theodor Kramer - pesnik avstrijskega panonskega sveta</i>	97
SILVIJA BOROVIK: <i>Sodobna slovenska proza v Avstriji - stičišče in presečišče</i>	108
MARKO JESENŠEK: <i>Besedoslovne lastnosti prekmurskega jezika</i>	117
ELIZABETA BERNJAK: <i>Slovenski pravopis v protistavi z madžarskim pravopisom</i>	129
MIRAN HLADNIK: <i>Razmerje med slavistiko in slovenistiko na ljubljanskem primeru</i>	142
MIHAELA KOLETNIK: <i>O panonskem slovenskogoriškem besedju</i>	151
MIRAN ŠTUHEC: <i>Nekaj misli o slovenski esejistiki</i>	162
FERLUGA-PETRONIO FEDORA: <i>O francoskem in italijanskem prevodu „Hasanaginice“ Marka Bruerevića Desrivauxa (1765?-1823)</i>	170
SKAPER NÉ EMBERSICS ERZSÉBET: <i>Tvorjenke v rokopisu z Gornjega Senika</i>	174
BLANKA BOŠNJAK: <i>Milan Pugelj in novelistika Guya de Maupassanta</i>	187

KROATISTIKA

JANJA PRODAN: <i>Iz književne i kulturne prošlosti Pečuha</i>	198
MARIJA TURK: <i>Tipovi kalkova u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima prema njemačkom predlošku</i>	204
STJEPAN HRANJEC: <i>Narječje u funkciji prožimanja dviju kultura</i>	217
MILVIA GULEŠIĆ: <i>Hungarizmi u hrvatskim jezičnim savjetnicima</i>	225
IVO PRANJKOVIĆ: <i>Klasifikacija čestica u hrvatskome standardnom jeziku</i>	231
LATINKA GOLIC SAMARŽIJA-ERNEST BARIĆ: <i>Ikavsko-jekavski govori u županiji Baranyi</i>	237
KREŠIMIR NEMEC: <i>Hrvatska proza 1990.-2000.</i>	255
A.ŚLEZAK, E.TOKARZ: <i>Gradišćiancy Chorwaci w kontekście wielokulturowości Unii Europejskiej</i>	261
STJEPAN BLAŽETIN: <i>Hrvatska književnost u knjizi Zoltána Csuke „A jugoszláv népek irodalmának története”</i>	266
MARIO BEREČIĆ: <i>«Khinki» - prijevodna epizoda hrvatskog prosyjateljstva</i>	273
ĐURĐA STRSOGLAVEC-ANTONIO JURJIĆ: <i>Infantilni pripovjedač u književnom, filmskom i kazališnom mediju</i>	281

СЕКЦИЈА СЛАВЈАНСКИХ ЈАЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУР

ИМПЕ Х. ТОТ: <i>Фонетическая характеристика „Кюстендилского фрагмента”</i>	288
ВИКТОР Е.МОИСЕЕНКО: <i>Цветовая семантика слав. *rolъ-</i>	297
НАТАЛИЯ ВИДМАРОВИЧ: <i>Мистико-аскетическая традиция исихазма накануне крещения Руси (об истоках влияния на древнерусскую литературу)</i>	312
ЛАСЛО ЯСАИ: <i>К проблеме тождества лексических значений в глаголах видовой пары</i>	326
ЭНДРЕ ЛЕНДВАИ: <i>Русский анекдот как прецедентный текст</i>	333
ЛЮДМИЛА Н.МОИСЕЕНКО: <i>Образная функция цвета и света в творчестве Н.В.Гоголя</i>	343
ИШТВАН ФЕРИНЦ: <i>Картина жизни грешника в молитвах Кирилла Туровского</i>	363
ВАЛЕРИЙ ЛЕПАХИН: <i>Икона в древнерусской литературе домонгольского периода</i>	370
МИХАЙ КОЧИШ: <i>Лейтанская минея</i>	384
ПЛАМЕН ПАНАЙОТОВ: <i>Знаки и концепты в заумном языке русских футуристов</i>	390

МАРИЯ ЯНКОВИЧ: <i>О некоторых русских ФЕ и их венгерских соответствиях</i>	397
Ч. ЙОНАШ, ЭРЖЕБЕТ: <i>Многомерные димензии художественного текста (венгерские переводы Блока – русские переводы Ади)</i>	403
ZSUZSANNA RÁDULY: <i>Немецкие кальки русского, хорватского, польского и венгерского языков</i>	413
ИШТВАН ФЕНЬВЕШИ: <i>Национальный имидж венгров в зеркале русской литературы 20 века</i>	421
SZIGETHI ANDRÁS: <i>Глубинная психология и высокая пневматология: две парадигмы русской художественной мысли на рубеже XIX -- XX вв.</i>	430
МАРК ТРОТТЕР: <i>Пространство в романе Б. Пастернака «Доктор Живаго»</i>	435
MÁRCZINÉ NYÍRI MÁRTA: <i>Глагол «быти» в Псковской 3-й летописи по строевскому списку</i>	441
ФЕДОСОВ ВИКТОР: <i>Фонетика в первых «русских грамматиках», изданных в венгрии в конце XIX – начале XX века</i>	451
БАЛЕРИЙ КОМАРОВ: <i>Символика, выявляемая циклом «Повести Белкина» А.С.Пушкина</i>	464
ИШТВАН ПОЖГАИ: <i>К вопросу превращения категории лица-нелица в категорию одушевленности-неодушевленности по материалу Синайского патерика</i>	478
ВОСТРЕЦОВА Т.К.: <i>Былое и грядущее. Культурологический аспект на занятиях по русскому языку как иностранному</i>	490

MAGYAR SZOMSZÉDOS ÉS ROKON NÉPEK SZEKCIÓ

ZOLTÁN ANDRÁS: <i>Szláv analógiák magyar szólásokhoz</i>	496
BÖLCS MATILD: <i>A hagyományteremtés eltérő pozíciói egy burgenlandi horvát családragény ürügyén</i>	502
UDVARI ISTVÁN: <i>A Mária Terézia - féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén III. nyomtatott urbárium</i>	510
BAROTA MÁRIA: <i>R. M. Rilke Csehov-recepciójához két válasz nélkül maradt levél kapcsán</i>	541
GUTTMANN MIKLÓS: <i>Szláv elemek egy magyar falu nyelvében</i>	554
БАКОНИ ИШТВАН: <i>Деловой русский язык: прошлое – настоящее – будущее</i>	560
BOKOR JÓZSEF: <i>A szlovén nyelvöldrajzról – magyar szemmel</i>	568
ZSILÁK MÁRIA: <i>A hercegszántói szlovákok</i>	573
BOZSUK IZABELLA: <i>Magyar szavak a történelemhez kapcsolódó ruszin frazeológiai kifejezésekben</i>	582
KOLLÁTH ANNA: <i>Fikció vagy valóság? (észrevételek a kisebbségi helyesírásról)</i>	587

RUDAŠ JUTKA: <i>A posztmodern identitás II, avagy „Személyiségnek lenni a legtöbb...”</i> (Márai Sándor).....	595
DR. IMRE SZÍJÁRTÓ: <i>Poglavje iz zgodovine slovensko-poljskih književnih stikov: Lojze Krakar in Tadeusz Różewicz</i>	606
ZÁDROVICH BERNADETT: <i>Nyelvi kölcsönzések az ólmodon élő gradišćei horvátok ça nyelvjárásában</i>	613

**PLENARNA SEJA
PLENARNA SJEDNICA
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ**

UTJECAJ NJEMAČKE GRAMATIKOGRAFIJE NA SREDNJOEUROPSKE GRAMATIKE OD KRAJA 18. STOLJEĆA

Razina se opće obrazovanosti u svako doba ogleda u jezičnoj komunikaciji, u jednosmislenosti, cjelishodnosti i učinkovitosti govornoga akta. Korištena komunikacija ne može se zamisliti bez vladanja odgovarajućim rječničkim fondom i bez poznavanja propisa ispravne, prikladne komunikacije, drugim riječima bez poznavanja i aktivne porabe gramatike. Istraživanje pristupa, strukture, podjele i načina prikazivanja gramatika je predmet posebne discipline koja se, po Branki Tafra zove gramatikologija (Tafra, B.: *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Matica hrvatska. Zagreb 1992).

Posebno je zanimljivo vrijeme kraj 18. i prve decenije 19. stoljeća. U to se doba počinje svjesno reguliranje nastave maternjeg i stranih jezika. U zakonu Ratio educationis izrađena je kompletna metodologija školske nastave i u jezičnoj nastavi kao uzor počinje se upotrebljavati udžbenik njemačkoga jezika *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre (prvo samo Anleitung...)*. Na posredan i neposredan utjecaj te gramatike prvi je upozorio H. Keipert. Posebno su pozornosti vrijedni njegovi članci *Vuk Karadžić und Avram Mrazović* (ZS1Ph 52. 104-127) i *Anton Bernolák's Kodifikation des Slovakischen im Lichte der thesianischen Schulschriften*. In: *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongress in Preßburg/Bratislava...1993*. 233-246).

Što se tiče teoretskog pristupa gramatikologiji korisna je i poučna monografija Bernda Naumanna, *Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856* (Berlin 1986). U pogledu eventualne usporedbe s istodobnim i prethodnim mađarskim gramatikama, osobito s gledišta latinskoga gramatičkog modela temeljno je djelo *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelviük* od Istvána Szathmárijia ('Naše stare gramatike i naš standardizirajući književni jezik (Budapest 1968). Za opću orijentaciju u spomenutoj tematici može se koristiti monografija Jánosa Balázsa, *A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei*. Kézirat. ('Osnovi gramatikografije i počeci mađarske gramatičke literature'). Budapest 1956.

Osnova je teza o kojoj je i Keipert govorio da je ta bečka gramatika u mnogom je utjecala na srednjo- (i istočno)europsku gramatikografiju u naznačenom periodu. Taj se utjecaj očituje, prije svega, u podjeli same gramatike, u definicijama (ukoliko ih uopće ima), u više primjera za pojedine „regule”, u pokušajima za usporedbu predmetnog jezika sa meta-jezikom i jezikom-uzorom i, ne u posljednjem redu, u nekim objašnjenjima osobitosti predmetnoga jezika.

Što se struktuiranja bečke gramatike tiče, karakteristična je podjela na pet poglavlja:

1. Die Rechtsprechung oder Rechtlesung
2. Die Tonmessung
3. Die Rechtschreibung
4. Die Wortforschung oder Wortänderung
5. Die Wortfügung

Ta se podjela može pojaviti u nešto modificiranom obliku što, međutim, ne isključuje činjenicu da u dotičnom grupiranju svaki sastavni dio njemačke gramatike dobije svoje mjesto. Očit je utjecaj odnosno neposredan uzor u prvim poglavljima. U opisu ispravnog govora i čitanja gramatike slijede redosljed u bečkoj gramatici, ponekad i primjeri su isti. Za polazište u opisivanju gramatičkih kategorija služi također njemački uzor. Sintaktička pravila se opisuju prema vrstama riječi, ukoliko je moguće, na semantičkoj osnovi. Takav je pristup, između ostaloga, rekcijama, gdje slavenski gramatičari skoro doslovno preuzimaju njemačke strukture, ponekad i bez primjedbe da se dotična njemačka struktura u materinskom jeziku izražava drukčije.

Analiza je već izvršena (v. Nyomárkay István: *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Lucidus Kiadó. Budapest 2002. 172 p. 'Buđenje u njegovanju materinskog jezika i tradicija u nas i u naših susjeda'). Pojava bečke gramatike znači prekretnicu u srednjoeuropskoj gramatikografiji. Postupno se stavlja u prvi plan njemački model jezičnoga opisa i, time ujedno, i neposredni nastavni cilj. S toga gledišta Jachnow H. je u pravu kad kaže da su slovnice „gebrauchssprachliche Anweisungsgrammatiken” (Jachnow, H.: *Zur Entwicklung sprachtheoretischer Konzeptionen in der kroatischen und serbischen Grammatikschreibung des 17., 18. und 19. Jahrhunderts: Sprachbegriff, Grammatikbegriff und Satzbegriff*. *Suvremena lingvistika* 17, sv. 1-2, br. 31-32. 59-86). Mislim ipak da u onodobnim gramatikama nema smisla tražiti neke izrazito znanstvene koncepcije jer se jednostavno radi o manje ili malo više promišljenoj adaptaciji njemačkog modela kao neposrednog i latinskoga kao posrednog ili tradicionalnog uzora. To pokazuju hrvatske, slovačke i slovenske gramatike osamdesetih godina 18. stoljeća. Taj se utjecaj ogleda i u mađarskoj gramatikografiji, možda, s izrazitijim utjecajem žive latinske tradicije. Taj zaljubljenik, naravno, ne osporava opravdanost tvrdnje Helmuta Jachnowa. Gramatike su, s malim iznimkom, napisane kao važna pomoćna sredstva za učenje stranih jezika i za svjesno razumijevanje maternjeg.

S gledišta predmetnog jezika i metajezika gramatike u spomenuto doba možemo uvrstiti u slijedeće skupine:

1. Gramatike za učenje stranog (u našem slučaju njemačkog) jezika;

Predmetni jezik: njemački.

Metajezik:	latinski:	Grammatica germanica cum institutione emendata linguae germanicae in usum ditionum caes. regiarum...a Franc. Ant. Schlögel. Posonii 1787.
	mađarski:	A' német nyelvnék megtanulására való könnyű és helyes intézett a' magyar nemzeti iskoláknak számára. Budán...MDCCLXXXI.
	hrvatski:	Napuchenyé vu Navuk nemszkoga Jezika na potrebu vanyé Nardonih Skol Vugerzkoga y Horvatzkoga Kralyeyztva...Vu Budimu...1787
Metajezik:	mađarski:	Új német grammatika, vagy: német szóra ta nító könyv, mellyet nagy részént néhai Gottsed lipsiai professornak könyveiből szedegetvén... nyomtatott Kratzer János Ágoston. Posonban...1787.

2. Gramatike za učenje maternjeg jezika (zapravo, gramatike maternjeg jezika autora za strance).

Predmetni jezik: hrvatski (kajkavski).

Metajezik: njemački:	Kroatische Sprachlehre, oder Anweisung für Deutsche, die kroatische Sprache...zu erlernen ...Herausgegeben von Franz Kornig... Agram ...1795 Kroatisch-Slavische Sprachlehre zum Nutzen und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen. Herausgegeben von Joseph Gjurkovechki... Pesth 1826. Grammatik der kroatischen Mundart. Neu bearbeitet und herausgegeben von Ignaz Kriztjanovich... Agram...1837.
----------------------	---

Predmetni jezik: hrvatski (štokavski)

Metajezik: njemački	Nova slavonska i nimacska Grammatika — Neue Slavonisch- und Deutsche Grammatik... verfasst durch Mathiam Antonium Relkovich... Wien... 1774. Anleitung zur slavonischen Sprachlehre... Dritte vermehrte und verbesserte Auflage. Herausgegeben von P. Marianus Lanossovich... Ofen... 1795.
---------------------	--

Predmetni jezik: slovački Metajezik: latinski	Grammatica slavica auctore Antonio Bernolák Ad Systema Scholarum Nationalium in Ditionibus Caesareo-Regiis introductum accomodata. Posonii...1790.
Predmetni jezik: slovenski Metajezik: njemački	Kraynska Grammatika, das ist die kraynerische Grammatik...verfaßet R.P. Marcus a S. Antonio Paduano Augustiner Barfüßer... Zweyte verbesserte Auflage. Laybach...1783.
Predmetni jezik. mađarski Metajezik: njemački	Farkas János (Johann Farkas): Ungarische Grammatik für Deutsche...Wien 1816
Metajezik: njemački i latinski	Szaller György (Georg Szaller): Hungarica Grammatica Latine et Germanice — Ungarische Sprachlehre lateinisch und deutsch erklärt. Preßburg 1793.
Metajezik: mađarski	Földi János: Magyar nyelvkönyv, avagy Grammatika... 1790 Szalay Imre: Magyar nyelvtudományi rövid oktatás. Negyedszeri javított és bővített kiadás. Pest 1831.

Ukoliko hoćemo shematsku sliku vidjeti, gramatike možemo podijeliti prema predmetnom- i metajeziku:

<u>Predmetni jezik</u>	<u>Metajezik</u>
ne materinski: njemački	 latinski mađarski hrvatski njemački
materinski: hrvatsko-kajkavski hrvatsko-štokavski slovenski (krajnski)	
slovački	
mađarski	latinski
	njemački

latinski
mađarski

Hoćemo li uvesti kao treći komponent i jezik-uzor, dobit ćemo sliku:

<u>Predmetni jezik</u>	<u>Metajezik</u>	<u>Jezik-uzor</u>
ne materinski: njemački –	latinski mađarski	njemački njemački
materinski: hrvatsko-kajkavski hrvatsko-štokavski slovenski (krajnski)	njemački	njemački latinski
slovački -	latinski	latinski njemački (mađarski)
mađarski -	njemački	njemački latinski
	mađarski	njemački latinski

Pojam jezika-uzora (mađ. mintanyelv) potrebno je koristiti jer i u gramatikama kojima je metajezik njemački često nailazimo na upućivanja na mađarski uzus (osobitno kod Bernoláka), i to je naravno, tako i u mađarskim slovnica s njemačkim metajezikom (npr., kod Farkasa).

Međusobna povezanost (školskih) gramatika pokazuje na izvjestan način zajedničke ili srodne crte u shvaćanju i definiranju zadatka i cilja gramatike. To je prvenstveno pedagoški i normativni cilj. Njemačka se gramatikografija već počela oslobađati okova latinske gramatike i na kraju 18. stoljeća već je izgradila svoju strukturu, svoj model opisa. U srednjoeuropskim zemljama latinska je tradicija imala dosta duboke korijene, najdublje u Mađarskoj gdje latinski jezik nije bio mrtav. Autori su bili latinsko školovani i u ostalim područjima i kulturnim središtima Ugarske. Tako su se i u jezičnim opisama, miješale dvije tradicije razumljivo sa prevagom njemačke jer se većina gramatika pisala ili za Nijemce (Austrijance) ili za one koji su znali njemački. Prve su gramatike u vrijeme prosvjetiteljstva postavile sebi praktični cilj u čijemu se ostvarivanju osobito mađarskoj autori mogli osloniti i na latinskim metajezikom pisane mađarske gramatike ranijih vremena.

ЕСТЕСТВЕННЫЙ ЯЗЫК КАК ПРЕДМЕТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Известно, что становлению языкознания как независимой, самостоятельной отрасли науки способствовали сравнительно-исторические исследования, распространившиеся в XX веке. Общеизвестен и тот факт, что младограмматики определяли в качестве предмета языкознания все явления, связанные с речевой деятельностью индивида. По их мнению, речевая деятельность определяется физиологическими, физическими и психическими факторами и, следовательно, все грамматические категории психически мотивированы. Сказанное относилось в первую очередь к семантике и синтаксису, следовательно, обусловленность процессов и структур предполагалась в так называемом ассоциативном психологизме.

К концу XIX века инновационный потенциал младограмматиков стал ослабевать. Представляемую ими индуктивную парадигму, которую сопровождали такие явления, как историзм, позитивизм, эволюционизм и психологизм, в первой четверти XX века заменила новая научная парадигма, которую принято называть структурализмом или же верификационизмом (Bańcerowski 2001/1:1-29). Структуралисты предложили не только новую перспективу научных исследований, но и новое понимание самого концепта естественного языка. Язык, являющийся по природе своей формой проявления общественного сознания, воспринимался ими как знаковая система (структура), как упорядоченное множество элементов, выполняющих на различных уровнях языка своеобразные функции. Таким образом, в области языкознания и само понятие предмета научного исследования обрело новое определение, поскольку младограмматики локализовали язык в мозгу конкретной личности. [В этом отношении однозначно высказался соучредитель и основной теоретик младограмматической школы Германн Пауль (1846-1921).]

Однако не все инновации структуралистов оказались правильными и не все выдержали испытание временем. Сегодня мы уже знаем, что некоторые воззрения на природу естественного языка, относящиеся к периоду, предшествующему структурализму, оказались более верными, чем соответствующие определения самих структуралистов. К безусловным заслугам структуралистов следует отнести в первую очередь инновации металингвистического характера, иными словами то, что благодаря им произошло коренное изменение подхода к языкознанию, самого его понимания. Главным результатом этого стало окончательное "онаучивание" синхронного анализа естественных языков и создание основ дескриптивного направления в языкознании. Важную роль в этом сыграли так называемые "процедурные" устремления структуралистов. Они были нацелены на поиск аналитических процедур, позволяющих произвести "механическое" раскрытие и "объек-

тивное" описание языковых подсистем на разных уровнях. Замыслы такого рода были, разумеется, неосуществимы, однако они оказались чрезвычайно полезными, поскольку обратили внимание на необходимость и важность синхронного анализа. Тем самым, была доказана несостоятельность защищаемых младограмматиками положений, согласно которым синхронный анализ, научное описание языков на синхронном уровне неосуществимо. Более того, они доказали, что синхронный анализ возможен и безусловно необходим и для исторического языкознания. Стало очевидно, что начало и конец лингвистической мысли составляют вопросы не диахронного, но синхронного плана. С одной стороны, каждый элемент языка является составной частью какой-то системы, с другой стороны – изменение любого элемента автоматически ведет к видоизменению, переустройству всей системы, включающей в себя данный элемент.

Как мы уже упоминали, результаты методологических опытов структуралистов изменили понимание предмета лингвистического исследования. Собственно говоря, именно это, а не что-либо другое, привело к революционным изменениям индуктивной парадигмы младограмматиков. Результатом этого стало возникновение языкознания как относительно самостоятельной эмпирической научной дисциплины.

То, что структуралисты не сумели реализовать свои «процедурные» намерения, теперь уже не имеет существенного значения. Сегодня стало ясно, что научная ценность результатов синхронного лингвистического анализа не обусловлена примененными методологическими приемами, более того, иногда она и вовсе от них не зависит. В то же время это не означает, что следует отказаться от разработанных и применяемых структуралистами методов или же преуменьшить их значимость. Однозначно доказана релевантность роли их деятельности в развитии лингвистического мышления. Можно, однако, отметить, что на определенном этапе исследований структуралисты превратили свои воззрения в догму, что в дальнейшем стало тормозить развитие науки о языке. Заслуживают критики также и концептуальные выводы структуралистов, касающиеся онтологического и функционального понимания естественного языка. Отрицательной оценки заслуживает и тот факт, что в своих языковедческих исследованиях структуралисты полностью пренебрегли сферой ментальной действительности. Вследствие этого они ограничивали лингвистическое изучение "механическим" анализом собранных (т.е. письменных) текстов. Вследствие такого решения вопросов металингвистического характера естественные языки отождествлялись с языковыми корпусами: при этом подразумевалось, что эти корпусы содержат в себе и естественные языки. Последние виделись как некие имманентные структуры таких корпусов, причем данная структура отождествлялась с естественным языком. Структуралисты полагали, что то, что мы называем естественным языком, при обеспечении соответствующего аналитического метода можно вывести,

извлечь из соответствующих корпусов. Таким образом, на основании структуралистских концепций возникало понимание естественного языка как некоего бытия, существование которого независимо от человека и которое, с одной стороны, обладает в ментальной сфере пользующегося языком значительной автономией, и, с другой стороны, может существовать также и самостоятельно. Структуралисты обращали внимание в первую очередь на общественные функции языка, оставляя вне поля зрения упомянутую ментальную реальность и полностью игнорируя затрагивающие внутренний мир человека когнитивные функции языка. В конечном итоге можно сказать, что они занимались исследованием не столько естественного языка, сколько, в первую очередь, конечными продуктами языкового механизма.

К изучению связи между языком и его носителями, то есть пользователями, впервые обратился Ноам Хомский, переместив основное внимание лингвистов с языковых корпусов на исследование так называемой языковой компетенции (Chomsky 1965). Необходимость такой переориентации в известной степени вытекает и из самих генеративных принципов, поскольку, как известно, одним из краеугольных столпов порождающей грамматики является концепция врожденности, опирающаяся на гипотезу, в соответствии с которой определенные грамматические структуры родились одновременно с *homo sapiens*, и в этом смысле являются универсальными (Schaff 1972). Тем не менее, Хомский сначала был несомненно последователем структуралистов, и свои исследования он сосредотачивал на языковых корпусах (Chomsky 1962). Язык он представлял себе как множество предложений. Это явилось причиной того, что в порождающей грамматике большое значение приобрел синтаксис, которому в традиционном структурализме принадлежала второстепенная роль. На концепцию Хомского существенное влияние оказала современная формальная логика, в первую очередь теория Тарского, в соответствии с которой проблематика правды может быть введена и в области дедуктивных наук. Вследствие этого, те философские и логические концепции языка, которые ранее сосредотачивались только на логическом анализе языкового синтаксиса, распространились и на семантический анализ. Трансформационно-порождающая грамматика базировалась на достижениях современной философии языка и логики [в первую очередь на следующих работах: Rudolf Carnap „Die logistische Syntax der Sprache” и Kazimierz Ajdukiewicz „Das Weltbild und Begriffsapparatur”, „Sprache und Sinn”, „Die wissenschaftliche Weltperspektive (Erkenntnis)” (см. Schaff 1972)]. Рамки этой теории однозначно определялись дедуктивным методом. Эту парадигму принято также называть *фальсификационизмом* (Bańcerowski 2001/1:1-29), поскольку она следовала принципу, согласно которому конкретная гипотеза становится частью научного знания лишь постольку, поскольку возможна её фальсификация. Хомский категорически сопротивлялся тому, чтобы порождающую грамматику отождествлять с любой имплицитной (внутренней), то есть с

грамматикой "интернализированной" конкретной личностью. Формальные генеративные реконструкции множества высказываний он связывал с так называемой компетенцией *идеального говорящего – слушателя*. Такая инновация несомненно вызвала интерес к ментальной (психической) действительности, хотя тогда еще не предполагали, что именно эта действительность, а вовсе не некий идеальный язык, станет первичным объектом языкознания. Следует упомянуть, что изначально психолингвистика тоже занималась только изучением психической реальности языковых конструкторов (формальных грамматик). Изначально таким же образом действовала и нейролингвистика.

Следующий шаг в направлении установления связи между языком и конкретным носителем сделал Делл Хаймс (Hymes 1971), обогативший понятие языковой компетенции так называемой *коммуникативной компетенцией*. Его концепция, как это хорошо известно, в значительной степени повлияла на развитие не только социолингвистики, но и языковой прагматики. Таким образом были существенно расширены и перспективы дальнейших лингвистических исследований.

Структурное и классическое порождающее языкознание ограничивалось изучением только высказываний языка, вдобавок языка "идеально очищенного", в то время как на данном этапе начали считаться и с тем фактом, что в действительности не только языковые высказывания, но и сам язык авторов высказываний показывают большую дифференцированность. Вскоре обратили внимание на то, что языковые высказывания никогда не возникают самостоятельно, но только в сопровождении невербальных (пара- и экстраязыковых) кодов, с которыми устанавливаются отношения взаимодействия.

Следует добавить, что различные функциональные связи естественных языков с ментальной, то есть с психической и неврологической сферами, начиная уже с 60-х годов XX века стали объектом научных исследований, но до начала 80-х годов прошлого века внимание собственно обращалось лишь на определенный фрагмент ментальной действительности человека. Язык считался неким своеобразным "коммуникативным устройством", точнее таким устройством, которое действует почти полностью автоматически. Лишь в настоящее время мы становимся свидетелями того, что исследователи все больше внимания уделяют когнитивной роли языка, то есть той роли, тем функциям, которые язык выполняет в сфере ментальной оснащенности человека. Результатом таких начинаний стало рождение нового направления в исследованиях, а именно когнитивного языкознания, как проявления парадигмы постмодерна (Bańcerowski 2001/1:1-29).

Когнитивная лингвистика устанавливает значительно более тесную связь между естественными языками и их конкретными носителями, чем это делалось в порождающей лингвистике, поскольку предполагается, что ключ к пониманию природы человеческого языка кроется в понимании процессов познания. Прилагательное "когнитивный" (лат.: *cognitus, cognito* от *co(cum)*

(=вместе, полностью, совокупно) + *gnoscerе* (= знает, ведает) является отглагольной формой, происходящей от индоевропейского корня **gno-* (англ. *know*), и указывает на знание, сопряженное с ментальными процессами перцепции и познания, которые в свою очередь связаны с памятью, мышлением, аксиологической деятельностью, а в более широком смысле, с эмоциональной и чувственной сферой человека (Rorty (ред.) 1980). Критика когнитивистов в адрес порождающей теории языка была направлена, кроме модульности, также и на отсутствие психологической реальности порождающей грамматики, поскольку генеративисты создали целый ряд концепций и понятий, не имеющих психологического обоснования (Fife 1994:9-64).

По мнению лингвистов – когнитивистов (Langacker, Lakoff) отдельный, самостоятельный грамматический (языковой) модуль не существует, поскольку все множество свойственных человеку процессов познания одновременно со способностью усвоить язык и пользоваться им, подчиняется единой и неделимой когнитивной системе. Поэтому, с этой точки зрения язык является составной частью системы познания и как таковой может определяться независимо от того, что в этой системе является врожденным. Отсюда следует, что когнитивное языкознание предполагает совершенно иную (не модульную) организацию языка.

Таким образом, в когнитивной теории языка *знанию* принадлежит весьма значительная роль. В противоположность лингвистам-генеративистам, когнитивисты обращают внимание не только на операционное знание языка, но и на функционально-прагматическое знание. Сфера их интереса не ограничивается просто языковым знанием, их научная программа предполагает её распространение и на знание об объективной действительности, существующей вне языка. Следовательно, речь здесь идет о том, какое место занимает язык в когнитивном оснащении человека, какую роль он играет в восприятии, категоризации, концептуализации и хранении информации о мире, в том числе и о самом человеке. Когнитивисты не спрашивают, что же такое знание, каковы формы его существования и так далее. Как правило, о знании говорится так, как будто бы оно существовало или могло существовать и вне человека, как будто бы в человеческом мозге оно представляло лишь некую репрезентацию какого-то автономного вида знания. О знании почти всегда говорится лишь в том смысле, что оно является содержанием различных устных или же письменных выражений – слов, синтагм, предложений, текстов. Однако такой подход можно назвать и онтологическим заблуждением. Ведь в действительности ни слова, ни предложения, ни тексты не содержат и не могут содержать никакого знания. Совершенно лишенным рациональной основы является также представление, будто человеческие языки первичным образом содержатся в словарях, книгах, надписях или же в других формах языковых сообщений. Любое знание, в том числе и знание языка существует и может существовать лишь как специфическая особен-

ность человеческого сознания. Это относится и к любой другой, связанной с конкретным языком способности. В отрыве от конкретного человека не существует и по природе вещей не может существовать никакое знание, также как и любая способность или умение. Вне конкретных людей, то есть независимо от них, могут существовать только языковые выражения или произведения, представляющие знание их авторов. Но здесь следует подчеркнуть, что человеческие выражения или произведения не тождественны человеческому знанию. Это разные вещи.

Язык любого сообщества реально существует лишь постольку, поскольку существуют члены указанного сообщества. Древний латинский или греческий язык, освоенный поляками или венграми, нельзя рассматривать как язык древних римлян или греков. Таким образом, можно сказать, что существует лишь язык живущих поляков или венгров, но в этом же смысле не существует язык уже не живущих поляков или венгров. Совершенно иная ситуация, при которой на основе созданных кем-то высказываний, фиксированных текстов, то есть на основе эксплицитного знания мы способны в определенной степени моделировать язык их авторов, то есть их имплицитное знание. По этому поводу представляется уместным замечание о том, что эти факты являются в первую очередь подтверждением того, что мозг людей в значительной степени является устройством, работающим по аналоговому принципу, но оснащенным природой значительно богаче, чем это предполагалось ранее в традиционном языкознании.

В свете вышесказанного представляются ошибочными взгляды, в соответствии с которыми естественный язык следует искать в неких внешних, т.е. экстернализованных множествах языковых выражений, поскольку созданные человеком (актуальные) слова, предложения, тексты соотносятся с самим человеческим языком так же, как любой продукт соотносится с производственной программой, по которой он изготовлен. В этом смысле недопустимо отождествлять человеческий язык с множествами слов, предложений или текстов, которые являются конечным продуктом языкового механизма. Никакие словари, так же как и никакие собрания текстов, независимо от их качественной и количественной стороны, не содержат в себе естественный язык. Однако следует признать верным то положение, что любое языковое высказывание, как языковой объект, по природе своей лишь частично отражает естественный язык, то есть содержит лишь определенную часть знания и способностей данного субъекта.

Никакое языковое сообщение не содержит ничего, кроме того, из чего оно состоит, независимо от способа фиксации, будь то естественный звуковой, графический либо магнитный звуковой способ. Это означает, что оно не содержит ни языка, на основе которого оно создано, ни "собственного" значения. Значение языковых сообщений отражает знание создавшего их субъекта о самих сообщениях, причем оно касается в первую очередь формы сообще-

ний и приписанных им репрезентационных функций. Благодаря этим функциям, мы способны вызвать ту информацию, которую символизирует данный языковой знак (слово).

Часто говорят, будто человек перекладывает свои мысли, свое знание на бумагу. Никто не в состоянии это сделать. Какой бы для этого мог пригодиться способ? Через кровяные сосуды? При помощи ручки или карандаша? Впрочем, если такое было бы возможно, это означало бы, что тот, кто передает знание, сам лишается его. Также как и в случае естественного языка, знание тоже существует и может существовать только в живых существах, в их мозге. (Bańczerowski 2001/1:282-285) Не существует иной формы знания. Это в равной степени относится к знанию всех видов, будь то знание языковое или внеязыковое, теоретическое или практическое, врожденное или приобретенное, истинное или ложное, осознанное или неосознанное, основное или же мета-знание. Короче, онтологический статус знания любого рода всегда один и тот же.

Владение знанием является исключительным свойством человека. Определенная доля генетического знания свойственна всем живым существам, особенно тем, которые обладают мозгом. Существует много таких "не человеческих" мозгов, которые наследственным путем получают способность приобретения дополнительного знания. В любом случае не может быть правдой то, что только человек получает знание от природы, что только человек генетически оснащен способностью "созидать знание". В определенном смысле можно сказать, что и растения располагают некоторым "знанием", поскольку они "знают" при каких условиях, и когда они могут прорасти, когда они могут распусть листья, когда могут расцвести и так далее. Каждое зернышко, каждый плод, каждая картофелина, каждая фасолина и пр. содержит некоторое "знание". Итак, мы можем определить знание как некоторое состояние, свойство, некоторую программу живых существ. Следует, однако, отграничить генетическое знание, то есть знание, приобретенное наследственным путем, от знания, приобретенного на основании опыта, мышления и пр. Помимо знания, нужно отметить ту способность живого организма, которая направлена на воспроизведение (репродукцию) знания, на его обработку и/или создание. И, в конечном итоге, необходимо четко разграничить знание и способность. Знание является составной частью способности, следовательно, любая способность предполагает некоторую долю знания. Однако, с другой точки зрения, можно сказать, что возможно и независимое существование знания. Хорошим примером может послужить то, что иногда мы знаем, что нужно сделать, но не можем этого осуществить. Вероятно все же невозможно существование независимой от знания "чистой" способности. С одной стороны, мы можем рассматривать знание и способность как компаративные свойства, то есть свойства, которые могут или быть, или не быть, с другой же стороны, мы можем рассматривать их как градуальные

свойства, то есть такие, которых может быть больше или меньше.

Любое живое существо располагает определённым количеством знания, приобретенного генетически, но это количество различно. Вероятно, всем существам присуще некое «общее» знание, но помимо, этого, каждый вид получает от природы также и некоторое специфическое количество знания в интересах осуществления *разнообразия*. Однако отсюда не следует, что любое живое существо обладает потенциалом, необходимым для создания знания. Об общем, наследственном, и о специфическом знании, а также о способности создавать знание мы можем говорить и с точки зрения отдельных видов. Сказанное относится и к человеку. Несомненно, что каждый человек от рождения снабжен некоторым общим, то есть характерным для всего человеческого биологического вида знанием, но в то же время он обладает и специфическим потенциалом знания, и способностью создавать знание. Если сравнивать его с остальными видами, то оказывается, что природа передаёт человеку богатейший потенциал знания, а также самые мощные механизмы для воспроизведения, создания, обработки и сохранения знания. Помимо этого, людей отличает от прочих видов также полученный от природы "зародыш" языкового знания, а также и колоссальный потенциал способности создания языка. Все это входит в состав *видового "оснащения"* (программы) каждого человека. Однако это не означает, что каждый человек рождается с одинаковым "языковым оснащением", напротив, это индивидуально дифференцированное явление. Овладение языком означает развитие и/или конкретизацию упомянутого "языкового оснащения". Язык не может быть усвоен "извне", поскольку "снаружи" не существует никакой естественный язык. Любой человеческий язык является чьей-то неотъемлемой особенностью. Об овладении языком можно говорить только в метафорическом смысле. В действительности каждому человеку приходится самому и образовывать, и развить, и создать свой собственный язык. Бесспорным фактом, является то, что это происходит по образцу тех лиц, которых мы наблюдаем и с которыми находимся в контакте. Нельзя, тем не менее, придерживаться взгляда, в соответствии с которым все воспроизводят один и тот же общий язык, поскольку язык каждого человека является индивидуальным языком. Каждый конкретный человеческий язык неизбежно содержит в себе определенное знание и определенные способности. Естественно, никакое знание и никакая способность не могут существовать самостоятельно. Создание, обработка и пр. большего или меньшего количества знания у индивидов зависит не только от величины и, соответственно, качества потенциала, создающего знание, но и от того, что влияло на этот потенциал, поощрялось ли это развитие и в каком направлении, каким образом был подготовлен человеческий мозг с когнитивной точки зрения и пр. Мы ещё точно не знаем, каким образом знание передаётся генетическим путём, в какой форме оно существует в человеческом мозгу, как оно фиксируется в отдельных клетках, в какой фор-

ме существуют разные виды созданного знания. Возможно, некоторые разновидности знания являются своеобразными репрезентациями действительности, возможно – некими моделями или своеобразными "зеркалами".

Знание – это такое свойство, которое никто не может никому передать. Никто не способен усвоить никакое знание в дословном смысле этого слова. Люди не передают друг другу знание непосредственно, то есть таким образом, каким передают друг другу предметы. В случае знания возникает точно такое же положение, как и с языком (Bańcerowski 2001/1:1-29). Природа знания такова, что оно не может быть передано и, соответственно, не может быть заимствовано. Каждый вынужден самостоятельно создать или реконструировать знание. Основой коммуникации между людьми является вовсе не то, что кто-то передает свое знание принимающему, а принимающий это знание воспринимает, делает своим, фиксирует. Чем объяснить то, что люди нередко неспособны достичь "единства" даже тогда, когда очень того желают, и почему часто можно наблюдать такое явление, при котором партнеры в процессе коммуникации не понимают друг друга, или понимают неверно, несмотря на то, что передача информации состоялась. Человеческая коммуникация предполагает комплекс чрезвычайно сложных действий. Без познания этих процессов мы не сможем понять и объяснить, на чем же основываются действия "чисто" языковые, и на чем – коммуникационные.

Как мы упоминали ранее, люди не способны непосредственно передавать друг другу знание, и поэтому они пользуются языками, для этого они их изобрели. В рамках интерактивного действия люди передают друг другу лишь относительно адекватные сигналы, знаки, которые лишь заменяют, отмечают, символизируют знание. Любой сигнал, случайный или же намеренно созданный, всегда "информирует" получателя только о самом себе. Во-первых, о том, что он возник и прибыл, во-вторых, о том, что он такой же, как тот, которым получатель уже располагает, а не иной. То, что получатель "считает" сигнал "таким же", то есть подобием ранее узанного сигнала, зависит не только от самого сигнала, от его признаков или его свойств, но, в значительной степени, и от получателя, от его перцептивных, категоризирующих способностей, от приобретенного получателем знания и от интернализованных в нем стереотипов, от культурных традиций и т.п. Итак, сигналы могут передаваться и быть восприняты как замена чего-то, как такие знаки, которые информируют получателя о существовании кроющегося за ними содержания.

«Передаваемые» или «воспринимаемые» знаки всегда являются некими физическими явлениями, то есть сигналами или конкретными физическими предметами. Знание представлено в творческой человеческой деятельности любого рода, выражаемой в произведениях и в поступках, и даже в человеческом поведении. Знаки являются произведениями человека потому, что человек «придает» им соответствующую форму, которой он приписывает

статус релевантного свойства, в то же время он подчиняет им их значение, т.е. то, чем он будет пользоваться вместо чего, какое знание он будет ими сигнализировать, заменять. Некоторые знаки образуются из прочного вещества, другие из непрочного. Знаки на базе звучащей человеческой речи являются продуктами такого рода, которые человек создает «снова» и «снова». По отношению к человеку всякий знак является внешним объектом, иными словами он не существует внутри человека. Сказанное относится и к языковому знаку, к звуковому и графическому в равной степени. В человеческом мозге может быть сосредоточено лишь знание о форме и способе образования знаков, а также о сопрягаемым с ними значением и пр.

Языковой знак может выступать в коммуникационном процессе лишь в роли символа. Внутреннее информационное хранилище человека похоже на память компьютеров, которая состоит из упорядоченных по определенному принципу (принципам) "документов" ("файлов"), множество которых образует "регистры". У каждого «документа» есть своё имя, свой код, "ключ", который позволяет открыть «ворота» документа. Иначе мы не смогли бы активизировать их, вызвать, употребить кроющееся в них информационное содержание в конкретном коммуникационном действии. Эти «документы» являются когнитивными структурами, областями (доменами) семантической информации. У различных людей они различаются как с количественной, так и с качественной точки зрения, следовательно, они никогда не одинаковы, и по этой причине в процессе интеракции между партнерами происходит своеобразная коммуникационная «сделка» при помощи различных метаинформационных выражений (напр. *Что это значит?, с чем это связано?, как это следует понимать?, что вы подразумеваете?, объясните?, не понимаю, о чем речь?, на что это похоже, с чем оно связано?* и пр.), целью которой является "возмещение", дополнение недостающей информации, с целью нивелировать состояние внутреннего незнания, субъективной энтропии на основании уже известной информации. Почему бывает так, что человек прочитывает книгу, научную статью или текст и порой не понимает, о чем же собственно говорится в ней?

Например для того, чтобы лицо, не владеющее данным знанием, могло понять значение, скрытое в слове-символе *корнер* (= угловой удар), ему следует объяснить, предоставить вербальную "помощь" для того, чтобы он при помощи тех знаков, которыми располагает, смог бы сам создать в своем внутреннем информационном хранилище новый собственный «документ», новую когнитивную структуру. Значит, следует рассказать ему про игру в футбол, объяснить ее цель, стратегию и правила, может даже оказаться необходимым нарисовать ему футбольное поле и пр. Так, на основе известной ему информации, он окажется способным реконструировать, образовать, создать новую когнитивную структуру, новые информационные рамки, новый «документ», именем которого, кодом его станет слово *корнер*. Итак, слово *корнер*

как языковой знак само по себе ничего не означает (или же означает ровно то, из чего оно состоит). Это лишь стимул, кодовое имя, функция. Когда мы слышим это слово, в нас активизируется «документ», именуемый *корнер*, если мы таковым располагаем, но если у нас его нет, то это слово ничего нам не говорит, поскольку нам его не с чем соотносить, нет соответствующей когнитивной структуры, которую бы оно вызывало, активизировало. В этом случае оно может вызвать у нас лишь какие-то определенные ассоциации, но не передает и никакой основной информации, адекватной информации.

Следует добавить, что могут возникнуть случаи, в которых получатель, сам того не осознавая, может создать такой новый «документ», который не адекватен «документу» отправителя. В этом могут сыграть роль различные факторы, например, несовершенство перцептивной системы получателя, его эмоциональное состояние в данный момент, установки, несоответствующее выполнение получателем необходимых ментальных действий, помехи в коммуникационном канале и пр.

В зеркале вышесказанного мы видим, что понимание естественных языков как знаковых систем бессмысленно. Каким образом люди могли бы усвоить знаки? Как они могли бы существовать в человеческом мозгу? Как стало бы возможно их выражение (экстернализация)? Локализация знаков в человеческом мозгу представляется абсурдом. В лучшем случае мы смогли бы сказать, что естественные языки являются системами *знакоформ* (*имяформ*), которые вероятно фиксируются, материализуются в ментальном пространстве человека как *абстрактные артикуляционные – фонетические и графические – знакоформы, знакообразы*. С одной стороны, языковой механизм должен располагать имплицитной грамматикой, на основании которой человек способен образовать, создать эти внутренние знакоформы, служащие для называния когнитивных структур (фрагментов, «документов»), которые составляют его внутреннее информационное хранилище. С другой стороны, языковой механизм должен содержать в себе и то множество основных элементов, образующих абстрактные знакоформы, которые ему свойственны. Естественно, что сопряженному с упомянутым выше языковым механизмом знанию сопутствуют соответствующая способность и готовность, которые обеспечивают функционирование этого механизма. Следовательно, язык содержит в себе знание, создающее предпосылки для того, что мы способны понимать, а также создавать и реализовывать новые фонетические или графические знакоформы (Bańcerowski 2000/352-357).

Кроме способности и готовности выражаться устно и письменно, язык обладает и функциональным знанием. Кроме этого, семантический и прагматический компонент языка, помимо чисто функционального знания, связанного с морфемами, лексемами, фраземами и пр., содержит и знание о соответствующих способностях. Следует добавить, что семантическое знание непосредственно соприкасается, перекрещивается со знанием о внешнем мире,

противостоит ему и в определённой степени перекрывает. Прагматическое же знание тесно связано с культурным знанием, особенно с правилами поведения.

Человеческий мозг, как нам известно, содержит приблизительно 100 миллиардов нейронов, и каждый нейрон может установить около 50-ти тысяч связей с другими нейронами. Кроме этого, каждый нейрон обладает исключительно сложной внутренней структурой. В целом человеческий мозг представляет собой сеть невообразимо сложных связей. Можно предположить, что в каждом мозге, с одной стороны, существуют такие связи (коммуникативные линии, коммуникативные каналы), которые возникли вследствие генетических программ, с другой же стороны присутствуют и такие, которые возникли как результат социально-культурных, педагогических, образовательных и иных процессов.

Литература

- Bañcerowski Janusz, Néhány megjegyzés a beszédmegértés modellálásáról. In: *Beszédkutatás* 94. MTA, Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 1994. 51-68.
- Bañcerowski Janusz, A nyelvtudomány paradigmái. *Nyr* 2001/1.
- Bañcerowski Janusz, Néhány megjegyzés a természetes nyelv fogalmának értelmezéséhez. *Nyr* 2001/3.
- Bañcerowski Janusz, A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései (szerk. Nyomárkay István). ELTE, BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest. 2000.
- Chomsky N., *Syntactic Structures*. S-Gravenhag, Mouton. 1962.
- Chomsky N., *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass. The M.I.T. Press. 1965.
- Chomsky N., *Knowledge of Language*. New York/Westport, Conn./London, Praeger. 1986.
- Chomsky N., *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass./London, The M.I.T. Press. 1995.
- Fife J., *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. In: *Podstawy gramatyki kognitywnej* (szerk.: H.Kardela). Warszawa. 1994.
- Explaining Emotions* (szerk. A.O. Rorty). Berkeley. Los Angeles: University of California Press. 1980.
- Grucza Fr., *Zagadnienia metalingwistyki*. *Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana*. Warszawa. 1983.
- Grucza Fr., *Języki ludzkie a wyrażenia językowe, wiedza a informacja, mózg a umysł ludzki. Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa. 1997.
- Hymes D., *On Linguistic Theory, Communicative Competence and the Education of Disadvantaged Children*. In: *M.L. Wax, S.A. Diamond and F.O. Gearing, eds., Anthropologic Perspectives on Education*. New York, Basic Books. 1971, 51-66.
- Hymes D., *Competence and Performance in Linguistic Theory*. In: R. Huxley and E. Ingram, eds., *Acquisition of Language: Models and Methods*. London. Tavistock. 1971, 3-28.

Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle/S. (1 kiadás 1880).

Schaff A., Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych. Książka i Wiedza. Warszawa. 1972 (Lásd még e könyvről B.J. által írt recenziót: Nyelvtudományi Közlemények 79, 1-2 szám, 342-346).

BESEDJE V PORABSKEM ANDOVSKEM GOVORU

1 Uvod

Slovensko besedje je nenavadno bogato; s stališča slavistike je arhaično, saj se je v slovenskih narečjih ohranilo nekaj izrednih starin. Kmečki jezik je bil vedno konkreten in natančen v pomenskem razlikovanju. Slovenci živimo na ozemlju v Evropi, kjer se stikajo tri največje jezikovne sfere – slovanska, romanska in germanska in kjer se sekajo veliki bazeni: mediteranski, alpsko srednjeevropski, panonski in balkanski. Odkrivamo ostanke izginulih narodov (reke) – t. i. substrat in izposojene ali prevzete besede vseh vrst – t. i. adstrat.

Temeljno besedje smo prinesli iz pradavnine; slovanski jeziki imamo skupnih nad 2000 leksemov. Že v praslovanščini – v predzgodovinski dobi so si naši predniki izposojali besede npr. iz pragermanščine: *knez, penez, hiša, mleko, hlebec, hlev, okusiti, kupiti*. Z nemškim posredovanjem smo sprejeli velik del krščanske terminologije: širše slovansko *cerkev, menih, boter, vice* (v Andovcih *purgatorij*).

Zgodnjih nemških izposojenk z različnih področij se skorajda ne zavedamo: *škoda, pek, pila, mar, mrha, kunec, kreg, ubogati, skrinja, skedenj, kašča, cekar*. Z novo poljedelsko in obrtniško tehniko so se širili novi nemški termini, zlasti poimenovanje poklicev in kulturnih rastlin: *ajda, gomilice (koprc), žajbelj, pesa, regrad (mleč v Radgonskem kotu), krompir/krumpič*.

V zadnjih stoletjih se je zlasti v koroških, štajerskih pa tudi prekmurskih narečjih širilo mlado prevzeto besedje za orodja (rokodelci), gradiva, za kuhinjske predmete: *cimperman, gliha, graba, grunt, koštati, krumpast, ledičen, nucati, šalica, štihati*.

V panonskem prostoru so bili od naseljevanja pogoji za tvorbo nove leksike drugačni. Panonsko besedje obsega designate panonske materialne in duhovne kulture. Panonizmi obsegajo poimenovanja poklicev, človeka, sorodstvenih vezi, rastlin, živali, hrane in pijače, obredov, šeg in navad, uprave in predmetov. Kalki so dobesedni prevodi nemških besed in besednih zvez: *pritti k sebi, slišati komu, zastopiti*, smerni prislovi ob navadno dovršnih glagolih, tudi s predpono tipa *gor vstati*.

Prekmurje s Porabjem je bilo od 11. stoletja sestavni del ogrskega kraljestva in zaradi odtrganosti od drugih slovenskih pokrajin in omejene komunikacije z njimi ostaja tudi v besedju arhaično. Prekmurski knjižni jezik se začne razvijati naprej na gorički narečni osnovi v 18. stoletju in ostaja v leposlovju tudi danes, zlasti v slovenskem Porabju (tudi časopis štirinajstdnevnik).

Panonska izvirnoslovenska leksika je zapisana v Registru Dalmatinove Biblije iz leta 1584 (slovenske, bezjačke): *vrač* za *arcat*, *tannica*, *voza* za *tranča*, *knjiga* za *bukve*, *pop* za *far*, *ulica* za *gassa*, *klet* za *kelder*.

Niso se ustalili tisti panonizmi, za katere so v slovenskem osredju obstajali izvorni slovenski izrazi: *utroba* – drob, *svetek* – praznik, *blanja* – deska, *obet/obečanje* – obljuba, *pitati* – vprašati, *stvar* – reč, *istina* – resnica, *deca* – otroci.

A. M. Slomšek je v »vadnici« za nedeljske šole uveljavljal panonske besede: *blagoslov*, *venec* za *krancel*, *kupica* za *glaž*, *dete*, *kola* 'voz', *vraštvo* za *arcnija*, *številka* za *cifra*, *kinč* za *okras*, *jezero* za *taužent*, *krčma* za *oštarija*, *taberna*, *zrak* za *luft*, *troha* za *malo*, *glad* za *lakoto*, *golt* za *grlo*, *log* za *gozd*, *obed* za *kosilo*, *žmetno* za *slabo*.

Panonske besedje obsega designate panonske materialne in duhovne kulture, manjšalnice kot izraz pozitivnega ali negativnega čustvenega odnosa do človeka, živali, predmeta, leksikalizirani so izrazi *kupica*, *dušica*, *žganjica*. Najpogostejša so poimenovanja poklicev, lastnosti, predmetov (*kotač*, *tenja*, *žveгла*), okolja, sorodstvenih vezi (*dete*, *kum*, *sestrana*, *sneha*, *strina*, *tetica*, *ujec*; *dekla*, *deklička*), jedil in pijač (*kiseljak*, *povitica*, *vrtanik*, *zlevanka*), rastlin in živali (*hajdina*, *kokot*, *štrk*, *tikev*), obrednih terminov (*blagoslov*, *číslo* 'molek', *firma*, *gostivanje*, *plebanuš*, *pop*, *proščenje*, *sprevod*, *svetek*, *zdavanje*), upravnih terminov (*mali hlapec*, *rihtar*, *žüpa* itd).

Znani so arhaizmi: *gučati*, *guč*, *istina*, *reč* 'beseda', *návek*, *kola* 'voz', *ovači* 'drugače', *pitati*, *sčista*, *šteti* 'brati', *vek*, *vgojno* < v *godino*, *vrag*, *zobstonj*, *žitek*.

Del teh arhaizmov je izpričan v Brižinskih spomenikih, pa tudi v starocerkveni slovanščini. Starocerkvenoslovanske in prekmurske besede so: *blagoslov* (stcsl., BS: *slovo*), *ded-ek* (BS II. *ded*), *krov* (BS II: *pod krovy svoje*), *rob* (stcsl. *rab*'), *sveti se ime tvoje* (stcsl. *da svetit' sÆ imÆ tvoje*), *žitek* (stcsl. *žitije*).

2 Andovci so naselje v Porabju na Madžarskem, v katerem živi danes v 24 hišah 60 ljudi. Imajo svojega nepoklicnega župana. Preživljajo se s kmetijstvom, na delo pa se vozijo v Monošter. Otroke pošiljajo v vrtec in v osnovno šolo (10 učencev) v Števanovce.

Po ustanovitvi cistercijanskega samostana v Monoštru leta 1183 so v to redko poseljeno področje, poraščeno z gozdom, naseljevali Slovence tudi od drugod, zlasti ko je to področje prišlo pod frankovsko oblast ob koncu 8. stoletja. Pribinova kneževina v Spodnji Panoniji je obsegala ozemlje med Rabo in Dravo. Ko je v času Matija Korvina dobila posest tudi družina Batthyány iz Dobre, se je slovenski jezik v Porabju razvil v dva narečna govora: eden se govori okoli Gornjega Senika (Dolnji Senik, Verica, Ritkarovci), drugi okoli Števanovcev (Otkovci, Andovci, Sakalovci in Slovenska ves).

Oba govora imata zgodovinskorazvojno in tipološko prekmurske goričke strukturne značilnosti, kakršne so v nepanonskih narečjih že izgubljene, tako npr. kratko naglašene vokale tudi sredi besede kot odraz starega akuta po izgubi tonemskih nasprotij. Ker se je narečje med Rabo in Muro razvijalo dokaj nevpplivano od drugih slovenskih narečij, ob nemškem in madžarskem jezikovnem prostoru, je ohranilo svojo identiteto do danes. Vpliv zahodnoslovanske slovaš-

čine na najsevernejše južnoslovansko narečje se kaže npr. v ohranitvi naglasnega vzorca sedanjika *ne'sé:n* z naglašnim osebilom.

Ker je prekmurščina narečje v stiku z nemščino in madžarščino, se kažejo medjezikovni vplivi tako na glasovni kot na leksikalni ravni: izgovor zvočnika *j* kot pravega pripornika variira glede na glasovno soseščino med *j*, *dj*, *g*, *tj*, *k*; fonem [ö] iz *ü* pred *r*; germanizmi in madžarizmi.

Samoglasniški sestavi v goričkem podnarečju so po izvoru enaki, razlikujejo pa se v razvoju zlasti kratkih naglašnih samoglasnikov sredi besede, saj se ozki *é*, ozki *ó* in *a* v števanovskem govoru diftongirajo v *ie*, *uo* in *oa* z naglasom na prvi mori kratkega diftonga; dolga *i*: in *ü*: se izgovarjata zatezujoče, kot *i:ɥ/e:ɥ*, *ü:ɥ*.

Govor vasi Andovci je najbližji števanovskemu govoru. Naglas je jakostni, dolg ali kratek. Kratki naglašeni zlogi so možni tudi sredi besede. Dolgi naglašeni samoglasniki so: *i:/i:ɥ*, *ü:/ü:ɥ*, *u:*, *é:*, *ó:*, *é:ɥ*, *ó:ú*, *a:ɥ*, *a:ú*, *a:*, *⊗:*.

Dolgi *i:*, lahko tudi diftongiran v *i:ɥ*, je nastal iz tujega *i*: *Ma'ri:ja*, *'pi:reci*. Tudi dolgi *ü* iz *u*-ja se lahko diftongira v *ü:ɥ*: *'čü:jen*, *'dü:ɥša*. Dolgi *u* je redek, saj je večina vokaličnih *š* prešla v *ó:ú*: *'pu:n*, *'gó:úncati*, *'žó:únti*. Dolgi ozki *é* je naslednik dolgega etimološkega *e*, dolgega nosnega *Æ* in dolgega polglasnika: *'pé:č*, *g'lé:dan*, *'dé:n*. Dolgi ozki *ó* je redek; govori se pred zvočniki ali je nastal iz *-Áú*: *g'nó:j*, *m'ló:* 'mlel'. Diftong *é:ɥ* je refleks za dolgi *i*: *'ze:ɥd* 'zid'. Dolgi jat se je razvil v *a:ɥ*: *s'va:ɥt*, dolgi *o* in dolgi nosni *⊗* pa v diftong *a:ú*: *'ma:úč*, *'ra:úka*. Dolgi odprti *a* kaže vpliv madžarskega jezika: *d'va:*. Govori se samoglasniški *⊗*: *'k⊗:f*.

Kratki naglašeni samoglasniki so nastali iz starih skrajšanih akutiranih in novoakutiranih ter umično naglašnih samoglasnikov. Posebnost med njimi so kratki diftongični *ie*: *'mieša*, *'pies*, *'miegla*, *b'rieza*, *'žienin*, *'čielo*, *'žiena*; kratki diftongični *uo*: *'guoba*, *'nuosin*, *'kuoza*, *'kuoš*; kratki diftongični *oa*: *'boaba*, *b'roat*, *'moati*; iz madžarščine je prevzet *ö*: *d'vöma*, *k'röj*.

Za andovski soglasniški sestav je značilno, da so zveneči soglasniki na koncu besede ali zloga ohranjeni, da *h* onemeva ali ga zamenjuje *j*. Zvočnik *j* se izgovarja kot mehki *d'* na začetku besede ali med samoglasniki, za nezvenečimi soglasniki pa kot mehki *t'*. Znana je tudi palatalizacija *k* v *c*: *d'vó:rnič'e*. Zvočnik *v* se pred pavzo ali na koncu zloga premenjuje v *-f*: *p'roof*. Palatalni *nj* je ohranjen: *s'vinja*.

Posebnost porabskega narečja je raba glagolskih oblik moškega spola za ženske, zlasti v 1. in 2. osebi ednine.

3 Izbrano besedje v andovskem govoru domačega in tujega izvora (po besedilih v »Porabju«):

A *bečka* 'sod, kad, čeber' (psl. verjetno **b³/4či*, *b³/4čve*, stara kulturna beseda, poznolat. *buttis* 'sod, meh'); *baukš* (prekm. *boukši* 'boljši'); *britek* *britka* *britko* *bridek* (pokr. vzhodno 'grenek'; prekm. *britek*; ide. *bhrÁi* 'briti'); *broditi* *brodin* in *brest* 'tuhtati, razmišljati', *broditi* *brodim* 'mešati, bloditi'; *ešče* 'še';

gaušija 'gošča', *góšča* 'sesedek, gosta podrast, gozd, goščava'; *gólčati golčín* (v. imperf.) 'govoriti' (vzh. štaj., prekm.), 'doneti, grmeti' (izv. *go%olk*, *go%lč* 'govor, govornica', *go%lčanje*; r. csl. *g'ľcati*, *g'lk'*, *go%olt* 'požiralnik, žrelo'), *gušča* 'govor, govornjenje', *gu#čati* - *guči#jn* 'govoriti'; *goščica/guščica* -e 'koščica'; *grü#jška* -e 'hruška' (andovsko *gröjška*; »*Pyrus communis*«; koroška in štajerska dialekt. oblika poleg *hru%ška*; prakulturna beseda, zašla v slovanske jezike; kavkaško sorodstvo); *istina* -e 'resnica' (prekm. *i%ostina* 'resnica'; etimološko neznana, slovansko tudi *resnica*); *kopànja* -e 'korito'; *làgoji* -a -e (Andovci *làgvi*) 'hud, hudoben, zloben', *làgoj* 'zli, slab, hudoben (pkm.) tudi *làgov* (psl. **blag*', lit. *blagnas*); *ličíti* (Andovci), *lučíti lučím* 'metati, vreči v določeno smer'; *mlájše mlajšeta* 'deklič', psl. **mo%ld'* (*mlajši* - *mlajšov* porabsko 'otroci'); *nevòla* -e 'zlo, hudo, nesreča'; *ne%hati ne%han/neháti* (v. pf.) 'jenjati, pustiti' (dial. *nát*); *njati* < **nehati* < *nhati*); *ovaditi* 'priznati, izdati', *ovaditi koga komu/čemu*; *óv*, *óvi* (pkm., *ov den* predvčerajšnjim, pojutrišnjem'), *ov^{3/4}*, *ova*, *ovo*; *ova%k* 'drugače' (pkm.); *hic* 'ille, iste'; *pítati*, *pi%tam* (v. inpf.) 'spraševati, sodno zasliševati' (pkm., vzh. štaj.), stcsl. *ispyt^{3/4}* f. za *izpit*, stcsl. *pytati* -ajØ; *posanica* 'kozarec', and. *posanca* (»Trinkglas«/pkm.; **pos*'*sanica* 'sesati'); *ra%ón*, *rána* 'zgoden' (pkm. *ràno*, *ráni*, *zaràn*, *zarán*, *zaráno*, z. *ra%ónje* = stcsl. *ranije*), *zranjak* 'jutro'; *réjsan* 'res, zares', *ré%os* (adv.; stcsl. **rÅsn'*); *skr%b skrbi%* (stcsl. **skr*'*b^{3/4}* 'meti = skrbeti); *splój* 'vedno, sploh, vobče', *sploj dobra palinka* 'zelo'; *stàrištje* 'starši' (substantivirani komp. 'predniki, oče in mati' < *sta...rÅj^{3/4}ši* > 'starši'; kalk po nem. *Eltern*); *stò* (pkm. *štò*), *stòj* poljub. *kdo*; *štèti štén* 'brati, preštovati' (stcsl. **čisti* *č^{3/4}atØ*); *véj* 'saj' (rusko *ved^{3/4}*); *Vògrin Vogrìna Vogrija* 'Oger, Madžar', *vogr\$ski*, *Oger* 'Madžar', tudi *Voger*, *Vogrin* (v tpn. *Vogarsko*; stcsl. **Øgrin*' 'Hungarus'; ime izvira iz imena turško-tatarskega plemena pri bizantinskih avtorjih; blg. turško izhodišče *an ogur*); *vüzen vüzma* 'velika noč'; *zvàti* -*ovén* 'klicati (se)', *zvàti zo%vem* nedov. 'klicati'; *žmèten žmètna žmètno* 'težek'.

B *barbéjr* -a 'brivec' (fr.-nem. *Barbier*); *forma* 'oblika'; *glàž* -*am* 'steklo, šipa, steklenica' (iz srvnem. *Glas*); *gvant* 'obleka'; *gvüšan* -*na* -*no* 'gotov, zanesljiv, prepričan' (iz srvnem. *gewis*); *'xe:jci* 'šale'; *káuštati* 'poskusiti' (nem. *kosten*); *korblac* 'košara' (nem., srvnem. *Korbe*); *koštavati* 'poskušati'; *k'ri:span*'*betlexem* (nem.); *lüft* -a 'zrak' (srvnem. *Luft*); *lük* 'čebula' (*lu^{3k}* »*Allium cepa*, *porrum*«; csl. **luk'* < germ. **lauka*; stvnem. *luoh*, nvnem. *Lauch*); *pac* 'razsol'; *pajšli* 'pljuča' (nem.); *pé%nez* -a 'novec', navadno pl. *pé%nezi* 'denar' (stcsl. **pÅnÆdz^{3/4}*; stara izpeljanka iz stvnem. *pfenni(n)g*; iz slovanskih jezikov je madž. *pénz* 'denar, novец'); *pujbi* 'fantje'; *purgatorijum* 'vice'; *'ša:jzlin* 'stranišče (nem.); *špejk* 'slanina'; *štraf* 'kazen'; *talejr* 'krožnik' (nem.); *tau* 'del' (nem. *tal*); *žmà/žmàj* -a 'okus; slast' (stvnem. *smac*; nem. *Geschmeck*).

C *baja* -e 'napaka, pomanjkljivost, hiba' (iz madž. *baj*); *'bu:ča* 'veselica'; *'buot* 'palica'; *čonta* 'kost' (vzh. štaj., pkm.), *čontika* (iz madž. *csont* 'os, pes'); *djömbac* 'tlačenka'; *féle*, *felé*, *vse felé* 'razne vrste, različen' (iz madž. *féle*);

kapüsta 'zelje'; *marcius* 'marec'; *palinka -e* 'žganje'; *püšpek* 'duhovnik'; *ro'sa:g* 'država'; *varaš* 'mesto'.

Č Najpogostejši prislovi in členki v andovskem govoru so: *naj baude* 'da bo', *brezi* 'brez', *cejlak* 'docela', *dapa* 'vendar', *dun* 'vendar' (poudarni členek), *t@no* 'duosti' 'zelo veliko', *ešče/eške* 'še', *etak* 'tako', *gda* 'ko', *gnauk svejta* 'nekoč', *indrik* 'drugje', *itak* 'vseeno', *ka* 'da', *'ka:úlak* 'okoli', *kelko* 'koliko', *na letja* 'na lahko', *nika nej* 'nič ni', *ovak* 'tako, drugače', *po'ló:nja* 'pol', *pomalek* 'po malem', *prvin* 'sprva', *'ranč* 'ravnokar', *'re:ŕsan*, *sledi* 'kasneje', *sploj* 'sploh, docela', *sprvuga* 'sprva', *s'puotkar* 'spodaj', *tamta* 'tjakaj', *tü* 'tudi', *tüise* 'semkaj', *vanej* 'zunaj', *včasin* 'takoj, hitro', *vej* 'saj', *vendrik* 'vendar', *vlete* 'poleti', *vseposedik* 'vsepovsod', *vsigdar* 'vedno', *vsikšimau* 'vedno', *zazranka*, *'za:tok* 'zato', *žmetnejše* 'slabše'; *k cuj* 'zraven'.

D Zveze glagolov s smernimi prislovi so pogoste v govorjeni in pisani ravnini: *dolapreteči* 'preteči', *dolascediti se* 'scediti se', *dolasesti si* 'sesti', *dolaspечи* 'opeči', *dolaspadniti* 'pasti dol, odpasti', *dolastepsti* 'sklatiti', *dolazabodnoti* 'zaklati', *dolazapovedati* 'prepovedati', *dolazaprati* 'oprati', *dolazapreti* 'zapreti', *dolavzeti* 'vzeti dol, slikati', *dolzrezati* 'odrezati'; *goradjati* 'dati na', *gorapobrati* 'pobrati', *gorapoiskati* 'obiskati', *goraponöjcati* 'porabiti', *gorapriti* 'spoznati', *smo gorarasli* 'rasli smo', *se gorastjöja* 'se skuha', *san gorpaubro* 'sem pobral' (zgodnji naglasni umik), *gorponücati* 'porabiti', *gorpostaviti* 'zgraditi', *gorrasti* 'rasti' (nedov. glagol), *gorskauči* 'poskoči, vstane'; *notpokazati* 'pokazati', *notra vezati* 'povezati', *notra sklademo* 'zložimo', *notra zlejevamo* 'vlivamo'; *ta ličiti* 'odvreči', *tam ta* 'tja', *ta napraviti* 'napraviti', *ta posoditi* 'posoditi', *taposlati* 'poslati', *tapovedati* 'povedati', *tapozebé* 'pozebe', *tapraviti* 'praviti, razlagati', *je ta prišla* 'je prišla', *tastoji*, *tastati* 'obstoji, obstati', *tazakriti* 'pokriti', *je ta zapuco* 'je zapravl', *vküppbrati* 'pobirati' (nedov. glagol), *vküppobrati* 'pobrati', *vküppozvati* 'sklicati', *vküppriti* 'sestati se', *vküp spadniti* 'omedleti', *vküpstučí* 'stolči', *vküpstreti se* 'zlomiti se', *vküppzmuždjiti* 'zmečkati'; *vöskaditi* 'prekaditi meso', *vöobejsiti* 'obesiti ven', *vöokraužiti* 'izrezati šunko', *vöpobrati* 'pobrati ven', *vöposene* 'posuši se, posahne', *vöpuvejsiti* 'ven obesiti', *vö posišiti* 'izsušiti', *vöpožene* 'požene ven', *se vönavčiš* 'se izučiš', *vöspadnoti* 'pasti iz', *vövdariti* 'izbruhniti', *vövrejti* 'zavreti', *vövzeti* 'vzeti ven', *vözavreti* 'odvreti', *vözaždjejo* 'izžgejo', *vözažgati* 'izžgati', *vözladiti se* 'ohladiti se', *vözmrzniti* 'premrzniti', *je vözopodo* 'je končal', *vözozidati* 'zgraditi, zazidati'.

Sinopsis

Andovski govor spada k porabskemu goričkemu podnarečju, ki se govori tudi v Števanovcih, Otkovcih, Sakalovcih in v Slovenski vesi. Samoglasniški sestavi se razlikujejo zlasti v kratkem naglašenem vokalizmu. Analiza besedja kaže na slovenski oziroma slovanski izvor, približno ena petina besed pa je prevzetih iz nemščine in hrvaščine.

Povzetek

V leksiki so ohranjeni arhaizmi: *reč* 'beseda', *istina* 'resnica', *žitek* 'življenje', *vgojno* 'rano', *kola* 'voz', *goúnčati/gučati* 'govoriti', *pitati* 'vprašati', *šteti* 'brati', *ovači* 'drugače', *brouđiti* 'misliti', *koriti se* 'prepirati se'. Številni panonizmi pričajo o večstoletnem samostojnem razvoju med Muro in Rabo.

V narečju so številne prevzete besede iz nemščine, ki so se glasovno in oblikovno priljučile slovenščini. Najpogostejši leksemi iz nemščine so poimenovanja poklicev, posodja: *tišlar*, *talejr*, *gladž*. Nekaj je tudi glagolov: *koštavati*, *faliti*, *erbat*, *gratati*. Številni kalki se pojavljajo v zvezah smernih prislovov z glagoli: *vöspadnoti*, *gorpostaviti*, *fcujspraviti*, *notpokazati*, *dolzrezati*.

Pričakovali bi številne madžarske prevzete besede, vendar se pojavljajo tako v govoru kot v porabskem knjižnem jeziku (časopis Porabje) le redke: *baja* 'napaka', *bauta* 'trgovina', *beteg* 'bolezen', *buča* 'veselica', *čonta* 'kost', *falat* 'kos', *fele* 'vrsta', *filer* 'drobiž od forinta', *marciuš* 'marec', *püşpek* 'škof', *rosag* 'država', *varaš* 'mesto'.

Literatura

- France Bezljaj, 1976, 1982, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. SAZU. Ljubljana.
- Tine Logar, 1974: Govor Slovencev v Porabju na Madžarskem (Glasoslovna skica). X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture.
- Rajko Nahtigal, 1952: *Slovanski jeziki*. DZS. Ljubljana.
- Martina Orožen, 1996: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Znanstveni inštitut. Ljubljana.
- Maks Pleteršnik, 1894 (1974): *Slovensko-nemški slovar*. Reproducirani ponatis. Cankarjeva založba. Ljubljana.
- Fran Ramovš, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika VII. Dialekti*. Učiteljska tiskarna. Ljubljana.
- Jakob Rigler, 1973: Smeri glasovnega razvoja v panonskih govorih. *Študije o jeziku in slovstvu*.
- Slovenski pravopis*, 2001. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Znanstvenoraziskovalni center SAZU. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana.
- SSKJ, 1995. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Znanstvenoraziskovalni center SAZU. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana.
- Zinka Zorko, 1998: *Haloško narečje in druge dialektološke študije*. Zora. Maribor.

Vir: Časopis »Porabje«: letniki: 2000, 2001, 2002.

**SEKCIJA ZA
SLOVENSKI JEZIK IN KNJIŽEVNOST**

ŠENOOV NAGELJ S PESNIKOVEGA GROBA V HRVAŠKI IN SLOVENSKI PERSPEKTIVI

I V današnjem času na splošno sprejemamo ugotovitev, da je umetnost poseben in najbolj popoln način spoznavanja življenja. Med življenjem in umetnostjo stoji umetnikova osebnost, zato je umetnost ustvarjalno opredmetenje nekega razpoloženja ali spoznanja. Umetniški izraz je torej najprej sklep ustvarjalnega procesa, ki nosi v sebi doživetje svojega ustvarjalca, le-to pa povzroča novo doživetje v tistem, ki ga bere, gleda ali posluša. Umetnik iz konkretnih sestavin življenja gradi novo (umetniško) življenje, v njem strnjuje bivanjske določnice, s tem pa prodira k bistvu življenja, ki se razkriva kot določen antropološki položaj. Nastala uresničitev gre v svet, če govorimo odslej le o besedni umetnosti, bralca, ki bere in dojema v skladu s svojo umsko, čustveno, etično in estetsko izkušnjo. Sleherni bralec se loteva branja z jasno določenim in trdno omejenim izkušnjskim horizontom; le-ta je zveza pričakovanja in uresničitve, mogočnosti in izpolnitve, kar pomeni, da gre za dinamično igro, v kateri se tareta ustvarjalčevo sporočilo in bralčeva odprtost za sprejem sporočila, ki sicer ni njegovo, zavoljo določenih lastnosti pa to lahko postane. Bralec v umetnini aktualizira sestavine svoje psihofizične strukture, ob pomoči notranjih zvez in odnosov svoja spoznanja povezuje v miselni sestav ali celo prihaja do popolnoma novih pogledov, istočasno pa, zaradi čutno opredmetene (estetske) resničnosti, v uresničenih književnih podobah tudi uživa. Za pravo branje je potrebna spoznavna, etična in estetska identifikacija ustvarjalca in bralca; za takšno stapljanje pa je pomembno, da oba partnerja ohranjata integriteto lastne izkušnje, čeprav je končni rezultat vedno sinteza obeh individualnih vizij, ki se združujeta v novi, enkratni in neponovljivi kvaliteti. Branje, ki je spoznavna dejavnost, etično aktiviranje in estetski užitek, je zato predvsem proces, s katerim dobivamo vpogled v izkušnjo o samem sebi s pomočjo tuje izkušnje.

Po vsem tem je jasno, da edino pravih branja ni; besednoumetnostno delovanje in sprejemanje je zgodovinsko-empiričen pojav. To pa, z drugimi besedami, pomeni, da sta tako tradicija kot njena inovacija pojav medsebojne odvisnosti, ki pa je vedno odprta in spremenljiva. Omenjeno spoznanje hkrati razkriva, zakaj ni ene in edine interpretacije književnega dela, prav tako pa je v tem temelj, da neko delo v tradiciji potone, s tem da lahko za vedno ostane na dnu ali pa se, v ugodnih okoliščinah, spet reaktualizira. Šenoov *Nagelj s pesnikovega groba*, ki je v izvorniku izšel v *Vijencu* leta 1878, je bil tako razumljen kot ljubka in naivna "dijaška zgodbica", avtor sam jo je podnaslovil s to označbo, nihče pa v njej ni iskal plasti, ki bi eventualno segale čez tako določene pripovedne razsežnosti.

August Šenoa (1838–1881) je imel slovensko deželo in njene ljudi posebno v čislih. V "resnični zgodbi" pod naslovom *Prijan Lovro* (Prijatelj Lov-

ro, 1873) je opisal tragično zgodbo svojega sošolca iz Prage Lovra Mahniča; v nekoliko idealizirani in literarizirani podobi je tematiziral človeško izgubljeno eksistenco. Slovenski profesor bi "bil v večjih in bolj srečnih okoliščinah postal velik človek, v naših majhnih okoliščinah pa je postal žrtev". Dijaška zgodba *Karamfil s pjesnikova groba* (Nagelj s pesnikovega groba, 1878) bo obravnavana posebej, tu pa je treba navesti še nekaj manjših sledov Šenoovega interesa za Slovenijo. Najprej gre za emocionalno pridvignjen odnos do alpskih ambientov okrog Bohinjskega jezera in Savice (500-vrstična lirsko-epska kompozicija *Bohinjsko jezero* 1863, štirivrstična *Kod izvora Save* 1857 in dva soneta ljubezenske vsebine: *Labud* in *Snježnik* 1862). Slovenska dežela, in sicer njeni obotelski hribovi in brežiška okolica, so navzoči v romanu *Kmečki upor* (*Seljačka buna*, 1878), v kopališče Dobrna pa je situirana novela *U akvariju* (1877). Korektno in s simpatijo Šenoa govori o Slovencih tudi v svoji časnikarski publicistiki (slovenstvo in germanstvo, protipruska usmerjenost, Bleiweisov kulturni pomen, Maribor kot mrtva straža slovenstva in pomen slovenistike v Zagrebu).

Enako je za nasprotno (slovensko) stran mogoče ugotoviti, da Šenoa v njej tudi ni bil tujec. Prvi slovenski prevod njegovega dela *Prijatelj Lovro* je bil napravljen že 1875. leta (dve leti po objavi izvirnika je izšel v *Slovenskem narodu*). Prišlo je tudi do osebnih stikov; hrvaški pisatelj je bil na odkritju spominske plošče S. Vrazu; za to priložnost je pripravil posebno pesem s poanto, da je Vraz "i vaš i naš". Ob Šenoovi smrti je *Slovenski narod* objavil štiri članke in *Slovenec* enega. Med *Slovenčevimi* prispevki je posebej zanimiv prispevek F. Levca, ki poroča o Bleiweisovih svečanostih leta 1878; gre za srečanje in druženje *Zvonovega* urednika in J. Jurčiča s Šenoo, ki je pripotoval iz Zagreba, da bi počastil Bleiweisov jubilej. Srečanje je pomembno, ker se je na njem pojavil J. Jurčič, ki so ga že za življenja v slovenski javnosti imenovali "slovenski Šenoa".

O tej primerjavi poroča Levec na omenjenem mestu, hkrati pa se spominja dogodka izpred treh let. Šenoa slika kot človeka, "kateri je s čudovito zgovornostjo in divnim jezikom pripovedoval zadnjih dvajset let svojim rojakom prekrasne povesti iz njihove lepe preteklosti in burne sedanjosti, obetajoč jim veselo bodočnost".

I. Tavčar, ki je skupaj s Hribarjem in drugimi prisostvoval Šenoovemu pogrebu v Zagrebu, je naglašal predvsem hrvaško-slovensko solidarnost v smislu, kakor ga je spoznal že 1866 Šenoa, ki v ustreznem članku ugotavlja: "Mi (Hrvati) znademo da je sreća naše braće i naša sreća, zato i podvikujemo na raskršću nove dobe: Na noge Slovenci!". Leta 1882 je v *Ljubljanskem zvonu* J. Staré objavil spominski zapis, v katerem poroča o svojem srečanju s Šenoo v Pragi; to je vplivalo na avtorjevo izbiro snovi za črtice, novele in povesti s spominsko in zgodovinsko tematiko ter pozitivno delovalo v *Pismih iz Zagreba*, v katerih je poročal o hrvaškem kulturnem življenju (med 1881 in 1897).

Največji interes so Slovenci pokazali prav za *Nagelj s pesnikovega groba*. Prvi prevod, ki ga je pripravil Janez Naglič, je izhajal v *Slovenskem narodu* 1878 (med 30. novembrom in 17. decembrom pod naslovom *Karanfilj s pesnikovega groba*). Drugi prevod je izpod peresa Karla Ozvalda; izšel je v Gorici 1905. leta pod naslovom *Karanfil s pesnikovega groba* (posebna knjižica: 56 strani v 8°). Tretji prevod je oskrbel Alojzij Bolhar; objavljen je v *Mali knjižnici*, ki je izhajala pri Slovenskem knjižnem zavodu, kot njen 47. zvezek (Ljubljana 1952). Za to izdajo je prispeval znameniti memoarsko-čustven uvod Anton Slodnjak (*Nekaj "spominov" na Augusta Šenoa in nekaj pogledov na njegovo pričujočo "dijaško zgodbo"*). Bolharjev prevod in Slodnjakov uvod sta izšla kasneje še v dveh izdajah pri Mladinski knjigi v Ljubljani. Gre za dijakom namenjeno serijo *Moja knjižnica*; prva objava je iz leta 1965, prvi ponatis pa je izšel 1967. Omembe je vredno, da je omenjeno Šenoovo delo objavljeno tudi samo v izvirniku. Glede na zasnovo zbirke *Klasična dela* (Zveza društev Šola in dom) je Mirko Rupel objavil izvirno besedilo, ki mu je dodal slovarček, uvod in opombe (knjiga je izšla 1934). Res je, da je *Nagelj s pesnikovega groba* pri Slovencih v določenem času postal obvezna šolska lektira, kljub temu pa šest objav Šenoove zgodbe očitno pričuje o posebni privlačnosti tega dela za slovenski okus.

II A. Šenoa zgodbo v *Nageljnu s pesnikovega groba* v samem tekstu primerja z *Odisejo*, kar pomeni, da sam opozarja na literarni topos poti in potovanja v zgodovini besedne umetnosti. Po datumih je resnična pot nekolikanj problematična. Šenoa naj bi odšel na pot s prijateljem Albertom (za njim se skriva Slovenec Alojz Moše oziroma Mosche) po maturi leta 1857. Tega leta pa je maturiral samo Šenoa, ne pa še Moše, ki je bil v gimnaziji leto dni za pisateljem, razen tega pa je po končanem šestem razredu zagrebške gimnazije (1856) odšel v Trst in tam maturiral leta 1858. Dejanski izlet je bil torej lahko ali poleti 1856 ali poleti 1857, se pravi, po Šenoovi maturi, toda v tem primeru se je "prijatelj Albert" moral vrniti iz Trsta. Prav ta pozitivistična nedoslednost pa razkriva, da v obravnavani zgodbi ne gre za realistično zvestobo objektivnim dogodkom.

Šenoa je očitno memoarska dejstva predelal na svoj način in s posebnim namenom. V tem sklopu omemba klasičnega starogrškega epa (*Odiseja*) pomeni avtorjevo opozorilo, da z motivom poti in potovanja ponuja dogajalni prostor, na katerem bo lahko ubežal urejenemu toku vsakdanjika. Motiv za to pot je, samo na zunaj, v dolgočasnosti šolskega pouka in v pedagoških metodah ravnatelja, ki ga pisatelj imenuje *Torquemada en miniature* (tudi ta je bil pretirano režimsko usmerjeni Slovenec Jožef Premru). Začetek *Nageljna* spričuje, da je Šenoi vztrajanja v samoumevnostih vsakdanjega življenja bilo dovolj; smisla prazno inertno nadaljevanje istega želi spremeniti s časovnim premikanjem po geografskem prostoru, to pa s ciljem, da najde svojo podobo in dožene svoj eksistencialni status v svetu in družbi. Šenoa bi bil na podlagi takšnih premis lahko napisal vzgojni roman, katerega strukturalno bistvo je v orisu mladega človeka in v njegovih izkušnjah, ki ga pripeljejo do končne streznitve. Vendar se za

takšen zgled, na katerega obzorju so bili Goethe, Stendhal, Balzac in Dickens, ni odločil; čeprav gre tudi v njegovem delu za temporalno napredovanje k odrešitvi, je vzpostavitev subjekta nasledek posameznikovega prizadevanja za odrešitev, na osnovi takšnega prizadevanja pa je prišlo do notranje imaginacije enotnosti, ki je vsaj začasna vrednota. Oba mladeniča v *Nageljnu* je svet, ki sta ga med potjo spoznala, spremenil; tu ni šlo za velike ali dramatične dogodke, temveč za akumulacijo majhnih, navidezno nepomembnih stvari, bežnih samospoznanj in usodnih premikov v srcu; takšne drobnjarije se zavlečejo pod kožo in se razmnožujejo, njihov rezultat pa je v tem, da se popotnik domov vedno vrne drugačen. Popotna izkušnja povzroči prelom v biografiji; cenzura, ki je nastala, vsiljuje neprestano vrednotenje po kriteriju *prej* in *potem*. Subjekt v stanju ponotranjenosti obstane nekje med obema temporalnima določnicama, zato je sleherna odločitev, do katere v takem stanju prihaja, označena z voljo, da se odtrgaš od starega in povežeš z novim.

Nagelj s pesnikovega groba se začne, ko avtorju za hladnega zimskega dne po naključju pride pod roko že porumenela knjižica Prešernovih poezij. Slučajna najdba povzroči spominski tok dogodkov, ki so se odvijali pred dvajsetimi leti. Ta časovna omejitev je nadvse pomembna, saj Šenoa sam obdobje, za katerega gre, imenuje zlata doba življenja, njena značilnost pa je idealizem. Avtor se torej tega časa spominja z veseljem, iz tega veselja pa želi vsebinsko dogajanje približati sodobnikom, ker meni, da gre za izkušnjo, ki naj bi bila zanimiva tudi drugim. Šenoa torej ne govori, vsaj na prvi pogled, o sodobnosti, zgodba spada v preteklost (zgodila se je pred dvajsetimi leti), kar pomeni, da je že potopljena v zgodovino.

Vprašanje zgodovine, ki je hkrati sodobnost, pa je poglavitno vprašanje besednoustvarjalne prakse tega hrvaškega pisatelja. Znano je dejstvo, da se je v XIX. stoletju poglobil občutek za zgodovinsko tradicijo. Posameznik je v svojem obstoju videl fenomen, ki je zgodovinsko pogojen, kar je pomenilo, da je osebnost nasledek zgodovinskih motivacij v določenem času in prostoru. Zgodovina torej intenzivno posega v vsakdanje življenje, kar pomeni, da se dotika slehernega v neposrednem odnosu. To je seveda izoblikovalo posebno obzorje pričakovanja tudi v književnosti. Šenoa je, če postavimo za zgled, že leta 1865 v programskem besedilu *Naša književnost* besedni umetnosti naložil, da skrbi "za duševno emancipacijo našega naroda". Tako imenovana socializacija književnosti naj bi zajela vse narodne plasti in družbene razrede: "Dokler kmet ne bo bolj izobražen, dokler narodni duh ne zavlada ne samo v vsakem mestu, v vsakem uradu in v vsaki šoli, temveč v družini, ki je pravi temelj tako narodnega kot državnega življenja, dotlej ni mogoče govoriti o močnem in razvitem narodnem življenju!". Piscu je torej književnost izraz narodne individualnosti, ki naj bi se harmonično uresničevala na področju civilizacije in na področju politike. V težnji, da za hrvaški narod vzpostavi nekakšno elastično stabilnost, kar je bolj učen izraz za sodobno funkcioniranje družbenega, kulturnega in političnega življenja, se je Šenoa srečal z zgodovino. Obravnava zgodovinske

snovi mu je dovoljevala, da je navidezno vztrajal v neki konvenciji, ki je dopuščala, "da je ekspliciten tam, kjer bi naj bil previden" (I. Frangeš). Regresija v preteklost pa je omogočala radikalizacijo družbenega in nacionalnega položaja do stopnje, ki sicer v tako eksplicitni obliki ne bi bila mogoča.

V omenjenem sestavku je Šenoa začel s kritiko književne prakse, ki je rasla iz čisto določene zgodovinske dinamike. Zavrnil je folklorizacijo zgodovinske proze in zavrgel naivnost hajduško-turške novelistike; prvo načelo mu ni bilo všeč, ker je bilo tuje sodobnemu občutku, drugega je kritiziral zaradi neprimerne obdelave motivov. Temu pa je dodal: "Seveda, učenje drugih sestavin naše zgodovine je težje, osebe in kulturno stanje naj bi se natančneje zarisalo, tu niso zadostne le fraze ..."; avtor je za zgodovinsko temo, v kateri naj bo "bistvo in zgodovinski razvoj naroda", oboje pa naj bo označeno z "ostrimi zarisi obrazov", kar pomeni, v pravem pomenu besede, realistično. Obravnave te vrste v hrvaški književnosti še ni bilo, zato je pred Šenoo stal prazen prostor, ki ga je v dobrem desetletju z biblioteko relevantnih književnih besedil prav on izpolnil. Pisatelj je v teh delih insistiral pri žanrovski pripadnosti (zgodovinska proza) in zunanjem časovnem datiranju; to je delal, ker je želel prepričati bralca, da ustrezna *fabula* govori prav o izpostavljenih zgodovinskih dogodkih. S tem se je, z racionalnimi sredstvi in s težno plastjo svojih del, vključeval v obzorje pričakovanja takratnih bralcev, ki so v zgodovinskem romanu želeli izoblikovati književno vrsto, katera naj bi bila institucija njihovih potreb. Ohranjeni so dokazi, da je takratni recipient pričakoval preprosto estetiko odraza, v kateri naj bi bila književna vrsta zgodovinskega romana homologna celotnosti ustreznega časovnega dogajanja.

III A. Šenoa pa se je le kratko strinjal z opisanimi premisami, saj je hitro spoznal, da gre za koncept, ki nasprotuje umetniškemu ustvarjanju. V svoji književni praksi je odprl proces intenzivnega vzpostavljanja in kontinuiranega spreminjanja žanrovskega horizonta. Avtor je namreč zelo pogosto in obširno začel reflektirati dejavnost romanopisca in zgodovinski roman kot književno vrsto. Najbolj pomembna izjava te vrste je v *Diogenesu* (1878); v njem je naslednja polemična izjava: "Beletrist mora publiki predstaviti enkratno in umetniški pravilno tvorbo, katere ne smejo motiti kakršna koli obsežna zgodovinska pojasnila ... Ako beletrist v svojem zgodovinskem prikazovanju postane preveč zgovoren, je zašel v zgodovino in zgrešil svojo umetnostno nalogo. V neugodnost omenjene alternative verjetno nihče ne dvomi; najbolj pa jo čuti književnik, ki svojega poslanstva ne razume kot obrt, marveč kot resno in sveto nalogo življenju in kot službo narodu". Šenoa, nedvomno, govori s stališča ustvarjalca, sprejema aristotelovske določnice umetniškega dela, z njimi pa tudi temeljno razliko med zgodovino in umetnostjo (nasprotje: "kako se je dejansko zgodilo" in "kako bi se lahko zgodilo"). Na ta način je eksplicitno postavljeno vprašanje, ki je za analizo zgodovinskega romana poglavitno: razmerje med objektivno in umetniško resničnostjo. Ker avtor pozna pravila umetnosti, se

spontano odloča za raven umetniške resničnosti, hkrati s tem pa, avtomatično, objektivno (zgodovinsko) raven uvršča v predliterarno fazo, ki ima kot taka samo morfološki pomen. Šenoa sam je pobudo za obravnavani uvod našel v potrebi, da pojasni "odnos te poezije do resnice"; premislek mu je pokazal, da se je treba od zgodovine oddaljiti, "kadar to zahtevajo pravila umetniške strukture". V načelni označbi povesti *Čuvaj se senjske ruke* (1876) je omenjeno dilemo strnil v definitivno formulacijo: "Povest ni kronika, marveč umetna celota, ki jo oživlja pesnikova ustvarjalna sila".

Vprašanje pa s tem še ni dokončno rešeno. Omenjena "umetna celota" je vendarle oprta na neko zgodovinsko dogajanje, ki ga na poseben način pogojuje in konstituira. Pisatelj se zaveda, da žanr, ki se mu je posvetil, zahteva rekonstrukcijo zgodovinskega dogodka, toda ta rekonstrukcija ni enaka znanstveni. Šenoa je bil tudi tu zelo natančen, ko je zapisal, da je "storitvi svoje lastne fantazije poskušal ... dati nianso določenega časa". Beseda teče o posebni zgodovinski atmosferi, ki izključuje tematizacijo zgodovine v smislu mimetične avtentičnosti. To pa ima za konkretni romaneskni žanr dve pomembni posledici, od katerih je prva povezana z vlogo osebnosti (likov) v delu, druga pa z ustvarjanjem ustreznega zgodovinskega ambienta. Zgodovinska nasprotja se razkrivajo skozi like, ki si opredmetenje idejnih in socialnih tendenc v prostoru in času. V epiki je človek podrejen dogodku, dogodek s svojo veličino in pomenom zasenči človeško posebnost, obrne bralčevo pozornost z osebe na sebe, to pa se mu posreči z zanimivostjo, različnostjo in številčnostjo svojih podob. Iz tega izvira ugotovitev, da so realno obstoječi zgodovinski liki za ustvarjalni proces celo motnja; ustvarjalna fantazija je oblikovana s konkretno predmetnostjo drobcev. Romaneska inspiracija namreč že od W. Scotta ve, da morajo funkcijo glavnega lika prevzeti zgodovinsko neznane ali karakterno manj močne osebe. V zvezi s Šenoa ni treba pozabiti, da se v njegovem času, na primer, o Matiju Gubcu ni vedelo skoraj nič, kljub temu pa v *Kmečkem uporu* ta oseba reagira kot človek svojega časa; kot tak zapušča tudi nekaj sporočil, ki pripadajo trajnemu smislu. Prav to Šenoovo besedilo razodeva konstanto njegovega načina pripovedovanja, ki je vedno stilizirano tako, da v konkretnih posameznostih ostaja avtentično, celota pa je vendarle dvignjena nad zgodovino. S tem pa se je pojavila že tudi druga posledica, ki jo zajema aksiom: zgodovinskemu ambientu v umetniškem delu bolj ustrezajo navidezno nevažni dogodki ali manj opazne zveze. V luči takšne ustvarjalne konstante zgodovina prepušča mesto poeziji, pri čemer se dogaja zanimiv paradoks: šele skozi poezijo zgodovina lahko deluje in vpliva na nekogaršnje življenje, misel, čustvo in obnašanje. Šenoova romaneskna proza se je s tem srečala z vprašanjem, kako se zgodovinska tema sploh lahko vključi v sodobnost.

V že omenjenem uvodu k *Diogenesu* je zapisano tudi naslednje: "Da posameznim osebam postavim v usta čustva svojega srca za svoj narod in za domovino, tega se nisem mogel odreči, toda v tem pogledu nisem delal anahronizmov; slaba volja, ki je prerasla že v obup, si je dala duška v doslej slabo

znanih satirah in paskvilih takratnega časa, zato iz njihovih vrstic veje globoko občutena patriotična tožba". Avtorjevo branje zgodovine je enako njegovi filozofiji življenja, za oboje pa je značilno, da se zgodovina in sedanjost spajata v skupnem kodu, ki omogoča vzpostavljanje analogije med preteklim in sedanjim. Ta kod omogoča Šenoova tragična vizija sveta. Že I. Frangeš je spoznal, da je osnovno doživetje hrvaštva pri pisatelju zgrajeno na pojmih, kakor so: noč, žalost, črnina, poraženost in podobno. To zapažanje pa je omejeno zgolj na stilno raven, ima pa ob tem še širše in bolj usodne razsežnosti. V kateremkoli Šenoovem delu z zgodovinsko tematiko, srečujemo takele konstatacije: čas je hudoben, razvratna doba, to ti je svet – fuj, svet stoji krivo, ta svet brez srca, brez duše. Šenoova koncepcija sveta je *mundus inversus*, s katerim pa se na noben način ne more strinjati. Njegova pripovedna dela so kot ogledalo takšnemu svetu, svetu, v katerem je koristolovstvo postala vsemožečna moč. Šenoa v družbi ugotavlja zgolj interes, egoistično računico, blagovno vrednost in trgovinsko menjavo; vse to je pobratilo nemogoče stvari in vnaša protislovja v prijateljstvo. Medčloveški odnosi niso odnosi človeka do človeka, kar avtorja, ki želi razmerja s človeško podobo, težko prizadeva. Medčloveška in družbena razmerja naj bi bila, po njegovem, menjava istovetnih in univerzalnih vrednot (ljubezen za ljubezen, zvestoba za zvestobo, poštenje za poštenje in tako naprej). Empirični podatki govore, kako daleč je svet od ideala, prav ta disharmonija pa je poglaviti razlog za erozijo sveta na ravni morale, politike in nacionalnega občutja. V takšnem stanju Šenoa radikalizira vprašljivost individualne in zgodovinske eksistence ter vsakega posameznika prisiljuje k odločitvi, ki bi spoznala, "kaj je pravično", v skladu s tem pa je treba nato "iti po svoji poti" (v *Zlatarjevem zlatu*). Osrednje vprašanje je torej vprašanje izbire med vključenostjo v svet relativnih pojavov in pristankom na univerzalni svet vrednot, ki naj bi se uresničil v prihodnosti.

Na ravni zahodnoevropske filozofije je že od Fichteja subjekt tisti, ki ustvarja svet, zato tudi Šenoa sebe vidi kot ustvarjalca, ki s svojo subjektivno vizijo resničnost prisiljuje k spremembam. Zato zavrača tisto, kar vrednotam daje samo zgodovinski (prehoden) pomen, odloča pa se za ideale in norme tako imenovanega univerzalnega človeka. Vsakdanjost občuti kot razpadanje celote, konkreten zgodovinski čas pa je predstavljen kot nasprotje individualni predstavi. Predstava idealne celote ima mitske črte; opira se na prepričanje, da je nekaj takega obstajalo že v preteklosti in da v prihodnosti spet lahko zaživi. V takšnih odlomkih Šenoa ni, kakor se včasih bere ali govori, *laudator temporis acti*, temveč gre zgolj in samo za ekspliciten izraz premise o besedni umetnosti kot edinem področju človekovih prizadevanj za celovitost. Iz tega ozadja pa so tudi poglavite idejne sestavine *Nageljna s pesnikovega groba*.

IV V *Antologiji hrvaškega in srbskega pesništva* (1876) Šenoa v uvodnem delu piše naslednje: "Čisti idealizem je zgolj oponašanje narave, čisti idealizem osvaja ne glede na svet samo ideje. Samo realizem brez ideje je zgolj fotografija,

goli idealizem je zgolj senca brez življenja. Samo prava skladna zveza med realizmom in idealizmom privede do resničnega pesniškega dela, v katerem stvar služi ideji". Gre za idealni realizem ali realni idealizem, ki je izraz temeljnega protislovja v Šenoovem svetovnem nazoru. Njegova koncepcija univerzalnega človeka in njegov svet vrednosti pripadajo v esencialni aspekt obstajanja, ki pa se ob vsakem koraku srečuje z eksistencialnim aspektom, v katerem sta subjekt in njegova dejavnost najbolj bistveni sestavini. Prvi aspekt meni, da je svet zgrajen po vzoru in meri človeka; zasnova je na antropomorfnih premisi, da je objektivna resničnost organska celota, ki je v svojem bistvu ustrezna človekovi celotnosti in enkratnosti. Človek in njegovo bistvo sta vnaprej določena v sestavi sveta, v njegovi hierarhiji pa naj bi bil vsak posameznik trdna konstanta. Šenoovo vztrajanje pri takem konceptu pomeni postavljanje človeka v hierarhijo sveta, ki je višja in bolj resnična celota. V imenu te celote Šenoa poudarja moralno vrednost premagovanja zla v sebi in junaštvo v trebitvi zla iz družbe. Njegov nacionalni čut je najbolj močan, kadar brani človeka in narod. Na osnovi takšnih pobud Šenoa postaja, kakor bi rekel S. Lasić, kodifikator enega od arhetipov literarnega diskurza, ki ga določa harmonično ravnovesje ali težnja nasprotujočih si sil za skladno koeksistenco. V književnosti so na takem diskurzu zasnovana predvsem "klasična" literarna dela, se pravi, tista dela, ki so zgrajena na stabilnem sistemu idejnih ter estetskih norm, v okviru katerih pisatelj uresničuje svojo vizijo sveta. Književnost te vrste je vsebinsko zaokrožena podoba življenja in njegove problematike, podoba, v kateri so sestavine resničnosti spojene v notranjo harmonijo in postavljene v višji razumni red, ki izravnava vsa mogoča protislovja.

Eno od poglobitvenih vprašanj v *Nageljnu* je zato vprašanje jezika. Šenoa izhaja iz teze o etnični in kulturni enotnosti naroda; temelj enotnosti je jezik, ki na ta način postane najbolj odločilen dejavnik v formiranju etnične kulture in civilizacije. Jezik, ki mu je podeljen tak pomen, ni kateri koli jezik, to izjemno vlogo prevzema samo narodni jezik, ki ni le izraz določenega naroda v vsakdanjem življenju, temveč je predvsem organ književnosti in kulture. Jezik, literatura in kultura obstajajo v posebni atmosferi, ki jo sestavljajo razsežnosti nacionalne ideje. Književnosti južnoslovanskih narodov vsaj od razsvetljenstva dalje spremljajo razvoj narodne zavesti, celo več, književnost je osrednje področje nacionalne enotnosti. Književnost in ideja naroda sta si v recipročnem odnosu. Književnost je s svojo vsebino in obliko konstituirala nacionalno enoto, ta enota pa je književnost silila, da prevzame njene socialne in moralne norme. Struktura socialnih, moralnih in kulturnih vrednot, ki sta jim podrejena tako književnost kot nacionalna enota, posamezniku določa, da sprejme odločitev: poslušati skupno voljo ali ostati zvest svojemu subjektivnemu občutku. Književnost se je praviloma odločala za nacionalno enoto, ki je postala pogoj njenega obstoja in cilj njenega delovanja. V imenu nacionalne ideje je Šenoa oblikoval etnično skupnost, kar pomeni, da je uvajal bralca v takšno skupnost in

ga vzgajal za sprejem socialnih, kulturnih in moralnih norm, s katerimi bi podredil svojo individualno enkratnost nujnosti nacionalne občosti.

Kult nacionalne posebnosti, ki je zahteval in poudarjal proces etnične identifikacije, je bil po svojem izviru iracionalen, kar je najbolj očitno v problematizaciji tujčevstva in tujega sploh. Včasih nekritična ljubezen do sebe (*amor sui*) je lahko privedla do podcenjevanja drugih, rojevala pristrastna in elitistična merila, s katerimi so bile vrednotene ustrezne lastnosti. Misel ni nastala samo v pogojih nacionalne podrejenosti, v teh primerih je bila le najbolj vidna, temveč je obvladovala vse udeležence. Vera v prihodnost namreč ne bi bila tako trdna, da je ni spremljalo prepričanje v to prihodnost, v kateri se bo nadaljevala preteklost. Gre pravzaprav za nacionalno slabost, od katere ni bilo mogoče ubežati. Dolgo zatrti domoljubni občutki in enako dolgo doživljeno sovraštvo do tujca-gospodarja se je dvignilo do ravni, ki jo imenujemo negativni patriotizem. Ljubezen do sebe in svojega se je spreminjala v nacionalistično mitomanijo, kasneje celo v nacionalistično sovraštvo. Patos in hiperbola sta stopila v službo poveličevanja vsega, kar je povezano z določenim narodom. Doživljajski napon je bil tako močan, da je izbiral nianse, afirmiral pa prikazovanje skrajnosti. V takšnem predstavljanju so pojavi sveta in življenja reducirani praviloma na nasprotja med belim in črnim, vrednostna lestvica prizna samo skrajnosti vzvišenega in grdega, v medsebojnih odnosih pa se je pojavil dualizem med domačim (svojim) in tujim. Služiti narodu pomeni uskladiti svoje želje in zahteve z interesi etnične skupnosti; to je imperativ zgodovine, potrditve lastnega obstoja, dokaz osebnega smisla ter identifikacija z nečim, kar je vredno in lepo.

Na ljudi in njihov način življenja naj bi v opisanem smislu vplivala predvsem književnost. Vloga, ki jo je Šenoa podelil Prešernovi poeziji, spričuje, da je v *Nageljnu* ravno književnost nekakšen instrument nacionalno-konstruktivnih procesov tako v osebni kot v širšem družbenem smislu. Prostor estetike je s tem sprejemal tudi aktualne probleme časa, ki so ga omejevali in vezali na nekaj literarnih norm. Te norme so, po mnenju pisatelja, osrednje sestavine vsakdanje eksistence. V *Nageljnu* je njihov nosilec in interpretator lastnica Prešernove pesniške zbirke Neža, ki je oba zagrebška dijaka v smislu nacionalne ozaveščenosti privedla k resnici in vrnila k naravi, se pravi, k zdravemu pojmovanju narodnosti. Zato se bosta oba mladeniča za svojega bivanja v Kranju spremenila v pozitivnem smislu: Šenoa kot pripovedovalec bo postal zavesten Hrvat, njegov prijatelj Albert pa, po večjih peripetijah, zavesten Slovenec. Oboje se ob zgodilo na ozadju dveh ljubezni; prva je ljubezen do samozavestnega dekleta, ki svoje življenje in narodnostno pripadnost živi na najbolj normalen način, druga pa je ljubezen do poezije in njenega ustvarjalca, ki sta izraz iskrene službe bistvu življenja in njegovi poglobilni razsežnosti, katero avtor vidi v pripadnosti narodu. Pri tem pa velja omeniti še nekaj, kar je zelo bistveno; Šenoa tako poezijo kot domoljubje veže z idejo srca (dobro, človeško, pravo, zdravo, plemenito srce), kar pomeni, da za ureditev človeških in družbenih odnosov

predlaga Prešernovo in romantično premiso o dobroti, na podlagi katere naj bi nastal svet sloge, sreče in prijateljstva (*Zdravica*).

Ob takšni pozitivni inačici pa v *Nageljnu* obstaja seveda tudi negativna, ki avtorja spravlja v jezo. Če je šlo že pri Albertu za nenaravno cepljenje tujega duha, ki je sprevrglo živo in strastno naravo v bistvu poštenega slovenskega mladeniča, bo Šenoa pri ljudeh, ki so tuji duh sprejeli iz socialnih ali psiholoških razlogov, postal goreči pridigar, ki govori ostre besede na račun narodnega izdajstva. Tako bo močno napadel nemškutarstvo, ostro kritiziral sprejetje drugega jezika, da bi bil posameznik enak gospodi (na primer, francoščina), najbolj pa se mu bodo gabili takšni "prestopniki", ki bodo v imenu – na primer – nemške kulture, kateri ne pripadajo ali jo celo slabo poznajo, napadali civilizacijsko in kulturno raven naroda, ki so ga izdali. Ob vsem tem pride še bolj do izraza zelo enostavna, toda težko uresničljiva zahteva: *bodi, kar si*.

O odmevu Šenoove povesti *Nagelj s pesnikovega groba* obstaja živo poročilo pomembnega slovenskega leposlovca in literarnega znanstvenika. A. Slodnjak, ki je napisal spremno besedo k prvi izdajo Bolharjevega prevoda (1952), sporoča o branju hrvaškega pisatelja naslednje: "Kljub površnemu in zmedenemu dojemanju je začutil za tem bogatim delom velikega in dobrega človeka. Opazil je bil že ..., da ta hrvaški pisatelj vroče ljubi svoje hrvaško ljudstvo, a da mu je bilo tudi slovensko pri srcu. Zdaj je občutil tudi v drugih njegovih povestih sočutje in ljubezen do Slovencev ...". Ob branju *Nageljna* pa se je zgodil usoden premik, o katerem je sporočeno tole: "Toda ob Šenou je spoznal Prešerna in odslej mu ni bilo več obstanka na paši in na njivi. Najsi je bilo njegovo življenje poslej še tako neuspelo, a resnica, da se je vnel s pomočjo hrvaškega pisatelja za slovensko knjigo, je vendarle zanimiva". Avtobiografsko najbolj pomembno pa je spoznanje: "Slednjič se je vse nekako razvozlalo in posledica je bila, da je šolar zahrepenel po Prešernovih Poezijah. Iz hrvaške povesti je začutil njihovo lepoto in čarobno moč ...". Šenoa, predvsem pa njegov *Nagelj s pesnikovega groba*, je bil torej pomemben razlog tudi za Slodnjakovo približevanje slovenski književnosti, v njej pa še posebej prešernoslovju.

Popravljanje empirične resničnosti s stališča esencialnih vrednot je v Šenoovo pripovedno delo vneslo določene pedagoško-didaktične konotacije. Tudi v teh je razlog, da pisatelj ni mogel zgodovine v njeni resnični podobi gladko prenašati v besedno umetnost, temveč jo je prilagajal in preurejal po svoji viziji sveta in jo s tem podrejal osebni interpretaciji. Le-to pa je gradil na osnovi Heglovega progresivnega historizma, po katerem je človek proizvod samega sebe oziroma svoje dejavnosti v zgodovini. Idejo hegeljanstva je Šenoa sprejel z obema rokama, ker je ustrezala njegovemu aktivnemu, epskemu in kolektivnemu značaju. Ker pa je dejavnost, ki naj bi bila pogoj zgodovinskega uresničevanja zaradi posebnih okoliščin ovirana v sodobnosti, se je navidezno premaknila v preteklost, udejanjanje svojih ciljev pa je prenesla v bližnjo ali daljnjo prihodnost. Zavrtost na ravni sodobnosti je šibila abstraktno humanistična hotenja, v katerih središču je bil pojem pravice.

Aktualizacijo preteklih (zgodovinskih) dogodkov v Šenoovem delu spremlja refleksija etične narave (navzoča je tudi v vseh njegovih zgodovinskih romanih). Ta refleksija izvira iz domače (hrvaške) zgodovine, oživlja pa predvsem njene globlje pomene, ki so splošnočloveški. Šenoa posebnosti svojega kulturnega razpoloženja razširja na vprašanja človeškega duha sploh; s tem ta vprašanja postajajo inspirativno sredstvo za praktično premišljevanje o družbi in svetu, katero se tiče vseh prizadetih. Pisatelj obravnava tisti del zgodovine, v katerem so družbeni običaji in oblike postali konvencija, ki je izraz razpadanja, zato kultura in socialne norme prehajajo v izključno in veliko odgovornost posameznika. S tem je bilo odprto vprašanje o dozorevanju ljudi na njihovi notranji (subjektivni) ravni, od katere je, po Šenoovem mnenju, odvisna prihodnost. Kultura, ki v človeško življenje prinaša duhovnost, je s tem postala edini motor zgodovine, kar sicer ni povsem točno, je pa za tisti čas vsekakor zelo važna sestavina refleksije o tem vprašanju. Šenoova dolgoročna vizija torej spaja zgodovino, sociologijo, filozofijo, religijo in politiko v enkraten in skoraj univerzalen sestav. Ta sestav se je uresničeval s presenetljivo ustvarjalno močjo, ki dovoljuje, da le-ta tudi še v sodobnem kulturnem modelu – traja. Razlogi za to trajanje so najbolj jasno in podrobno razloženi v Šenoovi zgodbi o identiteti, ki ima naslov *Nagelj s pesnikovega groba*.

EVROPSKA LISTINA O REGIONALNIH ALI MANJŠINSKIH JEZIKIH

Povzetek

Evropsko listino o regionalnih ali manjšinskih jezikih so razne institucije, predvsem pa Svet Evrope, pripravljale več desetletij, še posebej pa desetletje pred podpisom. Prvih enajst držav članic Sveta Evrope je listino podpisalo 5. novembra 1992, mesec pozneje še ena. Do septembra 2000 je listino podpisalo 23 (od 41) držav, pozneje pa še nekatere. Pristopu k listini je sledila še ratifikacija; prve države so jo ratificirale leta 1998. Slovenija je listino ratificirala 19. julija 2000.

Listina zagotavlja pospeševanje rabe teh jezikov na področju izobraževanja, sodstva, uprave, javnih glasil, kulture, gospodarskega in družbenega življenja ter čezmejnih izmenjav. Listina ima relativno omejene možnosti sankcij, zato so pomembni argumenti strokovnega prepričevanja, kar lahko vpliva na oblikovanje pravnih norm v državi.

Evropska lista o regionalnih ali manjšinskih jezikih v svojih načelih prispeva k ohranitvi in razvoju kulturnega bogastva in tradicij, pri čemer poudarja, da varstvo in spodbujanje regionalnih ali manjšinskih jezikov prispeva h graditvi Evrope, hkrati pa ne škodi uradnim (državnim) jezikom in državni suverenosti in ozemeljski celovitosti.

Vsaka država lahko po svoji presoji ratificira celotno listino ali njene posamezne dele. Slovenija je ob ratifikaciji poudarila, da sta v smislu te listine v Sloveniji manjšinska jezika madžarski in italijanski in kot jezik brez ozemlja romski, ter je ob tem posebej izpostavila člene 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 in 14.

Sinopsis

Svet Evrope je leta 1992 sprejel Evropsko listino o regionalnih ali manjšinskih jezikih. V začetku jo je podpisalo 12 držav (tudi Madžarska), pozneje so pristopale še druge države (Slovenija leta 1997). Ratificirati so listino pričele države leta 1998. Listina zagotavlja pospeševanje rabe teh jezikov na področju izobraževanja, sodstva, uprave, javnih glasil, kulture, gospodarskega in družbenega življenja ter čezmejnih izmenjav. Slovenija je listino ratificirala 19. julija 2000.

SLOVENSKI JEZIK NA STIČIŠČU EVROPSKIH JEZIKOVNIH SKUPIN

Synopsis

Slovenia is a Middle European country. It lies between four countries, in which four of the biggest European language groups are spoken: Slavonic, Roman, German and Ugric-Finnish. The countries are Croatia, Italy, Austria and Hungary. In Slovenia there are two officially acknowledged language minorities: Italian and Hungarian and a language without a territory – gipsy. The interaction between languages is strong, but Slovene language stays independent and culturally evolved.

Резюме

Словения – страна в центральной Европе – лежит среди четырех стран, говорящих на языках четырех самых больших языковых групп: славянской, романской, германской и фино-угорской. Это Хорватия, Италия, Австрия и Венгрия. В Словении официально признаны два меньшинства: итальянское и венгерское, а также язык без территории – цыганский. Несмотря на сильные межъязыковые влияния, словенский язык остается своеобразным и высоко развитым на культурном уровне.

Slovenija

Slovenija je samostojna država v Srednji Evropi. Leži med štirimi državami: na jugu je Hrvatska, na zahodu Italija, na severu Avstrija in na vzhodu Madžarska. V Sloveniji živi približno dva milijona prebivalcev, večinoma Slovencev. Država meri približno 22.000 km². Od vzhoda do zahoda je nekaj več kot tristo kilometrov, od severa do juga pa manj kot dvesto kilometrov. Na tem ozemlju srečamo mnogo geografskih značilnosti: na zahodu je obala Jadranskega morja, severozahodni del oklepajo Alpe z najvišjim vrhom v Sloveniji – Triglavom (2863 m), na vzhodu leži del Slovenije v celinski Panonski nižini, v ostalih delih pa je mešanica ravninskega, gričevnatega in goratega sveta.

Slovenija ima dolgo in bogato zgodovino. Po uradni teoriji iz 19. stoletja so se Slovenci (Slovani) naselili na to območje v času preseljevanja evropskih narodov, to je v 5. in 6. stoletju. Pred tem so na tem ozemlju živeli Iliri, Kelti, Rimljani in Langobardi. Od 6. do 10. stoletja so imeli Slovenci razne oblike svoje državnosti, najpogosteje je bila to kneževina. Najmočnejša država se je imenovala Velika Karantanija in je segala od Jadranskega morja do Donave na severu in vzhodu. Franki, Avari (Obri) in Ogrji pa so do konca prvega tisočletja slovensko državo podjarmili. Tako so živeli Slovenci naslednjih tisoč let v okvirih drugih držav. Po prvi svetovni vojni leta 1918 so bili Slovenci združeni v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, pozneje imenovani Jugoslavija. Leta

1941 so Slovenijo okupirale tri nacifašistične države: Nemčija, Madžarska in Italija. Po koncu druge svetovne vojne pa je bila Slovenija zopet v sestavu federativne države Jugoslavije. Leta 1991 se je Jugoslavija razšla in od takrat je Slovenija po tisoč letih zopet samostojna država – Republika Slovenija.

Slovenski jezik

Slovenski jezik ima tisočletno zgodovino. Ob naselitvi v 5. in 6. stoletju še slovenščina ni bila izoblikovana kot samostojen jezik. Prvi rokopisni zapisi iz okoli leta 1000 pa že izpričujejo slovenščino kot jezik, ki je drugačen od praslovanščine ali stare cerkvene slovanščine. Te zapiske so v 19. stoletju našli v Brižinih (Freusing) in jih imenujemo »Brižinski spomeniki«. Do prve slovenske knjige, ki je izšla leta 1550, obstaja še nekaj rokopisnih zapisov slovenščine. Ti zapisi že pričajo, da je bila slovenščina deljena na več narečij (dialektov). V današnjem času je slovenski jezik znan po sedmih narečnih skupinah, znotraj katerih je na desetine narečij.

V 16. stoletju se je začel oblikovati slovenski knjižni jezik. Na Slovenskem se je pojavil protestantizem. Njegovo načelo je bilo, da je potrebno verske stvari izvajati v materinem jeziku. Tako so protestantski duhovniki naredili prve slovenske knjige. Prvi dve knjigi – Katekizem in Abecednik – je izdal leta 1550 Primož Trubar, »oče slovenskega knjižnega jezika«. V drugi polovici 16. stoletja smo dobili Slovenci okoli 50 knjig, med njimi tudi celotno Sveto pismo/Biblijo in prvo slovensko slovnico »Arcticae horulae«. Od takrat se je razvijal slovenski knjižni jezik, čeprav slovenščina ni bila uradni jezik. Šele leta 1918 je slovenščina postala uradni jezik, po letu 1991 pa je slovenščina ne le uradni, ampak tudi državni jezik. Poleg slovenščine sta na jezikovno mešanem ozemlju Slovenije, kjer živijo Italijani oziroma Madžari skupaj s Slovenci, uradna tudi italijanski in madžarski jezik.

Slovenski knjižni jezik se je več stoletij razvijal pod vplivom slovenskih centralnih dialektov. V 20. stoletju pa se močno pozna tudi vpliv vseh ostalih dialektov. Bogastvo sodobnega slovenskega knjižnega jezika je zbrano v Slovarju slovenskega knjižnega jezika, ki je izhalal zadnjih trideset let dvajsetega stoletja, in v Slovenskem pravopisu, ki je izšel ob koncu leta 2001.

Uveljavljanje slovenskega jezika

Slovenci so skozi tisočletja trmasto vztrajali pri svojem jeziku. Izgubili so svojo državnost, izgubili so svoje kneze, gosposka je bila večinoma tuja, tudi duhovščina je bila pogosto tuja, toda ljudje so vztrajali pri svojem maternem jeziku, pri slovenščini. Tuji duhovniki niso mogli učiti svoje (krščanske) vere v tujem jeziku, zato so si morali zapisati molitve in pridige v slovenskem jeziku. Na ta način se je ohranilo nekaj zapisov iz konca prejšnjega tisočletja in nato se v vsakem stoletju pojavijo še drugi zapisi v slovenskem jeziku, večinoma liturgični, toda tudi posvetni.

Prvi veliki razmah slovenskega jezika v knjižni obliki se pojavi v drugi polovici 16. stoletja v času protestantizma. Protireformacija ob koncu stoletja je večino knjig uničila. Naslednjih dvesto let je bilo le malo knjig tiskanih v slovenskem jeziku.

Drugi razmah slovenščine se pojavi v času razsvetljenstva ob koncu 18. stoletja. V tem času dobijo Slovenci poleg cerkvenih (liturgičnih) knjig tudi mnogo posvetnih, med drugim tudi pesniške zbirke, dramska dela, slovnice in prvi slovenski časopis. Vse to je izhajalo istočasno z nemškim, italijanskim in madžarskim tiskom. Marija Terezija je s svojimi reformami ponovno dovolila slovenščino v začetne razrede osnovne šole (pred tem so bile slovenske šole v času reformacije, po zatrtju protestantizma ob koncu 16. stoletja pa so ukinili tudi slovenske šole).

Tretje politično gibanje za uveljavitev slovenščine in tudi za večjo samostojnost Slovenije je bilo v času »pomladi narodov« ob propadu fevdalizma v Avstriji leta 1848. Tedaj politiki že zahtevajo »zedinjeno Slovenijo«.

Naslednje močno politično gibanje za večjo samostojnost in za večje pravice slovenskega jezika je bilo ob koncu 19. stoletja, ko se pojavijo čitalnice in kulturna in druga društva, ob njih pa velika ljudska zborovanja, imenovana »tabori«. Rezultati vseh teh gibanj so se kazali v večji možnosti uporabe slovenščine v cerkvi in v šolah, v povečani produkciji literarnega in neliterarnega tiska, v povečani narodnostni zavesti, toda tudi v povečanem pritisku tujih jezikov na slovenščino.

Po prvi svetovni vojni je prišel največji del slovenskega ozemlja v Jugoslavijo. Slovenci so dobili vse narodnostne pravice, slovenščina je postala uradni jezik v Sloveniji. Povečal se je pritisk srbskega jezika na slovenščino. Tisti Slovenci, ki so ostali zunaj meja Slovenije v Italiji, Avstriji in na Madžarskem, so bili podvrženi močni raznarodovalni politiki in politiki asimilacije z večinskimi jeziki.

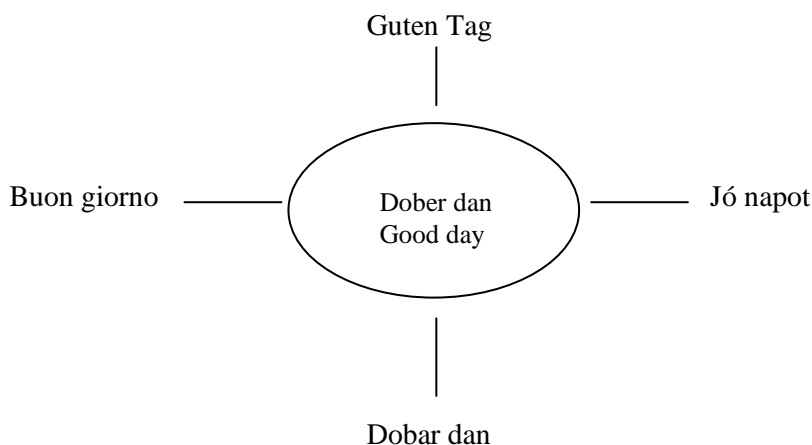
V času druge svetovne vojne je bil raznarodovalni pritisk na slovenščino najmočnejši. Adolf Hitler je leta 1941 v Mariboru ukazal, da morajo Slovenijo v štirih letih zopet narediti nemško. Najmočnejši pritisk na slovenščino pa je povzročil, da so Slovenci nudili tudi največji odpor temu pritisku.

Po drugi svetovni vojni so bili Slovenci zopet v sklopu Jugoslavije kot ena izmed federalnih enot. Z ustavo so imeli zagotovljene vse narodnostne pravice. Nekaj let po osamosvojitvi Slovenije pa je postal slovenski jezik tudi uradni državni jezik. Tisoč let tuje nadvlade Slovincem ni vzelo jezika in tudi evropsko združevanje jezika ne bo vzelo ali uničilo.

Sosednji jeziki

Slovenija leži na zanimivem stičišču vseh velikih evropskih jezikovnih skupin. Slovenščina spada po svojem jezikovnem sestavu med južnoslovenske jezike in predstavlja najsevernejši del te skupine. Na svoji najdaljši – južni meji se stika s Hrvati, ki imajo prav tako južnoslovenski jezik – hrvaščino. Na zahodu

so Italijani z italijanščino, ki spada v romansko jezikovno skupino. Na severu so Avstrijci z nemščino, ki je sestavni del germanskih jezikov. Na vzhodu se Slovenija stika z Madžarsko, njihov jezik madžarščina pa spada v ugro-finsko jezikovno skupino. Težko bi našli državo v Evropi, ki bi se stikala z jeziki štirih jezikovnih skupin. V podobnem položaju je tudi Avstrija, ki prav tako meji na slovansko, romansko, germansko in ugro-finsko jezikovno skupino. Ker je bila Slovenija tisoč let v sestavi drugih držav, je seveda normalno, da jezikovne meje niso ostro ločene, temveč da se na teh mejah mešajo ljudje različnih narodov in različnih jezikov. V shemi je prikazano, kako različno se v sosednjih jezikih uporablja zelo pogost izraz »dober dan«.

Medjezikovni vplivi

Tisočletno mešanje narodov, tisočletni vplivi jezikov vladajočih ljudi, tisočletno prepletanje jezikov je pustilo sledi v slovenskem jeziku. Tega se je zavedal že pisec prve slovenske knjige Primož Trubar, ki je zavestno iskal ustrezne slovenske besede za izraze, ki so jih ljudje večinoma že uporabljali v kakem tujem jeziku, največkrat nemškem. Seveda mu ni uspelo narediti čistega slovenskega jezika.

Na področju vsakdanjega življenja, na področjih gospodarstva, kulture, religije, politike, prava in na drugih področjih je prešlo v slovenski jezik mnogo besed drugih jezikov, saj so v teh jezikih (nemškem, italijanskem, madžarskem, hrvatskem, latinskem) govorili in pisali uporabniki teh jezikov – gosposka, duhovščina, trgovci, umetniki, sodniki in drugi. Odkar se Slovenci zavedajo svojega jezika, se borijo proti tujim vplivom. In odkar so stiki med jeziki živi, so vplivi jezika na jezik aktivni, le da imajo v različnih obdobjih različni jeziki močnejši vpliv. Če je bila v preteklosti to latinščina, je v sodobnem času prevzela vodilno mesto vpliva angleščina.

Najmočnejši medjezikovni vplivi so na jezikovno mešanih področjih. Ne gre samo za vplive drugih jezikov na slovenščino, tudi slovenski jezik vpliva na

druge jezike. Jeziki pa kljub temu ostajajo avtonomni, živi, uporabni v vseh sferah življenja.

Manjšine v Sloveniji

V Sloveniji sta dve avtohtoni narodni manjšini. Slovenske avtohtone narodne manjšine pa živijo v treh sosednjih državah. Državni meji med Italijo in Slovenijo ter med Madžarsko in Slovenijo potekata po jezikovno mešanih ozemljih, tako da živi v Sloveniji po nekaj tisoč Italijanov in Madžarov, podobno pa po nekaj tisoč Slovencev v Italiji in na Madžarskem. Meja med Avstrijo in Slovenijo pa poteka tako, da je jezikovno mešano ozemlje v Avstriji. Slovenija v največji možni meri priznava narodnostne (in s tem tudi jezikovne) pravice manjšin. Tako imajo Italijani in Madžeri v Sloveniji urejeno dvojezičnost, šolstvo, telekomunikacije, časopisje, založbe, svobodo in pravico govora v svojem jeziku in še kaj. Leta 2000 je Slovenija ratificirala Evropsko listino o regionalnih in manjšinskih jezikih, s katero priznava poleg madžarske in italijanske manjšine tudi romski jezik kot »jezik brez ozemlja« (Uradni list – Mednarodne pogodbe).

Leta 1959 so na poseben način uredili šolstvo za narodne manjšine. Italijani in Madžari so se odločili vsak za svoj šolski sistem. Madžari so izbrali sistem dvojezičnih šol. To pomeni, da so v šolah skupaj Slovenci in Madžari in da poteka pouk v obeh jezikih. V osemletni osnovni šoli in v štiriletni srednji šoli uporabljajo pri vseh učnih urah izmenično slovenščino in madžarščino. Izmenjava jezika je pogosta, včasih tudi po desetkrat v eni učni uri. Samo pri urah slovenščine in madžarščine je učni jezik samo slovenski ali samo madžarski. Vsi učitelji v dvojezičnih šolah morajo obvladati oba jezika in tudi vsi prebivalci tega območja govorijo oba jezika. Učitelji za dvojezične šole se izobražujejo na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru.

Italijani so se odločili za drugačen sistem. Na narodnostno mešanem ozemlju ob slovenski obali Jadranskega morja so izbrali slovenske in italijanske šole. Tako imata oba naroda vsak svoje šole. Ker pa živijo Italijani in Slovenci drug ob drugem in drug z drugim, se oboji učijo obeh jezikov. Tako imajo Italijani od prvega razreda osnovne šole do končane gimnazije najmanj po dve učni uri slovenščine tedensko, Slovenci pa po dve uri italijanščine tedensko. Šole pa so ločene. Učitelji za prvo stopnjo italijanskih osnovnih šol se izobražujejo v Kopru (na dvojezičnem področju), kjer ima Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani svojo dislocirano enoto. Ostali pa na drugih fakultetah. Ker se na Primorskem formira tretja slovenska univerza, se bo dislocirana enota spremenila v enega od delov nove fakultete.

Slovenske manjšine v sosednjih državah, Slovenci po svetu

Dve svetovni vojni sta zarisali državne meje tako, da je ostalo mnogo Slovencev zunaj svoje matice. Obe vojni, politični in gospodarski dogodki pa so povzročili, da so se Slovenci množično razseljevali po vsem svetu.

Priznane avtohtone narodne manjšine Slovencev živijo v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. V vseh treh državah so raznarodovalni in asimilacijski pritiski na Slovence zelo močni. V javnosti je le tu in tam slišati slovensko besedo ali videti slovenski napis. V dvajsetem stoletju je bil v teh predelih slovenski jezik bolj uničen kot prej v tisoč letih. Kljub temu pa jezik še vztraja, čeprav zelo razredčen, v mnogo manjšem številu kot pred stoletjem. Povsod se je ohranilo slovensko ali dvojezično šolstvo, slovenske založbe in časopisi, slovenske telekomunikacije. Vsega tega seveda ni veliko in Slovenci se morajo za te pravice stalno boriti z oblastmi svojih držav. Italijani že petdeset let sprejemajo zakon o zaščiti slovenske manjšine, pa ga še niso sprejeli. Avstrijci imajo v državni pogodbi iz leta 1955 znani 7. člen o pravicah Slovencev, a ga še vedno ne izvajajo v celoti. Na Madžarskem je vseh teh pravic najmanj. Šele v zadnjih desetletjih uvajajo nekaj slovenščine v šole na dvojezičnem področju, kjer živijo tudi Slovenci. V vseh treh državah pa izobražujejo učitelje za dvojezične ali slovenske šole.

Ob koncu 19. stoletja se je zaradi ekonomskih razlogov izselilo iz Slovenije več kot 20% prebivalcev, največ v ekonomsko bolj razvito severno Evropo in v ZDA, pa tudi v Južno Ameriko in Avstralijo. Množično so se izseljevali tudi med obema svetovnjima vojnoma iz Slovenske Primorske, ki je bila takrat v sestavu fašistične Italije, v kateri niso imeli Slovenci skoraj nobenih pravic. Med drugo svetovno vojno so veliko Slovencev nasilno izselili, mnogo so jih tudi pobili. Po drugi svetovni vojni se je v Sloveniji spremenil politični sistem, zato so se mnogi kolaboracionisti in nasprotniki novega režima izselili v druge države. Kmalu po drugi vojni pa se je pričela tudi množična ekonomska migracija v ekonomsko razvite države.

Slovenci se po svetu v raznih državah združujejo v slovenska društva, pripravljajo kulturne prireditve, izdajajo slovenske časopise, si organizirajo slovenske verske obrede. Skozi več rodov nekateri ohranjajo slovenski jezik poleg jezika države, v kateri živijo. Mnogi pa slovenščino hitro pozabijo in nekateri se tudi nimajo več za Slovence.

Nova evropska politika do jezikov

Politika Evropske Unije (Bruxles) in politika Evropskega parlamenta (Strassbourg) se zadnjih nekaj let intenzivno ukvarjata z jezikom. Najprej so izoblikovali politiko enakovrednosti jezikov držav v EU, zadnja leta pa oblikujejo politiko do jezikov regij ali do jezikov manjšin, pri čemer zelo poudarjajo manjšinske pravice in manjšinske jezike kot povezovalne faktorje med narodi. Taki politiki se najbolj upirajo takoimenovani veliki narodi oziroma veliki jeziki, saj s tem izgubljajo svoj večvrednostni položaj in svoj jezikovni šovinizem. To se kaže tudi v tem, kako so se države odzvale na Evropsko listino o regionalnih ali manjšinskih jezikih (European Charter for regional or minority Languages). Listino je Evropski parlament sprejel in dal v podpis 5. 11. 1992. Od 41 držav Evropskega parlamenta je listino istega leta podpisalo 12 držav, do leta 2000 pa

še 10. Toda ratificiralo je listino do sredine leta 2000 vsega 11 držav, med njimi Slovenija in dve njeni sosedi – Hrvaška in Madžarska.

Obstoj, razvoj, pespektive slovenskega jezika

Slovenski jezik vztraja in se razvija od nam znanih začetkov ob koncu prvega tisočletja. V lastni državi ima vse možnosti za nadaljnji obstoj in za nadaljnji razvoj. Izven meja svoje matične države pa se mora z vsemi močmi in tudi s pomočjo matične države boriti za svoj obstoj. Predvsem morajo najti utemeljene razloge, da v svojem okolju ohranjajo jezik. Najpomembnejši razlog je gotovo povezovalna (ne pa razdiralna) funkcija jezika manjšine.

Slovenija si zelo želi postati članica EU. Ko se bo to zgodilo, bo slovenščina eden izmed enakopravnih jezikov v združeni Evropi. Svoboden pretok ljudi, blaga, ekonomike in kulture bo prinesel tudi močne jezikovne vplive močnejših na slabše, številčnejših na manj številne. To nam narekuje, da moramo biti močni na znanstvenem, ekonomskem, kulturnem področju, saj na številčnem področju ne moremo spremeniti razmerja do drugih. Gotovo pa lahko jezik kulture, znanosti, ekonomike ipd. vpliva tudi v nasprotni smeri, od maloštevilnega na številčnejši jezik.

Slovenski jezik se bo po svoji naravni poti razvijal naprej in gotovo bo podvržen vplivom in pritiskom drugih jezikov. Toda zaradi tega jezik ne propade. Postane le enakopraven član jezikov velike evropske ali celo svetovne družine.

Sinopsis

Slovenija je srednjeevropska država. Leži med štirimi državami, v katerih govorijo jezike štirih največjih evropskih jezikovnih skupin: slovansko, romansko, germansko in ugro-finsko. Te so Hrvaška, Italija, Avstrija in Madžarska. V Sloveniji sta uradno priznani dve jezikovni manjšini, italijanska in madžarska, ter jezik brez ozemlja – romski. Medjezikovni vplivi so močni, a slovenski jezik ostaja samosvoj in kulturno visoko razvit.

СЛОВЕНСКИЙ ЯЗЫК В КОНТАКТЕ С ДРУГИМИ ЕВРОПЕЙСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Словения

Словения – независимое государство в центральной Европе. Она граничит с четырьмя странами: на юге с Хорватией, на западе с Италией, на севере с Австрией и на востоке с Венгрией. Численность населения Словении приблизительно два миллиона человек. Большую часть составляют словенцы. Площадь страны приблизительно 22.000 км². Протяжённость с востока на запад составляет чуть более трёхсот км, а с севера на юг менее двухсот км. С географической точки зрения территория достаточно разнообразна: на западе простирается побережье Адриатического моря. В северо-западной части Словении заходят Альпы с самой высокой точкой – вершиной Триглавом (2863 м), на востоке Словении лежит Паннонская низменность, для остальной территории характерно чередование равнин с холмисто-гористой местностью.

История Словении длинна и богата. По теории, принятой в 19-ом веке, словенцы (славяне) поселились в этой области во время переселения народов Европы, в 5-6-ом веках. До этого на данной территории проживали иллиры, кельты, римляне и лангобарды. С шестого по десятый века у словенцев существовали различные формы правления, чаще всего это было княжество. Самое сильное государство называлось Карантания, территория которого простиралась от Адриатики до Дуная на севере и востоке. К концу первого тысячелетия словенское княжество было покорено франками, аварами (обрами) и ограми. Так последующие тысячу лет словенцы жили в составе других государств. После первой мировой войны, в 1918 году словенцы вместе с сербами и хорватами объединились в Королевство сербов, хорватов и словенцев, позднейшую Югославию. В 1941-ом году Словению оккупировали три нацистско-фашистские страны: Германия, Венгрия и Италия. По окончании второй мировой войны Словения снова вошла в состав федеративной республик Югославии.

В 1991 году Югославия распалась, и с этого момента Словения снова через тысячу лет стала независимой страной - Республикой Словенией.

Словенский язык

Словенский язык имеет тысячелетнюю историю. Во время поселения словенцев в 5-6-х веках словенский язык не имел формы самостоятельного языка. Первые рукописные записи, относящиеся к одготысячному году, уже свидетельствуют об отличии словенского языка от пра- и старославянского языков. Эти записи были найдены в 19-ом веке в Фрейзинге (Германия) и получили название «Брижинские памятники/

Брижинские отрывки». Кроме вышеназванных отрывков, до появления первой словенской книги в 1550 году, имелись и другие рукописные материалы на словенском языке. Они свидетельствуют о делении словенского языка на множество диалектов. В настоящее время словенский язык делится на десятки диалектов, объединяемых в семь основных диалектных групп. С распространением протестантизма в Словении в 16-ом веке начинает формироваться словенский литературный язык. Протестантизм в своем учении опирался на принцип проведения религиозных обрядов на родном языке. Протестантскими духовниками были написаны первые словенские книги. Первые две книги, Катехизис и Азбуку, в 1550-ом году издал Примож Трубар, (основоположник) «отец словенского литературного языка». Во второй половине 16-ого века словенцы получили около пятидесяти книг, среди которых были полное Священное писание и первая словенская грамматика «*Arcticae horulae*». С этого момента развивался словенский литературный язык, хотя он не был официальным. Только в 1918-ом году словенский язык получил статус официального, с 1991-ого года он является не только официальным, но и государственным языком. Наряду со словенским языком на территории, где наблюдается смешанное проживание народов: словенцев – итальянцев или словенцев – венгров, официальными являются и итальянский и венгерский языки.

Словенский литературный язык в течении нескольких столетий развивался под влиянием центральных диалектов. В 20-ом веке наблюдается сильное влияние всех остальных диалектов. Богатство современного словенского литературного языка собрано в Словаре словенского литературного языка, который издавался в течении последних тридцати лет двадцатого века, и в Словенском орфографическом словаре, увидевшем свет в конце 2001 года.

Воплощение (реализация) словенского языка

Словенцы на протяжении веков упорно стояли за свой язык. Потеряли свою государственность, потеряли своих князей, власть была в основном иностранной, также духовенство было чаще всего иностранным, но люди отстаивали свой родной язык, словенский язык. Иностранные духовники не могли обучать своей христианской вере на чужом для народа языке, поэтому были вынуждены писать молитвы и проповеди на словенском. Таким образом сохранилось несколько записей с конца предыдущего тысячелетия, после этого в последующие века появляются и другие записи на словенском языке, в основном литургического характера, а также и светские.

Первый значительный подъем словенского языка как литературного наблюдается во второй половине 16-ого века во время протестантизма. Но контрреформация конца столетия большинство книг уничтожила. В последующие два века книг на словенском языке почти не издава-

лось.

Второй подъем в истории развития словенского литературного языка был во время просвещения, в конце 18-ого века. Словенцы получили кроме церковных (литургических) книг также много светских, среди которых были сборники стихотворений, драматические произведения, грамматики и первая словенская газета.

Все это издавалось одновременно с немецкой, итальянской и венгерской печатью. Мария Терезия своими реформами снова разрешила обучение на словенском языке в начальных классах основной школы (до этого словенские школы существовали только во время реформации, после подавления протестантизма в конце 16-ого века были отменены также словенские школы).

Третье политическое движение за реализацию словенского языка, а также за большую независимость Словении было во время «весны народов», с упадком феодализма в Австрии, в 1848 году. Тогда политики уже требовали «Объединенной Словении».

Следующее политическое движение за большую независимость и за большие права словенского языка было в конце 19-ого века, с началом публичных чтений, с созданием культурных и других обществ наряду с народными собраниями огромного количества, называемых «таборами». Результаты этих движений с одной стороны проявлялись в возможностях использования языка в церкви и школах, в увеличении продукции литературной и нелитературной печати, в росте народного сознания, но с другой стороны также и в увеличении натиска иностранных языков на словенский язык.

По окончании первой мировой войны большая часть территории Словении оказалась в составе Югославии. Словенцы получили все национальные права, словенский язык стал официальным языком. Повысилось влияние сербского языка на словенский. Словенцы, оказавшиеся за пределами Словении: в Италии, Австрии и Венгрии, подверглись влиянию политики денационализации и политики ассимиляции на соответствующих территориях.

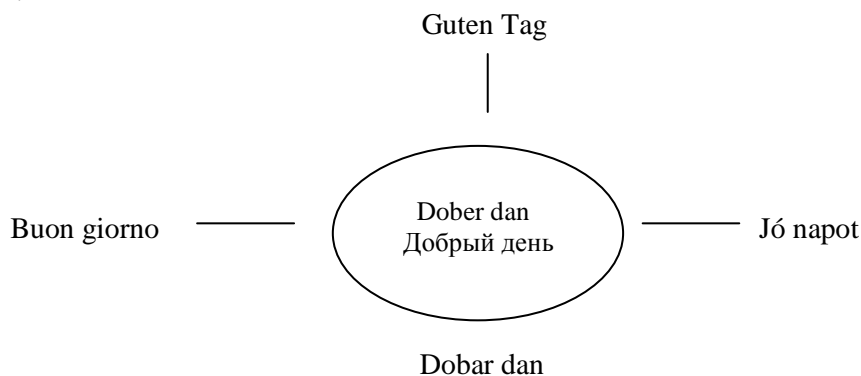
Во время второй мировой войны натиск политики денационализации словенского языка был сильнейшим. Адольф Гитлер в 1941 году в Мариборе приказал в течении четырех лет снова сделать Словению немецкой. Подобное насилие вызвало отпор со стороны словенцев.

После второй мировой войны Словения снова вошла в состав Югославии как одна из федеральных единиц. С принятием конституции словенцы получили все национальные права. Спустя несколько лет после того, как Словения стала самостоятельной, словенский язык официально становится государственным языком.

Тысячи лет иностранной гегемонии не уничтожили словенского языка, а также европейское объединение не сможет его уничтожить.

Соседние языки

Словения лежит на стыке всех крупных европейских языковых групп. По своему составу словенский язык относится к южнославянским языкам и представляет самую северную часть этой группы. Самая длинная граница проходит с хорватами, язык которых относится к той же группе южнославянских языков. На западе Словения граничит с Италией, язык итальянцев относится к романской группе языков. На севере находятся австрийцы, их немецкий язык входит в германскую группу языков. На востоке Словения граничит с Венгрией, венгерский язык относится к финно-угорской группе языков. Трудно найти страну в Европе, которая бы контактировала с четырьмя языковыми группами. Аналогично Словении Австрия граничит со славянской, романской, германской и финно-угорской языковой группой. Так как на протяжении столетия Словения входила в состав других государств, вполне нормально, что языковые границы не так четко разделяются, напротив, на этих границах смешиваются люди различных национальностей и различных языков. На схеме показано наиболее частотное выражение «добрый день» - как оно звучит в соседних языках.

Межязыковые контакты

Тысячелетнее смешение народов, тысячелетнее влияние языков правящих народов, тысячелетнее переплетение языков оставили свои следы в словенском языке. Это уже осознал автор первой словенской книги Примож Трубар, который сознательно искал подходящие словенские слова для выражений, широкоупотребляемых в других языках, особенно в немецком. Конечно же, ему не удалось создать чистого словенского языка.

В повседневной жизни, в сфере экономики, культуры, религии, политики, права и в других областях словенский язык вобрал в себя многие слова из других языков, так как на этих языках (немецком, итальянском,

венгерском, хорватском и латинском) говорили и писали те, кто их использовал – власть, духовенство, торговцы, деятели искусства, судьи и другие. С момента осознания значимости словенского языка словенцы борются против чужого влияния. Но языки существуют, существуют языковые контакты, и влияние языков друг на друга остается активными, лишь в различных периодах различные языки имеют более сильное влияние. Если в прошлом это был латинский язык, то сегодня ведущую роль играет английский.

Самые сильные языковые влияния на территории со смешанным населением. Речь идет не только о влиянии других языков на словенский, но и о влиянии словенского языка на другие языки. Языки же, несмотря на это, остаются автономными, живыми и употребляемыми во всех сферах жизни.

Национальные меньшинства в Словении

В Словении два автономных национальных округа. Словенские национальные меньшинства живут в трех соседних странах. Государственные границы между Италией и Словенией, Венгрией и Словенией проходят по территории, где наблюдается смешение языков. Так в Словении живёт по несколько тысяч итальянцев и венгров, соответственно в Италии и Венгрии проживает по несколько тысяч словенцев. Граница между Австрией и Словенией проходит так, что территория со смешанным населением находится в Австрии. Словения в большей мере признает национальные (соответственно и языковые) права меньшинств. Итальянцы и венгры в Словении имеют упорядоченное двуязычие, систему образования, телекоммуникацию, газеты, издательства, свободу и право слова на своём языке и многое другое. В 2000 году Словения ратифицировала Европейский документ о языках регионов и меньшинств, в котором наряду с венгерским и итальянским меньшинствами признает цыганский язык как «язык без территории» (Uradni list – Официальная газета, международные соглашения).

В 1959-ом году своеобразно разрешили вопрос о системе образования национальных меньшинств. Итальянцы и венгры приняли каждый свою систему образования. Венгры выбрали систему двуязычных школ. Это значит, что в школах, где вместе учатся словенцы и венгры, обучение ведётся на обоих языках. В восьмилетней школе и в четырёхлетней средней школе на каждом уроке используют и словенский и венгерский языки. Смена языков проводится часто, иногда по десять раз на одном уроке. Только на уроках словенского языка и венгерского языка язык обучения или только словенский или только венгерский. Все учителя в двуязычных школах должны владеть обоими языками, а также все жители этой территории говорят на обоих языках. Педагогов двуязычных школ готовит Педагогический факультет мариборского университета.

Итальянская система образования несколько отличается. На побережье Адриатического моря, где итальянцы проживают по соседству со словенцами, на так называемой территории со смешанным населением, существуют школы как на итальянском так и на словенском языках. Но и те и другие обучаются обоим языкам. Итальянцы с первого класса начальной школы до окончания гимназии еженедельно имеют не менее двух часов словенского языка, словенцы еженедельно по два часа итальянского языка. Педагогов первой степени для итальянских восьмилетних школ готовят в Копре (на базе двуязычия), где у Педагогического факультета Люблянского университета имеется свой филиал. Остальные обучаются на других факультетах. Так как в Приморье формируется третий словенский университет, филиал станет одной из частей нового факультета.

Словенские меньшинства в соседних странах, словенцы в мире

Две мировые войны определили государственные границы так, что много словенцев оказалось за пределами своей родной страны. Обе войны, политические и экономические события стали причиной расселения словенцев по всему миру.

Признанные автономные меньшинства словенцев проживают в Италии, Австрии и Венгрии. Во всех странах силён натиск политики денационализации и ассимиляции словенцев. Фактически редко можно услышать словенскую речь или увидеть надпись на словенском языке.

В 20-ом веке на тех территориях словенский язык подвергся большему процессу уничтожения, чем в прежние тысяч лет. Но несмотря на это, язык борется, хотя на нём говорит намного меньше людей, чем сто лет тому назад. Везде сохранилось словенское или двуязычное образование, словенские телекоммуникации. Но все это в незначительной степени, и словенцы не могут постоянно бороться за свои права с властями своих стран. Вот уже 50 лет итальянцы принимают закон о защите словенских меньшинств и до сих пор его не приняли. Австрийцы в государственном договоре 1955 года имеют знаменитый седьмой параграф о правах словенцев, но до сих пор полностью его не исполняют. Меньше всего тех прав в Венгрии. Только в последние десятилетия словенский язык стал вводиться в школах на основе двуязычия, где проживают словенцы. Во всех трех странах готовят учителей для двуязычных или словенских школ.

В конце 19-ого века по экономическим причинам из Словении эмигрировало более 20% (двадцати процентов) населения, в основном в экономически более развитые страны северной Европы, в США, а также в Южную Америку и Австралию.

Массовая эмиграция была между двумя мировыми войнами со словенского побережья, которое тогда входило в состав фашистской Италии, и где словенцы не имели почти никаких прав.

Во время второй мировой войны многие словенцы были насильст-

венно выселены, многие уничтожены. После второй мировой войны в Словении поменялась политическая система, поэтому многие коллаборационисты и противники нового режима эмигрировали в другие страны. Вскоре по окончании второй мировой войны началась массовая экономическая миграция в экономически развитые страны.

Словенцы в различных странах объединяются в словенские общества, организуют культурные мероприятия, издают словенские газеты, проводят словенские религиозные обряды. Через несколько поколений некоторые сохраняют словенский язык наравне с языком государства, в котором проживают. Многие словенский язык быстро забывают, некоторые уже не считают себя за словенцев.

Новая европейская политика по отношению к языкам

Политика Европейского содружества (Bruxles) и политика Европейского парламента (Strassbourg) последние годы интенсивно занимаются языком. Сначала они разрабатывали политику равноценности языков стран Европейского содружества, в последнее время разрабатывают политику по отношению к языкам регионов или языкам меньшинств, причём подчёркивают права меньшинств и языки меньшинств как связующий фактор между народами. Подобной политике больше всего сопротивляются т.н. «великие» народы и «великие» языки, т.к. с тем они теряют неопределимое положение и свой языковой шовинизм. Это видно также из того, как страны отозвались на Европейский документ о языках регионов и меньшинств (European Charter for regional or minority Languages). Документ был издан и дан в подпись 5. 11. 1992. Из 41 страны Европейского парламента документ подписали 12, до 2000 года еще 10. Но до середины 2000 года документ ратифицировало всего 11 стран, среди них Словения, Хорватия и Венгрия.

Существование, развитие, перспективы словенского языка

Словенский язык борется и развивается от нам известного начала конца первого тысячелетия. В своей стране у словенского языка есть все возможности для дальнейшего существования и дальнейшего развития. За пределами Словении следует всеми силами, а также с помощью родной страны бороться за своё существование. Прежде всего следует найти обоснование для сохранения языка в своей среде. Самым важнейшим обоснованием, конечно же, является объединяющая (не разъединяющая) функция языка меньшинств.

Словения изъявляет желание стать членом Европейского содружества. Когда это произойдет, словенский язык станет одним из равноценных языков в объединённой Европе. Свободный поток людей, товаров, экономики и культуры станет своего рода причиной языкового влияния сильнейших на слабых, многочисленных на малочисленных. Из этого

следует, что нам необходимо быть сильными в научной, экономической, культурной сфере, т.к. относительно численности населения мы не можем изменить современной ситуации.

Словенский язык будет развиваться дальше по собственному пути и, естественно, будет подвержен влиянию и натиску других языков. Но это не ведет к исчезновению языка, напротив, он станет равноценным членом языков великой европейской или даже мировой семьи.

Резюме

Словения – страна в центральной Европе – лежит среди четырех стран, говорящих на языках четырех самых больших языковых групп: славянской, романской, германской и фино-угорской. Это Хорватия, Италия, Австрия и Венгрия. В Словении официально признаны два меньшинства: итальянское и венгерское, а также язык без территории – цыганский. Несмотря на сильные межъязыковые влияния, словенский язык остается своеобразным и высоко развитым на культурном уровне.

**SLOVENE LANGUAGE IN CONTACT WITH EUROPEAN
LANGUAGE GROUPS**

Slovenia

Slovenija is an independent country in the Middle Europe. It lays between four countries : in south is Croatia, in west Italy, in North Austria and on east lays Hungary. In Slovenia there are approximately two million people, mostly Slovene. Country measures approximately 22.000 km². From east to west there are more than three hundred kilometers, from north to south are a little less than two hundred kilometers. On this area, we meet many typical geographic characteristics: on west is Adriatic sea shore, on northwest are Alps with the biggest top in Slovenia – Triglav (2863m), on east there is a poar of Slovenia which lays in continental Pannonial lowland, in the other parts there is a mixture of plain, hills and mountan like world.

Slovenia has a long and rich history. By the public theory from 19.th century, Slovene people (Slovans) were setteled on this area in time of migration of European peoples, that's in 5.th and 6.th century. Before that, on this area livet the Illyrian, Keltic, Roman and Lombardian people. From 6.th to 10.th century, Slovene people had a lot of forms of nationality, the most often was principality. The strongest country was named the Big Carinthia and it extended from Adriatic sea, to river Donava on north and east. Frankish, Avarish and Hungarian people subjugated Slovene country till first century. That is the way Slovenes lived in other country's frames. After the first world war in year 1918, Slovene people were joined in kingdom of Serbs, Coratian people and Slovene people, later named as Yugoslavia. In year 1941 Slovenia was occupied by three Nazifascistical countries: Germany, Hungary and Italy. After the WW2, Slovenia was back in federative country Yugoslavia. In year 1991 Yugoslavia sepatared and since then Slovenia was after thousand years independent country – the Republic of Slovenia.

Slovene language

Slovene language has a thousand-year history. At settlement in 5.th and 6.th century, Slovene language wasn't formed as an independent language. The first handwriting record from near the year 1000 are profing Slovene language as a language that's different from Slavonic old language or old church Slavonic. This record was found in 19th century in Brižini and we call them the Brižin monuments. Until the first Slovene book, which cam out in 1550, there are more handwriting records of Slovene language. This records are profing that Slovane

language was separated on more dialects. Today, Slovene language has seven dialect groups, divided on more dialects.

In 16th century, Slovene language started to form its shape. Protestantism has shown up in Slovenia. Its principle was, that religious should be performed in native language. That's how Protestantic priests made first Slovene books. The first two books : Catechism and Spelling-book, were made by Primož Trubar "The father of Slovene literary language" in 1550. In the second half of 16th century, Slovene people got around 50 books including the Bible and first Slovene grammar "Arcticae horulae". Since then, Slovene literary language has developed, although Slovene language wasn't official language. Not earlier than in 1918, Slovene language became official language, after year 1991, Slovene language wasn't only official, but national (state) language too. Besides Slovene language on linguistic mixed territory of Slovenia, where Italian and Hungarian people live together with Slovene people, Italian and Hungarian languages are also official languages.

Slovene literary language has developed under influence of Slovene central dialects. In 20th century influence of other dialects has showed too. Wealthiness of modern Slovene literary language is gathered in Dictionary of Slovene literary language, which was published in last thirty years of 20th Century and in Slovene orthography, which are published at the end of 2001.

Putting effect on Slovene language

Slovene people have stubborn persisted at usage of their language. They lost their statementship, their princes, gentlemen were foreignn even clergy was usaully foreign, but people still persisted at their native language, the Slovene language. Foreign priests weren't able to learn their (Christianity) religion in foreign language, therefore they had to write prayers and sermons in Slovene language. On this way, some of the written records were kept from the end of last millennium and then in each century there were nore records in Slovene language, mostly liturgical, but allso wordliness.

The first big swing of Slovene language in literary language shape is shown in second half of 16th century, in time of Protestantism. Counter-Reformation has destroyed most of the books at the end of the century. Next two-hundred years, there weren't a lot printed books in Slovene language.

The second big swing of Slovene language is shown in time of enlightenment at the end of 18th century. In this time Slovene people got beside the religious (liturgical) books, many wordliness, including poetical works, dramatical works, grammars and the first Slovene newspaper. All this was published simultaneously with the german, italian and hungarian print. Maria Theresa has allowed Slovene language in the first class of Primary school (before that, Slovene schools were only in time of Reformation; at the end of Protestantism in the 16. Century all of the schools were closed) with her reforms.

The third political movement for putting effect on Slovene language and larger independence of Slovenia, was in time of so called "spring of nations", when feudalism fell trough in Austria in year 1848. At that time, politics demanded "united Slovenia".

Next strong political movement for bigger independency and for bigger rights of Slovene language was at the end of the 19th century, when reading societies, cultural and other societies have shown with national meetings, called "camps". The results of this movements were shown in bigger possibility of usage of Slovene language in church and schools, in bigger production of literarical and nonliterarical press, in bigger national consciousness, but allso in bigger pressure of foreign languages to Slovene language.

After the WW1, most of the Slovene territory came in Yugoslavia. Slovene people got all national rights, and Slovene laguage became official language in Slovenia. The pressure of Serbian language on Slovene language has increased. Those Slovene people, which stayed out of Slovene borders in Italy, Austria and Hungary, were subjected to strict denationalizational politics and politics of assimilation with majoral languages.

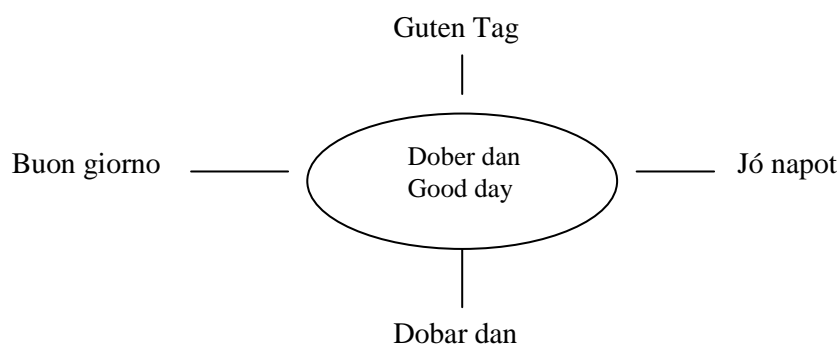
In the time of WW2, denationalizational pressure has strengthen to Slovene language. In year 1941 in Maribor, Adolf Hitler has ordered to make Slovenia German again in four years. The biggest pressure on Slovene language has caused, Slovene people to the strongest resistance to that pressure.

After the WW2, Slovene people were in complex of Yugoslavia again, as one of federal units. With constitution, they had assured all of the national rights. Some years after independing of Slovenia, slovene language officialy became state language. Thousand years of foreign supremacy hasn't taken language to Slovene people and as well European uniting will not take or destroy the language.

Neighbour languages

Slovenia lays on interesting connection of all big European language groups. Slovene language belongs to Southslavonic languages according to linguistical structure, and represents the northest part of that group. On its longest – south border it connects with Croatia, which have Southslavonic language – the Croatian language. On west, Italian people with Italian language, which belongs to Roman language group. On north, Austrian people with German language, which is componental part of German languages. On east Slovenia is connecting with Hunagry, their language belongs to Ugro-Finnish languge group. We would hardly found a country in Europe which connects with languages of four language groups. There is a similar situation with Austria – it has borders with Slovan, Roman, German and Ugric-Finnish language groups. Because Slovenia was for thousand of years in structure of other countries, it is of course normal, that language borders aren't strictly separated, however on the border, people of

different languages and nationalities are together. This scheme shows how different the expression Good day is used in our neighbour languages.

The influences between the languages

Thousand-year mixing of nations, thousand-year influences of languages of country leaders, thousand-year mixing of languages has left traces in Slovene language. Primož Trubar, the writer of first book has realized that and consciously searched for suitable Slovene words for expressions, which people mostly already used in some other language, most of all German. Of course, he couldn't make pure Slovene language.

In region of everyday life, in regions of economics, culture, religion, politics, law and in other regions, came a lot of other different words in Slovene language, because users of those languages (German, Italian, Hungarian, Croatian, Latin) wrote and read in those languages – gentlemen like, religic, trade, artistic, judges and other. Since Slovene people are aware of their language, they fight against foreign influences. And since connections between languages are alive, influences of language to language are active, merely different languages have stronger influence in different periods. If that was latin in the past, it is english now.

The strongest between-language influences are on linguistical mixed areas. It isn't just influence of other languages on Slovene language, Slovene language influences other languages too. But languages are despite that staying autonomous, alive, usefoul in all life spheres.

National minorities in Slovenia

In Slovenia, there are two autochthonal national minorities. Slovene autochthonal national minorities are in three neighbour countries. Country borders between Italy and Slovenia and between Hungary and Slovenia are going on linguistical mixed areas, so there are a couple of thousand Italian and Hungarian people in Slovenia and similiary a couple of thousand Slovene people in Italy and Hungary. Border between Austria and Slovenia is going that way, that

the linguistical mixed areas are in Austria. Slovenia acknowledges national (and linguistical too) rights of national minorities in biggest possible way. So Italian and Hungarian people have double-language, school, telecommunications, newspapers, publishers, freedom and right of speech arranged in their language and many more. In the year 2000 Slovenia had ratified European document about regional and minor languages, with which it admits Gypsy language as language without border (Uradni list – Mednarodne pogodbe).

In year 1959 there was a special way of arranging school matters for national minorities. Italian and Hungarian people decided for their own school sistem. Hungarian people chose double-language sistem of schools. That means, that in school there are Slovene and Hungarian people together and there is class in both languages. In eight-year Primary school and four year Secondary school there is alternatly use of Slovene and Hungarian language at all lessons. Alternation of language is often, sometimes even ten times at one lesson. Only at Slovene and Hungarian language lessons the school language is just Slovene or Hungarian. All the teachers in double-language schools must master both languages and also all inhabitants of that area speak both languages. Teachers for double-language schools are educated in Faculty of Education in University of Maribor.

Italian people have decided for different sisem. On national mixed area at Slovene beach of Adriatic sea, they chose Slovene and Italian schools. So both nations have their own schools. But because Italian and Slovene people live close together, they both learn both languages, Like this Italian people have Slovene lessons from first class in Primary school, till the end of Secondary school at least two lessons a week and Slovene people two lessons of Italian language a week. But schools are separated. Teachers for first level of Italian Primary schools are educated in Koper (double-languaged area), where the Faculty of Education of University of Ljubljana has its dislocated unit. Others are educated in other Universities. Since there is a third University forming at the Seaside, the dislocated unit will change in one of the parts of the new faculty.

Slovene minorities in neighbour countries, Slovene people over world

Two world wars have drew country borders by the way, that many Slovene people stayed out of their Society. Both wars, political and economical events have caused Slovene people to massively displace all over the world.

Acknowledged autochthonic national minorities of Slovene people live in Italy, Austria and Hungary. In all three countries, denationalizational and assimilational pressures on Slovene people were big. In public there was allmost no Slovene word to hear or see a Slovene sign. In 20th century in those parts Slovene language was ruin more than ever before in thousand years. Despite that Slovene language is still persisting, though it is very diluted in many smaller number than before century. Everywhere Slovene or doube-language school, Slovene publishers and newspapers, Slovene telecommunications were kept. All

of this isn't well represented and Slovene people have to fight for this rights constantly with their countries authorities. Italian people are accepting law for protection of Slovene minority for 50 years now, but they still haven't accepted it. Austria has very well known 7th article about rights of Slovene people in country contract from year 1955, but they are still not carrying it out totally. In Hungary, all of those rights are in the smallest number. Not earlier than in last decades, they are introducing some Slovene language in schools in double-languaged area, where Slovene people live. In all three countries, teachers are educated for double-language or Slovene schools.

At the end of 19th century, by the cause of economical reasons, more than 20% of Slovene people emigrated, mostly in economical better developed north Europe and USA, and also South America and Australia. Massive immigrations were between both world wars from the maritime province of Slovenia, which was in structure of fascistic Italy, where Slovene people didn't have almost no rights. During the WW2, many Slovene people were forcibly ejected, many were killed. After the WW2 there was a different political system in Slovenia, and therefore many collaborationists and opponents of new regime have emigrated to other countries. Soon after the WW2, there was a massive economical migration in economical developed countries.

Slovene people are joining in Slovene clubs all over the world in different countries and preparing cultural shows, publishing Slovene newspapers, organize Slovene religious ceremonies. Many people are keeping Slovene language alive through the family with of course the language of country which they live in. Many of them quickly forget Slovene language and don't consider them as Slovene any more.

New European linguistic politics

The politics of European Union (Bruxles) and politics of European parliament (Strassbourg) are intensively working with language for the last couple of years. First they have formed politics of equality of languages of countries in European Union, the last year they are creating politics of regional languages or minority languages, where they strongly accent minority rights and minority languages as connecting factor between nations. This sort of politics is strongly resisted by so called big nations or big languages, because they lose their worther position and linguistic chauvinism with this kind of politics.

It is shown in the response of countries to the European Charter for regional or minority Languages. The document has been accepted and put into signing on 5.11.1992. Out of 41 countries of European parliament, only 12 countries had signed it that day. Until year 2000 10 more had signed it. But the document had been ratified only 11 countries till the middle of 2000 – including Slovenia and two neighbours – Croatia and Hungary.

Existence, development, perspectives of Slovene language

Slovene language is existing and developing from its known beginnings at the end of former millennium. In its own country it has all possibilities to continue the existence and to develop. But out of the borders of its central country, it has to fight with all its powers and with help of its central country to still exist. First of all they have to find grounded reasons to continue keeping their language alive. The most important reason is certainly connecting (not destroying) function of minorities language.

Slovenia has a strong wish to be a member of EU. When that will happen, Slovene language will be one of the equal languages in united Europe. Free pouring of people, goods, economics and culture will bring strong linguistic influences of stronger to weaker of numerous to less represented. This dictates us to be strong on scientific, economical and cultural fields, because of numerical field, we can't change the relation to the others. Certainly can the the language of culture, science, economy, etc. Influence in the opposite way, from not numerous to more numerous language.

Slovene language is going to develop at his natural way and will certainly be liable to influences of other languages. But that doesn't destroy the language. It only becomes an equal member of big European or maybe even world language family.

Synopsis

Slovenia is a Middle European country. It lies between four countries, in which four of the biggest European language groups are spoken: Slavonic, Roman, German and Ugric-Finnish. The countries are Croatia, Italy, Austria and Hungary. In Slovenia there are two officially acknowledged language minorities: Italian and Hungarian and a language without a territory – gipsy. The interaction between languages is strong, but Slovene language stays independent and culturally evolved.

MEDMETNI FRAZEMI S SESTAVINO BOG V SLOVENŠČINI IN HRVAŠČINI*

Izvleček

Medmetni frazemi so medmetni besedni vrsti analogna frazeološka vrsta, ki ima sporočanje-pragmatski pomen. Prispevek obravnava take namerne in razpoloženske, katerih sestavina je *B/bog*, in v obeh jezikih medsebojno primerja le dve njuni manjši podskupini, s katerima se izražata dvom in podkrepitev.

0 Prispevek izhaja iz spoznanja, da je biblija kot temeljno besedilo krščanstva najpogosteje poslušano, citirano in prevajano besedilo, ki je zaradi občečloveško naravnane vsebine (etika, morala, pravo) in ciklično ponavljajočega se obredja, puščalo opazne sledi v jezikih v obliki stalnih zvez in ljudskih modrosti (Kržišnik, 2000: 67–80).

Zato ni presenetljivo, da se v okviru frazeoloških razprav, orientiranih bodisi v njenem ožjem ali širšem smislu, pogosto raziskujejo prav omenjene jezikovne prvine, pojavljajoče se kot biblični citati ali frazemi, biblično motivirani pregovori ali le biblične (najpogosteje lastnoimenske) prvine v posameznih frazemih. Tukaj velja opozoriti vsaj na naslednje razprave.

1.1 Erika Kržišnik (2000: 67–80) je za slovenščino primerjalno soočila zastopanost bibličnih citatov in frazemov v SSKJ glede na Dudново zbirko citatov in pregovorov. Manjšo količino in skritost le-teh v SSKJ je pojasnila s sociolingvističnega vidika, saj je slovar nastajal v času, ko družbenopolitične razmere niso bile naklonjene vpletanju verskih elementov v družbeno življenje in posledično tudi v jezik. Sploh manjši delež bibličnega v širše obravnavanem gradivu, ki je ob SSKJ zajemal še Bojčeve pregovore, tri prevode biblije in avtoričino lastno jezikovno kompetenco, pa utemeljila z dejstvom, da so bila biblična besedila pri nas sprejemana zlasti prek poslušanja. V pisni obliki pa so do ljudi prišli le drugotni verski priročniki, zlasti katekizmi, s čimer se kaže precejšnja selekcioniranost, s katerim je bila tako povezana sicer ponavljajnost, toda velika omejenost tovrstnega gradiva v primerjavi s protestantsko navado neposrednega branja biblije.

1.2 V hrvaščini ne gre prezreti dveh podobnih raziskav. Stipe Botica (1996) je raziskal vpliv biblijskega v hrvaškem ljudskem slovstvu, še zlasti v pregovorih, in ugotovil, da so temeljne točke le-teh prav Bog, človek, modrost, sreča, življenje, smrt. Bog pa je v njih antropomorfiziran.

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3337 Besedoslovne lastnosti slovenskega jezika in narečij, ki ga financira MŠZŠ RS; odgovorni nosilec projekta je izr. prof. dr. Marko Jesenšek.

Frazeme s sestavino B/bog pa je primerjalno z ruščino obravnavala tudi Ž. Fink (1996: 17–24) in pri tem na podlagi primerov ugotovila naslednje. Obe sestavini v obeh jezikih predstavljata absolutni nasprotji, toda v delu frazemov se je njun pomen že tako desemantiziral, da sta sestavini celo medsebojno zamenljivi brez vpliva na spremembo frazeološkega pomena (*bog bi ga znao, bog zna tko : vrag (đavo) bi ga znao, vrag zna tko*). Le v nekaterih frazemih se njun osnovni pomen dobro – zlo še ohranja in v takih primerih tudi njuna zamenljivost ni mogoča (*moj bože: idi k vragu*). Prav stopnja desemantizacije je po avtoričinem mnenju ustrezní kazalec, kdaj take primere pisati z veliko oz. malo začetnico. Tej problematiki je kasneje posvetila samostojno razpravo¹ in primerjalno z nekaterimi drugimi slovanskimi jeziki skušala podrobneje osvetliti to pravopisno vprašanje.

2 V tem prispevku bodo obravnavani slovenski frazemi, v katerih nastopa sestavina *B/bog*. Pri tem bomo postavili kar dve omejitvi. Prva izhaja iz številnosti zgledov, če bi namreč upoštevali še pridevniško obliko *božji*, bi po izpisih, ki jih je mogoče šteti za relativno natančne,² v SSKJ našli sedeminpetdeset takih zvez, dodatni pregled Pleteršnikovega, Glonarjevega in slovarskega dela SP 1962 pa prinaša takih zgledov skupno okrog 70. Druga omejitev izhaja iz njihove strukturne in pomenske raznolikosti. Ugotovljeno je (Stramljič Breznik, 1999: 264–283), da ta sestavina pogosto nastopa v frazemih s pomenom umreti (*Bog je poklical koga pred sodni stol, iti dajat odgovor pred Bogom, Gospod/Bog je poklical/vzel koga k sebi, zaspati v Bogu, izročiti svojo dušo Bogu*) ali v zvezi s smrtjo sploh (*božja dekla, božja njiva*). Lahko pa imajo tudi nesakralni pomen, če navedemo zgleda *kjer bog roko ven moli* ‘gostilna’ ali pa *bogu za hrbtom* ‘zelo daleč’. Zaradi tega smo se omejili na take primere, ki jih razvrščamo med t. i. medmetne frazeme, ki so frazeološka vrsta, analogna medmetni besedni vrsti (Toporišič, 1973/74: 273–279). Medmetni frazemi imajo sporočanje-pragmatični pomen, ker posredujejo govorno dejanje (Vidovič Muha, 2000: 87). To spoznanje je upoštevano v prispevku (Stramljič Breznik, 2000/01: 191–200), v katerem so bili predstavljeni komunikacijski ali sporočanje-pragmatični frazemi, skupinjeni s štirih vidikov: tvorec – naslovnik, tvorec – tema, tvorec – prenosnik in tvorec – okoliščine. Da medmetni in medmetni frazemi opravljajo identično vlogo, je bilo mogoče razbrati tudi iz slovarskega prikaza SSKJ, saj so bili ustrezni frazeološki zgledi vselej prikazani prav v okviru t. i. medmetne rabe. Toporišič (2000: 451–463) medmete razvršča v tri pomenske skupine: (1) razpoloženski – izražajo človekovo razpoloženje, (2) posnemovalni posnemajo naravne šume in gibe, (3) velevni pa velevajo ali prepovedujejo ali zapovedujejo; sem prišteva tudi vabne klice.

¹ Ž. Fink (2001). Hvatamo li za bradu Boga ili boga? (O jednom pravopisnom problemu u frazeologiji). Prispevek je bil predstavljen na 3. mednarodnem leksikološko-leksikografskem znanstvenem skupu *Dvojezična i višejezična leksikografija*. Zagreb.

² N. Fošnarič (2000). Lastnoimenske sestavine v frazemih. Diplomski naloga, mentor. I. Stramljič Breznik. Maribor.

Vsaj deloma drugačno razporeditev najdemo pri A. Vidovič Muhi (2000: 86–87), ki loči: (1) razpoloženske medmete, ker obveščajo o lastnem čustvenem in telesnem stanju, (2) namerne, ki z določenimi variantami glasov govore o določeni nameri v zvezi s človekom (zavrnitev, pritrditev, dvom, želja) ali z živalmi (vabljenje, odganjanje, usmerjanje) in (3) posnemovalne/onomatopejske medmete, ki predstavljajo človekovo interpretacijo zvokov.

Izraz interjekcijski ali uzvični frazemi uporablja tudi Finkova (1999: 221–224). Opredeljuje jih kot poseben strukturno-sematični tip frazemov, ki se od drugih frazemov razlikuje po tem, da slovnično ne more biti sestavina stavka, marveč najpogosteje tvori kar samostojni stavek – repliko, ki je reakcija ali komentar na sogovornikovo izjavo. Avtorica opozarja na njihovo strukturno (od oblike dveh besed do stavka) in pomensko (izražajo različna duševna stanja, večinoma negativne občutke, kot so jeza, negotovanje, vznemirjenje) raznolikost. Izpostaviti pa velja še eno njeno pomembno ugotovitev, in sicer ti frazemi svojega frazeološkega pomena ne gradijo na nikakršni sliki.

2.4 Vse po SSKJ³ zbrane medmetne frazeme, vsebujoče sestavino *B/bog*, je mogoče razvrstiti v dve temeljni pomenski skupini, saj tovrstni frazemi lahko izražajo le razpoloženje ali namero govorečega, slednjo pa vselej samo v zvezi s človekom.

2.4.1 Razpoloženski frazemi izražajo:

- začudenje, navdušenje: *ljubi bog*, ali je to mogoče, *o bog*;
- nejevoljo, nestrpnost: *bog te je dal*, *bog te nesi*, *bog te nima rad*, *bog nebeški*, *za boga (milega)*, *za boga svetega*;
- strah, vznemirjene, obup: *moj bog*, *o ti moj bog*;
- dvom, negotovost, tudi upanje: *sam bog ve*, *bog vedi*, *če bog da*, *bog zna*;
- zadovoljstvo: *še bog*, *če te mara*, *še bog*, *da je prišel*;
- vdanost v usodo: *bog že ve*, *zakaj*.

2.4.2 Namerni frazmi izražajo:

- željo po uresničitvi kakega dejanja: *bog te/jo blagoslovi!* *bog (te) živi!* *bog daj*, *da bi bilo res*;
- *Bog ji daj dobro/nebesa/večni mir/pokoj/raj*; *Bog se usmili njegove duše*, *Bog naj ti bo usmiljen sodnik*, *Bog mu/ji daj dobro*, *Bog bodi zahvaljen*, *da si se vrnil živ in zdrav*, *bog daj zdravje*;
- svarilo, prepoved, opozorilo: *bog ne daj*, *bog varuj/obvaruj*, *bog ne zadeni*;
- zahvalo: *bog plačaj/plati*, *bog povrni*;
- hvaležnost: *boga zahvali*, *da ...*;

³ Slovar slovenskega knjižnega jezika z Odzadnjim slovarjem slovenskega jezika in Besediščem slovenskega jezika z oblikoslovnimi podatki Elektronska izdaja na plošči CD-ROM. Ljubljana 1998.

- pozdrav: *dober večer bog daj, bog daj, bog daj srečo, Bog vas sprimi*, ob slovesu: *bog s tabo*;
- podkrepitev resnice ali trditve: *tako mi bog pomagaj, bog mi je priča, to je gotovo kot bog v nebesih, naj me bog ubije, če ...*;
- vljudnostni izraz pri kihanju: *bog pomagaj*;
- vljudnostni izraz pri jedi: *bog žegnaj*.

2.5 Sistematizirano gradivo kaže dve ugotovitvi. Večji delež namernih frazemov s sestavino *bog* izraža pozitivno namero, razpoloženski pa pogosteje negativna občutja, kot so nejevolja, nestrpnost, strah, vznemirjenje ... Pri tem je treba to oceno tudi relativizirati, saj je znano, da je pomen medmetnih frazemov izključno vezan na situacijo in kontekst, odločilnega pomena pa je tudi intonacija. To je mogoče ponazoriti z naslednjima zgledoma, kjer slovar za iste frazeme ob drugačnem sobesedilnem okolju navaja tudi različne pomene, npr:

bog nebeški: a) nejevolja, nestrpnost: *bog nebeški*, kaj sem jaz kriv; *bog nebeški*, že spet si se zmotil; b) strah, vznemirjenje: *bog nebeški*, ali je kaj hudega; c) začudenje, navdušenje: *bog nebeški*, kako si le to zmožel.⁴ Ali: *bog pomagaj*: a) kot vljudnostna fraza pri kihanju; b) izraža nejevoljo, nestrpnost: nazaj si prišel tak, da *bog pomagaj*; c) strah, vznemirjenost: če bodo oni zmagali, potem *bog pomagaj*; č) podkrepitev trditve: govoril bom resnico, *tako mi bog pomagaj*.

Druga ugotovitev pa zadeva pravopisno obliko sestavine *bog*. V veliki večini zgledov je *bog* pisan z malo začetnico, pri tem so izjeme le štiri oblike (*Bog ji/mu daj dobro/nebesa/večni mir/pokoj/raj*. – *Bog se usmili njegove duše*. – *Bog naj ti bo usmiljen sodnik*. – *Bog bodi zahvaljen*), označene s pomenskim kvalifikatorskim pojasnilom *v krščanskem okolju*, in so prav zaradi tega pisane tudi z veliko začetnico.

3 Primerjava dveh podskupin medmetnih frazemov s sestavino *bog* v slovenščini in hrvaščini.

3.1 V hrvaškem frazeološkem slovarju (Matešić, 1982) nastopa čez devetdeset gesel s sestavino *Bog/bog*, kar je po številu primerljivo s stanjem v slovenščini. Primerjalno bosta predstavljeni le dve podskupini takih frazemov, in sicer po ena iz razpoloženskih in namernih.

3.1.1 V okviru razpoloženskih so morda zanimivi tisti, pri katerih govoreči izraža negotovost ali dvom o kaki osebi, stvari ali dogodku. Takrat se v obeh jezikih opaža, da se odgovornost ali vednost rada prenaša na višjo avtoriteto, tj. boga,⁵ s čimer se kaže tudi človekova vdanost v usodo, apatičnost in posledično tudi nedejavnost. V slovenščini so s konkretnimi besedilnimi zgledi po SSKJ v tej skupini frazemi: *sam bog ve*, če je res; *bog vedi*, kod hodi, *bog zna*, kdaj se bomo videli. V hrvaščini (Matešić, 1982) so ustreznice: *bog sveti (jedan, sam)*

⁴ Tu bi lahko nastopila tudi zveza *mati nebeška*.

⁵ Kot je bilo opozorjeno, v določenih primerih je na tem mestu lahko tudi sestavina *vrag*: *vrag vedi*.

*zna, bog te pitaj (pita) kada (što, koliko), bog zna tko (što, gdje, koliko), boga pitaj, pitaj boga.*⁶

3.1.2 V skupini namernih pa si velja odgovoriti na vprašanje, ali se Slovenec in Hrvat, ko sogovornika prepričujeta o resničnosti povedanega, pridušata na enak način. V slovenščini so taki frazemi naslednji: govoril bom resnico, *tako mi bog pomagaj, bog mi je priča*, da ne lažem, *to je gotovo kakor bog v nebesih, naj me bog ubije*, če lažem.⁷ V hrvaščini isto vlogo opravljata naslednja dva frazema: *bog i bogme*: Mogel sam, bog i bogme sam mogel; *bog i duša*: Bog i duša, nisu mi baš ništa svi zajedno nahuditi mogli.

3.2 Slovenščina še nima frazeološkega slovarja, zato nas je zanimalo, kako se po SSKJ zbrani in s hrvaščino primerjani frazemi potrjujejo v sicer nereprezentativnem korpusu Nova beseda, ki ga je pripravil Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša v Ljubljani.⁸ Beseda *B/bog* je v korpusu potrjena 19247-krat. Frazemi, izražajoči dvom, imajo naslednje pojavitve: (*sam*) *bog ve* (149, 31-krat z veliko začetnico pred nekončnim ločilom; *bog vedi* (73-krat, 11-krat z malo začetnico); *bog zna* (13-krat, 2-krat z malo začetnico). Frazemi, ki podkrepljujejo trditve: *tako mi bog pomagaj* (nobenkrat); *bog mi je priča* (13-krat, 3-krat z malo in 4-krat z veliko za piko, zaradi česar pri njih ni moč natančno sklepati o pisanju besede *bog* kot lastno- ali občnoimenske); slovarski primer *to je gotovo kot bog v nebesih* ima samo dve potrditvi *tipa Kakor je Bog v nebesih*, obakrat pisano z veliko, medtem ko zgleđa *naj me bog ubije* korpus ne potrjuje.

4 Povzetek

Frazemov s sestavino *B/bog* je tako v slovenščini kot hrvaščini veliko, kar ni presenetljivo, saj je krščanstvo dolga stoletja oblikovalo skupni kulturni prostor in vrednotenjski sistem obeh narodov. Zato se je prispevek omejil le na skupino takih medmetnih frazemov, ki imajo analogno medmetni besedni vrsti sporo-

⁶ Tudi v slovenščini je znana pogovorna zveza: *pitaj boga*.

⁷ V slovenščini je ob teh na voljo še veliko istovlogovnih zvez. O tem glej članek Stramljič Breznik (2000/01).

⁸ <http://bos.zrc-sazu.si>.

čanjsko-pragmatični pomen. Ugotovljeno je, da medmetni frazemi s sestavino *B/bog* v opazni meri izražajo zlasti negativna razpoloženja, toda pozitivne namere govorca. Za slovenščino in hrvaščino pa je mogoče ugotoviti precej podobne zveze za izražanje dvoma oz. podkrepitve. SSKJ in hrvaški frazeološki slovar se pri primerjanih frazemih ujemata pri zapisu z malo začetnico, ki se tudi pravopisno zdi najbolj utemeljen, medtem ko korpusni podatki za slovenščino pogostokrat kažejo na zapis z veliko. Morda je takšno različnost obeh virov mogoče utemeljiti z dejstvom, da je skoraj petinšestdeset odstotkov besedilnih podatkov v korpusu vzetih iz leposlovja, to pa lahko kaže zgolj na avtorsko versko opredelitev, ki posledično zahteva tudi pisanje boga z veliko začetnico.

Literatura

- Botica, Stipe (1996). Biblija v hrvatski kulturi. Zagreb: Školska knjiga.
- Fink, Željka (1996). Ruski i hrvatski frazemi s komponentama *bog*, *vrag* (*đavo*). Filologija XXVII, 17–24.
- Fink, Željka (1999). Uzvični frazemi – replike kojima se izražava čuđenje. Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike. Zagreb–Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 221–224.
- Kržišnik, Erika (2000). Biblične stalne besedne zveze v Slovarju slovenskega knjižnega jezika in v slovenskem jeziku. Razprave SAZU– Dissertationes XVII, 67–80.
- Matešić, Josip (1982). Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Školska knjiga.
- Stramljič Breznik, Irena (1999). Frazemi s pomenom ‘umreti’ v SSKJ. Prispevki iz slovenskega besedoslovja. Zora 7. Maribor: Slavistično društvo Maribor, 264–283.
- Stramljič Breznik, Irena (2000/01). Komunikacijski ali sporočanjski frazemi. Jezik in slovstvo, št. 5, 191–200.
- Toporišič, Jože (1973/74). K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. Jezik in slovstvo, št. 3, 273–279.
- Toporišič, Jože (2000). Slovenska slovnica. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 451–463.
- Vidovič Muha, Ada (2000). Čas v besedi. Tipologija leksikalne večpomenskosti. 6. SSJLK. Ljubljana, 87.
- Vidovič Muha, Ada (2000). Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 86–87.

**NEKATERE SLOGOVNE ZNAČILNOSTI PORABSKEGA
ROKOPISA SIBILSKA KNJIGA**

Sibilina prerokovanja so bila nekoč v Porabju zelo priljubljena, zato pa so se tudi prepisovala in se ohranila vse do danes. Kdo je bila pravzaprav Sibilla, o kateri se je toliko govorilo?

Sibilla je v starem veku ime za žene, napovedovalke, vedeževalke. Spada med dobre boginje, ki v raznih svetiščih prerokujejo usodo. Prvotno je bila legendarna profetinja, ki je svoje orakle oznanjala v jami z vodnim izvirom v Eritreji. Orakel je cenil že Heraklit. Med naseljevanjem spodnje Italije so Eritrejci prenesli ta orakel v kraj Cumae. Tako je nastal mit o samostojni Sibilli iz Cumae, ki so ji prepisovali sežgane "Sibilline knjige" (sežgane so bile l. pred Kristusom, ko jih je hotela prodati rimskemu kralju Tarquiniemu Prisemu). Sibilske knjige so Rimljani skrbno hranili in na zahtevo senata iskali v njih nasvete, kadar je bila država v hudi stiski, ker naj bi v teh bila razodeta rimska prihodnost.

In ne samo rimska prihodnost temveč človeška usoda nasploh. To so mi namreč povedali ljudje v Porabju, ko sem jih lani obiskala, da bi zvedela ali se še spominjajo vsebine teh knjig. .

Pred dvajsetimi leti sem skoraj v vsaki porabski vasi našla rokopisni zvezek o Sibilinem prerokovanju. In še danes je tako. Lastniki se dobro spominjajo, kako marljivo so takrat prepisovali te knjige. Matere so le redkokdaj dovolile otrokom, da jim pomagajo, čes da ne znajo tako lepo pisati. V Sakalovcih je v 50-ih letih obstajal neki debel zvezek, ki ni vseboval le ta prerokovanja, temveč tudi pesmi. Ta je krožil po vasi in so tako nastajali prepisi. Najmlajši prepis je datiran z letnico 1953.

Sibilino prerokovanje je razdeljeno na tri dele ali knjige. V pogovoru s kraljem Salamonom napoveduje Sibilla (tu je poistovetena s kraljico Mihaldo iz Sabe) dogodke o prihodu antikrista in take, ki napovedujejo konec sveta. Ta prerokovanja so napisana v prekmurskem porabskem narečju in seveda z madžarsko grafiko.

Glede zgodovinskega ozadja, se je torej do l. 1919 porabski jezik oblikoval oziroma razvijal skupaj s prekmurskim. Tako Porabje kot Prekmurja sta bili ločeni od ostalega slovenskega prostora, saj sta pripadali Madžarski. Med Muro in Rabo se je vse do začetka 20. stoletja vršila silna madžarizacija. To je pustilo značilne sledove zlasti v leksiki prekmurskih in porabskih Slovencev. V tem času so veliko madžarskih besed sprejeli v svoj besedni zaklad. Madžarske besede torej izvirajo iz zgodovinskega sožitja Slovencev z Madžari prav tako tudi madžarski črkopis, ki je bil v veljavi še na začetku 20. stoletja. Porabski prepisovalci so ga prilagodili glasovom svojega narečja. Z madžarskimi znaki so označene predvsem samoglasniške značilnosti **ü,ú, á, é, í** (*lühéznosti, mívá,*

téda, színi, pítáni dén). Pri pisavi soglasnikov se uporablja madžarsko označevanje sičnikov in šumnikov.

Pojavlja se diftong **ou**, ki se uporablja namesto **o**-ja (*okoulik, boug*). Pri konzonantih je posebnost pisava samoglasniškega **r** kot **er** ali **ar** (*poverne, karv, szarditoszti*). **V** prehaja pred nezvenečimi soglasniki v **f**, (*fsze devét, fkraj odverne*) kot predlog nikoli ne stoji samostojno, temveč z vokalom. Zvočnik **l** preide v nekaterih primerih za samoglasniki v **o** ali **u** (*büo, krao*) **h** je na koncu in začetku besed izpuščen, toda pri vzkličnem stavku se uporablja.

Nebnik **j** se večkrat piše za samoglasnikoma **e** in **a** (*brejg, lejt, zvezjda*), **d** preide na začetku besed v **g** (*gda je, gnévoft*).

Besedišče rokopisa je zelo raznoliko in bogato. Razlikujemo več plasti:

- a.) porabsko (narečje prepisovalca, včasih tudi lastna tvorba)
- b.) besede iz nemščine (*cajt, stimáté, simfané, glihicsen, suma*)
- c.) besede iz madžarščine (*korona, sztronusá, császár, ország, mester, mester-szki, váراسi, barátje, tánács, sereg, muzsika, zsidovi, tatárom, páasztér, pejnez, dicsiti*)

Sibillino prerokovanje je zapisano v prihodnjem času s pomožnim glagolom *bode, bodejo*. Njeno potovanje h kralju Salamonu pa v tretji osebi preteklega časa. Prepisovalec je ohranil značilnosti živega govora. Tako izmed ločil največkrat uporablja le piko in vejico. Ostalih ločil sploh ni zaslediti. Povedi so v povednem naklonu. Le v enem primeru uporablja vprašalni stavek, ki se začneja z vprašalnic: *Jeli de pítáni dén tak sztrásen i bojazlivi lüsztví?*

Velikokrat se pojavlja premi in odvisni govor, toda tudi ta ni označen. Stavek je največkrat sekan z vejicami. *Sibilá odgavori njemi, zmozsen krao, gda do sze té dugoványá godila tou zse müvá nedozsivévá, nej ti, i nej jasz, nego escse dugo lejt po szmrti Mesiásá sze zgodij.*

V celotnem rokopisu prevladuje zložena poved izražanja s podredji, ki so povezani z relativnimi vezniki. *Jaz zselejn o krao da bije ti vido téda bodejo zseleznih moucsi steri do tak krépkó kak pecsine sztáli. Devét császároft i pédaszét i sészt králov nafküper glédaj teliko ji eske naszvejti bode steri do nouve országe méli znasda 1000 lejt po národjenyi Mesiásá miné téda sze lüsztvó tak pomnozsa da de eden od drügogá nede mogo zsvéti i eden od drügogá dosze mogli locsiti nove hizse do goriposztávlaáli da do sze vu goske szprávláli gdé je cslovéka od zacsétká szvejtá nejbilou.*

V besedilu je opaziti veliko zaimkov. Uporaba svojilnih zaimkov je včasih nepravilna kot v primeru *Kráo zové tvoje (szvoje) pizsácse ...* toda prepisovalec razlikuje uporabo namenilnika in nedoločnika. *Oná pride dálecsnoga országá Salamonovo modroszt poszliusat : Zsidovje, törki i pogánye skéjo modroszt mesiasa poszliusati ... vu szuncsevnimország nápouto, tám navuk Krisztusa prédgat....*

Živa je inverzija npr.:... *doszti zgroboft gori sztáne mrtvi teil, ... do vrát péklá do sli, podlozsnikov szvoji bodejo lüdjé, kastiga Bozsa, szvétooszt popovszká...*

Z iteracijo, ponavljajjem istih besed je izraženo čustveno razpoloženje: *Njihov*

zsítek grejsen zsítek kastigali bodo i od lagovije i od grejha do nyé odagibalé... s paralelizmom pa je ugotavljanje enakosti ali podobnosti Téda ocsa proti színi i szín proti ocsi lagvi brat proti brati. Dúhovnik proti prousznami lüsztvi, prouszno lüsztvó proti Dúhovnikom ...

Zanimiva pa je tudi uporaba sinonimov: *Zsenszke do szvoje tejlo napou nágo nagléánye noszile naj sze moskom dopádnájo i povidijo vu gvánti. Vu zacsétki desze prousztimi lüsztvi viüdo ino sze nyim dopáдне... Oh krao sto od lüsztvá etoga országá i Bouga nebi dicso i válo...*

V tretji knjigi, kjer govori Sibila o tistih znamenjih, ki se bodo začele l. 1756 in trajale do 1890, je veliko pretiravanj ali hiperbol. *Prvo známénye pred pitáni dnévom bode da vszáka sztvorjena sztvár na cejlom szvejtí krvávi znoj tocsila bode. Péto známénye bode zemlá vu doszta mejsztaj prijálá goréti, téde lüsztvó szvojo szlednyo vöro csákalo. Sészto známénye bode gda da vodá i vodé zglobocsiná zemléj náprej sztopijo ino do goréllá... Néba i zemlá desze trouszila i lüsztvó de od sztráhote brezi pámati szvojo szkrádnýo vöro csakalo... Mrtva tejla do vszéposzédik okoulik lezsále od pszauv in od fticsov bodejo zejdana... Várás de do pitánoga dneva vu pepéli lezso... Na doszta lejt gori sze tvojá cérkev sztero sitij dao zidati sze várásan vrét porüsi... Dosztá ognýá ka nyim sze zgori, dosztá falatof országá sze nyim ftopi...*

Stopnjevanje se uporablja le redko. *Doszta lazsi i touvársztvá...*

Preneseni pomeni dajejo besedam samosvojo obliko, učinkovitost, barvitost in globlji pomen. V prepisu najdemo več vrst metafor, tako personifikacijo kot napr. *Lámpe do gucale szercé da nácsi mislilo, vecs de lübéznosti pejnezám kak bráti lübézen .. Tiszti lüdjé steri zsivi ostánejo do zsalosztno na kastigo bozso szvoj pogléd metáli ... Doszti zgrobóf gori sztáne mrtvi teil ... Pride szmrt i vzeme nyegovomi modromi dugovanyi konec...*

Primer za komparacijo: *Sibile obráz sze zacsne szvejtiti kak ognýeni plamén i szvejtí sze kak szunce.. Bodejo lüdjé tak krepki kak oroslánye... Szuncze i zvejzde do tak redcese szvejtile kak karv.*

Pogostna je raba epiteta ornansa, ki slikovito pokaže bistveno lastnost kakega predmeta. Navadno za epiteton služi pridevnik: *isztinszko szmrtjov merjé, szvetlá pámet i duh mojega videnya notri zleti, kastiga bozsá, szuncsevni szhod, sztvorjeni szvejt, zsáloszten zsítek, prouszno lüsztvó, velika dácsá...*

V besedilu se nahaja veliko kalkov oziroma dobesednih prevodov iz madžarščine, kar je razumljivo, saj v času, ko je nastajal ta prepis, so porabski Slovenci živeli že popolnoma ločeno od prekmurskih Slovencev. Primeri so: *Té da nafküper glász zdignejo ino do kricsali... nászvejtloszt pride ... Téda vsze lüsztvó fküper letélo i de stélo glédati njegovo vnébo idenya. Da on gori pride do oblákov téda szvéti Mihályá árkangeo szvojim velkim.... Gda je ona gori na brejg kálvári prisla, doli je szpadnola na zemlo ... fcsaszik dá tau zsenszko gorik iszkáti i nyou sz vecs nej mogli najti...*

Jezik rokopisa torej še zmeraj kaže živo podstavo porabskega govora, ki je prepleten z leksikalnimi, grafenskimi in skladijskimi interferencami madžarskega jezika. Ker se Porabje nahaja na stičišču treh držav se pojavljajo tudi germanizmi in madžarizmi. Najbolj opazne so leksikalne interference, ki so povezane z upravnim in cerkvenim življenjem. Pri predponskih glagolih pa so opazni kalki, torej dobesedni prevodi iz madžarskega jezika.

V svojem referatu sem predstavila le nekatere slogovne značilnosti porabskega rokopisa Sibilska knjiga, podrobnejša analiza zahteva veliko potrpežljivosti in vztrajnosti. Vredno bi bilo več truda vložiti v delo, kajti v teh prepisih se zrcali tudi razgledanost nekdanjega porabskega človeka, ki je v času, ko ni bil njemu namenjen vztrajal pri tem, da v svoji živi govorici ustvarja.

Literatura

- Novak, V.: O grafiki prve prekmurske knjige, Ljubljana, 1978
Novak, F.: Slovar beltinskega prekmurskega govora, Ljubljana, 1985
Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia, Budapest 1974
Matjaz Kmecl: Mala literarna teorija, Ljubljana, 1977

VPLIV NEMŠČINE V SLOVENSКИH TISKIH OD SREDE 18. DO SREDE 19. STOLETJA

0.1 Pomembnost jezikovnih stikov je z več vidikov poudaril že naš prvi slovníčar Adam Bohorič v latinsko pisani slovníci slovenskega jezika iz 16. stoletja, *Arcticæ horulae succi[ivæ] de latinocarniolana literatura, ad latinæ linguæ analogiam accomodata* (Wittebergæ, 1584)¹. Predgovor uvaja misel, »/d/a je znanje več jezikov prijetno in koristno, dà, celo potrebno«, pa tudi »donosnejše«. Jezik izhaja od Boga, prvega jezikovnega učitelja in slovníčarja, prava raba jezikov se je začela z začetnikoma človeškega rodu, različnost jezikov pa je utemeljena kot božja kazen, zaradi stikov z drugimi narodi in preseljevanja pa je prišlo do oddaljevanja hebrejskega jezika od izvirnika in do nastanka sirskega ali kaldejskega, kasneje še grškega in latinskega jezika, vsi štirje pa se z božjim usmiljenjem ohranjajo kot »pravilo in ravnilo« za druge jezike. Jezik je Bohoriču zrcalo duše, izraz svojega ali drugega mišljenja s primernimi besedami in v prikladnem govornem slogu, preko prikazanega pa izraža lastno doživetje stvarnega in duhovnega sveta, kar se ujema z antično koncepcijo analogistov. Z jezikom je omogočeno ustno razpravljanje in pisanje o verskih, pravnih in naravoslovnih temah, njihovo razumevanje in koristna uporaba. Ta ideja se je na Slovenskem tvorno uresničevala v obdobju razsvetljenstva.

0.2. Začetki slovenskega prerodnega gibanja v drugi polovici 18. stoletja so povezani tudi z nastankom in utrditvijo zavesti o obstoju slovenskega naroda. Prerodni program, ki so ga na Slovenskem uresničevale različne skupine,² vključuje prizadevanja za uveljavitev slovenskega jezika na različnih ravneh javnega življenja, kot v šolstvu, sodstvu, upravi, pri medsebojnem sporazumevanju izobražencev, v zasebnem dopisovanju, pri pisavi osebnih in zemljepisnih imen, v literarnem ustvarjanju ter v znanstvenem delovanju z normiranjem in utrjevanjem pravopisnih, slovníčnih in leksikalnih značilnosti in primerjalno konfrontacijo z drugimi slovanskimi jeziki. Skrb za sistematični opis jezika, leksike je povezana z nastajanjem normativnih jezikovnih priročnikov: slovníce, slovarjev, pravopisa. Na Zoisovo pobudo se je raziskovanje jezika usmerilo v slovníčno primerjalno preučevanje slovanskih jezikov, v sestavo filozofsko-kritične slovníce, kar sta v rokopisni obliki uresničevala J. Japelj in B. Kumerdej. Povečan pomen živih jezikov v evropskem prostoru je ustvaril dobre pogoje za nastajanje

¹ Praefatiuncula, 2.

² Krog redovnikov, med njimi sta bila najbolj prizadevna M. Pohlin in na Koroškem O. Gutsman, janzenistični krožek pod vodstvom škofa K. J. Herbersteina (J. Japelj), skupina izobražencev v okviru obnovljene *Academie operosorum* (B. Kumerdej, J. Edling, J. Japelj idr.) in najvplivnejši Zoisov krožek pod vodstvom mecena barona Žige Zoisa, v katerem so sodelovali skoraj vsi pomembni razsvetljenci (A. T. Linhart, B. Kumerdej, J. Japelj, V. Vodnik, J. Kopitar idr.).

posvetnih besedil, tako umetnostnih (tj. začetki posvetnega pesništva in dramati-ke v slovenskem jeziku, s prvim pesniškim almanahom *Pisanice od lepeh umet-nost* (1779–81), prevajanje tujih pesnikov v slovenščino (J. Japelj), kot poljudnih strokovnih z različnih gospodarskih področij, zlasti kmetijstva, splošnega in strokovnega izobraževanja, publicistike.³

0.3 Večjezičnost dobiva v slovenskem prostoru v drugi polovici 18. stoletja ob prerodnem gibanju tudi drugačne razsežnosti in poudarke. Znanstvena dela nastajajo v nemščini, saj so bila namenjena tako tujim kot tudi domačim izobražen-cem, ki so bili vešči tujih jezikov (npr. *Untersuchungen vom Meere* (1750) J. Ž. Popoviča, *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs I–II* (1788, 1791) A. T. Linharta), ali v latinščini predvsem v okviru obnovljene Academie operosorum (npr. *Bibliotheca Car-nioliae* M. Pohlina (1803)). Razpravni jezik v slovenskih slovnica tega časa je še vedno neslovenski: namesto latinščine ali ob njej je v 18. stoletju to nemščina s priredbami slovnice A. Bohoriča (Hipolitova izdaja iz l. 1715 z naslovom *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica* ali izdaja celovških jezuitov samo v nemščini z naslovom *Grammatika oder Windisches Sprach-Buch* iz l. 1758), kot tudi v slovnici M. Pohlina *Kraynska grammatika* (1768, 1783) in O. Gutsmana *Windische Sprachlehre* (1789), ki je bila pisana kontrastivno glede na nemški jezik. Večjezičnost pišočin je dopuščala tudi žanrsko diferenciranost v izboru jezika: latinščina kot uradni jezik cerkve, latinščina oz. nemščina kot jezik znanosti; vzporedno z razvojem humanistične in razsvetljenske miselnosti ter slovenskega šolstva pa je njuno mesto postopoma prevzemala slovenščina.

1.1 Vloga nemščine je imela za Slovence že po naselitvi ter bavarski in fran-kovski nadvladi daljnosežne posledice. V slovenski zgodovini je bila vseskozi najtesneje povezana z nedržavnostjo Slovencev, z nemškimi poselitvami in sobi-vanjem nemškega in slovenskega prebivalstva ter s prepletom dvojezičja ali več-jezičja pri slovenskih meščanih in izobražencih, slovenskega enojezičja med kmečkim in nemškega, italijanskega med plemiškim slojem, kjer pa se v zadnjih desetletjih množijo podatki o njihovem znanju slovenščine v javnem sporazu-mevanju. Dotok nemškega splošnega in terminološkega (obrednega) besedja v 12., 13. stoletju v slovenski jezik se je ustalil in prevzeto besedje se je ohranjalo do konca 18. ali celo srede 19. stoletja v besedilih, v številnih govorih pa živi še danes.

³ Npr. prevod čebelarstva A. Janše iz nemščine (P. P. Glavar, 1776, A. Goličnik, 1792), prevod poljudnostrokovnega priročnika za kmete Z. Beckerja *Kmetam sa potrebo inu pomozh* (M. Pohlin, 1789), babiških priročnikov (A. Makovic, 1782, 1788, Vodnik, 1818), živinozdravniških knjig (1784, 1792); prvi časopis *Lublanske novize* V. Vodnika (1797–1800) idr.

1.2 Tudi v 18. stoletju je bila nemščina kot državni in uradni jezik v notranji Avstriji jezik javnega sporazumevanja, obenem pa tudi jezik znanosti (Valvasor, Linhart) in umetnosti. V obdobju razsvetljenstva so gospodarske reforme cesarice Marije Terezije in Jožefa II. povzročile drugačen odnos do ljudskega jezika, ki se je s pospeševanjem šolstva odražal tudi v posredni skrbi za slovenski jezik, ki je bil potreben za širjenje izobrazbe med ljudstvom in boljše gospodarjenje. Slovenska prerodna dejavnost je poskrbela za vrsto prevodov v slovenski jezik v različnih zvrsteh, izhajale pa so tudi dvojezične objave, tako nabožnih, šolskih knjig, kot uradno-pravnih besedil. Uradovalna besedila so bila glede na naslovnika izdana večjezično (zakoni ali patenti od l. 1754 nemško-slovensko, Napoleonov razglas iz l. 1797 pa francosko-nemško-italijansko-slovensko). Dvojezične dele vsebujejo tudi slovnice: prva slovnica, ki je dvojezična in upošteva slovenščino kot metajezik, je *Slovennska grammatika* J. Zelenka oz. M. Zagajška, slovarske in besedilne dodatke v obeh jezikih pa vsebujejo tudi nemško pisane slovenske slovnice prve polovice 19. stoletja (Šmigoc (1812), Murko (1843, 1850), Potočnik (1849)). V vseh slovenskih prevedenih besedilih se kaže v tem obdobju še močan vpliv jezika predloge: nanj je vplivala prevajalčeva samostojnost, vrsta besedila in izročila v njej idr.

2.0.1 V času slovenskega narodnega preroda se je začelo tudi prerajanje na leksikalni ravni, tj. načrtno odpravljanje prevzetih besed iz nemščine in nadomeščanje zlasti strokovnih izrazov s slovenskimi tvorjenkami in slovanskimi izposojenkami. Zamenjava je potekala postopno: starejše uveljavljene prevzete besede in termini so se še uporabljali kot sopomenske dvojnice, a so se že umikali in prevzemali stransko vlogo, saj so jih pisci navajali v oklepajih ali v opombah le v razlagalni vlogi. Kot razlagalni jezik pa je lahko služila tudi nemščina, saj so bile nemške ustreznice ponavadi v oklepaju dodane novim, še neveljavljenim slovenskim besedam v besedilih vseh funkcijskih zvrsti, pretežno pa v publicistiki sredi 19. stoletja (v prispevku so predstavljene v listih *Slovenija*, *Kmetijske in rokodelske novice*, *Vedež*), kjer je uvajanje novega upravnopolitičnega, pa tudi strokovnega, izrazja zahtevalo pomensko razlago. Kot metajezik je bila za dvojezične, nemško jezikovno zmožne, Slovence najprikladnejša nemščina. Slovenski pisci so poleg starejših slovenskih sopomenk navajali nemške ustreznice, največkrat za nove strokovne izraze. Vpeljava dvojezičnih besednih dvojic v slovensko besedilo različnih zvrsti je olajšala dekodiranje manj razširjenih, še ne uveljavljenih leksemov v splošnem in strokovnem besedišču. Preklapljanje v drugi jezik zaradi diglosijske rabe obeh jezikov ni bil moteč, temveč pomensko nazoren. Nemško ustreznico lahko nadomešča tudi pridana prevzeta beseda iz nemščine v oklepaju, ki je bila v zavesti uporabnikov še vedno prisotna.

2.0.2 Predmet obravnave bodo pogosteje uveljavljene prevzete besede iz nemščine oz. nemške razlagalne ustreznice, tj. dvojezične, prevodne slovarske

prvine, navedene v oklepaju ob mlajših, tudi na novo vpeljanih slovenskih izrazih, ki so imele v besedilih različnih zvrsti predvsem metajezikovno vlogo, v primeru rabe nemškega leksema pa tudi prevodno slovaropisno.

2.0.3 Besedoslovni postopek, ki se je uveljavil v slovenskem tisku od prerodnega obdobja na mnogih strokovnih področjih (uradovno-pravnih, v publicistici, v nabožnih, šolskih in poljudnostrokovnih delih) in se ohranjal v 19. stoletju, je bil formalno oddeljen od ostalega besedila z oklepajem ob razlagani besedi, v opombah pod črto ali v posebnih slovarskih seznamih prevzetih besed. Pri dvojezičnih dvojicah so prevladovalе ustreznice v nemščini, manj v latinščini (med njimi zlasti mednarodne kulturne besede), pri slovenskih dvojicah pa so se pojavljali izvorno ali narečno različni leksemi. Nemške ustreznice so pojasnjevale besede iz neuveljavljenih slovanskih ali besedotvorno razvitih domačih osnov, podobno, toda obratno jezikovno razmerje nam podajajo že glose v latinskem delu Stiškega rokopisa iz prve polovice 15. stoletja. Slovenskim sopomenkam so pripisani splošno razširjeni nemčizmi ali v drugem narečnem okolju rabljeni glasovno, oblikovno, besedotvorno ali korenško razlikovalni izrazi, torej kontrastivna diferencialna leksika, kakršno poznamo že iz *Registra* k Dalmatinovemu prevodu *Biblije* ali v robnih opombah v Bibliji že v 16. stoletju. Pri ustaljevanju slovanskega korenškega besedja so bili medjezikovni stiki usmerjeni v slovanski svet. Količina tovrstnih besednih razlag v oklepaju je bila po besedilih različna, odvisna od avtorja, tematike, izbire besedja, pa tudi od duha dobe: v določenih besedilih jih skoraj ne najdemo, drugod so bile redke ali pogoste.

2.1.1 V 18. stoletju se v oklepaju najprej pojavijo prevzete besede iz nemščine, za katere so sočasno pri prevajanju hoteno nastajale in prihajale v rabo slovenske ustreznice. Tako najdemo v *Christian[skih re]nizah Ožbalta Gutsmana* (Celovec 1770) namesto pričakovanih nemčizmov, ki so prevzeli pojasnjevalno vlogo, na prvem mestu že slovenske tvorjenke, ki so danes del slovenskega knjižnega besedja: saklad (ali šhaz) /35/, orudje (ali zeug) /48/; ali so z njimi v določenem besedotvornem morfemu neprekrivne: našladnošti (al/inu lušhti) /31, 51/, perpodubo (ali pergliho) /28/, jedba (ali šhpisha) /28⁴, švojobodnošt (ali frajošt) /35/; ali pa so danes že zastarele v tem pomenu: sablojenu (ali falenu) /50/ 'napačno, zgrešeno'.

2.1.2 Dvojezična uradovna besedila, prevodi patentov, navajanja sopomenk ali prevedenk ne izpričujejo. V **Robotnem patentu Jožefa II.** dne 16. avgusta 1782 sta razložena le dva poslovenjena termina namesto nemške zloženke v izvorniku: trikrat je zapisano *okoli-poglavar[stvu]* (1), *okrog-poglavar[stvu]* (2) (*kraj[amt]*) za

⁴ V istem odlomku se pojavlja tudi samostojna raba dvojnice *jed*.

nem. Kreisamte (§ 16, 17, 40) ter *sagovornika al branitnika (zerkovniga fohta)* za nem. Vogtherrn⁵ (§ 42).

2.1.3.1 Tudi **Marko Pohlin** je v svojem enciklopedičnem prevodu priročnika *Kmetam sa potrebo inu pomozh* (Ljubljana 1789) uvajal izraze slovanskega izvora, nekatere pa v oklepaju razložil z znanimi izposojenkami iz nemščine: npr. grashinovzu (Ferwóltarju) 'upravnik, oskrbnik' /34-35/,⁶ jareke (grabne) /49/, utrato (koshtengo) /50/ 'poraba, strošek', krojhizhov (svinskega grúda, ali grompòra), /72/, drobnaka (shnitleha) /76/, ſtergâlu (ribeſhnu) /72/, svarnishu (zuhtovſhu) 'kaznilnica' /138/, nogovize (shtunfe) /138/ idr. Rastlinska poimenovanja spremljata latinska in nemška ustreznica: npr. ſleſove rôſhe (Malva rotundifolia. Käsepappelblumen) /93/, Krojhizhi, lih toku tudi turshka repa (Helianthus tuberoſ. Erdbirn, Grundbirn) /71/, ali samo nemška (Jezmęnz (Rankkorn) /386/, pasje perezhil (Gleitze) /84/, qvizhe (Lärchenbeer) /86/). Pri opisu strupenih rastlin pa Pohlin v stavčni obliki navede ob latinskem izrazu še vrsto nemških poimenovanj (npr. »Vovzhje jagode se po lat. Atropa Belladona, po nemshku Tollkirſche, Wald-Nachtſchatten, Tollkraut, Tollwurz, Tollbeere, Teufelsbeere, Schlaf-Saukraut, Walkenbaum, Bollwurz imenujejo« /86/).

2.1.3.2 Obratno je M. Pohlin v skrbi za tvorjenje slovenskega izrazja v nemško pisani slovnici *Kraynnska Grammatika* (1768) slovenske jezikoslovne izraze mestoma navajal v oklepaju ob nemških; slovenjenje je potekalo še precejkrat pod vplivom nemščine, le da je nemške zloženke razstavil v samostalniške zveze z levim prilastkom (npr. Ein Nennwort imęnska beſſeda) /19/, Ein Beywort (perſtavna beſſ.) /20/, der Nennfall (Imenuvavz) /21/, der Zeugefall (Rodnik) /21/, die vielfache Zahl (mnoge shtetve) /21/, das Doppelpunktelein (dve pike) /171/, Die Thonſprechung (spevorezhnost) /176/, Der Abſchnitt (Predahnenje) /181/, namesto deležniških oblik pa ima pri naštevanju lastnostnih prislovov nedoločniške (npr. Antwortend (Odgovoriti) /91/, Abſönderend (lozhiti), Anſtrengend (pergajnati), Ausſchlieſſend (iſurezhi) /91/, Anzeigend (skaſati) /92/, Fluchend (Preklinati) /92/, Fragend (Prashati) /92/). V dodatku, ki vsebuje trijezične (kranjske, nemške in italijanske) pogovore za popotnike (Anhang einiger gemeiner Geſpräche zur Bequemlichkeit der Reiſender) so v slovenskem delu ob redkih besedah navedene sopomenke, razmerje med domačimi in prevzetimi besedami pa je mešano (npr. je she zhas (zajt) /188/, Talerja (okroſhneka) /191/, en glash (koſarj) /191/) ipd.

⁵V Velikem nemško-slovenskem slovarju D., B. in P. Debenjaka je razložena kot historična beseda v pomenu plemič odvetnik' (1223).

⁶V besedilu pa se nemčizem Ferwoltar (nemško Verwalter) /43/ pojavlja tudi samostojno, kar potrjuje v tem času sopomensko zamenljivostno vlogo obeh izrazov.

2.1.4 Pri **Valentinu Vodniku** sopomensko ali dvojezično razlaganje ni posplošeno, čeprav zglede zanj najdemo tudi pri njem: zelo redko v njegovi prvi slovensko pisani slovnici *Pišmenost ali gramatika sa perve shole* (Ljubljana 1811), npr. razlage nekaterih jezikoslovnih izrazov z latinsko in/ali nemško ustreznico: Edinji (simplex, singularis, einfach); kolkir –a –o? (quotuplex, wie vielerley), kolkogubnà je (wie vielfach) /51/; dvanajšt tizhov (nemščino tuzat) /54/, Nihzhe (nemo, Niemand) /59/, izjemoma tudi pri slovničnih zgledih z nemščizmi v oklepaju, npr. predméto (foršhtat), sapura (šhranga) /148/. Na koncu slovnice ima dodatek *Poméń pišmenjih bešéd po abezednimu rédu* /168–187/, v katerih jezikoslovne izraze razloži z latinskimi, redko tudi z nemškimi ustreznici: Bešéda, vocabulum; bešédiza, particula; bištvo, essentia /168/, dvapizhje, duo puncta /169/, švojštvo, Eigenheit, Eigenthümlichkeit, proprietas, genius /183/. Ta postopek se pojavlja tudi v prvem časopisu *Lublanske novice* iz l. 1797, kjer prevladuje razlaganje z nemščino tako kot v kasnejših časopisih, npr. v NR. 71 glasharji (šteklarji), drašlarji (štergarji), pintarji (šodarji); v NR. 79 našha ozhina (Vaterland), obnemagajmo (verzagen), eno Poštavo (confition); v NR. 82 v'sadnim štoletji (Jahrhundert); v NR. 87 merslizhna škoria (Kina), na enim našpotji (Scheideweg); v NR. 93 V' našhim bolnišhi (Krankenhaus), v NR. 98. Naravške štvári (phisišche).

2.1.5.1 Tudi učbenik **Janeza Nepomuka Primca** *Novi Nemščko-,Slovenški Bukvar al A.B.C.* (Gradec 1814), ki stavčno predstavlja splošno in tematsko besedje, v oklepaju zelo pogosto navaja glasovne, besedotvorne različice in zlasti besedne sopomenke, ki so vzete iz drugih govornih okolij, so predvsem štajerski narečni korensko različni leksemi, tudi vzhodnoslovenski madžarizmi, nasproti prvim kranjskim, ki so pogosto nemščizmi: shaklov (vrezh) šhpeh (šlanina), puter (šrovo mašlo), plug (drevo), grilj (šhurk), kelder (klet), šhpage (prevusde), šhajterge (tazhke), pa tudi obratno: oblazhilo (gvant), gosd (hošta, leš, boršht, gaj), gumbi (knofi).

2.1.5.2 Podobno je tudi v učbeniku *Nemščko-,Slovenške Branja* (Gradec 1813) v pravljičah, pogovorih, zgodbah, pregovorih navajal v oklepajih narečne glasovne, oblikovne, besedotvorne in besedne vzporednice različnega izvora: npr. v'hošto (v'leš, gaj, boršht) /12/, v'hošti (v'gosdi) /13/, v'hošti (v'bórhšti, v' léšji) /15/, pergódbo (histórijo) /12/, nej (ni) /8/, Letá (toti) /13/,⁷ ta (te) /14/, ta (toti) /15/, gisdavo (ofertno) /17/, pridna (kórištna, hašnovíta, nuzna) /19/, toshliv (vtragliv) /21/, loviti (jagati) /23/, bizh (gájshlo) /25/, shnoro (prevúsdó) /25/, v' shakli (v' vrézhi) /81/, glash (kúpiza) /120/, en kóš (falat, porzión) /120/, vosník (fúrman) /121/, kélnar (keldrar, klétar) /121/, ošnáshi (opúza) (pobíkja) /121/, vrata (duri, dvéri) /122/, Bírtingja (kerzhmariza) /122/, hodili (rájshali) /122/⁸.

⁷ Toti je lahko zapisan tudi v besedilu /14/.

⁸ V frazemu „Srézšno rajsho! nastopa le prevzeti izraz.“

2.1.6 **Urban Jarnik** je v *Sberu lepih ukov sa, Slovensko mladino* (Celovec 1814) občasno navajal v oklepaju sopomenske prevzete izraze (npr. pravopis (ortografijo) /III/, zherkam (pu]htabam) /VIII/, s-]vetam (ratam) /4/, buben (pauko) /84/), pa tudi narečne glasovne, oblikoslovne in korenske različice (npr. jé (jie) /103/, volzje (volki) /103/, vu]he]a (vu]hete) /84/, plugi (drevi) /21/). Izjemoma je slovensko besedo razložil v opombi pod črto s sopomenkami in nemško ustreznico: npr. blag*) obras – To je: lép, vgoden; v-Ném]kim: Hold, angenehm. /20/.

2.1.7 **Anton Martin Slomšek** je v učbeniku *Blaže ino Nežica v nedelski / nedelskej šoli* (2. izdaja Celje 1848, 3. izdaja Celovec 1857), v katerem so navedeni osnovni strokovni izrazi s področja matematike, jezikoslovja, zemljepisa idr., večinoma v oklepaju navajal sopomenke ne glede na izvor (npr. učitel (šolmajster) /6/, zarise (čerte alj linije) /8/, po cerkvanji (z-hodih) /7/, zaznamik (katalog) /9/, venec (krancel) /20/, rotarjem (rihtarjem) /32/, svatbo (ohcet) /43/, taužent (tisuč) /56/, lule alj fajfe /62/, zrak (luft) /75/, juhe (župe) /76/, dražbo (licitiringo) /110/, vozarjem (furmanom) /110/, mesenc alj luna /133/, razumeten (kunšten) /95/, razumeten (posvetno moder) /96/, breg (klanec) /111/, griči (hribci) /119/, rajtinga – račun /41/ idr.). Izrazje je razloženo tudi z nemškimi ustreznici (npr. krive locne (Bogen) /7/, na pol okrogli (eiförmig) /8/, zloge (Sylben) /40/, slovke (Silben) /130/, povedik (Satz) /40/, Pismenke (Buch]taben) /213/, cepeligan (Strauß) /162/). Uvodni seznam *Čudne besede* pa predstavlja slovensko-nemški slovarček nekaterih strokovnih izrazov: npr. država, der Staat; Drobic, eine Minute; Drobiček, eine Sekunde; Djanke, die Zeitwörter; Enota, die Gleichheit; Glagol, (djanska beseda), das Zeitwort; Tehtnica, die Wage; Vaja, die Uebung; Učitel, der Lehrer; Čerta, die Linie; Čerček, der Blei]tift; Številka (števka), die Ziffer /XI/. Če nekatere besede primerjamo z rabo v besedilu, opazimo določene razlike (npr. Glagoli (Djanke) Zeitwörter /137/, številke (numere) /41/, Števke (cifre) /55/, enota (Einheit) /55/, Koljknati je broj alj število? /158/). Pri izvorno različni sopomenski dvojici *tehtnica - vaga* je razmerje njune uporabe v besedilu neenotno, saj večkrat samostojno nastopa samo prevzeta beseda, pojavi pa se še različica *tehta* (npr. Vaga (naslov) /85/, Tehtnica (vaga) /V/, Dnarje tudi tehtajo alj vagajo /.../ vage ... Vag alj teht je veliko. /85/).⁹

2.2.0 **Slovenski časniki** so bili v zgodovini tudi gojitelji slovenske besede in nenamerni (zaradi prevajanja doslej v slovenščini neupovedenih tem iz družbenopolitičnega, vojaškega področja in drugih strok), pa tudi hoteni spodbujevalci nastajanja novega slovenskega izrazja, saj so dajali pobude za zbiranje oz.

⁹ Besede so navedene po izdaji iz l. 1857, vendar se večinoma ujemajo tudi z izdajo iz l. 1848.

pridobivanje slovenskih izrazov, o čemer pričajo objavljeni sezname besed. Vodnikove *Lublanske novize* (1797–1799) besedno razlaganje v oklepaju uvajajo v manjši meri, tipični pa so za časopise druge polovice 19. stoletja, ki so zaživeli ob marčni revoluciji. Preverjala sem rabo nemških prevzetih besed in nemških ustreznice v oklepajih v listu *Vedež* iz l. 1848, *Slovenija* iz l. 1849 in 1850 ter v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* iz l. 1848 in 1849.

2.2.1 *Vedež* – prvi časopis za mladino, ki je izhajal le tri leta (1848–1850) in ga je urejal Janez Navratil, ki je v letu 1849 postal navdušen ilirist, vsebuje obe obliki razlaganja slovenskih izrazov (npr. bič (gajžlo) /7/, čuvaji (vahtarji) /8/, zál (lép) /9/, zakladi (šaci) /164/, vodja /.../ šol (Direktor) /164/, pesništva (Dichtkunst) /163/, slovnico (Sprachlehre) /163/; šinjaka (vrata), les (hosto), oroslana ali leva, velbljude ali kamele /18/, sežne (klaftre) /22/, dedovina (erbšina) /113/, straže (vahte), velitelji (komandanti) /118/, součenci (Mitschüler) /126/). Časopis vsebuje tudi v različnih številkah nadaljujoč se seznam slovenskih besed *Nenavadne besede*, v katerem so prevzete besede iz nemščine označene s križcem: Daritev, darovanje, + (ofer, ofrovanje); dinja, + (melona); Dvajsetica, + (cvanckarca); Dvomití, dvom, dvomba, + (cviblati, cviblo) /80/; Sprehajati, šetati se, ne pa + (špansirati); Svat, ne + (ohcetnik); svatba, svatovina ali ženitev, ne + (óhcet) /208/. Včasih so termini razloženi tudi z nemškimi, npr. Pruska kislina, po nemško Blausäure /175/. Neobičajne besede so drugojezično razložene tudi v opombi pod črto, npr. perče* –* Perčim -ati, weit hervorstehen 'moleti, štrleti'; trepavnice** – **Augenlieder /22: 172/.

2.2.2 V časopisu *Slovenija* so novotvorjeni slovenski termini in nekatere nove slovanske izposojenke in ilirizmi spremljani s slovenskimi (prevzetimi) sopomenkami ali nemškimi oz. latinskimi ustreznice, prevladujejo pa dvojezične slovensko-nemške dvojice: npr. l. 1849 v 10. listu: valje (prec), težji (važniši), permanent (stanoviten), prirodopis (naravopis), pismenstvo (Literatur), poglavitniga sveta ali predloga (Vorschlag), narečje (Dialekt), vporništva (Opposition), zbornica (Kamer), izmenilniga lista (Wechsel), duhovni in svetovni uradi (Behörden), v 11. listu: jutru (izhodu); težišče (Schwerpunkt), ožurnika (Wucherer), nemške rešila (Erledigungen), Sodniški red (Gerichtsordnung), izustke (Aeusserungen), pristransko (unpartheisch), umetalnih izrazov (Kunstaussdrücke); v 13. listu: hram (veža), prevarili (goljufali), oteli (rešili), Prosenca (Januara); inspektoratu (opraviteljstvu); gospodarstvo (Wirtschaft), kalup (Form), podžupanije (Bezirke), kotare, okolice (Cantone; Gaue), tridesetnic (Dreisigstämter). Včasih je v sobesedilu razvidna enakovredna raba nemškega in slovenskega termina (»obeh županije, de po naše govorim (Kreisregierung)« – »naslednje kreisregierunge«) ali pa je izraz podan v tujejezičnih prevodih: »/N/a čelu bi bil Bürgermeister ali kakor ga Francozi imenujejo Maire, Lahi Podesta« /51/. L. 1850 so zapisane naslednje besedne dvojice natečaj (concurs) /2/, brez rešenja (Erledigung) /10/, menjopisce (Wechselordnung) /33/, ravnalno (Regle-

ment), deželno stražo (žandarmerio), kkratno (gleichzeitige) /33/. V članku F. Muršiča (Muršca) iz Ljutomera *Néma Domorodstva prez Ljubavi materinskega Jezika* najdemo naslednje enakopomenske pare besed: obiteljjev (familij), kroveke (strehe), značajem (karakterom), potomci (Nachkömlinge), smetnji (Verlegenheit), odperti dokaz (demonstratio), spominik (monument) (53–54).

2.2.3 *Kmetijske in rokodelske novice* (1843–1902) prinašajo vrsto prispevkov, ki posvečajo posebno pozornost jeziku in skrbi za njegovo čistost. Npr. prva številka l. 1849 prinaša uvodoma poleg pravopisnih opozoril uredništva tudi pripombo o potrebi učenja jezika po slovnica, ki jih »imamo zdaj že na cente« za tiste, ki znajo le nemško, in pripombo gospodom in gospem »iz mest in trgov«: »N/ikar prehitro ne zabavljajte, ako na sebi neznano besedo zadenete, in ne recíte berž: »to ni po krajnsko«. Je, je po slovensko, tode čisto je nemške soderge, ktere se moramo ogibati, kolikor je moč, ako hočemo, de bomo očistili lepi slovenski jezik, in mu tisto veljavnost pridobili, ktero zasluži in ktero zadobiti mora«. Veliko prispevkov je tudi besedoslovno naravnanih in rešujejo določene besedotvorne in prevodne zadrege (npr. Kakó bomo konstitucijo po slovensko imenovali /1848, 55/), kot tudi načelna jezikovna vprašanja (npr. kako bi se slovenski jezik v šole in kanclije vpeljal). *Novice* so kasneje zbirale tudi slovenske besede po deželi in jih objavljale v posameznih številkah. Zato na prvo mesto postavljajo slovenske besede in izraze, manj znane, narečne pa razlagajo z uveljavljenimi, predvsem germanizmi (1), pa tudi sopomenkami slovanskega izvora (2), mednarodnimi kulturnimi besedami iz klasičnih jezikov (3), strokovne izraze pa z nemškimi ustreznici (4). Naj ponazorim vse tipe sproti na besedilu *Deržavne vladbine vstave za avstriansko cesarstvo* l. 1849 (48. dokladni list k 52. listu *Novic*): samovladijo (monarhijo), Dunaj (Beč), Medmesne coljnije (Binnenzölle), Gerb (Wappen), nasledljiva (erbljiva), pogodke (kontrakte), plemeništvo (zlahtninštvo, Adel), kazni (štrafinge), oseba (peršona), robstvo (Leibeigenschaft), svoboden (fraj), osébnimu (persönlich), Odpotnina (Abfahrtsfelder), vzajemnost (Reciprocität), naméstovavcov (poslancov), kantonskih in kresijskih srenj (Bezirks- und Kreisingemeinden), pripreg (firšpan), ljudstvopravno (völkerrechtlich), deželnim zboram (Landtag), naravniga (directe) davka, djajnsko (activ), kantoni (Bezirk), podukov (Instructionen), deželnih odborih (Ausschuss), vradnikih (Beamte), namestnike (poglavarje), sodnije (Gerichte), Sodništvo (Rechtspflege), opravništvo (Verwaltung), ustno (besédno) (sodno ravnanje), razsodnija (Schiedsgericht), puntarijah (Verschwörungen), računstvo (Rechnungshof), brambe (Bürgerwehr).

2.2.3.1 Nemške prevzete besede so navadno zapisane dopolnilno kot pomenska razlaga (npr. korún (krompir) /1848, 27/, ostrige (mušeljne) /6/, kronice (pater-noštra) /11/, ojstre kazni ali štrafinge /11/, gorka juha (župa) /14/, mazilo (žalba) /14/, ajbišev čaj ali tej /14/, ogledalam (špeglam) //20/, stiskajo (prešajo) /31/, ocat (jesih) /31/, sladkor (cuker) /37/, ploščem (talerjem) /40/, ukaz (Patent) /54/,

mestnjanskiga (purgarškiga) /54/, natisnjen (drukán) /53/, svobodnost (frajost) /54/ idr.).

2.2.3.2 Slovenske sopomenke so narečno diferencialni, knjižni ali bolj znani starejši ali pomensko širši ali ožji izrazi (npr. pomnožiti (ploditi) /1848: 6/, cima (kal) /10/, se rugal (se norca delal) /11/, sinaho (zetinjo) /15/, vlažno (mokrotno) /17/, duhana (tobaka) /19/, vonja (smerdi) /20/, lekarjem (zdravnikom) /23/, stade (čede) /27/, osobito (posebno) /27/, grad (toča) /37/, Slame (koruznice) /37/, jagnede (topole) /52/, plaka (se joka) /48/, tamar (hlev) /63/, hudiča (vruga) /63/, čitalo (bralo) /108/, pa tudi obratno – brati (čitati) /105/).

2.2.3.3 Raba latinizmov, ki so prek nemščine prešli v slovenščino, je redkejša: npr. tiskarni sodnici (cenzuri) /1848, 45/, vladati (regirati) /45/, glasbo (muziko) /62/, toži (apelira) /55/, ustavo (konstitucijo) /50, 70/, v nadaljnjem sobesedilu pa sledi raba latinizma. Glede izraza *konstitucija* uredništvo meni, da beseda »ustava«, »ustav«, ki jo uporabljajo nekateri Čehi, Poljaki in Hrvati, ne ustreza. Jožef Poklukar predlaga izraz *sovlada*, ker cesar sovlada skupaj z ljudstvom, bralce pa prosi tudi za boljše predloge.

2.2.3.4 Novi izrazi so najpogosteje spremljani z nemškimi: npr. uradnike (Beamten) /1848, 55/, pripravnike (Preparanden) /1848, 58/, pošét (Zollstab) /29–30/, deržavnikov (Staatsbürger) /54/. Nemške zloženke se podstavno ujema-jo s slovenskimi: npr. stojna sôdba (Standrecht), živiga apna (Kalkmilch) /22/, obertniške družbe (Industrie-Verein) /20/, dac živeža ali avfšlak (Verzehrungssteuer) /50/, živalskiga magnetizma (thierischer Magnetismus) /1849, 18/, národna straža (Nationalgarde) /1848, 46/, cestni dvor (Bahnhof) /1849, 193/. So eno-besedne izpeljanke: npr. stražnike (Nationalgardisten) /1848, 46/, hranilnice (Sparkasse) /47/ (nemški leksem je lahko v priredni zvezi nadomeščen z isto-vrstno izposojenko: Krajnske hranilnice ali šparkase /47/), železnice (Eisenbahn) /12/, kafrovca (Kamphergeist) /38/. Za nemške termine pa lahko obstaja več slovenskih tvorjenk, ki še niso ustaljene in so kot dvojezični slovarski sestavek prikazane v opombi (npr. predora ali preróva* (*predreti, preriti) (Tunell) /193/, podobno je tudi v prispevku *Uren kovač Slovenskih besed locomotiv* prevedeno dobesedno v *krajogibnik*, omenjene pa so tudi izpeljanke z različnimi obrazili, »po duhu slovenskiga jezika boljši z eno besedo: gibon, gibač, gibavs, gibavnik, gibálo, pa tudi vozivnik, vozilo, vozarnik, pihavnik, tekavnik, hlapón, vlačon« /1849, 193/. Včasih je v različnih prispevkih v rabi več slovenskih ustrezníc (npr. vseučiliše (Universität) /1848, 58/ poleg Ljubljanskim vesoljnišu (Podkorenčan) /118/, v vesoljnišu ali vseučilišu /119/, lahko pa se pojavljajo celo v istem prispevku (npr. snovíne ali materije /118/, snovína ali predmet (Gegenstand), snovíne (materije) /119/, odločene ali dolžnostne snovíne (obligatorni predmet) /119/, ustanovljena ali redna snovína (redni predmet) /119/). Nemške ustreznice spremljajo pogosto slovenske izraze v dokladnih listih, ki vsebujejo

uradna besedila, oklice, razglase: gruntne bukve (Landtafel), deželni zbor (Landtag), srenjske ali soseskine ustave (Gemeinde-Verfassung), rudninskiga obertništva (Montan-Industrie), namestništvu gorske sodnije (Berggerichts-Substitution), rokodelstvo ali obertništvo (Gewerb) /v: Oklic krajnskiga deželnega zbora v Ljubljani/; soseskiniga daca (Gemeinde-Zuschläge), cukrárjem in mandolétarjem (Zucker- und Mandolettibäcker), snutki (Urstoffe), sladki léd (Gefrornes) /1848, 42/, pocinjenje (Glaser) /43/, zacóljbe (Verzollung) /45/, mitniga (cól-niga) réda /45/, cvibaka ali pečenstva (Backwerk), siroviga masla (putra) /45/, snutek (Stoff), denarstvine straže (Finanzwache), uradništvu (Amt), cvétaste olja (ätherische Oehle), nanašavno (beziehungsweise), mitništva (Gefällsämter), sladka skorja (cimet) /46/. Podobno so razloženi drugi strokovni izrazi: npr. metljave postanejo (egelkrank werden), enzjanove štupe (Enzianwurzel-Pulver), visoki jaged (Pyramiden-Pappelbaum), trepetlika (Zitter-Pappelbaum), Seneni drób (Heublumen), piča (Futter), tinkture španskih múh (Spanische Fliegen-Tinctur) /1849, 119/.

2.3 V obdobju ustaljevanja slovenskega izrazja na vseh področjih je pojav nava-janja sopomenk oz. tujejezičnih ustrezníc služil za pomensko določitev denota-tov, ki v slovenščini še niso imeli poimenovanja oz. so bile zanje doslej v rabi prevzete besede, ki pa se umikajo na drugotno mesto in imajo vlogo razlagalcev novih tvorjenk iz izvorno domačih, praslovanskih osnov. Pestrost izrazov za isti denotat dokazuje njihovo neustaljenost v danem času in iskanje različnih mož-nosti tvorbe. Uporaba nemščine na različnih strokovnih področjih priča o njeni pomembni pomenskodoločevalni vlogi tudi v času odpravljanja nemških besed iz slovenskega besednjaka.

CANKARJEVI STIKI S HRVAŠKO MODERNO

Opaznejši stiki slovenskih modernistov s hrvaško moderno so se vzpostavili ob sicer kratek čas izhajajočih hrvaških revijah ob koncu 19. stoletja, kot so srednješolski list *Nova nada* ter literarni reviji *Mladost* in *Život*, ali pa so bili posledica osebnih poznanstev. Ivan Cankar je v korespondenci večkrat pisal o slabem poznavanju hrvaške literature in o želji, da bi jo tudi sam bolje spoznal.¹

Osrednja slovenska literarna revija *Ljubljanski zvon* je bila v drugi polovici 90. let 19. stoletja pod uredništvom Viktorja Bežka² precej nenaklonjena modernim smerem in tokovom, zlasti dekadenci, zato so mladi slovenski literati iskali možnost objavljanja tudi v hrvaških modernističnih revijah. V primerjavi z *Ljubljanskim zvonom* je bila mnogo bolj odprta za nove smeri že *Nova nada*, ki je izhajala od jeseni 1897 do leta 1899 in je bila zasnovana kot hrvaško-slovenski literarni list srednješolcev; urejali so jo Milutin Cihlar Nehajev, Milan Marjanović, Andrija Milčinović, Vladimir Jelovšek, za slovenski del pa je bil odgovoren Anton Kristan. V *Novi nadi* je bilo ob hrvaških avtorjih mogoče prebrati zanimive prispevke o Nietzscheju, Verlainu, Maeterlincku, Mallarmeu, Huysmansu, D'Annunziu, Whitmanu, Emersonu in drugih imenih evropske moderne. Od Slovencev so v tej reviji sodelovali Zofka Kvedrova, Josip Murn, Dragotin Kette (Šicel 1978: 60), Janko Šlebinger pa je prispeval za drugo številko revije tudi portret o Ivanu Cankarju (Pirjevec 1964: 84).

Cankarjevo opaznejše sodelovanje s hrvaško moderno sega v leto 1898, ko je na Dunaju začela kot polmesečnik izhajati moderna ilustrirana revija *Mladost* s podnaslovom *Smotra za moderno književnost i umjetnost*. Zasnovana je bila kot glasilo hrvaških, slovenskih in srbskih modernističnih pesnikov in pisateljev, prinašala pa je tudi prevode najvidnejših avtorjev iz moderne evropske literature ter eseje o modernih literarnih smereh in tokovih. Revija je izhajala le nekaj mesecev, zaradi finančnih težav je izšlo le pet števil, kot izdajatelji so na prvi številki zapisani Guido Jeny, Dušan Nikolajev Plavšić in Vladoje Schmidt-Jugović; za slovenske prispevke sta skrbela Fran Vidic in Oton

¹ V pismu Franu Zbašniku, uredniku *Ljubljanskega zvona*, je 2. julija 1903 zapisal: »Sploh je svinjarija, kako malo poznamo novejšo hrvaško in srbsko literaturo. Tudi jaz jo poznam strašno površno« (CZD 28, 188).

² Viktor Bežek je bil urednik *Ljubljanskega zvona* v letih od 1895 do 1899. Njegova zasluga je, da je revijo odprl mladim literatom, ki so leta 1896 na Dunaju ustanovili Literarni klub, katerega člani so bili Fran Govekar Oton Župančič, Ivan Cankar, Fran Eller, Ferdo Jančar, Anton Majaron, Fran Goestl, Ivan Škrjanec, Fran Vidic. Pod Bežkovim uredništvom je v *Ljubljanskem zvonu* vodilno mesto prevzela mlada generacija, leta 1896 je denimo na vodilnem mestu v nadaljevanjih izhajal Govekarjev roman *V krvi*. Viktor Bežek je v reviji poskrbel predvsem za uveljavitev nove struje, medtem ko je bil dekadenci in drugim modernim smerem nenaklonjen.

Župančič.

Južnoslovanska revija za moderno umetnost, književnost in kritiko je ob slovenskih, hrvaških in srbskih ustvarjalcih zasnovala tudi širok krog evropskih sodelavcev. V manifestu je poudarila, da želi izdajati najboljša dela iz sodobne literature vseh evropskih narodov, torej izvorno in prevodno literaturo, objavljati objektivno literarno kritiko ter članke iz moderne znanosti. Prinašala je reprodukcije slik znanih umetnikov, v posebnem razdelku Listek je v obliki kratkih poročil spremljala sodobno evropsko, posebej slovansko znanstveno in literarnoumetniško življenje. Revija mladih umetnikov je prinašala tudi še realistično-naturalistične tekste. Ob dekadenco senzualistični literaturi Arthurja Schnitzlerja, D'Annunzia, Otona Župančiča, Ivana Cankarja sta v Mladosti izhajala v nadaljevanjih na primer v prevodu roman Mariana madžarskega pisatelja Toma Kobora³ ali Govekarjeva novela Saldirano.

Revija je imela širok krog sodelavcev, prinašala je dela Milivoja Dežmana, Arturja Grada, Antuna Gustava Matoša, Vladimirja Vidrića, Vladimirja Jelovška, Arthurja Schnitzlerja, Toma Kobora, Vereščagina, Gabriela d' Annunzia, Knuta Hamsuna idr. Medtem ko se srbski literati niso pridružili, so bili slovenski avtorji⁴ v reviji kar dobro zastopani, s prispevki so v njej sodelovali Fran Govekar, Oton Župančič, Anton Aškerc, Fran Eller, Ivan Cankar in Fran Vidic.⁵

Ivana Cankarja je k Mladosti povabil urednik Dušan Plavšič po Govekarjevem⁶ priporočilu. Cankar je Plavšičevo povabilo k sodelovanju pri moderni reviji, ki si je za načelo postavila kriterij umetniške svobode in cilj literature videla v iskanju lepote, sprejel z velikim navdušenjem.⁷ To je bilo še toliko večje, saj je bil iz Ljubljanskega zvona tedaj povsem izrinjen, urednik Viktor Bežek mu je leta 1897 kar po vrsti zavračal deloma že plačane tekste, črtico V

³ Mavro Špitzer je v drugem zvezku Mladosti objavil članek Dvije tri riječi o novijoj magjarskoj književnosti in opozoril na moderne madžarske avtorje, Koborov roman Mariana je uvrstil v realistično smer, ki je po njegovem prepričanju zavlada v madžarski literaturi.

⁴ O sodelovanju slovenskih literatov pri reviji Mladost je prva pisala Marja Boršnikova; v Slavistični reviji je leta 1969 objavila razpravo Cankar z novostrujarskim klubom pri Mladosti.

⁵ V prvi številki Mladosti je zapisano, da sta od slovenskih avtorjev sodelovanje obljubila tudi Marica Nadliškova in Matija Murko, vendar njunih prispevkov ob pregledu revije nisem našla.

⁶ Fran Govekar je v pismu Dušanu Plavšiču svetoval, naj povabi k sodelovanju Ivana Cankarja in ga predstavil kot »slovenskega dekadenta, jako duhovitega pesnika in pisatelja«, obenem je priporočil tudi kritika Frana Vidica in pesnico Franico Vovkovo (CZD 27, 380).

⁷ Ivan Cankar je v pismu Dušanu Plavšiču potožil o konzervativni uredniški politiki Viktorja Bežka in s tem utemeljeval svoje izjemno veselje ob moderni hrvaški reviji ter zapisal: »Kar je v Ljubljani mladega in talentiranega, vse je vzradoščeno nad Mladostjo« (CZD 27, 6).

kavarni, ki je nastala kot prvi tekst načrtovanih Izobčenk, Dunajske večere, nekatere vinjete in še kaj, češ da to ni primerna literatura za Slovence.

Slovenski avtorji so se v Mladosti predstavili z moderno dekadenco senzualistično poezijo, Oton Župančič je pod psevdonimom Aleksij Nikolajev v drugem zvezku (71-72) objavil Velikonočne sonete, Fran Eller v petem zvezku (214) pesmi z naslovom Sreča in Ob mostu. Tudi najvidnejši slovenski realistični pesnik Anton Aškerc se je sicer pod manj znanim psevdonimom Dušan⁸ v četrtem zvezku Mladosti (167) pojavil z erotično obarvanima lirskima pesmima pod naslovom Grešni verzi, v prvi je ubesedil motiv dekletovih sladkih oči in v drugi senzualistično erotično podobo ženske, postavljene v oltar; s pesmima je hotel poudariti, da je v koraku z moderno literaturo.

Slovenska proza je bila v Mladosti skromno zastopana, s proznim prispevkom sta se predstavila samo Fran Govekar z novelo Saldirano in Ivan Cankar z novelo Ti sam si kriv.⁹ Medtem ko sta v Govekarjevi noveli ženska čutnost in nezvestoba motivirani biološko, se Cankar ženske nezvestobe v omenjeni noveli loteva s psihološko pretanjenim prodiranjem v notranjost oseb; sicer pogost motiv prevare v malomeščanskem zakonu razreši povsem na novo, tako da je krivda za ženino prevaro pripisana dolgočasnemu možu, filistru, ki se v skrbi za meščansko moralo in svoj ugled na zna in ne zmore soočiti s problemi resničnega življenja.

Z izjemo Govekarja so se slovenski avtorji v Mladosti predstavili z dekadenco obarvano literaturo in tako želeli pokazati, da je slovenska literatura v koraku z modernimi evropskimi tokovi. Zato po svoje preseneča Vidičevo poročilo v prvi številki Mladosti z naslovom O novejši slovenski literaturi (33-38). Fran Vidic je v tem prispevku uvodoma poročal o razvoju novejšje slovenske proze od Jurčiča prek Tavčarja in Kersnika, nato se je obširno ustavil ob Govekarju in mu pripisal vodilno mesto v slovenski prozi, v poeziji mu je postavil ob bok Aškercu, medtem ko je mlado pesniško generacijo omenil zgolj kot Aškercove potomce, ki gredo svoja pota.

Vidičevo poročilo o slovenski literaturi je zasidrano v poudarjanju realistično-naturalistične poetike in povzdigovanju Govekarja, naslovniku ne pove, da je tudi slovenska literatura v koraku z modernimi smermi, poročilo se prav tako ne ujema s slovenskimi prispevki v tej reviji. Fran Vidic¹⁰ je svoje poročilo

⁸ Da se pod psevdonimom Dušan skriva Anton Aškerc, je ugotovila Marja Boršnik (1969: 20). Aškerc je namreč Plavšiču z Grešnimi verzi poslal tudi pismo, v katerem je utemeljeval rabo psevdonima zaradi poudarjeno erotične lirске pesmi in obljubil, da mu bo pod pravim imenom poslal tudi kaj epskega, vendar se to najbrž ni zgodilo.

⁹ Ivan Cankar je za Mladost poslal tudi črtico Julija, bila bi objavljena v šestem zvezku, vendar ta ni več izšel. Urednik Dušan Plavšič mu je omenjeno črtico tudi vrnil (CZD 27, 383).

¹⁰ Fran Vidic je bil član dunajskega Literarnega kluba, pod Govekarjevim vplivom je pisal tudi črtice, pozneje se je bližal modernim literarnim tokovom, prevajal je tudi Ivana

zaključil celo z mislijo, da se drugod razvija literatura v »dekadente, simboliste, kabaliste, mistike itd.« medtem ko je »slovenska literatura v znamenju realizma; morda ne na kvar mlademu slovstvu« (38).

Po peti številki je revija Mladost prenehala izhajati, njene programske smernice pa so se nadaljevale v modernistični reviji Život s podnaslovom Smotra za književnost i umjetnost, ki jo je leta 1900 začelo izdajati Društvo hrvatskih umetnikov v Zagrebu. Revija Život je kot mesečnik izhajala le od januarja 1900 do junija 1901. Svojčas je bila osrednja književna revija na Hrvatskem (Šicel 1978: 66), urejal jo je Milivoj Dežman Ivanov, ki je sodeloval že pri programu dunajske Mladosti. V Životu so objavljali danes najpomembnejši umetniki hrvaške moderne (Vidrić, Domjanić, Nazor, Matoš), mladi umetniki dunajskega kroga iz Mladosti, a tudi starejši bolj tradicionalni umetniki (Josip Kozarac, Šandor Gjalski, Kranjčević, Leskovar idr.) V kritičnem delu so bile objavljene recenzije vseh pomembnih del, revija je prinašala poročila o vseh pomembnejših pojavih v evropski literaturi, tudi likovne reprodukcije iz modernistično-secesijskega kroga (V.Bukovac, K.Crnčić, B.Čikoš, O.Iveković, R.Frangeš, C.Medović). Dobro je bila zastopana tudi prevodna literatura, prevajali so Maeterlincka, D'Annunzia, Gorkega, Hamsuna. Revija Život je tako postala pomembno ogledalo sodobne domače in evropske književnosti na začetku 20. stoletja.

Hrvaško revijo Život si je za svoje glasilo izbralo tudi Slovensko umetniško društvo v Ljubljani, kakor je poročal Fran Govekar v Slovenskem narodu (CZD 9, 370). Ivana Cankarja je k sodelovanju povabil urednik Milivoj Dežman najbrž že jeseni 1899.¹¹ Pisatelj je bil tega povabila tudi zaradi ozkosrčne uredniške¹² politike Ljubljanskega zvona podobno kot ob Mladosti zelo vesel, vendar ga je motilo, da so k sodelovanju povabili tudi Slovensko umetniško društvo.¹³

Cankarja v nemščino, vendar brez posebnega talenta. Ivanu Cankarju ni bil nenaklonjen, vendar je imel za vzornika Govekarja in pod tem vplivom je najbrž napisal tudi poročilo o slovenski literaturi. Cankar ga kot literarnega ustvarjalca in kritika ni posebej cenil, v pismu Govekarju se je o Vidicu in Goestlu izrazil precej nenaklonjeno: »Oba sta imenitna človeka, čeprav sta realista samo zato, ker si Ti realist. Če bi Tebi prišlo na misel, da bi se prevrgel v romantika, - hipoma bi skočila za Teboj v naročje Novalisovo« (CZD 26, 133).

¹¹ V pismu Franu Govekarju (17.10.1899) je Ivan Cankar zapisal: »Nocoj bom napravil kratko črtico za hrvatski Život, če bo res izšel; ne vem, kdo ga bo izdajal; podpisov pod vabilom nisem mogel čitati« (CZD 26, 142).

¹² Ivan Cankar je 14. 8. 1899 pisal Franu Govekarju, da ne želi v Zvon poslati nobene svoje proze, dokler bo Viktor Bežek urednik, ta mu je namreč tekste precej popravljaj (CZD 26, 131).

¹³ V pismu Karlu Cankarju (9. 3. 1900) je Cankar zapisal. »Života sem se razveselil, ali veselje se je zdatno ohladilo, ko sem zvedel, da bo Život tudi glasilo ljubljanskega 'društva umetnikov' (poleg družih krojačev in kuharic je menda tudi Kunc član tega društva), ki nima z umetnostjo in drugimi takim stvarmi prav nobenega opravka« (ZD 26, 72).

O slovenski literaturi je v reviji *Život* znova poročal Fran Vidic, svoje poročilo z naslovom *Iz slovenske literature* v drugem zvezku prvega letnika je omejil na izid treh pesniških zbirk; Župančičeve Čaše opojnosti, Aškerčevih Novih poezij in Cankarjeve Erotike. Precej pohvalno je pisal o Aškerčevih Novih poezijah, čeprav se je tukaj Aškerc že vidno izpel, v celoti je pohvalil Župančičevo Čašo opojnosti, se razpisal o svežini občutij in jezika, svobodnem ritmu in oblikah v njegovih pesmih, navajal posamezne pesmi, medtem ko je ob Cankarjevi Erotiki ostal redkobeseden in previdno zadržan, obsodil je le škofov požig pesniške zbirke in zapisal, da bo v prihodnje pisal o Cankarjevih Vinjetah (58).

Ivan Cankar je v *Životu* objavil tri pripovedi; *Odložene suknje*, *Mimi* in *Ob zori*. Uredništvu *Života* je kot prvi prispevek poslal novelo *Jesenske noči*, vendar ta najbrž zaradi preobsežnosti ni bila objavljena (CZD 26, 143). Iz Cankarjevega pisma uredniku revije Milivoju Dežmanu je razbrati, da so pri *Životu* hoteli imeti kratke črtice, ki jih je bilo mogoče objaviti v reviji (CZD 28, 161). V začetku marca 1900 je Cankar poslal reviji *Život* črtici *Odložene suknje* in *Mimi*, prva je bila objavljena v četrti številki prvega letnika, aprila leta 1900, druga v prvi številki drugega letnika, julija 1900. Zadnji Cankarjev prispevek v *Životu* je bila črtica *Ob zori*, uredniku Milivoju Dežmanu jo je poslal 2. novembra 1900 (CZD 28, 373), objavljena je bila v prvi številki tretjega letnika, januarja 1900.

Ob zori in *Odložene suknje* sta lirsko esejistični črtici, ki govorita o moderni umetnosti, nazorih in programih ter spadata v načrt črtic in estetičnih esejev, ki jih je pisatelj okrog 1900 hotel izdati v samostojni knjigi. Tudi *Mimi*, novela o tragično razpeti deklici med vsakdanjim življenjem v dunajskem predmestju, v kaznilnici ali mrtvašnici, kakor je ta prostor metaforično poimenovan, ter hrepenenjem po svetu lepote, svetlobe in ljubezni, je bila prvotno namenjena za Ljubljanski zvon. Iz tega je mogoče sklepati, da je Ivan Cankar pošiljal v revijo *Život* tekste, ki so mu v tistem času pač nastajali, a jih ni pisal s posebnim namenom za hrvaško revijo.

Iz Cankarjeve korespondence je razbrati, da je od hrvaških modernistov osebno poznal Andrijo Milčinovića in Vladimirja Jelovška, dopisoval si je tudi z urednikoma *Mladosti* in *Života*, Dušanom Plavšičem in Milivojem Dežmanom, vendar ju osebno najbrž ni poznal.

Andrija Milčinović je leta 1900 izdal v samozaložbi zbirko lirsko impresionističnih črtic *Zapisci*. V njej se pogosto kot pri Cankarju namesto junakov zapisujejo zabrisane, neoprijemljive sence, tudi lik malega človeka, ki se utaplja v sanjah po svobodi, je preplavljen z modernim pesimističnim občutjem, brezperspektivnostjo in utesnjenostjo, nemočen in razdvojen (Šicel 1978: 190). O Milčinovićevi zbirki *Zapisci* je v prvi številki drugega letnika *Života*, julija 1900, poročal Milivoj Dežman, o njej pa je z navdušenjem pisal tudi Ivan Cankar v nemško pisanem literarnem eseju *Skizzen*, objavljenem 10. oktobra 1900 v časopisu *Der Süden* (CZD 24, 420). Ivan Cankar je v tem eseju avstrij-

skemu naslovniku poročal o razmahu južnoslovanske črtice, ki je kot druge produkt nove dobe, razmaha publicističnega tiska, modernega občutja trenutka in njegove minljivosti. Uvodnemu razmišljanju o črtici sledita pohvalni oceni zbirk črtic, to sta Misterij žene Zofke Kvedrove in Zapisci Andrije Milčinovića.

Cankarjeva ocena Milčinovićeve¹⁴ zbirke Zapisci je zelo pohvalna, z današnjega zornega kota celo pretirana, pač posledica Cankarjevega pomanjkljivega in zgolj naključnega poznavanja hrvaške moderne proze. Milčinoviću je Cankar priznal izjemen talent, rafiniranost in dovršenost v obliki, sposobnost globokih in pretanjenih čustev, plemenitost duha in zapisal, da »pripoveduje v mojstrskem stilu, v jeziku, ki dosega najlepše, kar je bilo doslej napisanega v hrvaščini« (CZD 24, 313). Cankar najbrž ni bral Dežmanove ocene Zapiskov v Životu, sicer ne bi mogel zapisati: »V kakšni drugi, bogatejši literaturi bi talent, kakršen je Milčinović, takoj opazili, pridobil bi si prijateljev in občudovalcev. Toda Milčinović je izdal svojo knjigo v samozaložbi, zato so se prav malo zmenili za ta izredni pojav in piscu teh vrstic je prišla ta odlična knjiga pred oči le po naključju. Iz hrvaškega tiska bi nikoli ne zvedel, da sploh obstaja kakšen Milčinović« (CZD 24, 314). Cankarjevo navdušenje nad Milčinovićem je morda nekoliko uplahnelo, ko sta se poleti 1901 na Dunaju tudi osebno srečala, v pismu Zofki Kvedrovi z dne 10. julija 1901 je Cankar namreč rahlo potožil, da ima ta posebni človek nekoliko čudne pojme o literaturi, o Tolstoju, tudi o Župančiču, vendar dodal, da zaradi tega ne ceni »nič nižje ne njega ne njegovih del« (CZD 28, 142).

Ob Milčinoviću je Ivan Cankar osebno poznal tudi Vladimirja Jelovška, hrvaški kolega mu je na Dunaj poslal tudi svojo zbirko kratke proze Simfonije II¹⁵, nad katerimi Cankar sprva ni bil posebej navdušen, kakor je razbrati iz njegovega pisma Govekarju med 6. in 8. majem 1900:

»Jelovšek mi je poslal 'Simfonije II'; velika pretiranost, ali nekaj je vendarle v njih« (CZD 26, 149).

Obširneje in bolj pohvalno je o Jelovškovih Simfonijah II spregovoril v Literarnem pismu, objavljenem v Slovenki septembra 1900. Cankar je tukaj navdušen nad Jelovškovim odločnim temperamentom, moti pa ga njegova pretiranost v stilu in dikciji: »Res je, da govori za oktavo previsoko, da nakopičena epiteta preglasno zvone in da se čustva in misli časih izgubljajo v tem zvonjenju. To je napaka, ali ta napaka je zunanja. Name je napravil Jelovšek vtis globoko

¹⁴ O Milčinoviću je Ivan Cankar nameraval pisati že poleti 1900 v Slovenski narod, kakor je zapisal v pismu Govekarju okoli 15. avgusta 1900, ki ga je za ocene o hrvaških modernistih poprej najbrž tudi zaprosil: »Milčinovića imam, toda Ostojića ne. Zakaj pa mi nisi dal svoj čas Tucića in Nikolića, ali 'Knjigo Boccadoro' od Begovića v oceno? – Pripravljen sem še zmirom, da bi napisal nekaj o Zofki (ki mi - izvzemši nekatere pretirane črtice, n. pr. 1. In 3. - jako ugajajo) in o Jelovšku, pa ne pridem do tega« (CZD 26, 151).

¹⁵ Jelovškove »Simfonije II« je najavil tudi Slovenski narod z dne 2. maja 1900 kot »večji šopek pesmij, črtic in novelic najmodernejše struje« (CZD 24, 417).

čutečega, temperamentnega človeka, ki pove naravnost in brez ovinkov, kar čuti in misli« (CZD 24, 86).

O Cankarjevem poznavanju Antuna Gustava Matoša, osrednjega pisatelja in pesnika hrvaške moderne, ni mogoče reči nič določnega. Po dosedanjih ugotovitvah se najbrž nista poznala, a tudi literaturo drug drugega sta mogla poznati le delno. Znano je, da je Matoš leta 1907 bral Cankarjeve Vinjete v srbskem prevodu, medtem ko o Cankarjevem poznavanju Matoševe literature lahko zgolj domnevamo. Ivan Cankar bi lahko poznal vsaj Matoševo lirsko črtico Samotna noč, ki je bila objavljena v isti številki Života kot njegova črtica Odložene suknje, vendar je iz Cankarjevih pisem Milivoju Dežmanu mogoče razbrati, da revije Život, tudi številke, v katerih je imel svoje objave, na Dunaj ni dobival (CZD 28, 162).

Na hrvaškega modernista je mogel Ivana Cankarja opozoriti Andrija Milčinić, ki je v svoji oceni Matoševe prve zbirke kratke proze Iverje (1899) hrvaškega novelista primerjal s Cankarjem (Kocijan 1992: 141). Želja, da bi поблиže spoznal Matoša in hrvaško moderno, je v pisatelju tlela še leta 1903, ko je uredniku Ljubljanskega zvona Franu Zbašniku obljubil, da bo pisal kaj malega za Ljubljanski zvon o »Matošu in Milčiniću, edinih hrvaških pisateljih, ki jih sodim lahko z evropskim merilom« (CZD 28, 188). Doslej mi ni uspelo ugotoviti, ali je Cankar to svojo napoved o Matošu kje tudi uresničil.

Cankarjevo poznavanje hrvaške moderne je bilo naključno, omejeno na imena, ki jih je osebno poznal ali bil z njimi v pisnem stiku, ali tista, ki jih je lahko bral v dostopni literaturi. Njegovo sodelovanje v hrvaških literarnih revijah Mladost in Život, obe sta izhajali le kratek čas, je bilo za Cankarjevo literarno afirmacijo pomembno dejanje, saj se je tedaj mladi slovenski avtor predstavil v krogu pomembnih slovanskih in evropskih modernistov, a bilo je to sodelovanje skromnejše od pisateljevih začetnih obetov.

Literatura

- Ivan Cankar: Zbrano delo, 9. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: DZS, 1970.
-- Zbrano delo, 24. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: DZS, 1975.
-- Zbrano delo, 26. Ur. Jože Munda. Ljubljana: DZS, 1970.
-- Zbrano delo, 27. Ur. Jože Munda. Ljubljana: DZS, 1971.
-- Zbrano delo, 28. Ur. Jože Munda. Ljubljana: DZS, 1973.
Mladost I/1898, št. 1, 2, 3, 4, 5.
Život I/1900, št. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
Život II/1900, št. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
Život III/1901, št. 1.

- Marja Boršnik 1969: Cankar z novostrujarskim klubom pri Mladosti. Slavistična revija 17, 1-43.
- Gregor Kocijan 1972: Cankarjeva in Matoševa kratka pripovedna proza ob prehodu iz 19. v 20. stoletje. Med analizo in sintezo. Maribor: Založba Obzorja, 141-155.
- Dušan Pirjevec 1964: Ivan Cankar in evropska moderna. Ljubljana: CZ.
- Miroslav Šicel 1978: Povijest hrvatske književnosti, 5. Književnost moderne. Zagreb.
- Franc Zadravec 1970: Zgodovina slovenskega slovstva, 5. Maribor: Založba Obzorja.
- Franc Zadravec 1999: Slovenska književnost. II. Ljubljana: DZS.

**THEODOR KRAMER - PESNIK AVSTRIJSKEGA
PANONSKEGA SVETA**
(Slog socialne in krajinske lirike, prevodi štirih pesmi)

Avstrijski pesnik Theodor Kramer se je rodil l. 1897 v kraju Nieder – Hollabrunn na Spodnjem Avstrijskem kot sin občinskega zdravnika. Oče je bil Žid. L. 1914 je Theodor Kramer maturiral na Realni gimnaziji na Dunaju. Iz obdobja tega šolanja je imel hude travme zaradi samega sistema šole, zaradi učne vsebine in vzgojnih ukrepov.

Že junija 1915 so mladega Theodorja Kramerja vpoklicali v vojsko. Prišel je kmalu na vzhodno fronto (v Volinijo) in je bil tam težko ranjen. Od takrat je bolehal. Dali so ga kot oficirja na italijansko fronto, kjer je ostal do konca vojne.

L. 1919 se je Kramer vpisal kot izredni študent na dunajsko univerzo in je študiral državne vede. Vendar je moral zaradi gmotnih težav že decembra istega leta sprejeti službo uradnika v Avstrijski žitni centrali. Takrat je veliko potoval skozi Spodnjo Avstrijo in Gradiščansko ter spoznaval krajevne, pokrajinske, gospodarske, kulturne in socialne razmere na terenu.

Theodorja Kramerja pa je vseskozi zanimala in prežemala ožja domovina v Spodnji Avstriji, v bližini Nežiderskega jezera. To je bila takrat revna pokrajina. Zemlja ni bila preveč rodovitna, veliko je bilo ilovnatih tal in močvirij. A na rodovitnih tleh so vendarle uspevala skromna žita, precej je bilo sadovnjakov in vinogradov. Zgradili so tudi nekaj opekarn, saj je bilo v pokrajini vseokoli dovolj ila.

Večina prebivalstva pa je kljub temu živela dokaj revno. V deželo so tukaj prihajali prek Donave na delo revni Slovaki in vse skupaj je dajalo vtis bede, nekakšne izgubljenosti v skromnem materialnem položaju, v raztegnjeni, valoviti pokrajini in v dolgem, plitkem jezeru ter goščavju ločja v njem pa ob blatnih obalah.

Tudi domačini, ki so si našli delo v bližnjem velemestu - na Dunaju – večinoma niso prišli do večjih zaslužkov. Socialne neenakosti, dostikrat brezposelnost, težaško delo na zemlji ali v opekarnah, materialne stiske, alkoholizem in prostitucija, vse to je zaznamovalo ljudi in pokrajino. Le-ta je še posebej vzbujala melanholijo in občutek nekakšne zgubljenosti, odmaknjenosti, pogreznjenosti sama vase in v neskončnost neba ter jezera.

Melanholija in razvrat sta našla lepše barve pod vplivom alkohola in drobnega veseljačenja.

Tudi pesnik Theodor Kramer se je pogrezal vase, v sebi je našel odmeve na življenje, na značilnosti pokrajine in na posebne razmere v njej. Nizek, valovit svet s silhuetami gora v ozadju je dal zategle tone, socialna beda nizke, bridke in kričeče tone, ujetost v brezupni čas zamolke tone. A vendar se je kdaj oglasila tudi nežnejša lirična struna lepega v pokrajini in v lastnih čustvih, v

hrepenenju oditi nekam med ljudi, uživati v ljubezni, imeti veselje ob posebnostih in ob domačnosti vsega. Toda vedno znova so zazveneli v pesniku toni bolečine nad neuresničenim, zgubljenim življenjem, ki mu je ves čas zijalo nasproti.

Theodor Kramer je doživel literarni prodor že l. 1926 z objavami svojih pesmi v nekaterih časnikih. Uredniki in bralci so ugotovili samosvojo snov in samosvoje oblike Kramerjevih pesmi. Zato je dobil že l. 1928 Nagrado Sklada Juliusa Reicha.

L. 1931 je pesnik zbolel in ni mogel več opravljati službe. Poskusil je živeti kot svoboden umetnik, a mu je šlo dokaj slabo. Nekoliko boljše življenje se mu je odprlo, ko se je l. 1933 poročil z gledališko igralko in recitatorko Inge Halberstam.

Pač pa so se začele težave, ko so l. 1938 vkorakale v Avstrijo Hitlerjeve čete. Kmalu je sledila za pesnika prepoved poklica in dela.

Julija 1939 je Theodor Kramer kot potomec židovske rodbine emigriral v Anglijo. Toda tam se mu je godilo slabo. Maja 1940 je bil z mnogimi drugimi emigranti interniran na otoku Man. Končno je dobil decembra 1942 službo bibliotekarja na County Technical College v Angliji.

Po vojni se pesnik dolgo ni vrnil domov. To je storil šele, ko je dobil l. 1957 nagrado Sklada Theodorja Körnerja. Septembra 1957 je končno prišel za stalno na Dunaj. S 1. januarjem 1958 je dobil častno pokojnino avstrijskega zveznega predsednika. Še istega leta so Theodorju Kramerju podelili Nagrado mesta Dunaja za književnost. Toda še predno so mu jo izročili, je pesnik umrl. Pokopan je na Dunaju.

Poglavitno delo Theodorja Kramerja je izšlo že za časa njegovega življenja v tehle pesnikovih zbirkah: *Die Gaunerzinke* (Lopovski tajni znak) 1929, *Kalendarium* (Koledar) 1930, *Wir lagen in Walhynien im Morast* (Ležali smo v Voliniji v močvirju) 1931, *Mit der Ziehharmonika* (S harmoniko) 1936, *Verbannt aus Österreich* (Pregnan iz Avstrije) 1943, *Wien 1938 - Die grünen Kader* (Dunaj 1938 - Zeleni kadri) 1946, *Die untere Schenke* (Spodnja točilnica) 1946, *Vom schwarzen Wein* (O črnem vinu) 1956 (izdal Michael Guttenbrunner).

Mnoge Kramerjeve pesmi so izšle v različnih časnikih in revijah, po vojni pa v več antologijah. Omenimo vsaj nekatere: že navedeno *Vom schwarzen Wein* (O črnem vinu) - izšla je v izdaji pesnika s Koroške Michaela Guttenbrunnerja, kar je za nas še posebno zanimivo in dragoceno. Zbirka ima kratko, a tehtno spremno besedo izdajatelja; izšla je pri založbi Otto Müller v Salzburgu l. 1956. V knjigi je tudi kratek glosar lokalizmov. Kramer jih je namreč uporabljal precej. Niso pa vsi vezani le na ožjo pokrajino, ampak tudi sicer na Avstrijo. Štiri leta kasneje je izdal antologijo Kramerjevih pesmi z naslovom *Einer bezeugt es* (Nekdo izpričuje) pri založbi Stiasny (Gradec, Dunaj) dunajski znanstvenik s področja književnosti Erwin Chvojka.

Ta antologija ima daljšo, izredno tehtno spremno besedo izdajatelja. Profesor Chvojka je sploh največji strokovnjak za dela Theodorja Kramerja. L.

1987 je izdal pri založbi *Europa Verlag* na Dunaju več knjig Kramerjevega zbranega dela. V tretji knjigi je zbrano jedro Kramerjevih pesmi z znanstveno obdelavo naslovov, datumov in mest objav. Knjiga ima še zlasti bogato razlago v književnosti nemškega jezikovnega prostora manj znanega besedišča. Chvojka je v knjigi napisal tudi zelo tehtno daljšo spremno besedo.

Isti izdajatelj je izdal pri založbi *Europa Verlag* l. 1991 še eno antologijo Kramerjevih pesmi z naslovom *Orgel aus Staub* (Orgle iz prahu). Tudi ta antologija ima bogato spremno besedo in obsežen slovar lokalizmov ali sicer manj znanih besed.

Erwin Chvojka je tudi uredil celotno bibliografijo o Theodorju Kramerju.

Theodor Kramer je pisal - kot smo omenili - tudi pesmi o doživljanju prve svetovne vojne. O drugi svetovni vojni najdemo prav tako odmeve v njegovih pesmih. Zlasti ko je bil eksilant v Angliji je napisal nekaj bridkih, obsojajočih pesmi o vojnem času.

Na Dunaju deluje dandanes *Družba Theodorja Kramerja*, ki je izdajala več let revijo *Mit der Ziehharmonika* (ime po naslovu Kramerjeve pesniške zbirke). Kasneje se je revija preimenovala v *Zwischenwelt. Literatur. Widerstand. Exil*. Izhaja na Dunaju in jo pošiljajo vsem članom *Družbe Theodorja Kramerja*, a tudi drugim abonentom po vsem svetu.

V tem prispevku smo se osredotočili na osebne izpovedi, na lirične socialne pesmi, ki so seveda vezane na neko družbo in na neki čas, vendar so obrnjene v pesnikovo notranjost. Enako velja za krajinske pesmi. Ekspresivnost doživljanja sveta je pri Kramerju velika.

V pesmih Theodorja Kramerja ne najdemo s sentimentalnimi toni ali morda z izumetničeno estetizirajočimi podobami naslikanih pokrajin, naselij, kakšnega prirodnega detajla. Ne gre torej za takšne pesmi, kjer bi se budila - povezano z lepoto prirode - zasanjana romantična čustva. Nič ni koprenastega, nadzemskega, v trepetajoči nežnosti svetlečega se, kar bi se zlilo z zrenjem v prirodo z lastnim nežnim čustvom, morda z ljubezenskim čarom, torej v sentimentalno lirično izražanje. In vendar kažejo Kramerjeve pesmi posebno slikovitost zunanjega sveta, ob tem kdaj zamaknjenost, včasih pretresljivo boleča čustva. Navezana so na kratko začrtane skice iz prirode in nakazanega dogajanja v pesniku, povezanega z dogajanjem v prirodi in drugih ljudeh. Tudi ljubezenska čustva najdemo pri tem.

Mnogi skopi, včasih drastični, kričeči ali temni, krajinski, socialni in psihološki detajli so pri Kramerju vedno zajeti v pregnantnost pesniškega izražanja, četudi je kakšna pesem dolga. Vendar prav tako ne gre za kakšno izrazito realistično poezijo, ampak se vse največkrat ekspresivno obrne v osebno izpoved iz lastnega ali tujega doživetja. Tudi takrat, kadar govori pesnik o drugih ljudeh, pa je s svojim nebohotnim, a dovolj izrazitim in močnim čustvom in prav takim izrazom pravi lirik.

V svojih refleksivnih in čustvenih odtenkih je Theodor Kramer vsekakor samosvoj, globok pesnik. Pesniško izražanje prirodnih detajlov in dogajanj v svetu ter ljudeh je včasih nalomljeno ali boleče valovito. Ko beremo ali slišimo kratke sintagme in verze, prvi hip ne čutimo v njih nežnega blagoglasja, a vendar ob ponovnem branju ali recitiranju zaznamo pritajene melodije, zlasti izrazit ritem. Posebnost Kramerjevega metruma je zelo sugestivna; podkrepi izraznost izpovedanega. Celota pesmi je vedno smotrno tekoča. Tudi rime so izraz značilnih Kramerjevih izpovednih poudarkov.

Kot Kramerju pri metrumu ne gre vedno za docela enakomerne verze, mu tudi ne gre za kopičenje izstopajočih rim, čeprav so rime dovolj funkcionalno zaznavne in sugestivne. Vse se druži v zven s težo pomena izpovedanega. Rime in ritem so zato pri Kramerju vsekakor odličen estetski in vsebinski, se pravi kompleksni artistični del izpovedi. Izpovedano pa ne želi aktivistično vplivati na nikogar, ampak je izraz pesnikovih videnj in čutenj sveta ter zvenov v lastni duši, kjer sta prevladovali bridkost in boleče valovanje spoznanj.

V Kramerjevih pesmih je najti precej prirodnih detajlov, bodisi rastlinja, konfiguracije pokrajine, kmetijskih in nekmetijskih rastlin, surovin iz tal, dela v zvezi z njimi. Včasih so ti detajli le nakazani. A vse je izrazito vezano na človeka. Naselja so omenjena večinoma splošno, le redko tudi z lastnimi geografskimi imeni. Tudi ledinskih lastnih imen ne zasledimo veliko. A vse je tako slikovito, da ob splošnih krajevnih in ledinskih imenih vendarle čutimo lastna imena, včasih opisno; predvsem pa veliko, otožno slikovitost pokrajine. Donavo bolj slutimo, kot pa jo dobimo naslikano, čeprav je kdaj imenovana. A bolj kot veletok. Njena bližina jasno sopozvanja na mnogih mestih Kramerjeve poezije. Tako tudi druge lokacije.

Nežidersko jezero pa je zlasti v eni izmed najdaljših Kramerjevih pesmi z naslovom poudarjeno imenovano in detajlirano naslikano. Toda ne v posladkani krajinski lepoti, ampak s svojo silno in bolečo razprostranjenostjo. Odslikava samo sebe v vseh svojih daljavah vodnih površin in v silah zunaj njih, kjer čutimo neprijetnosti, tudi nevarnosti. A vendar gre za posebno, nekakšno svetlikajočo se bolečino, ujeto lepoto, polno skrivnostnih gibanj in zvokov.

Silnost prirode preide v nebogljenost človeka, tudi v človekovo bolečino in njegov strah. Kdaj pa kdaj celo v grozo. A še iz nje seva veličastje. Vse to je svojevrstna lepota.

Avtor prispevka je kot prvo priobčil to pesem v slovenskem prevodu. Naslov je zemljepisno lastno ime *Neusiedler See* (*Nežidersko jezero*). V pesmi doživimo širino vodá, skrivnostno ločje in kričeče galebe, kar je naslikano z vso težo: s temnim in svetlobno bolečim videzom in nemirom, smradom. Ljudje živijo z jezerom, ga nosijo v sebi, je del njihove identitete; čutijo koristnost in temno ali lesketajočo se lepoto. Gre za posebno doživetje mogočne prirode s široko in zelo dolgo vodo in posebnim rastlinstvom ter živalstvom.

Kramerjeve pejsažne pesmi nasploh niso reklamni turistični spoti, ampak življenjska realnost; vendar prav zaradi tega je podoba pokrajine sugestivna,

boleča, a tudi lepa. Z njo je človek tam zлил svoja življenjska občutja, psihološke in socialne položaje, življenjski utrip, ki sega iz zunanjih pojavov, torej z geografskimi črtami, v duhovne črte ljudi. Pri tem slutimo ali iz verzov zaznamo dogajanja. Dostikrat v krutih, krčevitih detajlih. Doživimo ostrine slik zunanjih pojavov, zunanjih dogajanj; ljudje so eksistenčno vezani nanje, v dobrem in slabem. Vse sproža kdaj obup, otožnost, tudi zamolkle krike, žalost in jezo. Nastane strmenje, razmišljanje.

V mnogih Kramerjevih pesmih poskrbijo za samopozabo in za hipe sreče tudi alkoholizem, ljubezen in razvrat. Vse to je slikovito, pretresljivo sugestivno pesniško oblikovano.

Véliki svet je daleč od te pokrajine, čeprav je geografsko tudi blizu. Nekakšen mikrokozmos se odvija v tej pokrajini in v ljudeh tam. To je svojevrstna podoba včerajšnjega sveta v neki manjši pokrajini panonskega predela; je manj znana Avstrija, ki je tudi del širše panonske pokrajine. Sopozvanjajo Slovaška, Madžarska, Gradiščanska, pokrajina, ljudje, njih vasi in mesta.

Utrip je v Kramarjevih pesmih vedno geografsko, socialno, ontološko živ. Lepota se druži z bolečino. Vsakdan je močnejši od gesel. Nacionalne nestrpnosti skoraj ni, so le nelagodnosti ob prihajanju ljudi iz drugih dežel. A že samo življenje, misel in čustvo o njem, vse to je opojno bridko.

Pesmi o vojnah, o preganjanju, eksilu in trpljenju pri Theodorju Kramerju so prav tako individualno človekovo trpljenje, njegovo čustvovanje in razmišljanje. Vsekakor pa tudi takšne implicitno in kdaj bolj eksplicitno obsojajo grozote, nasilja vseh vrst, zgodovinske krivice, preganjanja in ubijanja.

V tem prispevku pa so prikazane s slovenskimi prevodi le nekatere pesmi, ki so vezane na pesnikovo domačo pokrajino, na dogajanje v vsakdanu tam, na pestrost pokrajine in mešanje prebivalstva tam. Vse je povezano s čustvenimi stanji in odzivi v pesniku, a tudi v drugih ljudeh. Gre za globoko doživljanje geografskega, gospodarsko materialnega in socialnega obeležja. Zven vsega tega je v pesmih Theodorja Kramerja močan. Redko v lepem, večkrat v bolečem odslikavanju. Molovski toni ne zaidejo v sentimentalnost. Čustveno in miselno pa te pesmi pritegnejo občutljivega in veččega bralca ali poslušalca, vsekakor ga vznemirijo. Umetniško kakovost doživi vsakdo po svoje. Literarna kritika in literarna zgodovina pa sta dali pesniku Theodorju Kramerju že svojo ceno.

V tod izbranih Kramerjevih pesmih spoznamo nekatere pokrajinske, socialne in čustvene detajle malega človeka v subpanonskem ter panonskem svetu. Na videz je ta svet odmaknjen, a vendar tako zelo srednjeevropski.

V nekaterih Kramerjevih pesmih čutimo bolečino in obup, a kdaj tudi obešenjaški humor v socialnih in psiholoških stiskah. Iz teh pomaga prava ali varljiva odrešilna moč alkohola. Le-ta krepi telo in duha ter dela življenje lepše, znosnejše. To je v svetovni liriki dostikrat opevano. Tudi apostrofiranje alkoholne pijače, zlasti vina, najdemo pogosto v svetovni liriki od Horaca, anakreon-tikov, Li-Tai-Poa, Villona, Goetheja, v mnogih študentovskih pesmih, pri W.

Buschu, zlasti pa v himni vinu (*An den Wein-Vinu*) pri avstrijskem pesniku Josefu Weinheberju.

Tudi Slovenci poznamo pesmi, ki opevajo opojno moč vina, njegovo moč pri tolažbi duše, krepitvi telesa, volje in misli (Prešeren, Cankar, Kette idr.). Cankarju je tudi žganje vir pozabe in moči. Prav takšno izpoved najdemo pri Kramerju.

Socialne pesmi, ki opevajo usodo siromakov, ko le-ti zastavijo vse, se predajo usodi, iščejo zadnje užitke v hrani in pijači ter kažejo pri tem celo obešenjaški humor, nekakšno psihično in socialno pomiritev, najdemo v poeziji ravno tako dostikrat. V nemški liriki npr. pri Heineju, Wedekindu, Brechtu in drugih. Eden takih je tudi Theodor Kramer. Pesmi s podobnimi toni poznajo mnogi narodi, saj je to zgodovina evropske družbe, njene civilizacije in literature. Theodor Kramer je našel pri tem svoj izraz s pesniškimi sredstvi, ki jih kaže npr. četrta od tod prevedenih pesmi (*Slavnostna jed*).

Veliki svet je že v Kramerjevih časih pljuskal v ta mali svet. Bile so vojne, ki so odvezle ljudi daleč stran, bile so gospodarske krize, ki so jih čutili tam, bilo je nasilje gospodarskih in političnih oblastnikov. Socialne in politične stiske so nastale zaradi njih ali pa zaradi individualne usode. Ljudje so vedeli za neprijetna dejanja, jih tudi občutili. Vedeli so za blišč in bedo bližnjega vele-mesta in bližnjih narodov ter držav. Iz tega sveta so prihajali ljudje v pokrajino ob Nežiderskem jezeru z različnimi nameni, potrebami in računi. Tudi mali ljudje iz pokrajine so odhajali. V dobrem in slabem smislu se je pokrajina evro-peizirala. Vendar je ohranila posebnosti. V Kramerjevih pesmih jih je prikazanih veliko. Naj ne ostanejo samo v preteklosti. Naj obudijo spomin in naj odpirajo oči tudi za današnje težave, zlasti za individualne različnosti ljudi. Zanimive so vsekakor mnoge tipične pokrajinske in socialne, čustvene in miselne ter estetske značilnosti, ki odsevajo v Kramerjevih pesmih.

Zgodovino in sedanost nam odslikavata jezik in književnost. Hudo bi bilo, ko bi se stvarna in duhovna pestrost Evrope popolnoma zbrisala.

Kramerjeve pesmi niso zastarele, čeprav slikajo včerajšnji svet in njegovo zunanjo ter notranjo podobo. Mnogo teh podob je vendarle še danes predvsem v detajlih pokrajine, je v ljudeh, zlasti v izročilu rodov, čeprav se rodovi in pokrajine spreminjajo. Globoko v vsem pa je posebej oblikovano estetsko izročilo, ki bo vedno ostalo. Kar je posredovano z umetniškim jezikom, bo v vseh časih koga pritegnilo. Izročila bogatijo na mnoge načine. Brez izročila človek neha biti duhovno bitje s spominom, preneha biti kulturno, ustvarjalno bitje; je izkoreninjenec v vseh ozirih in lahko postane brezčutna in neumna, sebično prazna, nevarna pošast.

Theodor Kramer (1897-1958)

Nežidersko jezero

(Pesem je vzeta iz antologije Erwina Chvojke *Einer bezeugt es - Nekdo izpričuje* pri Založbi Stiasny. Gradec in Dunaj l. 1960)

Čez Nežidersko jezero zavel zvečer
iz ločja sem je veter žgoč;
bela, votla noč je v bučánju in peni bila;
šele v dvojni jutranji svetlobi od roba tja
gladina je tiho stala, tlela slepo zroč

Čudno peščeno in medlo, ko hlápi so zvekli se,
ležalo je jezero tam, v Ogrsko je šlo;
kjer vedno korito je rezalo tok, ta hip
je pesek strmel, ločje se dvignilo v steno, nasip,
in plitko bleščalo se, majhno, kar je jezêro bilo.

In je blato zdaj živo pognalo navzgor,
je s plavutmi hlastnilo krog sé;
cele je jate galebov prignalo skoz zrak
in ta je visel od hripavih krikov težak
nad vodó, da sonce zbledelo je.

Z obal sem so gázili kmalu za njimi
in kljune pregnali za malo so le;
kjer so se dvignili, blišč je bil nag in luskav ves,
a blišču so oni staknili oči kar počez,
in nemo ljudje zdaj vrnili so se.

Svinčeno zrcalilo se je njih jezero v zrak,
zlimale trte so se in grmi zmes
v vrstah vinograda, bilo je dovolj
pač za danes, iz mlakastih jézerskih polj
gnal veter ponoči dah kužen je ves.

Theodor Kramer (1897-1958)

O črnem vinu

(Pesem je izbrana iz antologije Michaela Guttenbrunnerja *Vom schwarzen Wein - O črnem vinu*. Antologija je izšla l. 1956 pri Založbi Otto Müller v Salzburgu)

Ti, ki v glavo mi stopiš, v lase
poženeš mi moker pot,
ti na trti ne skuhaš se
in vrenja ne da ti sod.
V točilnici pač ne točijo te
in vendar večno tja pohiti,
kdor se enkrät opil je že
s teboj, o črno vino ti.

Mu sončni žarek je zastrt,
noči sijó svetló,
v poletni ozari mrzel, trd,
mu v snežni burji je toplo.
Hlipeč se v krilo skrčil je,
a v biti svoji mirno ždi
mož, ki se enkrät opil je že
s teboj, o črno vino ti.

Kar jutri bo, že danes naj živim
vnaprej: in zoprno mi je,
dokler v sebi obnovim
le kapljo viška še.
Za tvoj opoj pač trezno hvalo boš dobil,
biti ne želim drugačen si,
odkar sem se enkrät opil
s teboj, o črno vino ti.

Theodor Kramer (1897-1958)

Kdor k žganjarju pride

(Pesem je ostala v rokopisu, ki je imel naslov *Lob der Verzweiflung - Hvalnica obupu*. Prvič je bila objavljena v antologiji *Einer bezeugt es - Nekdo izpripričuje*, ki jo je izdal Erwin Chvojka v Založbi Stiasny l. 1960.)

Kdor k žganjarju pride, želi si pokoja,
o sebi nič vedeti noče, kot mrtev od boja;
tu pivo in vino mu nista dovolj,
pač žganje nataka mu žganjar vse bolj.

Kdor k žganjarju pride, se noče smejati,
hoče za uro v življenju ostati;
in kaplja goreča krepí mu rokó,
nabrusi kot nož mu možgane ostró.

Kdor k žganjarju pride, ne mara uboštvá nositi,
želi si udarec po glavi dobiti,
ki ga kot trdega vola podre,
in to zmore žganje bolje kot vse.

Theodor Kramer (1897-1958)

Slavnostna jed

(Pesem je izbrana iz knjige *Theodor Kramer - Gesammelte Werke 3*.
Knjigo je izdal Erwin Chvojka pri založbi Europaverlag na Dunaju l. 1987)

Od branjevca prinesi skute, jetrne klobase
in od krčmarja vina litra dva;
danes to nalóživa si vase
in enkrát še bova, stara, radostna oba.

Pribor in mizni prt sta šla v zastavo,
včeraj klop zakurili smo si;
in čakánje, da se kaj obrne zdravo,
pač utrudi končno nas in razjezi.

Torej, véruj mi, da zadnje groše,
stara, porábiva lepo;
vzemi vrč in smukni v galoše,
a robca žepnega ne daj v rokó.

Vse pesmi prevedel Mirko Križman

Povzetek

Avstrijski pesnik Theodor Kramer (1897 - 1958) je bil po očetovi strani židovskega rodu. Družina (oče je bil zdravnik) je živela v Nieder - Hollabrunnu v Spodnji Avstriji. Sin Theodor je obiskoval Realno gimnazijo na Dunaju. V prvi svetovni vojni je bil ranjen na fronti v Voliniji, nato je bil na italijanski fronti. Po vojni je hotel študirati, vendar so ga gmotne razmere prisilile v uradniško službo, zaradi katere pa je veliko potoval po panonskem delu Avstrije. Ob tem je spoznaval pokrajino in socialne razmere, kar je našlo odsev v njegovih pesmih. Objavljal jih je v časopisih in revijah nemškega jezikovnega prostora.

Med drugo svetovno vojno je moral emigrirati v Veliko Britanijo. Tam je slabo živel. V Avstrijo se je vrnil šele l. 1957. Na Dunaju je dobil nagrado Theodorja Körnerja in Nagrado mesta Dunaja. Toda že l. 1958 je umrl.

V osmih samostojnih pesniških zbirkah in več antologijah je izšlo zelo veliko število Kramerjevih pesmi. Njih vrednost je danes tudi potrjena z *Družbo Theodorja Kramerja* na Dunaju, ki izdaja tudi svojo revijo *Zwischenwelt, Literatur, Widerstand, Exil*.

Glavni pobudnik izdavanja Kramerjevih del je prof. dr. Erwin Chvojka. Veliko je storil tudi Konstantin Kaiser.

V pričujočem prispevku je avtor prevedel ter kratko obravnaval štiri tipične Kramerjeve pesmi, ki pesniško slikajo kolorit spodnjeavstrijskega panonskega sveta v pokrajinskem, socialnem, psihološkem in estetskem doživljanju. V pesmih se prepletajo klasične poetološke prvine (vendar brez stereotipov ali epigonstva) in svobodnejši ritem. Besedišče je iz realnega in miselnega ter čustvenega sveta. Vse to pa daje samosvoj lirični ton in estetski učinek. Socialna misel ni v prvi vrsti politično obarvana, ampak izhaja iz ontoloških in pokrajinskih pogojenosti. Izražena pa je pristno, mnoge vzroke krivic čutimo doživljeno.

Pokrajina ni slikana lirično osladno, ampak s kratkimi črtami večinoma boleče.

Izjemno dolga pa je pesem *Neusiedler See (Nežidersko jezero)*. V pesmi je izraženo lirično boleče, mestoma skoraj grozljivo doživljanje nenavadnega jezera.

Socialna misel, kdaj drastično prepletana, je pri Kramerju včasih spremljana z ironijo in obešenjaškim humorjem. Vendar čutimo substilnost.

Leksikalna, ritmična in simbolna barvitost Kramerjevih pesmi je sugestivna.

Zusammenfassung

Der österreichische Dichter Theodor Kramer (1897 - 1958) war väterlicherseits jüdischer Herkunft. Die Familie (der Vater war Arzt) lebte in Nieder-Hollabrunn in Niederösterreich. Der Sohn Theodor besuchte das Realgymnasium in Wien. Im Ersten Weltkrieg war er an der Front in Wolhynien verwundet, dann kam er an die italienische Front. Nach dem Krieg wollte er studieren, jedoch wurde er wegen materieller Not gezwungen, einen Beamtendienst auszuüben. Beruflich reiste er viel durch den pannonischen Teil Österreichs. So hat er die Landschaft und die sozialen Zustände kennengelernt, was ein Abbild in seinen Gedichten fand. Er veröffentlichte sie in den Zeitungen und Zeitschriften des deutschen Sprachraums.

Im Zweiten Weltkrieg mußte er nach Großbritannien emigrieren. Dort lebte er schlecht. Nach Österreich kehrte er erst im Jahr 1957 zurück. In Wien erhielt er den Theodor Körner - Preis und den Preis der Stadt Wien. Er starb jedoch schon im Jahr 1958.

In acht selbständigen Gedichtbänden und mehreren Anthologien erschienen sehr viele Gedichte von Theodor Kramer. Ihr Wert ist heute auch durch die

Theodor Kramer - Gesellschaft in Wien bestätigt. Diese gibt auch die Zeitschrift *Zwischenwelt, Literatur, Widerstand, Exil* heraus. Die wichtigsten Anregungen für die Ausgaben der Werke Theodor Kramers kamen von Prof. Erwin Chvojka. Viel hat dafür auch Konstantin Kaiser getan.

In diesem Beitrag hat der Autor vier typische Gedichte von Theodor Kramer übersetzt und kurz behandelt. Es sind Gedichte, die das Kolorit der niederösterreichischen pannonischen Welt in landschaftlichen, sozialen und psychologischen sowie ästhetischen Erlebnissen abbilden. In den Gedichten verflechten sich klassische poetologische Elemente (jedoch ohne Stereotype oder Epigonentum) und freie Rhythmen. Der Wortschatz ist aus der realen, gedanklichen und emotionalen Welt. All das gibt einen eigenartigen lyrischen Ton und ästhetischen Genuß. Der soziale Gedanke ist nicht in erster Linie politisch gefärbt, sondern er kommt aus den ontologischen und landschaftlichen Bedingungen. Ist aber echt ausgedrückt, viele Ursachen des Unrechts fühlt man.

Außerordentlich lang ist aber das Gedicht Neusiedler See. Im Gedicht ist lyrisch schmerzhaft, an manchen Stellen fast grausam das Erlebnis des ungewöhnlichen Sees ausgedrückt.

Der soziale Gedanke ist bei Kramer oft mit einer Ironie oder einem Galgenhumor begleitet. Jedoch fühlt man in den Elementen immer eine Subtilität.

Die lexikalische, rhythmische und symbolische Färbung der Gedichte Theodor Kramer ist suggestiv.

SODOBNA SLOVENSKA PROZA V AVSTRIJI - STIČIŠČE IN PRESEČIŠČE

Slovenska književnost v Avstriji se nahaja na napetem stičišču regionalnih in nadregionalnih tradicij, zgodovinskih in modernih, kulturnih in narodnih identitet. Kakor piše eden njenih natančnih raziskovalcev, profesor s celovške komparativistike Johann Strutz v študiji *Eine kleine Literatur. Zur Soziologie und Ästhetik der neueren slowenischen Literatur in Karnten*, jo označuje jezikovna, kulturna in estetska polifonija.¹ Ta književnost je bila podvržena posebnemu razvoju, različnim večjezičnim kulturnim položajem, izčrpen pregled njenega literarno-zgodovinskega razvoja pa ponujajo številne študije,² v katerih raziskovalci opozarjajo, da se je v tem geografskem in političnem prostoru že zelo zgodaj opazilo izrinjanje slovenske kulture iz javnosti. Rezultat tega je današnja odrinjenost vsega slovenskega in prevlada vsega, kar je nemško.

Znano je, da se je slovenska inteligenca na avstrijskem Koroškem dolgo oblikovala iz vrst nižjega klera, saj je študij teologije ponujal domala edino možno pot do višje izobrazbe. S celovškim listom *Carinthia* (1811) je prišlo do prvega intenzivnega dialoga dvojezičnih avtorjev obeh kultur, slovenske in nemške. Konec takih prizadevanj pa je zabeležen z razpadom Avstroogrske.³ V času med obema vojnama pa se je položaj samo še poslabal. Večina slovenske književnosti, ki je po vojni nastajala in še nastaja v tem prostoru, pa je s problematiko izginjanja vsega slovenskega tako ali drugače tesno povezana. Zanimivo pa je, da so o tem pisali tudi avstrijski, se pravi nemško govoreči in pišoči avtorji.⁴ Šele leta 1960 je prišlo z ustanovitvijo revije *mladje* v Celovcu in *manuskripte* v Gradcu do ponovne priložnosti za medkulturni dialog, ki ga je pričenjala generacija takrat mladih slovenskih ustvarjalcev (Lipuš, Prunč, Januš, Smolle), medtem ko je starejša slovenska literatura ostajala privrženka t.i. domačijskega modela. Tematski in jezikovni prelom s tradicijo pa je pomenila zlasti Lipuševa literatura, najprej *Črtice mimogrede* (1964), nato pa še roman *Zmote dijaka Tjaža* (1972). Med vsemu sicer zagnanimi mladjevci je prav Lipuš zagotovo najbolj razbil in demistificiral model tradicionalno idilične slovenske

¹ Johann Strutz (ur): *Profile der neueren slowenischen Literatur in Karnten*, Celovec-Dunaj 1998, str. 7-11.

² Gl. npr. študije Pavleta Zablatnika v *Slovenski besedi na Koroškem*, Dunaj 1985, Andreasa Moritscha v *Geschichte der Karntner Slowenen von 1918 bis zur Gegenwart*, Celovec 1988, pa tudi Stanislava Hafnerja in Erika Prunča v *Die zeitgenössische Literatur Österreichs*, Zurich/München 1976 idr.

³ Erik Prunč: *Von der Aufklärung zur Moderne*, v: *Slovenska beseda na Koroškem* (ur. Lipuš, Prunč, Vospernik, Zablatnik), Dunaj 1985.

⁴ Med takimi posebej izrazito Antonio Fian v: *Karnten besichtigt. Eine literarische Geografie*, Dunaj 1980, v literarnih delih pa še Peter Handke, Peter Turrini in drugi.

vaškosti, in sicer podobno, kakor so to v sodobni avstrijski literaturi storili Thomas Bernhard, Gert Jonke ali Josef Winkler. Mladi slovenski pisatelji in pesniki so hoteli prekiniti tudi s škodljivo vasezazrtostjo, njihova literatura pa naj bi segala v svet in postala tudi sama del modernejših tokov v umetnosti. Pri tem je zlasti Lipuš razkrinkal marsikatero domačo tabu temo, kakršne so bile pretirano udinganje religiji in Cerkvi, zapiranje v domače narečje, zanemarjanje skrbi za knjižni jezik ter hlapčevstvo v razmerju do nemško govorečega naroda. Lipuševe pripovedi so postajale vedno bolj pretresljive pripovedi o izginjanju slovenstva, polemično vsebino pa jim je dajalo zlasti dejstvo, da krivda za tako stanje po Lipušu ni bila vselej zgolj na strani večinskega, to je nemškega okolja. Vsaj sprva, na začetku sedemdesetih let, pa so nove težnje v literaturi zelo težko prodirale, o čemer pričajo zlasti Lipuševi članki v *mladju*. Revija pa je sicer združevala sodelavce z različnimi literarnimi nazori in ustvarjalnimi načrti. Toda od leta 1981, ko so jo prevzeli mlajši avtorji in avtorice, je revija pričela razvojno in kakovostno usihati, dokler ni leta 1982 povsem prenehala izhajati.

Zdaj, na začetku novega tisočletja, prav tako ni opaziti posebnega literarnega vzgona ali podobne literarne zagretosti, kakršna je živela v krogu nekdanje revije *mladje*. Zdi se, da posamezni avtorji nastopajo bolj kot literarni osamelci, obenem pa je viden še en pojav, ki se zdi vsaj s stališča ohranjanja slovenske kulture v Avstriji prej žalosten kot razveseljiv, namreč da nekateri slovenski avtorji precej pišejo tudi v nemščini (Messner, Hafner, Ferk). Čemu smo torej v tem naraščajočem številu nemških literarnih objav potemtakem priča? Gre zgolj za tržno preračunljivost, za izražanje t.i. polifonije, za opozarjanje na zatrto dvojezičnost, kakor menijo nekateri, ali pa čisto enostavno za trdo asimilativno prevlado nemščine - česar pa si mnogi niti ne želijo, niti ne upajo priznati, kakor polemično navaja v zbirki esejev *Bodi, kar si (2001)* slovenski pisatelj Vinko Ošlak. Obenem pa velja poudariti, da slovensko pišoči ustvarjalci ne živijo in delajo samo na Koroškem v okolici Celovca, temveč tudi na Dunaju, kamor so se nekateri zatekli kot pregnanci bivšega jugoslovanskega političnega režima, npr. pisatelj *Lev Detela* z ženo, pesnico *Mileno Merlak*. Tudi oni seveda občasno objavljajo v nemščini, saj pišejo tako za slovenske kot tudi za nemške časopise in revije, toda zdi se, da ostajajo slovenščini v literarnih delih bolj zvesti kot nekateri mlajši, tudi že v slovenskih šolah v povojni Avstriji izšolani ustvarjalci.

Kadar razmišljamo o slovenski književnosti na avstrijskem Koroškem, ne moremo mimo literarnega dela najstarejšega od tamkajšnjih ustvarjalcev, ki svoje prozne, esejistične in polemične spise skupaj z nekaj dramskimi in pesniškimi poskusi objavlja že več kot štirideset let. To je **JANKO MESSNER (1912)**, izvirajoč z Doba pri Pliberku. Njegova literatura, kritična tako do položaja Slovencev v Avstriji kakor tudi do tistega v tedanji SFRJ, se je nenehno gibala med literaturo in resničnostjo, njegova beseda pa ni bila nevtralna beseda. Nahajala se je v službi slovenskega naroda v Avstriji ter se pogosto satirično in groteskno razraščala. Literarni zgodovinarji, npr. M.Kmecl, so jo uvrstili "med

literaturo in politiko". Messnerjevo literarno delo lahko opredelimo kot obče-človeško in politično satiro ter grotesko, pri čemer pa se posamezni elementi prepletajo in mešajo. Take so bile že njegove *Skurne storije* (1975), v katerih se je pisatelj z retorično ironijo postavil ob bok Lipušu, znanem po nespravljivem stališču do katoliške cerkve. Podobnosti med pisateljema, katerih literatura se sicer med seboj zelo razlikuje, pa najdemo tudi pri literarnem uveljavljanju njunega domačega, koroškega narečja, v katerega tudi Messner rad posega. Prav v Skurnih storijah so izšle nekatere najboljše Messnerjeve črtice (Svinjska storija, Skurna storija). Njihova snov je zajeta iz arhaičnega slovenskega podeželskega sveta, nekatere med njimi pa so napisane v pravem prežihovskem zamahu.

Messnerjeve *Gorše storije* (1988) pa prinašajo podobe trdote, žalosti in brezizhodnosti slovenskega življenja v Avstriji. V njih na prenekaterem mestu pisateljeva satira prehaja v politično, saj avtor nenehno protestira zoper neena-kovreden položaj slovenske skupnosti v Avstriji. Agitacijska besedila, npr. tudi v *Koroških razglednicah* (1983), predstavljajo količinsko najizrazitejši del Messnerjeve literature. Iz njih satira izginja, glasnejši pa postajajo obtožujoči toni, s katerimi Messner očita katoliški cerkvi na Koroškem, da je bila vselej zvesta zaveznica avstrijske raznarodovalne politike. Drugače pa je s satiričnostjo Messnerjevih zapiskov v podjunskem narečju z naslovom *Iz dnevnika Pokržnikovega Lukana* (1974). Ta besedila so polna humorja in t.i. dvojnega dna, osrednji protagonist, podeželan Luka, pa ne zna leporečiti ter se tudi z rabo domačega narečja upira nemškemu teptanju slovenščine.

Tako že literatura najstarejšega med pišočimi slovenskimi ustvarjalci na Koroškem dokazuje, da je slovenska pisava v tem prostoru že od nekdaj nastajala kot stičišče in presečišče vsega mogočega, slovenskega in nemškega, prijaznega in manj prijaznega, srečnega in tragičnega. Ustvarjalčeva dvojezičnost, sodeč po vlogi jezikov v literarnih delih, pa ni bila vselej le srečno dejstvo, temveč prisila. Iz oblastnega vsiljevanja nemščine je rasel upor. Ta upor postaja milejši šele pri nekaterih mlajših literarnih ustvarjalcih, od kateri pa nekateri, čeprav slovenskega rodu, že pišejo lažje nemško kot slovensko. Vsaj prva povojna, močna pisateljska generacija, pa je bila z raznarodovalnim pritiskom kot osrednjo temo svoje literature še zelo obremenjena.

Tako je **FLORJAN LIPUŠ** (1937), rojen v Lobniku pri Železni Kapli na avstrijskem Koroškem, pod psevdonimom Boro Kostanek nastopil s *Črticami mimogrede* (1964), v kateri je pričel "naenjati normo" in prelamljati številne tabuje. V dvaindvajsetih zelo kratkih, lirsko ubranih črticah, prepoznavamo modernistine odseve tedanje sodobne slovenske proze. Med najopaznejšimi motivi, ki se nadaljujejo v kasnejših Lipuševih romanih, srečujemo zlasti motive odnosa med moškim in žensko, uzrtega skozi zapletenosti telesnega, ljubezenskega tavanja. Že v svojih zgodnjih besedilih je pisatelj sledil tudi estetiki moderne, zlasti Cankarju. V satirah in esejih, ki jih je objavljial v *mladju*, katerega urednik je bil dolga leta, pa je razviden njegov odpor zoper vsakršno tradicionalno,

folkloristično kulturo. Temu se je pridruževala še ostra kritika katoliške cerkve, ki bi ji tudi v najsodobnejši slovenski prozi težko našli ustrezno primerjavo. Večina Lipuševe satirične kratke proze v knjižni obliki ni izšla, saj se je pisatelj zavedal aktualne politične obarvanosti in zato dnevne minljivosti nekaterih svojih besedil, dvanajst satir pa je priobčil v *Zgodbah o čuših* (1973), v kateri srečujemo osvežujoče spajanje humorja in groteske.

Lipušev prvi, najverjetneje pa tudi osrednji roman *Zmote dijaka Tjaža* (1972), sovпада z estetskimi in družbenokritičnimi težnjami mladjevskega gibanja, v jezikovnem in pripovednem oziru pa pomeni zgodba o neprilagodljivem, upornem dijaku, podiranje t.i. kulturnega horizonta pričakovanja. V njem upoveduje pisatelj spolno, kulturno in socialno revolto dijaka zoper represivni internatski red. V romanu zaslutimo avtorjevo osebno življenjsko izkušnjo, saj je bil kot mladenič sam gojenec podobnega zavoda. V svetu omejevalne katoliške vzgoje se Tjaž ne počuti svobodnega, spričo obredov, ki zahtevajo neprizanesljivo pokorščino, pa se njegov notranji odpor razraste v znamenito praskanje, v razvezovanje vsega oklepajoega. Z njim se njegova duša prične reševati ideološkega ujetništva, ki pa Tjaževo travmatično počutje stopnjuje v samomorilni konec. Prenekateri deli Lipuševe proze spominjajo na Franza Kafko in Guntherja Grassa, pa tudi na Ivana Cankarja in Draga Jančarja. S slednjima ga združuje predvsem motiv tujstva in izstopanja iz monolitnega kolektiva. Na jezikovno-slogovni ravni pa Lipuš nadaljuje z artizmom, za kakršnega se je odločil že v svojih lirskih črticah.

V romanih, ki izidejo v osemdesetih in devetdesetih letih, postavi pisatelj osrednje dogajanje v neimenovano, a značilno slovensko vas. Tako predstavlja že prvi od vseh naslednjih, *Odstranitev moje vasi* (1983), polemiko z navidezno vaško idiličnostjo in urejenostjo, obenem pa vzpostavlja kritičen medbesedilni dialog tudi z vso tisto tradicionalno literaturo, ki je slovensko podeželje navadno idealizirala. Življenje na vasi je predstavljeno skozi optiko obredov, običajev, praznikov in zabav, od katerih je večina povezanih s smrtjo. V primerjavi s celotnim Lipuševim opusom je ta roman zagotovo najmočneje ritmizirano prozno besedilo. Naphan je z obešenjaškostjo ljudskega humorja, katerega meje tragičnega in komičnega so premakljive in ne priznavajo delitve na spodobno in nespodobno, lepo in grdo. V romanu postajajo taki elementi norčevsko svobodni in samosvoji, kot jezikovno-slogovna posebnost pa povzročajo cele serije odtujitev na semantični ravni. Pripovedovalec v *Odstranitvi* nastopa v vlogi figure iz vaškega sveta, njegovi bogati jezikovni vzorci pa spominjajo na drastiko koroških ljudskih pripovednikov-bukovnikov. Jezik Lipuševega pripovedovalca v *Odstranitvi* premore slovarske dimenzije.

Naslednji roman *Jalov pelin* (1985) ponavlja in dopolnjuje avtorjevo temo vasi, kamor se tokrat vrača popotnik, da bi se udeležil pogreba. Toda tudi nadaljnji, ponavljajoči se motivi, kakršni so tujstvo v domačem okolju, smrt in priprave na pogreb, pripovedi ne prevesijo v turobno širino, temveč jo z značilnimi karnevalskimi slikami ohranjajo na zabavni in satirični ravni. Pripovedo-

valčev jezik ostaja tudi v tem romanu natančen in ljubeče izbrušen, vendar nekoliko arhaiziran in za spoznanje bolj koroško obarvan kot v *Odstranitvi*. Zelo zabavne dele besedila tvorijo ritmizirane dvojice in medbesedilne navezave bodisi na svetovno klasično (Shakespeare) kot tudi na slovensko literaturo (Prešeren). V Lipuševem naslednjem romanu *Prošnji dan* (1987) pa se prepletata dve zgodbi, zgodba vasi, ki se odpravlja na božjo pot, da bi si po dolgi suši izprosila dež, in zgodba Marjete, ki so jo njegadni na vasi zažgali kot čarovnico, ker da je povzročala sušo. Obe se na koncu prepleteta in združita. V tem romanu Lipuš osamosvaja svoj sicer pogost prozni motiv, namreč svetohlinskost katoliške cerkve. Satirično obračunava z grozodejstvi inkvizicije in razkrinkava mehanizme vsakršnih lovov na čarovnice. Ta roman brezobzirno analizira vaško patologijo, v kateri ni prostora za idilo, pripovedovalec sam pa se ponovno razodeva kot arheolog slovenske besede (Strutz). Lipuš je v Prošnjem dnevu med prvimi v slovenski književnosti opozoril na sovražnost Cerkve do žensk, ki da za to inštitucijo nikoli niso bila enakovredna in enakopravna bitja. V njegovem romanu srečujemo tudi protest zoper diskriminacijsko ločevanje spolov na t.i. moške in ženske vloge. Podobna tema je našla literarizacijo še v enem slovenskem romanu, v proznem prvencu Dušana Merca Galilejev lesteneč (1996). Na planjavo ozkosrčnega, dolgočasnega in okorelega slovenskega podeželja pa je postavljeno tudi dogajanje v romanu *Srčne pege* (1991). To prozno delo že v naslovu nakazuje, da z njim avtor oblikuje nekoliko bolj osebno temo, ki se razvije v ljubezensko zgodbo s tragičnim koncem. Tako se pisatelj na svojevrsten način vrača k svojemu prvemu romanu, k *Zmotam dijaka Tjaža*, v katerem je bila nesrečna ljubezen prav tako osrednja tema. Tudi v novem Lipuševem romanu pa izpolnitev ljubezni na koncu onemogoči smrt. Ponovno vidimo tudi Lipuševo notranjo povezavo s Cankarjem, saj gre tudi pri njem za literarizacijo hrepenenjskega motiva. Lipuševe *Srčne pege* pa se hote ali nehote navezujejo tudi na Tavčarjevo *Cvetje v jeseni*, kjer gre sicer za podobno ljubezensko zgodbo. Drugačna je le slika slovenskega podeželja, ki je pri Tavčarju še en sam vir zdravja in lepote, pri Lipušu pa je že docela razgrajena in odtujena.

Znanstvena misel, ki se ukvara s postmodernizmom v slovenski književnosti, pogosto navaja, da je le-ta najmočneje zastopan prav v pripovedni prozi.⁵ Ob razmahu krajše in srednjedolge proze, kakršno predstavljajo novela, kratka zgodba ali črtica, pa da izraža postmodernistične značilnosti zlasti sodobni slovenski roman. Zanimivo se nam zdi, da je eden najbolj prepoznavnih postmodernističnih romanov, zapisanih nemara v najbolj radikalni obliki, nastal zunaj meja Slovenije, v Lipuševi literarni delavnici. Njegov doslej zadnji roman *Stesnitev* (1995) vzbuja namreč kar nekaj terminoloških asociacij, kakršne so slovarski, kišovski ali ecovski roman. V njem prepoznavamo mnoge značilnosti, ki jih opredeljujemo kot postmodernistične in ki slonijo na vračanju k pretek-

⁵ Janko Kos: *Na poti v postmoderno*, Ljubljana 1995.

lemu jezikovnemu slogu, zvrsti in obliki s pomočjo simuliranja, imitiranja, palimpsestnosti, citiranja in intertekstualnosti. V sodobnem romanu se kot priljubljeno satirično in parodično poigravanje pojavlja nagnjenost do izrabe žanrov, kamor sodi tudi tip zgodovinskega romana, v postmodernistični literaturi pojavljajočega se kot "nepravi zgodovinski roman", kot posnetek ali preslikava. Pri opazovanju Stesnitve, navideznega zgodovinskega oz. kronikalnega romana, ki na osnovi resničnih dejstev in krajevnih dogodkov iz Kaple v letu 1670 prinaša tudi celo množico nadčasovnih sporočil, pa srečujemo predvsem to postmodernistično posebnost. Velika tema Lipuševega zgodovinskega romana je v tem romanu marginalija, roman pa prinaša namesto strnjenih prej slike razpadajočega sveta. Zgodovina v romanu je zgolj pripovedna kulisa, ki bralcu sporoča, da se nasilje v zgodovini ponavlja. To pa je osrednja misel, znana že iz Jančarjevega romana Galjot (1978).

Na primeru Lipuševe proze opazimo lep primer prehoda iz modernistične literature (Črtice mimogrede, Zmote dijaka Tjaža) v zgodnji postmodernizem (Odstranitev moje vasi) in postmodernizem (Jalov pelin, Prošnji dan, Srčne pege, Stesnitev). Pri tem igrata dekonstrukcija pripovednih vzorcev in jezikovnih oblik prevladujočo vlogo. Njegova literatura je sicer apolitična, a ostaja tudi izjemno nacionalno kritična.

Pisatelj, pesnik in esejist **VINKO OŠLAK (1947)** predstavlja gotovo eno najzanimivejših peres slovenske književnosti, ki nastaja v Avstriji, čeravno ta država ni njegova avtohtona domovina. Sem se je namreč 1983. leta preselil tako iz političnih kot osebnih razlogov, rojen pa je bil v Slovenj Gradcu, v tedanji SFRJ. Odraščal je na Prevaljah v Mežiški dolini, študiral politične vede v Ljubljani ter po daljši prekinitvi študij nadaljeval ter ga uspešno končal na esperantistični univerzi v San Marinu. V Celovec, mesto z dvema jezikoma, je prenesel svojo pisateljsko, prevajalsko in publicistično delo, ki je še posebej zanimivo zato, ker nastaja v slovenščini, nemščini in esperantu. Kljub temu pa, da je njegov pisateljski opus že dokaj obsežen, ga navadno različni pregledi, ki navajajo imena sodobne slovenske književnosti na Koroškem v Avstriji, izpuščajo, ker upoštevajo zgolj književnost t.i. koroških Slovencev, ne pa tudi vseh avtorjev in avtoric, ki sicer v Avstriji prav tako pišejo v slovenščini; tako poleg Ošlaka neredko manjka tudi ime oz. delo *Anite Hudl*, ki je po rodu iz Kamnika in se je v Avstriji prav tako preselila. Slovenska književnost v Avstriji pa seveda ni omejena samo na književnost koroških Slovencev, temveč jo je potrebno prikazovati širše, v vsej njeni razsežnosti.

Ošlakovo književno delo lahko razdelimo na leposlovje, kamor poleg njegovih zgodnjih pesniških zbirk sodijo predvsem romani, nadalje na dnevnike in esejistiko, pa tudi na številne filozofske spise. Vse to je objavljajal od zgodnjih sedemdesetih let dalje, njegova priljubljena oblika izražanja pa je literarizirana avtobiografija, s katero želi dokazati, da je posameznik več kot le vijaček v kolesju družbe oziroma države. Obenem pa je ta zvrst tudi pri Ošlaku tako kot pri nekaterih drugih slovenskih avtorjih (Rebula, Kocbek, Capuder) povezana še

z intenzivnim iskanjem človekove identitete. Ošlak tako v svojih dnevnikih *Saj ni bilo nikoli drugače*, nastajajočih v letih 1978-79, in v zapisih *Iz dnevnika*, ki izvirajo iz let 1979-80 (izšli leta 2000 v Trstu), predstavlja nekaj izsekov iz svojega življenja, pri čemer pa se zaveda občutljivega razmerja med svojo, to je ustvarjalčevo, in tako imenovano pravo resničnostjo ter bralca vnaprej opozarja, da naj dogajanje iz njegovih dnevnikov sprejema le kot estetsko resničnost, ki je bila v določenem zgodovinskem trenutku ubrana v avtorsko perspektivo tako, da je "danes" seveda tudi neobjektivna. Toda dnevniki so mu kot pisatelju in človeku v času politično težavnih in policijsko nadzorovanih sedemdesetih let pomenili predvsem način preživetja in tisto skrito mesto, kamor se je lahko kot disidentsko razmišljujoči intelektualec zatekal. Ošlakovi dnevniki namreč prinašajo pričevanje iz časov velikih družbenih sprememb v tedanji SFRJ, v času njenega razpadanja, neposredno pred Titovo smrtjo in po njej. V njih zlasti izstopajo pisateljeva razmišljanja o svobodi, tudi verski, pri čemer se avtor zapleta v nespravljive polemike s komunizmom, ki je preganjal tako prvo kot drugo. Ošlak nastopa zoper sleherno obliko ideološke propagande, poseben čar dnevnikov pa predstavlja njegov humor, s katerim komentira dnevne in zgodovinske dogodke. Z duhovito ironijo komentira različne dnevne in zgodovinske dogodke, naslikane neredko v duhu pristne ljudske anekdotičnosti, razširjene v pisateljevih rodnih koroških krajih. Dnevniki so napisani z močjo in občutljivostjo izrazitega literata, v njih pa je mogoče videti napoved pisateljeve kasnejše proze.

Tako tudi v romanu *Hagar (1992)* srečujemo sprva nekatere avtorjeve avtobiografske poteze, ozkušnje in življenjske postaje. Prva je starodavna vas Sele, ki spominja na avtorjeve domače Prevalje, roman pa se tudi odvija na Koroškem v Sloveniji, kjer je doma tudi starodavna legenda o grofu, ki so se mu utopile tri hčere. V romanu se dotikata dve mišljenjski ravni, namreč svet Cerkve in njenega občestva z vsemi notranjimi dilemami njenih služabnikov (v zgodbeni liniji kaplana Germa), na drugi strani pa t.i. laični svet, ki je materialno naravnani in zato vedno bolj ozek (v zgodbeni liniji gospe Goll in njene hčerke Karoline). V osrednjem moškem liku, ki nosi nekatere avtorjeve poteze, pa je posebno razviden motiv tujstva, ki se širi v različne konflikte.

Ošlakov naslednji roman *Človeka nikar (1995)* je literarizirana avtobiografija, ki je zasnovana prvič v obliki pripovedovalčevega monološkega nagovora že mrtvega očeta in drugič kot prvoosebna pripoved oz. izpoved. Očeta označuje kot pravičnika in poštenjaka, nezaupljivega do vsakršne oblasti, vendar z zdravo mero preproste ljudske pameti. Ob tem se pleče drugi pripovedovalčev miselni krog, ki je povezan s kritiko socialističnega sistema, v katerem je pripovedovalec moral odraščati. Roman je zapisan v duhovitem realizmu, v njem pa z lahkoto prepoznavamo imena krajev in ljudi, ki v besedilu nastopajo (Prevalje, Ravne, Slovenj Gradec - slikar Tisnikar, profesor Turičnik, pesnik Kocbek). Toda Ošlak iz lastnega avtobiografskega dela napravi literaturo z odlično anekdotičnostjo, ki jo ukroji s kompozicijo besedila, poigravajočo se s časom in

prostorom. V romanu pa se poleg njegove izrisujejo še številne druge usode, med katerimi prepoznavamo imena iz slovenske kulturne in literarne zgodovine. V naslednjih romanih *Dvojezično je bolje* (izhajal kot *Jugošvabica* v slovenjgraški reviji *Odsevanja*, 2002) in *Obletnica mature (1998)* se Ošlak dotika občutljivega razmerja med slovenščino in nemščino na avstrijskem Koroškem. *Obletnica mature* je roman, ki pripoveduje simbolično zgodbo o Slovencih, ki se sramujejo svoje identitete. Pisatelj se v tej satiri izkazuje kot kritičen opazovalec in poznavalec zgodovine in sodobnega dogajanja na avstrijskem Koroškem. Njegova satira biča obnašanje koroških Slovencev v nemško govoreči državi, v kateri so po njegovem tudi sami pripomogli k svojemu izginjanju.

Z zavestjo o jezikovni neenakopravnosti v sodobnem svetu pa je napisan daljši esej *Pojasnilo prijateljem o esperantu (1997)*. V njem Ošlak spregovori o zgodovini tega jezika, o svoji odločenosti zanj in s tem "za označenost posebne vrste". Toda svoje vztrajanje pri tej jezikovni izbiri pojasnjuje z dejstvom, da je to zanj predvsem jezik prijateljstva, za katerega pa se je po njegovem primerno odločati tudi zato, ker Evropska zveza kljub svoji deklarativni odločitvi, da bo jezik vsake pridružene članice samodejno postal tudi uradni jezik EZ, v resnici na ravni t.i. delovnih jezikov vzpostavlja tiho privilegirano rabo predvsem angleščine ter tako diskriminira vse druge številne jezike. Esperanto je za Ošlaka izhod iz take jezikovne neenakopravnosti. V knjigi z naslovom *Postati ob knežjem kamnu (1999)* pa so zbrani pisateljevi eseji in članki, zapisani ob različnih priložnostih, nanašajočih se na življenje Slovencev tako v Avstriji kot v Sloveniji. Veliko se jih nanaša na problematiko sodobnih razmerij v jeziku in izražajo avtorjeva stališča v zvezi z aktualno rabo slovenščine. Po njegovem jezik ne prenaša nasilja, ne ohranjevalnega ne uničevalnega. Tudi v rabi jezika, piše Ošlak, naj velja metoda boljšega zgleda, ne pa taka ali drugačna jezikovna razsodišča. Ošlakovi eseji prinašajo izvorna razmišljanja o narodu in narodnih vprašanjih ter kritizirajo hlapčevsko obnašanje predstavnikov slovenskega naroda v odnosih z EZ. Njegove primerjave so provokativne, podkrepljene s številnimi primeri iz sodobnega življenja. Podobno nekonvencionalno pa pisatelj razbija mit o t.i. dvojezičnosti, o po njegovem lažni jezikovni situaciji na avstrijskem Koroškem. Dokazuje, da je človek zares doma le v enem, to je maternem jeziku, oz. le v enem jeziku na najbolj intimni človeški ravni. Tudi v zbirki esejev in razprav *Tri barve sveta (2001)* pisatelj nadaljuje s svojimi izvirnimi razmišljanji na temo naroda in narodnih manjšin, EZ in pomena skupnega svetovnega jezika. Nastopa zoper nacionalizme v sodobnem svetu, s čimer ima kot Slovenec, živeč v tujini, tudi sam bogate izkušnje. Ni mu všeč položaj Slovencev v Avstriji, ki da se do nemško govorečega naroda vedejo kot "manjšinci", to je z vnaprejšnjo vednostjo o lastni manjvrednosti. Ošlak tudi v teh esejih opominja na perečo jezikovno neenakopravnost v Združenih Evropi, njemu podobnih glasov pa tudi v širšem slovenskem prostoru ne zasledimo veliko. Navadno ostajajo zaprti v ozke strokovne ali akademske kroge. Najostrejše eseje pa najdemo v zbirki z naslovom *Bodi, kar si (2001)*. V njih pisatelj nadaljuje s temami, ki jih je pričel

obravnavati že v prejšnjih zbirkah, to je o narodu in narodnem jeziku, pojavih nacionalizma, o skrbi za slovenščino, zelo kritičen je ponovno do obnašanja koroških Slovencev v Avstriji in do njihovega odnosa do knjižne slovenščine. Ošlak jih opozarja na izginjanje slovenske kulture, kakršno zakrivljajo sami s prostovoljno asimilacijo. Njegova razmišljanja so ubrana prav v nasprotno smer kot tožeči glasovi koroških političnih predstavnikov in kažejo na anomalije, pred katerimi si Slovenci sami zatiskajo oči.

Drugi del Ošlakovih esejev je zbran v *Pismih vzgojiteljem (2000)*, trije eseji z naslovom *Tri usode s Koroškega (2001)* pa prinašajo predvsem literarne portrete, za katere avtor pravi, da v slovenskem literarnem izročilu nimajo tako izrazite veljave kot v literaturah drugih narodov. Kot izjemo navaja Vidmarjeve Obraze, zanimivi pa se mu zdijo tudi Kocbekovi Misleci, Capudrovi Romanski eseji in nekatera Rebulova besedila. Ošlak v Uvodu k esejem o treh umetniško izrazitih osebnostih s Koroške pojasnjuje, zakaj se ukvarja s pisanjem o ljudeh, ki da so živeli na robu slovenskega ozemlja, obenem pa tudi daleč od osrednje slovenske pozornosti. Pove, da zanj življenje ne pozna t.i. središč in robov ter da izražajo vsakršne metropole in province zgolj "geografije naših predsodkov". Pobudo za nastanek teh esejev pa je pisatelju ponudila smrt njegovega prijatelja, slikarja Jožeta Tisnikarja. Ošlakovi literarni portreti prinašajo zanimivo branje, gibajoče se med spomini, pričevanji in literaturo. Pripovedujejo o času, ki je minil in o prijateljstvih, kakršnih ne bo več. V svojih nazadnje objavljenih esejih z naslovom *Četrty mag (2000)* in *Včasih je tudi misliti užitek (2001)* pa se je vrnil k svojemu poljudno zastavljenemu filozofskemu delu, ki tematizira temeljna vprašanja filozofije o človeku, družbi in državi.

Literarno delo Vinka Ošlaka izraža posebno stičišče in presečišče najrazličnejših literarnih, miselnih in političnih silnic, ki se v geografskem okolju, v katerem živi, to je v Celovcu, širše pa na Koroškem v Avstriji, tako stikajo in srečujejo, kakor tudi nespravljivo krešejo. Njegova literatura predstavlja hkrati perspektivo nekoga, ki je hkrati domač, saj se je na slovensko-nemškem področju za stalno naselil, obenem pa ostaja še vedno nekdo, ki opazuje dogajanje okrog sebe z distanco, kot prišlek in tujec. Ta distanca mu omogoča, da vidi pojave okrog sebe drugače, kakor jih zaznavajo avtohtoni koroški Slovenci sami. Interpretira jih v skladu s svojo kritično naravnostjo in svetovnonazorskim prepričanjem.

**BESEDOSLOVNE LASTNOSTI PREKMURSKEGA JEZIKA
(na primeru Küzmičevega abecednika *ABC kni'sicza na národní soul
haszek, 1790*)**

Članek analizira besedoslovne lastnosti slovensko-madžarske zbirke besed v Küzmičevem abecedniku iz leta 1790, opozarja na posebnosti v pisanju, predstavlja eno- in večdelne besede, njihov pomen in stilno vrednost; določa njihovo zvrstno in časovno obarvanost ter jih razvršča po izvoru; vzporeja panonsko besedje Küzmičevega in Čbulovega besedišča in ga primerja z Murkovim in Pleteršnikovim.

0 Prekmurski (knjižni) jezik je različica vzhodnoslovenskega jezika, ki se je zaradi zgodovinskih, geografskih, kulturnopolitičnih in jezikovnih vzrokov vse do sredine 19. stoletja zavestno razločevalno razvijal v primerjavi osrednjeslovenskim.¹ V panonskem jezikovnem prostoru se je do 18. stoletja tesneje naslanjal na kajkavščino, saj so v cerkvi uporabljali kajkavske lekcionarje in molitvenike, pa tudi duhovniki so se šolali v dveh kajkavskih središčih, tj. Zagrebu in Varaždinu.² Prve tiskane knjige v prekmurskem jeziku so izdali prekmurski protestanti, in sicer Ferenc Temlin so bili začetki enaki kot v osredju – najprej (1715) je Ferenc Temlin prevedel Mali Katechismus, nato je izšel (1725) Abecedarium szlovenszko, po Redu zvelicsansztva (1747) in še nekaterih drugih tiskih³ pa je Štefan Küzmič izdal Nouvi Zakon, v katerem je uzakonil prekmurski knjižni jezik. Šlo je za podobna jezikovna prizadevanja kot pri slovenskih protestantih 16. stoletja, tj. za željo, normirati knjižni jezik. Katekizem, abecednik in biblija so bili tudi na vzhodu Slovenije tiski, s katerimi so protestanti uresničevali svoje jezikovne načrte. Tako kot so katoliški pisci v osredju sprejeli Dalmatinovo Biblijo za jezikovni vzor, so tudi v Prekmurju katoliški pisci sledili normi in predpisu Küzmičevega Nouvega Zakona.⁴ Tako se je odločil že prvi in eden izmed najpomembnejših prekmurskih katoliških piscev Mikloš Küzmič, ki je upošteval Štefanovo naslonitev na ravenske in goričke glasoslovno-oblikoslovne značilnosti, madžarski črkopis, oblikoslovno upoštevanje posamezni dolinskih jezikovnih pojavov in t. i. panonsko slovensko skladnjo ter razločevalno vlogo besednega zaklada v razmerju do bližnje panonske kajkavščine in slovenskega osrednjega alpskega prostora.

¹ M. Orožen, Prekmurski knjižni jezik. SSJLK 1989, 37–60.

² M. Orožen, Molitveni obrazci starejših obdobij v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana 1996, 80–102.

³ I. Škafar, *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana 1978.

⁴ M. Jesenšek, Borko in vprašanje prekmurskega jezika. *Borkov zbornik*. Maribor 1996, 113–152.

Pred abecednikom Mikloša Küzmiča⁵ so bili v prekmurskem jeziku natisnjeni trije protestantski: 1725 Abecedarium szlowenszko, 1753 izgubljeni abecednik Štefana Küzmiča in 1786 delni ponatis prvega prekmurskega abecednika, ki ga je pripravil Mihal Bakoš.⁶ Mikloš Küzmič je za svoje delo uporabil slovensko in madžarsko predlogo⁷ ter tako sestavil dvojezično knjižico, ki uči brati in pisati v prekmurskem in madžarskem jeziku.⁸ Abecednik vsebuje abecedo, zloge in zlogovanje besed, Kratki navuk, Kratka zgovarjanja, prekmursko madžarski slovarček, molitve v prekmurske jeziku, latinski del (Ezopove basni, besedilo, ki se uporablja pri ministriranju) in seznam arabskih ter rimskih števil.

1 O besedoslovju v slovarčku Küzmičevega abecednika moremo govoriti le pogojno, tako da ga razlagamo v najbolj preprostem in najožjem pomenu, saj gre le za dvojezično predstavitev besedja kot takega, ni pa zapisanih niti (stalnih) besednih zvez niti rekel niti rečenic. Pokazano je, da so najmanjše enote besed črke⁹ oz. glasovi, ki se družijo v zloge, le-ti pa v besede. Take lastnosti slovenskih prekmurskih besed so prikazane v delu abecednika, ki prikazuje zloge in njihovo druženje v pomenonosne enote ter tako nazorno prikazuje njihovo izrazno glasovno podobo, tj. njihov zapis in izgovarjavo. Iz primerov je razvidna tudi besedotvorna podoba predstavljenih besed, in sicer sta zastopani izpeljava in sestavljanje. Predstavljene so samo stilno nevtralne besede, ki natančno določajo predstavo predmeta, stvari, dejanja, lastnosti... in tako pomagajo pri t. i. nazornem pouku.

1.2 Pri analizi prekmurskega besedja izhajam iz slovensko-madžarskega slovarčka, ki obsega 185 besed, zbranih pod naslovom Szlovenske i vogerszke recií. Prekmurska knjižica vsebuje tako malo slovarsko urejenih besed, da je težko govoriti o slovarčku – gre bolj za zbirko slovenskih in vogrskih, tj. prekmurskih in madžarskih dvojic. Pari niso abecedno urejeni, ampak se družijo po posameznih tematskih skupinah, npr.: *Bog, Narava, Človek, Hiša, Obleka, Šola, Čas, Denar*. Besede so služile za razgovor o predmetih in pojavih in predstavljajo prvi

⁵ M. Küzmič, *ABC kni'sicza na národni soul haszek*, 1790.

⁶ M. Jesenšek, Jezik prekmurskih abecednikov in učbenikov v 19. stoletju. *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do danes*. Budimpešta 1998, 121–138.

⁷ Pri slovenščini se je zgledoval po Kumerdejevih *Vodenjih za brati v vse sorte pisanju za šolarje teh deželskih šol* (1778), pri madžarščini pa je upošteval podoben madžarski prevod nemškega Felbigerjevega *Drugega dela berila*. Prim. I. Andoljšek, Pedagogi ob Kumerdejevem Vodenju za brati, *Sodobna pedagogika*, 1956, 96–104. M. Jesenšek, Jezik prekmurskih abecednikov in učbenikov v 19. stoletju, *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do danes*, Budimpešta 1998, 124.

⁸ M. Jesenšek, Jezik prekmurskih abecednikov in učbenikov v 19. stoletju, *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do danes*, Budimpešta 1998, 124.

⁹ Predstavljene so naslednje pisave: male (dróvne litere) in velike (velike litere) tiskane črke, kurzivna pisava (tekoucse litere) ter pisane (zrokouv litere) črke. Novost so pisane črke, ki v slovenskih abecednikih pred Küzmičem še niso bile predstavljene.

prekmurskih učbeniški poskus, kako učencem v šoli dvojezično stvarno in jasno prikazati stvari, ki se obravnavajo pri pouku.¹⁰

1.3 Vse besede v slovarčku so splošno znane in uporabne, saj je abecednik namenjen za osnovno opismenjevanje in učenje branja. Mikloš Küzmič si je prizadeval zbrati čim več enopomenskih in stilno nevtralnih besed, ki so se uporabljale v vsakdanjem govoru prekmurskega jezika 18. stoletja in je pri tem upošteval podobna načela kot protestanta Trubar v 16. stoletju za osrednjeslovenski jezik in Temlin na začetku 18. stoletja za prekmurski jezik. Ker gre za t. i. osnovno besedje, je skrbno izbrano po pomenskih skupinah, ki določajo človeka in so najtesneje povezane z njegovim vsakdanom.

1.3.1 Abecedno urejen seznam besed je naslednji: *Angyeo; Bej'sati, Boug, Blíszkati fze, Brada; Csetrtek, Csevketati, Csrevou, Csonta, Csrvou, Csüti, Czvek; Den, Delati, De'sd's, De'sd'si, Dnefz, Drva, D'süind's, Düsa, Dveri; Gojldno, Grmi, Grmljancza, Grofs, Gücsati, Gvant; Hi'sa, Hoditi, Hrana; Defzetka, Dvajscsicza; Jefzen, Jefzti, Joukati; Kámra, Kapcsicza, Kapla, Klejt, Klobük, Kloup, Kniga, Koleno, Kou'sa, Krajczar, Krájda, Krv, Küfreni pejnezi, Küharicza, Kühati, Künya; Lacse, Lakat, Laloka, Led, Leto, Le'sati, Licze, Lifzt, Lübiti; Megla, Mejfzecz, Mefzou, Miska, Mosnya, Mrejti, Mrzlo, Mücsati; Neba, Nedela, Nohet, Nou'sicza; Oblak, Ogen, Ognijfcse, Okou, Ottrnyács; Ödörjávati; Pamet, Papér, Paziti, Pécs, Pecsti, Pehár, Pejnezi, Pero, Pefznicza, Pétek, Pifat, Pifzker, Pitti, Pítvina, Pláfc, Poczio, Pocsívati, Pondejlek, Pofzliüh, Pofzvecsniek, Protolejtje, Prfzi, Prfzt; Raniski, Rafzoske, Rá'sen, Rebro, Rouka, Rofza, Rofzífze; Számecz, Szamicza, Szedeti, Szenyati, Szlana, Szmejáti, Sznejg, Szne'si, Szobota, Szpati, Szrakicza, Szrczé, Szrebrni pejnezi, Szrejda, Szitati, Sztejna, Szto, Szuncze, Szvetlofzt, Szliüna; Soula, Soulin, Steti, Stalla, Stüdenecz, Sünyek; Tábla, Tejlo, Tek, Ténta, Tocsá, Tocsá ide, Toplo, Tork, Tyede; Vajat, V-betegi biti, Vcsera, Vcsiti, Vcsiti sze, Vgaffeni vogeó, Veher, Vláf, Voda, Voufzk, VöraVöter, Vrejmen, VretiV-zdrávji biti, Vuicsiteó, Vühou, Vüfzta; Zapovedati, Zima, Znoj, Zoub, Zrak, Zvejzda; 'Saloudecz, 'Serjávi vogeó, 'Sila, 'Sive-ti, 'Slicza.*

1.3.1.1 Pomenska skupina Bog obsega besedi *Boug, Angyeo*.

1.3.1.2 V pomenski skupini Narava so navedene naslednje besede: *Néba, Zvejzda, Suncze, Mejfzecz, Szvetlofzt, Ogen, Zrak, Voda, Toplo, Mrzlo, Sznejg, De'sd's, Oblak, Megla, Vöter, Rofza, Szlana, Veher, Grmlajncza, Tocsá, Led, Kapla, De'sd'sí, Szne'si, Grmi, Blízfka fze, Tocsá ide, Rofzi fze.*

1.3.1.3 Najobsežnejša je pomenska skupina Človek: *Cslovik, Szamecz, Szamicza, Düsa, Pamet, Tejlo, Vláf, Licze, Okou, Vüfzta, Zoub, Laloka, Szliüna, Téék, Pofzliüh, Brada, Sinyek, Vühou, Miska, Rouka, Prfzt, Nohet, Pefznicza, 'Sila, Prfzi, Rebro, Csrvou, Szrczé, 'Saloudecz, Koleno, Csouta, Mefzou, Krv, Kou'sa, Znoj,*

¹⁰ I. Andoljšek, Pedagogi ob Kumerdejevem Vodenju za brati, *Sodobna pedagogika*, 1956, 96–104. In M. Kokolj, Razvoj osnovnega šolstva v Prekmurju, *Zgodovinski časopis*, 1976, 37–46.

'Siveti, Csüti, Lübiti, Ödörjávati, Múcsati, Gúcsati, Joukati, Szmejáti, Jefzti, Pitti, Szpati, Szenyati, Sztáti, Hoditi, Bej'sati, Le'sati, Delati, Pocsívati, V-zdravji biti, V-betegi biti, Mrejti.

1.3.1.4 Pomenska skupina Hiša obsega naslednje besede: *Hi'sa, Sztejna, Dveri, Lakat, Kliics, Czvek, Kamra, Vajat, Stüdenecz, Pecs, Klejt, Stalla, Pofzvecsnyek, Szto, Kloup, Hrana, Pitvina, 'Slicza, Nou'sicz, Rafzoske, Pehar, Künya, Küharica, Drva, Ognyifcse, Vgaffeni vogeó, 'Serjavi vogeó, Pifker, Ra'sen, Kúhati, Pecsti, Vreti.*

1.3.1.5 Nekaj besed je tudi iz pomenske skupine Obleka: *Gvant, Klobuk, Szrakicza, Lacse, Plafcs, Poczio, Kapcsicza, D'sünd's, Mosnya, Soulin.*

1.3.1.6 V pomenski skupini Šola so predstavljene naslednje besede: *Soula, Kniga, Tabla, Papér, Pero, Tenta, Voufzk, Lifzt, Krajda, Vuositeo, Zapovedati, Paziti, Csevketati, Vcsiti, Vcsiti fze, Steti, Pifzati,*

1.3.1.7 Pomenska skupina Čas obsega besede, ki označujejo letne čase, imena dni v tednu in nekatere časovne prislove: *Vrejmen, Leto* (koledarsko leto), *Protoletje, Leto* (letni čas), *Jesen, Zima, Mejfzecz, Tyeden, Dén, Nedela, Ponedejlek, Tork, Szrejda, Csetrtek, Pétek, Szobota, Vöra, Gojdnó, Vcsera, Dnefz.*

1.3.1.8 Zbirko besed zaključuje pomenska skupina Denar, s strokovnim izrazjem za predmetnost, ki danes ne obstaja več ali pa z zastarelim poimenovanjem: *Pejnezi, Kufreni pejnezi, Szrebrni pejnezi, Krajczar, Grofs, Defzetka, Dvajscicza, Raniski.*

1.3.2 Zaradi nazornosti je taka ureditev besed še dodatno družena na osnovi protipomenskosti, ki širi osnovni besedni zaklad z besedami nasprotnega pomena: *Toplo, Mrzlo; Gúcsati, Múcsati; 'Siveti, Mrejti; V-zdravji biti, V-betegi biti; Vgaffeni vogeó, 'Serjavi vogeó; Vcsera, Dnefz.* Mikloš Küzmič si je pri navajanju besedja pomagal predvsem s pomočjo obrnjenega pomena, ko pari besed opozarjajo na določeno različnost: *Suncze, Mejfzecz, Zvezda; Ogen, Voda; Sznejg, De'sd's; Szne'si, De'sd'sí, Tocsá gre; Szamecz, Szamicza; 'Slicza, Nou'sicza; Perou, Krajda, Pifzati, Steti; Jefzen, Zima; Grofs, Raniski.*

1.3.3 K nevtralnim besedam sodijo tudi osnovni strokovni izrazi, zbrani v pomenski skupini *Pejnezi*, ki so nastali iz prevzetih korenov (*Kufreni pejnezi, Grof, Raniski*) ali domačih (*Defzetka, Dvajscicza*), ter pomenski skupini *Cslovik* (*Rouka, Prfzt, Nohet*), kjer lahko spremljamo nastajanje slovenskega strokovnega izrazja.

1.4 Med besedami, razvrščenimi v osem pomenskih skupin, ni posebnosti v pisanju, upoštevajoč seveda glasoslovne¹¹ (*Künya, Ödörjávati, Sznejg, 'Salou-*

¹¹ Upošteval je glasoslovni sistem, ki ga je predlagal Štefan Küzmič v Novem Zakonu 1771, in je delno naslonjen na vzhodnoštajerski in kajkavski sestav – gre za tiste praslovanske posebnosti, ki so značilne južnoslovanski in slovanski predvsem slovanski panonski prostor. V abecedniku je tako sedem monoftongov /visoki: *i, u, ü*; nizki: *a*; sredinski *e, ö, o*/, upoštevajoč tudi kvantiteto /*i, í, ü, ú, ű; a, á; e, é, o, ó, ö, ő*/, in dva diftonga /*ej, ou*/. V konzonantizmu sta še prisotna zvoneči zadlesnični *d's /dž/* in mehki *ny /nj/*. Upoštevana je jotacija /*Dvajscicza* iz *dvajszti*/, velarni pripornik *h* na začetku

decz) in črkopisne¹² (*Czvek, Csetrtek, D'sünd's, Grofs, Szuncze, Stalla, 'Slicza*) posebnosti prekmurskega jezika.

1.4.1 Med besednimi vrstami je največ samostalniških besed, in sicer so navedeni samostalniki moškega, ženskega in srednjega spola, sledijo glagoli, in sicer v nedoločniku (*Szpati, Piszati, Vreti*) ali redko v tretji osebi ednine (predvsem za izražanje dejanja sploh v določenem času /*Grmi, Tocsá ide, Blířka řze*/), zelo malo pa je še prislovov, ki izražajo lastnost načina (*Toplo, Mrzlo*) ali okoliščino časa (*Vcsera, Dneřz*). Pridevniřka beseda se pojavlja le enkrat (*Vouřzki*), sicer pa še redko kot levi ujemalni prilastek v (stalni) besedni zvezi s samostalniřkim jedrom (*Vgaffeni vogo, Kufreni pejzezi*).

1.4.2 Prevladujejo enobesedni izrazi (*Boug, Licze, Mreřti*); ločeno od jedra so zapisani prosti morfemi (*Blířka řze, Vcsiti řze, Rořzi řze*) in redki večbesedni izrazi (*Szrebrni pejzez, 'Serřavi vogo, Tocsá ide*), med katerimi izstopa pisanje z vezajem med predlogom in odnosnico (*V-zdravju biti, V-betegi biti*; v Kratkih zgovarjanjih še nekatere druge besedotvorne reřitve, ko Kúřmič ni bil prepričan, ali gre za besedo ali besedno zvezo, npr. *húdo-volnoga* str. 56, *řzam-hotecs* str. 56, *z-rado-volnoga* str. 64, *eden-krat* str. 68).

1.4.3 Besede se delijo s pomočjo deljaja, pri tem pa je dosledno upořteevano načelo zlogovanja tako, da je besede mogoče deliti, če imajo najmanj dva zloga, večzložne pa na katerem koli zlogu (*ko-nye* str. 61, *ob-joucse* str. 18, *dugo-vá-nya* str. 18), tako tudi, kadar sta z vezajem že pisana predlog in odnosnica (*z-me-ne* str. 60) – v pisavi ne loči znamenja za vezaj in deljaj; sklop *lj* med dvema samoglasnikoma se zato lahko deli (*priátel-je*, str. 70), nikoli pa ne deli dveh različnih črk, ki zaznamujeta en glas – dvočrkje se ne prenařa v naslednjo vrstico (*mířz-lila*).

V abecedniku so od strani 4 naprej zabeleřeni primeri zlogovanja, ki kařejo, da dvoglasnik ne predstavlja dveh zlogov (*Roug, Loug, Plout, řzneig, Czveřjt, Pleiřh*), enako kot enozložne besede z monoftogom (*Dvor, Norcz, Plüg*) ali zlogotvornim r-jem (*Drv, Csrv, Prt*); pri dvozložnih besedah gre soglasnik vedno k drugemu zlogu (*Ga-ber, So-pron, Ko-řza; I-gla, I-van*), diftong je izjema (*mleřko*), podvojeni soglasniki se delijo (*Kař-sa, řum.ma, Din-nya*); enako pravilo velja za deljenje tri- in večzložnih besed (*A-po-řtol, řa-cse-tek, řr-mlajń-cza; ře-mlo-me-recz, gla-vno-kri-vecz, řze-dei-nye*).

besede onemi /*Lacse*/, značilni je protetični v /*Vúhou, Vouřki*/, konzonantska skupina řč je ohranjena /*Ognýřcse*/.

¹² Mikloř Kúřmič je uporabljal madřarski črkopis, in sicer za sičnike *cz* /c/, *z* /z/, *sz, řz* /s/ in za řumevce *cs* /č/, *'s* /ř/, *s, řř* /ř/, *ty* /ć/, *d's* /dř/; v abecedi (szlovenřzke litere) so navedeni tudi *x, y, w, q*, ki pa se v besediřču ne pojavljajo niti pri zlogovanju niti v slovarskem delu; zlogotvorni *r* je zapisan brez polglasnika /*Mrzlo, řzrcze*/, medtem ko pred soglasniřko pripono *-k-* v imenovalniku ednine polglasnika ne zapisuje dosledno /*Csetrtek Tork*/, vedno pa ga zapisuje pred končnim *r* /*Piřzker, Vóter*/; izstopajo řtirje zapisi s podvojenim soglasnikom

/*Otrřnyács, Pitti, Stalla, Vgaffeni vogo*/.

1.5 Besede v slovarčku nimajo kvalifikatorjev, označena je le kvaliteta samoglasnik, in sicer dolžina jakostno z ostrivcem (*Jefzén, Lúbiti, Rá'sen, Pítvina*) ali z dvoglasnikom *ej* in *ou* (*Vrejmen, Zvezda, Kou'sa, Okou*).

2 Küzmičevo besedje, zbrano v pomenski skupini *Človek*, je podobno kot v Čebulovem vzhodnoštajerskem slovarčku.¹³

2.1 V zgodovini slovenskega slovaropisja je *Enu Malu Besediše* zanimivo, ker gre po Apostlovem slovarju¹⁴ za prvi preporodni štajerski tisk take vrste.¹⁵ Čebul je bil v 18. stoletju edini zbiralec besed na Slovenskem, ki je zavestno črpal iz Pohlinovega slovarčka¹⁶ in je zvezo z njim pokazal tudi v naslovu. Primerjava obeh Besedišč kaže na močno odvisnost Čebulove zbirke besed od Pohlinovega slovarčka, vendar pa vzhodnoštajerski slovarček vsebuje tudi nekaj izviroštajerskih besed, še zlasti v zadnjem delu, to je pri izrazih za kmečki voz, orodje in predvsem pri rastlinskih imenih. Žal ta popis ni prišel neposredno v Pleteršnikov slovar,¹⁷ imel pa je določen vpliv na Murkov slovar¹⁸ in Cafovo rokopisno gradivo;¹⁹ zlasti Murko je v mariborsko Besedišče večkrat pogledal – v slovensko-nemškem delu slovarja je v murku ob slovenski iztočnici brez komentarja navedena enaka razlaga kot v Čebulovem Besedišču. Npr. (1) **Jarkiza : jarka, jarkiza** eine junge henne; Pleteršnik pozna **járica, jarka, jarkica, jarčica**, za izvor pa navaja Jarnika, Murka, Cafa, Cigaleta Janežiča in Valjavca. (2) Čebulove zapise s črko *q* prečrkuje v *k*: **Qvatri : kvatre**; Pleteršnik ima enak zapis po Murku, Cigaletu in Levstiku. (3) Murko pa ne pozna izvorne Čebulove besede **Koshke die hüfte, kolki**, ki jo v svojem slovarju zapiše v ednini **kvok, kuk**; Pleteršnik navaja **kolk, kok** (po Vodniku in Cigaletu), po Cafu, Dajniku in Miklošiču ter vzhodnoštajerskem narečju tudi **kolčet**, po Murku, Dajniku in Miklošiču še **kučet**; še danes je v narečju živ tudi množinski samostalnik **kučtí**. (4) Murko je tudi spregledal Čebulovo **kolarnzo die Wagenschupfe**, ki je v pleteršniku navedena brez vira. (5) Za kesanje, trpljenje ima Čebul starinsko **grevenga Reue und Leid**, znano iz jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja in Škofjeloškega pasijona; Murko je ne navaja, Pleteršnik pa po Dalmatinu. (6) Navajam še nekaj takih primerov iz pomenske skupine *Orodje*.²⁰ **Krevel : krevelj** (za štajer-

¹³ A. Čebul, *Enu Mala Besedishe Nemrizh Slovinskiga, inu Nemshkiga Jefika*. Graz 1789

¹⁴ J. A. Apostel, *Dictionarium Germanico-Slavonicum*. Rokopis, 1760.

¹⁵ Založnik je bil Mariborčan Jožef Martin Merzinger, natisnjen pa je bil v Gradcu, saj prva tiskarna v Mariboru začne delovati 1795 – F. Anton Schütz, molitvenik Hitra ino glatka pot vproti nebesam.

¹⁶ M. Pohlín, *Tu malu besedishe treh jezikov*. Ljubljana 1781.

¹⁷ M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani 1894/95.

¹⁸ A. J. Murko, *Deutsch-Slowenisches und Slowenisch-Deutsches Handtwörterbuch. /.../. Slovensko-Nemshki in Nemshko-Slovenski rozhni besednik. /.../. V Gradzi 1833.*

¹⁹ O. Caf, [*Slovensko-nemški slovar*]. Rokopisni gradivo, 1834–1874.

²⁰ Na prvem mestu v dvojnici je Čebulova beseda, na drugem pa Murkova.

sko narečje je značilen germanizem **širhakerl** – Pleteršnik navaja Cafovo gradi-vo in Štreklja: dvojna dvozoba nazobčana kopača); **Krevlizh : praliza Jäten, pleti**, pralico je po Murku prevzel Pleteršnik, ki po Cigaletu navaja tudi po-manjševalnico **krevljica, krevelj** pa po Valjavcu; **Mótká : mótika**, Pleteršnik zapiše Murkov izraz po štajerskem narečju in s kvalifikatorjem ogrsko-Valjavec; **Rebeshl das Reibeisen : kerhljač** (Cigale) : **strgača** (Murko) : **ribežnik** (Vod-nik, Cigale) – Pleteršnik ne pozna Čebulovega izraza.

Druga možnost, kako so se besede iz Čebulovega Besedišča znašle v Pleteršni-ku, vodi preko Cafovega gradiva, na kar je opozoril tudi Stabej.²¹ Npr. poimeno-vanja za dele voza: **lunek** (Čebul), **lunek** (Caf, Cigale), **lunik, lunjek** (Murko); **vajet** (Čebul; Pleteršnik navaja po Cafu), **vajet** (Murko), **vojka** (Caf, vzhodno-štajersko); **berzd der Zaum, železo v ustih** (Čebul), **vujzda, usda** (Murko); **ap-len** (spredaj), Pleteršnik nima zapisa, **blafinka** (zadaj) das Jochpolster, Pleterš-nik prevzame po Cafu, Murko izrazov ne zapiše.

2.2 Podobnost med Čebulovo in Küzmičevo zbirko besed se kaže predvsem pri besedah, zbranih v pomenski skupini Človek, ki je pri obeh bogato zastopana. Čebul je sicer večino besed prevzel iz Pohlina (51 besed), že predstavljena bese-da *koshke* je njegova novotvorba, nekaj pa jih je našel tudi v dveh izdajah Ma-kovčevega priročnika za babice,²² ki je nastal v krogu Kumerdejeve akademije. Po njem je prevzel naslednje besede: *Lahkt, Poplat, Stopina, Gortanz, Lamp, Oferzje, Slefenu /vranica/*. Küzmič je iz tega dela Čebulovega slovarja prepisal večino besed, predstavljenih v pomenski skupini Človek. Nekaj jih je prevzel v citatni obliki (*Licze, Okou, Brada, Reb-ro, Koleno, Kofzt...*), nekatere je pisno domačil, tako da je upošteval prekmurske glasoslovne posebnosti (*Lafs : Vlafz, Vuste : Vüfzta, Shinek : Sinyek* /Pleteršnik navaja *šija, šijnjak, šinjak, vrat/, Noht : Nohet...*), nekaj pa je tudi dvojnic oz. vzhodnoštajerskih in prekmurskih sopomenk (*Shivot* /Pleteršnik navaja s kvalifikatorjem *vzhodnoštajersko/ : Tejlo; Zheluft : Laloka* /Pleteršnik navaja s kvalifikatorji *ogrsko-Caf, Habelič, Mik-lošič, Valjavec/; Koft : Csonta* /Pleteršnik navaja kot *ogrsko po Cafu/; Pest : Pefznicza* /Pleteršnik ima ob *ogrski* obliki še zapis *pestnica* po Murku in Cafu ter *peščica* po Cigaletu/; *Sovrashtvu : Ödörjávati...*).

Primerjava besed v obeh zbirkah kaže, da je Čebulovovo besedje zabeleženo v pleteršniku posredno po Murkovem in Cafomem prepisu (redkeje se ob njih pojavlja le kvalifikator *vzhodnoštajersko*), nekaj izvirnih pa v pleteršnika ni bilo sprejetih in so se ohranile le v čebulu. Küzmičevo besedje iz abecednika je bilo skoraj v celoti sprejeto v pleteršnika, vendar brez oznake, čigavo je, pač pa s kvalifikatorji *ogrsko, ogrsko-Caf, Valjavec, Miklošič*. To pomeni, da Pleteršnik

²¹ J. Stabej, Enu Mala Besedishe. *Slavistična revija* 1954, 304–331.

²² M. Jesenšek, Jezik v prvem slovenskem priročniku za babice. *Med medicina in litera-turo : ob 60-letnici predmeta Zgodovina medicine na MF v Ljubljani*. Ljubljana 1995, 219-230.

ni neposredno črpal iz Čebula in Küzmiča, vendar pa primerjave kažejo na možne vplive mariborskega slovarčka in prekmurske zbirke besed.²³

3 Po izvoru so Küzmičeve besede avtohtone slovenske, panonskoslovenske in značilne za vzhodnoštajerski, prekmurski in jezikovni kajkavski prostor. Prekmurščina Küzmičevega abecednika dokazuje, da je v 18. stoletju vzhodnoslovenski jezik imel bogat izvornoslovenski (panonski) besedni zaklad, ki je sprejel le posamezne madžarske ali še prej latinske in nemške izraze. Pri tem je potrebno ločiti dve vrsti madžarizmov, in sicer besedje madžarskega izvora in tisto, ki je v prekmurski jezik prišlo s posredovanjem madžarščine, je pa germanskega, romanskega ali slovanskega izvora.

3.1 V Küzmičevi zbirki besed prevladujejo besede slovanskega izvora, med njimi je veliko panonskoslovenskih, ki se danes uporabljajo v prekmurskem narečju: *Grmlajncza*,²⁴ *Laloka*²⁵ (pri Küzmiču je samostalnik ženskega spola *laloka* v pomenu čeljust, pomen usta pa ima samostalnik *Vüfzta*; v prekmurskem narečju *laloke* tudi usta, pejorativno gobec), *Sinyek*, *Miska* (v pomenu mišica, splošno-slovansko, sicer pa latinski kalk /musculus/ v poljščini, češčini, ruščini, makedonščini, bolgarščini/), *Pefznicza* (pest), namesto madžarske osnove *Villa* je zapisal izvorni prekmurski izraz *Rafzoske*²⁶ (vilice, jedilni pribor), ki je v narečju še vedno v rabi (vzhodnoštajersko *ràzsohe vile za seno*, prekmursko *ràsoje vile* in *ràsoška vilica*). Značilno vzhodnoslovenska, tj. prekmurska in slovenskogoriška (navajajo jo Murko, Miklošič in Pleteršnik), je tudi beseda *Szrákicza* (srajca), ki je znana tudi v Režiji, in izvira iz praslovske oblike **sorka*, starocervenoslavske *sraky*.²⁷

3.2 Vpliv madžarskega besedja v prekmurskem jeziku je opazen, vendar pa se Küzmič v svoji zbirki besed ni zapisal nobene tujke ali nepodomačene besede, ampak je madžarske besede glasovno, pisno, pravopisno, naglasno in oblikoslovno prilagajal. Prekmurščina je bila tako jezik prevzemalec, ki je sprejemal madžarsko besedje in ga kot izposojenke vključeval v svoj besedni sestav. Tak je npr. samostalnik ženskega spola *Csonta* (kost), beseda, ki je znana v panonskem jezikovnem prostoru (vzhodnoštajerski – Dajnkove Posvetne pesmi –, prekmurski in kajkavski jezikovni prostor). Gre za izposojenko iz madžarščine (*csont* v pomenu os, pes²⁸), ki ima v kajkavščini (*čunta*) že pejorativni pomen, v prekmurščini in vzhodnoštajerskem jeziku pa je to stilno nevtralna beseda.

²³ Na povezanost Čebulovega, Küzmičevega in Pleteršnikovega dela opozarjata tudi razpravi F. Ilešiča (ČZN 1905) in J. Stabeja (SR 1954).

²⁴ F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika A–J*, Ljubljana 1976, 178 opozarja na starocerkvenoslovski izvor: v *bz-grb* mēti in na onomatopejsko poreklo.

²⁵ Bezljaj 2, 122 prav tako opozarja na onomatopejo in reduplikacijo.

²⁶ F. Bezljaj (3, 160, 285) razlaga besedo iz glagolnika *sekanje* (kar je razcepljeno), enako v praslovanščini in latinščini.

²⁷ F. Bezljaj (3, 302) opozarja na grški in latinski izvor (*serika*, *sarica*)

²⁸ F. Bezljaj, 1, 86.

Enako je iz madžarščine prevzet samostalnik moškega spola *D'süünd's* (biser, ogrlica), vendar je v tem primeru madžarščina (*gyöngy*; stmadž. *gyüngy*) le jezik posrednik med prekmurščino in turanščino (*ginčü*) ter turščino (*inci*).²⁹ V prekmurščini gre za prilagoditev v pisavi (*gy < dj < [dž]*) po vzoru nedolinskih prekmurskih govorov, sicer pa pisavo z *dj*, kot je pri Küzmiču, navaja tudi Miklošič,³⁰ v prekmurskem narečju pa je danes uveljavljen zapis *džundž*³¹ – v kajkavščini *đundđ* (np. Belostenčev in Jambrešičev slovar), v štokavščini *đinđuva* (npr. Vukov slovar). Küzmič je pomanjševalnico za samostalnik ženskega spola *Kapcsicza* (zaponka) izpeljal iz madžarske besede *Kapots* – gre pa za turško izposojenko *kapak*, ki so jo sprejeli vsi južnoslovanski jeziki (slovensko *kapec*, *kapca*, Pleteršnik ima po Murku in Cigaletu *kópča* die schnalle) in albanščina. Küzmič navaja za prekmurski samostalnik ženskega spola *Lakat* (ključavnica) madžarsko ustreznico *Lakot* (žabica, zadruga) – gre za besedo, ki je v narečju znana tudi v goriškem zahodnem slovenskem prostoru v moškem spolu (*loket*) in je v prekmurski jezik prišla s posredovanjem madžarščine, sicer pa je izposojenka iz francoščine (v slovenski prostor na zahodu pride preko furlanščine). Nemški kalk *Czvek* je Küzmič prevzel preko madžarske oblike *Szvek*, italijansko izposojenko *Poczio* (samostalnik moškega spola, žensko pokrivalo pod ruto) pa neposredno iz latinščine *peciola* (madžarsko *Fö-kötö*) – izraz je poznal Pleteršnik iz vzhodnoštajerskega in prekmurskega narečnega prostora oz. v Cafovem zapisu (*pocel* in *pocelica*), še danes pa je znan v beltinskem govoru³² (samostalnik moškega spola *pociü, pocíjla*).

3.3 V Küzmičevi zbirki besed prevladujejo tvorjenke, besednih zvez je le šest in vse so stalne: *V-zdravji bit, V-betegi bit, Vgaffeni vogeo, 'Serjavi vogeo, Kufreni pejnezi, Szrebrni pejnezi*. V *Kratem navuku* (stran 16–18) pa je zapisal tudi 27 rečenic, v katerih se pojavljajo naslednja besednovrstna rekla: (1) pridevniško reklo – *fzlatki pocsinék, vu mladofzti* (2) prislovno reklo – *od dnéva do dnéva, neprefztano*, (3) glagolska rekla s polnopomenskim glagolom – *kopati jamo, vfega hüdogo fze bati, hüdo z-hüdim plačati, fpadnoti 'smetnò, zapopásti vu lá'si, po'smetiti 'sítek, fznáj'sno fze dr'sati, ponagliti fze vu foudbi* (4) povedkovniško reklo – *ne more lejpoga gvanta meti*.

4 Besedoslovje se v svojih raziskavah osredinja na besedo, le-to pa je mogoče preučevati z mnogih vidikov. Küzmičeva zbirka besed je pokazala, da je bilo t. i. jedrno besedje prekmurskega jezika 18. stoletja praviloma enopomensko in stilno nevtralnno, v posameznih pomenskih skupinah pa še dodatno izbrano z dvojničnimi protipomenkami.

²⁹ F. Bezljaj, 1, 124.

³⁰ F. Miklošič, *Die türkischen Elementen in den südost- und osteuropäischen Sprachen I*, Wien 1884, 41.

³¹ F. Novak, *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Ljubljana 1985, 29.

³² F. Novak, *Nav. d. 72*.

V slovenskem panonskem jezikovnem prostoru se je že v abecednikih 18. stoletja oblikovalo izvorno prekmursko besedje, odvisno sicer od slovenskega vzhodnoštajerskega, hrvaškega kajkavskega in madžarskega, vendar pa zavestno razločevalno in temelječe na neprevzetih besedah, ki omogočajo osnovno sporazumevanje v preprostem pogovoru in pripovedovanju. Tej osnovi je dodana plast prevzetih besed, ki jih je Küzmič vedno zavestno prilagajal pravopisni, glasoslovni in oblikoslovni podobi prekmurskega jezika, kar pomeni, da v njegovem abecedniku ni tujk ampak le izposojenke, najpogosteje iz madžarščine, kajkavščine in slovanskega okolja, preko madžarščine pa tudi izposojenke iz germanškega in romanskega jezikovnega področja, grecizmi, latinizmi in turcizmi. Besedje abecednika sestavljajo ob jedrnem besednem zakladu še narečne in starinske besede, kar je glede na nastanek, prostorske okvire in zaton prekmurskega knjižnega jezika razumljivo. Normiral se je kot nadnarečna tvorba, besedje pa je v primerjavi z osrednjeslovenskim knjižnim jezikom njegova največja posebnost, ki nam pomaga spoznavati jezikovne zakonitosti knjižnega in narečnega razvoja prekmurskega jezika.³³ Pri tem se kaže pomembna vloga panonskega besedja, ki se je razširilo v slovenskih slovarjih 19. stoletja in tako vplivalo na oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika. Besedje v Küzmičevem abecedniku kaže, da se prekmursko jedrno besedje posameznih pomenskih skupin dobro pokriva z vzhodnoštajerskim jedrnim besedjem v Čebulovem Besedišču, kar dokazuje na razmeroma enoten besedni zaklad slovenskega severovzhoda, opozarja na skupen jezikovni razvoj kljub večstoletni upravno-politični razdelitvi in odvisnosti od nemškega oziroma madžarskega prostora ter uzavešča zakonitosti pri nastajanju in izginjanju slovenskega panonskega besedja.

Literatura

- I. Andoljšek, 1956: Pedagogi ob Kumerdejevem Vodenju za brati, *Sodobna pedagogika*. 96–104.
- F. Bezljaj, 1976: *Etimološki slovar slovenskega jezika 1 A–J, 2 K–O, 3 P–S*. Ljubljana.
- M. Jesenšek, 1996: Borko in vprašanje prekmurskega jezika. *Borkov zbornik*. Maribor. 113–152.
- –, 1995: Jezik v prvem slovenskem priročniku za babice. *Med medicino in literaturo; ob 60-letnici predmeta Zgodovina medicine na MF v Ljubljani*. Ljubljana. 219–230.
- –, 1998 Jezik prekmurskih abecednikov in učbenikov v 19. stoletju. *Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Košiča do danes*. Budimpešta. 121–138.
- M. Kokolj, 1976: Razvoj osnovnega šolstva v Prekmurju, *Zgodovinski časopis*. 37–46.
- F. Novak, 1985: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Ljubljana.
- V. Novak, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana.
- M. Orožen, 1989: Prekmurski knjižni jezik. *SSJLK*. 37–60.

³³ V. Novak, *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana 1976, 16.

- – 1996: Molitveni obrazci starejših obdobij v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana. 80–102.
- I. Škafar, 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. Ljubljana.
- J. Toporišič, 2000: *Slovenska slovnica. Četrta, prenovljena in razširjena izdaja*. Maribor.
- –, 1998: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana.
- J. Stabej, 1954: Enu Mala Besedishe. *Slavistična revija*. 304–331.

Viri

- J. A. Apostel, 1760: *Dictionarium Germanico-Slavonicum*. Rokopis.
- O. Caf, 1834–1874: *[Slovensko-nemški slovar]*. Rokopisni gradivo,
- A. Čebul, 1789: *Enu Mala Besedishe Nemrizh Slovinskiga, inu Nemshkiga Jefika*. Graz.
- M. Küzmič, 1790: *ABC kni'sicza na národní soul haszek*. V-Büdini.
- A. J. Murko, 1833: *Deutsch-Slowenisches und Slowenisch- Deutsches Handtwörterbuch. /.../. Slovensko-Nemshki in Nemshko-Slovenski rozhni besednik. /.../. V Gradzi*.
- M. Pleteršnik, 1894/95: *Slovensko-nemški slovar*. V Ljubljani.
- M. Pohlin, *Tu malu besedishe treh jezikov*. Ljubljana 1781.

POVZETEK

Küzmičeva zbirka besed je pokazala, da je bilo t. i. jedrno besedje prekmurskega jezika 18. stoletja praviloma enopomensko in stilno nevtralnno, v posameznih pomenskih skupinah pa še dodatno izbrano z dvojničnimi protipomenkami. V slovenskem panonskem jezikovnem prostoru se je že v abecednikih 18. stoletja oblikovalo izvorno prekmursko besedje, odvisno sicer od slovenskega vzhodnoštajerskega, hrvaškega kajkavskega in madžarskega, vendar pa zavestno razločevalno in temelječe na neprevzetih besedah, ki omogočajo osnovno sporazumevanje v preprostem pogovoru in pripovedovanju. Tej osnovi je dodana plast prevzetih besed, ki jih je Küzmič vedno zavestno prilagajal pravopisni, glasoslovni in oblikoslovni podobi prekmurskega jezika, kar pomeni, da v njegovem abecedniku ni tujk ampak le izposojenke, najpogosteje iz madžarščine, kajkavščine in slovanskega okolja, preko madžarščine pa tudi izposojenke iz germanškega in romanskega jezikovnega področja, grecizmi, latinizmi in turcizmi. Besedje abecednika sestavljajo ob jedrnem besednem zakladu še narečne in starinske besede, kar je glede na nastanek, prostorske okvire in zaton prekmurskega knjižnega jezika razumljivo. Pri tem se kaže pomembna vloga panonskega besedja, ki se je razširilo v slovenskih slovarjih 19. stoletja in tako vplivalo na oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika. Besedje v Küzmičevem abecedniku kaže, da se prekmursko jedrno besedje posameznih pomenskih skupin dobro pokriva z vzhodnoštajerskim jedrnim besedjem v Čebulovem Besedišču, kar

dokazuje na razmeroma enoten besedni zaklad slovenskega severovzhoda, opozarja na skupen jezikovni razvoj kljub večstoletni upravno-politični razdelitvi in odvisnosti od nemškega oziroma madžarskega prostora ter uzavešča zakonitosti pri nastajanju in izginjanju slovenskega panonskega besedja.

SLOVENSKI PRAVOPIS V PROTISTAVI Z MADŽARSKIM PRAVOPISOM

1 Kratak pregled slovenskega in madžarskega pravopisja

1.1 Prvi nauk o pisavi smo Slovenci dobili v Bohoričevi slovnici (1584), Madžari pa v madžarsko-latinski slovnici *Grammatica Hungarolatina* Jánoša Sylvestra (1539). Pravopisni del imajo prav tako vse pomembnejše slovnice slovenskega jezika od Pohlina (1768) prek Kopitarja (1808) in Janežiča (1854) do Škrabčevega slovničnega orisa (1893) oz. pomembnejše slovnice madžarskega jezika od Alberta Molnárja Szenczija (*Novae Grammatica e Ungaricae*, 1610), Istvána Katone Gelejija (*Magyar Gramatikatska*, 1645) in slovnice *Debreceni grammatika* (1795) do akademijske slovnice *A mai magyar nyelv rendszere* (1961-62). Vlogo pravopisa so v obeh jezikih deloma opravljali tudi slovarji, tj. od Megiserja (1592) do Pleteršnika (1894, 1895) oz. od Alberta Molnárja Szenczija (magyar-latin, latin-magyar szótár) do madžarskega razlagalnega slovarja *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (1959-62).

1.2 Prvi samostojni pravopis smo Slovenci dobili 1899 (Fran Levec, *Slovenski pravopis*), sledil mu je *Slovenski pravopis* Antona Breznika (1920), *Slovenski pravopis* Antona Breznika in Frana Ramovša (1935), četrti *Slovenski pravopis* (1950) sta priredila po prvi izdaji Breznik-Ramovševega pravopisa Inštitut za slovenski jezik in Zavod za kulturo slovenskega jezika (pravopis ni več delo enega ali dveh avtorjev, pač pa kar številne pravopisne skupine), peti *Slovenski pravopis* je izdala pravopisna komisija pri SAZU (1962). Šesti je začel nastajati na predlog Načrta pravil za novi slovenski pravopis iz 1981, leta 1990 je končno izšel Slovenski pravopis 1: Pravila, nato je izšel še v 4 ponatisih oz. rahlo popravljenih ali ponovno pregledanih izdajah, 5. (ponovno pregledana izdaja) nazadnje leta 1997. Skupno izdajo pravopisnih pravil in pravopisnega slovarja vsebuje *Slovenski pravopis 2001* (SP 2001, izdala ga je pravopisna komisija SAZU).

1.3 Prvi samostojni pravopis so Madžari dobili 1549 (Mátyás Bíró Dévai, *Orthographia Ungarica*), naslednji pravopisi (11 izdaj) so nastali v okviru MTA (Magyar Tudományos Akadémia), prvi 1832: *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* (delno delo Vörösmartyja); večje spremembe v akademiskem pravopisu *A magyar helyesírás szabályai* (AkH) se pojavijo v izdajah iz leta 1856 in 1901; 1903 je Zsigmond Simonyi sestavil *Iskolai helyesírás*, ki je uvedel reformo pravopisa, te spremembe pa je sprejel tudi akademijski pravopis iz 1922. 9. izdaja iz leta 1950 ni razširila oz. modificirala pravil, posodobila je le zglede in slovarski del, pri pripravi 10. izdaje (1982) so se pojavila delno nova

pravila, predelal pa se je slovarski del; zadnja 11. izdaja pravopisnih pravil (AkH 11) je iz leta 1984, doslej je izšla v 12. ponatisih.

Novi SP in AkH 11 imata v sodobnem jezikoslovju in jezikovni kulturi za Slovence in Madžare velik pomen in pomembno nalogo; uskladiti sta morala več jezikovnih in zunajjezikovnih dejstev, npr. upoštevati teorijo zvrstnosti jezika (kar je vplivalo na spremembo klasične normativnosti v smislu „pravilno – napačno”), pri tem pa ohraniti preglednost nad jezikovno pravilnostjo oz. ustreznostjo jezikovnih sredstev (npr. katero od dvojnic lahko/mora izbrati uporabnik pri nevtralnem izražanju); upoštevati sta morala raznovrstno širjenje glede na stroke in širjenje splošne vednosti glede na zemljepisno in splošno kulturno globalnost (kar zadeva v veliki meri tudi vprašanje lastnih imen).

Novi Slovenski pravopis je zasnovan zelo vsestransko in ambiciozno: to ni le pravopisni, ampak tudi slovnični, stilni in deloma pomenski priročnik; zadnja izdaja madžarskega pravopisa je prvi vrsti samo pravopisni priročnik.

2 Uvodne ugotovitve

Protistavna analiza pravopisnih pravil v zadnji izdaji slovenskega in madžarskega pravopisa je pokazala, da se kljub številnim radikalnim predlogom o reformi pravil v pravopisu v zadnjih desetletjih ni nič bistvenega spremenilo. *Magyar helyesírás szabályai* (Pravila madžarskega pravopisa) takole utemeljuje posledice morebitnih radikalnih sprememb za uporabnike: „Posamezne osebe, še več, celi sloji so lahko prikrajšani, ker o spremembah, novostih sploh niso ali pa so bili prepozno poučeni, tako bi lahko zaostajali za velikim tokom razvoja in se na tak način izolirali. Ta nevarnost bi se lahko v stopnjevani meri pokazala posebno pri zamejskih Madžarih.”¹ Ta ugotovitev v veliki meri velja tudi za uporabnost SP 2001, posebno za slovensko manjšino na Madžarskem, a tudi za druge zamejske Slovence. Kljub utemeljeni bojazni pred reformo pravopisa pa se od časa do časa uvajajo tako v slovenska kot v madžarska pravopisna pravila manjše spremembe in novosti oz. prihaja do sprememb v oblikovanju pravil. Ugotavljanje le-teh, zlasti pa razločkov in prekrivanj med pravopisnimi pravili v obeh jezikih, ki so pogosto razlog interferenčnih pojavov v manj obvladanem jeziku dvojezičnih govorcev v jezikovno stičnem območju, je tudi predmet sledečega prispevka. Podlago za protistavo predstavljajo: *Slovenski pravopis 2001* (SP 2001), *A magyar helyesírás szabályai* (Pravila madžarskega pravopisa), 12. ponatis (z razširjenim in dopolnjenim s slovarskim gradivom, 2000) 11. izdaje iz leta 1984 (AkH 11) ter *Magyar helyesírási szótár* (Madžarski pravopisni slovar) (prva izdaja 1999, nespremenjen ponatis 2000; MHSz).²

¹ »Egyes személyek, sőt egész rétegek is hátrányos helyzetbe kerülhetnek amiatt, hogy az újításokról csak késve vagy egyáltalán nem értesülnek, kimaradnak a fejlődés nagy áramából, s ezért elszigetelődnek. Ez a veszély a határainkon kívül élő magyarság körében fokozott mértékben jelentkezett volna”. (*Magyar helyesírás szabályai*, 2000: 4)

² *Slovenski pravopis*. Ur. Odbor Jože Toporišič et al.; izdajatelj: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski

3 Zgradba SP 2001 in AkH 11

SP vsebuje kar 1805 strani, najprej ima 300 strani Pravil, sledi pa še 1500 strani Slovarja. Slovar obsega več kot 130 tisoč besed oz. besednih zvez v več kot 90 tisoč slovarskih sestavkih. I Pravila vsebujejo naslednje tematske sklope: *Nauka o pisnih znamenjih, Pravopis* (Raba velikih in malih črk, Prevzete besede in besedne zveze, Ločila, Pisanje skupaj oz. narazen, Deljenje), *Glasoslovje, Oblikoslovje, Besedotvorje, Zvrstnost, Preglednice, Slovarček jezikoslovnih izrazov, Dodatek, Slovaropisna pravila, Stvarno kazalo, Razčlenjeno kazalo. II. Slovar.*

AkH 11 vsebuje 478 strani, in sicer 126 strani Pravil in 352 strani Slovarja; samostojni pravopisni slovar *Magyar Helyesírási szótár* pa ima 587 strani in obsega več kot 140 tisoč besed oz. besednih zvez. Pravila vsebujejo naslednja poglavja: *Előszó* (Predgovor), *Szabályzat* (Pravila): *Általános tudnivalók* (Splošna vedenja), *A betűk* (Črke), *A kiejtés szerinti írásmód* (Pisanje po izgovarjavi), *A szóelemző írásmód* (Pisanje po besedni analizi), *A hagyományos írásmód* (Tradicionalna pisava), *Az egyszerűsítő írásmód* (Poenostavljena pisava), *A különírás és az egybeírás* (Pisanje skupaj oz. narazen), *A kis és a nagy kezdőbetűk* (Mala in velika začetnica), *A tulajdonnevek írása* (Pisanje lastnih imen), *Az idegen közszavak és tulajdonnevek írása* (Pisanje tujih občnih in lastnih imen), *Az elválasztás* (Deljenje), *Az írásjelek* (Ločila), *A rövidítések és a mozaikszók* (Okrajšave in kratice), *Egyéb tudnivalók* (Ostala vedenja); slovarski del pa obsega naslednje dele: *Bevezetés* (Uvod), *Szótár* (Slovar) in *Tárgymutató* (Stvarno kazalo) (tj. slovnični pojavi, naštetni po abecednem redu iztočnic, poleg njih se nahajajo opozorila na ustrezne pravopisne člene pravil).

Pravila v obeh pravopisih najbolj določa jezikovna zgradba. Pravopisna problematika je v SP 2001 vključena v slovnično obravnavo jezikovnih ravnin, na kar kažejo naslovi poglavij: *Glasoslovje, Oblikoslovje, Besedotvorje, Zvrstnost, Preglednice pisav tujih jezikov*. V AkH 11 je v ospredju pravopisna problematika, slovnična obravnava jezikovnih ravnin je delno implicitno obravnavana v okviru posameznih pravopisnih načel (*A kiejtés szerinti írásmód*: pisava korenov / osnov, oblikovne variante, variante korenov, pisanje afiksov; *A szóelemző írásmód*: pisava, ki zrcali današnje oblike besednih prvi, pisava, ki zaznamuje modificirane oblike besednih prvin; *A hagyományos írásmód*; *Az egyszerűsítő írásmód*) ter v členih posameznih pravopisnih poglavij (pisanje skupaj in narazen, pisanje lastnih imen, pisanje tujih občnih in lastnih imen, pregibanje

jezik Frana Ramovša, Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001. *A magyar helyesírás szabályai*, Magyar Tudományos Akadémia, Tizenegyedik kiadás, Tizenkettedik (szótári anyagban bővített) lenyomat, Budapest : Akadémiai Kiadó, 2000; *Magyar helyesírási szótár*, A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint, szer. L. Deme, P. Fábíán, E. Tóth, Budapest : Akadémiai Kiadó, 2000.

lastnih imen, tvorjenje izpeljank).

Pravila v SP, razvrščena v 1134 paragrafov ter v AkH 11, razvrščena v 299. členov in številne podčlene, so po svoji strukturi problematiki precej zapletena.

4 Protistava pravopisnih načel v SP in AkH 11

4.1 Načelo izgovarjave. Temeljno pravopisno načelo v madžarščini je izgovarjavo, tj. zaznamovanje kvantitete soglasnikov – dolge soglasnike z dvojnimi soglasniki -, kar ne velja za /dz/ in /dzs/ v besedni osnovi (*zöldellik, dugattyú; bodza* [boddza]), obravnavano dvo- oz. tričrkje je od 1984 dalje nedeljivo; kakovosti in kolikosti samoglasnikov (*házból, kertből*), zaznamovanje dvooblikovnih prvin (*fel – föl*) ter pisanje po izgovarjavi zaradi zabrisanja besednih prvin (*éjszaka, lagzi*). Medtem ko so dolgi samoglasniki kot samostojne črke zajete v abecedo, pa to ne velja za fonetično prav tako samostojne dolge soglasnike (npr. bb, cc, ccs itd.), ki predstavljajo sicer en fonem, a se tradicionalno zaznamujejo z dvema črkama madžarske abecede.

4.2 Morfonološko načelo. Slovenski pravopis je morfonološki, to je načelo, da se morfem načeloma zapisuje v svoji obliki, kakor jo ima pred samoglasnikom (nezvočnik tudi pred zvočnikom), npr. *gladek < gladka, siva < siv, glasen < glasba*. Izjemo od tega pravila imamo pri premenah po zvonečnosti, ki se pišejo po izgovoru, npr. *mož < moški, grizem < gristi, braniti < bramba*.

Slovenski morfonološki pisavi ustreza madžarsko pravopisno načelo pisanje po analizi besednih oblik oz. etimološko načelo pri pisanju afiksiranih besed in zloženek. Besedne prvine se zapisujejo v izvorni/nespremenjeni obliki kot se ločeno izgovarjajo, tako da je v afiksiranih oblikah prepoznaven afiks, v zloženkah pa posamezne sestavine. V tem okviru pravopis razlikuje a) pisanje, ki zrcali besedne prvine, ter b) fonetično pisavo besednih prvin. Pravila pod a) obsegajo pisavo besednih oblik, v katerih prihaja do izgovornih, oblikoglasnih premen, ki se v pisavi ne zaznamujejo (npr. delna asimilacija po zvonečnosti: *jégkrém, verébtől*; popolna asimilacija pri stiku soglasnikov: *merészség* ipd.). Primeri za fonetično pisavo besednih prvin sodijo dejansko v pisanje po izgovoru. Sem se uvrščajo besedne oblike, v katerih se v aglutinirani obliki modificira osnova, ki se zaznamuje tudi v pisavi (popolna asimilacija izglasnega -t pri glagolih v velelnem naklonu: *hallgat+ -j=hallgass*, znaka -j za velelnost: *mos+ -j= moss*). Pri sufiksih se je izgovorna in pisna modifikacija že davno izvršila, da pa ne bi bilo prevelike razlike med zapisom in izgovarjavo, se besedne prvine sicer zaznamujejo, toda pri sufiksih ne pišemo izvornih oblik, temveč izgovorno modificirane (prilikovanje končnic -vAl, -vÁ: *tudóssá > tudós+ -vá, bírsággal > bírság+ -val*, prilikovanje z-ja v zaimkih *ez, az: ez+ -be =ebbe, az + -nál=annál*).

4.3 Zgodovinska pisava. V pravopisju obeh jezikov se uveljavlja tudi zgodovinska pisava, tj. zapisovanje glasov s črkami, kakor je bilo v davni preteklosti, ne pa glede na fonemski sestav moderne dobe; tako se v slovenščini piše le tip *volk*, *polniti*, v madžarščini pa se v arhaičnih družinskih imenih ohranja izvorna pisna podoba, ki se ne prekriva z izgovarjavo: *Horváth, Győrffy, Eötvös*. Tradicionalna pisna oblika, ki se ne prekriva z izgovarjavo, je značilna tudi za dvočrkje <ly>, izgovarja se namreč kot [j] (*kályha, ilyen, pehely, lyukas*).

4.4 Načelo poenostavitve. Četrto pravopisno načelo v mj je načelo poenostavitve, ki se uveljavlja pri podvojitvi večznamenjskih črk (*aszszony = asszony, könny+nyel = könnyel*) ter pri stiku treh enakih soglasnikov (*Mariann+ -nak = Mariannak*). To načelo ne velja pri pisavi družinskih imen in zložen: *Gáll-lal; csekk-könyv, sakk-kör*.

5 PROTISTAVA IZBRANIH PRAVOPIŠNIH PRAVIL

Če primerjamo slovenski pravopis z madžarskim pisnim sistemom, lahko ugotovimo različna prekrivanja in odstopanja.

5.1 Črke (SP 5-10, AkH 3-13)

Za grafično zaznamovanje fonemov uporabljata oba jezika črkovno latinično pisavo, razlike so le pri t.i. kritičnih glasovih, ki jih latinska pisava ni zaznamovala. Slovenščina za njihovo zaznamovanje uporablja diakritični sistem (po češki diakritični ortografiji, prevzeti z gajico), madžarščina zaznamuje kritične soglasnike s črkovno kombinacijo, kritične samoglasnike pa z diakritičnimi znamenji (akcentna znamenja in piki nad črko).

5.1.1 Madžarska pisava uporablja za zaznamovanje 64 fonemov 40 črk, od teh je 39 identičnih z glasovno vrednostjo črk (razen ly), en fonem (zaprti ë) pa nima svoje črke. Dana črka zaznamuje vedno isti fonem, lahko pa pokriva več variant fonemov, redkeje se isti fonem zaznamuje z različnimi črkami (npr. j z j, ly, l+j). Madžarski pravopis je fonemsko dosleden: sestav črk zaznamuje vse foneme tako v leksikalnih kot v gramatičnih morfemih. Samoglasniki (14) in večina soglasnikov (17) se piše z enočrkjem, osem soglasnikov z dvočrkjem (cs, dz, gy, ly, ny, sz, ty, zs), s tričrkjem pa *dzs*. Za madžarski glasovni sistem je značilna kvantitativna korelacija samoglasnikov in soglasnikov, oboji so lahko kratki ali dolgi, dolgi samoglasniki se zaznamujejo z akcentskimi znamenji, dolgi soglasniki pa z dvojnimi soglasnikom (geminato). Madžarščina torej s 25 črkami zaznamuje 50 soglasniških fonemov. V starih madžarskih družinskih imenih se uporabljajo še črke, ki danes niso več v rabi: **Eötvös, Babits, Kazinczy**. Tujke vsebujejo tudi take črke, ki jih ni v madžarski abecedi: ...p, **q**, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű v, **w, x, y, z, zs**.

5.1.2 Slovenska abeceda ima 25 enojnih latiničnih črk, s katerimi zaznamuje 29 fonemov, en fonem zaznamuje z eno črko, izjema je dvočrkje dž. Za razmerje med črkami in glasovi ne velja pravilo Kolikor črk, toliko glasov oz. Kolikor glasov, toliko črk. Nekatere glasove namreč zapisujemo z različnimi črkami (npr. u z u, v, l), nekatere črke pa zaznamujejo več glasov (npr. črke e, o, v, l). Slovenska pisava glede zapisovanja samoglasnikov ni posebno natančna (8 fonemov zaznamuje s 5 črkami), zato pa včasih uporablja dodatno črko za zaznamovanje polglasnika ter razločevalna znamenja za zaznamovanje mesta naglasa, dolžine oz. kratkosti samoglasnikov ter ozkosti in širokosti e-jevskih in o-jevskih fonemov. V tujih imenih se uporabljajo še druge črke: č, (ć), d (đ), ... p, (q), ...v, (w, (x), (y).

5.2 Zlog in naglas. Obravnavana jezika imata tipični zložni vzorec, ki se v obeh jezikih ravna po konvenciji. Osrednje mesto v zlogu imajo v obeh jezikih vokali. V slovenščini so mogoči tudi zlogi brez samoglasnikov, tedaj so zlogotvorni zvočniki (npr. *rdeč*). Temeljni zložni vzorec v slovenščini je: NZSZN, najpogostejše zložne strukture v madžarščini so NSN (*bab*), ZSZN (*lent*) ter ZSZNZ (*lengj*).

Za slovenščino je značilen jakostni in tonemski mobilni naglas, za madžarščino pa jakostni stabilni naglas, tj. naglasno mesto je vezano na prvi zlog in navadno ne vpliva na pomen besede.

5.3 Deljenje (SP 599-614, AkH 223-238)

Zložnost. V obeh delih deljene besede mora biti vsaj po en zlog; zložnost je navadno nakazana s črko za samoglasnik (*ma-ti; ce-ru-za*), v sj tudi z r (*tr-den, ve-trn*), kadar ta ni ob vokalu (*ža-nrski*). Zlog se v madžarščini vedno začinja na vokal ali na en kratek soglasnik: *le-ány, vá-szon*. Sestavljenke, zloženke, sklope v slovenščini ter zloženke in preverbne tvorjenke v madžarščini delimo na mejah sestavin: *od-preti, Josip-dol, peš-pot* : *vas-út, dél-után, fel-ad*. Soglasnik med dvema samoglasnikoma se po obeh pravopisih prenese v naslednjo vrstico: *de-lovati* : *szé-pen*.

Soglasniški sklop, izgovorljiv tudi na začetku besede, se v slovenščini prenese v naslednjo vrstico v celoti ali pa le njegov del (*do-sti/dos-ti*), soglasniški sklop, neizgovorljiv na začetku besede, pa se obvezno deli, v naslednjo vrstico se prenese izgovorljiv del v celoti ali delno (*var-stvo/vars-tvo/varst-vo*), izgovorljiv mora biti seveda tudi prvi del deljene besede, torej ne *kmets-tvo, sosed-ski*; v madžarščini se v naslednjo vrstico prenese en sam kratek soglasnik iz soglasniškega sklopa (*lajst-rom, hall-gat, cent-rum, Dosztojevsz-kij*).

Sklopi iz dveh enakih soglasnikov (t. i. dolgi soglasniki v madžarščini) se v obeh jezikih delijo: *od-dati, Rous-seau: ton-na, bors-sal*; pri dvočrknih dolgih soglasnikih se v madžarščini izpišeta obe dvočrkj: *meny-nyi*.

Črkovni sklopi, ki zaznamujejo en glas, se ne delijo (izjema so dvojni soglasniki in pisni zlogi): *Ma-džar, Goe-the, Ri-chard* : *bo-dza, bri-dzset, ar-chívum, pra-xis, züri-chi, Wa-shing-ton*.

Dva govornjena samoglasnika se v slovenščini lahko delita: *po-iskati, a-eroplan, poli-etilen, ide-alnost*, v madžarščini se lahko delita ali se pustita v prejšnji vrstici: *fi-ók, di-adal, ideá-lis/ide-ális, áru-nak /áru-inak*.

5.4 Velika začetnica

Z veliko začetnico se v obeh jezikih piše prva beseda v povedi, lastna imena, izrazi posebnega razmerja ali spoštovanja, svojilni pridevniki iz lastnih imen in še nekatere druge besede (SP 28, AkH 148)

5.4.1 Imena bitij (osebna, veroslovna in bajeslovna, živalska imena, alegorične poosebitve) se v obeh jezikih pišejo z veliko začetnico. Osebna imena imajo navadno dva dela: v slovenščini z zaporedjem rojstno (krstno) in družinsko ime (priimek), v madžarščini pa z zaporedjem družinsko in rojstno ime: *France Prešeren* : *Arany János*. Pravni predpisi predpisuje v madžarščini naslednje oblike ženskih osebnih ime: *Nagy Jánosné, Nagy Jánosné Kovács Anna, Nagyné Kovács Anna, Nagy Anna, Kovács Anna*; v slovenščini se po navadi uporabljajo naslednje oblike: *Zofka Kveder, Zofka Kveder – Jelovšek, Zofka Jelovšek*.

V slovenščini se pišejo z veliko začetnico tudi imena pripadnikov narodov in narodnosti, delov narodov in pripadnikov držav ali ljudstev, prebivalcev naselij, pokrajin, npr. *Slovenec, Švicar, Primorec*; v madžarščini se ta imena pišejo z malo začetnico: *szlovén, észt, szász, szláv* ipd.

5.4.2 Zemljepisna lastna imena

Zemljepisna lastna imena se delijo na naselbinska in nenaselbinska, lahko so eno- in večbesedna (*Evropa, Severna Amerika – Európa, Észak-Amerika*); večinoma so enodelna, nekatera so tudi dvodelna (*Ljubljana Bežigrad: Budapest-Ferencváros*), dvojna pa se zelo redka (*Šmarje – Sap: Érd-Ófalu*).

V naselbinskih imenih se v slovenščini pišejo vse sestavine z veliko začetnico, izjeme so le neprvi predlogi in samostalniki mesto, trg, vas, selo, naselje (če ne stojijo na začetku imena): *Škofja Loka* : *Novo mesto*; v nenaselbinskih imenih pišemo prvo sestavino zmeraj z veliko začetnico, neprve sestavine pa z malo, če že same niso lastno ime: *Panamski prekop, Niagarski slapovi, Severna Amerika*. Enodelna enobesedna in večbesedna naselbinska oz. nenaselbinska imena se pišejo v madžarščini z veliko začetnico in skupaj (*Mecsek, Magyarország, Budapest*), če je neprva sestavina samostalnik utca, út, tér, híd, járás, köz, körút, megye pa z malo začetnico in brez vezaja: *Váci utca, Március 15. tér*. Po Akh 11 se tudi imena mostov pišejo brez vezaja (*Erzsébet híd*), izjemo predstavlja svojilno-prilastkova zloženka *Tisza-híd* (most na Tisi), ter imena, ki so močno konvencionalizirana, npr. *Lánchíd*.

V madžarščini se pišejo nenaselbinska imena, sestavljena iz občnoimenske druge (hegy, patak, óceán, sziget, tó, síkság itd.) oz. občno- ali lastnoimenske prve sestavine, z vezajem: *Panama-csatorna, Niagara-vízesés, Észak-Amerika*. V večbesednih imenih današnjih in nekdanjih držav se vse sestavine pišejo z veliko začetnico in narazen: *Magyar Köztársaság, Római Birodalom*; toda narazen in z malo začetnico se pišejo občnoimenske sestavine upravnih delov držav: *Budai járás, Baranya megye*.

5.4.3 Stvarna imena

V obeh jeziki se stvarna imena pišejo z veliko začetnico, pri večbesednih imenih pišemo v slovenščini neprvo besedo z veliko začetnico samo, če je sama po sebi lastno ime (*Gospodarska zbornica Slovenije, Življenje in tehnika*), v madžarščini se pišejo z veliko začetnico vse besede v večbesednih poimenovanjih ustanov (*Magyar Nemzeti Múzeum*) ter v stalnih naslovih, tj. imenih časopisov, tednikov in revij, razen veznikov in člena (*Élet és Tudomány*).

5.5 Pisanje prevzetih besed in besednih zvez

5.5.1 Občna imena

Večina prevzetih občnih besed se v slovenščini domači (izgovorno, oblikoslovno in skladijsko); načeloma se pišejo le po domače tedaj, kadar jih prečrkujemo iz nelatiničnih pisav ali pa jih črkovno zapisujemo iz ideogramov (164): *antracen, izotop, televizija, najlon, samovar*; v madžarščini se pišejo podomačeno, po madžarski izgovarjavi (203): *antracén, kemping, menedzser, kóla, vikend, szamovár, dzsunka*. Izvorno pisavo ohranijo le nekatere kategorije prevzetih besed, npr. v slovenščini: *adagio, a conto*; v madžarščini: *boy, cowboy, biedermeier, doyen*. Če se v izvornem zapisu pojavljajo črke ch, x, q, se po madžarskem pravopisnem pravilu (204) ch ohrani in se izgovarja kot h: *jacht* [jaht], x se ohrani in se izgovarja kot ksz (razen v *boksz*): *expressz* [ekszpressz] oz. gz: *exogámia* [egzogámia] ali se piše in izgovarja kot gz: *egzakt* [egzakt]; qu se piše kot v slovenščini kv: *akvárium/akvarij*. Pred tujimi obrazili (-kus, -ista, -izal, -izmus) se dolgi samoglasnik osnove skrajša: *típus – tipikus*; toda *akadémia – akadémikus*.

5.5.2 Lastna imena

5.5.2.1 Imena bitij

Pisna podoba prevzetih osebnih lastnih imen iz latiničnih pisav se v slovenščini in madžarščini načeloma ohranja (*Shakespeare, Krleža*; toda v slovenščini Dvoržak, v madžarščini *Dvořak*).

1) V slovenščini (172) se imena, prevzeta iz grščine in latinščine (*Darej, Elija*) oz. imena iz grško-rimskega sveta podomačujejo (*Ezop, Evripid – Plavt/us/, Horac/ij/*); v madžarščini se pišejo po tradicionalnem prepisnem načinu (202. c) ali po novejšem veljavnem prepisu, največkrat po posredovanju kakega drugega

jezika: *Dárius, Ezópus, Krózus; Dareiosz, Kroiszosz, Odüsszeusz, Horatius*.³

2) Redka imena znanih zgodovinskih oseb in večina v slovenščino prevzetih imen in priimkov se podomačuje: *Petrarka, Kolumb, Luter; Dvoržak*; v madžarščini se lahko podomačujejo (207) *Brankovics György, Husz János*; v nekaterih imenih se zaporedje in krstno ime pomadžari, priimek pa ostane v izvorni obliki: *Luther Márton, Marx Károly*.

3) Osebna imena iz nelatiničnih pisav se v slovenščini podomačujejo (*Lenin, Alah, Onjegin, Papandreu, Pugačov*), v madžarščini se pišejo po tradicionalnem prepisu (*Lenin, Allah, Anyegin*), ali po načelu kompromisa med prečrkovanjem in izgovarjavo (*Szolzsényicin*).

5.5.2.2 Zemljepisna in stvarna lastna imena

5.5.2.2.1 Enobesedna zemljepisna imena iz latiničnih pisav večinoma ohranjajo izvorno podobo v obeh jezikih: *Köln, Cagliari*.

Podomačeno se pišejo v obeh jezikih imena:

1) Držav, pokrajin, celin, nekaterih bolj znanih otokov, polotokov, oceanov, morij, večjih rek, jezer, gorovij, nekaterih bolj znanih krajev: *Avstralija : Ausztrália, (Savdska) Arabija : (Szaud)-Arábía; Evropa : Európa, Ren : Rajna, Himalaja : Himalája; Pariz : Párizs, Krakov : Krakkó, Bruselj : Brüsszel, Kopenhága : Kopenhága*.

2) Pri pisanju enobesednih zemljepisnih imen so v obeh jezikih opazne tudi razlike: v slovenščini se pišejo podomačeno, v madžarščini nepodomačeno: *Provansa : Provence, Misisipi : Mississippi Lodž: Łódź, Plzen : Plzeň*. V pomadžarjenih lastnih imenih se ch in x ohranjata: *Luxemburg, Mexikó*.

3) Namesto neslovenskih/nemadžarskih imen se uporabljajo slovenska / madžar-

³ AkH 11 (202.c): »Občna imena iz nelatiničnih pisav se na splošno transliterirajo s črkami madžarske abecede, po možnosti iz izvornega jezika.« Po tradiciji in ne po novejših prepisnih pravilih se pišejo mnoga imena iz nelatiničnih pisav oz. jezikov (ruščine, arabščine, grščine) Allah (ne pa Alláh), Nasszer (ne pa Nászer), Anyegin (ne Onyegin), Lenin (ne Lenyin). Pisanje starogrških imen v AkH 11 ni eksplicitno obravnavano, med prepisnimi zgledi navaja (iz AkH 9) šest starogrških imen, ki se izgovarjajo po glasovnih vrednostih madžarskih črk: Hérakleitosz, Periklész, Platón, Odüsszeusz, Délosz, Thébai. Glede pisanja novogrških imen se je pravopisna komisija odločila, da jih je treba prepisovati po izvorni izgovarjavi, AkH 11 pa o tem ne podaja pravila (sicer pa tudi glede zapisovanja starogrških ne), ampak je samo z navajanjem zgledov (219. člen) nakazal zaželen zapis. Glede pisanja kitajskih besed (v AkH 11ni omenjeno) velja fonetično načelo po prepisnem pravilu pinjina (Csu Csung-szian, Mao Ce-tung, Sanghaj, Szeczuan), korejska imena pa se zapisujejo tričlensko ali dvočlensko (Kim Jung Szam, Csong Hanszuk), japonska imena se prepisujejo na osnovi Hepburnovega latiničnega prečrkovanja, samoglasniki iz angleškega prepisa se nadomestijo z madžarskimi: Tokió, Kiotó; arabska imena se pišejo fonetično: Harun ar-Rásid, Báb-sl-Mandeb, Dzulfikar. O pisanju besed iz latiničnih in nelatiničnih pisav v slovenščini, gl. Pisave za posamezne jezike, *Slovenski pravopis*, 2001: 144-196.

ska, vendar ne vedno za ista imena, pri tem AkH in MHSz navajata v oklepaju tudi izvorno ime: *Dunaj – Bécs* (németül Wien), *Marosvásárhely* (románul Tigru Mureş), *Reka – Fiume* (horvátul Rijeka).

4) Tuja enobesedna zemljepisna imena se načeloma ne prevajajo; izjema so včasih nekateri tipi zloženik: Deutschland → *Nemčija – Németország*.

5.5.2.2.2 Večbesedna zemljepisna imena večinoma v celoti prevajamo v obeh jezikih, če so sestavljena iz prvotno občnih sestavin, sicer pa le tiste njihove dele, ki so občni. Mednje gredo imena držav: *Združene države Amerike* : *Amerikai Egyesült Államok*, iz njih delamo ustrezna kratična poimenovanja: *ZDA* : *USA*; imena pokrajin, delov kopnega, vod, oblik zemeljskega površja, nekaterih mest, cest, ulic, trgov, objektov: *Bližnji vzhod* : *Közel-Kelet*, *Nova Zelandija* : *Új-Zéland*, *Velikonočni otok* : *Húsvéti-sziget*, *Tihi ocean* : *Csendes-óceán*, *Sueški prekop* : *Szuezi-csatorna*, *Dunajsko Novo mesto* : *Bécsújhely*, *Bela hiša* : *Fehér Ház*. Nekatera večbesedna zemljepisna imena se ne prevajajo: *New York*, *Rio de Janeiro*.

5.5.2.2.3 Stvarna lastna imena se v slovenščini in madžarščini obravnavajo podobno kot zemljepisna.

6 Pregibnostne in besedotvorne paradigme lastnih imen

6.1 V slovenščini se enobesedna domača lastna imena pregibajo po istih sklanjatvenih pravilih kot občna. Pri pregibanju prevzetih osebnih lastnih imen se v slovenščini osnova imen lahko premenjuje. V besedah, prevzetih iz grščine in latinščine, lahko nastopajo v imenovalniku še končnice –as, –es, –us itd., ki se lahko tudi opuščajo (*Aristotel*), osnove na samoglasnik pa se pri tem daljšajo z *j* (*Avgij Avgija*). Pri nekaterih imenih se na koncu osnove krajša nemi samoglasnik: *Wilde – Wilda* proti *Walace – Walacea*. Polglasnik pred končnim soglasnikom se pogosto obravnava kot polglasnik v navadnih slovenskih besedah: *Basel – Basla*. Nekateri besede daljšajo osnovo z *j*: *Nehru–ja*, *Schiller–ja*, nekatere pa glede daljšanja osnove omahujejo: *Shakespeare Shakespearja / Shakespeara*. S *t* se podaljšujejo nekatera grška imena z imenovalnikom na soglasnik: *Ksenofon–ta*, *Ajas–anta*; z *n* se podaljšujejo latinska imena na –o: *Kato–na*; (pri obeh je daljša osnova mogoča že v imenovalniku). Pri prevzetih grških in latinskih imenih, ki se v pregibajo po 1. ženski sklanjatvi, se osnova od rodilnika naprej lahko ali podaljša (*Juno Junone*) ali pa prvotni *s* premeni z *d* (*Artemis Artemide*) ali z *r* (*Ceres – Cerere*).

Pri pregibanju večbesednih imen se uveljavljajo modificirana pravila. Če lastno ime sestoji iz besed, ki se slovnično ujemajo, se sklanja v obeh (vseh) delih (izjema so priimki ob ženskem imenu) delih: *Ivan Cankar – Ivana Cankarja*, *Henry Moore – Henryja Moora*, *Sierra Nevada – Sierre Nevade Majda Vrhovnik – Majde Vrhovnik*, *Ana Kopriva – Ane Koprive/Ane Kopriva*. Če se del lastnega

imena ne ujema, se ta del ne sklanja: *Lago di Como – Laga di Como, Mao Cetung – Mao Cetunga*.

Vrstni pridevniki na *-ski* se pišejo z malo začetnico, tvorjeni iz večbesednih imen se pišejo z malo začetnico in skupaj, izpeljanke iz priredno zloženih imen pa tudi z vezajem (*Mao Cetung – maocetungovski; Anglo-Američani – anglo-amerišvo*). Dvojni soglasnik se pri tvorjenkah poenostavlja: *Cannes – canski*, če črkovni sklop zaznamuje t.i. mehka *n* ali *l*, ju pišemo z *nj* oz. *lj*, če pa *j*, z *j*: *Sevilla – seviljski, Bologna – bolonjski, Keszthely – keszthejski*. Če sta *j* ali *v* pisana z *i/y* ali *u*, ju pred *-ski* pišemo po domače: *Broadway – broadwajski*, nemi *e* in nemi soglasnik pred *-ski* pa opuščamo: *Shakespeare – shakespearski*. Svojljni pridevniki (oz. v madžarščini imenske besede s svojljnim znakom) iz lastnih imen se v obeh jezikih pišejo z veliko začetnico (*Prešernov : Petőfié*).

6.2 V madžarščini se domača in tuja lastna imena pregibajo kot navadne madžarske besede, prav tako se tvorijo tudi pridevniške izpeljanke, tj. končnica oz. obrazilo (*-i, -beli, -s*) se pri enobesednih imenih neposredno aglutinira na nepremenjeno osnovo: *cowboynak, Habsburgok, Milánóig horatiusi, wrocławí, petőfies, aranyi*, pri večbesednih pa z vezajem: *Petőfi Sándor-os (verselés), Arany János-i*. Pri besedah na izglasni *-i* se piše en sam *i*: *Helsinki – helsinki* (olimpia), za izglasnim *y*-om pa sledi *i* *Vichy – vichyi*. V madžarščini se deli večbesednih imen slovnično ne ujemajo, zato se pregiba le drugi del. Končnice se neposredno aglutinirajo na osebna imena (*Arany Jánossal*), pri imenih na dvojni soglasnik pa z vezajem (*Papp-pal*). Na stvarna lastna imena se končnice in znaki aglutinirajo neposredno (a *Magyar Nemzeti Múzeumban, az Egri csillagokban*). Nekatero osnove se pri aglutinaciji delno premenjujejo, izglasni samoglasniki (*a, e, o, ö*) se premenjujejo z dolgimi madžarskimi (*á, é, ó, ő*): *Goethe – Goethének, Oslo – Oslóban, oslói*. Končnice *-val, -vel, -vá, -vé* se popolnoma asimilirajo s tujim izglasnim soglasniko: *Balzac – Balzackal, Félix – Félixszel*. Če sebeseda končuje na nemi glas ali na glas, ki je zaznamovan z neobičajno črkovno zvezo, se afiksi aglutinirajo z vezajem: *guillotine-t, Glasgow-ban, shakespeare-i, bordeaux-i*. Prav tako se afiksi aglutinirajo z vezajem, če je ime večbesedno oz. če se končuje na dolgi soglasnik: *New York-i, Victor Hugo-i; Mann-nak*.

Pridevniške izpeljanke na *-i* in *-beli* iz zemljepisnih lastnih imen se pišejo z malo začetnico in skupaj (*komáromi, dunakanyari, magyarországi*), z malo začetnico in narazen (*magyar köztársasági*), z malo začetnico in z vezajem, če prva sestavina ni lastno ime (*nyugat-magyarországi*) oz. z veliko začetnico in vezajem, če je prva sestavina lastno ime (*Csepel-szigeti, Duna utcai*).

Pri pridevniških izpeljankah iz stvarnih lastnih imen se pišejo z veliko začetnico samo lastnoimenske prvine: *Magyar Nemzeti Múzeum - magyar nemzeti múzeumbeli, Árpád fejedelem úti általános iskolai*; v izpeljankah iz naslovov pa se obrazila aglutinirajo z vezajem: *Egri csillagok-beli*.

7 Kratka predstavitev slovenskega in madžarskega pravopisnega slovarja

Pravopisni slovar v slovenščini podaja pri občno- in lastnoimenskem gradivu vse, kar zadeva knjižnojezikovno normo: pravopisni zapis, vključno z naglasnostjo (jakostno in tonemsko: Vse besede v SP 2001 imajo označen jakostni in tonemski naglas; označevanje tonemskosti je v slovenski pravopisni tradiciji novost⁴), besednovrstnost, spol, izgovor, vrsto pregibanja, vezljivost (in deloma družljivost), stilno vrednost z ustreznim ponazarjanjem, kjer je potrebno. Da bi dobili vse te informacije o besedah v madžarskih iztočnicah, je potrebno pregledati niz znanstvenih in strokovnih knjig ter priročnikov⁵, ki o določenih slovničnih, pomenskih, izgovornih ter drugih težavah natančneje in bolj strokovno informirajo uporabnika. SP seveda ne nadomešča razlagalnega in etimološkega slovarja ali slovnice, daje pa pri reševanju težavnih pravopisnih primerov niz dodatnih informacij, ki uporabnikom AkH niso tako razvidno podane.

V madžarskem pravopisnem slovarju je ob iztočnicah podan le pravopisni zapis, redko besednovrstnost in težje predvidljive slovnične oblike ter deljenje (elv.), ponekod so navedeni še ponazarjalni zgledi in identifikacijske oznake.

Primeri:

SP 2001

Bordeaux –a [bordó -ja] m z –em/-om [em] zem. i. (ò) [francosko mesto]: v ~u **bordeaujski**-a-o (o;o) **Bordeauxčan** –a m, preb. i. (o) **Bordeauxčanka** –e ž, preb. i. (o)

Dúnaj –a m z –em zem.i. [glavno mesto Avstrije]: na ~u **dúnajski** -a-o (ú) **Dúnajčan** –a m, preb.i. (ú) **Dúnajčanka** –e ž, preb.i. (ú)

AkH 11

Bordeaux, Bordeaux-ban, bordeaux-i; *elv.*: Bor-deaux
Bécs (*németül* Wien), bécsi

⁴ V splošnem slovenskem slovaropisju (ne pravopisju) se po označevanju tonemskosti odlikujeta Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar (I, II; 1894, 1895) in Slovar slovenskega knjižnega jezika (I-V; 1970-1991).

⁵ *Keleti nevek magyar helyesírása*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981; *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985, *Nyelvművelő közlöny; Világirodalmi lexikon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970; B. Csongor, M. Ferenczy, *A kínai nevek és szavak magyar átírása*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.

Literatura

- A magyar helyesírás szabályai.* (2000). Tizenegyedik kiadás. Tizenkettedik (szótári anyagban bővített) lenyomat. (Magyar Tudományos Akadémia). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyar helyesírási szótár.* (2000) (A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint. Szerk. L. Deme, P. Fábrián, E. Tóth.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása.* (1985) (Főszerk. L. Hadrovics, szerk. Z. András.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- AUBELJ, B. (1997). *Antična imena po slovensko.* Ljubljana: Modrijan XXX.
- CSONGOR, B., FERENCZY, M. (1993). *A kínai nevek és szavak magyar átírása.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KEMÉNY, G. (1994). A nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról. V: *Magyar Nyelvőr*, 118. évf, 3. sz.
- Keleti nevek magyar helyesírása.* (1981). (Főszerk. L. Ligeti, szerk. J. Terjék). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- MAJOROS, Cs., WENZEL, H. (1989). »Neuerungen« in den Orthographieregeln des Ungarischen und deren Bezüge zum Deutschen. V: *Berliner Beiträge zur Hungarologie.* Schriftreihe des Bereichs Hungarologie/Finnugoristik der Humboldt-Universität zu Berlin, 4. (Heraus. von Paul Kárpáti und László Tamási). Berlin-Budapest, 185-197.
- MIHEVC-GABROVEC, E. (1965). Pripombe k pisavi in rabi grških in latinskih imen in tujk. *Jezik in slovstvo*, 10: 29-30.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, I – V.* (1970, 1975, 1979, 1985, 1991). (Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Znanstvenoraziskovalni center SAZU). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Slovenski pravopis.* (2001). (Ur. odbor J. Toporišič et al.; izdajatelj Slovenka akademija znanosti in umetnosti in Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša). Ljubljana: Založba ZRC. ZRC SAZU.

RAZMERJE MED SLAVISTIKO IN SLOVENISTIKO NA LJUBLJANSKEM PRIMERU

Razmerje med slovenistiko kot nacionalno filologijo in širšo slovansko filologijo v zadnjem času izpostavlja troje med seboj povezanih dogodkov: administrativna delitev Oddelka za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani na slovenistiko in slavistiko 2002, nedavna sprememba študijskega programa na ljubljanski slovenistiki in dileme v zvezi organizacijo 13. mednarodnega slavističnega kongresa v Sloveniji 2003. Prva dva dogodka sta povezana s krčenjem slavističnih vsebin v slovenističnem študiju, pri tretjem pa gre za soočanje dveh konceptov slavistike: na eni strani tradicionalne splošne in primerjalne slavistike, na drugi pa slavistike kot zbirališča vrste nacionalnih filologij.

Preureditev slavističnega oddelka

Senat Filozofske fakultete je junija 2002 sprejel sklep o razdružitvi Oddelka za slovanske jezike in književnosti. Od oktobra 2002 dalje bomo imeli dva oddelka: Oddelek za slovenistiko in Oddelek za slovanske jezike in književnosti. Gre za inštitucionalno ločitev naše nacionalne filologije (slovenistike) od slovanske filologije (slavistike), kakršno so od prve svetovne vojne dalje druge slovanske nacionalne filologije že opravile. Dogodek so spodbudili nenehno naraščanje števila študentov in s tem povezana neobvladljiva velikost oddelka, državna osamosvojitve leta 1991, ki je tudi v akademski sferi narekovala osamosvojitve "državnega jezika" in "državne literature", in nedavna reforma študijskih programov. Zapoznala ločitev oddelkov, ki se tu in tam predstavlja kot odcepitev slovenistike (zanimivo: ponavadi se odcepljajo manjši od večjih, pri nas pa se odceplja večje od manjšega!), bo sicer odpravila nekatere dosedanje nesporazume in težave, vendar dejanje ni v skladu z duhom časa, ki poudarja združevanje, interdisciplinarnost ter multikulturalnost.

Ob ustanovitvi ljubljanske univerze leta 1919 sta se slavistika in slovenistika gojili v Seminarju za slovansko filologijo. V 50. letih se je Seminar preimenoval v Inštitut za slovansko filologijo, konec 50. let dobil ime Oddelek za slovanske jezike in književnosti, vmes se je od 1975 do konca 90. let imenoval PZE (pedagoško-znanstvena enota) za slovanske jezike in književnosti. Oddelek je bil po številu študentov in učiteljev med najobsežnejšimi na fakulteti in je razpisoval štiri študijske smeri: slovenski jezik in književnost (nekdaj: jezik s književnostjo), ruski jezik in književnost, srbski, hrvaški in makedonski jezik in književnosti (krajše: južnoslovanska filologija) in primerjalno slovansko jezikoslovje. Poleg tega obstaja še troje zahodnoslovanskih lektoratov s pripravljenimi samostojnimi študijskimi programi, ki pa še niso v veljavi. Najštevilčnejši obis-

kovalci zahodnoslovanskih lektoratov so trenutno enopredmetni slovenisti. Smeri na Oddelku so med sabo povezane tako, da z nekaterimi vsebinami sodelujejo pri drugih smereh: enopredmetni slovenist si mora izbrati kar nekaj ur slovanskih lektoratov, poslušati primerjalno slovansko književnost in pregled južnoslovanskih književnosti, skupaj z dvopredmetniki pa ga v prvem letniku čaka naporno srečanje s primerjalnim slovanskim jezikoslovjem in staro cerkveno slovanščino. Posamezne slovenistične ure pa so zanimive za študijske programe drugih smeri na oddelku in celo za druge oddelke, npr. na etnologiji in na primerjalni književnosti. Kakšna smer, pri kateri bi interes za slovenistiko pričakovali, recimo rusistika, pa takih povezav nima: ne z jezikom ne z literaturo, kot da ju njun diplomant pri prevajalskem poslu ne bo nikoli potreboval.

V javnosti zaradi pripadnosti skupni inštituciji in iz spomina na nekdanje tesneje povezane programe med slovenističnim in slavističnim profilom ne razlikujejo dobro in se je zato za oba uveljavila popularna oznaka slavist. Naše stanovsko društvo se imenuje Slavistično društvo, čeprav so v njem večinoma slovenisti. Naša osrednja revija za jezik in literaturo je *Slavistična revija*. Ta je sicer v prvih desetletjih po ustanovitvi leta 1848 objavljala vsaj v svojem jezikoslovnem delu poudarjeno slavistične prispevke (večino slovanskih filoloških razprav v reviji so sicer podpisali tuji avtorji), vendar se je potem delež slovanskega jezikoslovja v njej skrčil v korist slovenističnih študij domačih avtorjev, medtem ko je bila literarna veda v reviji ves čas izrazito slovenistična. Učiteljem slovenščine popularno pravimo slavisti, čeprav pogosto razen slovenščine ne znajo nobenega drugega slovanskega jezika.

Že pred leti je senator filozof zagrozil, da bo kar on predlagal cepitev preobsežne slavistike na manjše enote, če slavisti sami tega ne znajo in ne zmorejo, menda tudi zato, ker je bila vpetost slovenistike v slavistiko znak slovenske politične nesamostojnosti in podrejenosti Jugoslaviji. Serija oddelčnih sestankov v letih 1996 in 1997 je po tej "pobudi" pripeljala do sklepa bolj socialne kot strokovne narave, da se razidemo sporazumno, ko bodo razmere dozorele, to pa je tedaj, ko bodo potrjeni novi samostojni študiji zahodnoslovanskih jezikov in književnosti, ki so jih pripravljali kolegi lektorji poljščine, slovaščine in češčine. Jasno je bilo, da ločitev narekuje tudi revizijo vsebine študija in verjetno krčenje slovanskih vsebin v slovenističnem programu, zato bi preuranjeni razhod ogrozil njihovo eksistenco. Leta so tekla, z novimi zahodnoslovanskimi programi ni bilo nič in slovenistika se je začela nestržno zavedati, da je odlašanje škodljivo in da se bo morala profilirati že zaradi nacionalnoreprezentativnih razlogov. Leta 1999 je senat domače fakultete soglasno sprejel na znanje namero oddelka, da se ob primernem času reorganizira, in ji dal načelno podporo, junija 2002 pa je tudi izglasoval dejansko ločitev oddelkov, ki je bila sprejeta 14 dni poprej na oddelčni seji in ki naj stopi v veljavo z novim študijskim letom, 1. oktobra 2002.

Za ločitev smo bili skoraj vsi člani skupnega oddelka, le pri rokih med nami ni bilo enotnosti: slavisti bi si še nekaj časa želeli inštitucionalne simbioze

s slovenisti, slovenistom pa je bilo čakanja dovolj – od tod tudi nekaj zamere na strani slavistov. Sicer se na Aškerčevi 2 v bližnji prihodnosti ne bo veliko spremenilo: knjižnica bo ostala skupna, tajništvo prav tako, slavisti bodo še naprej člani svetov slovenističnih programov, kakršna sta mednarodni simpozij in poletni seminar slovenskega jezika, literature in kulture, celo novoletne zabave bomo imeli skupaj. Na vratih se bodo svetili novi napisi in najbrž bosta potrebna nov žig in nova glava na pisemskih ovojnica. Pomembno je, da bosta oddelka ločeno nastopala v javnosti in ločeno pridobivala študente na informativnih dnevih. Do zdaj smo dijakom predstavljali vse štiri študijske smeri naenkrat, kot da bi šlo za paketno izbiro, zaradi česar so bili zainteresirani lahko samo zbegani. Sčasoma se bo verjetno povečala frekvenca izraza slovenist namesto slavist, večjih pretresov pa zaradi zgodovinskega dogodka na ljubljanski slavistiki ni pričakovati.

Razmerje moči je v trenutku secesije takole. Slovenistika ima nekaj čez 300 vpisanih študentov v štirih letnikih in 18 zaposlenih. Proizvaja dva profila: profesorja slovenščine, ki gre ponavadi učiti v šolo, in diplomiranega slovenista, ki posega po drugih službah. Slavistika ima dvakrat manj študentov, vendar kar 20 zaposlenih. V treh smereh proizvaja naslednje profile: profesorja ruščine, diplomiranega rusista, profesorja srbskega, hrvaškega in makedonskega jezika in književnosti ter istovrstni nepedagoški profil ter diplomiranega primerjalnega slovanskega jezikoslovca.

Po svetu so nacionalne filologije praviloma ločene od širših filologij. V Angliji in Ameriki je angleščina samostojen, od germanistike ločen oddelek, v Rusiji ruščina ni na istem oddelku kot slavistika in tudi v državah bivše Jugoslavije sta hrvaščina in srbsčina svoja oddelka v razmerju do (južne) slavistike. Nacionalne filologije so se osamosvojile celo na univerzah zunaj matičnih držav, na naši fakulteti se je tako pred leti germanistika razdelila na anglistiko in nemcistiko. Slavistika se kot edini prostor za študij slovanskih jezikov in literatur drži na univerzah neslovanskih držav in je tam še najbolj zavezana tradiciji enotnih slavistik 19. stoletja, kakor jih je uveljavil nemško-avstrijski prostor.

Nacionalne ali "maternojezikovne" filologije se razlikujejo od širših znanstveno usmerjenih filologij po svojem pragmatičnem pedagoškem profilu. Pritegujejo večje število študentov in jim po uspešno opravljenem državnem izpitu podeljujejo licence za poučevanje v šolah. Manj obiskovane širše filologije (romanistika, germanistika, slavistika) nasprotno usmerjajo kandidate v magisterij in doktorat. Slavistika še danes kaže sledi panslovanske duhovne podlage, iz katere je izšla. Slovenci smo bili nanjo dlje kot drugi slovanski narodi navezani mogoče tudi zaradi občutka ogroženosti od romanskih, germanskih in ogrskih sosedov; zlasti v izpostavljenih obrobni pokrajinah je bilo sklicevanje na slovansko genetsko zaledje vedno zelo popularno. Drugi razlog za zapoznelo rojstvo slovenistike iz varnega zavetja slavistike je zvestoba tradiciji velikih slovenskih imen svetovne slavistike, Jerneju Kopitarju in Franu Miklošiču na

Dunaju in Gregorju Kreku pa Matiji Murku v Gradcu. Spominjajoč se njihove slave in avtoritete še danes hočemo, da bi bili bodoči vodilni slavisti na dunajski univerzi Slovenci in slovenisti. Tretji razlog za zelo neustrastno in oklevajoče ločevanje je zavest, da nas za ta korak nihče ne namerava nagraditi: nič novih delovnih mest, nič novih prostorov, nič finančne podpore. Edina blagodat, ki pa jo mora fakulteta tudi plačati iz svojega, je funkcijski dodatek za novega predstojnika.

Inštitucionalna osamosvojitve univerzitetne slovenistike se je zgodila v trenutku, ko Evropa skuša omejiti moč in samovoljo nacionalnih držav tudi na reprezentativnem področju kulture in v akademski sferi. "Osamosvojitelji" govorimo o nacionalnem interesu in nacionalni razpoznavnosti in nacionalni reprezentativnosti in se tako izpostavljam očitkom, da oživljamo monokulturnost in nacionalni ekskluzivizem 19. stoletja. Služba nacionalni skupnosti in njeno osmišljanje izpostavlja nacionalnega literarnega zgodovinarja nevarnosti, da se iz znanstvenika prelevi v politika ali nacionalnega preroka. Sodobna skupna Evropa raje govori o regionalnih in deželnih identitetah ter o multikulturnosti iz časa pred "rojstvom narodov". Politično zaželeno in konjunktorno je v Evropi "presegati" nacionalno filologijo z multikulturnimi, medregionalnimi in komparativnimi študijami. Če hočete denar za raziskovanje iz naphane evropske mošnje, dam nasvet: prijavite projekt z enim izmed gesel iz prejšnje povedi in uspeh je zagotovljen.

Moja ironija na račun evropskih združevalnih idealov je tudi krivična. Nacionalna filologija je zaradi svoje omejenosti na pojave v lastnem jeziku pustila ob strani marsikateri jezikovni in literarni pojav samo zato, ker ni gradil zgodbe o zedinjeni Sloveniji ali je bil do nje preveč mlačen. "Nadnacionalne" študije, ki jih financira Evropa, gotovo lahko osvetlijo jezikovni, literarni in kulturni sistem še iz kakšnega doslej zanemarjenega, vendar zanimivega zornega kota. Da ne bi obtičal v samozadostnosti in izolaciji, se bo moral novi oddelek odreči tradicionalni vlogi brambovstva domačega kulturnega interesa in se povezati z drugimi nacionalnimi filologijami. Ko bi nas le vse te reči ne spominjale tako neprijetno na zgodovinska gibanja, ki jih imamo v zavesti opremljena z negativnim predznakom: na Kollárjevo panslovanstvo, na imperialne načrte velikih diktatorjev in na ilirizem, katerega zadnja pobuda so bila pred 20 leti zloglasna skupna jugoslovska kurikularna jedra.

Sprememba študijskega programa na ljubljanski slovenistiki

Študijski programi so se od ustanovitve oddelka do danes močno spreminjali tako po obsegu kot po vsebini. Ob ustanovitvi je imel seminar za slovansko filologijo tri stolice: splošno slovansko filologijo – jezik (Rajko Nahtigal), splošno slovansko filologijo – književnost (Ivan Prijatelj) in slovenski jezik (Fran Ramovš). Čez dve leti so se jim pridružili še slovenska književnost (France Kidrič), srbohrvaški jezik in književnost in ruski ter češki lektorat. Število

učiteljev slovenistov je presegalo število učiteljev slavistov in osrednje delo na oddelku je bilo slovenistične narave, čeprav postavljeno na ozadje splošne in primerjalne slavistike. Sicer se slavistika ni razvijala toliko v smer splošnega in primerjalnega jezikoslovja, ampak je šel razvoj slavistike v ustanavljanje novih samostojnih nacionalnih filologij (srbistike in hrvatistike, rusistike, bohemistike, polonistike, slovakistike), v glavnem preko vmesne stopnje lektorata.

Slovenistični študij se je medtem vedno bolj specializiral in je zlasti v močno natrpanem dvopredmetnem študiju že pred desetletji izločil vrsto "nema-tičnih", med drugim tudi slavističnih vsebin (pregled južnoslovanskih književnosti, slovanske lektorate), in skrčil obseg drugih (stare cerkvene slovanščine in primerjalnega slovanskega jezikoslovja). Te so ostale in se celo okrepile v novonastalem enopredmetnem slovenističnem programu. Najnovejše spremembe študijskega programa so se dogajale v zadnjih nekaj letih na pobudo univerzitetnega in fakultetnega vodstva, ki sta bili izzvani s strani države in s strani drugih evropskih univerz, ki si želijo primerljivega študijskega sistema, da bi tako uresničili ideal študentove svobodne izbire univerze, njegovo mobilnost med različnimi univerzitetnimi centri in vzajemno priznavanje doseženih izobrazbenih stopenj. Plemenitih razsvetljenskih ciljev temu načrtu akademskega poenotenja ni mogoče odrekati, nelagodje vzbuja zato, ker se zdi, da manjšajo avtonomijo univerze. Novi "poenoteni" študijski sistem, imenovan ECTS, je tik pred potrditvijo in samo nedorečenosti v zvezi s tehnično podporo in financiranjem so krive, da se bo začel izvajati šele naslednje leto, 2003/04.

Večina oddelkov in kolegov se je "poenotenja" lotila s figo v žepu in je samo prevedla obstoječe predmete in ure v nove kreditne točke, vsebine pa je pustila na miru. Le posamezni oddelki so šli v radikalno revizijo svojih programov. Oddelek za slovanske jezike in književnosti je nekje vmes: sami sebe smo prepričevali, da opravljamo zgolj aritmetično nalogo, dejansko pa je prišlo tudi do nekaterih vsebinskih sprememb. Predmete je bilo treba razporediti v štiri stebre glede na to, ali bodo ure obvezne ali si jih bo študent izbral. Pri premetavanju ur in predmetov se je izkazalo, da nihče ne mara v tisti steber, kjer naj bi tekmoval z drugimi učitelji za študentovo naklonjenost, in v skrbi za zanesljivo eksistenco pa tudi v skrbi za kadrovske širitev so učitelji matičnih, ključnih slovenističnih predmetov naselili vse razpoložljive obvezne ure. Kratko so v bitki za te ure prvega ranga potegnili kolegi učitelji slovanskih jezikov in književnosti. Skupaj z drugimi "zunanji" izvajalci so bili potisnjeni v tisti steber, kjer študentje med njimi izbirajo. Če se ne bodo zelo potrudili za košček njihove pozornosti, si bodo študentje pač izbrali koga drugega. Take izpostavljene usode so bili deležni slovanski lektorati, primerjalno slovansko jezikoslovje in stara cerkvena slovanščina in zato je bilo s strani slavistov nekaj hude krvi in zamer. Slovenistična stran je očitke odbijala z napotilom, naj učitelji slovanskih jezikov in književnosti za svojo eksistenco poskrbijo v okviru svojih samostojnih študijskih programov.

Spodobi našeti načelne razloge, ki so bili izrečeni ob nedavnem omejevanju slovanskih vsebin v slovenističnem študijskem programu, čeprav se mi osebno zdi, da niso najpomembnejši. Pravzaprav gre za jezikoslovno argumentacijo: jezikoslovje že nekaj desetletij ni več zasidrano v historični slovnici, ki bi zahtevala neobhodno poznavanje drugih slovanskih jezikov, stare cerkvene slovanščine in praslovanščine. Literarni del slovenistike je bil že od ustanovitve oddelka dalje manj navezan na druge slovanske literature in ni čutil tako močne potrebe po profiliranju od slavističnega zaledja kot jezikoslovje. Spodbude za spremembo predmetnika v bolj praktično uporabno smer so prihajale tudi s strani študentov. Slovenistični diplomanti gredo večinoma v profesorsko službo v srednjo šolo, kjer drugih slovanskih jezikov ne poučujejo, le posamezna slovanska literarna dela jim pridejo v poštev okviru pregleda svetovne književnosti. Z zahtevami po takem programu, ki bo kar najbolje usposobil učitelje za samozavesten nastop v razredu, se sklada črtanje oziroma omejitve slovanskih lektoratov, stare cerkvene slovanščine in primerjalnega slovanskega jezikoslovja.

Opisane spremembe v slovenističnem študijskem programu niso prve in ne bodo zadnje. Že v kratkem se obeta ponovna reforma programov po "evropski" formuli 3 + 2 (tri leta dodiplomskega študija, dve dodatni leti za magisterij), kjer se bodo karte mešale na novo in bo priložnost za vnos novih simpatičnih študijskih ponudb in povezav. Današnje kritične besede, ki jih kolegi slavisti izrekajo na račun samozadostne slovenistike, so deloma upravičene, saj zapiranje programa v zgolj slovenistični okvir ne more biti blagodejno za izobrazbeno širino bodočih diplomantov. Moti pa, kadar kritika prihaja iz ust tistih samozadostnih slavistov, ki v lastnem programu nimajo nobenih slovenističnih vsebin.

Mednarodni slavistični kongres

Drugo leto bo v Ljubljani 13. mednarodni slavistični kongres (MSK). Prireditve se odvija vsako peto leto v drugem kraju slovanskega dela Evrope. Na njem sodelujejo člani nacionalnih slavističnih združenj, ki so jim ta odobrila temo in udeležbo, v dogovorjenem številu oziroma kvoti. Ker Sloveniji pripada običajno le 10 ali nekaj več mest, je jasno, da sta bili prijava in udeležba vedno prestižnega značaja in da sta bili rezervirani le za najvišje predstavnike stroke. Ob tem je presenetljivo in obenem pomenljivo, kako so bili s slovensko udeležbo na tej prireditvi vedno znova zapleti in težave.

Najprej se spomnimo sofijskega kongresa leta 1988. Profesorju, ki je bil tedaj zadolžen za organizacijo slovenske slavistične reprezentance, ni uspelo pridobiti nikogar, ki bi kril potne stroške, zato so v Sofijo odpotovali samo referati, od članov slovenske delegacije pa nihče. Naslednji je bil bratislavski kongres leta 1993. Čeprav je bila pri prijavljanju velika gneča, se je Slovencev zbralo na Slovaškem troje, pa še ti samo za en polčas. Za zbornik, ki je spremljal udeležence na kongres v Bratislavo, kar pet kandidatov od 16 predvidenih besedila ni utegnilo pripraviti za objavo. Za primerjavo navajam, da je bilo

Srbov na kongresu 78, podobno obsežna je bila hrvaška delegacija, še obsežnejša poljska in najobsežnejša seveda ruska. Slovenistiko so na Slovaškem namesto matičnih Slovencev zastopali kolegi iz Celovca in z Dunaja, iz Italije, Kanade, Poljske, Rusije, Nemčije, Nizozemske, ZDA in Madžarske. Odsotnost Slovencev na kongresu je bila seveda opažena in o njej so se zaskrbljeno spraševali v časnikih – komentirali so jo tudi kot izraz nestrinjanja s konceptom kongresa – ; sam sem o njej poročal v članku Mednarodni slavistični kongres v Bratislavi in Slovenci na njem v *Delu* (7. okt. 1993: 14–15; tudi <http://www.ijs.si/lit/bratisl.html-12>). Situacija je bila komaj malo boljša v Krakovu leta 1998.

Tako velika prireditev, kot je mednarodni slavistični kongres, ima veliko občutljivih in kritičnih točk, razmerje med tradicionalno slavistiko in nacionalnofilološkimi interesi je samo ena od njih. Ker je ravno priložnost, naj naštejemo tiste napake, na katere so neuspešno opozarjali zlasti udeleženci iz zahodnih držav. Pri skoraj 1000 nastopajočih je težko ohrani rdečo nit kongresa in kompaktnost sekcij. Ker sekcije sestavlja organizator po svoji intuitivni presoji, se zgodi, da zbere vanje ljudi, ki so si tuji tako po snovi kot po metodi in jeziku izvedbe, in rezultat je serija nepovezanih nastopov brez izmenjave mnenj. V moji sekciji je npr. referent pripeljal v predavalnico svojo publiko, svoje rojake, in skupaj z njo takoj po referatu odšel. Cela vrsta napovedanih referentov je manjkala in sekcije so se sesuvale vase. Organizacijska sprememba po vzorcu utečenih ameriških srečanj z aktivnim predsednikom sekcije oziroma omizja, dvema ali tremi referenti in obveznim diskutantom bi bolj povežala referente med seboj, saj se omizniki dogovorijo za temo in jo predlagajo sami. V to smer gredo na mednarodnem slavističnem kongresu tematski bloki, vendar je njihovo število drobno proti množici sekcijских referatov.

O skromnem motivacijskem potencialu mednarodnega slavističnega kongresa priča neuresničevanje njegovih sklepov. Leta 1993 je npr. MSK sklenil ustanoviti samostojni slavistični bibliografski servis, ki bo alternativa ameriškem citatnemu indeksu za humanistiko, ker ta ignorira neameriške in neangleške študije, vendar iz vsega tega ni bilo nič. Trenutno je še vedno tako, da slavističnih objav ni mogoče mednarodno primerljivo vrednotiti. Slavisti in z njimi pravzaprav filologi in humanisti v celoti so zato s stališča ministrskih uradnikov znanstveno sumljivi. Alternativni citatni indeks za humanistiko se tudi zunaj slavističnega kongresa le z muko rojeva: tako npr. projekt evropskega citatnega indeksa za humanistiko, ki nastaja v okviru Evropske znanstvene fundacije.

Ko so za organizacijo naslednjega kongresa predlagali Ljubljano, sem kot tedanji predstojnik Oddelka za slovanske jezike in književnosti zagledal priložnost za organizacijske spremembe. Šlo mi je za dosledno vnaprejšnje plačevanje registracije (kotizacije), ki naj bi prijavljene zavezala k udeležbi in zmanjšala neprijetni osip v sekcijah, za zmanjšanje števila referentov na obvladljivo število, za zahodni način prijavljanja referatov, kjer sekcije oblikujejo prijavitelji sami, in – najpomembnejše – za dodatni programski prostor za posamezne

nacionalne filologije, saj so tudi te (slovenistika, sorabistika, kroatistika ...) legitimni del slavistike in celo njen obsežnejši del. Vabljiva možnost bi bila, tako po vsebinski kot tehnični plati, ko bi vsakoletni slovenistični simpozij za to priložnost postal osrednje tematsko poglavje kongresa. Ker nobeden od predlogov ni bil sprejet, češ da ni v skladu z duhom dosedanjega kongresnega koncepta, sem sodelovanje v organizacijskem odboru zavrnil. Nadaljnje neprijetne izkušnje s kongresom, o katerih sem poročal v diskusijskem forumu SlovLit (<http://www.ff.uni-lj.si/slovjez/kongres.html>), so me potrdile v prepričanju, da klasična slavistika na lastnih prireditvah ni naklonjena emancipaciji nacionalnih filologij, ker jih dojema kot nevarno konkurenco. Nezaupanje je močno tudi na nasprotni strani: trenutno omahovanje jezikoslovcev in literatov slovenistov, da bi na kongresu nastopili skupaj, govori o distanci nacionalne filologije (slovenistike) do kongresa (slavistike).

Za nazaj ugotavljam, da je bil morda najgloblji vzrok za dolgoletno slovensko nelagodje v zvezi s slavističnim kongresom neskladje med vseslovansko zasnovano kongresa in prakso nacionalnofilološkega, to je pretežno slovenističnega delovanja poglavitnih slovenskih slavistov. Slovenska sestava na kongresu je bila v prvi vrsti iz slovenistov, ker smo pač slovenistiko razumeli kot legitimni del slavistike, in to, vsaj za nas, njen najpomembnejši del. Kronično slabo slovensko udeležbo na mednarodnih slavističnih kongresih pripisujem dejstvu, da razmerje med slavistiko in slovenistiko v slovenskih strokovnih krogih nikoli ni bilo razločno reflektirano in artikulirano. Slavistični kongres je sloveniste, ki so hoteli na njem nastopati, nagovoril h komparativnim slavističnim študijam. Za kongresno priložnost se je vsak nastopajoči slovenist spomnil svoje vzporedne slovanske izobrazbe in se komparativno nekoliko razgledal še po drugih slovanskih jezikih ali literaturah, vendar je jedro njegovega interesa ostalo slovenistično. Tudi nastopil je v slovenščini, kar je bilo razumljivo in zanimivo le ožjemu krogu slovenistov in ni moglo računati na kak širši odmev. Iz te izkušnje je zrasel moj predlog, da bi predsedstvo kongresa sprejelo v program slovenistični segment, ki bi združil slovenistične interesente s celega sveta in obenem ponudil prostor organizirani predstavi slovenske slovenistike.

Financiranje mednarodnega slavističnega kongresa s strani slovenske države je v veliki meri odvisno od vere politikov, da je prireditev priložnost za promocijo slovenistike. Financiranje MSK-ja bo po mojem precej odvisno od popularnega enačenja slavistike s slovenistiko. Po domače rečeno: država bo prispevala denar samo, če bo prepričana, da ga daje za uveljavitev slovenistike. Ta, ki ima v naši državi v roki mošnjo, jo nerad razvezuje za humanistične potrebe. Če imamo srečo, se bo omehčal, ko ga bomo spomnili na slovenski nacionalni interes. S stisnjenimi zobmi bo spustil cekin tudi zahodu, ki za vključitev v klub privilegiranih zahteva to in ono, prav nič pa ne bo razpoložen do zahtev z vzhoda, zlasti če bo tudi tu opazil enako neobčutljivost za slovensko stvar. Slovenskemu jeziku, literaturi in kulturi na 13. mednarodnem slavističnem kongresu še vedno ni določeno nobeno vidno samostojno mesto. Bojim se, da se

bodo slovenisti razpršili po sekcijah tako, kot je bilo to na kongresih doslej, ali pa se bo zanje naknadno našla vtihotapljena improvizirana sekcija, kjer bodo nastopali "zunaj konkurence". Tak načrt kongresa je daleč od želje, da bi se ob tej priložnosti slovenistika organizirano predstavila slavističnemu svetu.

Težko je razumeti strah kongresnega predsedstva pred pobudami, ki predvidevajo večji poudarek na nacionalnih filologijah. Taka, nacionalnofilološko orientirana, je pač večina slavističnega strokovnega dela, srečanj in študij. Pri tem nikakor ne gre za samozadostno delo, zaprto v ozke nacionalne okvire; takoj ko pride do mednarodnih strokovnih srečanj, se nacionalne filološke teme samodejno naravnajo v primerjalno smer. Szombatelyski slavistični dnevi so lep zgled, kako lahko druga ob drugi, brez diskriminacije, nastopijo različne nacionalne filologije in že zato, ker so se znašle v drugem prostoru, razvijejo drugačen, ozke nacionalne interese presegajoč način razmišljanja. Prireditev tako dokazuje, da je možen, simpatičen in strokovno produktiven tudi tisti koncept, ki slavistike ne razume le kot duhovne zgodovine Slovanov, ampak preprosto kot zbirališče različnih slovanskih nacionalnih filologij.

O PANONSKEM SLOVENSKOGORIŠKEM BESEDJU

0 Slovenskogoriško narečje panonske narečne skupine¹ se govori od črte Mari-bor–Šentilj na zahodu do Gornje Radgone in Radencev na vzhodu, južna meja tega narečja teče v črti od Radencev do Vurberka, severna pa od Gornje Radgone ob slovenski državni meji do Šentilja. To narečje ni enotno, ampak razpade na vzhodno podnarečje, kjer je ohranjeno kolikostno nasprotje med stalno dolgimi in staro- ter novoakutiranimi samoglasniki, in zahodno podnarečje, kjer se je kolikostno nasprotje izgubilo.²

1 Besedje sem zbirala po vprašalnici za Slovenski lingvistični atlas.³ Gradivo je razvrščeno v pomenske skupine⁴ (nobena ni dokončno izčrpana), znotraj pomenskih skupin pa po abecednem redu. Razložen je pomen težje razumljivih narečnih besed, opravljena pa je tudi primerjava z iztočnicami v Pleteršnikovem (1894–1895) slovensko-nemškem slovarju in SSKJ (1970–1991), s čimer je nekoliko osvetljena zgodovina pojavljanja posamezne besede.

2 Razvrstitev gradiva po pomenskih skupinah

2.1 Pomenska skupina človek

Obsega več podskupin:

a) človek glede na spol, starost in sorodstveno razmerje:

'ba:ba, 'ba:bŃca 'oboje ženska', *'ba:bica, b'rát, brat'ra:nec, 'čex* 'fant', *'déca/'déčike* 'otroci', *'dét* 'moški', *dik'lina* 'dekle', *'di:édek, fa'mi:lja* 'družina', *x'čé:rka/š'čé:rka/'čé:rka/'čé:r/x'čé:r, ko'lé:ga* 'prijatelj', *'mátĚ* 'mama', *od mo'ža: 'mátĚ/'mátĚ* 'tašča', *'óča* 'oče', *od mo'ža: 'óča/'óča* 'tast', *'ó:mica/s'ta:ra* 'ma:ti 'babica', *'pu:ba/'pu:blec* 'fant', *sest'rána* 'sestrična', *'si:Ńn, s'nexa* 'snaha', *š'vo:úger* 'svak', *š'vo:úg@nja* 'svakinja', *te'tica* 'teta', *vdo'vica* 'vdova', *'vü:jec/'vü:c* 'materin brat', *'vü:jna* 'materina sestra', *ž'la:xnik* 'sorodnik', *ž'la:xta* 'sorodniki, sorodstvo'.

V to podskupino gredo tudi izrazi za udeležence pri svatbi, gostiji: *d'rü:ž-baŃ* 'ženinov spremljevalec k poroki', *gosto'va:jnšakĚ* 'svatje', *s'nexa* 'nevesta', *stare'šinar* 'priča', *stare'šinarka* 'priča', *s'va:terca* 'nevestina spremljevalka k poroki', *ženim* 'ženin';

b) človek glede na telesne lastnosti, značilnosti:

b'lekastĚ 'trebušast', *box'lif* 'bolhav', *bo'lé:nĚ* 'bolan', *b'rixtna* 'pametna', *'duga* 'velika', *'g/rbasti* 'gubast', *kos'mátø* 'kosmat moški', *k'rü:mpasti* 'šepav',

'k^ulxavĚ/li:šasti 'plešast', 'lámpastĚ 'trebušast', 'lü:šna 'čedna, prijetna, zabavna', me'jástĚ 'len', namer'jáč 'lenuh', 'pü:klavi/z'rüčenĚ 'grbast', 'šántavĚ 'šepav';

c) človek kot nosilec dejanja:

'dóktor za 'ži:fce v'ra:čit 'nevrolog', 'dóktor za 'viixe ope'ri:rat 'otorinolaringolog', gospo'dár/virt, gospo'di^ua, 'xa:ndlar 'trgovec', 'ja:ger 'lovec', kle'páč 'moški, ki kleplje koso', 'kóx 'kuhar', 'kósec, 'ma:lar 'pleskar', maši'ni:st 'moški, ki dela z delovnim strojem', 'mežnar 'cerkovnik', m'látec 'kdor mlati', muzi'gánt 'glazbenik', o'ráč, 'petlar 'berač', pofca'úáča 'poscanka', 'ra:úfñ'ki:rar 'dimnikar', š'na:jder 'krojač', šta'cü:nar 'trgovec', te'ri:ca 'ženska, ki tre lan', 'tišlar 'mizar', ža'ni:ca/že'ki^ua 'žanjica';

č) deli človeškega telesa:

če'lina 'čelo', 'čóbe 'usta', 'ču:nta 'kost', g'lit 'členek', 'ku:čta 'kolk', 'lámp 'trebuh', 'li:tka/li:tek 'meča', 'lü:mpiči/lü:mpice/'ribice 'ledvice', 'me:ŕx 'mehur', o'zemice 'trepalnice', pe'šica 'dlan, pest', 'póp/po:úpek 'poppek', ši:μank 'vrat', 'viiste 'usta', 'viixa 'uho', 'viixof k'ra:jec 'ušesna mečica', ž'náble 'ustnice'.

2.2 Pomenska skupina živali obsega več podskupin:

a) domače živali:

'bák 'tele', 'cü:zek 'žrebe, ki sesa mleko', 'xé:nks 'žrebec', 'jüⁿec 'vol', ko'ko:út 'petelin', k@m'lé:nka 'svinja za pitanje', k'vo:úkla 'kokoš, ki vali, vodi piščance', 'perman 'merjasec', 'pi:šek 'piščanec', p'ró:jnik 'mlad prašič, težak do 100 kg';

b) druge živali:

'a:box 'jastreb', 'ba:jbla/za'vica 'zajklja', 'bider 'oven', č'me:úc 'čmrlj', 'xór /t'xór 'dihur', k'ra:pafca/k'róta 'krastača', 'ku:nk/rli 'komar', 'ma:ndø/'za:vec 'zajčji samec', 'ó:jc 'zelena žaba, ki skače po potokih', 'pa:vok 'pajek', puš'ča:ga 'krastača', 'regica 'majhna zelena žaba, ki živi na drevju in travnikih', s'le:ŕpa 'mi:š 'netopir', s'le:ŕpa 'vo:úš 'gož'; jrja'vica 'rdeča mravlja';

c) izrazi za dele živalskega telesa:

če'kánĚ 'podočniki pri prašiču', pot'ko:úva 'podkev', še'ti^ue 'trša dlaka pri prašiču', šk'rempø 'krepelj'.

2.3 Pomenska skupina rastline

Vanjo uvrščamo poimenovanja za:

a) kulturne rastline:

'be:ŋla 'répa 'repa', 'cuka'répa 'sladkorna pesa', 'erpsŋ/g'ráxec/g'ra:šek 'grah', 'flánce 'sadike', 'xa:jdna/xaj'dina 'ajda', g'ráx 'fižol', 'ječmen 'ješprenj', 'ki:pflar 'zeleni fižol', k'ru:mpiš 'krompir', 'kürbos/'tikef 'buča', 'lé:n 'lan', 'lü:k 'čebula', 'm@kefca 'korenje', 'mu:rke 'kumarice', 'petroš 'petršilj', po'su:nčŋce 'sončnice', 't@s 'posamezna rastline vinske trte'; različna poimenovanja ima tudi trava: se'no:ú 'trava prve košnje', o'ta:va 'trava druge košnje', tret'ua:ča/o'ta:vič 'trava tretje košnje'; 'detelca/'detela, 'fo:úter 'krma', p'la:stĚ/'návile 'kup sena; v obliki polkrogle naloženo seno čez noč, re'di: 'vrste pokošene slame'; izrazi za oblike zloženih snopov žita: 'jákec '10 ali 12 pokonci postavljenih snopov', k'ri:š 'snopi, ki se sušijo na njivi, položeni drug proti drugemu v obliki križa', 'ku:ópa '60 pokonci postavljenih snopov', 'ra:stava '3–8 pokonci postavljenih snopov'; ko'pica 'v obliki polkrogle naložena slama', o'té:pina 'snop slame s praznim klasjem', 'pa:nt 'šop slame, s katerim je prevezan snop', s'nu:óp 'večji šop povezane slame', š'ko:úpa 'velik povezan sveženj omlačene slame';

b) okrasne rastline:

'česnikofca/'lü:kešnica 'narcisa', 'é:dø'va:js 'planinka', 'fi:špan/'fu:špan 'pušpan', 'iba 'iva, grm ali drevo s širokimi jajčastimi, na spodnji strani belo obarvanimi listi', k'li:nček/'na:grø/'na:jgø/'nájg@lĚ 'nagelj', kos'mo:úvec 'max', 'mu:jcike 'mačice', ob'ra:jde 'brajde';

c) zdravilne in strupene rastline:

'bu:órofca 'brinje', ko'pi:šŋce 'robide', 'lim 'omela', ma'li:nce 'borovnice', ma'li:na 'murva'; dišave in začimbe: cit'ro:úna 'limona', k'li:nčkĚ 'nageljnové žbice', 'kün 'kumina', žma'xi:la 'začimbe';

č) gobe:

'bo:úgečovi 'p/rsteki/'p@steki 'vrsta štorovk', 'di:édeki 'turki, fl'r'ca:ua 'goba, podobna turku, z rjavim klobukom', glo'ba:ue 'globanje, jurčki', š'tórešŋce 'štorovke';

d) drevesa (sadna in gozdna):

'xó:jka 'jelka', 'ja:úšje 'jelša', les'ni:éka 'samorasla, necepljena jablana', s'la:tkice 'jablane s sladkimi plodovi', 'šu:ma 'grm', 'v@ba 'vrba'; 'ba:šø 'šop nasekanega dračja', 'xósta 'suhljad, dračje';

e) sadeže in plodove:

'bükefca 'bukov žir', 'ka:lance 'modre slive, iz katerih kuhajo žganje', ko'pi:šŋce 'robide', 'p@dle 'ena vrsta okroglih rumenih sliv';

f) rastlinske dele:

je'žica 'fižolova luščina', ko'cé:n/'kójncø 'oluščen koruzni storž', ko'r'é:ue /ko'r'é:n 'korenina', ko'ru:zno li'pi:ue 'koruzna slama', 'kü:rbožovo 'jé:d/rčeje

'kürbožovo 'simen 'bučno seme', 'la:t/ro:úk 'koruzni storž', 'lü:kovo li'pi:me 'čebulni listi', o'li:p 'lupina', 'pura 'smrekov storž', 'ri:tka 'po podiranju drevja preostali del debla', š'tán 'deblo'.

2.4 Pomenska skupina predmeti

T o obsežno pomensko skupino predstavljajo poimenovanja za predmete:

a) stavba ali deli stavbe kot človekov bivalni prostor:

cimp'ráča/ci:mprana 'xi:ša 'lesena iz brun narejena hiša', 'da:x'ci:mra 'podstrešna soba, p're:ŋdna 'xi:ša 'glavni stanovanjski prostor v kmečki hiši', 'ka:mra/ka'mu:ra/š'pa:jza 'shramba', 'ku:čenca/ku:čena 'xi:ša 'hiša, narejena iz zbite ilovice', p'ri:klet/p'rikøt 'veža', š'tübø/š'tübøček 'soba za otroke', 'za:dna 'xi:ša 'soba, v kateri so spali starši';

b) stavba ali prostor, namenjen za kaj:

če'li:μank 'čebelnjak', 'di:le/di:lnice/pót 'podstrešje', fab'ri:ka 'tovarna', 'fa:rof 'župnišče', 'gümla 'gumno', 'xa:jzø 'stranišče', 'xa:la 'velik pokrit zaprt prostor', 'xo:úf 'dvorišče', kli'čáμa 'manjša klet', k'lo:úšter 'samostan', ko'ru:zuak 'koruznik', 'kü:rečμak 'zaprt prostor za kokoši', 'kü:rμak/kü:rečnik 'kurnik', 'la:gar 'taborišče, 'li:stμak 'prostor za listje', mrav'li:μak 'mravljišče', piv'nica 'vinska klet', 'ré:st 'zapor', p'rie:ša 'stiskalnica', šta'cüen 'trgovina', š'tála 'hlev za govedo', š'tálce/s'vi:nske š'tálce 'hlev za svinje', šu.pa 'lopa', 'tó:tÑ'ka:mra 'mrliška veža', 'zé:lxaÑca 'prostor za prekajevanje mesa';

c) posamezni deli stavbe:

'ci:gø 'opeka, d'verĚ 'vrata, g'láš 'steklo, 'mitø's'te:ŋna 'vmesna stena, 'mu:órt 'omet, pla'fo:ún 'strop, p'la:jnka 'deska ograje, p'lo:út 'ograja, pót 'tla, 'ra:úfank 'dimnik, 'ša:jba 'šipa, š'té:jge 'stopnice, 'ti:bø'pót 'strop, obit z deskami, 'ti:rš'tó:k 'podboj, z'vü:nešna s'te:ŋna/z'vü:nešni 'zi:t/zi:t 'zunanja stena, zid';

č) oprema v stavbah:

gre'dé:nca 'kuhinjska omara, 'ka:xle 'ploščice, 'ka:sø 'omara s predali, k'lü:čanca 'ključavnica, k'lü:ŋpca 'kljuka na vratih, 'véka 'manjša loputna vrata pri krušni peči, ož'lerje 'ustje, cev, odprtina pri peči, fla:jšter 'opeka v krušni peči, ki drži toploto, 'ko:úmen/kó:men 'vodoraven zid pred odprtino krušne peči, 'la:dø 'predal, sk'lé:dμak 'sklednjak, sklednik, š'ta:mpet 'postelja, š'pórxet 'štedilnik, 'vána 'kopalna kad, 'žóla 'postelja za hlapce in deklice, zbita iz desk, prekrita s salmo, postavljena v hlevu';

d) posoda:

'*bü:rkle* 'orodje za premikanje loncev v peči', '*č're:ŋp* 'razbita, okrušena posoda', '*é:jmpar* 'vedro', '*fásø/püčel/püča* 'sod', '*firt'la:k* '50–150-litrski sod', '*f'láša* 'steklenica', '*gó:pøce* 'vilice', '*ka:ngla*, '*ki:bla* 'posoda za mast', '*k@ni:čke /ni:čke* 'nečke', '*k'ro:úpÑca/krop'úača* 'velika železna ali lončena posoda, navadno za krop', '*ku'xáča* 'kuhalnica', '*kupica/g'láš* 'kozarec', '*mi:ksar* 'mešalec', '*p'li:éx* 'pekač', '*polov'ua:k* '300-litrski sod', '*p'rótror* 'pečica', '*putra* 'lončen vrč z ozkim vratom za vodo', '*ro:účka* 'vrču podobna posoda za vino', '*ša:lca* 'skodelica', '*š'ta:mp@lček* 'kozarec za 0,3 dcl žganja', '*ta:lar/ta'lé:r* 'krožnik', '*va:s@ké:sø* 'posoda za vodo';

e) poimenovanja za jedi, pijače in živinsko krmo:

'*a:jn'mó:xt* 'žüpa 'obara', '*a:jnp're:nofca* 'prežganka', '*a:mica* 'krača', '*cu:ker* 'sladkor', '*či:ps*, '*füla* 'nadev', '*ge:m* 'kvas', '*g'ri:és* 'zdrob', '*ké:ksi*, '*k'li:écÑp'ró:t* 'sadni kruh', '*kvase'nice* 'jed iz kvašenega, razvaljanega testa s skutnim namazom', '*k'ráp/k'róf*, '*mela* 'moka', '*pečena* 'k@f/k@va:vĚ 'mó:čnik /k@va:va z'le:ŋvanka 'pečena kri', '*o'lü:pcĚ* 'flancati', '*post'rüzÑca* 'kruh, narejen iz postragnih ostankov testa', '*povi'jáče* 'klobase z nadevom iz prosene kaše', '*p're:js'bu:ršt/p're:z'bu:ršt* 'tlačenka', '*put@* 'maslo', '*ra:jš* 'riž', '*š'pex* 'slanina', '*š'nicø* 'zrezek', '*ta:mrø* 'jed iz redkega testa, ocvrta na maščobi', '*za:bø* 'zabela', '*zo:ús* 'omaka', '*ž'ma:úc* 'svinjska mast', '*žüpa* 'juha'; '*ču:órba* 'slabo vino', '*g'rü:škofca* 'hruškovica', '*jábučina/ku:kla* 'mošt iz jabolk', '*ka'fé*: 'kava', '*jesix* 'kis', '*sédenca* 'kislo mleko', '*sürotka* 'sirotka', '*š'nóps/žga'μica* 'žganje';

f) oblačila, obutev:

'*ber'gie:še* 'platnene hlače', '*ber'gü:šÑca* 'hlačnica', '*b'lu:za*, '*f'rš'lu:s* 'zadrga', '*f'u:s'zé:gni* 'moške nogavice', '*fü:rtox* 'ženski predpasnik', '*fü:rtošÑca /šürc* 'moški predpasnik', '*g'vánt* 'obleka', '*xáme/z'nü:rce* 'vrvice, s katerimi se zaveže moški predpasnik', '*xó:zÑt're:garĚ* 'narmnice', '*jé:nka* 'krilo', '*ju:ópca*, '*k'lát* 'pražna obleka', '*k'nóf* 'gumb', '*mántø* 'plašč', '*ma:terÑca* 'gornji del predpasnika', '*pod'jé:nčμak/u:nt/ršca* 'spodnje krilo', '*po'lo:úver*, '*remen* 'pas', '*ro:úbec* 'ruta', '*š'la:frok* 'jutranja halja', '*š'na:jc'ti:éxø* 'robček', '*št'ri:ékanca* 'plet', '*š'tü:nfe* 'ž. nogavice', '*téxø* 'ruta'; '*ba:tašĚ/č're:ŋvlĚ/gu:mĚč're:ŋvlĚ/gu:mijevĚ* 'šu:xĚ 'škornji', '*pó:čni* 'copati iz blaga', '*pu:nčoxĚ/šu:xĚ/šó:lĚ* 'čevlji', '*san'da:li*: '*déka* 'odeja', '*xa:ntux* 'brisača', '*xu:ódna* 'cu:óta 'lanena krpa', '*lélaxÑ/li:laxÑ* 'rjuha', '*pó:jšter* 'blazina', '*iber'cuk* 'prevleka za blazino', '*tíš'tóx* 'namizni prt', '*tuxant* 'pernica', '*vájnkíš* 'blazina', '*vájnkíšÑca* 'prevleka za blazino';

g) orodja:

'*a:jn'fó:xni* '*p'lü:k* 'enojni plug, plug z eno brazdo', '*bábica* 'klepalnik', '*b'rüs* 'brusilni kamen', '*ce:ŋpanca* 'sekira z dolgim in ozkim listom za sekanje drv', '*c'vie:k* 'žebelj', '*fló:sarka* 'sekira s kratkim štilom za sekanje hoste', '*g'le:ŋtva* 'dlet', '*góple* 'železne vile', '*xámer* 'kladivo', '*kámen* 'brusilni kamen', '*k'la:nfa*

'sponka', *k'li:ncĚ* 'leseni čevljarški žebliji', *ko'la:rniki* 'kolarski žebliji brez kapice', *ko'láršŃca* 'kolarska sekira', *k'rám̃p* 'orodje za kopanje', *'mi:xec* 'sključek', *p'ri:moži/p'riročĚ/p'ri:žōči* 'ročice pri plugu', *pop'látuakĚ* 'čevljarški žebliji za zabijanje podplatov', *'pu:ntika* 'ozka tesarska sekira za dolbenje žlebov, lukenj', *'ra:js'né:glĚ* 'risalni žeblički', *'rásoxe* 'lesene vile za seno', *'ráteš* 'ratišče; držaj pri kosi', *'riglĚ* 'zapahi', *rože'ni:čarĚ/rože'ni:čekĚ* '12–14-centimetrski žebliji za zabijanje roženic', *te'pa:ča* 'sekira z dolgim in ozkim listom za sekanje drv', *'té:ksarĚ* '0,5–1,5-centimetrski štirioglati čevljarški žebliji', *'to:úpōšnĚ p'lü:k* 'dvojni plug, plug z dvema brazdama';

h) izrazi za različne priprave, naprave in njihove dele:

'a:jnš'pa:nigar/xó:lp'jár̃n 'jarem za enega vola', *'bi:ntm'li:n* 'vejalnik', *'ce:ŃlĚ* 'jár̃n 'jarem za dva vola', *'čun* 'lesena posoda, v kateri se odre prašič', *'da:mfar* 'mlatilnica', *'dóge* 'deske za sestavljanje sodov', *'fa:jfa* 'pipa', *'fa:ra'ca:jk* 'vžigalnik', *'ficka* 'velnica', *'ga:jžla* 'bič', *'ga:tre* 'rešetke', *'ka:jla* 'zagozda', *'kánkule* 'ročni voziček z enim kolesom', *'kéma/la:nec* 'veriga', *k'li:nga* 'rezilo pri nožu', *'ko:úla* 'voz', *ko'páma* 'korito za napajanje prašičev', *'kórbec/ple'terka* 'košara za zelenjavo z vrta', *'kórp* 'večja košara', *k@'büla/slam'úáča* 'manjša košara, v kateri vzhaja testo za kruh', *k@'büla* 'večja košara za drva', *'la:mpica* 'preprosta svetilka', *la'terna* 'preprosta svetilka s steklenim ali pločevinastim ohišjem, ki se nosi v roki ali obesi', *lu'páč* 'stroj za lupljenje koruze', *'mé:cø* 'večja lesena posoda za 40 kg zrnja', *'pé:tlex* 'otročka postelja', *p'ri:zma* 'stranska deska pri vozu', *po'ta:č* 'kolo', *p'rie:ša* 'stiskalnica; sestavni deli: *'dé:kø/d'verĚ* 'pokrov, s katerim se pokrije koš', *d'ro:úk*, *'kóš/p'ré:s'kórp* 'del stiskalnice, narejen iz obročev, v katerega se da drozga', *k@'nica/pót* 'spodnji del stiskanice, po katerem odteka mošt', *'ma:ček* 'lesena palica, pretaknjena skozi luknjo v tramu na vrhu stiskalnice', *'pódlenĚ/pódvalĚ* 'nosilni tramovi preše', *p'reslĚ* 'del stiskalnice iz dveh pokončnih tramov, med katera se namesti vzvod', *p'ré:špan* 'močan tram kot vzvod na vrhu stiskalnice', *'riglĚ* 'zapahi', *v'reteno*; *'pu:m̃pa* 'črpalka', *'püta* 'brenta', *s'fo:úra* 'sora', *si'jača/sé:janca* 'košara za seme pri sejanju', *s'kale* 'trske, s katerimi so si svetili', *'ša:jt@ga* 'samokolnica', *š'pa:ga* 'vrv', *š'ra:úf* 'vijak', *š'ta:jnga* 'železna palica', *te'žilo* 'utež', *t'ra:gle* 'nosila', *t're:šma'si:n* 'mlatilnica', *'va:ga, vid'ri:ca* 'vedro za vodo', *ž'la:jf* 'zavora'.

2.5 Pomenska skupina svet, zemljišče

V to pomensko skupino se izrazi, s katerimi označujemo svet in zemljišče, uvrščajo glede na:

a) oblikovanost zemljišča:

b're:Ńk, b're:Ńg̃ec, g'ma:jnikĚ 'neobdelan, na redko porasel svet', *'góra, g'rába, 'ógon* 'del njive med dvema razoroma', *'šo:úder'ja:ma* 'gramozna jama', *vra'ti:* 'travnati svet na koncu njive', *ž'lák* 'nasuti rob';

b) značilnosti zemljišča:

'járek/'pu:ótok 'potok', 'm'láka, 'mu:órje, 'müža 'močvirje', 'rav'nica /ra'vena 'ravnina', 'st'rüge 'rokavi reke';

c) namembnost zemljišča:

'b'ritof 'pokopališče', 'go'rica 'vinogard', 'g'ré:da, 'g'róp, 'µiva, 'le:ʃ/s/'šuma 'gozd', 'ob'ra:jde 'brajde', 'og'ráček 'vrt', 'ógrat, 'pa:šnik, 'püngrat 'sadovnjak', 't'ra:vnik, 'v@:t;

č) naprave na zemljišču:

'b'ro:út, 'b@:f, 'césta, 'je:ʃ/s, 'mo:úst, 'o'b@:f 'brv', 'pé:š'po:út, 's'té:za, 'v'reočina 'izvir slatine'.

2.6 Pomenska skupina vremenski pojavi

V to pomensko skupino se uvrščajo narečni izrazi, ki pomenijo vremenske pojave:

a) padavine:

'ba:bja 'káša 'babje pšeno', 'deš, 'i:melje/'i:nje/'i:vje 'ivje', 'p'lu:óxa, 'sa'ni:µak 'saninec, sneg, primeren za sankanje', 'sk'rápa/z'm/ržµenĚ 's'ne:ʃ/k 'skorja na snegu', 's'ne:ʃ/k, 's'ne:ʃ/gova 'p'lü:ndra/ž'lüf/rga 'voden shojen sneg', 's're:ʃ/s 'srež', 'tóča;

b) stanje v ozračju:

'b'liska se, 'deš 'g'ré:, 'dežovo 'deževno', 'ca:jt/v'ri:émen 'vreme', 'g@'métĚ 'g@:mlafca 'grmljavica', 'je'sé:n, 'jüžno, 'meg'leno 'oblačno', 's'la:na, 'tema, 'vet'ro:úvno, 'vi:xta 'vihar', 'vro'čina, 'zmad'le:ʃ/ta/zmar'le:ʃ/ta 'spomladi', 'zi:ma;

c) vetrovi: 'jük/'juž'nák, 'k'rivec 'hladen vzhodni veter', 'm@'z'lák/'séver /'séverµak 'severni veter', 'š'turn 'vihar'.

2.7 Pomenska skupina prazniki, ljudski običaji

Vanjo so uvrščeni narečni izrazi za praznike, dogodke in predmete, ki so z njimi v zvezi, ter ljudske običaje:

a) cerkveni prazniki:

'bóžič, 'dü:šni 'dé:n/'dü:šno (2. november), 'fi:nkošti 'binkošti', 'f'si 's've:ʃ/tĚ /'f'si 'svet'nikĚ (1. november), 'jo:úžefovo (19. marec), 'li:étNce/'vé:jka 'no:úč /'vüzen 'velika noč', 'petrovo (29. junij), 's'vétek 'praznik', 's'véčNca, 'š'ma:rnice, 'tri:je/tri'jé: 'k'ra:lĚ, 'te:ʃ/lovo, 'véka 'meša (15. avgust), 'žegnaµe 'farni praznik';

b) dogodki, predmeti, ki so v zvezi s cerkvenimi obredi:

'*ádvēt*, *ban'dé:ra*, '*betlexen/bo'ži:čno dre'vo:ú/sm'ri:ékica* 'božično drevo', '*fi:rma* 'birma', '*ka:ncø/p'rédganca* 'prižnica', '*kór*, '*k'ro:úna* 'venec', '*k@s'ti:tke*, '*pat'ro:ún* 'svetnik, izbran za zaščitnika cerkve, zavetnik', '*pi:sanka* 'majhen kolač belega kruha', '*pi:sanke/remenice* 'pirhi', '*pór* 'mrtvaški oder', '*p'ré:smec* 'butara, snop iz šibja in zelenja za cvetno nedeljo', '*t'rüga* 'krsta', '*va:j'ra:úx* 'kadilo', '*zor'nica* 'zgodnja jutranja maša v času adventa', '*žegen* 'blagoslov';

c) ljudski običaji:

'*fášenk* 'pust', '*fášankova so'bóta*, '*gos'tü:vape* 'gostija', '*ko'li:ne*, '*ko'ru:zo* '*lü:pati me'sártĚ* 'imeti koline', '*perje* '*ca:jzatĚ* 'ločevati roženinasti tulec od pahljačastega izrastka pri peresu', '*simen* '*lüštĚ*.

2.8 Pomenska skupina dejanja

Narečni izrazi za poimenovanje dejanja:

ba'li:rape, '*bo:úgape* 'uboganje', '*b'ra:tva*, '*xu:óblaqe* 'oblanje', '*k'lukaqe* 'trkanje', '*ko'si:tva*, '*koš'távaqe* 'poskušanje', '*ma:ntra* 'mučenje', '*mla'ti:tef* /*mla'ti:tva*, '*po'ka:pape*, '*pucaqe* 'čiščenje', '*šé:raqe* 'britje', '*št'ri:tape/š'tükaqe* 'prepiranje', '*ža:gape*, '*ž'lemaqe* 'odstranjevanje sluznice s črev za klobase'.

2.9 Pomenska skupina abstraktni samostalniki

Abstraktni samostalniki predstavljajo posebno pomensko skupino. Tu gre za lastnosti, zančilnosti človeka in različna stanja:

bo'lézen, '*r'déčke*, '*jé:tika*, '*ka:šø*, '*ka'ta:r* 'nahod', '*küga menin'gi:tis*, '*m/rzøca*, '*picerø* 'mozolj', '*re:ŕfčina*, '*s/rbec*, '*s/rbe'či:ca*, '*š'pi:ŕčki* 'ošpice', '*t'ré:šlika* 'mrzlica', '*vode'nika*, '*v'ra:štvo* 'zdravilo'.

3 Zapisane besede in njihov izvor

3.1 Prevzete besede

Izmed vseh popisanih besed jih je približno 25 % prevzetih, in to največ iz nemščine, kot npr.: *aboh*, *ajnfoxni*, *ajnmoh*, *bajbla*, *bašl*, *bider*, *bluza*, *britof*, *cigl*, *cvek*, *damfar*, *dahcimra*, *dile*, *edlvajs*, *ejmpar*, *erspn*, *fabrika*, *fajfa*, *familja*, *faracajk*, *farof*, *fasl*, *flajšter*, *flance*, *fürtoh*, *gajžla* *gatre*, *gern*, *glaš*, *gople*, *gredenca*, *hajzl*, *hamer*, *handlar*, *henks*, *hoblaje*, *hof*, *hozntregari*, *ibercuk*, *kahle*, *kajla*, *kasl*, *ketna*, *klanfa*, *klecnprot*, *knof*, *koh*, *kolega*, *korp*, *kramp*, *krota*, *krümpasti*, *kürbos*, *ladl*, *lamp*, *lampasti*, *leterna*, *lim*, *lušna*, *lümpiči*, *malar*, *mandl*, *mantl*, *mantra*, *mežnar*, *murke*, *muzigant*, *omica*, *pant*, *perman*, *petlar*,

petleh, picerl, plafon, plajnka, presburšt, preskorp, preša, protror, publec, püklavi, pumpa, punčohi, püngart, püta, rajsnegli, raufank, raufnkirar, rigli, šajba, šeraje, šlafrok, šnajctehl, šnajder, šnops, šoder, špaga, špajza, šporhet, šrauf, štala, štamprlček, štan, štejge, štübl, šturn, šupa, švoger, tirštok, tištoh, toplšni, trešmašin, vaga, vana, vajnikiš, žlahta, žlajf, žlemaje, žmahila, žnable, manj iz italijanščine: štaciunar, štaciun, bergeše, madžarščine: čunta, češčine: litka, litek in ruščine: kulhavi.

Nekatere izmed teh besed so sprejete v knjižni jezik kot **stilno nezaznamovane**: *bluza, jopica, kangla, kramp, kredenca, krof, laterna, muzikant, plug, pulover, pumpa, sandali*; **pogovorne**: *arest* 'zapor', *brihtna* 'pametna', *cuker* 'sladkor', *cvek* 'žebelj', *deka* 'odeja', *fajfa* 'pipa', *familija* 'družina', *kahla* 'pečnica', *klamfa* 'železna priprava za spenjanje', *kolega* 'prijatelj', *luštna* 'čedna, prijetna, zabavna', *jager* 'lovec', *krota* 'krastača', *lager* 'taborišče', *mašina* 'stroj', *mašinst* 'strojnik', *mežnar* 'cerkovnik', *mikser* 'mešalnik', *planka* 'deska', *preša* 'stiskalnica; prostor, v katerem se stiska grozdje', *šupa* 'lopa', *vaga* 'tehtnica', *žegen* 'bлагослов', *žlahta* 'sorodniki, sorodstvo'; **nižje pogovorne**: *flaša* 'steklenica', *glaz* 'kozarec', *jesih* 'kis', *kajla* 'zagozda', *kibla* 'vedro', *knof* 'gumb', *krumpast* 'šepast', *lampa* 'preprostejša svetilka', *malar* 'pleskar', *martrati* 'mučiti', *mort* 'malta', *puter* 'maslo', *šajtrga* 'samokolnica', *šalca* 'skodelica', *šnops* 'žganje', *šoder* 'gramoz', *špaga* 'vrvice', *štanga* 'železna palica, drog', *štacuna* 'trgovina', *štala* 'hlev', *štamprl* 'šilce', *truga* 'krsta', *tuhna* 'pernica', *zos* 'omaka', *žnora* 'vrvice', *župa* 'juha'; **narečne**: *blanja* 'deska', *dile* 'podstrešje', *farof* 'župnišče', *janka* 'krilo', *kamra* 'shramba', *litka* 'meča', *pubec* 'fant', *murke* 'kumarice', *puta* 'brenta'; **zastarele**: *lanec* 'veriga', *remen* 'jermen'; s časovno-frekvenčnim, ekspresivnim, terminološkim in stilno-plastnim kvalifikatorjem je označena po ena besede: *oma* 'redko stara mati'; *vamp, vampast* 'nizko trebuh, trebušast'; *krap* 'gastr. jed iz testa z nadevom'; *plafon* 'knjiž. strop', večina prevzetih besed pa živi samo v narečju.

3.2 Besede drugačnih oblik kot v SSKJ

V Pleteršnikovem slovarju so kot iztočnica zapisane naslednje narečne besede, ki jih v SSKJ ne najdemo: *amica* 'krača', *čelina* 'čelo', *česnikovica* 'narcisa', *čmelj* 'čmrlj', *čunta* 'kost', *dveri* 'vrata', *frcanja* 'goba, podobna turku, z rjavim klobukom', *imelje* 'ivje', *kamura* 'shramba', *klečanja* 'manjša klet', *klupica* 'kljuka', *kolčet* 'kolk', *kopinščnica* 'robida', *korba* 'košara', *kosmovec* 'mah', *krbulja/krbuljica* 'košara', *krnička* 'podolgovata plitva posoda iz enega kosa lesa za mešenje testa', *kropnica* 'velika železna ali lončena posoda za krop', *krpelje* 'priprava iz ovalnega obroča in vrvi, ki se uporablja za prenašanje krme, listja', *krstitka* 'krst', *krumpiška* 'krompir', *kuhača* 'kuhalnica', *kuljavi/lišast* 'plešast', *kurečjak* 'kurnik', *lelahen* 'rjuha', *letnice* 'velika noč', *lumpica* 'ledvica', *malinica* 'borovnica', *manjak* 'lenuh', *melja* 'moka', *mihec* 'sključek', *motilnica* 'priprava za

delanje masla', *otepina* 'snop slame s praznim klasjem', *ozemci* 'trepalnice', *perman* 'merjasec', *podjančnjak* 'sp. krilo', *podval* 'nosilni tram preše', *poscanjača* 'poscanka', *poščaga* 'krastača', *prdlja* 'vrsta sliv', *saninjak* 'saninec; sneg, primeren za sankanje', *skrapa* 'skorja na snegu', *štukati* 'prepirati', *težilo* 'utež', *thor* 'dihur', *tolčenica* 'hiša, narejena iz zbite ilovice', *tolklja* 'mošt iz jabolk', *vankuš* 'vzglavnik', *vanjkušnica* 'prevleka za vzglavnik', *ženjkinja* 'žanjica'.

Samo petih narečnih besed, zapisanih v SSKJ, ni v Pleteršnikovem slovarju: *arest* 'zapor', *čips*, *jakec* '10 ali 12 pokonci postavljenih snopov', *lager* 'taborišče', *prolenk* 'mlad prašič, težak do 100 kg'.

3.3 Novi pomeni k sicer znanim besedam

Pri iztočnici *ribica* v Pleteršnikovem slovarju pomen 'ledvica' še najdemo, v SSKJ pa ne. Enako velja še za naslednje besede: *glaz* 'steklo', *grah* 'fižol', *kibla* 'posoda za mast', *kurjak* 'kurnik', *meh* 'mehur', *pod* 'podstrešje', *razsoha* 'vile', *ritka* 'po podiranju drevja preostali del debla', *rjavica* 'rdeča mravlja', *snaha* 'nevesta', *ujec* 'vrsta žabe'.

Niti v Pleteršnikovem slovarju niti v SSKJ beseda *cepanica* nima pomena 'sekira z dolgim in ozkim listom za sekanje drv', *dedek* 'turek (goba)', *krona* 'venec', *lupač* 'stroj za lupljenje koruze', *pura* 'smrekov storž', *por* 'mrtvaški oder', *prizma* 'stranska deska pri vozu'.

V SSKJ zapisan, v Pleteršnikovem slovarju pa izpuščen je pri besedi *puta* pomen 'brenta', pri še dveh besedah, ki ju v Pleteršnikovem slovarju ne najdemo, to sta *šajba* in *južnak*, pa bi v SSKJ v ilustrativnem gradivu morda veljalo navesti tudi zgled *šipa* oz. *južni veter*.

3.4 Nove besede

Besede, ki niso zapisane niti v Pleteršnikovem slovarju niti v SSKJ, so: *bergušnica* 'hlačnica', *betlehem* 'božično drevo', *blekast* 'trebušast', *cajt* 'vreme', *ficka* 'velnica', *kolarnik* 'kolarski žebelj brez kapice', *kolaršnica* 'kolarska sekira', *kurečnik* 'kurnik', *mecl* 'velika lesena posoda za 40 kg zrnja', *mrzlak* 'severni veter', *navile* 'kup sena; v obliki polkrogle naloženo seno čez noč', *olupci* 'flancati', *podlenk* 'nosilni tram preše', *podplatnjak* 'čevljarski žebelj za zabijanje podplato', *priželjč* 'ročica pri plugu', *ratež* 'ratišče, držaj pri kosi', *roženičar* '12–14-centimetrski žebelj za zabijanje roženic', *teksar* '0,5–1,5-centimetrski štiroglat čevljarski žebelj'.

Opombe

- ¹ Izsledke raziskave slovenskogoriškega narečja sem predstavila v monografiji *Slovenskogoriško narečje* (Koletnik: 2001).
- ² Jezikovna meja med njima teče po črti od Zgornje Velke na severu do Sv. Ane na Kremberku, od tod pa se spusti v bližino Sv. Trojice in nato do Dvorjan pred Vurberkom ob Dravi.
- ³ Iz obsežnega gradiva so v pričujočem članku izbrane in predstavljene samo nekatere najopaznejše narečne besedne posebnosti.
- ⁴ Sledim pomenski razvrstitvi M. Hajnšek Holz (1989: 101–109).

Navedenke

Hajnšek Holz, Milena (1989). Narečne prvine v SSKJ. *Zbornik jezikoslovnih razprav iz slovenskega jezikoslovja*. Ljubljana: SAZU.
Koletnik, Mihaela (2001). *Slovenskogoriško narečje*. Maribor: Slavistično društvo. Zora 12.

Literatura

Pleteršnik, Maks (1894). *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
Reproducirani ponatis.
Slovar slovenskega knjižnega jezika (1995). Ljubljana: DZS.

NEKAJ MISLI O SLOVENSKI ESEJISTIKI

0 V tem prispevku se želim posvetiti dvema stvarima. Najprej bo na vrsti strnjen opis dogajanja na področju slovenske esejistika. Nato pa se bom usmeril k navajanju poetoloških značilnosti tega istega korpusa s posebnim poudarkom na zadnjih petdesetih letih.

Pojem poetika razumem tako, kot ga je opredelil E. Steiger v *Grundbegriffe der Poetik* (1946), kjer je prvi obravnaval pojme notranjega sloga liričnost, epičnost in dramatičnost.

1 Zgodovinska perspektiva slovenske esejistika nam posreduje nekaj nedvoum-nih podatkov. Prvič se posamezne esejske sestavine sicer pojavijo že v Linhartovem besedilu *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs* (1788) in nato v Čopovem *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur* (1831), vendar je to ob koncu osemnajstega in v prvih desetletjih devetnajstega stoletja tudi vse. Pravega eseja razen Vrazovega *O Dubrovčanima*, ki je bil objavljen leta 1847 v Kolu in ki je verjetno samo pogojno slovenski, v tem času Slovenci torej nimamo. Tudi druga polovica devetnajstega stoletja, ki ponudi vrsto podlistkov (Josip Stritar, Fran Erjavec, Valentin Zarnik ter Fran Levstik), ni plodnejša. In šele na koncu devetnajstega stoletja se posamezne esejske sestavine združijo v samostojno formo, tako da pri Ivanu Cankarju, Izidorju Cankarju ter Ivanu Prijateljju, mislimo seveda na spise *Bela krizantema*, *Obiski* in na knjigo *Izbrani eseji in razprave*, lahko govorimo o esejistiki.

V desetletjih pred drugo svetovno vojno je eseja več, med njegovimi pisci so med drugimi Josip Vidmar, Ivo Brnčič, Vladimir Bartol, Miran Jarc in France Vodnik.

Čas po njej pa privede do preobrata in še posebej v zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja lahko ugotovimo viden porast na področju esejistike.

Če bi obdobje od leta 1950 do leta 2000 razdelili na dvakrat petindvajset let, bi lahko ugotovili nastanek večjega števila esejev po letu 1975. To je mogoče uskladiti s tezo o tem, da imajo določena časovna obdobja zaradi svojih posebnosti po vsej verjetnosti večji vpliv na esejistično ustvarjalnost kot druga. Še posebej to potrjujejo osemdeseta in devetdeseta leta dvajsetega stoletja, ki so bila tudi sicer čas izrazitih, celo odločilnih družbenozgodovinskih premikov. Situacija razpadanja federativnega in socialističnega političnega sistema ter s tem poudarjen interes za dogodke, ki bodo sledili, in slutnja, da se bo zgodilo nekaj, kar je že iz devetnajstega stoletja zaposlovalo slovensko intelektualno ter literarno plast, je enostavno morala biti dodatna spodbuda za porast na področju esejistike. Zanimanje za teme, ki so jih leta političnega pritiska v glavnem potisnila ob stran, je v osemdesetih letih ob postopnem popuščanju oblasti začela

ponovno aktualizirati še posebej krog okoli Nove revije. Mislim na vprašanja o narodu in njegovih perspektivah v večnarodni državi ter o morebitni samostojnosti. Tu so vsaj še posledice dachauskih procesov, domobranstva, velikosrbstva ter različnih premikov na področju književnosti. Vse to so bile preveč aktualne teme, da bi jih esejistika mogla zaobiti.

Brez dvoma pa se esej s svojo notranjo ambivalentnostjo duhovno in formalno odlično prilega postmoderni duhovni paradigmi, ki na ozadju svoje morebiti najprepoznavnejše značilnosti relativizacije resnice nasprotuje mišljenjskim ter spoznavnim vzorcem, katerih cilj bi bili univerzalni sklepi.

Devetdeseta leta so prinesla tudi Rožančevo nagrado, vsakoletni natečaj za najboljši slovenski esej. Spodbuda je prišla s strani založbe Mihelač, kasneje se je pridružila Nova revija in leta 1998 je bil ustanovljen Sklad Marjana Rožanca. Nagrajenci so bili do sedaj: Drago Jančar dvakrat leta 1993 za *Razbiti vrč* in leta 1995 za *Egiptovske lonce mesa*, Jože Snoj leta 1994 za zbirko *Med besedo in Bogom*, 1996 Tomo Virk za *Ujetnike bolečine*, naslednje leto Matevž Kos za knjigo *Prevzetnost in pristranost*, nato Aleš Berger za eseje *Krokiji in beležke*, leta 1999 je nagrado za *Gnezda in katedrale* prejel Milan Dekleva, leta 2000 pa Edvard Kovač za *Oddaljeno bližino*.

Komisija, ki je nagrade podeljevala, je imela srečno roko, saj ji je uspelo med nagrajenci zbrati take, ki dejansko predstavljajo tematsko in slogovno širino slovenske esejistike ne le devetdesetih let, ampak širše. Med njimi Jančar slovensko postkomunistično izkušnjo razumeva na ozadju evropskega konteksta in je kritičen tako do liberalizma kot do klerikalizma, do obeh ideologij, ki hočeta življenje urejati na podlagi ekskluzivističnega presojanja med dobrim in slabim. Snoj ugotavlja prepad med literaturo ter (krščansko) eshatologijo, ki je le dokaz več za razklanost sveta, Virk esejizira o človekovi težnji po preseženosti in opozarja na nepremagljivo razliko med željo ter njenim udejanjenjem, hkrati govori o hrepenenju in nedosegljivosti. Kos se ukvarja s slovensko poezijo, pri tem pa svoj esejski diskurz utemeljuje na analitični predanosti obravnavanim besedilom, Berger se od ostalih loči zato, ker esejiziranje izrazito pripenja na svet neposredne osebne izkušnje, ob tem pa se še posebej posveča tudi jeziku. Deklevovi eseji so zagovor pesništva in hkrati opomin, da je poezija vez do preteklosti, sedanjosti ter prihodnosti, Kovačevi pa se z izpostavljanjem nekaterih etičnih vprašanj, na primer o pravičnosti, vrednosti in pomembnosti človeka ter o odpuščanju in odgovornosti ukvarjajo s ključnimi temami sodobnega življenja.

Že leta 1989 je revija Literatura objavila natečaj za najboljši »mini esej« in v razpisnih pogojih kot merilo presojanja navedla izbiro teme, širino miselnega horizonta, težo in prenikavost argumentacijskega postopka, referencialno bogastvo, individualno bogastvo avtorskega pristopa, pisateljsko imaginacijo in tako dalje. Najboljše eseje je nato objavljala v rubriki Nagrajeni eseji. Med pisici najdemo več bolj in manj znanih imen.

Da je esej kot določen ustvarjalni in duhovni imperativ obstajal ter da se je njegova pogostnost iz desetletja v desetletje večala, pričajo naslednji naslovi:

Generacija pred zaprtimi vrati: izbor esejev in kritik (Ivo Brnčič 1951), *Izbrani eseji in razprave Ivana Prijatelja* (1953), *Drobni eseji* (Josip Vidmar 1962), *Ideja in kritika: kritike in eseji* (France Vodnik 1964), *Eseji in kritike* (Drago Šega 1966), *Študije in eseji* (Anton Slodnjak 1966), *Esej o dramah Dominika Smoleta* (Andrej Inkret 1968), *Izbrano delo I, Kritike in eseji* (Matej Bor 1973), *Esej o deseniški Veroniki* (Matjaž Kmecl 1974), *Izbrano delo III, Eseji* (Josip Vidmar 1975), *Nevidna Ariadna: kratki eseji* (France Kosmač 1979), *Ljudje, zvezde, svetovi, vesolja: eseji o znanstveni fantastiki* (Drago Bajt 1982), *Esej o lepoti* (Josip Vidmar, 1982), *Družbena razveza: sociološko in etično naravnani eseji o povojni slovenski prozi* (Taras Kermauner 1982), *Sproti: eseji in članki* (Drago Jančar 1984), *Evropa: eseji in legende* (Marjan Rožanc 1987), *Dolgo vroče poletje, Iz knjige esejev o Guerinici* (Tomaž Brejc 1988), *O lepoti* (Boštjan M. Zupančič 1989), *Bitje in hrepenenje: eseji* (Boštjan M. Zupančič 1989), *Pravo in prav: eseji o pravni državi* (Boštjan M. Zupančič 1990), *Na slovenskem poldnevniku: predavanja in eseji* (Alojz Rebula 1991), *Brazde na vodi: izbrani eseji* (Jože Udovič 1993), *Med besedo in Bogom: eseji* (Jože Snoj 1993), *Odtisi časa: eseji, pisma, pripovedi* (Franček Bohanec 1993), *Slovenija, moja Afrika: eseji* (Silvija Borovnik 1993), *Somrak idolov: eseji* (Aleš Debeljak 1994), *O svobodi in Bogu: izbrani eseji* (Marjan Rožanc 1995), *Svetloba znotraj pomaranče: eseji* (Uroš Zupan 1996), *Dostava na dom: eseji, ver 1.3* (Miha Mazzini 1998), *Eseji z japonskih otokov: Tokio 1996* (Vladimir Kos 1997), *Gnezda in katedrale: eseji* (Milan Dekleva 1997), *Nacionalni junaki, narcisi in stvaritelji: eseji o slovenski književnosti* (Aleksander Zorn 1999).

2 In zdaj k poetiki eseja.

Esej je besedilo o nečem, kar obstaja neodvisno od morebitnega esejistovega interesa, in ko »to nekaj« spodbudi posebno, rekli bi, esejsko perspektivo, postane tema eseja. Toda namen eseja zdaj ni pokazati stvari same na sebi, ampak morebiti predvsem poudariti poseben odnos, specifično razumevanje in razvrščanje na ozadju individualnega védenjskega horizonta. Esej je potemtakem dejansko lahko tudi poskus, kaj vse je lahko konkreten ali abstrakten predmet pogojno, kot pravi temu Max Bense (Bense 1974). To istočasno pomeni, da je mogoče v esej vključiti vrsto podatkov, ki spadajo v posredno ali neposredno referenčno polje esejske teme. Verjetno bi lahko govorili o razpršeni, a vendarle v zaključen red postavljeni funkcijski mreži, pri čemer posamezni podatki pomenijo njene sestavine z dovolj natančno opredeljeno vlogo funkcije. Glede na njihovo bližino s pomenskim središčem eseja, bi jih bilo mogoče razvrstiti v koncentrične kroge, kjer bi njihov pomen padal sorazmerno z oddaljenostjo od središča.

Pri vsebinski določitvi pojma esej pomaga izvorni pomen samostalnika exagiare. Pomeni namreč tehtati in pisanje eseja je res preverjanje, dodajanje ter odzemanje pa spet preverjanje, če je skladnost s temo in namenom dosežena. Zapisano je morebiti v času mnogih teorij o tem, kaj je esej, odveč, opozarja pa

na posebno ter občutljivo razmerje, ki ga esejist hkrati postavlja do predmeta in teme ter do samega sebe.

Kaj torej določa poetiko eseja?

Za primeren pristop, po katerem je mogoče priti do odgovora, in ki je še posebej relevanten ob korpusu slovenske esejistike po letu 1980, je tisti, ki loči plast mentalnih sestavin od plasti oblikovnih, slogovnih ter jezikovnih določnic.

Mentalno plast eseja tvorijo dvom, radovednost in privlačnost, nasprotovanje enoznačnim sodbam, relativizacija, nakazovanje individualnih ocen ter osebna perspektiva. Če jih razumemo kot vrojeno sestavino človekove notranje strukture in če je rezultat teh procesov tudi esej, potem je ta zvrst v samem središču človekove dejavnosti. Povedano potrjuje dejstvo, da se je esej prvič pojavil v času in okoliščinah, ko se je posameznik osvobodil do stopnje, ki je omogočila suverenost in individualnost ter s tem refleksijo samega sebe.

Našteto, ob tem pa še kritičnost ter odgovornost do duhovne, umetniške, kulturne, zgodovinske in človeške ter narodnostne situacije in pristajanje na to, da je problem že a priori nespoznaven tvorijo ozadje, na katerem lahko nastane esej.

Drugo področje tvorijo oblikovne in slogovne značilnosti, ki z jezikovnimi postopki ter z ustreznim besedjem omogočajo nastanek eseja. Gre za to, da esej označujejo slogovna dovršenost, na principu asociativnega nizanja grajena kompozicija, živahnost in nazornost, trdna usmerjenost k cilju, jezikovna sredstva, ki preprečujejo izključevalnost trditev, ampak nasprotno omogočajo pomensko polifonijo ter dialoškost.

Za razpravljanje o notranjeslogovnih določnicah posameznih esejev pa tudi za definicijo poetiko slovenske esejistike so najpomembnejši pojmi esejističnost, interpretativnost, razpravljajnost, polemičnost, kritičnost in študitivnost. Razumemo jih kot sestavine notranjega sloga besedila. Razpravljajnost (in študitivnost) upošteva znanstvenoteoretske modele, polemičnost in kritičnost vnašata v esej sestavine kritičnega ter polemičnega odzivanja na obravnavana vprašanja. Intepretativnost problem tolmači. V esaju je prav interpretativnost pogosta, saj obravnavo načeloma vključuje v višje duhovnozgodovinske, politične, kulturne, moralne in etične zveze.

Esejističnost je prvina notranjega sloga, ki nastaja ob posebnem razmerju med emocionalnimi in racionalnimi sestavinami, skratka ob zastopanosti tistih prvin, ki so posledica čustvenih stanj na eni strani ter racionalnih procesov zavesti na drugi. Pojavlja se v različnih književnih zvrsteh in žanrih (pripovedništvo Jožeta Javorška, razprave in študije Tarasa Kermaunerja in M. Kmecla, književna kritika Denisa Poniža), predvsem pa določa esej. V smislu neizključevalnosti sodb, pozivanja k dialogu oziroma vnaprejšnjega upoštevanja različnih stališč, mnenj in ocen je funkcionalno povezana z določeno leksiko in določenimi skladenjskimi strukturami (vprašalni stavek).

Poglejmo na korpus slovenske esejistike 1950 – 2000 z vidika sloga. Ker se glavni vsebinski poudarki besedila, kamor uvrščamo notranji slog, udejanja s

pomočjo izbranih zunanjeslogovnih postopkov, bomo upoštevali tudi jezikovno področje besedil.

V splošnem lahko zapišemo, da se je slovenska esejistika razvijala v več smeri, in sicer tako, da so posamezni pisci poudarjali določene notranjeslogovne sestavine. Večinoma vse je mogoče najti že v Vidmarjevih esejih. S tem seveda ne mislimo, da so njegovi eseji pravir vseh nadaljnjih poskusov, dejstvo pa je, da je večina esejev tega pisca dejansko sinteza različnih notranjeslogovnih prvin, kar se je kasneje v tako notranje uravnoteženi strukturiranosti redko zgodilo.

Res je tudi, da nekatere, recimo razpravljalnost v *Eseju o lepoti*, mestoma prerastejo potrebe esejskega sloga, gre pa kljub temu za besedila, ki ob izraziti jezikovni dovršenosti pomenijo določen zgled.

Da trditev ne more biti daleč od resnice, potrjujejo nekateri pisci srednje in mlajše generacije: Marjan Rožanc, Drago Jančar, Jani Virk, Aleš Berger, Milan Dekleva, Uroš Zupan, Alojz Ihan, Filip Kalan in še kdo. Njihovo esejistiko namreč označuje prav »vidmarjanska« notranja uravnoteženost, ki v glavnem ne dovoljuje premočnih odmikov v razpravljalnost, interpretativnost, feljtonističnost, polemičnost ali kritičnost in satiričnost.

Povedano drugače, ob bolj in manj poudarjeni osebni perspektivi je v esejistiki navedenih piscev mogoče prepoznati nekatere od naštetih notranjeslogovnih sestavin, in sicer tako, da njihovo medsebojno razmerje omogoča izzivalnost, meditacijo, intuicijo, da preprečuje izključevalnost in napadalnost ter hkrati poudarja osebno prizadetost, skrb, dvom, tudi navdušenje in radost, ponos ter zanesenost morebiti celo slovesnost.

Nekoliko drugače je, če mislimo na jezikovni slog. Pogosto bomo namreč našli dokaze, da jezikovni postopki ne težijo k oblikovanju jezikovne strukture, ki bi bila dovršena že sama na sebi, ki bi opozarjala na živahnost in nazornost povedanega, ki bi se odlikovala po lepem izrazu. Njena vloga je drugače. Posebej pri obeh najvidnejših piscih po Vidmarju, pri Marjanu Rožancu in Dragu Jančarju je jezik »podrejen« jasnosti in natančnosti misli, omogoča logično sklepanje, preprečuje avtoritarnost sodb in ocen ter vabi k dialogu, predvsem pa usmerja k sintetičnemu zaključku. Navedene jezikovne značilnosti so bolj pregledne v Jančarjevi esejistiki.

Od te jezikovne linije se zaradi posebne pozornosti, ki je namenjena jeziku, ločijo Aleš Berger, Jani Virk in še posebej Milan Dekleva in Uroš Zupan. Zadnja dva se zaradi izkazanega interesa za lepoto jezika pridružujeta še nekaterim piscem, ki sicer svojo esejistiko usmerjajo k polemičnosti, interpretativnosti in razpravljalnosti. To so Kajetan Kovič, Jože Snoj, Tone Pavček, Bojan Štih, Edvard Kovač in Ciril Zlobec.

Zapleteno problematiko esejskega sloga je verjetno potrebno postaviti v kontekst siceršnje ustvarjalnosti slovenskih esejistov. Brez velikih težav namreč ugotovimo, da so med njimi znanstveniki in umetniki. Med prvimi predvsem humanisti, med drugimi pa pisatelji, dramatik in pesniki.

Znanost je zastopana z literarnimi zgodovinarji (Dušanom Pirjevcem, Antonom Ocvirkom, Jožetom Pogačnikom, Borisom Paternujem, Matjažem Kmeclom, Jankom Kosom, Denisom Ponižem in Tomom Virkom), s filozofi (Edvardom Kovačem, Tarasom Kermaunerjem), družboslovci (Boštjanom M. Zupančičem, Alešem Debeljakom) in naravoslovci (Alojzom Ihanom). Pesniki so Jože Udovič, Tone Pavček, Ciril Zlobec, Kajetan Kovič, Milan Dekleva, Uroš Zupan Anton Vodnik, Jože Snoj, pisatelji in dramatik Jani Virk, Marjan Rožanc, Drago Jančar, Dušan Jovanovič, Jože Javoršek, Alojz Rebula, Boris Pahor, Primož Kozak.

Na to opozarjamo zato, ker je mogoče trditi, da imajo umetniki že v osnovi drugačen interes na področju jezika in sloga kot znanstveniki, da se med slednjimi razlikujejo humanisti od naravoslovcev, da je občutek za jezik izrazitejši pri pesnikih in da je mogoče ugibati in te razlike prenesti na področje esejistike.

Pri tem je potrebno upoštevati, da ta hipotetična indukcija ne upošteva čustvenih in čutnih ter racionalnih procesov, preko katerih posameznik sprejema svet ter se nanj tudi odziva in da često zaobide individualne mišljenjske vzorce, spoznavoteoretsko fiziognomijo ter značajske poteze.

A vrnimo se k notranjemu slogu. Notranjeslogovni odmik k razpravljalnosti in študitivnosti najdemo pri Tomu Virku, Antonu Ocvirku, Jožetu Pogačniku, Dušanu Pirjevcu in še nekaterih piscih. Verjetno gre za postopek, ki je strogi literarnovedni diskurz skušal ublažiti z esejističnostjo. To je mogoče ugotoviti na dveh področjih. Prvič v jeziku, ki se od esejske pomenske širine in neobveznosti ter sintaktične individualnosti pomika v območje terminološke označevalnosti, natančnih pomenskih relacij in gramatičnih pravil. Drugič v slogovnih postopkih, ki dialoškost ter relativizem omejuje, v ospredje pa postavlja logično sklepanje in objektivno utemeljevanje.

Odmik v interpretativnost, če upoštevamo le najvidnejše notranjeslogovne značilnosti, poteka pri Aleksandru Zornu, Denisu Ponižu, tudi Edvardu Kovaču, Andreju Inkretu, Tarasu Kermaunerju, kolikor sploh gre za esejistiko, pri Tonetu Pavčku, Jožetu Udoviču, Kajetanu Koviču in Jožetu Snoju ter Alešu Debeljaku. Tolmačenje je po navadi vezano na posamezna literarna dela v smislu nove kritike (Poniž, Inkret, Zorn), presajanju filozofskih matric na področje književnosti (Kermauner). Lahko je tudi drugače, pri Snoju in Kovaču interpretacija nastaja na ozadju odnosa med bogom in človekom, pri Debeljaku pa upošteva razmerja med kulturo in politiko v socialistični Jugoslaviji.

Združevanje esejističnosti z drugimi notranjeslogovnimi in jezikovnimi določnicami gre nato še k polemičnosti, kritičnosti in satiričnosti (Bojan Štih, Dušan Jovanovič, Matevž Kos in Jože Javoršek).

3 Poetika slovenskega eseja je torej očitno usmerjena k bolj in manj posrečenemu združevanju različnih notranjeslogovnih prvin. Najpogostejše so interpretativnost, razpravljalnost in kritičnost. Res pa je tudi, da se nekaj najpomembnejših slovenskih esejistov iz zadnjega obdobja tej paradigmi izmika, mislimo na Draga Jančarja in Marjana Rožanca, Aleša Bergerja, Alojza Ihana in še koga. To

ne nazadnje ni presenetljivo, če pomislimo, da je velike ustvarjalce pravzaprav težko uskladiti z določenimi formalnimi strukturami, čeravno so sami s svojim delom sodelovali pri njihovem ustvarjanju.

Literatura

- Adomo W. Theodor, 1999: Esej kot oblika. *Beleške o literaturi*. Ljubljana: CZ.
- Bense Max, 1974: Esej in njegova proza. *Dialogi X/9*.
- Berger Aleš, 1998: Krokiji in beleške. Maribor: Obzorja.
- Blatnik Andrej, 1996: Gledanje čez ramo. Ljubljana: Aleph.
- Debeljak Aleš, 1992: Pisma iz tujine. Ljubljana: Mihelač.
- Debeljak Aleš, 1994: Somrak idolov. Celovec: Wieser.
- Ihan Alojz, 1997: Platon pri zobozdravniku. Ljubljana: CZ.
- Ihan Alojz, 2000: Devet božjih zapovedi. Ljubljana: Študentska založba.
- Inkret Andrej, 1980: Izbranci. Ljubljana: CZ.
- Jančar Drago, 1999: Konec tisočletja, račun stoletja. Ljubljana: MK.
- Kermauner Taras, 1993: Bog in slovenstvo. Verskokulturni eseji. Ljubljana: Družina.
- Kmecl Matjaž, 1996: Mala literarna teorija. Ljubljana: M&N.
- Kos Janko (ur.), 1979: Sodobni slovenski esej. Ljubljana: MK.
- Kos Janko, 1979: Esej in Slovenci. *Sodobnost XXVII/1*. 39-56.
- Kos Janko, 1995: Očrt literarne teorije. Ljubljana: DZS.
- Kos Matevž (ur.), 2000: The Slovenian Essay of the Nineties. Ljubljana: Slovene Writers' Association.
- Košuta Miran, 1996: Krpanova sol. Književni liki in stiki na slovenskem zahodu. Ljubljana: CZ.
- Kovač Edvard, 2000: Oddaljena bližina. Ljubljana: MK.
- Kovič Kajetan, 1980: France Prešeren ali Kako biti pesnik. *Sodobnost XXVIII/12*. 1066-1075.
- Kovič Kajetan, 1994: Krasàn, solzàn ... *Razgledi 14. oktober, 19*. 36-38.
- Kovič Kajetan, 1998: Dialog z Župančičem. *Sodobnost XLVI/6-7*. 491-499.
- Kumanner Taras, 1982: Družbena razveza. Ljubljana: CZ.
- Medved Andrej, 1996: Spisi in razlage: Kritični eseji 1968-1996. Koper: Obalna galerija.
- Mikeln Miloš, 1997: Nove meje slovenske svobode. Eseji o miselnosti, narodni in družbeni, pri Slovencih. Ljubljana: knjižna zadruga.
- Pogačnik Jože (ur.), 1981: Eseji o kulturi. Ljubljana: CZ.
- Pogačnik Jože, 1980: Uvod v branje. *Sodobni hrvaški esej*. Ljubljana: MK.
- Pogačnik Jože, 1996: Ponoreli kompasi. Maribor: Obzorja.
- Poniž Denis, 1989: Esej. *Literarni leksikon 33*. Ljubljana: DZS.
- Poniž Denis, 1993: Črtomirovo slovenstvo. Ljubljana: CZ.
- Rebula Alojz, 1991: Na slovenskem poldnevniku. Maribor: Obzorja.
- Rožanc Marjan, 1991: Brevir. Ljubljana: založništvo slovenske knjige.
- Rožanc Marjan, 1995: O svobodi in bogu. Ljubljana: Mihelač.
- Rupel Dimitrij, 1981: Besede in dejanja. Od moderne do (post)modernizma. Literarnosociološki eseji. Koper: Lipa.
- Snoj Jože, 1993: Med besedo in bogom (so pesniki). Maribor: Obzorja.
- Snoj Jože, 1999: Metamorfoza groze. Ljubljana: Slovenska matica.
- Solar Milivoj, 1989: Esej o eseju. *Teorija proze*. Zagreb: SNL.

- Udovič Jože, 1993: Brazda na vodi. Izbrani eseji. Ljubljana: Mihelač.
- Virk Jani, 1997: Tekst in kontekst. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Virk Jani, 2000: Strah pred naivnostjo. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Zadравac Franc, 1966: Pogledi na besedno umetnost (1945-1965). *Dialogi* 1/9. 10, 11.
- Zadравec Franc, 1962: Slovenska literarna kritika in esejistika. *JiS VIII/1-2*.
- Zadравec Franc, 1967: Književna esejistika in kritika. Jože Koruza in Franc Zadравec: Slovenska književnost 1945-65. Ljubljana: Slovenska matica.
- Zorn Aleksander, 1999: Nacionalni junaki, narcisi in stvaritelji. Ljubljana: MK.
- Zupan Uroš, 1996: Svetloba znotraj pomaranče. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Zupančič Boštjan M., 1990: Pravo in prav.
- Zupančič Boštjan M., 1990: Bitje in hrepenenje. Ljubljana: Emonica.
- Zupančič Boštjan M., 1992: Od blaznosti do blagoslova. Ljubljana: Društvo 2000.

**O FRANCOSKEM IN ITALIJANSKEM PREVODU *HASANAGINICE*
MARKA BRUEREVIČA DESRIVAUXA (1765?-1823)**

Bruerevičev francuski prijevod *Hasanaginice* nije samostalno objavljen nego se nalazi u drugom izdanju putopisa F. C. H. C. Pouquevillea *Voyage dans la Grèce*, (Paris 1826). Budući da je bio Bruère vrstan stihotvorac iznenaduje činjenica da je prijevod pisan u prozi. Vjerojatno je bila to samo podloga za kasniji, dotjerani prepjev. »Bruèrov« talijanski prijevod *Hasanaginice* se nalazi međutim u do sada malo poznatom Bruèrovom rukopisu koji je pohranjen u »Slovanskoj knihovni« Ministarstva vanjskih poslova u Pragu. Taj je rukopis priredio Bruèrov prijatelj Marko Marinović povodom desete obljetnice pjesnikove smrti u nadi da će se što prije objaviti kao knjiga. Međutim, uvjeren da se radi o Bruèrovom prijevodu, greškom je unio talijanski prijevod *Hasanaginice*, dok je u istinu taj prijevod nastao ispod pera Alberta Fortisa.

Marc Bruère Desrivaux (1765?-1823) je bil po rodu Francoz. Njegov oče René Charles Desrivaux je bil francoski konzul v Dubrovniku. Mali Marc je prišel tja kot otrok, se tam šolal in izobrazil ter tako vzljubil dubrovniško okolje, da je kasneje pohrvatil svoj priimek v Bruerević. Bil je izreden jezikovni talent: doma je govoril francosko, v šoli se je naučil latinščine in italijanščine, od prijateljev hrvaščine. Medtem ko so v 18. stoletju slavni Dubrovničani kot npr. Kunić, Stay, Bošković, Zamagna pisali svoje pesnitve v latinščini, je Bruère svoje najboljše pesmi zapisal v hrvaščini, istočasno pa je pesnil tudi v italijanščini, latinščini, manj v francoščini.

Ob podrobnejši analizi njegovih del lahko ugotovimo, da se je sprti zavestno odločal za pisanje v enem ali drugem jeziku. Njegove hrvaške pesmi so odraz njegovih najintimnejših doživetij, prežete so s subtilno melanholijo in nam odkrivajo pesnika pod vplivom latinskih elegikov Katula, Tibula, Propercija, pa tudi v globokem sozvočju s Horacijevim »carpe diem«. Sam je bil namreč odličan prevajalec latinskih klasikov (proslavil se je med drugim kot najboljši prevajalec Horacija v latinščino v 18. stoletju), pa tudi sodobnikov, ki so pesnili v latinščini. Pesmi v Horacijevem duhu je posvečal prijateljem Andru Altetiću, Petru Aletiću, Antonu Sorkočeviću in drugim, ko je živel daleč proč od Dubrovnika kot konzul v Travniku in Skadru. V tem smislu lahko prištevamo Bruereviča za največjega hrvaškega pesnika na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Poleg tega se je v hrvaški književnosti proslavil s komedijo *Vjera iznenada*, v kateri je duhovito prikazal življenje dubrovniškega meščanskega sloja s konca 18. stoletja.

Očeta je nasledil v diplomatski karieri najprej kot konzul v Travniku in Skadru, nato se je vrnil v Dubrovnik, kjer je ostal do l. 1816. Vrnil se je nato v Pariz, kjer je ostal do l. 1823, ko je bil imenovan za konzula v mestu Tripolisu v Siriji. Toda na poti v Sirijo je zbolel in umrl na otoku Cipru. (1)

Večina Bruèrovih pesmi leži še v rokopisu. V glavnem so bile objavljene le njegove pesmi in komedija v hrvaščini (2), zelo malo je bilo tiskanih latinskih pesmi. (3) Zelo obsežna je njegova produkcija v italijanščini, vendar so objavljene pesmi zelo redke in segajo na začetek 19. stoletja, ko je bil Bruerević še živ. (4) Največ jih leži še neraziskanih v rokopisu. (5)

Kar se tiče njegove francoske produkcije, je situacija paradokсна. Vemo, da se je Bruerević v svojih diplomatskih službenih zapisih posluževal odlične francoščine, pa vendar, čeprav je bil po rodu Francoz, svojih umetniških del ni pisal v maternem jeziku. O tem tudi poroča prijatelj Antonu Sorkočeviću. (6) Rad pa je prevajal iz francoščine, v francoščino naj bi prevedel tudi slavno narodno pesem *Hasanaginico*. Pogojniki je pri tem obvezen, ker je baje napisal samo osnutek za kasnejši izpopolnjeni prevod.

O Bruèrovem prevodu *Hasanaginice* je izčrpno pisal Rudolf Maixner v članku *Bruerovićeve francuski prijevod Hasanaginice* (7), kjer je navedel v celoti pesnikov prevod v prozi te slavne narodne pesmi. Prevod ni doživel samostojne objave, pač pa ga je zapisal francoski zdravnik François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville v svojem potopisu *Voyage dans la Grèce* in sicer v 2. izdanju iz l. 1826. (8) Pouqueville je bil od l. 1806 do l. 1816 francoski generalni konzul v Janini. V svojem potopisu trdi, da mu je omenjeno narodno pesem v prevodu osebno izročil Marko Bruerević v Dubrovniku, tako namreč sam pravi v omenjenem *Voyage dans la Grèce: Voici cette pièce telle que la traduction m'en fut donnée à Raguse par fue Marc Bruère, consul de France*. (8)

Bruèrov prevod naj bi bil eden izmed 17 prevodov *Hasanaginice* v francoščino (med drugimi so *Hasanaginico* prevedli Charles Nodier, Prosper Mérimée, Claude Fauriel) (9), po Maixneru naj bi nastal po bernskem anonimnem prevodu iz l. 1778. Maixner v svojem članku natančno primerja anonimni bernski prevod v prozi z Bruèrovim in ugotavlja, da imata veliko skupnih točk, vendar se Bruère tudi marsikje oddaljuje od bernskega prevajalca. (10) Slednji se popolnoma naslanja na Fortisov prevod, saj se namreč v tem primeru *Hasanaginica* nahaja v sklopu celotnega prevoda Fortisovega potopisa *Viaggio in Dalmazia*.

Pri Bruèrovem prevodu preseneča dejstvo, da je *Hasanaginica* zapisana v prozi, česar si od tako odličnega verzifikatorja ne bi pričakovali. Če se je Bruerević pri prevajanju latinskih klasikov spopadal z vprašanjem akcentuativne in kvantitativne metrike, le težko razumemo, zakaj bi mu deseterec narodne pesmi povzročal težave. Charles Nodier je npr. v časopisu »Télégraphe Officiel des Provinces Illyriennes« (33/1813) komentiral in tekoče prevedel nekaj odlomkov *Hasanaginice* v desetercih. (11) Bruerević je po vsej verjetnosti prijatelju Pouquevillu posredoval le osnutek prevoda, ki ga je nameraval izpopolniti in prepesniti v verze.

Da je dobro poznal ne samo hrvaški original *Hasanaginice* v Fortisovi varianti, temveč tudi Fortisov italijanski prevod iz potopisa *Viaggio in Dalmazia*, nam dokazuje tudi italijanska verzija *Hasanaginice* (*Canzone dolente della*

sposa d'Asan) v do sedaj še malo znanem Bruèrovem rokopisu *Poesie illiriche, latine ed italiane*, ki ga hrani »Slovanská knihovna« Ministrstva za zunanje zadeve v Pragi.(12) V tem rokopisu je Bruèrov prijatelj Marko Marinović l. 1833, ob desetletnici pesnikove smrti, zbral najbolj znane Bruèrove pesmi. Na tihem je upal, da jih bo tudi izdal ob pomoči ruskega častnega konzula v Dubrovniku Jeremije Pagića, kateremu je prav s tem namenom tudi posvetil rokopis. (13) Pesmim je dodal tudi italijanski prevod *Hasanaginice* trdno prepričan, da je avtor prevoda Bruerević. Toda dovolj je le bežno preleteti ta »Bruèrov« prevod, pa je brž jasno, da gre v resnici za Fortisov prevod slavne narodne pesmi, ki ga je po vsej verjetnosti Bruère hranil med svojimi papirji z namenom, da bi prej ali slej tudi sam izdal *Hasanaginico* v italijanščini.

Kljub temu da si je Marinović veliko prizadeval, rokopis ni doživel tiskane izdaje. Večino hrvaških pesmi je skoraj dvajset let kasneje objavil Medo Pucić v antologiji *Dubrovnik, cvijet narodnoga knjižtva* (večinoma so to pesmi, ki so doživele tiskano izdajo tudi v novejšem času) (14), medtem ko latinske pesmi, predvsem pa bogata bera italijanskih, še čaka na izdajo. Upajmo, da bo čim prej napočil čas, ko bo hrvaška literarna zgodovina primerno ovrednotila delo tega francoskega diplomata, ki se je ne samo popolnoma udomačil v Dubrovniku, temveč se je razvil v najpomembnejšega hrvaškega pesnika na prehodu iz 18. v 19. stoletje.

Opombe:

- 1) Glede življenjepisa Marka Bruerevića prim. *Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća*, PSHK (19) (priredio R. BOGIŠIĆ), Zagreb 1972, 283-284.
- 2) Glede hrvaških pesmi gl. zgoraj omenjeni *Zbornik* (op. 1), str. 289-321, za komedijo *Vjera iznenada* pa *Komedije XVII. in XVIII. stoljeća*, PSHK (20) (priredio M. FOTEZ), Zagreb 1967), 383-419.
- 3) Za latinske objavljene pesmi gl. *Hrvatski latinisti / Croatici auctores qui latine scripserunt II / Pesci 17. – 19 stoljeća / Auctores saec. XVII. – XIX.*, PSHK (3) (priredili V. GORTAN i V. VRATOVIĆ), Zagreb 1970, 877- 893.
- 4) Glede tega prim. ciklus sonetov *Per la nascita del re di Roma. Poesie del signor Marco Bruère*, Martecchini, Ragusa 1811.
- 5) V tem smislu sta zelo važna rokopis Pavlović-Gracić (mscr. 36) (PAD / Povijesni arhiv Dubrovnik) in rokopis IV A 68 Arhiva Hrvške akademije znanosti in umetnosti (HAZU).
- 6) Gl. M. PUCIĆ, uvod v antologijo *Dubrovnik, cvijet narodnoga knjižtva*, Dubrovnik 1851, 17-18.
- 7) Gl. R. MAIXNER, *Bruerovićeve francuski prijevod »Hasanaginice«*, GPKH, 28, Zagreb 1962, 389-398.
- 8) Gl. R. MAIXNER, *op.cit.*, 390.
- 9) Gl. R. MAIXNER, *l.c.*
- 10) Gl. R. MAIXNER, *op.cit.*, 394-395.
- 11) Gl., R. MAIXNER, *op.cit.*, 390.
- 12) V omenjenem rokopisu se prevod *Hasanaginice* nahaja na str. 75-80.

- 13) Točen naslov omenjenega rokopisa se glasi: *Poesie Illiriche, Latine ed Italiane, / composte dal Signor Marco Bruère, / già Console generale di Francia / in Travnik, Albania, e Tripoli di Siria, / Raccolte / da Marco Marinovich, / e dedicate / all'Illustrissimo Signore / Il Signor Jeremia Paghich / Consigliere Onorario di S. M. Imperatore di tutte le Russie, suo Console a Ragusa, e Cavaliere di S. Anna.* V rokopisni zvezek je Marinović vnesel kratek Bruèrov življenjepis, nekaj lastnih pesmi, posvečenih Bruereviću, nekaj epigramov Bruèrovega prijatelja in odličnega latinskega pesnika Džona Rastića, prav tako posvečenih Bruèru, med hrvaškimi Bruèrovimi pesmimi tiste namenjene prijateljem Andru Altestiću, Petru Aletiću, italijanski prevod Rastićeve latinske hvalnice otoku Lopudu, pa še pesmi z dubrovniško socialno tematiko kot *Čupe, Spravljenice, Zvezdoznance*. Med italijanskimi pesmimi zasledimo med drugimi že omenjeni ciklus sonetov *Per la nascita del Re di Roma* (gl. op. 4), nastalih ob rojstvu Napoleonovega sina, med latinskimi pa na isto temo sapfično odo *In regis Romae natalibus*.
- 14) Prim. M. PUCIĆ, *op.cit.*, 19-53.

TVORJENKE V ROKOPISU Z GORNJEGA SENIKA

0 Uvod

Rokopis sem dobila pri neki gornjeseniški družini, zapisal ga je Jožef Grebenar leta 1893, kar zveemo iz rokopisa, saj je na dveh mestih zapisano: „*Grebenar Jozsef je eto knigo piszo vu leti 1893*”. Rokopis vsebuje 24 pesmi, in sicer nekaj Marijinih pesmi, koledno pesem, pesem o bogastvu, pokori, svetem obhajilu, velikonočno pesem, nekaj pesmi o Kristusovi zadnji večerji in še nekaj o smrti.

Prepisovalec rokopisa je uporabljal madžarski črkopis. Za prepis so značilne prepisovalske interference, segmentacija besed je po slišanju, skupaj je zapisano po več besed, *npr.: kajbiga, kmariji, zveseljom, okako, ktebi, kajszi, kameje, kabi, dasze, damije, dapotvojoj itn.*

Besedišče rokopisa izvira z območja verske cerkvene rabe: *Jézus, Mária poszliüni nasz, Josef, Mária Divicza, na Kalvarii, odpüscsenyé pri Jézusi, nebeszka Kralicza, dika boidi Bougi ipd.* Prepis je v porabskem gornjeseniškem narečju, iz rokopisa je razvidno, da porabski govor tudi v tem času vsebuje sposojenke iz nemščine (*ober nature, mantranov, gli, ober té, gvanta, zbrisi doli, dol spadne, vö tekli itn.*) in veliko prevzetih besed iz madžarščine (*orsági, seregov, példo, tánczajo, vnougo féle, gyöngyom, czifrale szo, sze lanczali itd.*).

V rokopisu niso posebej označene z diakritičnim znamenjem niti dolžine samoglasnikov niti naglasno mesto niti ozkost pri e in o, vendar se ponekod v besedilu pojavlja diakritično znamenje pri e in a (*é, á*), kar pa kaže na to, da sta *é* in *á* neposredno prevzeta iz madžarščine (*orsági, hváli, libléni, veszélje, vusgyé, vrági, bogásztvo, Jézusi ipd.*).

Poleg samoglasnikov *i, o, u, e (é), a (á)* se še pojavljata *ü (düsa, lüszto, poszliüni, drüga, hüdi ...)* in alofon *ö* iz *u* ali *e* pred *r*, običajno za *v* (*vörna, vöpokasi, vöra, vötekli ...*) ter dvoglasnika *ei/ej* za stalno dolgi jat (*npr.: zvejzda, teilo/tejlo, greih, czvejt, mejsecz, lejpi itn.*) in *ou* za dolgi etimološki *o* in za stalno dolgi nosni *o* (*pomoucs, Boug, tou, nyou, z nouszom, moucs, siroutam ipd.*). Pisava samoglasniškega *r* ni enotna, se zapisuje na različne načine, in sicer večinoma kot *r* (*prva, krscsanszka, odvrni, precsrni, smrti, srczom, mrzli, csrvom*), v posameznih besedah tudi kot *er* ali *ar* (*npr.: merjé, csarna, obarnouti*).

V soglasniškem sestavu je večinoma ohranjen palatalni *nj*, ki je zapisan z madžarskim dvočrkjem *ny*: *nyemi, nyegova, preklinyati, nyihov, zvelicsanye, kamenyem itd.*, ponekod pa je palatalni *nj* izgubil mehkost in dal trdi *n*: *ogyen, kamene, knigo*; palatalnost pri *l* pa se je izgubila: *zemla, kralicza, lidje, nevolni, hváleno, zemelszki*. Končni *-m* večinoma ostaja (*sinom, mam, zbougom, saloszt-nim, szrczom, sztráhom, nemska*), premena v *-n* je redka (*gronszki, Vüzen, vüzenszke*). Mehkonebni pripornik *h* v posameznih besedah izginja (*vala, vali*), v končnici *-ah* v mestniku množine pa preide v *-j* (*v jaszliczaj, v palacsaj, v ple-*

nicza itn.). Zvočnik j je zapisan kot j ali dj, narečno se pojavlja tudi gy: *drevje, rodjeno, lidje, angyel, gyente, kotrigye, vusgyé*. Ustnično-zobni v ostaja zapisan v vseh položajih: *okincsevna, angyelov, pasztérov, molitev, navküip, vragow, nyihov itn.*, le izjemoma se v premenjuje z nezvenečim f: *gizdafczi, czfelo...* Značilna je ohranjena opozicija zvenečnost:nezvenečnost, le v posameznih leksemih se pojavljajo nezveneči nezvočniki namesto zvenečih: *bresz tébe, obrasz, jasz, kris*.

Pri razvrstitvi tvorjenk sem upoštevala naslednje:

- (1) besednovrstno pripadnost tvorjenke (ali je samostalnik, pridevnik, glagol, prislov);
- (2) osnovno motiviranost (ali je samostalnik iz glagolske, pridevniške, samostalniške in prislovne podstave itn.);
- (3) pripadnost tvorjenke k besedotvorni vrsti (ali je izpeljanka, zložanka, sestavljenka, sklop);
- (4) besedotvorni pomen tvorjenke (npr. vršilec dejanja, vršilnik dejanja, dejanje, rezultat dejanja itd.).

1 Samostalniške tvorjenke

Samostalniške tvorjenke so iz glagolov, pridevniških in samostalniških besed, redko tudi iz prislovov in povedkovnikov.

1.1 Samostalniki iz glagola

1.1.1 Samostalniške izpeljanke iz glagola

Izpeljanke iz glagolskih podstav potrjujejo pet besedotvornih pomenov: vršilec dejanja, vršilnik dejanja, dejanje, rezultat dejanja in mesto dejanja.

1.1.1.1 Vršilec dejanja (*tisti*, *ki pase* > *pas-tér*)

Tako še pripone:

-a	<i>sluga</i> ;
-ec	<i>sodec</i> ;
-iš	<i>koudiš</i> ;
-iteo	<i>zveličiteo, odküpiteo, storiteo</i> ;
-nik	<i>zaročnik, zagovornik, võrnik</i> ;
-enik	<i>vučenik</i> ;
-ter	<i>pastér</i> ;
-tor	<i>prokator</i> .

Vsa obrazila so moškega spola, prevladujoče izpeljanke so z obrazilom –iteo, ki je narečna vzporednica za knjižni –itelj, ter z obrazilom –nik. Narečno obrazilo –iš je za knjižni –ač in obrazilo –tér za –tir. Posebnost je –ec pri *sodec*, kjer je v knjižni slovenščini –nik (*sodnik*).

1.1.1.2 Vršilnik dejanja (*tisti, ki brüsi > brüs – alo*)

- ∅ *cvejt;*
- a *rousa, kosa;*
- njava *sküšnja;*
- alo *brüsalo;*
- stvo *vrastvo.*

Tvorjenk z besedotvornim pomenom vršilnik dejanja je zelo malo, zastopani pa so vsi trije spoli.

1.1.1.3 Dejanje (*to, da se viüpa > viüpa -nje*)

- ∅ *pomouč, srd, sram, joj;*
- tek *žitek;*
- ot *život;*
- azen *bojazen;*
- av *lübav;*
- ezen *lübezen;*
- a *pokoura, kaštiga, hvala/vala, sila;*
- (l)anca *grmlanca, bliskanca;*
- ba *hodba, obramba;*
- (a)nje *viüpanje, roupanje, jaokanje, škripanje, čakanje, pokapanje, spominanje, stanje;*
- enje: *stanenje, nakanejnje, premine(j)nje;*
- o: *delo;*
- tje: *prišestje.*

Samostalniških izpeljank iz glagolske podstave je po številu tvorjenk in obrazil največ za pomen dejanja, najbolj tvorno obrazilo pa je **-(a)nje, -enje**, poleg tega še **-a** in **-∅**.

1.1.1.4 Rezultat dejanja (*to, kar se rani > ran -a*)

- ∅ *trüid, sad, račun;*
- ek *ostanek;*
- a *dika, vöra, rana;*
- nja *prošnja;*
- itev *molitev;*
- sem *pesem;*
- anje *odpüščanje, djanje, zveličanje, dugovanje, skvarjenje, pitanje;*
- enje *imenje;*
- eo *pogibeo;*
- nje *senje;*
- tje *prebitje.*

Najpogostejša izpeljava je z obrazilom *-anje*, pa tudi z $-\emptyset$ in *-a*, ostala obrazila so zastopana s po enim primerom.

1.1.1.5 Mesto dejanja (*tam, kjer se obeša > obeš -elnik*)

- ec *konec;*
- elnik *obešelnik;*
- tek *začetek.*

1.1.2. Samostalniške zloženke iz glagola

V rokopisu sta samo dve samostalniški zloženki z glagolsko sestavino v podstavi: *blagoslov, goristanenje < to, da se stane gor*, obe sta z besedotvornim pomenom dejanja.

1.2 Samostalniki iz pridevnika

1.2.1 Samostalniške izpeljanke iz pridevnika

Izpridevniške samostalniške izpeljanke obsegajo tri besedotvorne pomene (nosilec lastnosti, nosilnik lastnosti, lastnost oz. stanje, kjer je zajeta tudi konkretizirana lastnost). Največ tvorjenk je pri pomenski skupini lastnost oz. stanje in konkretizirana lastnost.

1.2.1.1 Nosilec lastnosti (*tisti, ki je bogat > bogat -ec*)

- ec *bogatec, svec, gizdavec, preklec, znanec, mrtvec;*
- ik *krščeničnik, vörniki, dužnik, grejšnik/greišnik;*
- i *hüdi, velki, mali, jedini, bogati, navzouči, preminouči;*
- mak *siromak.*

Prevladujejo izpeljanke na *-ec, -ik* in konverzne tvorjenke na *-i*, pri katerih je kot posebnost tvorba iz deležnika (*navzouči, preminouči*).

1.2.1.2 Nosilnik lastnosti (*tisti, ki je svet > svestvo*)

- $-\emptyset$ *zlat;*
- ica *pravica;*
- da *pravda;*
- stvo *Trojstvo, sves(t)vo;*
- tvo *Bo(j)žtvo.*

1.2.1.3 Lastnost in konkretizirana lastnost (*to, da je britko > britk - ost*)

- a *slobouda;*
- ošča *milošča;*
- ina *vročina, starina;*
- outa *lepouta/lepota, dobrouta;*
- ouba *hüdouba;*

- ost** *milost, mladost, ponižnos(t), bloudnost, dvojnost, sladkost, grdost, zmožnost, stalnost, gizdost, nestalnost, srditost, jakost, britkost, čemernost, čalarnost, nevörnost;*
- je** *zdravje, veselje, poštenje;*
- stvo** *bogastvo, blajženstvo;*
- štvo** *siromaštvo.*

Izpeljava z obrazilom **-ost** je izredno produktivna, kar je značilno tudi za knjižni jezik. Tovrstne izpeljanke so oblikovane tudi iz sestavljenih pridevniških podstav (*nevören*).

1.3 Samostalniške tvorjenke iz samostalnika

Samostalniške tvorjenke so lahko nemodifikacijske in modifikacijske.

1.3.1 Nemodifikacijskih izpeljank iz samostalniških podstav je malo, obsegajo tri besedotvorne pomene (to so: opravkar, opravilnik, lasnost oz. stanje, kjer je zajeta tudi popredmetena lastnost). Za pomen opravkarja oz. opravilnika najdemo v rokopisu le po en oz. tri primere, največji obseg izpeljave pa lahko ugotovimo za pomen lastnosti oz. stanja. Ostali pomeni pa v besedilu niso zastopani.

1.3.1.1 **Opravkar** (*tisti, ki je član organizacije: red -ovnik*)

-ovnik redovnik.

1.3.1.2 **Opravilnik** (*predmet, ki ima s čim opraviti: potrejp –čina*)

- a** *düša;*
- čina** *potrejpčina;*
- aj** *naročaj.*

1.3.1.3 **Lastnost oz. stanje in popredmetena lastnost**

(*to, da je povezano z zakoni > zakon –stvo*)

- ota** *strahota;*
- ost** *bojaznost, lübeznost, vüpoznost;*
- stvo** *paidastvo, zakonstvo, gospostvo, kralestvo, dovinstvo;*
- (š)tvo** *tivarištvo, hištvo.*

V pomenski skupini lastnost in popredmetena lastnost oz. stanje je najbolj produktivno obrazilo **-stvo**. Na drugem mestu so pa po pogostosti tvorjenke na **-ost**.

1.3.2 Pri modifikacijskih samostalniških tvorjenkah ločimo dva tipa tvorbe: modifikacijsko izpeljavo in sestavljanje.

1.3.2.1 V gradivu so zajete štiri pomenske skupine modifikacijskih izpeljank, in sicer feminativi, skupna imena, izpeljanke s pomenom manjšalnosti in stopnjevitosti.

1.3.2.1.1 Feminativi

- a *patrona;*
- ica *kralica, pomočnica, zaročnica, devoičica, divica;*
- ka *devojka.*

1.3.2.1.2 Skupna imena

- a *deca;*
- vina *jejstvina;*
- je *kamenje, cjetje, drevje;*
- stvo *lüstvo, robstvo.*

1.3.2.1.3 Manjšalno

- ec *bratec, klinčec, venčec;*
- ek *sinek, Jezušek, cvejtek;*
- ica/-ice *štalica, vejčica, grlica, roužica, ftičica, düšica, jaslice;*
- ce *detece.*

1.3.2.1.4 Stopnjevito

- (i)n *gospodin, gospon;*
- ot *grehot.*

1.3.2.2 Sestavljenke

V besedilu se pojavljajo samostalniške sestavljenke samo z enim predponskim obrazilom (ne-) in so pomensko vezane na lastnost.

- ne- *nevoula, nestalnost, nevörnost.*

1.4 Samostalniške izpeljanke iz prislova in povedkovnika

Izpeljanke iz prislovnih in predikativnih podstav izražajo le dva besedotvorna pomena (predmet ali stvar, ki pove to, kar izraža prislov v podstavi, lastnost ali stanje).

1.4.1 Predmet ali stvar, ki pove to, kar izraža prislov v podstavi

- ja *večerja.*

1.4.2 Lastnost ali stanje

- ost *radost, žalost.*

2 Pridevniške tvorjenke

Pridevniške tvorjenke so nastale iz glagolov, samostalniških in pridevniških besed ter iz prislovov.

2.1 Pridevniške izpeljanke iz glagolov

Pridevniške izpeljanke iz glagolskih podstav obsegajo tri pomenske skupine, in sicer so deležniki, stanjski pridevniki in naklonski pridevniki.

2.1.1 Deležniki

- eč(i) *cveteči, hodeči, boječi, stoječi, smrdeči, veseleč;*
- (j)ouči *živouči, joukajouč, preminouči;*
- vši *preminivši;*
- av *lūbav.*

2.1.2 Stanjski pridevniki

- an(i) *poslani, dani, pitani, neskončan, zvezani, prepisani, zozidani, skazan;*
- (j)en(i) *razločen, vküpspravljen, ostavljeni, posvečeni, libleni / lūbleni, zagrajeni, smileni, hvalen, napunjeni, nezgovorjeni, spravljen, zakrivljeni, vömorjeni, razglašen, prikapčeni, koronjeni, rodjeni;*
- n(i) *nepokorni, želni, rodni, zmožen/zmožni, plačni, tüžen/tužen, prepoveden;*
- tev *mrtev.*

2.1.3 Naklonski pridevniki

- av(i) *zapovedav, gingavi;*
 - ast(i) *pičasti, zavijasti.*
- Vsi izražajo nagnjenost.

2.2 Tvorba pridevniških besed iz pridevniških podstav je lahko modifikacijska in nemodifikacijska. Modifikacijska je v primerih izpeljevanja in sestavljanja, medtem ko je zlaganje in sklapljanje nemodifikacijsko.

2.2.1 Izpeljanke iz pridevnikov zajemajo pomene, ki izražajo primerniško stopnjo lastnosti in jasnejšo uvrstitev med pridevnike. Na ta način so tvorjeni tudi vrstilni števniki iz glavnih.

2.2.1.1 Primerniki

- ejši *friškejši, prednjejši;*
- ši *dragši, lepši, bougši.*

Pripisno obrazilo *-ji* za tvorbo primernika ni zastopano, poleg tega je še zanimiv primernik iz narečne podstave (*friškejši*) ter obliki *dragši, bougši* za knjižno *dražji, boljši*.

2.2.1.2 Jasnejša uvrstitev med pridevnike

-ni *milostivni, okinčevni.*

2.2.1.3 Vrstilni števniki

Iz glavnih števnikov se izpeljujejo vrstilni, in sicer s pridevniško končnico za posamezne spole. V rokopisu so zastopani vrstilni števniki ženskega spola.

-a *peta, šesta, sedma, osma, deseta, edenajsta, dvanajsta, trinajseta, štirinajsta, petnajseta, šestnajseta, sedemnajseta, osemnajseta, devetnajseta, dvasetta, petdvajseta.*

Posebnost so: *prva, druga, tretja, štrta; dvaiseta i prva, dvaiseta i druga, dvasetta i tretja, dvaiseta i štrta.*

2.2.2 Sestavljenke

V gradivu se nahajajo tvorjenke s štirimi predporskimi obrazili.

naj- *najdragši, najprednejši;*

ne- *nevolni, nevoren, nesrečen, nespameten, nepokorni, nesramni, nezgovorjeni, nestalen, nemilostivni;*

ni- *nikakši;*

pre- *presveti, prečuden, predragi, prekleti, preveliki, prestrašni, prelejpi, prečni, prekratek, prebritki, prepisani, prežalosten.*

2.2.3 Nemodifikacijske tvorjenke

Nemodifikacijske tvorjenke so zloženke in sklopi.

- Pridevniške zloženke so zastopane s tremi podrednimi, in sicer *vekivečen / vekivečni, vsamogoči < tak, da je vsega mogoč, vküpspravlen < tak, ki je spravljen v küp.*

- Sklopno so tvorjeni števniki: *edenajst, dvanajst, trinajset, štirinajst, petnajset, šestnajset, sedemnajset, osemnajset, devetnajset, petdvajset.*

2.3 Pridevniki iz samostalnika

Izsamostalniški pridevniki se pojavljajo z naslednjimi pomeni: lastnostni (najpogosteje kakovostni, najdemo pa tudi obilnostne in snovne), svojilni in vrstni.

2.3.1 Kakovostni

-n(i) *hišni, volni, grejšni, srečni, čuden, voren/veren, blažajni/blajženi, večni, zobni, rušni, telni, čalarni, smrtni, čemerni, močen, nestalen, pravični, temni, žalosten.*

2.3.2 Snovni

-ni *železni.*

2.3.3 Obilnostni

- at(i) *ceckati*;
- iven *milostiven*;
- evni *sunčevni*;
- avni *brunčavni*.

2.3.4 Svojljni pridevniki

- ov(i) *Gabrielov, Jezušov, Kristušovi*;
- evi *bogacevi*;
- in *očin, pükšin*;
- eči *mrtveči, človeči*.

Priponsko obrazilo **-ov(i)** se dodaja podstavam, ki se končujejo na soglasnik (navadno podstavam moškega spola), obrazilo **-in** pa se dodaja podstavam, ki se končujejo na *-a*. Narečna posebnost je priponsko obrazilo **-eči**.

2.3.5 Vrstni pridevniki

Pri vrstnih prevladujejo izpeljanke z obrazilom **-ski**. Tipično narečno je obrazilo **-cki** (*svecki*).

- i *boži, vrajži*;
- cki *svecki, junacki*;
- ski *mourski, celarski, nebeski, peklenski, krščanski, božanjski, vogrski, viuzenski, zemelski, angyelski, istinski, gronski*;
- ški *nemški, viteški, siromaški*.

2.4 Pridevnik iz prislova

Pridevniki iz prislovnih podstav so vsi vrstni, z obrazilom **-nji**. Kot zanimivost so narečne podstave.

- nji *slednji, skradnji, včerANJI, prednji, dendenešnji*.

3 Glagolske tvorjenke

Glagoli nastajajo z modifikacijsko in nemodifikacijsko tvorbo.

3.1 Nemodifikacijsko tvorjene glagole dobimo z izpeljevanjem iz proste samostalniške in pridevniške podstave s pomočjo t.i. glagolskih primitivov.

3.1.1 Glagolske izpeljanke iz samostalniške podstave zajemajo naslednje tipe:

1. delati to, kar pove podstava:
 - ati *tancati, klečati, joukati, cilati*;
 - iti *slüžiti, hasniti*;
 - üvati *mentüvati, čüdüvati se, verostüvati*;
2. biti to, kar pove podstava:
 - iti *souditi, svedočiti*;

- üvati** *kralüvati, vojüvati;*
- 3. imeti opraviti s tem, kar pove podstava:
 - ati** *lancati, štükati se, korounati, vörvati;*
 - ti** *cvesti;*
- 4. govoriti kaj:
 - iti** *dičiti, glasiti, toužiti;*
- 5. dajati kaj:
 - iti** *hvaliti;*
 - üvati** *aldüvati, svetüvati, dariüvati.*

3.1.2. Izpridevniške glagole lahko razvrstimo v naslednje podstavne tipe:

- 1. delati tako, kot pove podstava:
 - ati** *cifrati, povekšati, pobougšati;*
 - iti** *batriti, odüriti, svejtiti, oblejdiiti.*
- 2. biti tak, kot pove podstava:
 - iti** *veseliti se, svetiti se,*
 - üvati** *žaliüvati;*
- 3. postajati tak, kot pove podstava:
 - iti** *črviviti, osloboditi;*
 - üvati** *spametüvati.*

Nekateri teh tvorjenk imajo tudi popone, take so priponsko-poponski glagoli: *svetiti se, veseliti se, štükati se, čüdüvati se.*

3.1 Modifikacijska tvorba

V to skupino tvorjenk spadajo glagoli iz glagolskih podstav, ki nastajajo s postopkom izpeljevanja in sestavljanja.

3.2.1 Modifikacijske izpeljanke

Modifikacijske izpeljanke zajemajo dva tipa tvorbe, in sicer tvorbo nedovršnikov iz dovršnikov (tudi nedovršnikov iz predponskih dovršnikov) ter modifikacije v smislu manjšanja, ljubkovanja, večanja, slabšanja. Prvi tip pomensko kaže na ponavljalnost glagolskega dejanja, drugi tip modifikacijske izpeljave pa v rokopisu ni prisoten.

- a-** *prenašati, pov(r)ačati, prepóračati;*
- ava-** *povekšavati, ošpotavati;*
- e(j)va-** *popejvati, spejvati;*
- la-** *ostavlati, spravlati, pripravlati, odstavlai;*
- üva-** *zbantüvati, čüdüvati se, mentüvati, dariüvati, privračüvati, spametüvati, smilüvati.*

Med modifikacijskimi izpeljankami je narečna posebnost nehotirano obrazilo **-la** za **-lja**.

3.2.2 Sestavljenke

Rokopis vsebuje veliko sestavljenk, ki sem jih razvrstila samo po predponskem obrazilu ne glede na njihov pomen.

do-	<i>dovedeti;</i>
na-	<i>napraviti, naroditi se, nazvejesti;</i>
o-	<i>ošpotavati, oslouboditi, obarnouti, odičiti, ostavlati, ostaviti, oditi, ostati, ostvariti, oblejdati, ogledati;</i>
ob-	<i>obdržati, ob(v)ariti;</i>
od-	<i>odkupiti, odgovoriti, odnesti, odloučiti, odbežati, odmeniti, odstaviti, odraniti, odpustiti, odvrniti, odstavljeni;</i>
po-	<i>potrejni, povehniti, poslušati, posen(i)ti, pobougšati, povekšati, požrejni, povrniti, pov(r)áčati, požgati, potemnouti, pomisliti, pogledniti, poi(d)ti, poslušati, pomreiti;</i>
pre-	<i>preklinjati, prepadniti, premisliti, preporečati, preminouti, preporečati, prebivati, preidti, prenašati, pregrešiti, prestrašiti, premineti;</i>
pri-	<i>pripravlati, privračüvati, prijimti, prinesti, pri(d)ti, pripraviti, pripelati;</i>
raz-	<i>razloučiti, raspoukati;</i>
s-	<i>skühati, skratiti, spametüvati, smilüvati, spadnoti, skončati, spožabiti;</i>
spo-	<i>spokoriti, spoznati;</i>
spre-	<i>sprevoditi;</i>
v-	<i>vjaviti, vzeti, vužgati, vgre(j)šiti, vujti, vtrgniti, včiniti;</i>
z-	<i>zveličati, zveličiti, zidti, zvejesti, zmisliti, zbrisati, zvezati, zgibiti, zbantüvati, zdržati, zgledniti;</i>
za-	<i>zamisliti, zakriti, zaspati, zadaviti, zapre(j)ti.</i>

3.2.3 Posebni tip glagolskih tvorjenk

V to skupino uvrščam dve vrsti narečnih tvorjenk, tj. zanikane glagole in glagole ob prislovih (t.i. kalke). V rokopisu je nikalni členek ob zanikanih glagolih zapisan skupaj z glagolom, ki ga zanika, kar je prava narečna posebnost: *nemrem, nespozabi, neštimate, neleži, nemarati, neznamo, nevidi, nečüje, neščeta, nejmam.*

Druga narečna posebnost glagolskih tvorjenk so glagoli, ki so nastali s kalkiranjem. Prislovi ob glagolih so dobesedni prevodi predpanskega obrazila iz nemščine oz. madžarščine (t.i. madžarskih preverbov), ki omogočajo enostavneje izraziti pomen. Tovrstne tvorjenke spominjajo na zloženke.

dol(i)-	<i>dolizbrisati, dol(i)spadniti, dolivrziti;</i>
gori-	<i>gorizdigniti, goristaniti;</i>

vküp(e)- *vküpnajti, vküpveseliti, vküpespravlati, vküpelancati;*
vö- *vöpokazati, vövržti, vö mrejeti, vöprelejati, vöpozvati, vögyenti,*
vöteçti.

4 Prislovne tvorjenke

Prislovne tvorjenke so nastale z izpeljevanjem iz glagolske, pridevniške, samostalniške in predložnozvezne podstave ter s postopkom sestavljanja in sklapljanja.

4.1 Prislovi iz glagola

-vši *preminivši;*
-ajouč *javkajouč, spravljajouč;*
-oč/eč *plačoč, žalosteč.*

Prislovi iz glagolske podstave so po nastanku deležja.

4.2 Prislovi iz pridevnika

-o *žalostno, srečno, batrivno, ponizno, prišestno, friško, dobrovol-*
no, mrtvo, vörno, ednako, nestalno, vekvečno;
-krat *večkrat, gezerokrat;*
-oug *(e)dnoug;*
-om *(naj)prvom;*
-le *prvle;*
-r *nikdar, vsigdar.*

Pri prislovih iz pridevniške podstave je najpogostejše priponsko obrazilo – **o**, ki označuje način. Obrazili **–krat** in **–oug** označujeta kratnost, tako tudi **–om**, ki je narečna ustreznica za knjižni **–ič**. Tovrstne izpeljanke so tvorjene tudi iz sestavljenih (*nestalen*) in iz zloženih pridevniških podstav (*dobrovolen*).

4.3 Prislovi iz samostalnika

-oma *vekoma, vekvekoma (iz samostalniške zloženke);*
-s *dnes.*

4.4 Prislovi iz predložnih zvez

Prislovi iz predložnih zvez so izsamostalniški in izpridevniški (s pravim predlogom ter priponskim obrazilom).

1. iz samostalniške zveze so:
na- **-e** *navöke/naveke;*
za- **-o** *zavolo;*
do- **-a** *dokonca;*
v- **-i** *vnoçi, vzimi, vleti, vnebi;*
v- **-a** *vnebesa;*
v- **-o** *vsküşnjavo;*
vu(j)- **-e** *vujdne;*

z- **-om** *zbougom.*

2. iz pridevniške so:

na- **-e** *naslednje;*

o- **-im** *oslednjim;*

po- **-om** *potom;*

za- **-o** *zato.*

4.5 Prislovi s sestavljanjem

V besedilu zasledimo sestavljenke s tremi predposkimi obrazili, med njimi je tudi obrazilo za presežnik.

naj- *najprvom, najbole;*

ne- *nestalno, nesrečno;*

pre- *prehitro, prestrašno.*

4.6 Prislovi, ki so nastali s sklapljanjem

1. pridevnika in samostalnika: *vsagden;*

2. predloga in samostalnika: *primeni, ksebi, nakoj;*

3. predloga in prvotnega pridevnika: *ktoj, potomtoga;*

4. predloga in prislova: *navküip, dokeč, naprej.*

Literatura

- Stramljič-Breznik, I. (1999) Besedotvorne značilnosti narečja ob primeru beltinskega prekmurskega slovarja. In: Logarjev zbornik. Maribor. 160 – 179.
- Stramljič-Breznik, I. (1995) Izpridevniške glagolske izpeljanke. In: Studia Slavica Savariensia 1-2. Szombathely. 52-69.
- Stramljič-Breznik, I. (1994) Tvorjenke v Košičevem Zobriszani Szloven i SzlovenkaIn: Košič in njegov čas. Budimpešta. 136-170.
- Toporišič, J. (2000) Slovenska slovnica. Maribor. Založba Obzorja.
- Vidovič-Muha, A. (1992) A szó szintaktikai szerkezete. In: Studia Slavica Savariensia. Szombathely. 38-44.
- Vidovič-Muha, A. (1985) Primeri tvorbenih vzorcev glagola. In: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana. 47 –61.
- Vidovič-Muha, A. (1988) Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zloženk. Ljubljana.
- Zorko, Z. (1994) Oblikoslovna analiza besedila Zobriszani Szloven i Szlovenka med Mürov i Rábov. In: Košič in njegov čas. Budimpešta. 128-135.
- Zorko, Z. (1989) Prekmursko narečje v Porabju na Madžarskem. In: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana. 23-35.

MILAN PUGELJ IN NOVELISTIKA GUYA DE MAUPASSANTA

Pisatelj Milan Pugelj (Kandija pri Novem mestu 3.1.1883 – Ljubljana 3.2.1929) si je pridobil priznan ugled in prijateljstvo številnih slovenskih, hrvatskih in srbskih ustvarjalcev, kot novelist pa je bil povezan tudi s širšim evropskim prostorom, morda tudi s pomočjo novelistike Guya de Maupassanta.

Prvo desetletje svojega ustvarjanja je Milan Pugelj objavljajal predvsem pesmi z motivi ljubezni, samote, hrepenenja, ki so nastajale deloma pod vplivom nove romantike na Slovenskem. Prozo je pričel gojiti okrog leta 1905, ko je pisal v glavnem lirske črtice in novele z romantičnim nabojem. Od preprostih snovi, zajetih z dolenskega življenja, se je Pugelj polagoma približal resničnemu spoznanju in pojmovanju življenjskih silnic. Tudi oblikovanje snovi je postalo tehtnejše in bolj pronicljivo, tako da na določenih mestih spominja na naturalistično umetnost Guya de Maupassanta, kar bo v prispevku natančneje prikazano.

Milan Pugelj (Kandija pri Novem mestu 3.1.1883 – Ljubljana 3.2.1929) je pisal pod psevdonimi: Ivo Danič, Mira Wagnerjeva, Milan Pregelj, Marko Petrovič in Peter Slak. Njegov oče Franc Pugelj in njegova mati Marija Muhič sta imela v zakonu šest otrok: Julijo, Teodorja, Marijo, Karolino, Emilijo in Milana. Oče je bil poklicni organist, mežnar, učitelj in je poučeval od 1856. do 1874. leta v Podgradu pod Gorjanci blizu Novega mesta. 1874. leta se je preselil v Kandijo, 1890. leta pa je kupil hišo v samem Novem mestu, na Karlovški cesti 82, sedaj Pugljevi ulici 3.

Milan je pričel pisati že v šolskih letih v Novem mestu najprej pesmi in zatem kratko prozo, a je moral prenehati obiskovati gimnazijo zaradi očetove smrti. Ob pisanju je pričel opravljati različne službe v Ljubljani, najprej časni-karsko, delal je tudi kot organist, bil je tajnik Slovenske matice, med vojno je igral na klavir v gledališkem kinu in bil je aprovizijski uradnik pri mestni občini. Nazadnje je opravljal službo tajnika Narodnega gledališča v Ljubljani, kjer je delal do prezgodnje smrti.

Njegova kratka proza je izhajala v različnih časnikih in časopisih v tistem času, veliko od tega pa je izdal v več zbirkah: *Mali ljudje* (1911), *Brez zarje* (1912), *Ura z angeli* in druge prigodbe (1912), *Mimo ciljev* (1914), *Zakonci* (1916) in (1924), *Črni panter* (1920), *Naša leta* (1920) in *Popotniki* (1927).

Pugelj je opustil novoromantične težnje šele v drugem obdobju svojega ustvarjanja. Naturalizem je najbolj viden v zbirkah novel *Zakonci* (1914), *Popotniki* (1927) in deloma v zbirki *Naša leta* (1920), kjer se biologizem najbolj razkriva v odnosu med moškim in žensko. Premiki v stilu so v teh kratkih zgodbah zelo vidni, saj je tukaj pisatelj precej bolj stvaren, kot je bil na začetku pisateljske poti, pogosto prehaja v ironijo in izgublja emocionalno barvitost.

Prav zaradi skupine takšnih novel in priljubljenega vračanja k erotičnim temam so Puglja največkrat povezovali z naturalizmom, med odločilnimi zgledi pa navajali v prvi vrsti Maupassanta in zatem tudi Čehova.

Milana Puglja so nekaj desetletij v slovenski literarni kritiki po krivici zapostavljali in omalovaževali, kar je bila prav gotovo tudi posledica uspešnosti, prodornosti četverice »modernih«, Murna in Ketteja ter predvsem Cankarja in Župančiča.

Precej dolgo je trajalo, preden so literarni kritiki priznali kvalitete njegovega dela. Leta 1948 je izšel v izdaji F. Koblarja izbor njegovih novel, ki pričajo, da sodi ta pisatelj med naše najbolj spretnne noveliste v prvi četrtini dvajsetega stoletja. France Koblar je napisal tudi spremno besedo k Izbranim novelam¹, kjer pravi, da je Pugelj realističen oblikovalec naših malih ljudi, dolenskega kmetiča, malomeščanskega zasebnika, uradnika in da riše svoj svet s pozitivistično analizo po zgledu Maupassanta in Čehova. To počne s posebnim darom za drobno tragiko in z občutkom za humor. V kratki primerjavi Puglja in Maupassanta ugotovi, da je od tega francoskega književnika Pugelj sprejel »/.../ pesimistično erotični nastroj, ki se včasih zdi celo lahkomišeln.« (Koblar 1948: 344)

Pri obravnavanju etičnih vprašanj pa je Koblar mnenja, da je Pugelj večkrat površen in ob tem se sprašuje o vzrokih umetniške nedognanosti nekaterih njegovih novel, ali z njegovimi besedami: »Čeprav je Pugelj zgodaj spoznal tudi tuje slovstvo in se je ob njem pazljivo učil, se je sam tako malo mogel razgledati v svetu in življenju, da je dolgo časa malomestno preprost, fantovsko lahkomišeln, premalo globok ali celo bohemsko površen.« (isto: 331)

Pugelj je prav gotovo zavoljo svoje odprtosti v pisateljskem iskanju in heterogenosti svoje kratke proze izredno zanimiva osebnost, ki se je razvijala vzporedno po več tirihi literarnoestetskih usmeritev. Sprejemal je tudi iz Tainovega pozitivizma, ki je neposredno ali posredno vplival na naturalistične avtorje. Ob tem je opazna tudi močna komponenta pesimizma, ki ima verjetno deloma svoj vir v Schopenhauerjevi filozofiji, iz česar je črpal tudi Maupassant, čeprav se je ta francoski avtor navduševal tudi nad evolucionizmom Herberta Spencerja. Te ideje in teorije so med drugimi nedvomno sooblikovale naturalistični determinizem avtorjev naturalizma, ki je določal njihov pogled na svet z ustreznim pojmovanjem človeka in življenja na sploh.

V literaturi se ta determinizem kaže v upodabljanju oseb, ki jih okolje in njihova dednosti podložna narava opredeljujeta včasih do take mere, da se zdi njihova svoboda slepilo. Odločitve, kolikor so jih sploh še zmožne, ne morejo preusmeriti njihovih življenjskih poti. Njihova usoda je nespremenljiva in ostane jim samo to, da se nepreklicno vdajo, ali pa se rešijo v smrt. Pri nekaterih avtorjih je močnejša determinanta socialno okolje, pri drugih narava s svojimi zakoni, v obeh primerih pa materialna oziroma fiziološka sestavina obvladujeta duhovni svet človeka.

¹ »Ob Milanu Puglju«. V: Pugelj, M. Izbrane novele. Ljubljana, 1948, 329-345.

Največ naturalističnih elementov je v Pugljevih zbirkah kratke proze Zakonci (1914), Popotniki (1927) in deloma v zbirki Naša leta (1920), kjer se biologizem najbolj realizira v odnosu med moškim in žensko oziroma v meščanskem erotičnem doživljanju v zakonu in zunaj njega. Za te novele je značilno, da so dogodivščine mož in žena prikazane večkrat lahkotno, brez tragičnosti, marsikdaj tudi komično (npr. novela Rubežen iz zbirke Zakonci).

Guy de Maupassant (5.8.1850 – 7.7.1893) pripada francoskemu realizmu, ki se nagiba v naturalizem, vendar najdemo pri njem elemente naturalizma predvsem v opisovanju ljudi in življenja z brezosebno odkritostjo.

Guy de Maupassant se je preizkusil na različnih področjih literarnega ustvarjanja: poezija, dramatika, romanopisje, potopisi in novele, ki jih literarni teoretiki razvrščajo glede na opisano okolje na normandijske zgodbe, slike iz pariškega sveta, novele iz življenja uradnikov, vojne zgodbe...

Svoj stil pisanja je Maupassant brusil ob Gustavu Flaubertu, ki je tedaj pripadal šoli objektivnega realizma. Svoje novele, ki nas bodo v tem prispevku zanimale zaradi primerjave s Pugljevo novelistično ustvarjalnostjo, je objavljajal v različnih dnevnikih, časnikih in časopisih, ki so imeli svoj krog bralcev z določenim bralnim okusom, kakor npr. *Gil Blas*, ki je bil liberalni list in tu je objavljajal svoje fantastične, šokantne novele, v *Gauloisu*² pa je objavljajal svoje realistične novele. Imel je tudi veliko učencev in posnemovalcev, ki so visoko cenili njegovo pisateljsko umetnost, in naj jih omenimo samo nekaj: Avgust Strindberg, Ruyard Kipling, Luigi Pirandello, Ivan Sergejevič Turgenjev in Anton Pavlovič Čehov.

Toda Maupassant sam je bil izredno kritičen do svojega dela, pravi perfekcionista in nikoli zadovoljen, oziroma kakor pravi Janko Lavrin v svoji razpravi³: »On ne uživa ničesar, ker ne ljubi ničesar, niti svoje lastne umetnosti.« (Lavrin 1927: 153)

Lavrin v svoji razpravi citira tudi Maupassantove misli o lastni ustvarjalnosti: »Kar se tiče mene, sem resnično nezmožen, da bi ljubil svojo umetnost,« pravi v nekem pismu; »čutim, kako relativna je vrednost besed najmočnejšega uma. Ne morem si kaj, da ne bi preziral misli zbog njene slabosti in oblike zbog njene nedostatnosti. Resnično, jaz imam močno in neozdravljivo mnenje o človeški nemoči in vsako prizadevanje preziram, ker se ne morem nikoli prikristi preko bornih 'približnosti' (qu'à de pauvres à peu près).« (isto: 153)

Maupassant je v bistvu realist, ki v svojih delih opisuje življenje takšno, kakršno je, ob tem pa skuša kar se da brezosebno prikazati ljudi in njihove medčloveške odnose. V smer naturalizma je šel tedaj, ko je skušal za opazovanje in razlago stvarnosti uporabljati znanstvena spoznanja, merila, čeprav to prizadevanje pri njem ni tako očitno. Ta francoski pisatelj je odličen stilist, ki uporab-

² V tistem času je bil to vladni časopis.

³ Lavrin, J. »Čehov in Maupassant«. *Ljubljanski zvon*, 1927, št. 2, 3.

lja kar najmanj besed za učinkovito prikazovanje posameznega trenutka ali položaja v življenju.

Kljub svoji literarni usmerjenosti je po svoje gledal na ljudi in njihove usode, si izmišljal dogodke in zaplete, ki jih je opisoval objektivno, razen v zadnjih delih, kjer je že viden bolezenski razkroj pisateljeve osebnosti. Bil je imeniten opazovalec ljudi in njegove novele pričajo o veliki življenjski izkušnosti, ki jo Lavrin visoko ceni: »Kot značaj združuje zopet Maupassant fino krepkega Normandijca, pesnika in ciničnega viveur-ja. Je občutljiv in čuten, možat in dekadenten, inteligenten, ne da bi bil intelektualen, ciničen, ne da bi bil vulgaren, mrzel, ne da bi bil prepovedujoč. Je bolj subtilen nego globok. Ali, če je globok, se sam dozdevno ne zaveda tega. Istočasno je vedno v oblasti samega sebe, čil, jasen, dovtipen in poln okusa v vsem, karkoli piše. Balzac, Hugo in Zola imajo več duha nego okusa, dočim niha Maupassant med obema na najpopolnejši način. Nepotrebno je reči, da se zbog svojega logičnega čuta in natančnosti izogiblje vsemu, kar je megleno in »mistično«. Je popolno nasprotje romantiku. Celó teme, ki jih jemlje iz blaznega ali polblaznega sveta (npr. njegovo delo *Le Horla*) obdeluje s klasično konkretnostjo in na nespremenljiv, fin, literaren način.« (isto: 102-103)

Maupassanta so zanimali predvsem ljudje v tistih življenjskih situacijah, ko prihajajo do izraza strasti v vseh svojih oblikah, od spolne sle in pohlepa po imetju, do sovraštva, ki je velikokrat na zunaj neutemeljeno in z ničemer povzročeno, sovraštva, ki poteka iz nagonskih virov in se opravičuje pred človekovo vestjo s kakšnimi malenkostnimi razlogi. Mojstrsko je opisoval tudi pojave strahu in temnih slutenj.

Na takšen način je Maupassant izoblikoval množico človeških likov, ki so posneti iz različnih družbenih plasti in nam odpirajo pogled v človekovo naravo, ki je zmes prirojelih ali v družbenem okolju pridobljenih negativnih in pozitivnih nagnjenj. Tako se pojavljajo v njegovih novelah, prav tako kakor pri Puglju, različni tipi junakov – od kmeta, malomeščana, uradnika do Don Juana »in postal je izboren slikar sodobnih žen: od prostitutke in kmečke deklice do pretkane aristokratkinje in zvite, pokvarjene Parižanke. Priljubljen tip mu je večni Manon Lescot, seveda v sodobnem položaju. Poznajoč ženo kot gospodinja je enako zaupen z njenim protivnim tipom, s požrtvovalno materjo (Jeanne, teta Lison v »Un vie«).« (isto: 107-108)

Ponekod je njegovo pričevanje o človeških strasteh izkrivljeno in povečano ali celo napačno razloženo, kar je posledica tega, da je tudi ta pisatelj velikega formata podlegel vplivu biološke znanosti svoje dobe.

Med Maupassantovimi novelami je moč razlikovati več tematskih ciklov – normandijski, pariški in fantastični ciklus, ki dajo celovito sliko francoske družbe sedemdesetih in osemdesetih let 19. stoletja. Maupassant je pisal o tistem, kar je dobro poznal in to je bil svet pariške in provincialne drobne boržuzije ter življenje v normandijski vasi; vse te novele pa je gradil na banalnih dogodkih in izsekih iz življenja. Njegovo prepričanje je bilo, da si pisatelj lahko

prizadeva kolikor hoče, da bi z »vestno točnostjo« opisal resničnost, pa mu to vendarle ne bo uspelo, saj se ne more odtrgati od svoje subjektivne perspektive, ali povedano z njegovimi besedami v Lavrinovem prevodu: »Kakó otroško je, zares, vérovati v to realnost, ko ima vsakdo izmed nas resnico v lastni duši, v lastnih organih! /.../ Vsakdo izmed nas ima torej le svojo lastno iluzijo o svetu – poetično, sentimentalno, radostno, melanholično, zoprno ali mračno, kakršno naravo pač ima! In pisatelj nima drugega poslanstva, nego verno reproducirati to iluzijo z vso umetno izdelavo, ki jo mora le-ta imeti na njegovo zapoved... Vsi tisti so veliki umetniki, ki morejo pripraviti druge ljudi do tega, da vidijo njim lastno posebno iluzijo.« (isto: 105)

Za Maupassantovo novelistiko je značilna jednatost pri podajanju snovi, zaključenost in izredna dramatičnost. V novelah iz pariškega ciklusa kaže le temne strani življenja, v novelah iz Normandije pa življenje ni prikazano niti pretirano dobro niti slabo, a tudi tu je viden globok pesimizem. Velikokrat prevladuje v teh novelah surovost in nasilje, akterji so trdi in kruti, kar lahko vodi tudi do zločina (npr. novele Sodček, Gospa Baptiste, Vrvica).

Najbolj pa budi v človeku nizke nagone vojna, ki spreminja človeka v zver, kakor v novelah Stari Milon in Mati Divjakova, kjer sta istoimenska junaka bolj surova maščevalca kakor rodoljuba. Maupassant je, v nasprotju s svojimi sodobniki, ki so vojno idealizirali, vojno demistificiral in pokazal, da je vojna predvsem ubijanje.

Novele fantastičnega ciklusa, z motivi patološkega strahu in skrivnostnosti, so zelo sugestivne in vznemirljive, saj ne vemo, ali so resnične ali ne, kakor npr. novela Horla, kjer do konca ne zvemo, ali je junak žrtev halucinacije ali agresije bitja iz drugega sveta.

Maupassant je lahko na Milana Puglja vplival s snovjo in motivi svojih novel, kakor tudi z značilnim razumevanjem ljubezni, ženske in resničnosti, morda tudi s pesimizmom.⁴

1888. leta Fran Svetič⁵ omeni Maupassanta v prispevku Naturalizem, v naslednjih letih pa sledi v periodičnem tisku vedno več prevodov njegovih del in omemb o njem. Prvo Maupassantovo zbirko novel in povesti izda Ivo Šorli 1909. leta, 1912. leta pa Oton Župančič objavi prevod romana Lepi striček⁶.

Ob teh podatkih, ki kažejo na možnost Pugljevega konkretnega stika z Maupassantovo novelistiko in literarno usmerjenostjo, lahko predpostavljamo, da snovne in motivne vzporednice med njunim kratkoproznim ustvarjanjem niso naključne. Iz rokopisov in korespondence Milana Puglja, ki je zbrana in shranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani ter v knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu, je razvidno, da je Pugelj od tujih jezikov znal hrvaškega in nemš-

⁴ Prvi prevod Maupassanta v slovenščino je novela Morilec staršev, ki je bila objavljena v Ljudskem glasu 1883. leta, naslednji prevod pa sledi v Ljubljanskem listu z novelo Beračica.

⁵ V Ljubljanskem zvonu.

⁶ V Slovenskem narodu.

kega, ne pa francoskega. Zato je verjetno, da je prebiral Maupassanta v nemških ali slovenskih prevodih. Tudi dokumentacije o njegovem prebiranju del tega francoskega avtorja v nemških prevodih ni bilo moč najti, zato lahko sklenemo, da je bilo Pugljevo poznavanje Maupassantovih del najverjetneje vezano na slovenske prevode. Če pa predpostavljamo, da pri ustvarjanju Pugljeve novelistike ne gre za neposredne vplive Maupassantovih novel, saj za takšne vplive nimamo oprijemljivih dokazov, lahko kljub temu ugotovimo podobnost v motivni, tematski, snovni ter stilni strukturi in tudi v tipologiji njunih oseb, karakterjev.

Maupassant je snov za svoje novele jemal, kakor je bilo že omenjeno, najprej iz kmečkega in plemiškega življenja v Normandiji, zatem pa iz francosko – nemške vojne, meščanskega in malomeščanskega življenja v Parizu in tudi iz visoke pariške družbe.

Prvi Pugljev snovni vir je bilo tudi kmečko in plemiško življenje rodne Dolenjske, sledijo pa mu meščansko, malomeščansko življenje v Ljubljani in snovi iz prve svetovne vojne. Iz tega je razvidna precejšnja snovna vzporednost med obema novelistoma.

Tematske in motivne podobnosti najdemo v njunem razumevanju odnosa med moškim in žensko. Maupassant to temo v mnogih novelah omeji na prostitucijo (npr. Hiša Tellier), ljubezen med moškim in žensko pa opisuje brez čustev, s hladnim pogledom naturalista.

Za Puglja je v začetku značilna tragična ideja ljubezni, torej viharniško romantični tip ljubezni, npr. Med gorami, Matija in njegova ljubezen, Magda. V teh novelah se določena ljubezenska čustva skladajo z ustreznimi prizorišči dogajanja, ki jih lahko predstavljajo gorska pokrajina, neprehodna ravnina ali razburkano morje.

Naslednja faza je pri Puglju realistična obravnava ljubezni, ki prinaša tip idealiziranega moškega (noveli Črna lilija in Pokojnik). V to fazo sodi tudi zbirka novel Zakonci, kjer Pugelj, podobno kot Maupassant, opisuje erotične zaplete z objektivnostjo naturalista, toda tak način pisanja je v tej zbirki pripeljal do motivne, slogovne in zgradbene enoličnosti.

V Pugljevem razumevanju ljubezni je tudi njena fantastična razsežnost, npr. v noveli Helena, ki spominja nekoliko na nerealistično in fantastično vzdušje v Maupassantovih novelah iz fantastičnega ciklusa. V tej noveli samotar Melhior Kliš lutka Heleno posebi z žensko istega imena, ki mu ni dosegljiva, zato vsa svoja ljubezenska čustva usmeri na lutko in jo nazadnje zaradi ljubosumja zabode.

Teme tega tipa novel, ki so skupne obema novelistoma, so predvsem erotično doživljanje v zakonu, zunaj njega in eros izobčenih ljudi, kakor na primer ciganke, ki se pri Maupassantu pojavlja v noveli Pletilka stolov, prostitutke, ki se prav tako pri Maupassantu pojavlja v noveli Debeluška, pri Puglju pa v noveli Črna lilija.

Za oba novelista je značilno to, da se v takšnih novelah pojavlja pri obeh enak tip ženske – spogledljivke, ki se kaže v Maupassantovi noveli Znamenje na

takšen način: neka ugledna žena uglednega moža se prične dolgočasiti in nena- doma dajati znamenja tujim moškim kar skozi okno:

»Rekla sem si: ali bodo mene, ki sem poštena žena, pravtako razumeli, če jim pomignem? Tedaj me je prijela divja želja, da bi jim začela dajati znamenja, začutila sem nezadržno slast, kakršna prešinja noseče, strašno poželenje... saj sama veš, kako je takrat, ne moreš se upreti. Veš, mene večkrat tako prime! /.../ Začela sem izbirati. Sklenila sem poskusiti s takšnim, ki bi bil čeden, zelo čeden. Naenkrat sem videla, kako prihaja postaven in zelo ljubek plavolasec. Saj veš, da sem nora na plavolasce.

Pogledala sem ga, on je pogledal mene, nasmehnila sem se, tudi on se je nasmehnil. Napravila sem kretnjo, o, komaj zaznatno, komaj, da jo je bilo opaziti, on pa je z glavo kimal »da«, in ne moreš si misliti, dragica, kako naglo je zavil proti hiši. Stopil je skozi velika vrata v vežo.«⁷

Pri Puglju nastopa kot tak tip ženske – spogledljivke poročena žena Mira v noveli Pokojnik:

»Na Pušnika je napravila mlada ženska nenavadno globok vtis. Gledal jo je skoro nepretrgoma in tudi ona ga je opazila. Ko je pila iz čaše, je gledala mimo njega vanj z mokrimi, nekako ginjenimi očmi. In tudi, ko je pripovedovala o nečem svojemu spremljevalcu, se je pričela ozirati nanj vse tako skoro domače in kakor bi bili že davno vajeni drug drugega, pa bi zdaj zaradi tistega bledega kašljača slučajno ne mogli sesti skupaj, pritisniti koleno ob koleno in položiti dlan na dlan.«⁸

Tudi tip zdolgočasene poročene žene je skupen obema novelistoma, ki se pri Maupassantu kaže v noveli Mesec: »Poznaš mojega moža in veš, kako ga ljubim. Zrel človek je in pameten, zato sploh ne razume nežnih čustev ženskega srca. Vedno, vedno je enak, vedno dober, vedno nasmejan, vedno prijazen, vedno sijajen. O, kako bi večkrat rada, da bi me kar iznenada vzel v naročje in me obsul s tistimi dolgimi in sladkimi poljubi, ki združujejo dvoje bitij in so kakor nema izpoved! O, kako bi rada, da bi se tudi on prepustil razpoloženju in pokazal slabost, da bi se mu zahotelo mene, moje nežnosti in mojih solz!«⁹

Pugelj je like takšnih žena upodobil v Zorani iz novele Na počitnicah, v Zini iz novele Stava ter v Albini iz novele Albina in dva zakonska moža.

Pri Maupassantu je zastopan tudi tip brezobzirnega strastnega moškega, kakor na primer Jacques v noveli Zgodba o kmečki dekli, ki svojo ljubico zapusti in izgine takoj, ko izve za njeno nosečnost. Prav tako najdemo tak tip moškega pri Puglju, na primer v noveli Reza tega ne razume, kjer na zunaj zgleden zakonski mož ljubico zavrže, kakor hitro se je naveliča:

»Peterlin gre od okna, se tam obrne in pravi: - Midva sva doživela, kar je bilo nama namenjeno in kar je bilo obema prijetno. Jaz ne vem, kaj zdaj še

⁷ Maupassant, Guy de. Novele. Ljubljana, 1959, str. 198.

⁸ Pugelj, M. Brez zarje. Ljubljana, 1912, str. 30.

⁹ Maupassant, Guy de. Novele. Ljubljana, 1959, str. 101.

hočeš! – Reza si grize spodnjo ustnico in mečka krčevito robec. /.../ in Reza odide v tisti temnordeči obleki, v kateri mu je nekoč ugajala, in nekoliko sklonjena. Peterlin gre k oknu in gleda za njo po ulici. Iz njenih neodločnih ženskih korakov, iz njenih gibov in gub sije odsev temne, težke in rezke tragike, katere pravega vzroka ona ne razume in ne more izprevideti.

Umakne se od okna, sede v naslanjač, vzame pričeto dramo in se pripravlja, da bo čital dalje.

- Zdaj je vendar konec, mrmra zadovoljno. Upajmo... Konec je!«¹⁰

Naslednja podobnost obeh novelistov je v gledanju na nezdrave, pohabljeni ljudi, ki so zaradi svojih hib brezobzirnoma odtrgani od sveta ljubezni. V Maupassantovi noveli *Invalid* predstavlja takšnega človeka vojak, ki je v vojni izgubil nogo in je zato razdril zaroko s svojo zaročenko ter ostal raje samec: »Ko sem se vrnil iz vojne, se za nobeno ceno ne bi mogel spustiti v to, da bi postala moja žena. Ali bi mar to sploh bilo mogoče? Zakon, dragi gospod, ni razstava plemenitosti. V zakonu živeti se pravi morati živeti skupnost svojim poročenim tovarišem, /.../ In če je ta tovariš pohabljen, kakor sem to jaz, se žena, ki se z njo poroči, obsodi na trpljenje, ki traja do smrti. O razumem in občudujem vse žrtve in sleherno vdanost, kadar se izražajo v pametnih mejah, vendar ne bi mogel nikoli dopustiti, da bi se žena samo zato, da bi si pridobila občudovanje občinstva, za vse življenje odpovedala radostim in izpolnitvi svojih dekliških sanj.«¹¹

Pugelj pa v noveli *Utešenje* prikaže moškega, zaljubljenega v krasno žensko, za katero ne ve, da je pohabljena, in zatem njegove razbite ljubezenske sanje, ko se mu to razkrije.

Zanimiva vzporednost je med Maupassantovo novelo *Dragotina* in novelo *Petelinček Milana Puglja*. Pri teh dveh novelah gre za nekakšno vsebinsko podobnost, saj v obeh primerih na zunaj srečno zakonsko življenje nenadoma razbije smrt enega od partnerjev in šele tedaj pride na dan skrbno skrita nezvestoba umrlega partnerja.

Poglavitna podobnost med obema avtorjema pa je v pesimističnem tonu nekaterih njunih novel, ki se pokaže v novelah, kjer odigrajo glavno vlogo samomorilne osebe. V tem njihovem končnem dejanju se odraža popolna nemoč pri obvladovanju življenja, ki se je tako močno zapletlo, da ne vidijo nobene rešitve več, iz njihove perspektive ostane torej le še smrt. Do takšnega ravnanja prihaja lahko v različnih življenjskih situacijah: samomor kot posledica enoličnega, samotnega, dolgočasnega življenja (pri Maupassantu je takšen primer novela *Izprehod*), razdora prijateljstva med dvema moškima zaradi ženske, ki vdre v njuno skupnost, kar povzroči celo smrt zapuščenega vojaka (tako je na primer v Maupassantovi noveli *Mali vojak*), do takšnega skrajnega dejanja lahko pride tudi zaradi pohabljenosti, ki mlademu fantu preprečuje ljubezensko življenje (to prikazuje Pugljeva novela *V temi*), zaradi izgube službe, kakor je izredno psiho-

¹⁰ Pugelj, M. *Zakonci*. Ljubljana, 1924, str. 281.

¹¹ Maupassant, Guy de. *Novele*. Ljubljana, 1959, str. 281.

loško utemeljeno prikazano v Pugljevi noveli *Osat*, ali pa je posledica vsiljene poroke (na primer Pugljeva novela *Neznane muke*).

Takšna velikokrat pesimistična orientiranost v življenjskem nazoru se pri Maupassantu morda lahko vsaj deloma pojasni z vplivi filozofije v tistem času in z besedami o njegovem bolečem strahu pred življenjem in različnimi življenjskimi situacijami, predvsem takšnimi, ki razkrivajo človekovo majhnost:

»Ej, prav zares, kateri dan čutim tak strah pred vsem, kar je, da želim smrti;« je izpovedal v delu »*Sur l'Eau*«. »Neizpremenljiva enoličnost pokrajinskih slik, obrazov in misli, postane silno hudo trpljenje. Brezpomembnost veseljstva me spravlja v začudenje in upornost, malenkostnost vsega me napolnjuje s studom in povprečnost človeških bitij me tišči k tlom.« (Lavrin 1927: 101)

Tudi Milan Pugelj se je vse življenje bolj ali manj otepal z eksistenčnimi težavami, še posebej med vojno, kar se je odražalo s prvim večjim zastojem v njegovem literarnem ustvarjanju v tistem času. Takšno vzdušje je porodilo besede iz Pugljevega pisma Pavlu Golii 21.6.1915, ki prav tako nakazujejo pesimistične odtenke v tedanjem pisateljevem doživljanju življenjske danosti:

»/.../ Pisal bi še to in ono, pa tako sam veš, kako je pod dandanašnjimi malo prijaznimi zvezdami. Naše duše krepavajo, telesa pa posedajo po oštarijah in žro. V glavi imam že samo rezanco.«¹²

Kakor je razvidno iz pričujočega prispevka, lahko med Pugljevo in Maupassantovo novelistiko najdemo določene stične točke oziroma vzporednice, ki se kažejo predvsem na snovnem, tematskem in motivnem polju. Tako v določenih novelah obeh avtorjev zasledimo realistično obravnavo ljubezni, ki lahko prinaša tip idealiziranega moškega, kakor tudi motiv prostitucije in nezvestobe. Oba velikokrat opisujeta fantastične razsežnosti ljubezni, ki vodijo ponavadi v tragičen razplet dogodkov. Za oba novelista je značilno, da se v njuni kratki prozi pojavlja enak tip ženske – spogledljivke, kar pa ima pri vsakem svoj epilog, in takšen tip ženske je morda posledica tudi polnokrvno opisanega tipa zdolgočasene poročene žene, ki je pri obeh dokaj pogost.

V večnem krogotoku porajanja najrazličnejših silnic - izvirajočih iz primarnega odnosa privlačnosti med moškim in žensko, izhaja tudi tip brezobzirnega strastnega moškega, ki predstavlja nekakšen prototip usodne ženske, ženske – spogledljivke.

Ljubezen kot neusahljiv tematski in snovni vir Pugljeve ter Maupassantove novelistike ima svoje izvorne korenine prav tako pri prikazovanju ali gledanju na nezdrave, pohabljeni ljudi, ki so zaradi svojih hib brezobzirno odtrganih od sveta ljubezni. Tako je tudi z ljudmi v njunih novelah, ki ne morejo ali nočejo nositi naloženega jim življenjskega bremena in se raje odločijo za odhod s tega sveta - kakor pa za mučno življenje na njem.

¹² Gradivo rokopisne zbirke NUK.

KROATISTIKA

IZ KNJIŽEVNE I KULTURNE PROŠLOSTI PEČUHA

Do usvajanja zajedničkog hrvatskog književnog jezika na Ugarskim prostorima postojala su razna pokrajinska - regionalna književna područja, među njima ikavski podunavski književni krug, sa najjačim središtem u Budimu. Podunavlje¹ se može tumačiti zemljopisno, povjesno, a može se shvatiti i kao plodno tlo na kojemu je dio hrvatskoga puka prije brojnih stoljeća savio svoja ognjišta, oblikovao svoj život, razvio svoje vlastite oznake. U Podunavlje "treba uključiti i Baranju, i Bačku, i Banat" - kaže Ante Sekulić,² ali se uporno šutjelo o opstojnosti književnog i kulturnog života u Baranji, te je stoga ostala nedovoljno osvjetljena i uloga koju je Pečuh imao u njoj, odnosno u Podunavlju. Primjerice navodim, da u knjizi *Prilog kulturnoj povijesti Bunjevačko-šokačkih Hrvata*, u kojoj je objavljena bunjevačko-šokačka bibliografija za razdoblje od god. 1683. do god. 1945. Ivana Kujundžića u predgovoru se ističe sljedeće: "u ovoj su bibliografiji samo oni bunjevačko-šokački pisci, koji su sa teritorija između Dunava i Tise. A Šokaca imade i u Baranji." Svega toliko o baranjskim Šokcima, a o književnosti u Baranji pisac nema ništa posebno reći, iako utjecaj Pečuha kao kulturnog središta pečuških Hrvata i baranjske šokačke okolice nije ostao ograničen ni Dunavom, niti Dravom. Književnost Baranje u cjelini uvijek govori i o kontinuitetu i o mnogostrukim vezama svih regija Hrvatske. Govoriti o književnosti Baranje ne znači razbijanje koherentne nacionalne književnosti na sastavne dijelove. Regionalizam je nužna pretpostavka hrvatske književnosti, on je zalag njenog životnog bogatstva, raznolikosti i svježine - ako ga ispravno shvatimo.

Da se u Baranji nije živjelo izvan ostalog hrvatskog književnog i kulturnog života potvrđuje i pečuški Hrvat Ivan Marević "Stolne Pecsuiske cerkve kanonik, župnik Nimetski..." u svojem "Pridgovoru" *Dilla svetih mucsenikah*³. U nastojanju da se što prije nađe izlaz iz pravopisnog kaosa upuštao se u tadašnje mučno grafijsko-pravopisno pitanje, jer je smatrao pravopisnu jedinstvenost važnim elementom u književnosti. Nije svejedno, kako kaže, pišu li se pojedini glasovi na jedinstven način, ili se pojavljuju različite grafijske realizacije: "Na priliku niki pišu Providjenje, a niki Provigjenje, niki Razladjujem, a drugi razlagjujem." O leksičkoj građi Marevića može se zaključiti da se zalagao i za čistoću jezika. Prilikom prevođenja smatrao je narodnom dužnošću zamijeniti tuđe riječi, te za svoj narod tražiti i stvarati nove izraze, među kojima izdvajamo slijede-

¹Ideja književnog Podunavlja rođena još poslije 1500. g. pod nazivom *Sodalitas Litteraria Danubiana* potrajat će u različitim razdobljima više ili manje intenzivno, a i danas se u mnogim zemljama daje prednost srednjoeuropskom podunavskom komparativnom književno-povijesnom istraživanju.

²Ante Sekulić, *Hrvatski pisci u ugarskom Podunavlju od početaka do kraja XVIII. stoljeća*. Zagreb, 1993. str. 7.

³*Dilla...* su objavljena god. 1800.

će primjere iz njegovog "Tolmačenja": *spectaculum - čudogled, gladijator – mačvojniki, stadium - uterkalište, vojnički tribun - hiljadnik...* No mišljenja je kako se pri objašnjenju riječi ipak ne smije ići u krajnosti, pa stoga *konzula* ne prevodi kao *Pervi vićnik godištni*, a niti *konzulara* kao *Pervovićnički čovik*.

S. Mihaldžić u svojoj omašnoj knjizi *Baranja od najstarijih vremena do danas* objavljenoj 1937. g. tvrdi da je među kanonicima i katoličkim svećenicima u Pečuhu uvijek bilo i književnika, te kao takve osim I. Marevića navodi K. Pejkića, M. P. Katančića, S. Grdenića, B. Modrošića i druge. Baranja je u tom pogledu usko vezana sa Slavonijom. Često je nemoguće odvajati ni pojedina djela ni pojedine pisce, jer su neki, iako rodnom iz Slavonije, velikim dijelom svoga života boravili u Pečuhu ili Baranji, gdje su i tiskali svoja djela. Kako je u Pečuhu i njegovoj okolici bio jak hrvatski živalj i zbog susjedstva sa Slavonijom Pečuh je uz Osijek u 18. i u prvoj polovici 19. st. jedan od važnih književnih i nakladničkih središta hrvatske knjige ne samo za Baranju već i za Slavoniju.

Nabrojiti sve hrvatske knjige tiskane u Pečuhu bio bi težak zadatak, jer velik njihov dio, prešavši Dunav i Dravu nije ostao u Pečuhu, a neke su knjige s vremenom i propale. Josip Juraj Strossmayer također je mnoge svoje knjige dao tiskati u Pečuhu, budući da je tiskara pri Biskupiji imala najnovija Gajeva slova. Isto tako treba uvažiti da su baranjski Hrvati osim Pečuha svoja djela tiskali i u Osijeku. (Tako npr. i Ivan Marević pomenuta *Dilla svetih mucsenikah* tiska "u Osiku slovih Martina Divalda".)

Mnogo vrijednih misli o povezanosti Baranje i Slavonije, o zajedničkom djelovanju njihovih pisaca nalazimo kod K. Firingera, D. Švagelja, E. Anđala i S. Krpana ali s napomenom da dosadašnja istraživanja i gledišta zaslužuju izvjesne dopune, ispravke i objašnjenja. Neki su pisci u književnoj znanosti temeljitije proučeni, a o drugima uglavnom postoje tek prve informacije, kao i o Stipanu Grdeniću (1786-1848), istaknutoj pojavi hrvatske književnosti 19. st. u Baranji. Obiteljskim podrijetlom bio je hrvatski plemić iz Turopolja, no rodio se, djelovao je i umro u Pečuhu. Netočna je Švageljeva pretpostavka (Slavonske književne komunikacije, Osijek 1975. str. 75.) prema kojoj je rođen u okolici Zagreba. Župljani ga se sjećaju kao čovjeka niskoga rasta i veoma odrješita. Njegova odlučnost i strogost mnogima nije bila po volji, što njemu uopće nije smetalo. Govorio je: "metnili ste me za paroha vam, ali me izmetniti nemozete."

U kratkim napisima koji nam trenutno stoje na raspolaganju eksponirana je prvenstveno njegova molitvena knjiga *Vrata nebeska*, napisana jezikom, kojim se tada govorilo u Baranji. Velika potreba za ovakvom knjigom na narodnom jeziku rezultirala je 5 izdanja u razdoblju između 1837/38. i 1881. godine. Pravu zanimljivost u molitveniku predstavljaju božićne pjesme u narodnom ritmu, ali ima u njima i elemenata iz doba manirizma i baroka. Sasma na način pjesnika 17. st. Grdenić se igra sa zvucima, poglavito sa samoglasnicima: u prvoj kitici dominira vokal a, u drugoj e, u trećoj i itd.

Nove spoznaje o njegovoj neproučenoj književnoj djelatnosti nužna su i potrebna podloga za potpuniju ocjenu vrijednosti i doprinosa hrvatskoj književ-

nosti. Kao župnik Crkve sv. Augustina u Budimskom predgrađu njegovao je, naravno, nabožnu književnost. Nije čudo da se u pečuškoj atmosferi u prvoj polovici 19. st. Grdenić pokazao kao pisac zakašnjelog baroka, ali s izvjesnim poticajima janzenizma. Kako je Reljkovićev *Satir* u 18. st. bio prva realistička slika jedne društvene sredine, tako su i Grdenićeve propovjedi *Govorenja nediljna* (...) ⁴ faktografski detalji iz kojih se dobiva vjerna slika-mozaik iz svakodnevnog moralnog i kulturnog narodnog života 19. st. Shodno slavonskom Satiru, Grdenić kao "strog kritičar" kori svoj "ilirčki" puk, zbog njihovih mana:

"...upitajmo samo onoga mladića: od koga je učio kriva zaklinjanja, psovke, sramotske riječi, koje nepristance iz ustih njegovih rigaju; odgovoriti će, da je čuo od Roditeljah, koji su bili baš takva neumivena jezika. Upitajmo samo onu divojku, od koga je učila ljude ogovarati, ...sebe priko stanja svoga kititi, u opravi oholiti se, s mužkima glavami sladko razgovarati se, u Cerкви na sve strane gledati...? i ispoviditi ćemo, da je u škuli matere svoje ova učila, koja je sva i ona činila."

Izobličavajući "grijehe" svojih vjernika i nehotice ih upućuje na put dobrote, čestitosti i poštenja, na očuvanje čudoredna i uredna života. I Gerdenićev "*Satir*" je djelo stvarnog tla, izraz stanja i vremena i ma koliko smatrali da je to dokument društvenog, kulturno-povijesnog i obiteljskog života pečuških Hrvata oko 1840. godine, to je i djelo koje otkriva nadarena pisca visoke kulture, koji je imao ne samo određena zapažanja na stanje u svojem gradu i nastojanja da se te prilike poprave već i pravi izraz. Svi koji se bave kulturnom prošlošću Pečuha, posebno pak razvitkom hrvatskog jezika, s velikim će zanimanjem i koristi čitati Grdenićeve knjige, diviti se snazi njegove štokavske ikavice, temperamentu, dinamici njegovih rečenica, čistom i lijepom narodnom izrazu.

Nikola Tordinac navodi i treće Grdenićevo djelo: "Izdade na trojakom jeziku knjigu u slavu sedam glavnih svetkovina B(lažene) D(jevice) M(arije).⁵ Dosađašnji istraživači nisu uspjeli ući u trag pomenutu djelu, koje bi bilo - po Sekuliću - "zanimljivo ne samo sadržajno nego i zarad 'trojakog jezika'". Napominjem da se knjižica nalazi u novoobjavljenom katalogu Klimojeve knjižnice u Pečuhu.

Konačno, Stipan je Grdenić svojim spisateljskim radom želio obogatiti nabožnu književnost među Hrvatima, a također očuvati narodni jezik, hrvatsku svijest i ponos.

* * *

⁴Knjiga Grdenićevih propovjedi opsežno je djelo s oko 500 stranica u dva dijela, objavljeno 1845. g. u Pečuhu.

⁵Nikola Tordinac, Hrvatski narodni običaji, pjesme i pripovijetke iz Pečuha i okolice. Bp. 2986. str. 19.

Da Baranja u ilirskom razdoblju nije ništa zaostajala za ostalim hrvatskim krajevima i od njih nije bila manje nacionalno svjesna, dokazuje i činjenica da je u Pečuhu utemeljena Čitaonica mladeži ilirske, i to veoma rano (24. travnja 1839.), "tako brzo, da se toga "niti nadati nismo mogli" - piše Franjo Lovrić, dopisnik iz Siska u Danici ilirskoj (1939. br. 25. str. 98.). Godine 1839. i Pečuh je dakle zahvatio val ilirizma. Osobito je produktivna kulturna energija ilirskog kompozitora F. Rusana, koji je uz pomoć barunice Prandau, rođene Pejačević (1839.g.) proveo isto što u Zagrebu, da su glumci njemačke kazališne družine (glumac Seifer i glumica Lang) među činovima s velikim uspjehom pjevali ilirske popijevke. Davorije i budnice popularizirali su i tamburaški zborovi. Tako su u ono vrijeme u Osijeku bila popularna četiri ilirska tamburaša, "koja su razveseljavala društvo pjevanjem domorodnih pjesama" (Prohaska). Kako nas izvješćuje Danica (br. 92/1841.) gudioci osječki prouzrokovali su i u Pečuhu veliko "ushitjenje" svirajući "poljku", "ilirsko kolo", pa napjeve "Nek se hrusti", "Hajdmo braćo, hajd junaci" i jedan od kolovodje "izmišljen valjac".

U godinama organiziranog nastupa preporodnog pokreta budnice su se orile i u hrvatskoj župi sv. Augustina kod kapelana na Budim kapiji, oko koga su se sakupljali hrvatski mladići, preko tridesetoro njih: jedni iz sjemeništa, drugi sa pravoslavne akademije, a bilo je i Hrvata časnika koji su se nalazili u mjesnoj posadi. Kapelan Antun Regen u svojim *Uspomenama iz 1848. g.* piše, da su "Košutovci prijekim i mrkim okom motrili naše sastanke i slušali naše davorije,..... ali u onom mladenačkom ilirskom oduševljenju, koje je za onda ovladalo mojom dušom, bio sam pripravan i glavu položiti za domovinu." Nakon 1848. g. prestaje značaj Pečuha za hrvatsku knjigu, a ratni je sukob prekinuo i započeti razvitak hrvatske književnosti u Baranji. Baranja će poslije ilirizma prestati djelovati zajedno sa Slavonijom. Za pregled književnog rada u Baranji bit će potrebni daljnji naponi, naime nije još dovoljno izučena ni uloga Pečuha, kao središta hrvatsko-bosanskog književnog pokreta oko 1885. godine, kada je u Pečuhu tiskana knjiga *Trijestogodišnja povijest književnog društva redovničke mladeži bosanske*. Knjigu su pisali bogoslovci, ali ona je više narodna, nego klerikalna.

Iz svega rečenog, mislim da jasno proizlazi potreba daljnjih istraživanja, proučavanja i valorizacije hrvatske književnosti ostvarene na ugarskom tlu, što nikako ne želi biti veličanje nekih događaja i likova nedostojnih štovanja. Treba spomenuti još neke književnike i integrirati ih u dosada istraženo, učiniti ih dostupnim za određeni književni korpus.

Sažetak

Potkraj 18. st., 1773. godine Ivan Engel u Pečuhu, u kulturnom središtu hrvatskog pučanstva, otvara prvu privilegiranu građansku tiskaru. Za otvaranje prve pečuške tiskare zaslužan je i Juraj Klimo, po redu 70. pečuški biskup. Prva knji-

ga koja je tiskana u Engelevoj tiskari 1773. g. nosi naslov Život Majke božje. Iza smrti Ivana Engela tiskanje knjiga nastavila je njegova kćerka Kristina i zet Stipan Knežević. Kasnije, za potrebe vjernika, i Biskupska tiskara u Pečuhu morala je tiskati hrvatske knjige. Nabrojati sve hrvatske knjige tiskane u Pečuhu zasada bi bio težak zadatak, iako je veći dio ostao u Pečuhu i njegovoj okolini.

Zusammenfassung

Ende des 18. Jahrhunderts, 1773, gründet János Engel im Kroatischen Kulturzentrum in Pécs die erste private Druckerei. Grossen Anteil an der Gründung hat György Klimó, der 70. Bischof von Pécs. Das erste erschienene Buch aus der Engel Druckerei hat den Titel "Das heben der Hl. Mutter". Nach dem Tode von János Engel setzen seine Tochter Christina und ihr Mann István Knezsevics seine Arbeit fort. Dem Willen der Glaubensangehörigen enüge zu tun sieht die bischöfliche Presse veranlasst, kroatische Bücher zu drucken. Es wäre schwierig die Zahl der in Pécs gedruckten kroatischen Böcher zu bestimmen obwohl sie zum größten in Pécs und Umgebun verbliegen sind.

Literatura

- Bösendorfer, J.; Crtice iz Slavonske povijesti, Osijek 1910.
- Filaković, S.; Hrvati u Pečuhu, Vremenoplov, Hrvatski glasnik, god. VII. br. 30, Velika Kaniža - Budimpešta, 1997.
- Jubilej hrvatske knjige u Pečuhu, Hrvatski glasnik, god. VIII, br. 19., Velika Kaniža – Budimpešta, 1998.
- Dokumenti vremena, Iz naše prošlosti, Hrvatski glasnik, god. VIII. br. 23, Velika Kaniža - Budimpešta, 1988.
- Zasluga Jurja Klimoa, 225. obljetnica prve javne knjižnice u Mađarskoj, Hrvatski glasnik, god. IX, br. 20. Velika Kaniža - Budimpešta, 1999.
- Firinger, K.; Baranja i hrvatska knjiga, Vinkovci, str. 345-353.
- Firinger, K.; Baranja u Hrvatskoj književnosti, Enciklopedija Jugoslavije, svezak I, 1955., str. 365.
- Jakić, T.; Pojava štamparstva u Slavoniji i njegov utjecaj na razvoj slavonske književnosti, Simpozij - Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti, Vinkovci, 1968. str. 255-260.
- Jurišić, Š.; Hrvati u Budimpešti, Godišnjak Hrvatskog glasnika, Budimpešta, 1997.
- Kukuljević Sakcinski, I.; Bibliografija hrvatska, I, Zagreb, 1860.
- Malbaša, M.; Osječka bibliografija, I, 1742. - 1944., Osijek, 1981.
- Mandić, Ž.; Pečuški Hrvati, Narodni kalendar, Budimpešta, 1983.
- Pavić, E.; Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnom naroda slovinskog, Pešta, 1768.
- P(avić-Blažetin) B., 160. obljetnica Čitaonice mladeži ilirske u Pečuhu, Hrvatski glasnik, god. IX. br.19, Velika Kaniža - Budimpešta, 1999.
- Póth, I.; Iz povijesti kroatistike kod Mađara, Riječ, 1997/IV, Budimpešta
- Šarošac, Đ.; Bošnjački Hrvati u okolini Pečuha, Budimpešta, 1991.

- Šundalić, Z.; Put nebeski Antuna Josipa Knezovicsa, Književni Osijek, Studije i eseji (priređio Stanislav Marijanović), Osijek, 1996.
- Švigelj, D.; Slavonske književne komunikacije, Osijek, 1975.
- Velin, S.; Stipan Grdenić (1768.-1848.), Subotička Danica, Subotica, 1971.
- Blaž Modrošić, pjesnik baranjske i bačke Šokadije, Narodni kalendar, Budimpešta, 1975.
- Vince, Z.; Putovima hrvatskog književnog jezika, Zagreb, 1978.

TIPOVI KALKOVA U HRVATSKOM I DRUGIM SLAVENSKIM JEZICIMA PREMA NJEMAČKOM PREDLOŠKU

Slavenski se jezici s gledišta pripadnosti kulturnocivilizacijskom krugu i s tim u svezi u odnosu na jezični transfer i posuđivanje mogu podijeliti u dvije skupine: zapadnu i istočnu. Skupina slavenskih jezika koja pripada zapadnom civilizacijskom krugu pokazuje različit odnos prema kalkiranju, koji je, ovisno o društvenim prilikama, povezan i s purističkim nastojanjima i zahvatima. Purističkih obilježja nije lišen ni jedan jezik ove skupine: ona su najizrazitija u češkom, dok su purističke tendencije u poljskom i hrvatskom izraženije samo u pojedinim fazama standardizacije.

Svjesno kalkiranje, karkateristično za zapadnoslavenske jezike, pretežno se odnosi na prevođenje s njemačkog, dijelom i s klasičnih jezika. Kalkiranje s njemačkog jezika, zajedničko svim jezicima ove skupine, posve je razumljivo s obzirom na višestoljetnu političku i kulturnu povezanost zapadnoga slavenskoga svijeta s habzburškom državom i kulturni utjecaj Beča, koji je nadaleko prelazio granice carstva. Njemački je imao ulogu davatelja predloška za kalkiranje, ali i ulogu jezika posrednika u primanju posuđenica i u stvaranju kalkova. Pozivajući se na J. Jerneja, Ž. Muļjačić (1971: 43) kaže o posredničkoj ulozi njemačkog jezika: "Beč je bio u habsburško vrijeme, a dijelom je to i do danas, velikom stanicom za odašiljanje njemačkih galicizama, talijanizama i anglizama u smjeru sjeveroistoka. U našem je slučaju takav prodor bio olakšan od vremena premještanja većih hrvatskih kulturnih centara u smjeru sjevera, što je okončano početkom 19. stoljeća. Romanski elementi koji nakon tog doba nastavljaju pritijecati u priobalne gradove (npr. Zadar, Split i Dubrovnik) veoma rijetko ulaze u hrvatski standardni jezik koji se stvara u zagrebačkoj radionici, u vodećem gradu Hrvatske, iz kojeg se šire mnogi germanizmi romanskog podrijetla".¹ Njemački je imao ulogu davatelja vlastitog izraza kao uzorka za kalkiranje, ali i ulogu posrednika u kalkiranju iz klasičnih jezika i općenito europeizama:

grč. europ. *hymenoptera* > njem. *Hautflügler* > hrv. *opnokrilci*, sln. *kožokrilci*, češ. *blanokřídli*, slč. *blanokřidle*, polj. *blonkoskrzydłe*

lat. *sine respectu* > njem. *rücksichtslos* > hrv. *bezobziran*, slv. *brezobziren*, češ. *bezohledný*, slč. *bezohl'adný*, polj. *bezwzględny*

¹ Viena fu nei tempi asburgici ed è in parte ancora oggi la grande stazione di smistamento di francesismi, italianismi e anglicismi tedeschi in direzione del Sudest. Nel caso nostro tale penetrazione fu resa più facile dallo spostamento dei maggiori centri di cultura croati in direzione Nord terminata al principio del 19 secolo. Gli elementi romanzi che dopo tale data continuano a affluire nelle città costiere (per es. a Zadar, Split e Dubrovnik) entrano assai di rado nel croato standard che si crea nel crogiolo di Zagabria, ormai città-guida della Croazia, da cui si diffondono molti tedeschismi di origine romanza. (Prev. M. T.)

lat. *superpondium* > njem. *Übergewicht* > hrv. *prevaga*, češ. *převaha*, slč. *prevaha*, polj. *przewaga*, rus. *непревеса*. U svim tim jezicima taj kalk ima značenje 'premoć'.

lat. *excursio* > njem. *Ausflug* > hrv. *izlet*, slv. *izlet*, češ. i slč. *výlet*

tal. *cavol fiore* > njem. *Blumenkohl* > hrv. *cvjetača*, sln. *cvetača*, češ. *květák*, rus. *цветная капуста*

franc. *parole d'honneur* > njem. *Ehrenwort* > hrv. *časna riječ* (Šulek: počtena rěč), sln. *časna beseda*, češ. i slč. *čestné slovo*, polj. *slowo honoru*, rus. *честное слово*. U ruskom je kalku moguć izravan francuski utjecaj.

engl. *color-blind* > njem. *farbenblind* > *slijep za boje*, sln. *barvoslepi*, češ. *barvoslepy*, slč. *farboslepy*, polj. *ślepy na barwy*

engl. *free-thinker* > njem. *Freidenker* > hrv. *slobodoumnik*, češ. *volnomyšlenkář*, slč. *vol'nomyšlienkář*, polj. *wolnomysłiciel*, rus. *вольнодумец*

U proučavanju kalkova jezik posrednik ne smije biti zanemaren jer je on vrlo važan čimbenik u njihovu tumačenju. Bez jezika posrednika ne bi se mogao ustanoviti način na koji je kalk oblikovan, kakve su promjene nastale u tvorbenoj strukturi kalka na putu od prvotnog uzora do konačnog oblika. Pojedini slavenski jezici mogli su preuzeti posredničku ulogu u prijenosu kalkova u druge srodne jezike zahvaljujući visokom stupnju svoje standardnosti u pojedinim razdobljima procesa standardizacije² i sličnim potrebama drugih jezika. Tako se kontinuirani, povijesni otpor češkog prema njemačkom manje ili više "preslikao" na zapadnoslavenske jezike koji su se našli u sličnoj situaciji, što je rezultiralo pojavom kalkova prema provjerenom češkom obrascu:

njem. *Lobgesang* > češ. *chvalozpěv* (Reiter, 1953: 105) > hrv. *hvalospjev*, sln. *hvalospev*, slč. *chválospev*.

U kalkiranju postoji i višestruko slavensko posredništvo:

- engl. *steam-engine* > njem. *Dampfmaschine* > češ. *parní stroj* (i arh. *parostroj* = lokomotiva), preko slovenskog u hrvatski *parni stroj*, *parostroj*. Usp. slč. *párny stroj*, polj. *maszyna parowa*.

- njem. *Lesesaal* > hrv. *čitaonica* > sln. *čitalnica*. U slovenski je jezik kalk preslikan 1847. godine iz hrvatskog (Rammelmeyer, 1975: 163). Usp. češ. *čítárna*, slč. *čitáreň*, polj. *czytelnia*, rus. *читальная, читальный зал*.

- njem. *rechtskräftig* > hrv. *pravomoćan*, sln. *pravomočen*, češ. *pravomocný*, polj. *prawomocny*, a poljski je izraz poslužio kao model ruskom *правомочный* (Šanskij, 1972: 110).

² Takav je primjer češkog jezika u 16. stoljeću.

Podudarni tipovi kalkova u slavenskim jezicima

1. Doslovni kalkovi

Doslovni kalkovi oblik su transfera u kojem se vjerno preslikava strani tvorbeni model, po načelu član za član, i prenosi cjelovito značenje.

1. 1. Imenice

1. 1. 1. Složenice

lat. *duellum*, tal. *duello* > njem. *Zweikampf* > hrv. *dvoboj*, sln. *dvoboj*
europ. *hymenoptera* > njem. *Handflügler* > hrv. *opnokrilci* (od Šuleka), sln. *kožokrilci*, češ. *blanokřídli*, slč. *blanokrídle*, polj. *blonkoskrzydłe*
njem. *Arbeitsgeber* > hrv. *poslodavac*, sln. *delodajec*, rus. *работодатель*
grč. *chronographicon* > njem. *Zeitschrift* > češ. i slč. *časopis* > hrv. *časopis*, polj. *czasopismo*
njem. *Reinschrift* > hrv. *čistopis*, sln. *čistopis*, češ. i slč. *čistopis*, polj. *czystopis*
njem. *Dickhäuter* > hrv. *debelokožac*, sln. *debelokožec*, češ. *tlustokožec*, polj. *gruboskórzec*, rus. *толстокожец*
njem. *Lobgesang* > hrv. *hvalospjev* (vjerojatno preko češkog), sln. *hvalospev*, češ. *chvalo zpěv*, slč. *chválospev*

1. 1. 2. Prefiksalne tvorenice

njem. *Betrieb* (1. poduzeće 2. stroj) > hrv. *pogon*³, sln. *pogon*, češ. i slč. *pohon*, *náhon* (samo 2. značenje)
lat. *excursio* > njem. *Ausflug* > hrv. *izlet*, sln. *izlet*, češ. i slč. *výlet*
njem. *Ausfuhr* (Export) > hrv. *izvoz*, sln. *izvoz*, češ. i slč. *vývoz*, polj. *wywóz*, rus. *вывоз*
njem. *Ansicht* > hrv. *nazor* (vjerojatno preko češkog), sln. *nazor*, češ. i slč. *názor*
njem. *Vorzeichen* (dobar/loš, u matematici i glazbi) > hrv. *predznak*, sln. *predznak*, češ. *předznamenání*, slč. *predznačenie*, *predznamenanie*, rus. *предзнаменование*
njem. *Übersicht*, *Überblick* > hrv. *pregled* (vjerojatno preko češ.), sln. *pregled*, češ. *přehled*, slč. *prehľad*, polj. *przeгляд*
njem. *Überfall* > hrv. *prepad* (moguće preko češkog), češ. *přepad*, *přepadení*
njem. *Beitrag* > hrv. *prinos*, sln. *prinos*, češ. *přínos*, slč. *prínos*
grč. europeizam *diameter* > njem. *Durchmesser*, hrv. *promjer*, sln. *premer*, češ. *průměr*, slč. *priemer*
njem. *Durchschnitt* > hrv. *presjek*, *prorez*; *prosjek*, češ. *průřez*, slč. *prierez*, polj. *przecięcie*, *przekrój*, rus. *разрез*, *пересечение*

³ Rammelmeyer (1975: 246) drži vjerojatnim da je hrvatski kalk nastao češkim ili slovenskim posredništvom. Rječnički ga je najprije zabilježio Šulek.

1. 1. 3. Prefiksarno-sufiksarne tvorenice

njem. **Ausgabe** (Geld) > hrv. *izdatak*, sln. *izdatek*, češ. *výdaj*, *vydání*, slč. *vydavok*, polj. *wydatek*

njem. **Untermieter** > hrv. *podstanar*, sln. *podnajemnik*, češ. *podnájemník*, slč. *podnájomník*, polj. *podnajemca*

njem. **Verstärker** (teh.) > hrv. *pojačalo*, sln. *ojačevalec*, češ. *zesilovač*, slč. *zosilňovač*, polj. *wzmoczniaacz*, rus. *усилитель*

njem. **Oberförstner** > hrv. *nadžumar*, sln. *nadgozdar*, češ. *nadlesní*, slč. *arh. nadlesný*, polj. *nadleśniczy*, *nadleśny*

njem. **Auflage** > hrv. *naklada* (vjerojatno preko češkog), sln. *naklada*, češ. i slč. *náklad*, polj. *naktad* (knigi)

njem. **Anstellter** > hrv. *namještenik*, sln. *namestenec*, češ. *zaměstnanec*, slč. *zamestnanec*

1. 1. 4. Izvedenice

njem. **Lager** (teh.) > hrv. *ležaj*, *ležište*, sln. *ležaj*, češ. i slč. *ložisko*, polj. *łożysko*

njem. **Gießerei** > hrv. *ljevaonica*, sln. *livarna*, češ. *slévárna*, slč. *zliéváreň*, *lejáreň*, polj. *odlewnia* (uz *gisernia*), rus. *литейная*

njem. **Wildnis** > hrv. *divljina*, sln. *divjina*, češ. i slč. *divočina*

1. 2. Pridjevi

1. 2. 1. Složeno-sufiksarne tvorenice

njem. **zweihäusig** (bot.) > hrv. *dvodoman*, sln. *dvodomen*, češ. *dvoudomý*, *dvojdomyj*, rus. *двудомные*

njem. **weitsichtig** > hrv. *dalekovidan* (osnovno i preneseno značenje), sln. *dalnoviden*, češ. *dalekozraký*, slč. *d'alekozraký*, polj. *dalekowzroczny* (preneseno: *dalekovidz*), rus. *дальнозоркий* (preneseno: *дальновидный*)

franc. **sangfroid** > njem. **kaltblütig** > *hladnokrvan*, sln. *hladnokrven*, češ. *chladnokrevný*, slč. *chladnokrvný*, polj. *zimnokrwisty*. Ruski je izraz *холоднокрывный* kalkiran vjerojatno izravno iz francuskoga.

njem. **rechtskräftig** > hrv. *pravomoćan*, sln. *pravnomoćen*, češ. *pravomocný*, polj. *prawomocny* > rus. *правомочный*.

1. 2. 2. Prefiksarno-sufiksarne tvorenice

njem. **auffällig** > hrv. *napadan* (moguće preko češkog), češ. i slč. *nápadný*

njem. **unmittelbar** > hrv. *neposredan*, sln. *neposreden*, češ. *bezprostřední*, slč. *bezprostredný*, polj. *bezpośredni*, rus. *непосредственный*

lat. **improvisus**⁴ > njem. **unvorhersehen**, *unvorhersehbar* > hrv. *nepredviđen*, *nepredvidiv*, sln. *nepredviden*, češ. *nepředvídaný*, slč. *nepredvídaný*, polj. *nieprzewidziany*, rus. *непредвиденный*

⁴ Kod. Belostenca: *nepreviden*

njem. **unüberbrückbar** > hrv. *nepremostiv*, sln. *nepremostljiv*
njem. **unzurechnungsfähig** > hrv. *neuračunljiv*, sln. *neprišteven*, češ. *nepříčetný*,
slč. *nepríčetný*, polj. *niepoczytalny*

1. 2. 3. Participi u pridjevskoj ulozi

lat. **praepositus** > njem. **vorgesetzt** > hrv. *pretpostavljeni*,⁵ češ. *představený*, slč. *predstavený*, polj. *przełożony*

njem. **übertrieben** > hrv. *pretjeran*, sln. *pretiran*, češ. *přehnaný*, slč. *prehnaný*

njem. **annähernd** > hrv. *približan*⁶, sln. *približen*, češ. *přibližný*, slč. *približný*,
polj. *przyciążony*, rus. *приблизительный*

njem. **anziehend** > hrv. *privlačan*, sln. *privlačen*, češ. *přitažlivý*, slč. *príťažlivý*,
polj. *przyciągający*, rus. *привлекательный*

njem. **überwiegend** > hrv. *pretežan*, sln. *pretežen*, češ. *převažný*, slč. *prevažný*,
polj. *przeważny*

1. 3. Glagoli

Glagoli su u jezičnom posuđivanju općento manje zastupljeni od imeni-
ca i pridjeva i kao kalkovi se teže identificiraju. Kalkirani su glagoli često egzo-
centrične prefiksne složenice, tj. izrazi koji nemaju značenje koje bi proizlazilo
iz skupa značenja njihovih tvorbenih jedinica, već im je značenje nešto novo. S
tim su značenjem sinonimni u odnosu na nekalkirane, domaće glagole.

njem. **auslachen** (*jemanden*) > hrv. *ismijati* (*koga*) (inače *rugati se kome*), češ.
vysmát se (*komu*), slč. *vysmiat' sa* (*komu*), rus. *высмеять* (*кого-что*)

njem. **ausschlafen** (*sich*) > hrv. *ispavati* (*se*) (inače *naspavati se*), češ. *výspati se*,
rus. *выспаться*

njem. **auszahlen** (*sich*) > hrv. *isplatiti se*, sln. *splačati se*, češ. *vyplatit se*,
vyplatit' sa

njem. **aushalten** > hrv. *izdržati*, češ. *vydržet*, slč. *vydržat'*, polj. *wytrzymać*, rus.
выдержат'

njem. **aushalten** (*jemanden* (*mit Geld*)) > hrv. *izdržavati koga*, češ. *vydržovat*
(*koho*), slč. *vydržiat' (koho)*

njem. **unterschätzen** > hrv. *potcijeniti*, *potcjenjivati*, sln. *podcenjivati*, češ.
podcenit, *podceňovat*, slč. *podcenit'*, *podceňovat'*⁷

njem. **anstellen** (*službenika*) > hrv. *namjestiti*, sln. *namestiti*, češ. *zaměstnat*, slč.
zamestnat'

njem. *jemandem* **aufsitzen** > hrv. *nasjesti kome* ('*dati se prevariti*'), sln. *nasjesti*
komu

⁵ Izraz je u hrvatskom jeziku prvi put zabilježen kod Stulića uz latinsku natuknicu.

⁶ Jonke (1955:73) drži da je u ovome primjeru vjerojatno riječ o češkom posredništvu.

⁷ U slavenskim se jezicima njemački glagol kalkira u oba vida. U nekim je slučajevima uobičajenije kalkiranje samo jednog vida.

njem. **überprüfen** > hrv. *preispitati, preispitivati*, sln. *preskušati*, češ. *přezkoušet*, slč. *preskúšať*, polj. *przepytac* (uz *przeegzaminowac*)
 lat **praeponere** / njem **voraussetzen** > hrv. i sln. *pretpostaviti, pretpostavljati*, češ. *předpokládat*, slč. *predpokladat'*, rus. *предположить*⁸
 njem. **übersehen** > hrv. *previdjeti* (npr. grešku), sln. *prezreti*, češ. *přehlédnout*, slč. *prehliadnuť*, polj. *przeглядnac, przejrzec*, rus. *непрезреть*
 njem. **veruntreuen** > hrv. *pronevjeriti, pronevjeravati*⁹, sln. *poneveriti*, češ. *zponevěřit*, slč. *spreneverit'*, polj. *sprzeniewierzyć*

2. Djelomični kalkovi

Djelomični kalkovi su leksičke jedinice djelomična prijenosa: jedan se tvorbeni element prenosi vjerno, a drugi slobodno. One ne reproduciraju tvorbeni model u potpunosti. Otklon uvjetovan tvorbenom strukturom jezika u kojem se kalkira može biti u vrsti tvorbenih jedinica ili u njihovu redoslijedu. Pritom se prenosi opće značenje, ali ne i sva pojedinačna značenja. Semantički je dakle odnos modela i kalka: sememska podudarnost i otklon u dijelu sema.

2. 1. Složenica > izvedenica

Složenice predstavljaju tipičan njemački način tvorbe. Za tvorbu riječi u slavenskim jezicima karakteristično je izvođenje. Stoga se većina njemačkih složenica u kalkiranju reproducira izvedenicama:

njem. **Wartezimmer, -saal** hrv. *čekaonica*, sln. *čekalnica*, češ. *čekárna*, slč. *čakáreň*, polj. *poczekalnia*

njem. **Knotenpunkt** > hrv. *čvorište*, sln. *vožlišče*

lat. europeizam **circular** > njem. **Rundbrief** > hrv. *okružnica*,¹⁰ sln. *okrožnica*, češ. *oběžník*, slč. *obežník*, polj. *okólnik*

engl. **cross-word**, fr. **mots-croisés** > njem. **Kreuzworträtsel** > hrv. *križaljka*, sln. *križanka*, češ. *křížovka*, slč. *križovka*, polj. *krzyżówka*

njem. **Niederschlag** > hrv. *oborina*, sln. *oborina*, češ. *srážky* (pl.), slč. *zrážky* (pl.), polj. *opady atmosferyczne* (pl.)

2. 2. Složenica > višočlani izraz

Za slavenski jezik netipična složenička tvorba u kalkiranju se supstituira i višočlanim izrazima:

njem. **Lichtjahr** > hrv. *svjetlosna godina*, sln. *svetlobno leto*, češ. *světelný rok*, slč. *svetelný rok*, polj. *rok świetlny*, rus. *световой год*

njem. **Kurzschluß** > hrv. *kratki spoj*, sln. *kratki stik*, češ. *kratké spojení*, slč. *krátke spojnje*, polj. *krótkie spięcie*, rus. *короткое замыкание*¹¹

⁸ Rammelmeyer (1975: 264) se za ruski kalk poziva na Ungebauna i na Vasmerov etimologijski rječnik.

⁹ Prema Arj u nastanku hrvatskoga kalka posredovao je češki kalk.

¹⁰ Izraz je u hrvatskom jeziku najprije zabilježen u *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs* (1853).

njem. *Gewohnheitsrecht* > hrv. *običajno pravo*, sln. *običajno pravo*, češ. *zvykové pravo*, slč. *obyčajové právo*, polj. *prawo zwyczajowe*, rus. *обычное право*
njem. *Hochofen* > hrv. *visoka peć*, češ. i slč. *vysoká pec*
njem. *Hochwild* > hrv. *visoka divljač*, sln. *visoka divjad*, češ. *vysoká zvěř*, slč. *vysoká zver*

njem. *Reingewinn* > hrv. *čista dobit*, sln. *čisti dobiček*, češ. i slč. *čistý zisk*, polj. *czysty zysk*, rus. *чистая прибыль*

njem. *Kinderkrankheit* > hrv. *dječja bolest*, sln. *otročka bolezen*, češ. *dětská nemoc*, slč. *dětská choroba*, polj. *choroba dziecięca*, rus. *детская болезнь* (obično u pl.)

njem. *Mischehe* > hrv. *mješoviti brak*, sln. *mešani zakon*, češ. *smíšené manželství*

njem. *Kaufpreis* > hrv. *kupovna cijena*, sln. *kupna cena*, češ. *kupní cena*, slč. *nákupná cena*, polj. *cena kupna*, rus. *покупная цена*

njem. *Verkaufspreis* > hrv. *prodajna cijena*, sln. *prodajna cena*, češ. *prodejní cena*, slč. *predajná cena*, polj. *cena sprzedajna*, rus. *продажная цена*

S obzirom na činjenicu da u njemačkom jeziku postoje neki naporedni istoznačni izrazi, od kojih je jedan tvorbeno složenica a drugi izvedenica, kao što su na primjer:

Nagetier / Nager ili *Dachshund / Dackel*, za kalkove u slavenskim jezicima: hrv. *glodavac*¹², sln. *glodavec*, češ. i slč. *hlodavec*, odnosno *jazavčar*, sln. *jazbečar*, češ. *jezevčík*, slč. *jazvečík* nije moguće utvrditi koji im je izraz bio model. S tim u svezi ne može se reći je li riječ o doslovnim ili djelomičnim kalkovima.

2. 3. Izvedenica > prefiksalna tvorenica

Reprodukcija izvedenice prefiksanim tvorenicama tiče se samo pridjeva koji u njemačkom završavaju sufiksom -los. Slavenski jezici odricanje izražavaju prefiksacijom.

lat. *sine respectu* > njem. *rücksichtslos* > hrv. *bezobziran*, sln. *brezobziren*, češ. *bezohledný*, slč. *bezohl'adný*, polj. *bezwzględny*

3. Polukalkovi

Polukalkovi su leksičke jedinice u kojima se jedan dio izraza preuzima u originalnom obliku¹³, a drugi se dio najčešće doslovno prevodi. Riječ je o obliku koji mnogi autori ne izdvajaju iz šire skupine hibridnih složenica.¹⁴

njem. *Motorrad* > hrv. *motorkotač*, sln. *motorno kolo*

njem. *infrarot* > hrv. *infracrven*, sln. *infraredeč*, češ. i slč. *infračervený*, rus. *инфракрасный*

¹¹ Ovaj je kalk značenjski najbliži svome predlošku u ruskom jeziku.

¹² Hrvatski izrazi *glodavac*, *glodalac*, *glodalo* i *glodaš* potječu od Šuleka.

¹³ Izvorni je oblik u načelu fonološki, morfološki i redovito ortografski adaptiran, ali prepoznatljiv kao stranojezični lik.

¹⁴ Usp. Babić (1986: 44 - 48).

njem. *Baumwolle* > češ. i slč. *bavlna*, polj. *bawetna*
njem. *Weinachten* > češ. *Vánoce*, slč. *Vianoce*

Različiti tipovi kalkova prema istome predlošku u slavenskim jezicima

1. Djelomični kalkovi

U slavenskim je jezicima ostvareno niz kalkova podudarnih tvorbenih modela, što potvrđuju primjeri izneseni u prethodnom odlomku. Međutim, korištenjem različitih mogućnosti u pojedinim jezicima u reprodukciji istoga predloška nastaju djelomični kalkovi koji se razlikuju od jednog do drugog jezika. Na primjer, njemačka se složenica *Heimatschein* reproducirala u slavenskim jezicima djelomičnim kalkovima, izvedenicima u hrvatskom i slovenskom jeziku: hrv. *domovnica*, sln. *domovnica*, odnosno višečlanim izrazom u češkome i slovačkome jeziku *domovský list*.

Višečlani izrazi, npr. hrv. *ključna kost*, češ. *klíční kost*, slč. *ključna kost'* reproduciraju njemačku složenicu *Schlüsselbein* (koja je kalkirana od latinskog *clavicula*), kao i izvedenice *ključnica* u slovenskom i *ключица* u ruskom jeziku. Različiti odraz njemačke složenice *Feuertaufe* imaju hrvatski i slovenski kalkovi *vatreno krštenje*, odnosno *ognjeni krst* koji su pridjevsko-atributne sintagme u odnosu na češki *křest ohněm*. Podudaran odraz njemačke složenice *Schäferhund* s pridjevsko-atributnom sintagmom je u slovenskom *ovčarski pes*, u češkom *ovčácký pes* i u slovačkom *ovčiarský pes*; u poljskom je međutim izvedenica *owczarek*, a u ruskom *овчарка*, dok su u hrvatskom moguće inačice: višečlani izraz (apozicija): *pas ovčar* ili kraći izraz (izvedenica): *ovčar*.

Talijanski višečlani izraz *cavol fiore* kalkiran je u njemačkom jeziku tipičnom složeničkom tvorbom: *Blumenkohl*. Slavenski su jezici taj kalk prenijeli u njima svojstveni model, izvedenicom: hrv. > *cvjetača*, sln. *cvetača*, češ. *kvěťák*. U ruskom je pak dvočlani izraz *цветная капуста*, koji semantički vjerno preslikava predložak.

Njemački složeni pridjev *geistreich* u češkom i slovačkom se odražava složenicom *duhaplný*. Iako tvorbeno odgovara svome predlošku, radi se o djelomičnom kalku jer drugi dio složenice semantički odstupa od predloška. Kategoriji djelomičnog kalka pripadaju hrvatske i slovenske riječi *duhovit*, jer kao izvedenice tvorbeno odstupaju od predloška.

Njemačka složenica *Gesichtspunkt*¹⁵ reproducirana je u hrvatskom, slovenskom, češkom i slovačkom izvedenicama: hrv. *gledište*, sln. *gledališče*, češ. *hledisko*, slč. *hl'adisko*, a u poljskom i ruskome višečlanim izrazom: *punkt widzenia* i *точка зрения*. Višečlani izrazi koji odgovaraju složenicama u njemačkom jeziku,

¹⁵ Njemačka riječ *Gesichtspunkt* i sama je kalk nastala prema latinskome *punctum visus*, poduprijet francuskim izrazom *point de vue* (Kluge, ²⁰1967: 254). Hrvatski je izraz nastao vjerojatno posredstvom češ. *hledište*, koje danas znači 'gledalište'. Za ruski je kalk osim njemačkog moguć francuski predložak.

moгу biti morfosintaktički različito strukturirani; npr. složenica se *Wortspiel* odražava u hrvatskom (*igra riječi*), poljskom (*gra słów*) i ruskom (*игра слов*) višečlanim izrazom koji je atributni skup s imenicom u genitivu, a u slovenskom (*besedna igra*) i češkom (*slovní hříčka*) atributni je skup tipa pridjev + imenica. Prema njemačkoj složenici *Milchzahn* stvoreni su višečlani izrazi u češkom (*mléčný zub*), slovačkom (*mliečny zub*), poljskom (*mleczny ząbek*) i ruskom jeziku (*молочный зуб*), u slovenskom izvedenica (*mlečnik*), dok su se u hrvatskom jeziku nakon Šuleka ustalili izvedenica i višečlani izraz (*mliječnjak*, *mliječni zub*).

S obzirom na to da u jeziku uzoru za kalkiranje mogu postojati leksičke inačice za izražavanje kojega pojma, a pojedini jezici kalkiraju prema jednoj od njih, tako postoje u kalkovima razlike od jezika do jezika. Kalkirajući prema francuskom *lune, mois du miel* u njemačkom su stvoreni izrazi *Honigmond, Honigmonat, Honigwöchener* (Kluge, ²⁰1967: 316), koji su imali različit odraz u slavenskim jezicima: hrv. *medeni mjesec*¹⁶, sln. *medeni tedni*, rus. *медовый месяц*.

2. Doslovni i djelomični kalkovi

Prema istome predlošku u nekom su jeziku stvoreni doslovni, u drugom djelomični kalkovi. Tako su npr. prema njemačkom izrazu *Beweis* ostvareni doslovni kalkovi, tj. prefiksalne tvorenice u hrvatskom, slovenskom, češkom i slovačkom jeziku: hrv. *dokaz*¹⁷, sln. *dokaz*, češ. *důkaz*, slovački *dôkaz*, a u ruskom djelomični kalk, tj. prefiksarno-sufiksalna tvorenica *доказательство*.

Prema njemačkoj složenici *Steinbruch* ostvarenne su u hrvatskom, slovenskom, češkom, slovačkom i poljskom jeziku također složenice: hrv. *kamenolom*, sln. *kamnolom*, češ. *kamenolom*, slč. *kameňolom*, polj. *kamieniołom*, dok je u ruskom ostvarena složeno-sufiksana tvorenica *каменоломня*.

Hrvatski fitonim *maćuhica* i češki *maceška* na tvorbenoj razini kao deminutiv reproducira njemački izraz *Steifmütterchen*, dok slovenski *mačeha*, koji je također kalk, nema deminutivni sufiks.

Prema grčko-latinskom europeizmu *rhinozeros* kalkiran je njemački izraz *Nashorn*. Tu složenicu reproduciraju čiste složenice hrv. *nosorog*, sln. *nosorog*, rus. *носорог*, u češkom je složeno-sufiksana tvorenica: *nosorožec*, a u poljskom postoje obje mogućnosti – *nosorožec* i *nosoróg*.

U hrvatskom je riječ *prirast*, u poljskom *przyrost* i u ruskom *npupocm* doslovni kalk prema njemačkom *Zuwuchs*, u slovenskom suspostoje doslovni kalk *prirast* i djelomični *prirastek*, a u češkom je djelomični kalk *přírůstek*, kao i u slovačkom *prírastok*.

Prema njemačkom izrazu *Ausweis* koji je prefiksalna složenica u češkom je stvoren kalk istovjetna modela – danas arhaični *výkaz* (= *průkaz*), a u hrvatskom

¹⁶ U Mažuranić-Užarevićevu (1842) i Šulekovu rječniku (1860): *medene nedělje*.

¹⁷ U hrvatskom je jeziku moguće češko posredništvo.

i slovenskom jeziku djelomični kalkovi, jer su prefiksarno-sufiksarne tvorenice: hrv. *iskaznica*, sln. *iskaznica*.

Prema pridjevskoj složenici *farbenblind* (kalkiranoj prema engl. *color-blind*) slovenski, češki i slovački stvaraju doslovne kalkove: sln. *barvoslepi*, češ. *barvoslepý*, slč. *farboslepý*, a hrvatski i poljski djelomične kalkove: hrv. *slijep za boje*, polj. *ślepy na barwy*.

U pronalaženju najprikladnijeg izraza za pojmovne su inovacije i u unutar istog jezika nastajali različiti kalkovi različitih tipova. Primjerice, prema njem. *Dampfmaschine* (< engl. *steam-engine*) u češkom su jeziku stvoreni doslovni i djelomični kalkovi *parní stroj* i *parostroj* (Reiter, 1953: 45).¹⁸ U slovenskom je jeziku doslovni kalk *parostroj*¹⁹, slč. *párny stroj*, polj. *maszyna parowa*. U hrvatskom su jeziku zabilježeni ovi izrazi: u Mažuranić-Užarevićevu rječniku (1842): *makina, nastroj od pare*, u Juidisch-politische Terminologie (1853), u Drobničevu (1846-49), Veselićevu (1853) i Šulekovu rječniku (1860) *parokret*. U Šulekovim su rječnicima (1860 i 1974/75) zabilježeni još izrazi *parulja, parostroj i parni stroj*.

3. Doslovni, djelomični i polukalkovi

Iako je u većine slavenskih jezika bila izražena tendencija da se za zadovoljavanje leksičkih potreba za imenovanjem novih pojmova aktiviraju latentne mogućnosti stvaranjem kalkova, a ne pasivnim preuzimanjem gotovih stranih rješenja, odnos je prema posuđenicama bio različit od jezika do jezika i od razdoblja do razdoblja. Unatoč izrazitom purizmu (ili upravo zbog njega) u češkom je jeziku mnoštvo primjera s njemačkim elementima u polukalkovima. Prema njemačkoj izvedenici *drahtlos* stvoreni su u hrvatskom i slovenskom jeziku djelomični kalkovi, prefiksarno-sufiksarne tvorbe: hrv. *bežičan*, sln. *brežičen*, dok se češki izraz *bezdratový* i slovački *bezdrôtový* ubrajaju u polukalk.

Slično su hrvatski, slovenski, poljski i ruski primjeri doslovnog kalka *državopravni, državopraven, prawnopaństwowy* (sastavnice u inverziji) i *государственно-правовой* nastali prema njemačkom *staatsrechtlich* u odnosu na polukalk češ. *státoprávní* i slč. *štátoprávny*. Slovenski izraz *razredni boj*, češki *třídní boj* i slovački *triedny boj* djelomični je kalk u odnosu na njemački izraz *Klassenkampf*, dok su hrvatski izraz *klasna borba*, poljski *walka klasowa* i ruski *классовая борьба* polukalkovi. Prema njemačkom *Leibwache* u ruskom je stvoren polukalk *лейб-гвардия*, a u hrvatskom i češkom djelomični kalk: *tjelesna straža*, odnosno *tělesná stráž*. I unutar istog jezika, npr. ruskoga, mogu postojati dvojaka rješenja: prema njem. *Lesesaal* > rus. *читальная, читальный зал*. U drugim

¹⁸ U češkom je izraz *parostroj* arhaizam sa značenjem lokomotiva.

¹⁹ Rammelmeyer (1975: 245) navodi mogućnost da je iz češkog preko slovenskog jezika izraz *parostroj*, koji je rječnički zabilježen u Janežičevu rječniku iz 1850. godine, došao u hrvatski jezik.

su jezicima djelomični kalkovi: hrv. *čítaonica*, češ. *čítárna*, sln. *čitalnica*, slv. *čítáreň*, polj. *czytelnia*.

4. *Prisutnost/odsutnost kalkova*

U dosadašnjoj smo analizi polazili od primjera kalkova u hrvatskom jeziku koji su potvrđeni u još jednom ili više slavenskih jezika. Da bi se dobila potpunija slika o kalkiranju prema izravno njemačkom obrascu ili prema obrascu koji je i u njemačkom jeziku kalk, s nekoliko će se primjera pokazati kalkovi koji funkcioniraju u češkom i slovačkom jeziku, u slovenskom postoji dio njih, poljski ih preuzima, sam kalkira ili ne kalkira, a u hrvatskom izostaju:

njem. **Zeitmaß** > češ. *časomíra*, slč. *časomiera*, polj. *iloczas*; hrv. **metrika**, **metar** (versif.), sl. **metrika**

njem. **zeitmäßig** > češ. *časoměrný*, slč. *časomerný*, polj. *iloczsovy*; hrv. **metrički**, sl. **metrički**

grč. **nekromant** > lat. **nigromant** > **Schwarzkünstler** > češ. *černokněžník*, slč. *čarodej*, polj. *czarnoksiężnik*, *sztukmistrz*; hrv. **mag**

njem. **Geschichtskunde**, **Geschichte** > češ. *dějepis*, *dějiny*, slč. *dejepis*, *dejiny*, polj. *dzieje*, sln. *zgodovina*; hrv. **historiografija**, **povijest**

njem. **Geschichtsschreiber** > češ. *dějepisec*, slč. *dejepisec*, polj. *dziejopis/arz*, sln. *zgodovinar*; hrv. **povjesničar**, **historiograf**

njem. **Völkerkunde** > češ. *národopis*, slč. *národopis*, sln. *narodopisje*; polj. *ludoznawstwo*, hrv. **etnografija** / **etnologija**

njem. **gleichlaufend** > češ. *rovnoběžný*, slč. *rovnoběžný*; polj. *równoległy*, *równobieżny*, hrv. **usporedan**, **paralelan**; sln. **vzporeden**

njem. **Weihnacht/en pl.** > češ. *Vánoce pl.*, slč. *Vianoce pl.*, hrv. **Božić**, sln. **Božič**; polj. **Boże Narodzenie**

njem. **Lustspiel** > češ. *veselohra*, slč. *veselohra*, sln. arh. *veseloigra*, hrv. **komedija**, polj. **komedija**

njem. **Tierkreis** > češ. *zvěrokruh*, slč. *zverokruh*; hrv. **zodijak**, polj. **zodiak**

njem. **Tierarzt** > češ. *zvěrolékař*, slč. *zverolekár*, sln. *živinozdravnik*; hrv. **veterinar**, polj. **weterynarz**

5. *Kalkovi i posuđenice*

U pojedinim jezicima supostoje kalkovi i posuđenice koje su bile predložak za kalkiranje, ili samo posuđenice. Posuđenice mogu pripadati standardnom ili još češće substandardnom jeziku:

njem. **Sparherd** > hrv. *štednjak* / *šparhet* (i druge fonološke inačice), slv. *štedilnik*, češ. i slč. *sporák*

njem. **Vergaser** > hrv. *rasplinjač* / *vergazer*, slov. *zplinjač*, češ. *zplynovač*, slč. *splynovač*

njem. **Windjacke** > hrv. *vjetrovka* / *vindjakna*, sln. *vetrovka*, češ. *větrovka*, slč. *vetrovka*, polj. *wiatrówka*

njem. **häkeln** > hrv. *kukičati/kačkati* / *heklati*, češ. *háčkovat*, slč. *háčkovat'*

njem. *Blumenkohl* (< tal. *cavol fiore*) > hrv. *cvjetača / karfiol*²⁰, slč. *karfiol*, polj. *kalafior*, sln. *cvetača*, češ. *květák*, rus. *цветная капуста*.

* * *

Kalkovi su u slavenskim jezicima različito zastupljeni. Jednako tako različito su zastupljeni pojedine vrste kalkova. Općenito se može utvrditi prevlast djelomičnih nad doslovnim kalkovima. Ta je činjenica uvjetovana razlikama na tvorbenoj razini jezika davatelja i jezika primatelja modela. Jezici koji kalkiraju novi izraz stvaraju sukladno vlastitim tvorbenim zakonitostima, što se ogleda prije svega u tome da se složenice tipične za njemački jezik kalkiranjem prenose u slavenske jezike kao izvedenice ili višočlani izrazi. Ruski, češki i slovački jezik imaju više polukalkova u odnosu na hrvatski i slovenski jezik. Kalkovima su se jezici o kojima je riječ obogatili na leksičkoj i semantičkoj razini i pritom očuvali samosvojnost te uključili u latentnu europsku jezičnu konvergenciju.

Literatura

- ARJ = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-XXIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Babić, S. Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, JAZU - Globus, Zagreb, 1986, str. 44 - 48.
- Jonke, Lj. 1955. Slavenske pozajmljenice u Šulekovu "Rječniku znanstvenog nazivlja", Zbornik radova Filozofskog fakulteta III, Zagreb, 71-82.
- Kluge, F. ²⁰1967. Etimologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache. Berlin.
- Muljačić, Ž. Sui veri e sui presunti romanismi del serbo-croato. Die Welt der Slaven, 42-46.
- Rammelmeyer, M. 1975. Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen. Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.
- Reiter, N. 1953. Die deutschen Lehnübersetzungen im Tschechischen. Osteuropa-Institut Berlin, Slavistische Veröffentlichungen 3, Berlin.
- Sesar, D. 1996. Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika. Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 156 str.
- Šanskij, N. M. ²1972. Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka. Moskva.
- Turk, M. 1996. Jezični purizam. Fluminensia, 1-2, Rijeka, 63-79.
- Turk, M. 1997. Jezični kalk: tipologija i nazivlje. Fluminensia, 1-2, Rijeka, 85-104.
- Turk, M. 1997. Modeli kalkiranja u slavenskim jezicima određeni povijesnim kontaktom. Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I, Zagreb, 381-392.
- Unbegaun, B. 1932. Le calque dans les langues slaves litteraires, RES, 12, 19-48.
- Vasilev, Chr. 1974. Lehnprägungen im Polnischen und Slovenischen, Festschrift für Alferd Rammelmeyer, Hrsg. Harder, München, 405-438.

²⁰ Na području čakavštine i dijela štokavštine u priobalju koji su bili pod utjecajem talijanskog jezika postoji izravna talijanska posuđenica *kaul*.

**Tipovi kalkova u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima prema
njemačkom predlošku
Sažetak**

U članku se raščlanjuju kalkovi u hrvatskome, češkome, slovačkome, poljskome i ruskome jeziku nastali na predlošku njemačkog jezika, kao jezika davatelja ili jezika posrednika. Utvrđuju se sličnosti i razlike u spomenutim jezicima u tvorbi doslovnih i djelomičnih kalkova, te polukalkova. S gledišta tipova kalkova općenito se može utvrditi prevlast djelomičnih nad doslovnim kalkovima, što je uvjetovano razlikama na tvorbenoj razini jezika davatelja i jezika primatelja. Ruski, češki i slovački, a donekle i poljski jezik, imaju više polukalkova od hrvatskoga i slovenskoga jezika.

**Types of loan translations from German
in Croatian and other Slavic languages**

Summary

The article provides an analysis of loan translations found in Croatian, Czech, Slovakian, Polish and Russian. In all the analysed cases German is either the original or the intermediary language. The ways, sometimes similar and sometimes different, in which the mentioned languages form literal or partial loan translations, are also researched here. As to the type of loan translations, it can be concluded that partial loan translations are more numerous than literal loan translations, which results from the differences in word formation between the lending language and the borrowing languages. Russian, Czech and Slovakian, as well as Polish to a certain extent, possess more partial loan translations than Croatian and Slovene do.

NARJEČJE U FUNKCIJI PROŽIMANJA DVIJU KULTURA

SAŽETAK

U ovom radu razmatra se funkcija dijalekta u prožimanju i susretanju dviju kultura. Za primjer se uzima kajkavsko narječje pomurskih Hrvata u Mađarskoj, koji govor njegovi nositelji nazivaju horvatski. Susretanje i prožimanje promatra se u imenovanju naselja, etnografiji, u usmenoj i pisanoj književnosti, bogoslužju i osobito u školi.

Kao primjer prožimanja hrvatske nacionalne manjine i mađarskog korpusa – kulturološkog: jezičnog, religijskog, književnog – uzeo bih primjer Hrvata uz rijeku Muru, do ušća u Dravu. Na početku imati bi nam na umu trebalo tri činjenice.

Prva, da je riječ o pomurskim Hrvatima, premda ih se ponekad naziva i prekomurskima. Prvi je naziv svakako precizniji i adekvatniji poradi nekoliko činjenica.. U Sloveniji područje oko Lendave (koje dijelom nastanjuje mađarska manjina) zovemo Prekmurje, potom, pojam «pomurski» češće se rabi i u Hrvatskoj i napokom, sami žitelji o kojima je riječi za se samo i jedino rabe pojam *pomurski Hrvati*.¹

Drugo: znanost (povijest, književna povijest, etnologija) dvoji jesu li posrijedi starosjedioci ili doseljenici, iz doba turskih osvajanja. «Ovi prekmurski Hrvati su starosjedioci i s ostalim Hrvatima kajkavcima sačinjavaju jedinstveno etničko područje».² Nasuprot tome: «Većina Hrvata u Mađarsku je dospjela putem migracijskih procesa u tursko doba (između 15. i 18. stoljeća); (...) pomurski Hrvati su se većinom doselili u svoja današnja sela prije 1690. godine, nakon oslobođenja toga kraja od Turaka (...); s najviše vjerojatnoće teza o autohtonosti je najprihvatljivija u slučaju podravske Hrvata čija je nazočnost na tim prostorima (...) dokazana od pojave prvih pisanih dokumenata u doba Arpadovića...»³

Moguće je, međutim, prihvatiti obje teze tvrdnjom da su obje moguće! Prva o starosjedilačkom življu temelji se na mršavim dokazima, ponajviše tek na pretpostavci da je za migracija u današnju matičnu postojbinu dio Hrvata ostao

¹ «*Po* kao prvi dio riječi pokazuje (...) da osnovna imenica (Mura,op.) ima djelomično a ne stvarno svoje poznato značenje (recimo, pomajka)»; usp. podravski (v. Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskog jezika*, Liber, Zagreb, 1998.,774.)

² Zvonimir Bartolić: *Hrvatski kajkavski govori Međimurja*, u: *Popevka zemlji*, drugo prošireno izdanje, MH, Čakovec, 1991.,289.

³ Dinko Šokčević: *Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*, u : *Tjedan Hrvata iz Mađarske*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1997., 9-10.

na današnjim prostorima a ta se naseobna traka može pratiti transverzalno od sjevera Mađarske! Druga je teza znatno utemeljenija već i poradi niza srodnosti s matičnim hrvatskim stanovništvom s desne obale Mure i Drave: bilo bi, naime, nevjerojatno da su «starosjedioci» očuvali svoj identitet «od davnina», pa makar mi računali s činjenicom o zajedničkom državnompravnom i crkvenopravnom prostoru u prošlim stoljećima. Očito, dogodio se veliki migracijski naseobni val polovicom 17. stoljeća pa «popis stanovništva koji je vršen 1690. godine od strane Zagrebačke biskupije»⁴ potvrđuje relativno gustu napučenost sela uz Muru.

I treće, ponajvažnije, riječ je o Hrvatima kajkavcima. Dok se, međutim, u matici rabi upravo taj naziv, *kajkavci* (kao i *štokavci* i *čakavci*), u pomurskih Hrvata on je redovito i uvijek *horvatski* (mj. *orvatski*). Pa dok su bunjevački Hrvati - Bunjevci, šokački Hrvati – Šokci, pa tako i njihov govor, u pomurskih Hrvata on je uvijek horvatski. Jasno, oni nisu kao u matici morali othittiti svoj kaj u svrhu općehrvatskoga jedinstva, koji se *kaj*, uzgred rečeno, i u toj matici prije Gaja nazivao – horvatski.

Da svoj govor pomurski Hrvati nazivaju horvatskim (tako i podravski i gradišćanski Hrvati), ta je činjenica izuzetno važna za temu o kojoj je ovdje riječi. Naime, kad se govori o susretanju, prožimanju i povezivanju dviju kultura (i) na jezičnom planu tad je to za pomurske Hrvate jasno, susret mađarskog i horvatskog (dakle kajkavskog) jezika.

A to prožimanje moguće bi bilo, šire promatrano, gledati u njegovoj dijakronijskoj i sinkronijskoj vrijednosti u više segmenata, odnosno elemenata dodira. To, međutim, nadmašuje okvire ovoga rada, u kome tek nam je u ovoj prigodi registrirati susretanja u nekim danas uočljivim pojavnostima.

Toponimi

Pomurski Hrvati žive u ovim mjestima: Sumarton, Serdahelj, Mlinarce, Pustara, Petriba, Kerestur, Fićehaz i Bajča (kajkavski se govori još u nekim selima podravnih Hrvata). Problem bilježenja toponima s manjinskim stanovništvom oduvijek je bio (ne samo) jezični problem. U njegovu rasvjetljavanju logičnim se čini poći od lokalnoga govora, ali i od nekih zakonitosti kajkavskoga idiolekta.⁵ Kako je to ostvareno u onedavnom dvojezičnom imenovanju hrvatskih naselja u Mađarskoj, ovdje pomurskih Hrvata?

Dva naselja imaju atribut Tot- (Tótszentmarton, Tótszerdahely) koji se «u većine hrvatskog stanovništva (...) doživljuje kao pejorativ».⁶ Bilo bi logično da se primijenio isti kriterij kao i za Hrvatski Židan (Horvátzsidany) pa bi tada ta

⁴ Edit Kerecsényi: *Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1982., 10.

⁵ Za to se zalaže Ivan Mokuter u vrijednome radu *Nazivi seoskih naselja* (suautor Predrag Stepanović), *Naši radovi*, 1, Budimpešta, 1986. (izd. Demokratski savez Južnih Slavena u Mađarskoj)

⁶ Mokuter, o., c., 30.

sela zvala *Horvatski Sveti Martin* (u mj. izgovoru Sumarton) i *Horvatsko Središće* (kao što je u Međimurju, za mađarske uprave, bio gradić Muraszerdahely, danas Mursko Središće).

Dalje, poštujući načelo mjesnoga izgovora trebalo bi biti *Mlinarce*, ne Mlinarci, a tako se u govoru kajkavaca čuje za njihova mjesta u Međimurju: Dekanofce, Domašence, Kralefce...

Napokon, *Murski Krstur*, koji je očito poradi svoga položaja (granično mjesto na međunarodnoj pruzi Budimpešta-Rijeka) doživio najveće preoblike. Slijedi li se mađarski naziv, tad bi doslovni horvatski naziv trebao glasiti *Murski Gospon na Križu*; u mjesnom govoru cirkulira naziv *Kerestur*. Zašto ne, i opet analogijom, ako u podravnih Hrvata postoji Drávakeresztur koji je *Križevci* (trebalo bi, poštujući mjesni naziv, biti *Križefce*) isto tako mogao biti i *Murski Križevci* (*Križefce*)?

Ukratko: problem toponima u pomurskih Hrvata obilježen je s jedne strane jezičnim nedosljednostima, s druge, «intervencijama» odozgor u prošlosti – i tako je ostalo... Problem nam je, dakle, dokazom da se u prožimanju dva jezika na «službenoj» razini rado uplitala vlast, točnije, birokratsko pero. A to najčešće nije dobro jer sam život vrlo brzo problematizira činovnički reguliran problem.

Etnografska slika

U izvrsnoj, dosad nedosegnutoj studiji, *Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata*, Edit Kerecsényi monografski je ostvarila osobnu iskaznicu pomurskih Hrvata, prikazbom njihovih materijalnih vrijednosti. Njezin rad nije, međutim, značajan samo za iskazivanje osobnosti jedne nacionalne manjine nego – na raznim razinama – i za razgovor o prožimanju i susretanju dviju kultura. A prožimanje je bilo logično jer su posrijedi dvije *panonske kulture* te je moguće pronalaziti slične modele u strukturi naselja, gradnji stambenih objekata, rasporedu naseobnog prostora i oblicima privređivanja. A s druge strane, upravo materijalna kultura (i) pomurskih Hrvata očuvala je i njihov govor, horvatsko narječje, to jest: označeno (sadržaj, predmet) očuvao je znak (riječ)! Ako i danas čujemo da je temelj kuće *podmetek*, da se mora prijeći *pocek* želi li se *dojti v hižu*, ako je negda kuhinja, *kujna* bila *zakađena*, a na *škedenj* je prislonjena *lojtra*, uz *škedenj* je i *kuružn(j)ak*, da je na gruntu *zdenec*, *pa dervarnica* (sa samoglasnim *r* što je kajkavski u matici izgubio), ako je *v hiži* tradicionalno pokušstvo «koje se krajem prošlog stoljeća još nije puno razlikovalo od namještaja u krajevima južne Zale»⁷, što pak nije bio slučaj kasnije kad su – osobito «škrinje na tulipane» - pomurski Hrvati «kupovali skoro isključivo u nekom međimurskom gradu»⁸, ako su neki nazivi nošnje, osobito svečane i njihovi nazivi čak i stariji od onih u matici – tad zaključujemo da su pomurski Hrvati elementima materi-

⁷ Kerecsényi, o.c., 214.

⁸ Kerecsényi, o.c., 227.

jalne svoje kulture očuvali razmjernu izvornost. Oni to posvjedočuju prvenstveno svojim nazivljem, ali isto tako u osnovnoj matrici – ishrani, gospodarstvu, gradnji nastambi, recimo – potvrđuju srodnost s mađarskom kulturom, uz koju su stoljećima živjeli i koja je, napokon, ulazila u njihov etnos svakodnevnim kontaktima, vjenčanjima i slično. Ukratko, u očuvanju etniciteta pomurskih Hrvata (tako i drugih manjinskih sredina) bitnu ulogu odigrala je upravo etnobaština sa svojim tradicijskim nazivljem. (Nažalost, nestankom tih tradicijskih predmeta, to jest ubrzanom urbanizacijom zadnjih tridesetak godina, nestaje i njihova nazivlja, «označeno» je zatrlo i «označitelja»).

Kaj u bogoslužju

Crkva je oduvijek bila moralna vertikala narodna, počesto i narodnosna očuvateljica, osobito među vjernicima izvan matične sredine. Pogotovu je značajnom kohezijskom snagom u Hrvata u prekomorskim zemljama (Amerika, Australija), do Bosne i Hercegovine a tad i u hrvatske manjine među drugim susjedima. Orijentirana često na sebe samu, crkva u tim sredinama srasla je s narodom, a to će reći da je bogoslužje vršila na govoru toga naroda, ne na službenom jeziku matice toga naroda. Pa kao što je u gradišćanskih Hrvata jezik bogoslužja gradišćanskohrvatski, tako je (zapravo, trebalo bi biti!) u pomurskih Hrvata i njihov horvatski – kajkavski.

Prije gotovo već deset godina (1983.) serdaheljska župa objavila je molitvenu knjižicu *Ruža nebeska (Molitve i popevke)*, u predgovoru koje plebanuš Vilmoš Harangozo (inače gradišćanski Hrvat) piše: «Horvatam kre Mure se ostvarila fnogoletna žela – ve, da moru v svoje roke zeti popevke i molitve koje su zapisane v ovom kraju. Ova molitvena kniga se bode koristila ne samo v čaladaj, nego i v cirkvi. Na hasen bode saki čaladi, sakom pobožnom čoveku da razvija i čuvle svoju veru. Najvekše blago v življenju nam je vera, čalada, deca i materni jezik. Ova molitvena kniga nam nek vodi k dobroti čalade, nek nam navuča na veru, na poštenje, na čistoču našu decu, nek čuvle materinsku reč...»⁹

To je, dakle, bit: knjižica nije samo da *navuča* i snaži vjeru, u obitelji i crkvi, nego i da *čuvle maternu reč*. Pored svagdanjih molitava u njoj nalazimo molitve za *svete meše, čislo* (krunicu), *križni put*, litanije a polovica knjižice ispunjena je crkvenim horvatskim popevkama! Pa bih uz to barem dvoje naglasio: jedino mjesto na svijetu (!) gdje se *Otec naš* moli na kajkavskom jest u pomurskih Hrvata i jedino mjesto gdje se pjevaju crkvene horvatske popevke! U prelijepoj, suvremenoj serdaheljskoj cirkvi istaknuti su na crkvenom zidu redni brojevi mađarskih crkvenih napjeva, drugom bojom horvatskih; crkva u pomurskih Hrvata tako je najbolje i najljepše susretište dva jezika koji se, eto, poštuju i koji oba služe istome! Takav je slučaj i s ostalim *farama* jer narečeni župnik, nažalost, obavlja službu sam u čak pet okolnih mjesta (filijala). Nažalost zato što nema svećenika-Hrvata (blistavija situacija nije ni među mladim mađarskim sve-

⁹ *Ruža nebeska, Molitve i popevke*, Kiadja: a tótszerdahelyi plébánia, 1993.

ćenicima), što pak ne obećava svijetlu (nikakvu!) budućnost hrvatskom narječju među pomurskim Hrvatima.

Kaj u književnosti – usmenoj i pisanoj

Godine 1958. u tri navrata akademik Vinko Žganec obišao je pomurska sela i zabilježio – nakon Deželića (1858.), Kurelca (1871.) i Kuhača (1878.) – stotinjak narodnih popevki pomurskih Hrvata. «Letimičan pogled», bilježi Žganec u Ljetopisu JAZU (danas HAZU) 1961.godine, «odaje veoma staru građu, koja sadrži arhaične melodičke elemente, a napose tonskih osnova tih pjesama».¹⁰ Još je važna i ova Žgančeva pripomena: «Jezična dikcija je nešto starija od današnje međimurske, na koju je do danas izvršio znatan utjecaj štokavski govor, a tamo toga nema».

Žgančeva zbirka izuzetno je važna poradi nekoliko činjenica. Njome je prezentirana razmjerno bogata baština pučkoga pjeva u pomurskih Hrvata, motivski gotovo posve sukladna kajkavskoj, i ne samo međimurskoj; i pored arhaičnih napjeva zbirka potvrđuje dodire dviju kultura na melodijskom planu¹¹, ali i potvrđuje tezu o doseljavanju hrvatske manjine obzirom na iste ili slične melo-

¹⁰ Vinko Žganec: *Pučke popijevke Hrvata iz okolice Velike Kaniže* (iz predgovora, djelomice prenesenoga iz Ljetopisa JAZU, knj.65, Zagreb,1961.) «Zrinski», Čakovec, 1974.,6.

¹¹ U više navrata – a tako je gotovo u svih rubno nacionalnih kulturnih pojava – zaredale su rasprave o izvornosti hrvatskih kajkavskih popijevki. Posve je razumljivo da je do prožimanja dolazilo jer se radilo o zajedničkom upravno-pravnom sustavu, a tad su se mnogi Hrvati-kajkavci susretali s Mađarima – u radu, osobito u vojsci (taboru)...

Glazbeno neškolorani, ali noseći u sebi kajkavsku liričnost, ti su Hrvati spjevali određen broj popijevki «na mađarsku vižu». Koja je, dašto, tekstom bivala posve drukčijom od mađarskog napjeva. Evo jednog primjera:

*Országuton mēnnek a katonák,
Jaj,de szépēn fujjāk a trombitát.
Elöl mēgy a hadngy, aki vezet,
Gyere, rószám, fogjál vele kezet.*

Slobodan prijevod glasio bi: *Po državnom putu idu vojnici.*

*Joj, kako lijepo pušu u trublje.
Naprijed ide poručnik koji vodi,
Dođi, ružica, primimo se za ruke.*

U Međimurju na sličnu vižu pjevaju:

*Na Ivanje pri nas je proščenje,
dojdi, draga(golob) na moje veselje.
Ako dojdeš, bodem te ja čakav(čakala),
Ako pak te nabo, nabom se ja plakav(la).*

Franjo Dugan, pišući 1922. o Žgančevoj zbirci međimurskih popijevki, s pravom zato zamjećuje da se kod «ritma(...) osjeća djelovanje mađarske muzike na međimurske melodije, ali i naglašava važnost utvrđivanja sličnosti međimurskih popijevki s drugim kajkavskim, dakle i s onima pomurskih Hrvata (prenijeto prema članku u Žgančevoj knjizi, o.c.,275.).

dijске matrice u matici; napokon, jezik «koji je arhaičniji» od kajkavskog u Hrvatskoj (jasno, zbog opaske koju je formulirao Žganec), potvrđuje i opet činjenicu o očuvanju nacionalnog bića ali i prožimanje s «državnim jezikom» u čijem susjedstvu, okrilju živi. Horvatski je govor u pučkoj popijevci pomurskih Hrvata najzornijim «mostom» u prožimanju dviju kultura. A nije samo popijevka posrijedi nego i ukupna usmena književnost, najčešće integrirana u običaje: usmena retorika-govorništvo¹², mali usmenoknjiževni oblici-prirečja, pitalice¹³, usmena proza, pučki igrokazi (*Baba glive brala na bukove klade*) i slično.

Na tom svijetu usmenosti izrasla je u pomurskih Hrvata i pisana književnost, razasuta u pojedinim zbornicima a dosad skupno predstavljena tek jednom zbirkom, *V modrini neba* (1988.) Jolanke Tišler. Ako je prva, zbirka tad nije imala literarni horvatski predložak (osim u pisanoj kajkavštini u matici) te je autorici, ne samo u leksici, oslonjenica bila usmena pučka popijevka njenih sumještana (Serdahelj). A utjecanje se ogleda osim u leksiku (*protuletje, listek, fjojlice, kruhek, rečka...*) u formulaičnoj sintagmatici (*drftajoča roka, travica mefka, drobne ftičice*) i sklonosti svojevrsnom florocentrizmu (čovjek=priroda), čak i upućivanju na usmenoknjiževnu strukturu – pjesma *Spi sinek* podsjeća na usmenu uspavalicu te u općem ugođaju i elegičnom tonu njezinih pjesama. Ali, Jolanke pjesme nisu i uznice svoga korijenja: sklonošću za slobodnijom formom, svježim slikama, metaforom, profinjenom, diskretnom lahorenju pjesnikinjine čežnje zbirka potvrđuje da jezik pomurskih Hrvata nije nikakva «plebejska sirovina», nije lingvorelikt, pozabljeni horvatskojezični rudiment nego dostatno živ i dostatno bogat i za ovakve zahtjevnije, rafiniranije, izbrušenije umjetničke iskaze. Vrijednost je zbirke upravo u tome što je i horvatski kajkavski u Mađarskoj stao uz bok mađarskom u iskazivanju književnoestetske objave.

Kaj i škola

Stara je istina: izgubi li se boj za jezik u školi (uz nju i u crkvi) – nema mu budućnosti! Kakvo je stanje u školama pomurskih Hrvata? Donedavno, tamo, oko šezdesetih, u kući se govorilo horvatski, u školi mađarski. Danas, sve manje horvatski u kući (ostao je samo na bakama i djedovima, i to ne svima!), a u školi hrvatski standardni, nažalost, samo kao nastavni predmet s 4-6 sati, ovisno o godištu! Ravnateljice dviju škola, Erika Rac u Murskim Križevcima (Kerestura) i Jolanka Tišler iz Hrvatskog Središća (Serdahelja) shvatile su pogubnu stvarnost za *kaj* te su zajedno s Marijom Hervai i Ljubicom Silađi priredile *Slikovni rječnik za 1. i 2. razred osnovne škole* (Mikszáth Kiadó, 1994.). Kroz predstavljene cjeline iz đačke svakodnevnice, primjerene đaku nižih razreda, « povezuje se

¹² Upućujem na dragocjen prilog o svadbenoj retorici u stručnom radu Erike Nemet *Narodni običaji:svadba* (1988.,u rukopisu) u kojem predstavlja svatovske običaje Murskih Križevaca (Murakeresztúr).

¹³ Upućujem na članak *Pučke mudre izreke Keresturčana*, autor mu je Karlo Gadanji a objavljen je u zborniku *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj* (knj.l, Pečuh, 1996.)

gramatička građa hrvatskoga književnoga jezika, zavičajnoga kajkavskoga narječja s književnim jezikom sredine, odnosno mađarskim jezikom». ¹⁴ Evo najprije nekih karakterističnih primjera:

toranj – turen – torony
brod – hajov – hajó
kuharica – sokačica –szakácsno
trešnja – čerešna – cserenye
tanjur – tenjer – tányér
šljiva – sliva – szilva
žemička – žemla – zsemle
smokve – fige – füge.

U Dodatku su primjeri riječi u rečenici te kraći trojezični rječnik. Svaki pojam popraćen je crtežom. Premda nevelik opsegom, ovaj slikovni rječnik (autorice su ga nazvale radnom bilježnicom) od osobita je značenja za budućnost horvatskoga, kajkavskoga govora u pomurskih Hrvata poradi više toga:

a) njime je ostvareno povezivanje obiteljskoga, materinskog govora i škole;
b) učeći ga ovako, djeca će kajkavštinu barem znati ako ne njome i govoriti;
c) đaci uočavaju razliku između hrvatskoga standarda s jedne i mađarskoga jezika s druge strane, shvaćajući da u odnosu na standard ne postoje veće razlike i da, s druge strane, niz riječi ima sličnu tvorbu kao i neke mađarske riječi. Upravo ta, elementarna komparativna metoda nije, dakle samo da djeca «nauče» zaboravljen govor svojih djedova nego i da uoče kako su se susjedni govori (jezici) međusobno preplitali i prožimali. A to je ujedno i pretpostavka za njihovu kasniju svijest o multikulturalnosti!

* * *

Umjesto zaključka odgovoriti nam je kakvo je stanje narječja u pomurskih Hrvata danas? Nažalost, horvatski je čuti samo u koje starice - a s njom u grob odlazi i kaj! Mladi naraštaj, školska djeca, ne doživljuje ga kao materinski govor jer ga ne govori (živi!) nego eventualno – uči, postavlja se spram njega gotovo kao prema stranom jeziku. A kad se nešto ne osjeća toga zapravo – nema! Narječje je, štoviše, u specifičnom, reklo bi se dvostruko teškom položaju: s jedne strane izloženo je asimilaciji jezika sredine, a s druge, u ostvarivanju manjinskih prava zamjenjuje se književnim normativnim jezikom. A trebalo bi ga očuvati zato što je tim *kajem* spjevana i ispriopovijedana čitava jedna kultura koja pak je osobnom iskaznicom manjinske hrvatske zajednice.

Sve, na koncu, kao i drugdje, ovisi o njegovim nositeljima.

¹⁴ Hervai i dr., o.c., iz pregovora.

SUMMARY

The paper deals with the function of dialects in the meeting and mutual permeation of two cultures. The Kajkavian dialect of Pomurje Croats in Hungary is taken as an example. The speakers of this dialect call it "Horvatski". The meeting of the two cultures can be observed in town and village names, ethnography, oral and written literature, liturgy and particularly in school.

Literatura

- Bartolić, Zvonimir: *Hrvatski kajkavski govori Međimurja*, u: *Popevka zemlji*, drugo prošireno izdanje, MH, Čakovec, 1991.
- Hervai, Marija – Silađi, Ljubica - Gadanji, Karlo – Rac, Erika – Tišler, Jolanka: *Slikovni rječnik za 1. i 2. razred osnovne škole*, Mikszáth Kiadó, 1994.
- Hranjec, Stjepan: *O kajkavskoj književnosti pomurskih Hrvata*, "Kaj", Kajkavsko spravišće, Zagreb, 1991., 47-63.
- Edit Kerecsényi: *Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata*, Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta, 1982.
- Mokuter, Ivan: *Nazivi seoskih naselja* (suautor Predrag Stepanović), *Naši radovi*, 1, Budimpešta, 1986. (izd. Demokratski savez Južnih Slavena u Mađarskoj)
- Nemet, Erika *Narodni običaji: svadba* (u rukopisu), Murakeresztúr, 1988.
- Ruža nebeska, Molitve i popevke*, Kiadja: a tótszerdahelyi plébánia, 1993.
- Šokčević, Dinko: *Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*, u: *Tjedan Hrvata iz Mađarske*, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1997.
- Vinko Žganec: *Pučke popijevke Hrvata iz okolice Velike Kaniže*, "Zrinski", Čakovec, 1974.

HUNGARIZMI U HRVATSKIM JEZIČNIM SAVJETNICIMA

Hungarizam je svaki jezični element preuzet iz mađarskoga jezika. Uz leksičke, u hrvatskom standardnom jeziku postoje tvorbeni i semantički hungarizmi (hrvatski leksemi koji su iz mađarskoga jezika posudili dodatno značenje) te prevedenice nastale prema mađarskomu uzoru. U hrvatskom standardnom jeziku postoje i kružne ili povratne posuđenice iz mađarskoga jezika.

Posuđivanje leksema iz drugih jezika od najranijih je vremena plodan način obogaćivanja rječničkoga blaga jezika, pa tako i hrvatskoga. Iako tvorbeni sustav hrvatskoga jezika sadrži sve mogućnosti za tvorbu velikoga broja novih riječi, preuzimanje je gotovih rješenja vrlo raširen način popunjavanja leksičkih praznina. Leksemi se preuzimaju i da bi se jasno odredile značenjske granice unutar hrvatskoga leksičkoga sustava (Samarđžija 1995, 45). Posuđenice se moraju prilagoditi sustavu jezika primaoca, ali stupanj te prilagodbe nije, međutim, uvijek jednak i ovisi o mnogim čimbenicima.

Hrvatski je jezik prije posuđivao leksičke elemente iz jezika s čijim je stanovnicima, zahvaljujući političkim, gospodarskim, kulturnim i znanstvenotehničkim vezama i izravnu dodiru zemljopisnih područja, bio u neposrednu kontaktu. Ti su jezici njemački, mađarski, talijanski i turski jezik; oni su i jezici davaoci i jezici posrednici. Hrvatskomu je jeziku u današnje vrijeme jezik davalac ponajprije engleski jezik čija je komunikacijska korisnost u globalnom kontekstu veća u odnosu na druge jezike. Iz jezika koje smo spomenuli kao jezike davaoce u ranijim razdobljima hrvatskoga jezika, danas se gotovo ili uopće ne posuđuju leksemi. Cijelo stoljeće iz mađarskoga jezika nije u hrvatski standardni jezik posuđen nijedan leksem. Do XX. je stoljeća mađarski jezik bio jezik davalac i jezik posrednik, iako je većina hungarizama preuzeta u hrvatske dijalekte, a ne u standardni jezik. Važnu funkciju, koju je imao u povijesti na dijelu hrvatskoga prostora, mađarski je jezik izgubio zbog povijesnih i društvenih razloga.

Hungarizmi su u hrvatskom jeziku posuđenice najčešće stare nekoliko stoljeća, pa su prilagođeni na svim razinama – slovopisnoj, fonološkoj, morfološkoj, semantičkoj i stilskoj. U suvremenom hrvatskom standardnom jeziku ima stotinjak leksičkih hungarizama.

Jedna je od osnovnih značajki svakoga standardnoga jezika njegova normiranost. Norme standardnoga jezika određuju se normativnim priručnicima. Briga za pravilnost hrvatskoga jezika ima dugu povijest, a hrvatski su jezikoslovci posebnu pozornost posvećivali i danas posvećuju upravo posuđenicama. U ovom radu nastojali smo utvrditi kakav je bio i kakav jest odnos hrvatskih jezikoslovaca prema hungarizmima u hrvatskom standardnom jeziku.

Zbog političke su ekspanzije mađarski jezični (ponajprije leksički) elementi još u ranom srednjem vijeku počeli prodirati u susjedne jezike, pa tako i u

hrvatski. Osim u izravnu dodiru hrvatskih i mađarskih etnika, mnogo je leksema usvojeno preko jezika administrativnih, pravnih i vojnih službi. Vrlo se rano hungarizmi javljaju i u različitim hrvatskim spisima pisanim latinskim jezikom. Intenzitet preuzimanja hungarizama nije, naravno, uvijek bio jednak: u nekim je povijesnim razdobljima leksičko posuđivanje iz mađarskoga jezika bilo intenzivnije nego u drugima, dok je kontinuitet posuđivanja hungarizama u organske idiome zemljopisno bliske područjima na kojima je živjelo mađarsko stanovništvo bio ravnomjerniji.

Brojni su se hrvatski pisci i jezikoslovci opirali pretjeranoj uporabi leksema stranoga podrijetla. Spomenimo ovdje Petra Zoranića koji je već u XVI. stoljeću pisao protiv romanizama. U drugoj je polovici XVIII. stoljeća ta borba bila usmjerena na turcizme, a u XIX. stoljeću na turcizme, germanizme, talijanizme i latinizme (Samardžija 1995, 57). Odnos prema posuđenim leksemima i drugim jezičnim elementima u vezi je s povijesnim okolnostima koje, uz ostale preduvjete, do njega dovode.¹ Kako, međutim, puristička ograničenja ne vrijede za narječja, u kojima je broj hungarizama mnogo veći negoli u standardnom jeziku, a u hrvatski je standardni jezik posuđeno samo stotinjak hungarizama, hrvatski se puristi nisu posvećivali traženju zamjena za lekseme mađarskoga podrijetla ni približno toliko koliko su to činili za germanizme u XIX. stoljeću i početkom XX. stoljeća, za srbizme od dvadesetih godina XX. stoljeća ili za anglizme posljednjih desetljeća. Osim toga, mnogi su hungarizmi, kako smo već spomenuli, u hrvatskom jeziku vrlo stare posuđenice, pa su do početka XX. stoljeća, kada je vrlo živa puristička aktivnost i izlazi nekoliko jezičnih savjetnika, već bili potpuno fonološki i morfološki integrirani u sustav, a njihova su značenja bila razvijena i ustaljena. Neki su hungarizmi zasigurno bili lingvistima iz XIX. i s početka XX. stoljeća etimološki neprozirni. Fran Kurelac 1873. uočava pojavu koju suvremena teorija jezika u kontaktu naziva fonološkom prilagodbom leksema: "(...) nu je to i naš starinski običaj tuđinkam ušesa podrezat." (u: 1999, 115). Za neke se posuđenice i danas, kad je znanost o jeziku napredovala, samo pretpostavlja, a ne može se sa sigurnošću dokazati, da su mađarskoga podrijetla, a prije stotinjak godina to je bilo još teže utvrditi. Dalje, osim usvojenica, puriste ne zanimaju ni egzotizmi ni eponimi, pa hungarizmi kao što su *gulaš*, *palačinka*, *čardaš*, *forinta*, *filir* i sl. nisu bili predmetom njihova zanimanja. Ipak, hrvatski su puristi upozoravali na one lekseme mađarskoga podrijetla za koje je, prema njihovom mišljenju, postojala bolja zamjena. Neki su njihovi savjeti, kako ćemo vidjeti, prihvaćeni, dok su drugi hungarizmi zadržani jer dobre zamjene koje su predlagane nisu zaživjele.

Naglašena je karakteristika hrvatskoga purizma borba protiv *nepotrebnih* leksema stranoga podrijetla – hrvatski se jezikoslovci nisu zauzimali za uklan-

¹ Kad određena vlast prisiljava podanike na asimilaciju stranoga sustava duhovnih vrijednosti, kao što je to bio slučaj u Austro-Ugarskoj, podređeni se narod jače opire nastojanjima kulturološkoga izjednačavanja s vladajućim narodom (Fox 1994).

janje posuđenih leksema uopće, već za zamjenu boljim, prikladnijim leksemima onih posuđenica koje hrvatskomu standardnomu jeziku nisu potrebne. Sredinom XIX. stoljeća Jure A(u)gustinović (1850; u: 1965, 176) piše da se ne treba bojati posuđenica koje su prihvaćene, a dvadesetak godina poslije Fran Kurelac napominje da je teško "prigovarati reči, koju ne uměš čim boljim zaměnit" (1873; u: 1999, 93). U Kurelčevoj raspravi "Mulj govora" (1873) ne nalazimo nijedan natuknički leksem mađarskoga podrijetla. Ravnajući se po kriteriju ima li nečega "u narodu" i književnosti, rabi lekseme *hotar* (nudeći ga kao jednu od zamjena za *dělokrug*) i *rovaš*, koji su za njega očito "našinke", a ne "tuđinke". Vinko Pacel, pišući o sinonimima u hrvatskom jeziku (1867; u: 1999, 300–311), navodi i neke hungarizme (ne govoreći o njihovu izvornom podrijetlu) kao potpune ili djelomične sinonime² za izvorne lekseme i posuđenice. Tako je prema njemu *varoš/varaš* isto što i *grad* (to su, znači, istoznačnice), dok *varošica* nije isto što i *palanka*. *Lopovština* također nije potpuno istoga značenja kao *mahna*, *grieh*, *grehota*, *pogreška*, *grješka*, *opačina*, *priestupak*, *priekršaj*, *zločin*. Hungarizam *bolvan* navodi ravnopravno s leksemom *kumir*. Iako nam je ova rasprava manje bitna za utvrđivanje odnosa prema hungarizmima, važna nam je jer svjedoči o svijesti hrvatskih jezikoslovaca da su leksemi stranoga podrijetla važni i radi postizanja značenjske iznijansiranosti hrvatskoga leksika.

Bogoslav Šulek također zaključuje da u hrvatskom jeziku nepromijenjenima ostaju samo oni leksemi stranoga podrijetla koji dolikuju njegovu ustrojstvu, dok je narod ostale "više manje prekrojio i pretočio", kao leksem *forinta* i druge (1874–75, XIII). U Šulekovu "Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenoga nazivlja" nalazimo hungarizme (bez oznake podrijetla koju je navodio za neke druge jezike davao) s različitim kvalifikatorima, npr. *čipka tech.*, *kocka mat.*, *remek stil.*, *teret merc.* (istaknula M.G.). Osim u općem jeziku, uobičajeni su, vidimo, i u pojedinim strukama i nema potrebe nastojati ih zamijeniti hrvatskim leksemima ili drugim posuđenicama.

Tomo Maretić u svojoj se stilistici zalaže za zamjenjivanje nepotrebnih leksema stranoga podrijetla hrvatskim riječima. Između ostalih tuđica, vrijedi to i za hungarizme: "Ne treba nam ni mađarskih riječi: *astal*, *doboš*, *fela*, *hasniti*, *mentovati*, *trh*, *utanačiti* i t. d., kad imamo lijepe svoje riječi *stô*, *bubanj*, *vrsta*, *koristiti*, *lišiti*, *breme*, *uglaviti*." (1899, 682). U njegovu "Dodatku stilistici" ne nalazimo nijedan leksem mađarskoga podrijetla umjesto kojega bi preporučivao neki drugi leksem, a u "Hrvatskom ili srpskom jezičnom savjetniku" (1924) samo nekoliko natuknica koje se odnose na lekseme mađarskoga podrijetla. Uz *trh* i *utanačiti*, umjesto kojih je preporučio odgovarajuće zamjene i dva i pol desetljeća prije, to su sljedeći hungarizmi: *jal* i *jalan* (umjesto kojih preporučuje *zavist* i *zavidljiv*), *gumbašnica* (navodi više mogućih zamjena, a preporučuje leksem *zabadača*), *lanac* u značenju 'gorski lanac' (dobrom zamjenom smatra leksem *bilo*), *marvogojac* i *marvogojstvo* (njihovi su hrvatski ekvivalenti *stočar* i

² Prve naziva *izonimima*, a druge *sinonimima* (1867; u 1999, 302).

stočarstvo), te *orijaš* (umjesto toga hungarizma Maretić preporučuje primljenicu *div*). Uz *lanac*, *marvogojac* i *marvogojstvo* ne navodi njihovo podrijetlo, uz *jal*, *jalan* i *gumbašnica* spominje samo kajkavski (očito mu je neprozima etimologija tih leksema), dok uz lekseme *orijaš*, *trh* i *utanačiti* navodi oznaku izvornoga podrijetla. Također smatra lošima tvorbe *raskopčiti* i *zakapčati* te umjesto njih preporučuje *raskopčavati* i *zakopčavati*, ali ne spominje hungarizam *kopča*. U uvodu kao nepotrebne navodi lekseme mađarskoga podrijetla *hasna*, *orijaš*, *šogor*, *trh* i *utanačiti*, a potrebnim hungarizmima smatra lekseme *cipela*, *čopor*, *kip*, *korov*, *korteš*, *lopov* i *ruda/rudo*. I leksem *remek* smatra jednim od onih leksema stranoga podrijetla o kojima piše: "Te reči ne može iz jezika izgnati nikakva sila, i navaljivati na njih bilo bi nerazumno i smešno; a i tko bi za njih našao dobrih zamena?" (isto, XVII). Kako hrvatski standardni jezik zadovoljava svoje leksičke potrebe prema vlastitim zakonitostima, nije neobično što nije zadržan poneki od leksema koje je Maretić smatrao potrebnima, a na drugoj su strani sačuvani neki hungarizmi za koje je predlagao zamjene. Isto se dogodilo i s mnogim drugim leksemima stranoga podrijetla koje su Maretić i drugi jezikoslovci smatrali dobrima ili pak lošima. Hrvatskomu su leksiku očito potrebni i leksemi *zavist* i *jal*, i *div* i *orijaš*, te *šogor*. Međutim, prihvaćeni su Maretićevi savjeti koji se odnose na hungarizme *astal*, *fela*, *hasna*, *hasniti*, *mentovati*, *trh*, *utanačiti*, *gumbašnica*, *marvogojac* i *marvogojstvo*.

U "Braniču jezika hrvatskoga" Nikole Andrića (21911) ne nailazimo ni na jedan jezični savjet koji bi se ticao nepotrebnih hungarizama u hrvatskom standardnom jeziku. Za razliku od Maretića, Andrić smatra dobrima ("našima", kako piše) posuđenicu iz mađarskoga jezika *šogor* i izvedenicu od nje, *šogorica*.

Desetak jezičnih savjeta koji se odnose na lekseme mađarskoga podrijetla nalazimo kod Vatroslava Rožića ("Barbarizmi u hrvatskom jeziku", 31913). On se zauzima za zamjenu hrvatskim leksemima uglavnom onih hungarizama koje nastoji iz hrvatskoga jezika ukloniti i Tomo Maretić – to su *astal*, *doboš*, *fela*, *hasan*, *hasniti*, *jal*, *jalan* (i on uz *jal* i *jalan* spominje kajkavsko narječje, a ne mađarski jezik), *marvogojac*, *marvogojstvo*, *mentovati se*, *trh*, *utanačiti*. Ne podudaraju se svi njegovi jezični savjeti u vezi s leksemima mađarskoga podrijetla s Maretićevima: Rožić ne spominje hungarizme *remek* i *orijaš*, ali borbu protiv mađarskoga utjecaja proširuje preporukom da se leksemi *varoš* i *varoški* zamijene leksemima *grad* i *gradski*, a *vanjkuš* ("gdje se može") leksemima *uzglavak*, *uzglavlje*, *uzglavnica*. Maretić u "Hrvatskom ili srpskom jezičnom savjetniku" predlaže da se leksem *lanac* u značenju 'gorski lanac' zamijeni leksemom *bilo*, Rožić predlaže da se *lanac* u osnovnom značenju zamijeni leksemom *veriga* ili *verige*. Maretić smatra dobrima varijante *rudo* i *ruda*, a Rožić piše: "**rudo** (die Deichselstange am Pferdewagen, temo) nije dobro nego: ruda, dakle: ne idi pred r u d u (a ne: pred rudo)." Osim tih nekoliko nepodudarnosti, Rožić nastoji iz hrvatskoga jezika ukloniti iste hungarizme kao i Maretić godine 1899.

Možemo zaključiti da se ni u vrijeme najintenzivnije purističke djelatnosti, u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća, hrvatski jezikoslovci

nisu sustavno zauzimali za zamjenu leksema posuđenih iz mađarskoga jezika hrvatskim leksemima, izvornima ili nekim drugim posuđenicama. Za to postoji nekoliko razloga. Prvi je taj što hrvatski puristi nikada i nisu bili načelno protiv posuđivanja leksema iz drugih jezika – borba protiv stranih leksema odnosila se ponajprije na tuđice, a ne na prilagođenice, a u vrijeme kada je purističko djelovanje bilo znatnije, gotovo su svi hungarizmi već bili prilagođeni na svim jezičnim razinama. Mnogi su do tada već dijelom promijenili značenje i ušli u ustaljene značenjske odnose s drugim leksemima, pa su hrvatskomu standardnom jeziku bili potrebni jednako kao i hrvatski leksemi. Drugi je razlog samo sporadičnim nastojanjima da se neki hungarizmi zamijene primjerenijim leksemima taj što hrvatski standardni jezik zapravo nikada nije prekomjerno posuđivao lekseme iz susjednoga mađarskoga jezika: dok su u narječja ušli mnogi potrebni i nepotrebni hungarizmi, u hrvatskom su standardnom jeziku oni mala skupina posuđenica. Za uklanjanje su se nekih hungarizama puristi zauzimali posredno, kroz nastojanje da se kajkavski leksemi zamijene štokavskima, jer im je njihova etimologija bila neprozirna. Za sustavnim purističkim djelovanjem kakvo je bilo ono usmjereno na turcizme i germanizme nije, dakle, ni bilo potrebe. Osim toga, do kraja XIX. stoljeća posuđivanje iz mađarskoga jezika bilo je uglavnom dovršeno, a opasnost od njegova prekomjernoga utjecaja bila je mala. Najnovijemu hrvatskomu jezičnomu savjetniku ("Hrvatski jezični savjetnik", 1999), usprkos navođenju netočnoga podatka da u hrvatskom standardnom jeziku ima četrdesetak hungarizama (str. 290), preostalo je jedino da zaključi da su hungarizmi u hrvatskom standardnom jeziku posuđenice koje se ne mogu zamjenjivati drugim leksemima.

Sažetak

U radu se analizira odnos hrvatskih jezikoslovaca, ponajprije onih iz druge polovice XIX. i s početka XX. stoljeća, prema preuzimanju hungarizama. Odgovara se na pitanje zašto se (i u doba najintenzivnije purističke djelatnosti) samo mali broj jezičnih savjeta odnosi na hungarizme.

Literatura

- Andrić 1911.** = Nikola Andrić, *Branič jezika hrvatskoga*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, ²1911. (pretisak: Pergamena, Zagreb, 1997)
- Anić 1998.** = Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, ³1998.
- A(u)gustinović 1850.** = Jure A(u)gustinović, *Blagoglasno pismo slovinskog jezika: Nekoliko riječi naprvo*, Milan, 1850. (u: *Hrvatski narodni preporod, Ilirska knjiga, II*, Matica hrvatska – Zora, Zagreb, 1965, 175–180.)
- Barić i dr. 1990.** = Eugenija Barić i dr., *Hrvatski jezični savjetnik*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Pergamena – Školske novine, Zagreb, 1999.
- Filipović 1986.** = Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, JAZU - Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- Fox 1994.** = Renata Fox, *Kultura kao čimbenik jezične ekspanzije*, Zbornik radova Pomorskog fakulteta u Rijeci 8, Rijeka, 1994, 63–70.
- Gulešić 2000.** = Milvia Gulešić, *Stilistički aspekt prilagodbe hungarizama hrvatskomu standardnom jeziku*, u zborniku: RFD 3, Rijeka, 2000, 149-158.
- Hadrovics 1985.** = László Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Akadémiai Kiadó, Budimpešta, 1985.
- Jonke 1953.** = Ljudevit Jonke, *O upotrebi tuđih riječi*, Jezik 1, Zagreb, 1953, 1-4.
- Kurelac 1873.** = Fran Kurelac, *Mulj Govora nesprenâ i nepodobnâ nanešen na obale našega jezika ili O barbarismih*, Rad JAZU, Zagreb, 1873. (u: *Jezikoslovne rasprave i članci*, Stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb, 1999, 93-147)
- Maretić 1899.** = Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Zagreb, 1899.
- Maretić 1924.** = Tomo Maretić, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom*. Dopuna Broz-Ivekovićevu „Rječniku hrvatskoga jezika”. JAZU, Zagreb, 1924.
- Pacel 1867.** = Vinko Pacel, *Iz hrvatske sinonimike*, Dragoljub, Zagreb, 1867. (u: *Jezikoslovne rasprave i članci*, Stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb, 1999, 300-311)
- Rožić 1913.** = Vatroslav Rožić, *Barbarizmi u hrvatskom jeziku*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Zagreb, ³1913. (pretisak: Pergamena, Zagreb, 1998)
- Samardžija 1995.** = Marko Samardžija, *Leksikologija hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Samardžija 1999.** = Marko Samardžija, *Hrvatski leksik i njegove mijene*, Popularna srijeda (zbornik), Mostar, 1999, 129-139.
- Spalatin 1990.** = Krsto Spalatin, *Peterojezični rječnik europeizama*, NZMH, Zagreb, 1990.
- Stolac 1995** = Diana Stolac, *Odnos pasivnog rječnika i književnog jezika*, u zborniku: *Rječnik i društvo*, Zagreb, 1995, 325-331.
- Šulek 1874-75.** = Bogoslav Šulek, *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, Zagreb, I. i II. 1874-75. (pretisak: Globus, Zagreb, 1990)

KLASIFIKACIJA ČESTICA U HRVATSKOME STANDARDNOM JEZIKU

U našoj gramatičkoj literaturi uobičajilo se govoriti i česticama (partikulama, riječcama), ali ni u jednom priručniku (osim donekle u Raguž 1997: 277-286) nemamo određenja te vrste riječi, nego se uglavnom stidljivo navode dvije-tri riječi koje bi tu vrstu trebale reprezentirati (obično *zar*, *li*, *i*, eventualno, *da* i *ne*).

U vezi s tim postavlja se vrlo ozbiljno pitanje: Ako već govorimo o česticama kao o posebnoj vrsti riječi, zašto one ne bi bile najraznovrsnija vrsta, nego se takvom još uvijek smatraju prilozima u koje se doista svrstavaju i morfološki i funkcionalno i semantički vrlo raznorodne riječi.

U ovom prilogu bit će ponuđeni određenja i klasifikacija čestica nastali za potrebe jedne školske gramatike koja je još u izradi.

Čestice kao vrsta riječi

Čestice ili partikule nepunoznačne su i nepromjenjive riječi kojima se izražava stav govornika prema sadržaju cijeloga iskaza ili prema njegovu dijelu odnosno riječi koje na bilo koji drugi način modificiraju dijelove rečenice, rečenicu odnosno iskaz ili sudjeluju u oblikovanju njihova gramatičkoga ustrojstva.

One se, s obzirom na sintaktički status, dijele u dvije skupine. U prvu idu izrazito nesamostalne gramatikalizirane riječi koje modificiraju značenja drugih riječi, skupova riječi ili rečenica (npr. *li*, *zar*, *barem*, *god* i sl.), a u drugu čestice koje se odnose na čitavu rečenicu i modificiraju po čemu njezin sadržaj, pa se i nazivaju modifikatorima (npr. *nažalost*). Prve se čestice mogu nazvati nesamostalnicima, a druge samostalnicima.

Nesamostalne čestice

Među nesamostalnicima česticama mogu se razlikovati upitne čestice, pojačajne čestice ili intenzifikatori, gradacijske (ili poredbene), poticajne, potvrdno-niječajne čestice te prezentativi.

Upitne čestice

Među upitne čestice idu *li*, *zar* i *da*. Čestica *li* osnovno je gramatičko sredstvo ustrojavanja upitnih rečenica. Ta je čestica zanaglasnica (enklitika) i uvijek dolazi iza kakve naglašene riječi, u pravilu iza glagolskoga oblika, koji može biti jestan (npr. *Jesi li umoran? Spavate li? Hoće li im to uspjati?*) ili niječan (npr. *Nije li bilo dosta? Neće li biti bolje odustati? Nisu li se o svemu dogovorili?*).
ćČć

Čestica **li** dolazi i iza nekih drugih upitnih riječi (zamjenica i priloga) i u takvim slučajevima funkcionira kao pojačivač upitnoga značenja, npr. *Tko li im je to dojavio? Što li joj se moglo dogoditi? Gdje li je sada? Zašto li su lagali?*

Rečenice u kojima *li* ima ulogu pojačivača upitnih riječi katkada su kvazi-upitne, što u ovom slučaju znači zapravo usklične, npr. *Kako li samo pjeva! Gdje li ga nađe!* Takvo *li* može biti upotrijebljeno i bez upitnih riječi, npr. *Mudar li si! Lijepa li je! Ludo li je! Pjeva li, pjeva!*

Čestica *li* dolazi, također kao vrsta pojačajne riječi, i uz neke druge čestice ili vezna sredstva i tada se piše zajedno s riječima iza kojih dolazi, npr. *Bolje mi negoli oni; Nije ni većina, a kamoli svi; Akoli neće, ne moraju.*

Čestica *zar* dolazi na početku jasnih ili niječnih upitnih rečenica i, uz pitanje, izražava dodatno značenje čuđenja, nevjerice, sumnje i sl., npr. *Zar ti nije jasno? Zar baš tako mora biti? Zar ste svi poludjeli?*

Zar se katkada združuje s česticom *ne* i tada dolazi na kraj iskaza (kao samostalna čestica). Iza tako ustrojenih iskaza očekuje se potvrđan odgovor, npr. *Svi smo tu, zar ne? Sad bi ipak bilo dosta, zar ne?* U takvim konstrukcijama *zar* se može i izostaviti, posebno u iskazima razgovornoga stila, npr. *Luda utakmica, ne?*

Osim *li* i *zar* upitna može biti i čestica *da* ili zajedno s *li* (npr. *Da li im sve reći?*) ili bez *li*, i tada pitanju dodaje značenje mogućnosti, eventualnosti (običnije je u niječnim iskazima), npr. *Da ti nije zlo? Da mi ipak njih pozovemo? Da se niste posvađali? Da oni možda nisu već otišli kući?*

Pojačajne čestice (intenzifikatori)

Rejne čestice služe za pojačavanje i/ili naglašavanje pojedinih riječi u rečenici, rečeničnih članova ili čitavih rečenica (iskaza), pa se zovu pojačajnim česticama ili intenzifikatorima. Takve su čestice **i** ili **ni**, npr. *I njemu su dali poklon, Došla su i ona dvojica, I jučer su bili ovdje, Nisu imali povjerenja ni u koga, Nije se ni javila prijateljici), također, npr. S njima su također razgovarali, Oni su također bili tu, ta, npr. Ta vidiš da sam sve pokušao, Ta znaju oni što je dobro, zatim čestica *pa*, npr. *Pa kako ste to izveli? Pa vidiš kamo smo zašli; Pa to je da čovjek poludi; Pa da i jest tako, što onda; Pa naravno!*, zatim čestica *samo*, koja uz pojačajno značenje ima i nijansu isključnoga značenja, npr. *Samo ti pričaj! Gdje li ga samo nađe? Samo da znaš što se dogodilo!**

Čestice *bar* ili *barem* i *makar* uz isticanje elemenata uz koje stoje imaju još i dodatno značenje koje se odnosi na postavljanje granice prema minimalnome, pa znače zapravo i nešto kao 'najmanje, najmanju ruku', npr. *Kupi bar deset kilograma, Reci bar sestri, Bar se nije morao mučiti, Ti bar znaš što je dobro, Svima je dao barem po čokoladu, Razveseli se makar za blagdan.*

Blisko je tome i značenje čestica ili čestičnih izraza *god, ma (makar), bilo (mu, vam) drago*, koje uz značenje isticanja imaju i dodatno značenje dopuštanja. Takve čestice dolaze obično uz odnosne riječi, a spoj odnosnosti i dopusnosti rezultira habitualnim značenjem, tj. značenjem ponavljanja čega odnosno zna-

čenjem koje primjerice odnosnu zamjenicu pretvara u neodređenu, npr. *koji god = svaki, bilo kakav = svakakav* itd. Primjeri: **Tko god** dođe, *neka je dobro došao*; **Kupit ćemo koliko god** imate; **Ma kako** postupili, *svejedno je*, **Bilo kamo** došao, *svi ga lijepo dočekuju*; **Što mu drago** uradio, *crno mu se piše*.

Čestica **čak**, uz značenje isticanja, ima i dodatno značenje koje je donekle suprotno opisanom značenju čestice *bar* i *makar*. To je značenje naime usmjereno prema gornjoj granici čega, prema maksimalnome, označuje da je onoga o čemu se govori više, da je ono veće od očekivanoga, npr. *To stoji čak tisuću kuna*, *Išao sam čak njegovoj kući, ali ni to nije pomoglo*.

Čestica **čak** udružuje se i s drugim česticama i/ili veznicima (posebno često s isticajnom česticom ili veznikom /n/i), npr. *Došli su čak i oni, Nisu se čak ni pozdravili*, **Čak je i** kod kuće bolje nego ovdje.

Čestica **čak** ili **čak** (n)i dolazi i s nekim subjunktorima i čini s njima vezničke izraze također sa značenjem dopusnosti, npr. **Čak i ako** dođu, *bit ćemo nezadovoljni*; **Čak i da** su došli, *bilo bi kasno*.

Značenje blisko značenju čestice *čak* imaju i čestice *sve*, npr. *Pratio ih je sve do kuće*, *Tko sve nije bio tu*, i *što*, koja dolazi uglavnom uz komparative, npr. *Nastoji biti što ljepša*, *Otputuj što dalje*

Značenje naglašavanja suprotnoga odnosno dopusnoga značenja imaju također čestice *opet* i *ipak*, koje obično dolaze iza konjunktora *pa*, npr. *Pisali su pet puta u Sabor, pa opet ništa*; *Gubili su s tri gola razlike, pa su se ipak izvukli*.

U dopusnim rečenicama te čestice imaju službu suodnosnih (korelativnih) riječi, npr. *Premda su dali sve od sebe, opet nisu uspjeli*; *Iako su gubili s tri gola razlike, ipak su se izvukli*.

Gradacijske (poredbene) čestice

To su čestice koje modificiraju svojstva izražena u prvom redu pridjevima ili priložima, i to uglavnom tako da ta svojstva gradiraju, stupnjuju, izražavaju viši ili niži stupanj svojstva ili se svojstva izražena pridjevom odnosno prilogom uspoređuju s kakvim drugim svojstvima. Riječ je zapravo o posebnoj službi riječi koje se obično svrstavaju u priloge, koje su u službi pridjeva i priloga odnosno koje služe kao sredstva za svojevrsno opisno stupnjevanje tih riječi. Takve su npr. čestice *mnogo*, *puno* (*mnogo veći*, *puno gori*), *malo* (*malo gluh*, *malo više*, *malo niži*), *vrlo*, *veoma* (*vrlo dobar*, *veoma hladno*), *dosta* (*dosta povoljan*, *dosta dobro*), *gotovo*, *skoro* (*gotovo nimalo*, *gotovo svi*, *skoro sam*), *jedva* (*jedva dovoljan*, *jedva nekoliko*), *još* (*još malo*, *još ljepši*), *nešto* (*nešto kasnije*, *nešto bolestan*), *previše*, *odviše* (*previše dosadan*, *odviše rano*), *posve*, *potpuno*, *sasvim*, *skroz* (*posve glupo*, *potpuno pribran*, *sasvim dobro*, *skroz blijed*), *posebno*, *osobito*, *naročito* (*posebno talentiran*, *osobito praktičan*, *naročito teško*), *prilično* (*prilično suzdržan*, *prilično precizno*), *neobično* (*neobično sposoban*, *neobično teško*) itd

Poticajne čestice

Među poticajnim česticama posebno mjesto pripada čestici *neka*, koja se tradicionalno povezuje s imperativom 3. lica (npr. *ona neka dođe, oni neka dođu*).

Osim toga, *neka* s glagolskim oblicima dolazi u rečenicama u kojima ima dopusno značenje odnosno značenje molbe, prisege, prijetnje i sl., npr. *Neka samo proba, Neka radi što hoće, Neka zahvali liječniku što je ozdravio*.

I napokon, *neka* može dolaziti i u službi subjunktora, i to u izričnim (npr. *Reče mu neka ustane*) i namjernim rečenicama (npr. *Pošalji ga neka kupi krumpira*). Tada se, naravno, i pribraja subjunktorima.

Poticajne čestice *hajde, daj i de (dede, deder)* dolaze uz imperative i obilježene su kao osobitosti razgovornoga stila, npr. *Hajde kreni već jednom! Daj, molim te, saberi se! De uradi kad ti se kaže! Deder ti njega upitaj što je tamo radio!*

U takvoj porabi poticajne čestice mogu se i samostalno upotrijebiti, npr. *Hajde, kreni već jednom!*

Poticajno (zapravo zapovjedno) značenje može imati i čestica *da*, obično uz prezent, npr. *Da to središ kako znaš! Da znaš da ću joj reći!* ili uz perfekt, npr. *Da si mu to odmah vratio! Da ste ih još ovoga tjedna primili na posao!*

Jesno-niječne čestice

Jesna je (ili potvrdna) čestica *da*, a niječna *ne*. Sintaktički je važna razlika među njima u tome što *da* dolazi isključivo kao samostalna čestica, a *ne* može dolaziti i kao samostalna i kao nesamostalna, npr. *Ne radi se tako, Ne pitaj kako mi je, Stajali su ne usuđujući se proći*. Drugim riječima, *da* se uvijek odnosi na cijelu rečenicu, a *ne* se može vezati i izravno za predikat, i tada dolazi neposredno ispred njega, a može se i emancipirati.

Evo najprije primjera za uporabu čestice *da*: *Jesu li se javili? - Da! Hoće li i oni sutra doći? - Da! ili Da, doći će! Misliš li da je i on tamo? - Da, tamo je!*

Posve osamostaljenom česticom *da* ne može se odgovoriti na pitanje u kojemu je predikat zanijekan. Na pitanje *Nisu li se javili?* ili *Neće li i oni sutra doći?* ne može se odgovoriti sa *Da!* ili, ako se i odgovori, mora se ponoviti bar dio rečenice sadržane u pitanju, npr. *Nisu li se javili? - Da, javili su se.*

U službi jesne čestice može doći i naglašeni oblik 3. lica prezenta pomoćnog glagola *biti*, npr. *Je li odgovorio? - Jest! Jesu li se javili? - Jest, javili su se!* [U razgovornom stilu umjesto *jest* dolazi i oblik *je*, npr. *Je, javili su se*, ali se takva poraba ne smatra normativno korektnom.]

Čestica *ne* može se upotrebljavati samostalno kao i *da*, npr. *Jesu li se javili? - Ne! Hoće li i oni sutra doći? Ne, neće!* ili *Ne, neće doći! Nisu li se javili? Ne! ili Ne, nisu! ili Ne, nisu se javili!*

Prezentativi

To su čestice *evo*, *eto* i *eno*. Njima su svojstveni uskličnost i pokaznost (upućivanje na sudionike komunikacije), pa onda i vezanost za kategoriju lica (*evo* je vezano za prvo lice, *eto* za drugo, a *eno* za treće). Nazivaju se prezentativima zato što upućuju na predmete, procese ili događaje koji su prisutni u govornom činu, npr. *Evo kiše! Eto Ivana! Eno našeg poštara!*

Osim toga, te čestice mogu upućivati i na proces (radnju), npr. *Evo idu! Eno izlaze iz kavane!*, a mogu dolaziti i uz druge riječi, posebno upućivačke, npr. *Evo ovdje sam ga našao! Eno ti tamo to što tražiš!* Iza tih čestica mogu dolaziti i surečenice zavisnosloženih rečenica, npr. *Evo što ste napravili! Eto kako si dobro naučio! Evo gdje se sakrila!* Iza tih čestica mogu dolaziti i čitave rečenice, i tada one mogu funkcionirati i kao nesamostalne (npr. *Eto ste i vi pogriješili na istom mjestu!*) i kao samostalne čestice, posebno kad imaju i zaključno značenje, npr. *Evo, to je sve što sam htio reći! Eto, čuli ste cijelu priču! Eno, još uvijek lutaju bez cilja!*

Uz prezentative, posebice u razgovornom stilu, mogu dolaziti i dativ odnosno akuzativ ili nominativ, i tada oni imaju obično značenje blisko oblicima glagola *dati*, npr. *Evo vam novac, Evo vam bocu pa je zamotajte, Eto ti Ivan pa s njim to riješi.*

435. Prezentativom se može smatrati i čestica *gle*, koja je glagolskoga podrijetla (u vezi je s glagolom *gledati*), npr. *Gle bedaka! Gle ono! Gle što brzo trči! Gle kako je visoka!*

Samostalne čestice (modifikatori)

Osim samostalne porabe, i to obvezatne, čestica *da* ili *jest* odnosno *zar ne* (npr. *Sve je u redu, zar ne?*), te mogućnosti i takve porabe čestica *ne* (npr. *Jeste li čuli? - Ne! ili Ne, nismo!*), nekih poticajnih čestica (npr. *Hajde, reci što se dogodilo!*) i prezentativa (npr. *Eto, to je sve!*), a u nekim iskazima, posebice dijaloškog i/ili razgovornoga tipa, i nekih drugih razmotrenih čestica, npr. *zar* (npr. *Oni su već došli. - Zar?*), *neka* (npr. *Dali smo im sve što su tražili. - Neka, neka!*), *deder* (npr. *Huću li im reći? - Deder!*) ili *opet* (npr. *Lijeva kiša kao iz kabla. - Opet?*), treba posebno izdvojiti modifikatore, tj. modalne čestice na razini rečenice, kojima je uvijek svojstvena samostalna poraba. Istina, neki od njih mogu se upotrijebiti i nesamostalno, ali tada nije više riječ o česticama, nego o priložnim riječima koje su dio rečeničnoga ustrojstva. Tako je npr. riječ *sigurno* u rečenici *Ona je sigurno polagala vozački ispit* priložna oznaka, a u rečenici *Sigurno, polagala je vozački ispit* samostalna čestica, tj. modifikator.

Literatura

- Barić Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika: *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Brabec, Ivan, Mate Hraste i Sreten Živković: *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb,⁹ 1970.
- Maretić, Tomo: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb,³ 1963.
- Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci - Novi Sad, 1990.
- Raguž, Dragutin: *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb, 1997.
- Težak, Stjepko i Stjepan Babić: *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb,⁷ 1992.

IKAVSKO-JEKAVSKI GOVORI U ŽUPANIJI BARANYI

U mađarskom dijelu Baranje postoje tri hrvatska sela s ikavsko-jekavskim refleksom jata. Jedno je selo – Semartin¹ - smješteno uz hrvatsko-mađarsku granicu, pored Šikloša, a druga dva – Minjorod i Belvar - nalaze se s lijeve i desne strane ceste Pečuh-Mohač, otprilike na njezinoj sredini. Refleks jata im je ikavsko-jekavski, no refleks *i* i refleks *je* ne distribuiraju se na isti način, što može stvoriti dojam da se ne radi o selima koja imaju zajedničko porijeklo.²

Cilj je ovoga rada istražiti kojem dijalektu pripadaju semartinski, minjorodski i belvarski govor te jesu li i Minjorod i Belvar imali u prošlosti istu distribuciju refleksa jata kao što je danas ima Semartin. Kao sredstvo utvrđivanja poslužit će sekundarni semartinski vokalizam: ukoliko istraživanje pokaže da se kod mlađih govornika tog govora također izgubilo pravilo o distribuciji jata, bit će moguće zaključiti da je ovo pravilo podložno nestajanju te da su ga u možda ne tako dalekoj prošlosti imali i stanovnici Minjoroda i Belvara.³ Kako su podaci koji su potrebni za donošenje traženih zaključaka vezani prvenstveno za vokalizam, konsonantizam i prozodiju, istraživanje će se zadržati na fonološkoj razini.

Kao reprezentativni govor za opis ikavsko-jekavskog govora u mađarskoj županiji Baranyi iz dva će razloga poslužiti govor Semartina: 1. u Semartinu su živjeli prije doseljenja Roma u ovo selo isključivo Hrvati (Šokci), dok su Minjorod i Belvar sela s većinskim mađarskim stanovništvom (u tim selima postoji danas tek nekoliko hrvatskih obitelji), 2. govor Semartina je, ako druga dva govora svrstamo u istu dijalekatsku grupu kao semartinski, očuvaniji i stoga prikladniji za istraživanje. Na govor Minjoroda i Belvara stoga će se upućivati samo tamo gdje postoje bitnije razlike u odnosu na govor Semartina.⁴

¹ Hrvati u Mađarskoj nazive selima daju prema dijalektalnom izgovoru.

² Podaci o refleksu jata u Minjorodu i Belvaru su prema Brabecu (1971) i Stepanoviću (1986).

³ U hrvatskom selu Tukulji pored Budimpešte također je refleks jata ikavsko-jekavski (Stepanović 1986). Njegovi stanovnici ne nazivaju se Šokcima (kao što sebe nazivaju stanovnici Semartina, Minjoroda i Belvara), već katoličkim Racima. Stepanović njihov govor opisuje kao štakavski ikavsko-jekavski s četveroakcenatskim sustavom. Budući da nema uobičajenog pravila o distribuciji refleksa jata, Stepanović ikavsko-ekavski refleks objašnjava kao miješanje dvaju dijalekata: mlađeg ikavskog i istočnohercegovačkog, koji po frekventnosti osobina i preteže. Porijeklo govora ovog sela locirao je u zapadnu Hercegovinu, dakle ne smatra ga produžetkom baranjske ikavsko-jekavske skupine. (Stepanović 1986 : 149-156)

⁴ Na mnogobrojnim vrijednim i pouzdanim podacima o starinačkom i sekundarnom govoru Semartina zahvaljujemo se Semarčanki Ani Grosz Rudolf, koja je pokazala velik interes i uložila veliko strpljenje kako bi naše bilješke bile što preciznije.

Semartinski, minjorodski i belvarski govor u dosadašnjoj literaturi

Kada se radi o govoru Semartina, njegov smještaj u dijalektološkim podjelama nije identičan. P. Ivić (1956), D. Brozović (1960) i S. Sekereš (1977) smjestili su na kartama semartinski govor u područje istočnohercegovačkog dijalekta.⁵ Nasuprot njima I. Brabec (1971) i P. Stepanović (1986) semartinski govor smatraju ikavsko-jekavskim štokavskim govorom, ne precizirajući o kojem se dijalektu radi.

Osim u određenju dijalekatske pripadnosti dijalektolozi koji su proučavali Semartin ne slažu se niti u opisu semartinskog vokalizma. Dok Stepanović nije dao nikakve podatke o izgovoru vokala u Semartinu, Sekereš je zapazio da se u govoru Semarcana otvorenije izgovaraju svi vokali s visokouzlaznim naglascima (Sekereš 1977-2 : 361).

U pogledu akcenatskog inventara kod ova dva dijalektologa također postoji manje odstupanje u opisu. Stepanović je zaključio da u semartinskom govoru prevladava novija akcentuacija te da ima i nešto ostataka starije akcentuacije, dok se Sekereš također opredijelio za noviju akcentuaciju, no sa specifičnim akcentom koji je nazvao visokouzlaznim, kakav se nalazi u slavonskim govorima s novijom akcentuacijom na penultimi umjesto kratkouzlaznog ili dugouzlaznog akcenta, npr. u riječima *kupovat*, *vin*, *početak*. Na mjestu dugouzlaznog akcenta obilježavao je taj akcent akutom, a na mjestu kratkouzlaznog – kratkouzlaznim. Tim je naglaskom zabilježio u Semartinu riječi *majmun*, *čovjek*, *dukat*, *ona*, *jedan*, *soljit*, *igrat*, *sukljat te narod*, *barut*, *rana*, *kukolj*, *razred*, *maljat*, *kazat*, *pijanac*, *Šlavunac*, *bjeginac*, *kovaču*, *cigara*, *parada*, *jedinac*, *Dalmatinac*, *odgovarat...* (Sekereš 1977-2: 353 i 354).⁶ Sekereš nije uočio akut niti kratkosilazne naglaske na unutrašnjim slogovima u riječi.

Brabec (1971) je, suprotno ovim dvama autorima, akcenatski inventar Semartina opisao sličnim onom u baranjskih Bošnjaka te novijim, ravnajući se pri svojoj odrednici «novoga» prije svega po prenošenju silaznih akcenata. Svoju klasifikaciju načinio je prema refleksu jata, a kad govori o Semartinu, ne izdvaja ga (osim po akcentuaciji) od ostalih sela u ikavsko-jekavskoj skupini. Akut spominje u bošnjačkim selima, Kašadu i Katolju, no određuje mu samo intonaciju kao uzlaznu i silaznu, s tim što silaznu intonaciju obilježava dugosilaznim naglaskom. Primjere s dugosilaznim akcentom u unutrašnjosti riječi daje i za Semartin (*izbîra*). Brabec je pokušao dati i objašnjenje raznolikosti baranjskih govora:

⁵ Neobično je da se S. Sekereš, koji je sam istražio i pedantno opisao ove govore te uočio šćakavski refleks **stj*, **st'* itd., mujiranje *l* i *n*, izjednačenost A i G m. r. jd. za neživo i druge stare osobine slavenskog dijalekta složio s ovakvom podjelom (vjerojatno su ga zaveli primjeri treće jotacije u riječima *t'erati* i *netko*, kratkouzlazni naglasci te brojni izuzeci od pravila *posavske* distribucije jata).

⁶ U radu *Akcenatske zone slavenskog dijalekta* (Sekereš 1977) Sekereš je suzio distribuciju svog visokouzlaznog naglasaka samo na mjesto kratkouzlaznog novoštokavskog naglasaka.

cijela je Baranja prije migracija bila ikavsko-ekavska (dakle kao u Kašadu), a ovaj ikavsko-ekavski supstrat prekrili su u manjoj ili većoj mjeri u seobama doseljenički ijekavski govori – o postojanju ikavskog ili ekavskog supstrata svjedoče ikavski ili ekavski toponimi u današnjim ijekavskim selima. Ovakvo tumačenje primijenio je u jednom navratu na Semartin i Sekereš (Sekereš 1977-2 : 328), koji je miješani refleks jata u Semartinu objasnio ikavsko-ekavskim supstratom sa sada pretežnim doseljeničkim istočnohercegovačkim dijalektom.

Stepanović je, kao i Brabec, kao reprezentativni govor za opis ikavsko-jekavskog govora u mađarskoj županiji Baranyi uzeo govor Semartina. Govor Minjoroda i Belvara obradio je samo ukratko.⁷ On je primijetio da se njihov govor bitno ne razlikuje od govora ostalih Hrvata u mađarskom dijelu Baranye. Refleks jata u oba je govora ikavsko-jekavski, no pri distribuciji *i-je* ne može se odrediti pravilo jer se *i je* i *i* javljaju i u dugim i u kratkim slogovima u podjednakom omjeru, premda ne uvijek s istim refleksom i u istim primjerima. U Minjorodu refleks dugog jata može biti (*uz i i je*) i *ije*, a refleks kratkog jata je *je* ili, rijetko, *i* ili *e*. U Belvaru refleks dugog jata je *i i ije*, a kratkog *je* te, izuzetno, *e* i *i*.

Dakle iz Sekereševa, Stepanovićeve i Brapčeva opisa govor ikavsko-jekavskih sela Semartina, Minjoroda i Belvara razlikuje se prvenstveno po refleksu jata te po frekventnosti pravila koja vrijede za novu akcentuaciju:

Semartin	Minjorod	Belvar
dugi slog – kratki slog	dugi slog – kratki slog	dugi slog – kratki slog
i je je, e i, e	i, je, ije je i, e	i, ije je i, e
a) akcentuacija slična bošnjačkoj b) prevladava nova akc.	starija akcentuacija	nova akcentuacija
ščakavski	ščakavski	ščakavski

Stepanović je, kao i Brabec, uočio veliku sličnost *šokačkih* ikavsko-jekavskih govora s istočnobosanskim dijalektom Bošnjaka i to na fonološkoj i morfološkoj razini. Stoga je ikavsko-jekavski govor opisao navodeći razlike u odnosu na govor baranjskih Bošnjaka.

U svome istraživanju istočnobosanskog dijalekta (ijekavskoščakavskih govora s akutom) Brozović (1966) je nekoliko redaka posvetio govorima u mađarskoj Baranyi, i to *otoku* istočnobosanskog dijalekta bošnjačkih sela uz cestu Pečuh-Harkanj. Porijeklo šokačkih sela u ovom dijelu Mađarske povezao je također s Bosnom, no prvi put se u literaturi navodi i slavonska Posavina kao lokacija iseljenja Hrvata u Mađarsku. Na karti štokavskog narječja koju je načinio

⁷ Ostali dijalektolozi koji su proučavali hrvatske govore u Mađarskoj nisu se bavili ovim selima.

Brozović (1970) nakon svojih istraživanja istočnobosanskog dijalekta može se primijetiti da je, u skladu sa svojim tvrdnjama iz 1966, proširio do sada ustaljeni smještaj izoglosa slavonskog dijalekta na Mađarsku: na karti je mali otok gdje se nalaze sela Kašad i Semartin označen bojom slavonskog dijalekta, no zbog nepreciznosti karte nije jasno smatra li slavonskim otokom samo Kašad, koji se nadovezuje po svojim dijalekatskim osobinama na hrvatska ikavsko-ekavska sela na sjeveru hrvatskog dijela Baranje, ili i Kašad i Semartin (Semartin bi u protivnom pripadao istočnobosanskom dijalektu. tj. šokačkim selima s bosanskim porijeklom, koji je, prema Brozovićevim istraživanjima ijekavskošćakavskih govora, vrlo sličan posavskom - posavski bi se razlikovao od ovog dijalekta po tri gramatički sporedne osobine: po akutu u aoristu /*oduz9še*/, po duljenju sloga ispred skupine sonant+konsonant te po izostanku istočnobosanske tvorbe habituala) (Brozović 1966: 167).

Određenje prema refleksu jata, za koje su se odlučili Brabec i Stepanović, ne daje dovoljno podataka o pripadnosti ovih govora određenom dijalektu, budući da su govori s ikavsko-jekavskim refleksom do sada u štokavskom narječju zabilježeni u slavonskoj Posavini (Ivšić 1913. i 1914), u Tukulji u Mađarskoj kod Budimpešte (neorganski refleks jata; Brabec 1971, Stepanović 1986), u donjoj bosanskoj Posavini, oko Tuzle i Brčkog (Rešetar 1907), kod Muslimana u Podgorici u Crnoj Gori (Rešetar 1907) te u Ruševu, Drenju i M. Nabrđu u Slavoniji (Ivšić 1913).

Semartinski govor

Akustički dojam koji ostavlja na slušatelja govor Semarćana je umjerenost govornog tempa, vokalska otvorenost i naglašena mekoća pojedinih palatala na segmentalnoj razini te stalna pjevuckavost na suprasegmentalnoj razini. Dojam bogate i šarolike melodioznosti osiguravaju specifične vokalske, konsonantske i akcenatske osobine semartinskog govora.

1. Primarni (starinački)⁸ semartinski vokalizam:

1.1. Primarni vokalizam Semartina (inventar i porijeklo)

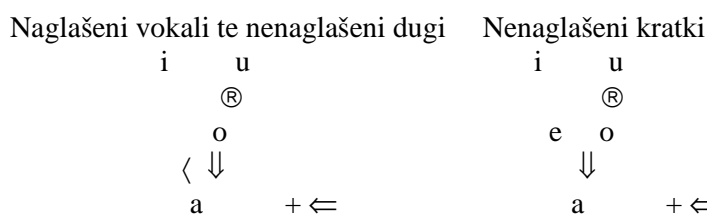
Primarni vokalni sustav Semarćana sastoji se od šest vokala u fonemskoj funkciji (*a, e, ĩ, i, o, u*) te od još dva izrazitije izgovarana vokala u nefonemskoj funkciji (*@i* ↓).

Izgovor vokala *e*-tipa je dvojak – standardno izgovoreno *e* te izrazito otvoreno *e*. Ova dva vokala *e*-tipa ne razlikuju se po svome porijeklu (oba su

⁸ Pod primarnim se gramatičkim osobinama smatraju najstarije osobine u govoru nekog sela, a pod sekundarnim mlađe, u kojima važnije primarne osobine izostaju.

kontinuanate prednjeg nazala, etimološkog *e* i, u sklopu refleksa *je*, dugog⁹ i kratkog jata), već prema prozodijskim osobinama: otvoreno *e* može biti naglašeno (dugo i kratko) te nenaglašeno dugo, dok je standardno izgovoreno *e* nenaglašeno i kratko. Dakle dugi vokali imaju petvokalski sustav (*a*, ⟨, *i*, *o*, *u*), a kratki vokali imaju dva vokalska sustava: jedan je petvokalski, identičan onom za duge vokale, i inventar mu čine akcentirani vokali, a drugi je šestvokalski (*a*, ⟨, *e*, *i*, *o*, *u*), i inventar mu čine samo neakcentirani vokali. Vokali u nefonemskoj funkciji su @ i √. Oni su fakultativni i distributivno ograničeni: vokal @ dolazi iza bilabijala (dakle određen je pozicijski, kao alofoni), a vokal √ ograničen je na slogove s akutom (*d—na*, *r—di*, *l—He*, *Dr—va*, *zv—la*).

Primarni vokalski sustav Semartina prikazan vokalskim trokutom izgleda ovako (radi preglednosti vokalizma u prikazu će biti i vokali koji nemaju funkciju fonema, a izuzeci će biti izostavljeni):

Porijeklo inventarnih jedinica je ovakvo: $i < y = i = \infty$; $u < u = \text{TM} = \Leftrightarrow$; $a < a = \vee, \wedge$; $o < o$; $\langle < e = \clubsuit$; $je < f$; $\Leftarrow < \Leftarrow$. Izuzetno je $i < f$, $\langle < f$, $je < \infty$. Primjeri koji odstupaju od pravila o distribuciji jata $\infty > i$, $f > je$ odnose se na pojavu refleksa *je* u dugom slogu (*pjesak*, *bjelo*, *djete*, *sjeno*, *ljepo*, *vjenac*), a zauzimaju oko 6% ukupnog broja primjera. Mogu se objasniti na dva načina: a) unutrašnjim narušavanjem pravila te b) importom iz istočnobosanskog vokalskog sustava, u kojem postoji pravilo $\infty > je$. Kao izuzeci od semartinskog pravila koje vrijedi za distribuciju jata pojavljuju se i stalni ikavizmi, kakvi se često javljaju u jekavskim i ekavskim govorima (*divojka*, *viditi*, *sikera*) te ikavizmi u sufikslnim morfemima u kojima se pojavljuju i u standardnom jeziku. Leksem *dida* pojavljuje se u sraslici tipa *dida-Marko*, a u svakodnevnom govoru pojavljuje se ekavski oblik *d⟨da*. Ekavski refleks imaju i riječi *n⟨deΠa*, *pon⟨deΠak* i *čovek*, koje se opravdano mogu smatrati posljedicom vanjskih utjecaja, vjerojatno ikavsko-ekavskog sela Kašada, s kojim je Semartin oduvijek bio usko povezan.

1.2. Sekundarni semartinski vokalizmi

1.2.1. Prvi sekundarni semartinski vokalizam

⁹ U leksemima koji narušavaju pravilo o distribuciji jata, npr. *bj⟨lo*, *pj⟨sak*.

Semartinski sekundarni vokalski inventar ima različit broj vokala s obzirom na njihovu kvantitetu: dugih vokala ima osam, a kratkih sedam.¹⁰

Vokali *e* tipa pretežu na desnoj strani vokalskog sustava. Vokal ⟨ ima vrlo velik raspon otvorenosti u odnosu na standardni *e*-tip i vezan je za duge slogove, naglašene i nenaglašene, dok je standardno izgovoren vokal *e* vezan za kratke, također i naglašene i nenaglašene (*r4p* : *r,pa*).

Treći vokal *e*-tipa u vokalskom sustavu je ⟨. Njegova je otvorenost malog raspona, pa je sličan standardno izgovorenom *e*. Distribucija mu je pozicijski uvjetovana - pojavljuje se iza kratkih fonema obilježenih akutnošću. U vokalskom sustavu nema funkciju fonema. Fakultativan je – izmjenjuje se s vokalom *e* standardnog izgovora.

Vokal *o* standardnog je izgovora i nema distributivnih ograničenja. Iza bilabijala pojavljuje se u svojoj zatvorenoj varijanti (Ⓜ).

Vokali *a*, *i* i *u* izgovaraju se standardno i nemaju distributivnih ograničenja. Njihove pozicijske varijante nisu izraženije nego u standardnom jeziku.

dugi vokali		kratki vokali	
i	u	i	u
	Ⓜ		Ⓜ
e	o	e	o
⟨		⟨.	
a	+ ←	a	+ ←

Porijeklo vokala nema utjecaja na distribuciju pojedinih tipova vokala, izuzev vokala *i* i kratkog jednosložnog diftonga *je* kao refleksa jata.

Jat se *i* u ovom sustavu reflektirao prema pravilu: $\infty > i$, $f > je$, no izuzeci od ovog pravila koji postoje u primarnom sustavu u sekundarnom su se znatno povećali.

1.2.2. Drugi sekundarni semartinski vokalizam

U još mlađem sekundarnom semartinskom vokalizmu izrazito otvoreni semartinski vokal ⟨ smanjio je raspon svoje otvorenosti i izjednačio se s ⟨., koji je preuzeo i njegovu funkciju (nosilac dugih naglašanih i nenaglašanih vokala) te tako isprva vjerojatno postao, uz standardno izgovoreni vokal *e*, nosilac i akut-skih vokala i svih dugih naglašanih i nenaglašanih vokala. Njegova opstojnost u semartinskom vokalskom sustavu je prilično labava, što potvrđuje i činjenica da je zamjenjiv s vokalom *e*, dakle pojavljuje se fakultativno i govornici ga više ne osjećaju kao fonem te on postaje i po izgovoru i po funkciji sličan fonemu *e* (to

¹⁰ Vokalima se u vokalskom sustavu smatraju i defonemizirani vokali.

su uvjeti koje treba fonem zadovoljiti neposredno prije procesa intenzivnog nestajanja iz sustava).

Zatvoreno *o* (Ⓜ) zadržalo se u ovom sekundarnom vokalskom sustavu u istoj funkciji u kojoj je bilo i u primarnom sustavu (izrazitije izgovarani alofon iza bilabijala).

Posljedica ovih promjena jest izjednačen broj vokala u dugim i kratkim slogovima.

Pravilo o distribuciji ikavskog i jekavskog refleksa jata postupno se gubi i govornici ne mogu sa sigurnošću reći kaže li se neka riječ s ikavskim ili jekavskim refleksom, no osjećaju da neko pravilo ipak postoji, tj. da nije svejedno hoće li neku riječ reći s *i* ili s *je*.¹¹

dugi i kratki vokali

i	u
	Ⓜ
e	o
⟨.	
a	+ ←

Dakle, situacija je u sekundarnim semartinskim vokalizmima što se tiče inventara i porijekla jedinica slična onoj u Belvaru i Minjorodu kakvu je opisao Stepanović u svom istraživanju, što može biti prilično pouzdan pokazatelj (naravno, uz pokazatelje na drugim gramatičkim razinama) da se radi o istom tipu ikavsko-jekavskog govora.

U Belvaru i Minjorodu se kao izuzetak od pravila o distribuciji refleksa jata, koje je ovdje dakle narušeno u oveloj mjeri, pojavljuje u nekoliko riječi dvosložni refleks dugog jata. Može se zasigurno tvrditi da je on importiran u ovaj govor, no ne može se sa sigurnošću reći i iz kojeg dijalekta: iz istočnohercegovačkog, kojim se govori u srpskim selima koja se protežu s njegove zapadne strane, ili iz istočnobosanskog dijalekta, s kojim je govor današnjih Hrvata iz Belvara bio u kontaktu u matičnoj zemlji, u kojem se također mjestimično dugi jat reflektirao dvosložno).

1. 3. Razvoj semartinskog vokalizma

Semartinski vokalizam, kako je vidljivo iz sastava njegova inventara, pokazuje vrlo jako čuvanje dijalektalne arhaičnosti, što je uzrokovano specifičnim

¹¹ Primjere koje je S. Sekereš (1976: 364) naveo za primarni (starinski) semartinski govor zapravo pripadaju sekundarnom (u starinačkom je govoru rilo *tilo*, *svića*, *cidit*, *svit*, *zalipit*, *mjesec*, *djeca*, *ljetu*, *ljetos*, *zacjelo*).

položajem semartinskog govora u odnosu na matične hrvatske mjesne govore te njegovom funkcijom – svjesnim očuvanjem nacionalne pripadnosti. Usporedba s ishodišnim sustavom hrvatskog jezika pokazuje ovakav razvoj¹²: zatvoreno *e* odnosno diftong *ie*,¹³ koje je bilo kontinuantna jata, u dugim se slogovima još jače zatvorilo ($\infty > i$), a u kratkim se njegov izgovor uglavnom zadržao ($f > je$); otvoreno *e* preuzelo je prvobitno funkciju kontinuantne prednjeg nazala i etimološkog *e*, kao u staroštokavskim govorima u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, a zatim je dobilo novu funkciju nositelja svih naglašanih slogova te dugih nenaglašanih slogova bez obzira na njihovo porijeklo, dok se fonem *e*¹⁴ pojavio u sustavu kao nosilac kratkih nenaglašanih vokala. Kontinuantna poluglasa - *šva* zamijenjena je vokalom *a*, stražnji nazal te vokalno *l* vokalom *u*, dok je zatvoreno *o*, koje je prije prijelaza TM u *u* imalo fonemsku funkciju kontinuantne stražnjeg nazala, defonemizirano te se pojavljuje još samo kao alofon s nešto izrazitijim izgovorom u odnosu na standardni i pokazuje tendenciju prema potpunom izjednačavanju sa standardnim alofonom. Funkcija alofona \downarrow je održavanje ravnoteže u vokalskom sustavu popunjavanjem praznog mjesta između vokala *a* i *o*.

Njegov daljnji razvoj, kako pokazuju sekundarni vokalizmi, išao je u smjeru daljnjeg opterećivanja vokala *e* i istodobno rasterećivanja fonema ζ : vokal *e* preuzima na sebe dio njegove funkcije - nosioca kratkih nenaglašanih vokala, pa postaje nosilac kratkog (naglašenog i nenaglašenog) inventara i povećava broj inventarnih jedinica u vokalskom sustavu na šest (ne računajući vokale s nefonemskom funkcijom). Istodobno vokal ζ dobiva svoj *duplikat* u vidu vokala *e* s manjim rasponom otvorenosti, koji, zajedno s vokalom *e* fakultativno nosi kratke vokale, danas uglavnom one iza fonema obilježenih akutnošću. Taj fakultativni vokal ima alofonsku funkciju, a fakultativnost mu upućuje na tendenciju ispadanja iz sustava (samo je *most* po kojem kratki vokali prelaze sa ζ na *e*). Proces defonemizacije vokala ζ danas dakle teče prema izjednačenju s vokalom *e* u dva smjera: 1. zadržavanjem tipične otvorenosti, no kvantitativnom distribucijskom uvjetovanošću, tj. prepuštanjem dijela svoga nekadašnjega *područja* (kratki naglašeni vokali) vokalu *e*, 2. smanjenjem otvorenosti i pozicijskom distribucijskom uvjetovanošću, kako su u jeziku uvjetovani alofoni.

Daljnji razvoj vokalskog sustava ide prema jednostavnom novoštokavskom petvokalskom sustavu.

1. 4. Ostale vokalske osobine¹⁵

¹² Ishodišni sustav hrvatskog jezika je prema Lončarić (1996).

¹³ J. Lisac postojanje govora s miješanim refleksom jata u Posavini objašnjava diftonškim razvojem jata, tj. $\emptyset > ie$. (Lisac 1999 : 33 i 1996 : 13)

¹⁴ On je postojao u ishodišnom vokalskom sustavu hrvatskog jezika kao fonem (Lončarić 1996).

¹⁵ Mnoge vokalske osobine koje se tiču uklanjanja zijeve, izostavljanja i zamjene glasova te objašnjenja tvorbe u primjerima *sikera*, *kabov* i sl. obrađene su u dosadašnjim

Zijev *-ao* (*o < -l*) realizira se kao *-ov* (*posov, kabov*) i s uobičajenim slavonskim asimilacijama i kontrakcijama te umetanjima poluvokala (*po* 'pao', *čuvo* 'čuo', *bijo* 'bio'). Poluvokali (*i /* realiziraju se pri tome kao sonanti, tj. ne postoji zamjetna opozicija (*: j te / : v*).

Prefiks *pre-* dao je *pre-* (izuzetak je leksem *pridveče*), a prefiks *nε-* dao je u priložima i zamjenicama *ń/-*.

Na mjestu praslavenskog stražnjeg nazala iznimno može biti, osim *u*, i vokal *o* (leksem *sobota*).

Od vokala izostaju finalno *a* (*< ε: or 'orah'*) i nenaglašeno *e* ispred sonanta (*očmo* 'hoćemo'), no ni ova pojava nije redovita i vezana je za određene lekseme.

Zamjene vokala također nisu opće, a zabilježene su zamjene vokala *i/e* (*koleba, sikera*).

2. Semartinski konsonantizam

Semartinski konsonantizam ima manji broj konsonanata u svom inventaru od hrvatskog standarda.

2.1. Sonanti

v			m
	l	r	n
j	ǰ	ř	ń

Sonantski inventar sadrži i kontinuantu mekog palatala **r'*, koji se zadržao u svojoj vrijednosti u leksemu *morje*.

Izgovor sonanata ne odstupa od standardnog.

2.2. Opstruenti

p	b	f	
t	d		
c		s	z
ć	Ç		

istraživanjima hrvatskih govora u Mađarskoj ili posavskih govora u Hrvatskoj te se ovdje stoga neće inzistirati na njihovom sustavnom nabranju.

č	Ě	š	ž
k	g		

Bezvučni frikativni velar *x* u semartinskom se govoru izgubio, a umjesto njega dolaze njegove uobičajene zamjene (*v, j, Ø*), koji se artikuliraju kao sonanti.

Između mekih i tvrdih palatalnih afrikata postoji opozicija meko : tvrdo. U sekundarnim sustavima ova opozicija često je pojačana, budući da se *č* i *đ* izgovaraju izrazito mekano (kao *t'* i *d'*) u svim pozicijama u riječi i bez obzira na porijeklo (*net'ak, borit', št'ipat*)).

Tvrđi palatali (*č, ž, š, dž*) realiziraju se ispred vokala *ǃ* kao [*t*], *f*ǃ], [*σ*], [*X*] (*tekić, ǃ(tva, σ(šir, X(p)*).

U sekundarnim sustavima sonant (i vokal) *r* izgovara se sa slabim dodirrom jezika i alveolara (pod utjecajem mađarskog jezika).

Izgovor ostalih opstruenata ne razlikuje se od standardnog.

Konsonantski skupovi ploziv+drugi opstruent realiziraju na dva načina:

1. ploziv ispada (*pč>č, pt>t, kć>t, ps > s > c*: npr. *čela, tica, ć(rka, c(što 'pseto')*)
2. dvojaka realizacija (*tk* se realizira *k* i kao *tk* (*ko, ali n'(tko)*)

Konsonantski skupovi na granicama riječi mogu se ukloniti: *Semartin* 'Sentmartin', *Semarkuša* 'Sentmarćanka'.

2.3. Porijeklo konsonanata

Zadržala se stara praslavenska skupina *šč*, prema kojoj ovaj govor svrstavamo u šćakavske govore.

Velari *k* i *g* ispred vokala *i* ostali su nepromijenjeni.

Praslavensko *lv* dalo je sonant *l* (*kisel, vesel*) i *o* (*l-particip*).

Semartinski omekšani palatali *d'* i *t'* rezultat su treće jotacije, koja je u Semartinu provedena samo u leksemima *t'erati* i *d'ever* (ali *teo, dječko, - i djever*) te su u sekundarnim sustavima često kontinuantе praslavenskih *t'* i *d'*.

Skup *rj* u riječi *morje* kontinuantа je **r'*.

Palatali *l'i n'* kontinuantе su **l'* i **n'*, rezultat su jotacije te mujiranja, koje je u semartinskom govoru provedeno u brojnim riječima.

3. Utjecaj mađarskog jezika na vokalizam i konsonantizam Semartina

Kada se radi o govoru koji je zbog svoga geografskog položaja u izrazito jakom dodiru s govorima drugoga jezika, kako je to slučaj i sa semartinskim govorom unutar mađarskog govornog područja, opravdano se može govoriti o kontaktnim situacijama u kojima govor većinske skupine u većoj ili manjoj mjeri

utječe na jezik druge.¹⁶ No oni su u semartinskom govoru bili uglavnom neznatni, čemu je uzrok način života semartinskog starinačkog stanovništva. Živjeli su naime u Mađarskoj, no izdvojeno, doslovno kao zalutali otok iz drugog svijeta. Kontaktirali su najviše sa stanovnicima susjednog Kašada, za koji vjeruju da imaju zajedničke lokalne korijene, govorili su svojim dijalektom koji su budno čuvali od zaborava kao i od svakog utjecaja sa strane (o tome svjedoči i činjenica da su u bliskom višestoljetnom dodiru s ikavsko-ekavskim Kašadom sačuvali gotovo u cijelosti svoj ikavsko-jekavski govor), a mađarskim jezikom nisu znali govori niti su ga razumjeli. Premda semartinski govornici odbijaju svaku mogućnost utjecaja mađarskog jezika na njihov govor, što potvrđuju i podaci o njihovu znanju mađarskog jezika, mogućim pasivnim utjecajima ipak se mogu pokušati objasniti nekoliko pojava u semartinskom govoru.

Prva se odnosi na fenomen otvorenog *e* u semartinskom kao i u mađarskom vokalizmu: utjecaj mađarskog jezika, koji u svom vokalizmu ima izrazito otvoreno *e* u fonemskoj funkciji, mogao je pridonijeti da se semartinski vokal ⟨ očuva u fonemskoj funkciji do današnjih dana.

Druga se odnosi na izrazito omekšavanje palatalnih afrikata *ć* i *đ* u sekundarnom semartinskom govoru: izrazito omekšane afrikate *ć* i *đ* (*t'*, *d'*) mogle bi se očekivati u semartinskom govoru u primjerima s neizvršenom novijom jotacijom, što je, prema Ivšićevom podacima, česta pojava u posavskom ikavsko-jekavskom poddijalektu. Međutim one se javljaju bez distributivnih ograničenja ovoga tipa, kao i u mađarskom jeziku, što opravdava pretpostavku da oni barem na mjestima koja se ne odnose na noviju jotaciju, predstavljaju vanjsku inovaciju u ovom govoru.

Mađarski utjecaj čest je na leksičkoj razini, npr. leksem *sobota* (i *sombota*) te izrazi tipa *utrnjit vilanj*.

4. Akcentuacija u semartinskom govoru (inventar)

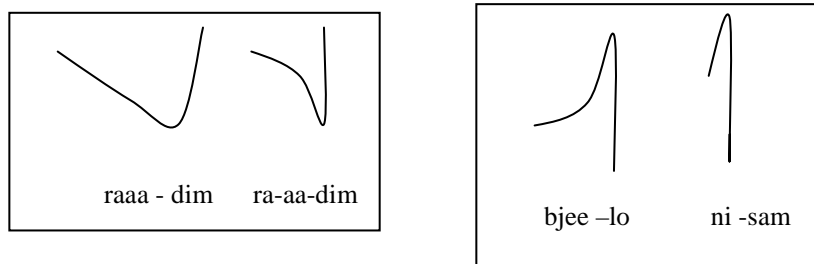
Akcentni inventar je u semartinskom govoru brojan. To je govor u kojem je prijenos silaznih akcenata započeo i proveo se već u velikoj mjeri: i dugi i kratki silazni akcenti pomaknuli su se s kraja riječi, a počeli su se pomicati i s unutrašnjosti – danas se još uvijek mogu čuti riječi s nepomaknutim silaznim akcentima. Akcent se prenosi na proklitiku starim i novim načinom.

Na površinskoj razini mogu se zapaziti ovi akcenti: kratkosilazni, tromi, kratkouzlazni, dvoslogi, dugosilazni, akut te postakcenatske i predakcenatske dužine.

Akut je uglavnom očuvan, a realizacija mu je različita: 1. identična s Belićevim opisom čakavskog akuta s početnom silaznom intonacijom ili čak fakulta-

¹⁶ O stranim utjecajima na hrvatski jezik pisao je A. Peco (1966).

tivno izlomljena silazno u dva navrata, 2. akut podravskog tipa¹⁷ ili tzv. visokouzlazni naglasak (Sekereš 1977-2), kojem se kvantiteta može nadopunjavati produženjem sljedećeg niskog sloga:

Ova dva tipa naglaska (premda ne i njihove varijante) govornici iz Semartina jasno razlikuju i primjećuju krivi izgovor pojedine riječi, npr. riječ *nisam* i riječ *pjesak* ne mogu se izgovoriti čakavskim odnosno posavskim akutom, kao što se ni riječ *radim* ne može izgovoriti inicijalno uzlaznim akutom.¹⁸

Dvoslogi akcent je u semartinskom govoru rijedak. U njemu se jasno razlikuju dva dijela: tiši i glasniji, dio akcenta na prvom slogu, koji se kreće uzlazno, izrazito je tih i ekspiratorno slab, a dio na drugom slogu, koji se kreće vrlo malo silazno, jači je i glasniji; dok je tonski pomak blago silazan, gotovo neprimjetan, ekspiratorni rez među dijelovima je oštar, pa se snažno osjeća lomljenje ekspiracije.

Tromi akcent je u Semarćana čest i, budući da se nalazi i na mjestu kratkog i na mjestu kratkouzlaznog akcenta, signalizira o neutralizaciji opozicije kratkouzlazno : kratkosilazno u tom govoru. Realizira se na dva načina, tj. prati dvije realizacije akuta: jedan se po realizaciji slaže s kratkim visokouzlaznim akcentom (Sekereš 1977), a drugi izgleda kao jednomorni posavski akut (*Šokac*). Nije svejedno na koju će se riječi staviti koja realizacija tromog akcenta. Posljednji slog se kod tromog akcenta *visokouzlazne* realizacije često neznatno produžava, no ne toliko da bi ga sustav prepoznao kao dugi slog i zahtijevao na mjestu vokala *e* vokal \acute{e} : *čovjek*.

Predakcenatske dužine su rijetke, a malobrojni primjeri pokazuju da pretihode akutu (*n-žbm*). Postakcenatske dužine su česte.

Kratkouzlazni, kratkosilazni te dugouzlazni i dugosilazni akcenti nisu frekventni, a izgovaraju se bez odstupanja prema standardnom izgovoru.

Brojni semartinski akcenatski inventar može se svesti na postojanje dvaju akcenatskih sustava - staroštokavskog i novoštokavskog - te na sekundarni sustav prijelaznog karaktera (dvoslogi akcent, visokouzlazni akcent), koji se, para-

¹⁷ U semartinskom se govoru susreću i morfološke osobine slavonskog dijalekta koje su tipične za sjeverno područje: A=G za neživo m. r. jd.

¹⁸ O njihovoj distribuciji i porijeklu ovdje neće biti govora.

lelno s gubljenjem predakcenatskih duljina, formirao pri njihovoj izmjeni, a čije su inventarne jedinice frekventnije od novoštokavskih.

Brojnost današnjeg inventara u semartinskoj akcentuaciji nije uzrokovala samo izmjena dvaju sustava (staroštokavskog i novoštokavskog), već i specifičnost vokalskog sustava s mnogo *praznih mjesta* u vokalskom sustavu koja se stalno izmjenjuju i narušavaju ravnotežu sustava. Dok se u podravskim govorima, u kojima se događa danas isti proces nestanka starog akcenatskog sustava kao u semartinskom govoru, takva mjesta popunjavaju zadržavanjem defonemiziranih fonema i brojnim frekventnim vokalima u nefonemskoj funkciji, u semartinskom je govoru prazna mjesta u vokalskom sustavu popunio akcenatski sustav, stvarivši tako potrebnu melodijsku ravnotežu u govoru.

Elementi nove akcentuacije u govoru Semartina i Belvara, dakle, unutrašnje su prirode i vjerojatno potječu još iz njihove matične zemlje – s područja gdje su se stari i novi tip akcentuacije već počeli izmjenjivati. Razlika u frekventnosti nove akcentuacije u Minjorodu, Semartinu i Belvaru može se objasniti životom u kontaktnom dijalekatskom području u matičnoj zemlji: stanovnici koji su doselili u mađarski Belvar i Semartin stanovali su u selima koja su bila u većoj mjeri izložena novoštokavskom kontaktu (npr. sjevernom dijelu novoštokavske šćakavske ikavice), dok su stanovnici današnjeg Minjoroda bili udaljeniji od tog područja. Osim toga učvršćivanju novoštokavske akcentuacije u Semartinu i Belvaru (kao i u susjednom Kašadu) pogodovalo je i to što se istočno od Semartina i Kašada te na sjever od ova dva sela sve do Belvara pri seobama smjestila oveća kompaktna grupa srpskih sela čiji je govor pripadao istočnohercegovačkom dijalektu (u neposrednoj blizini Semartina i Kašada nalazi se Bremen, čije je stanovništvo bilo hrvatsko i srpsko). Nasuprot njima u okolici Minjoroda smjestila su se hrvatska (šokačka) sela, što je pogodovalo učvršćivanju stare posavske minjorodske akcentuacije (Stepanović 1996: 168 - karta). Dakle novija akcentuacija u Semartinu i u Belvaru jest osobina njihovog dijalekta, no mogla je biti, prvenstveno u Belvaru, gdje prevladava, pospješena i utjecajem istočnohercegovačkog dijalekta u novoj domovini.

Semartinski govor i posavski poddijalekt ikavsko-jekavskog tipa

Posavski govor (Ivšić 1913) poddijalekt je slavonskog dijalekta koji se sastoji se od tri grupe govora što se međusobno razlikuju prema refleksu jata: ikavska, ekavska i ikavsko-jekavska. Šojatova i Finkina istraživanja ekavskih govora posavskog poddijalekta koji se prostiru jugozapadno od Vinkovaca (Finka i Šojat 1973) utvrdila su još dva načina refleksa jata na ovom području: ikavsko-ekavski govor u Starim Mikanovcima i govor s neizmijenjenim jatom u Građištu.

Govor Semarćana uglavnom se po svojim fonološkim osobinama preklapa s ikavsko-jekavskim tipom posavskog poddijalekta: refleks jata je ikavsko-jekavski, a govor pripada šćakavskim govorima s akutom.

Osim ovih osnovnih osobina semartinski je govor na fonološkoj razini identičan ili sličan posavskim ikavsko-jekavskim govorima u još nizu osobina:

1. Vokalizam Semartina spada u vokalizme u kojima je očuvan otvoreni vokal *e*-tipa, kao i u ikavsko-jekavskim posavskim govorima, koji se većim dijelom prostiru uz savsku obalu istočno od Broda prema Štitaru (te na još nekoliko lokacija), a koje je Ivšić smatrao najstarijim južnim posavskim govorima.

Posavski vokalizam opisali su Ivić (1956.) i Ivšić (1913). Njihovi opisi pokazuju da je stari posavski govor u svome vokalskom sustavu imao veći broj vokala od standardnog jezika, te da im je inventar bio sličniji ishodišnom hrvatskom vokalizmu. Međutim Ivićev i Ivšićev vokalizam razlikuju se i u broju inventarnih jedinica i u njihovoj distribuciji.

Ivić ne razlikuje vokalizam ikavskih i ikavsko-jekavskih govora u Posavini, no govor u Sičama i južno od Đakova smatra najstarijim. Pretpostavlja da je takav vokalizam, koji zbog specifičnih vokala otvorenog i zatvorenog tipa uspoređuje s vojvođanskim ili kajkavskim, prije zahvaćao cijelo posavsko područje, te da je nestao pod utjecajem novoštokavštine migranata s dinarskog područja. U posavskom je govoru zabilježio naglašeno otvoreno kratko *e* (*sve*), zatvoreno dugo *e* (*meso*), zatvoreno dugo *a* (*ja*) te *u* koje slični njem *ü* (*sud*), za koje nema ograničenja u porijeklu, kvantiteti ili poziciji u riječi (Ivić 1956 : 204 i 206). Njegov vokalski sustav ima osam vokala (*a*, *ǎ*, *ǎ̂*, *e*, *ǝ*, *i*, *o*, *ü*) od kojih su otvoreni i zatvoreni vokal *e* tipa te standardni i zatvoreni vokal *a* tipa u kvantitativnoj opoziciji, a standardni i nestandardni vokali *e* tipa u opoziciji naglašeno : nenaglašeno.

Ako usporedimo vokalizam Semartina s vokalizmom ikavsko-jekavskih posavskih govora koji se može konstruirati prema podacima o izgovoru i porijeklu vokala koje je zapisao Ivšić za ikavsko-jekavska sela Siče i Stare Perkovce (1913: 179),¹⁹ vidi se da su razlike, i nakon što je od Ivšićeva zapisa prošlo devedeset godina, u granicama tolerancije:

¹⁹ Prema Ivićevim podacima ne može se točno utvrditi što se odnosi na ikavsko-jekavske, a što na ikavske govore, koji se po vokalizmu, prema Ivšićevim zabilješkama,

3. u semartinskom govoru nema specifičnog vokala *ü*, koji je Ivšić zabilježio u većem broju ikavsko-jekavskih posavskih sela,
4. u posavskom ikavsko-jekavskom govoru nije zabilježen malo otvoren vokal *e* iz sekundarnog vokalizma, možda zato što tada nije postojao u posavskom vokalizmu, a možda i zato što je njegov otklon od standardnog Ivšić smatrao presitnim da bi ga trebalo zabilježiti,
5. izrazito otvoreno *e* (ǃ) u posavskom ikavsko-jekavskom govoru (Siče i St. Perkovci) bilo je kratko (sudeći po primjerima), neovisno o silini; porijeklo mu je bilo određeno jednadžbom $\mathcal{S} < e = \varepsilon$ i već je 1913. g. bilo fakultativno. U primarnom vokalizmu Semartina vokal ǃ je bio rezerviran za sve naglašene slogove te za duge nenaglašene, u sekundarnom samo za duge, a u starinačkom govoru do danas nije fakultativno.
6. u posavskom ikavsko-jekavskom govoru, kao i vokalizmu Semartina, postoji zatvoreno *a*; u posavskom govoru ono može biti dugo naglašeno i nenaglašeno te kratko naglašeno (rjeđe), a porijeklo mu je $\Downarrow < \bar{\ } = a$ (javlja se dakle u istim kombinacijama u kojima se u semartinskom primarnom vokalizmu javlja vokal ǃ). U posavskom vokalizmu ovaj je vokal fonem, dok je u semartinskom alofon (što ne znači da nije nekada bio fonem).

posavski ikavsko-jekavski vokalizam

vokalizam Semartina

➤ Konsonantizam Semartina u bitnim je značajkama identičan s posavskim ikavsko-jekavskim: treća jotacija odnosi se samo na opstruente *d* i *t* i provedena je neredovito (*t'erati, net'ak*); šćakavizam je redovit, $n\varepsilon > \acute{n}e$ (*ńegdi, ńetko*), često se mujiraju alveolari *l* i *n*, palatalno *r* (*r'*) sačuvalo se u leksemu *morje*, skup *že* dao je *re* u prezentu glagola 'moći' (*morem*), česte su međusobne zamjene konsonanata koje su vezane za pojedine lekseme, konsonantski skupovi uklanjaju se na isti način.

➤ Akcentuacija Semartina slična je onoj u posavskom dijalektu i po vrsti akcenata koji čine akcenatski inventar i po stupnju novine (u oba govora počela je izmjena starog troakcenatskog sustava novim, četveroakcenatskim; silazni akcenti su u velikoj mjeri preneseni na prethodni slog, a akut uglavnom još nije zamijenjen novoštokavskim dugosilaznim akcentom).

razlikuju po otvorenosti/zatvorenosti vokala *e* i *u* te po porijeklu (u ikavskim posavskim govorima *e* je zatvoreno, često je diftongirano, a kontinuant je $\varepsilon = e = \epsilon$ (Ivšić 1913: 179).

U posavskom poddijalektu postoji tromi akcent na mjestu kratkog akcenta. Spominju ga, osim Ivšića, koji ga je zabilježio i u Strizivojnoj, Vrpolju i Babinoj Gredi te u kajkavskom narječju, Gopić, Šojat i Finka pri opisu ekavskih posavskih govora jugozapadno od Vinkovaca. U literaturi se uglavnom spominje manja silina pri njegovu izgovoru u odnosu na silinu standardnog kratkosilaznog akcenta i nešto duže trajanje (Gopić 1909. i 1910, Sekereš 1977-1 : 184), a Šojat i Finka ne smatraju ga posebnim akcentom, nego slobodnom modifikacijom kratkog akcenta (Sekereš 1977-1 : 185). Semartinski tromi akcent se po jednoj svojoj realizaciji (kratko jednomorno ravnomjerno uzlaženje, pa nagli pad na niski sljedeći slog: \check{c}^o_{vjek}) visokouzlazni akcent (Sekereš 1977-1. i 1977.-2).

U posavskom dijalektu spominju se čakavski i posavski akut. Čakavski akut opisao je Belić, a u posavskim govorima potvrdili su ga S. Ivšić (1913) i A. Peco (1971: 131). Realizacija akuta u semartinskom govoru ne razlikuje se od njihovih opisa. U Semartinu se javljaju samo njihove varijante koje se razlikuju od Belićeva (silazne varijante) (Ivšić 1913) i Ivšićeva opisa u nijansama: čakavski akut može se pri svome spuštanju *slomiti*, pa pada do svoje donje točke zapravo u dva navrata. Podravski akut i visokouzlazni akcent ($pj^{(sak)}$) se u posavskim govorima ne spominju.

Dvoslogi akcent, koji Ivšić (1970: 176) smatra prijelaznim oblikom u novoštokavski dugi akcent, u Semartinu se može čuti, no ne u velikom broju primjera. Njegov drugi slog može biti kratak i dug, a izgovor mu nije tako striktno određen kako ga opisuje Ivšić (prvi naglašen slog je jači i niži, a drugi je tiši i viši) (Sekereš 1977: 184). Semartinski dvoslogi akcent s kratkim završetkom ima tih i ekspiratorno slab uzlazni ili gotovo ravan početak, a drugi slog je nešto niži, no ekspiratorno izrazito jači i glasniji.

Od ostalih semartinskih fonoloških i morfoloških osobina identičnosti s Ivšićevim popisom osobina posavskih ikavsko-jekavskih govora su brojne: *pre* > *pre* (*pred*), *rf* > *re* (*rezat*), *sě* > *sje* (*sjeći*), *slě* > *slje* (*sljeme*), *zě* > *zje* (*zjenica*), *ělv* > *-io*, *-jeo*, *-eo* (*teo*, *živio*, *voljeo*), *potle* i *potlam* (*potle* i *ondik*) sekundarno *j* (*grij*), *s otim* (*s otim*, *od otoga*), *-ao* > *-ov* (*posov*, *kabov*), *šj*, *žj* u komparativu (*višji*, *nižji*), izostanak *h* (*maćuva*, *or*, *fatat*), izostanak sibilizacije (*u ruki*, *na nogi*), **sk* + *j*, *ě*, *i*, *e*, *v* > *šč* (*iščem*), asimilacija po mjestu tvorbe i u sandhi položaju (*š njim*), *črě* > *čri*, *cri*, *cre* (*crešnja*), brojne zamjene glasova kao posljedica asimilacija i disimilacija (*ćepe*, *covat*, *ceto*, *mlogi*, *tavno*, *jeptin*, *siromak*, *gavalir*), ispadanje vokala i konsonanata (*tica*, *ko*, *di*, *oradovati se*, *covati*, *ukodlak*, *ablan*, *šepa*), sekundarni suglasnici (*snišo*, *unišo*, *nanišo*), *-ēm/ōm* kao posljedica otezanja vokala ispred *-m*, kondicional sa *bi*, deklinacija *Pavo*, *Pave* i *Marko*, *Marke*, leksemi *koleba*, *sikera*).

Odstupanja od Ivšićeva popisa posavskih osobina u Semartinu su prisutna u zanemarivom postotku, tim prije što se rado o osobinama koje ni u posavskom govoru nisu redovite: kratko *bě*, *mě*, *pě*, *vě* > *bje*, *mje*, *pje*, *vje* (SM > *plj*, *blj*, *mlj*, *vlj*), *ěj* > *ij* (SM *or*), *ělj* > *ilj* (SM *bilježnik*, *nedelja*), meko *š*, *ć* < *sj*, *tj* (SM *sikera*, *pocek*).

Odnos semartinskog, belvarskog i minjorodskog govora i istočnobosanskog dijalekta

Prema podacima o istočnobosanskom dijalektu što su ih zabilježili Rešetar, Brabec i Brozović vidi se da su posavski govori te govori istočnobosanskog dijalekta vrlo slični, čemu je razlog prije svega njihova geografska blizina i pripadnost staroj zapadnoj štokavštini. Razlike između ovih dvaju govora ipak se osjećaju, pa i Semarćani tvrde da se njihov govor razlikuje od bošnjačkih (istočnobosanskih) (Stepanović 1986). Brozovićev kriterij za razlikovanje istočnobosanskih i posavskih govora primijenjen na govor Semartina, Belvara i Minjoroda potvrđuje pripadnost različitim dijalektima: aorist je doduše u semartinskom govoru vrlo rijedak (svodi se na nekoliko *stalnih* izraza), no izvornim govornicima je bliža varijanta s akutom; skraćivanje vokala ispred skupine sonant+konsonant im je nepoznato, dok ga Salanćani (istočnobosanski dijalekt) smatraju uobičajenim. Istočnobosanska tvorba habituala nepoznata je i Semarćanima i Salanćanima.

Zaključak

Govori Semartina, Belvara i Minjoroda pripadaju posavskom poddijalektu slavonskog dijalekta. Usporedba osobina ikavsko-jekavske skupine posavskih govora, koju je Ivšić locirao u središnji dio Posavine²⁰, i govora ovih sela pokazala je sličnost u vrlo visokom postotku.

Nažalost, ove oaze posavskog poddijalekta moći će na kartama biti označene samo djelomično. Naime u Semartinu, koji je reprezentant ovoga govornog tipa u županiji Baranyi, više ne živi niti jedan Hrvat; selo su naselili Romi, a Semarćani su odselili uglavnom u Šikloš, Kašad, Bremen i Pečuh. Posavskim oazama u Belvaru i Minjorodu bit će mjesto na dijalektološkoj karti također uskoro izbrisano - u Belvaru i u Minjorodu živi svega nekoliko hrvatskih porodica, koje se istodobno služe i mađarskim jezikom, tako da autentičnost posavskog ikavsko-jekavskog govora nije, kako su pokazala i dosadašnja istraživanja, očuvana u velikoj mjeri.

²⁰ Točnije niz sela koja se pružaju od Broda prema istoku uz savsku obalu te u Orašju, u Sičama u jugozapadnoj Slavoniji te u Virovitici.

Literatura

- Barić, Ernest: Govor podravske Hrvata, Podravski Hrvati (studije), br. 2, Budimpešta 1990.
- Barić, Ernest: Mađarska, Hrvatski jezik (ur. M. Lončarić), Opole 1998, 265-269.
- Brabec, Ivan: Hrvati uz Muru i Dravu te u Vešedinu, Ljetopis JAZU, 74, 1971., 495-500.
- Brabec, Ivan: Hrvatskosrpski govori u mađarskom dijelu Baranje, Ljetopis JAZU, knj.74, 1971, 489-494
- Brozović, Dalibor: Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar 1970, 5-29 + karte
- Brozović, Dalibor: O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji, Radovi Ff Zadru, Zadar 1972, 5-23
- Brozović, Dalibor: O problemu ijekavskošćakavskog dijalekta, Hrvatski dijalektološki zbornik 2, Zagreb 1966, 119-208.
- Brozović, Dalibor: O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata, ZFL III, Novi Sad 1960.
- Finka, Božidar i Šojat, Antun: O slavonskom dijalektu ekavskoga izgovora u okolici Vinkovaca, Rasprave Instituta za jezik JAZU, II, Zagreb 1973.
- Hamm, Josip: Štokavština donje Podravine, Rad JAZU, knj. 275, 1949, 1-70.
- Horvat, Rudolf: Hrvati u Bačkoj (Bunjevci i Šokci), Naklada Hrvatskog lista, Osijek, 1922.
- Ivić, Pavle: Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Matica srpska, Novi Sad 1956.
- Ivić, Pavle: O jeziku nekadašnjem i sadašnjem, BIGZ-Jedinstvo 1990.
- Ivšić, Stjepan: Današnji posavski govor I i II, Rad JAZU, knj. 196, Zagreb 1913, 113 - 162 i knj. 197, 1914.
- Ivšić, Stjepan: Slavenska poredbena gramatika, IP Školska knjiga, Zagreb 1970.
- Lisac, Josip: Hrvatski dijalekti i njihova povijest, MH, Zagreb 1996.
- Lisac, Josip: Hrvatski govori, filolozi, pisci, Matica hrvatska, 1999.
- Lisac, Josip: Štokavski i torlački idiomi Hrvata, Hrvatski jezik (ur. M. Lončarić), Opole 1998, 195-204
- Lončarić, Mijo: Kajkavsko narječje, Školska knjiga, Zagreb 1996.
- Peco, Asim: Osnovi akcentuacije srpskohrvatskog jezika, Naučna knjiga, Beograd 1971.
- Peco, Asim: Strani uticaji na fonetiku srpskohrvatskog jezika, Anali Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1966, 321-320.
- Sekereš, Stjepan: Akcenatske zone slavonskog dijalekta, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XX/1, Novi Sad, 1977
- Sekereš, Stjepan: Govor Hrvata u južnoj Baranji, HDZ knj.4, JAZU, Zagreb 1977.
- Sekulić, Ante: Hrvatski baranjski mjestopisi, Školska knjiga, Zagreb 1996.
- Sršan, Stjepan: Baranja, Matica hrvatska, Osijek 1993.
- Sršan, Stjepan: Baranja 1785. godine, Državni arhiv u Pečuhu, Osijek 1999.
- Stepanović, Predrag: Govori Srba i Hrvata u Mađarskoj, Dečje novine –Matica srpska-Vukova zadužbina, Beograd 1996. (prijevod)
- Šarošac, Đuro: Bosanski Hrvati u okolici Pečuha, Savez Hrvata u Mađarskoj, Budimpešta 1991.
- Vesna Zečević: Hrvatski dijalekti u kontaktu, IHJJ, 2000, Zagreb

HRVATSKA PROZA 1990.-2000.

I.

Nemoguće je na ograničenom prostoru obuhvatiti svu raznolikost zbivanja u hrvatskoj književnosti u proteklih desetak godina. Osim toga, teško je usustavljeno pisati o nećemu što se odvija pred nama, što je još u nastajanju i previranju, što nema definitivnog oblika, što nalikuje na neki golemi *work-in-progress*, tako da je teško i predvidjeti u kojem će smjeru ići određeni procesi i što oni znaće (ili što će znaćiti) za hrvatsku književnost. Ogranićit ću se stoga samo na neke karakteristićne, indikativne tendencije i na neka imena koja najbolje ilustriraju aktualne književne procese.

Za hrvatsku književnost devedesetih godina može se reći da se odvija u znaku razigranog pluralizma stilova, literarnih koncepata i modela. Međutim, u odnosu na osamdesete godine, ipak se mogu uočiti određene promjene. Te su promjene u mnogome inicirala zbivanja na društvenoj i politićkoj sceni. Raspad socijalistićkoga sustava, raspad Jugoslavije, proglašenje hrvatske samostalnosti, srpska agresija na Hrvatsku, Domovinski rat, tranzicija – sve su to događaji i procesi koji su imali snažne reflekske u literaturi. Stoga bismo već sada mogli reći da će 1991. godina za hrvatsku književnost biti periodizacijski međaš. Književni procesi iz osamdesetih godina, koje smo uglavnom opisivali postmodernistićkim signaturama, doživjeli su određene promjene. Domovinski rat ostavio je vidljivu cezuru u hrvatskoj književnosti; on, doduše, nije prekinuo sve tendencije iz osamdesetih, ali je inicirao važno strukturno i tematsko prestrukturiranje.

Što je ostalo isto u odnosu na osamdesete; koji su se procesi nastavili? Ostao je, kao rezultat tipićno postmodernistićkoga egalitarizma, fenomen integracije svih mogućih stilova i njihova miroljubiva koegzistencija. Izbrisane su granice između elitne i trivijalne književnosti, ukinuta ja hijerarhija žanrova, uspostavljen živ dijalog s tradicijom. Razdoblje književnosti zasnovano na estetskim inovacijama, na smjeni svih mogućih “izama”, na osvajanju novih tekstualnih programa, uglavnom je završeno. Nešto avangardistićkih recidiva naće se doduše i danas, no oni su u ukupnoj produkciji u manjini. Pisci prije svega žele biti ćitani, svi žele ćitatelja zabaviti. Prevladava svijest da nije svrha pisanja mijenjanje svijeta, nego dokazivanje prava na individualnost, na slobodno izražavanje. Izgubljena je vjera u mogućnost stalnog umjetnićkog “progresa”, vjera u stalno novo, originalno i neponovljivo. Kao rezultat takva stava nastaju nepretenciozni tekstovi koji njeguju duh spontanosti, opuštenosti, otvorenosti novim poticajima.

Uglavnom, nekadašnje opozicije visoko-nisko, ozbiljno-zabavno, kanonizirano-trivijalno sada se gube u općoj ravnodušnosti, uprosjećenju i komercijalizaciji. Nikada umjetnost, pa stoga i književnost, nije imala marginalnije mjes-

to u društvu nego što ga ima danas. Tako je posvuda u svijetu, tako je i u hrvatskoj književnosti i to se osjeća u produkciji. Predstavljajući modusi bitno su sniženi, književnosti sve više nedostaje emocionalne i misaone složenosti, "ozbiljan" diskurs zamjenjuju fraze, tračevi, klišeji, ironični citati, semantički ispražnjene konstrukcije. *Retro* je općenito u modi; sve se doima već viđenim i napisanim; preostaje samo permutiranje, ponavljanje, variranje, citiranje.

II.

Što je, međutim, u hrvatskoj prozi devedesetih novo, koja je to *differentia specifica* u odnosu na osamdesete?

Novost je svakako pravi *boom* nefikcionalnih formi, poput autobiografija, memoara, dnevnika, pisama, svjedočanstava. Takav trend mogao se zapaziti već osamdesetih, ali sada je osjetno intenziviran. Vjerojatno su se i pisci i čitatelji zasitili postmodernističkih igrarija, intertekstualnih križaljki i pastiša te zaželjeli ispričati i literature sa životnom podlogom. Novost je zaokret prema stvarnoj problematici, barem kod dijela pisaca. Zasižno je takvo tematsko prestrukturiranje inicirao rat i sve one promjene - kulturne, političke i društvene - što ih je proizveo. Stoga je dio produkcije zaokupljen stvarnim problemima, egzistencijalnom dramom kolektiva i individuuma, moralnom i društvenom krizom i njezinim razornim posljedicama.

Mislim da neću pogriješiti ako kažem da je od svih književnih vrsta u hrvatskoj književnosti devedesetih godina naj snažniji razvoj doživjela novela, odnosno njezina strukturalna izvedenica - kratka priča. Forme kratke proze dominiraju produkcijom i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu i tu se zapravo kriju najzanimljivija ostvarenja u promatranom razdoblju.

Temelj promjenama u novelističkoj produkciji svakako je inicirala grupa pisaca okupljena oko časopisa "Quorum". "Quorum" je pokrenut 1985, "Quorumova biblioteka" godinu dana prije, ali pisci koji su svoje prve retke objavili u "Quorumu" i danas su vrlo važni promotori novelističke produkcije: od Damira Miloša i Ede Popovića do Zorana Ferića, Carmen Klein i Delimira Rešickog. No tu je i plejada novih imena koji su zapljusnuli hrvatsku književnost unoseći u nju novu kvalitetu i novi senzibilitet. Nezaobilazna su imena tzv. "nove proze": Miljenko Jergović, Stanko Andrić, Robert Perišić, Ante Tomić, Roman Simić, Neven Ušumović, Viktor Ivančić, Robert Mlinarec, Petar Babić, Milana Vuković Runjić i brojni drugi. Njihova djela pokrivaju različite tematske interese i načine organizacije pripovjedne građe.

Evo samo malen kataloški pregled glavnih tendencija.

III.

Najveći broj spomenutih autora okreće se realizmu i socijalnom mimetizmu, a to znači hrvatskoj društvenoj zbilji devedesetih upućujući na ratne i pos-

lijeratne činjenice suvremenoga hrvatskog društva. S obzirom na poetičku osnovu i pripovjedne strategije, pisce ovog novog društvenog angažmana često nazivaju "karverovcima". Poput Raymonda Carvera, i njih odlikuje naglašen interes za male ljude i male događaje, za različite aspekte svakodnevice, uz karakterističan narativni redukcionizam i vjernu transkripciju dijaloga. Radnja je smještena u prepoznatljiv ambijent: naš grad, susjedstvo, vlastiti dom. Paradigmatične su npr. zbirke *Zaboravio sam gdje sam parkirao* Ante Tomića, zatim *7 mladih* Nevena Ušumovića, *Sarajevski Marlboro* i *Mama Leone* Miljenka Jergovića, *Možeš pljunuti onoga tko bude pitao za nas* Roberta Perišića. Svoj tematsko-motivski sklop uglavnom je crpljen iz urbanog miljea, a čest je i interes za fenomene subkulture, za drogu, seks, nasilje.

Prevladava govorni jezik i jezik ulice, amalgamiran anglicizmima, vulgarizmima i, općenito, urbanim varijantama urbanog žargona Zagreba ili Splita. Ekstreman je slučaj proze Borivoja Radakovića koja se gradi na poetici psovke, na lascivnosti, vulgarnosti, agresiji i anarhoidnosti (*Ne to nisam ja*). Dio proze urbanoga inventara ponekad skreće prema ludizmu, infantilizmu, paradoksu, alogičnosti. Primjer su priče iz zbirke *Bilježnica Robija K.* Viktora Ivančića ili posve "otkačena", apartna, nemimetička proza Đermana Senjanovića.

Pomalo nezavisan položaj zauzima Zoran Ferić, danas vjerojatno najpopularniji hrvatski novelist. Njegove dvije kultne zbirke – *Mišolovka Walta Disneya* i *Anđeo u ofsajdu* – oslanjaju se doduše na mimetički obrazac, ali ga i prevladavaju posebnim zanimanjem za morbidno, bizarno, perverzno, groteskno, apсурdno. Događaji se odvijaju na samom rubu realnog, atmosfera je često bajkovita i u znaku fantastičnih stilizacija.

Nasuprot ovim piscima koji svoju novelistiku grade na analizi društvenog bitka, nemali broj autora piše eskapističku prozu, s radnjom često smještenom u stranom, dalekom ili posve neodređenom i vremenski nedefiniranom prostoru. Prozaisti skloni eksteritorijalnosti su Robert Mlinarec, Sanja Lovrenčić, Milana Vuković Runjić, Tatjana Jukić ili, recimo, Roman Simić sa zapaženom zbirkom *Mjesto na kojemu ćemo provesti noć*.

Jedan dio proznoga korpusa čine tekstovi pisani kao hibridi znanstvene rasprave, eseja i fikcionalne proze, poput npr. zapažene *Enciklopedije ništavila* i *Dnevnika iz JNA* Stanka Andrića ili *Abecedarija* Petra Babića. Dodamo li tome još i neoavangardističke tendencije i hermetične proze jednog Željka Kipkea te konceptualnu prozu Sanjina Sorela ili Marija Sopine, dobili smo približnu skicu onoga što se događa u hrvatskoj novelistici. Mislimo pritom samo na mlađu generaciju novelista, no ne smijemo zaboraviti i da je nekolicina starijih, već etabliranih autora u promatranom razdoblju također objavila zapažene novelističke zbirke: npr. Goran Tribuson *Zvijezda kabarea*, Saša Meršinjak, *Lude gljive*, Ivo Brešan, *Pukotine*, itd.

Za hrvatsku je književnu produkciju u posljednjih desetak godina karakteristično stvaranje svih mogućih postmodernističkih žanrovskih mikstura, hibrida, vrstovnih kombinacija. Nekim je djelima nemoguće odrediti žanrovsku pripad-

nost. Željka Čorak naziva svoju ispovjedno-intermedijalnu knjigu *Krhotine*, dok je zbirka poetskih proza *Cvjetni trg* Danijela Dragojevića sazdana na poetici fragmenta. Fragment se zapravo sve više ukazuje kao svojevrsni poetički adekvat u svijetu disperzije i izgubljene cjelovitosti.

IV.

Roman, za koji je se obično kaže da je nosiva forma nacionalne književnosti, u devedesetim je godinama u Hrvatskoj upao u stanovitu krizu i može se reći, bez obzira na neka značajna ostvarenja, da je iznevjerio očekivanja. Roman devedesetih i dalje je raslojen, još više prilagođen potražnji na tržištu. Naglasili smo već da je jedna od ključnih osobina umjetnosti našeg vremena izmijenjen odnos između elitne i masovne kulture. Odatle i u hrvatskoj književnosti njegovanje svih oblika žanrovske proze – od kriminalističkog i avanturističkog romana do horrorra i pornografskog romana. Osnovni ton takvoj produkciji daju autori koji su se etablirali još ranije, sedamdesetih i osamdesetih, poput Pavličića, Tribusona, Majdaka, ili Bauera. Svi su oni u promatranom razdoblju objavili značajna djela: Pavličić *Školu pisanja*, *Diksilend*, *Zaborav* i *Pokoru*, Tribuson *Dublju stranu zaljeva* i *Sanatorij*, Majdak *Umrijeti na Tuškancu* i *Tajnu trga N*, a Bauer *Biserje za Karolinu*. Iznenađenje je, recimo, Irena Vrkljan koja se u poznim godinama neočekivano okušala u žanru krimića (*Posljednje putovanje u Beč*). Poetici trivijalne organizacije građe pridružuje se i nekolicina mlađih pisaca koji su skloni isprobavanju različitih strategija proznoga pisma, poput npr. Emila Stroka, Dinka Lucića, Dejana Šorka i, osobito, Jurice Pavičića čiji su urbani trileri *Ovce od gipsa* i *Nedjeljni prijatelj* postigli značajan recepcijski uspjeh.

Iznimno prodoran oblik proze devedesetih predstavljaju nefikcionalna djela-svjedočanstva o Domovinskom ratu u kojoj se autorska svijest često javlja u funkciji svjedoka i komentatora zbivanja. Činjenica da je pred nama svijet viđen očima ljudi koji su sve do vidjeli i doživjeli na svojoj koži, daje takvim djelima posebnu težinu. Približavamo se konceptu “neizmišljenih romana”, romana istine, odnosno romana-dokumenta i kronike, pri čemu djela često slijede poetiku novog žurnalizma. Treba npr. spomenuti nefikcionalni roman / kroniku / dnevnik o opsadi i padu Vukovara *91,6 Mhz* Alenke Mirković, brutalni naturalistički ratni roman o ratu u Bosni *Kad magle stanu* Josipa Mlakića ili potresnu ispovijest silovane Muslimanke u romanu *Kao da me nema* Slavenke Drakulić.

Brojni pisci koji su aktivno sudjelovali na bojišnici, ili su bili zatočnici nekoga grada pod opsadom, pišu iznimno dramatične ratne dnevnike, poput npr. Veljka Barbierija (*Tko je sa mnom palio kukuruz*) ili Mirka Marijanovića (*Živjeti smrt*). Njima možemo pridružiti i vrlo hvaljene dnevničke fragmente Ratka Cvetnića pod naslovom *Kratki izlet*. Neki su romani s temom Domovinskog rata napisani u formi napetih akcijskih romana, poput npr. romana *TG5* Igora Petrića koji podsjeća na romane iz Vijetnamskog rata Normana Mailera. No ima romana

o ratu koji su složeni kao sofisticirane intertekstualne tvorevine, sasvim u duhu postmodernističke poetike. Spomenimo npr. roman *Partitura za čarobnu frulu* Ludwiga Bauera koji se snažno naslanja na glazbene kodove, ili pak roman *Smrt Vronskog* Nedjeljka Fabrija u kojem autor "dopisuje" deveti dio *Ane Karenjine* L. N. Tolstoja dovodeći junaka Tolstojeva romana na vukovarsku bojišnicu.

Osim ratne tematike, i dalje je neobično vitalan žanr povijesnoga romana, odnosno općenito historiografska fikcija. I tu osnovni ton daju stariji, časni i zaslužni autori poput Aralice, Fabrija, Supeka, Šehovića, V. Stahuljak, a zanimljivo je da su Hrvati konačno dobili i prvi povijesni roman u kome se nacionalna povijest očitava u ironijskom i humorističkom ključu (I. Kušan, *Medvedgradski golubovi*). Historiografsku (meta)fikciju prihvatili su i mlađi autori davši joj neke tipično postmodernističke akcente. Spomenuo bih npr. roman *Hope bleu* Iris Supek Tagliafero ili *Seuso* Milane Vuković Runjić. U devedesetim godinama obnavljaju se stare romaneskne podvrste kao što je gotski roman (Tribuson, *Potonulo groblje*) ili pikarski roman (Ivo Brešan, *Ispovijedi nekarakternog čovjeka*). Ako je točna teza da je hrvatski roman oduvijek pokazivao simptome kroničnog pomanjkanja humora, sada je te simptome barem djelomice ublažio novi roman Ante Tomića *Što je muškarac bez brkova* koji već mjesecima ne silazi s vrha top-liste uspješnica.

V.

Rekao sam već da je na tržištu sve veća potražnja za autobiografijama, dnevnicima, privatnim ispovijestima bez autocenzure. Autobiografska proza grana se u razne smjerove. I dalje je, recimo, prepoznatljiva struja tzv. ženskog pisma, tj. unošenje autobiografske ženske vizure u literaturu. U tim se tekstovima ispituju specifičnosti ženskog senzibiliteta, imaginacije i psihologije; u njima se otvaraju vrata u privatni svijet žene. No bez obzira na spol, pisci devedesetih rado bježe u svijet djetinjstva i mladosti, ponekad se zadržavaju na traumatičnim iskustvima, povjeravaju čitatelju svoje tajne. Spomenimo autobiografsku prozu Višnje Stahuljak (*Sjećanja*), Julijane Matanović (*Zašto sam vam lagala*), zatim Pavla Pavličića (*Šapudl*) ili Gorana Tribusona (*Rani dani, Trava i korov*).

I u hrvatskoj književnosti javlja se odjek onoga što Susan Sontag naziva *camp* senzibilitet: književnost se blago kičificira, a kič literarizira. Kao tipičan umjetnički izdanak takvog "stanja duha" može se navesti Tarantinov film "Pulp Fiction". Paradigmatski proizvod novoga vala proze koja tematizira probleme mladih (a koji se vrte oko formule "sex, drugs and rock and roll") predstavlja roman *Soba za razbijanje* Tomislava Zajeca.

Nova je kvaliteta hrvatske prozne produkcije devedesetih pokušaj traženja novih marketinških strategija za popularizaciju literature i pridobivanje čitateljstva. Taj spoj marketinga i literature najbolje ilustrira popularna literarna skupina FAK, koja je posljednjih mjeseci izrasla u Hrvatskoj u prvorazrednu trendovsku atrakciju. Što je, dakle, FAK?

To nije ono što bi se prvo pomislilo s obzirom na konotacije s engleskim jezikom. To je kratica prvih slova sintagme Festival alternativne književnosti, nešto kasnije Festival A književnosti. Posrijedi je jedna neformalna grupa pisaca koja je osnovana u svibnju 2000. i koja održava festivale javnog čitanja i promocije pisaca. Na tim se festivalskim, estradnim turnejama međusobno druže, čitaju svoje proizvode pred publikom (koja obično plaća ulaznice po simboličnoj cijeni) koja burno reagira i navija. Osim toga, karakterizira ih i neobičan način samoreklame i međusobnog kritičkog potpomaganja, što je dakako izazvalo i burne protureakcije. Grupa je proklamirala načelo otvorenosti, pa obuhvaća pisce i kritičare različitih generacijskih i poetičkih pripadnosti: Radakovića, J. Pavičića, Jergovića, S. Andrića, Z. Ferića, A. Tomića, E. Popovića, a povremeno se pridružuju i stariji, poput Tribusona, pa čak i Ive Brešana. FAK je, kako je rekao jedan njegov član, "lijep epicentar u kome sve pršti od književnosti i spisateljskih osobnosti".

Danas već FAK pokazuje prve znakove umora, napuštaju ga neki članovi uz optužbe da se sve više pretvara u "stroj za medijsku promociju zatvorenog kruga pisaca". No on je svakako unio stanoviti produktivni nemir na hrvatsku književnu scenu iskoristivši neke nove potencijale u približavanju publici i popularizaciji književnosti.

Mislim da na kraju možemo zaključiti da je hrvatska literarna scena devedesetih vrlo dinamična i raznolika. Kad govorimo o poetičkoj osnovi, centrifugalne sile toliko su jake da onemogućuju uspostavljanje bilo kakve dominante ili centralnog modela. Slika stanja savršeno se uklapa u suvremenu "kulturu indeterminacije" koju karakterizira razigrani pluralitet perspektiva, slobodan izbor, disperzija, fragmentarnost, eklekticizam. Sve su kombinacije u igri, sve podjednako važne i nevažne i sve svjesne svoje relativnosti i brze trošivosti.

GRADIŠCIAŃSCY CHORWACI W KONTEKŚCIE WIELOKULTUROWOŚCI UNII EUROPEJSKIEJ

Europa po drugiej wojnie światowej mocno się zmieniła. Upadek totalitarnego systemu jakim był faszyzm oraz perspektywa współistnienia w konfrontacji z następnym systemem totalitarnym – komunizmem, a także zagrożenia międzynarodowego terroryzmu stworzyły przesłanki do szukania porozumień ponadnarodowych i ponadpaństwowych w celu ściślejszej współpracy.

Od momentu pierwszych inicjatyw wspólnotowych zadeklarowanych w 1952 roku przez francuskiego dyplomatę R. Schumanna minęło kilka lat do ich praktycznych realizacji. Już w 1958 roku powstaje *Europejska Wspólnota Gospodarcza*, potem *Europejska Wspólnota Atomowa* zrzeszająca najbogatsze kraje zachodnioeuropejskie. Następnie w 1989 roku jednoczą się, od końca wojny podzielone, Niemcy, zaś w 1993 roku powstaje Unia Europejska, integrując państwa Europy zachodniej i południowej (Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, Niemcy i Włochy). Proces zjednoczeniowy bardzo konsekwentnie przebiega i nabiera coraz to większej dynamiki w swoją orbitę wciągając nowe państwa (1973 r. – Dania, Irlandia, Wielka Brytania; 1981 r. – Grecja, 1986 Hiszpania, Portugalia; 1995 – Austria, Finlandia i Szwecja). Obecnie Unia Europejska składa się z piętnastu pełnoprawnych państw-członków i dwunastu państw-kandydatów (Bułgaria, Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Rumunia, Słowacja, Słowenia oraz Węgry).

Prawo do przystąpienia do Unii Europejskiej według punktu 49 umowy unijnej posiadają wszystkie państwa europejskie, które szanują zasady wyszczególnione w punkcie 6: „*Unia kieruje się zasadami wolności, demokracji, poszanowaniem praw człowieka, podstawowych zasad wolności i sprawiedliwego systemu prawnego.*”

Unia Europejska kieruje się zasadami koherencji i konwergencji. Otwarta jest na stałe rozszerzenie, lecz od kandydatów wymaga dostosowania się do określonych norm w zakresie: prawa, wspólnych standardów, wspólnej polityki, wspólnych umów międzynarodowych.

Nie bez znaczenia jest ich kondycja ekonomiczna i socjalna. Kandydaci winni posiadać stabilną administrację, demokrację, przestrzegać prawo, szanować prawa człowieka i mniejszości narodowych oraz etnicznych. Gospodarka winna być dostosowana do konkurencji wolnorynkowej wewnątrz rynku wspólnotowego. Kandydaci winni być przygotowani do ponoszenia określonych ciężarów i obowiązków związanych z unijnym członkostwem oraz do posiadania wspólnej waluty euro.

Narody zamieszkujące Europę, mimo znacznego zróżnicowania, nie przeciwstawiają się idei ogólniejszej czy nadrzędnej jedności, nie kwestionują także faktu istnienia europejskiej wspólnoty kulturowej. Najbardziej przyciąga je jed-

nak aspekt gospodarczy, polityczny i bezpieczeństwa zewnętrznego, pozostałe są jakby drugoplanowe. Każdy z kandydatów ma świadomość, że okres powojenny różnie był realizowany i w konsekwencji istnieją wyraźne różnice w ich rozwoju gospodarczym i intelektualnym oraz w systemie prawnym. Zapóźnienia w tym zakresie mocno ograniczają ich możliwości, choć nie wykluczają integracji. Z członkostwem unijnym, zainteresowane nawet najmniejsze społeczności, wiążą określone realizacje własnych planów i nadziei. Sądzi się, że wspólnota unijna stworzy lepsze możliwości nieskrępowanego rozwoju tak w sferze gospodarczej, jak i społecznej i umożliwi kultywowanie własnych tradycji kulturowych i językowych. Z drugiej zaś strony nasuwają się pewne wątpliwości czy większe i bogatsze narody nie zmajoryzują mniejsze i biedniejsze, doprowadzając do nadmiernych procesów asymilacyjnych.

Niepokój budzą nie tylko różnicowanie zamożności społeczeństw, lecz także sposób rozwiązywania problemów związanych z szeroko rozumianą kulturą narodową, która jest ważnym czynnikiem ich tożsamości. W tej ostatniej sferze wszystkie problemy mają być rozwiązywane w aspekcie tzw. wielokulturowości. Według Antoniego Furdala *wielokulturowość jest to przemieszanie na jednym terenie ludzi przynależnych do różnych kultur. Jej zakres wynika więc z tego, jak się rozumie pojęcie kultury. Dla jednych humanistów i socjologów kultura ma znaczenie zbliżone do obyczajowości, dla innych są to normy życia społecznego, jeszcze inni nadają jej znaczenie bardzo szerokie, zbliżone do cywilizacji.*¹

We współczesnym świecie wielokulturowość nie jest ideą nową i zwykle dokonuje się na kilku poziomach życia społecznego; obok kultury oficjalnej istnieją kultury środowiskowe, etniczne, lokalne, itp. Jest ona z powodzeniem realizowana w USA, w Kanadzie także w niektórych krajach europejskich i nie stanowi elementu dezintegracyjnego. Natomiast wśród Słowian (poza historyczną Unią polsko-litewską) wielokulturowość nie stała się elementem jednoczącym wieloetniczną zbiorowość i nie spełniła oczekiwań w nią pokładanych, być może priorytety ideologiczne zaważyły na jej odbiorze i w proponowanej formie nie została zaakceptowana.

Wielokulturowa Europa nie wydaje się, by chciała podjąć model Stanów Zjednoczonych lub Kanady, czyli demokracji sterowanej i podporządkowanej kulturze dominującej. Nie zgodzą się na to zarówno użytkownicy języków o dużym, jak i o małym zasięgu terytorialnym, choć ci pierwsi będą mieli więcej możliwości decyzyjnych. Należy jednak dwojako rozumieć Unię: jako organizm wielokulturowy, oparty na partnerstwie oraz jako koncepcję polityczną wystawioną na pewne rodzaju dominację najsilniejszych partnerów.

¹ Por. A. Furdal: *Stan kultur słowiańskich przed integracją europejską*. W: *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku (język – tradycja – kultura)*. Red. E. Tokarz. Wyd. Śląsk. Katowice 2001, s. 7.

W pierwszym przypadku nastąpi niewątpliwie wzbogacenie Europy i Burgenlandu. Nawet jeżeli język będzie ulegał przemianom (a już ulega), pozostanie tożsamość wpisana w sposoby profilowania i koordynowania w nim informacji.

Procesy integracyjne niewątpliwie niosą ze sobą globalizację, a co za tym idzie w pewnym sensie unifikację, także kulturową. Rodzi się pytanie czy nie zagrażają tożsamości mniej liczebnych narodów i mniej prestiżowych kultur? W obecnej chwili jest to pytanie retoryczne, bowiem państwa aspirujące do wejścia do Unii Europejskiej priorytetowo traktują przede wszystkim sukces ekonomiczny, odsuwając na dalszy plan pozostałe problemy, np. związane z ich rodzimą kulturą, stanowiącą ważny element tożsamości swoich społeczności.

Dzisiejszy obraz europejskiej rzeczywistości nie jest jednolity. Europa jest podzielona na narody, które jednoczą się w struktury ponadpaństwowe (zachodnia i południowa Europa) i te, które się różnicują (środkowa i wschodnia Europa oraz Bałkany). Już samo pojęcie *narodu* jest różnie tu rozumiane. Część Europejczyków wiąże pojęcie narodu z instytucją państwa (obywatelstwo), pozostali zaś *naród* uważają za „(...) zbiorowisko ludzi o tym samym pochodzeniu (*tego samego rodu*) i wynikającej z tego wspólnej kulturze. Zakłada ono wspólność terytorialną i historyczną, a na pierwszym miejscu wśród cech charakterystycznych musi wymieniać język jako formę zachowania i środek kontaktów w obrębie wymienionej grupy.”² Takie rozumienie społeczności zachodni Europejczycy wiążą z pojęciem *etniczności* (‘zespół cech charakteryzujących kulturę grupy odrębnej etnicznie’) i *etnosu*, który jest rozumiany i „(...) bardzo często używany jako synonim grupy etnicznej, jest bliski tożsamości etnicznej, niekiedy też narodowej.”³

Od kilku lat problem wspólnej Europy jest pierwszoplanowy w dyskusjach i w polityce prawie wszystkich narodów europejskich, w tym słowiańskich i każdy z nich wiąże określone oczekiwania. Wprawdzie Unia Europejska jest w ciągłym rozwoju i permanentnych organizacyjnych dyskusjach, ale z pewnością już wiemy, że jest to integracja narodów ponad organizacjami państwowymi i gospodarczymi w pełni zdemokratyzowana. Europa jest już podzielona i nikt z jej mieszkańców nie chce pozostać poza strukturami unijnymi w strefie wschodnich wpływów, względnie w izolacji. Strach przed taką sytuacją zmusza pozostałe kraje europejskie do poszukiwania najbardziej korzystnej drogi, aby się znaleźć w Unii, przy jednoczesnym zachowaniu swoich wartości i odrębności kulturowej zachowanych w tradycji.

Wewnątrz Unii Europejskiej znajduje się wiele mniejszości narodowych i etnicznych. Do tej pory Unia jako całość jeszcze nie sprecyzowała własnych norm dotyczących tych społeczności. W swoim działaniu powołuje się jedynie

² Por. A. Furdal: *Oda do radości. Język i kultura narodowa we wspólnej Europie*. Ossolineum. Wrocław-Warszawa-Kraków. 2000. s. 24.

³ *Nowy leksykon PWN*, Warszawa 1998. s.456.

na ogólne prawa człowieka i poszanowanie indywidualności kulturowej, wyznaniowej i językowej. Szczegółowo zaś rozwiązują te problemy poszczególne państwa w zakresie własnego ustawodawstwa. Parlament Europejski uchwalił rezolucję, która zwraca szczególną uwagę na języki i kulturę mniejszości.

Współczesność dla burgenlandzkich Chorwatów stanowi poważne wezwanie w nowej europejskiej rzeczywistości. Początek XXI wieku wprowadził ten naród w nowy wymiar, a może i epokę, w którym przychodzi im współistnieć w strukturach wielonarodowych i wielokulturowych na większą skalę jak dotychczas. Wprawdzie posiadają oni ustaloną od kilkudziesięciu lat pozycję społeczną, prawa mniejszości narodowej, w miarę unormowany rodzimy język, potwierdzony przez Trybunał Konstytucyjny Austrii w 1987 roku jako urzędowy, własne mass media, szkolnictwo, ośrodki kulturowe, przedstawicielstwa polityczne w administracji lokalnej, lecz nie są pozbawieni wątpliwości co do przyszłości. Liczą, że zostanie doceniony ich wkład w ogólny dorobek europejski.

Język burgenlandzkich Chorwatów jest głównym elementem identyfikacji narodowej. Diaspora poczucie tożsamości narodowej ujawnia poprzez silny związek z językiem, który uważa za najlepszy środek integracji. Liderzy jej w świadomy sposób prowadzą działania normatywne chroniąc swój język przed obcymi wpływami. W świadomości burbenlandzkich Chorwatów występuje wyraźne przekonanie o ścisłym powiązaniu tożsamości narodowej z językiem. Język burgenlandzkochorwacki jest językiem zróżnicowanym ze względu na warunki polityczne (diaspora zamieszkuje Austrię, Węgry, Słowację, Czechy i Włochy), jak i stratyfikacyjne (klasowo-warstwowe i zawodowe). Posługują się nim przede wszystkim ludzie starsi. Młodzież, szczególnie uczniowie i studenci przebywający poza miejscami stałego zamieszkania, używają go w mniejszym stopniu, głównie w komunikacji rodzinnej lub regionalnej. Z badań wynika, że kompetencja językowa w zakresie pisowni jest słabsza. Mimo tego język ten nie pełni w środowisku społecznym funkcji separującej⁴, a raczej prestiżową i jest traktowany przez użytkowników na równi z pozostałymi językami jako świadectwo ich kultury i tradycji. Wszyscy mają świadomość, że należy język burgenlandzkochorwacki dalej rozwijać, modernizować, dostosowywać do nowych potrzeb i ducha czasu. Ustalenia prawne z 1987 roku przyczyniły się niewątpliwie do podniesienia rangi języka narodowego zapewniając mu pełną poliwalencję i nieograniczony rozwój.

Austria od ośmiu lat jest członkiem Unii Europejskiej. Jest więc zobowiązana do praktycznego stosowania zasad i praw dotyczących mniejszości. Z punktu widzenia prawa burgenlandzcy Chorwaci są traktowani na równi z innymi mniejszościami narodowymi i etnicznymi i właściwie posiadają przysługują-

⁴ Por. M. Kuniński: *Język a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne*. [w:] *Język a tożsamość narodowa*. Slavica. *op. cit.* s.7-18.

ce im przywileje. Jako naród o wyraźnej tożsamości wykazują znaczną trwałość, mimo procesów integracyjnych i globalizacyjnych oraz uniformizacji kultury masowej. Asymilacja, na którą są narażeni od chwili swojego osiedlenia na terenach obecnego zamieszkania, czyni spustoszenia wśród i tak mało liczebnej społeczności i właściwie nie jest możliwe ją zatrzymać. Młodzi od dawna coraz rzadziej kontynuują tradycje zawodowe swoich ojców i przyszości nie wszyscy wiążą z ich rodzinnym krajem. W unijnych warunkach mają szersze możliwości swojego rozwoju i realizowania się. Jediną nadzieją na utrzymanie swojej rodzimej tożsamości jest kultywowanie tradycji, kultury i języka. W warunkach unijnych, które burgenlandzkim Chorwatom mocno przypominają czasy wieloetnicznej i wielokulturowej monarchii austro-węgierskiej sprzed 400 lat, można będzie rozwijać swoje tradycje bez skrępowania i kompleksów, ponieważ wszyscy członkowie Unii Europejskiej są w podobnej sytuacji i posiadają podobne prawa. Po rozszerzeniu Unii o Węgry i Słowację gradišćianscy Chorwaci znowu połączą się z całym zachodnio-panońskim obszarem jak to było w przeszłości do 1921 roku. Asymilacji podlegać będą wszyscy w jednakowym stopniu i to czy utrzymają swoją tożsamość narodową zależy od ich świadomości.

**HRVATSKA KNJIŽEVNOST U KNJIZI ZOLTÁNA CSUKE
„A JUGOSZLÁV NÉPEK IRODALMÁNAK TÖRTÉNETE”**

Govoriti danas o povijesti književnosti na ovim našim srednjoeuropskim prostorima zanimljivo je, aktualno, a možda i intrigantno iz više razloga. Raspadom sovjetske imperije, Jugoslavije, Čehoslovačke i nestankom bipolarnoga svijeta, države pa i narodi Srednje Europe našli su se u novoj situaciji. Oslobodivši se sovjetskoga a u slučaju Hrvatske jugoslavenskoga tutorstva i ideoloških nametanja u tom smislu, sami su krenuli u izgrađivanje svoje države, određivali svoje ciljeve, razvojne pravce itd. Dotadašnja slika svijeta je u čas nestala, ali na njezino mjesto nije postavljena jedna nova totalna slika koja bi mogla zamijeniti prethodnu paradigmu. U skladu s demokratizacijom društva i širenjem individualnih sloboda svaka slika svijeta, barem u startu, no najčešće ipak samo prividno, postala je ravnopravna. Posljedica ovih procesa bila je kriza pa i nestanak starih vrijednosnih sustava na brojnim područjima ljudskih djelatnosti, pa u taj kaotičan prostor (prostor bez čvrstih vrijednosnih sustava) počeli su prodirati vrijednosni sustavi iz zapadnoeuropskih zemalja i Amerike, sustavi, koji nerijetko nemaju nikakvu uporišnu točku u tradiciji i kulturi srednjoeuropskih naroda. Stoga se na srednjoeuropskom prostoru istovremeno odigrava kriza identiteta pojedinca i nešto što bih nazvao krizom identiteta pojedinih naroda. Ova je kriza identiteta u novoformiranim državama kao što su na primjer Češka, Slovačka, Slovenija, Hrvatska, itd. još jača nego u drugima te je naprosto zahtijevala, nametala ponovno definiranje samoga sebe, svoje samobitnosti, vlastitosti. U tom traženju logično je bilo okrenuti se svojoj prošlosti, vlastitoj tradiciji, kulturi, štoviše, trebalo je prevrednovati vlastitu prošlost, tradiciju, kulturu¹ i tako pronaći one činjenice koje mogu činiti elemente jedne nove hijerarhije vrijednosti. Iz tih razloga nacionalna povijest, književnost, jezik, ali i druge discipline postaju vrlo popularne. Tako se od 90-ih godina u Hrvatskoj izdaju brojni rječnici, gramatike, pravopisi, povijesti, antologije, ponovo se tiskaju djela starijih autora, pišu se leksikoni, pokrenuta su “Stoljeća hrvatske književnosti”, na televiziji ponovo se emitiraju stari hrvatski filmovi, dokumentarci, posvećuje se pozornost do sada zanemarivanim vrijednostima, regionalnoj književnosti, regionalizmu uopće, rubnim pojavama u društvu i umjetnosti kojima se do tada nitko nije bavio². Dakle, pomalo paradoksalno, usred stalno naglašavane potrebe za

¹ Naravno, u tome se nerijetko pretjerivalo, ali čini mi se ne uvijek zlonamjerno, češće iz želje za dokazivanjem svojih nacionalnih vrijednosti.

² U sklopu toga procesa raste interes prema hrvatskoj dijaspori pa tako i prema hrvatskim nacionalnim manjinama u sujednim zemljama. Sve je više informacija o hrvatskoj književnosti, koja je nastajala u dijaspori i bila velikim dijelom nepoznata, pa i nedostupna čitateljskoj publici u Hrvatskoj. Istodobno, ali s puno manje intenziteta, raste interes i prema književnostima susjednih, prije svega srednjoeuropskih naroda.

uključivanjem u integracijske procese, prije svega, naravno, na razini politike, ali i u drugim sferama života, narodi na ovim prostorima okreću se prema sebi, prema vlastitom identitetu. Pored traženja vlastitoga identiteta, čini se, da je na djelu i neka vrsta samoobrane pred sve agresivnijim globalizacijskim tendencijama.

Promijenjeni društveni kontekst, nove informacije o do sada zanemaranom ili prešućenom dijelu hrvatske književnosti te o malo poznatoj izvandomovinskoj hrvatskoj književnosti zahtijevale su ponovno osmišljavanje, neku vrstu revizije povijesti hrvatske književnosti. Ta je potreba bila utoliko veća, što osim Povijesti hrvatske književnosti³ Ive Frangeša nije postojao pretenciozniji pregled hrvatske književnosti od početaka do naših dana⁴. Ponovo se tiska Povijest hrvatske književnosti Slavka Ježića⁵, Slobodan P. Novak započinje svoj projekt Povijesti hrvatske književnosti⁶ a Dubravko Jelčić objavljuje svoju Povijest hrvatske književnosti⁷ koja je osim Frangešove do danas jedini cjeloviti pregled hrvatske književnosti od početaka do danas.

Povijest književnosti kao žanr oblikuje se u XIX-om stoljeću a svoja je glavna obilježja, bez obzira na brojne promjene u pristupu književnoj povijesti, zadržala sve do danas. Glavni junak takve povijesti književnosti bit će zapravo narod, ideja povijesnog, nacionalnog, kulturnog i književnog jedinstva i razvoja, s jasnom integrirajućom zadaćom.⁸

Istodobno, teoretičari književnosti već od ruskih formalista potkopavaju postulate tradicionalne povijesti književnosti, a od 80-ih godina govori se o njezinoj potpunoj krizi. Unatoč tome, i pomalo paradoksalno, ali prije svega zahvaljujući na početku skiciranoj situaciji, tradicionalne povijesti književnosti i danas nastaju. U neku ruku svako vrijeme ima, ili traži svoju povijest književnosti koja onda i nosi na sebi obilježja toga vremena jer povijest književnosti i nije ništa drugo, već gledanje unatrag iz jedne povlaštene točke gledišta koju za sebe

³ Ivo Frangeš: *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana, 1987.

⁴ Pored Frangešove knjige i Miroslav Šicel je objavio jedan cjelovit pregled hrvatske književnosti, ali kako autor u *Uvodnoj riječi* piše „Pregled *Hrvatske književnosti* ima ponajprije karakter priručnika; namijenjen je nastavnicima i učenicima usmjerenog obrazovanja, a kao svojevrсни repetitorij može poslužiti i studentima književnosti.” Miroslav Šicel: *Hrvatska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.

⁵ Slavko Ježić: *Hrvatska književnost*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993.

⁶ Slobodan P. Novak: *Povijest hrvatske književnosti* – knj. I – *Od početaka do Krbavske bitke* (1996.); knj. II – *Od humanističkih početaka do Kašičeve ilirske gramatike 1604.* (1996.); knj. III – *Od Gundulićeva Poroda od tmine do Kašičeva Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga iz 1756.* (1999.)

⁷ Dubravko Jelčić: *Povijest hrvatske književnosti*, Naklada P.I.P, Zagreb, 1997.

⁸ Zbog nepovoljnih kulturno-povijesnih prilika za hrvatsku je (ne samo) književnu povijest pitanje integracije, odnosno obuhvaćanja cjelokupne hrvatske književnosti, uvijek od iznimne važnosti. (Npr. hrvatska književnost u BIH, Jugoslaviji, dijaspori, itd.) Sve to dokazuje koliko je povijest književnosti ovisna od vladajućih ideoloških paradigmi.

zadržava povjesničar književnosti pokušavajući prepoznati sustav ili nekakav red u književnosti prošlih razdoblja.⁹

Budući je svaka nacionalna književna povijest zabavljena prije svega samim sobom, najčešće s minimalnim komparatističkim pogledima prema europskom kontekstu, a uglavnom zanemarujući eventualne veze, odnose ili simbiozu upravo sa susjednim narodima i njihovom kulturom pa tako i književnošću, svaka je povijest hrvatske književnosti koja nastaje iz jednog drugog gledišta, iz jedne druge kulture, na jednom drugom jeziku, od iznimne važnosti jer na taj način propagira hrvatsku književnost u jednoj drugoj sredini, ali je ona i stanovita slika drugih o nama.

U tom bi kontekstu valjalo istražiti sve povijesti hrvatske književnosti na stranim jezicima, udžbenike hrvatske književnosti, razne enciklopedije, leksikone, možda antologije itd. jer iz njih zapravo možemo iščitati kako nas drugi procjenjuju i ocjenjuju.

Knjiga Zoltána Csuke "A jugoszláv népek irodalmának története"¹⁰ (Povijest književnosti jugoslavenskih naroda) objavljena je 1963. a spada među takva djela koja u tom smislu svakako zaslužuju našu pozornost. Pored Csukine povijesti u razdoblju od 1945. do danas još su izašla dva povijesna pregleda: 1969. "A szerbhorvát irodalom kistükre a kezdetektől 1945-ig"¹¹ (Kratak pregled srpskohrvatske književnosti od početaka do 1945.) i 1996. Lőkösöva A horvát irodalom története¹² (Povijest hrvatske književnosti). Već i iz naslova se može razabrati da sve tri knjige zrcale trenutak u kojem su nastale.

Zoltán Csuka svoju knjigu piše u doba Jugoslavije tek nekoliko godina poslije novosadskog dogovora pa u skladu s tada vladajućom političkom paradigmom, sebi je, čini se, postavio za cilj prikazati književnost jugoslavenskih naroda kao jedinstvenu povijest. No, već i letimičan pregled njegove periodizacije jugoslavenskih književnosti otkriva da je to zadaća koju je vrlo teško riješiti. Naime, potrebno je uspostaviti periodizacijski sustav svake pojedinačne nacionalne književnosti, odrediti ključne, čvočrišne točke, uspostaviti reprezentativan izbor autora i djela, ili drugim riječima stvoriti kanon, što u drugom koraku treba uključiti u "jugoslavenski kontekst" koji bih pak nazvao fiktivnim jer sve do 1918. nema zajedničke države, jugoslavenski narodi žive unutar različitih državnih tvorevina, a dodiri među njima ponekad nisu uopće relevantni. Želja za "jugoslavenskim kontekstom" je ideja vodilja koja je udarila pečat

⁹ „Linearizacija i periodizacija su načini kojima sistem reducira vlastitu kompleksnost i time ostvaruje svoju funkciju za ukupan sistem i svoje učinke za druge sisteme. Ali koji će selekcijski mehanizmi biti primijenjeni pri toj redukciji, to ovisi o okolini sistema u danome trenutku.” Vladimir Biti: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000. str. 416.

¹⁰ Csuka Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1963.

¹¹ *A szerbhorvát irodalom kistükre*, Európa Kiadó, Budapest, 1969.

¹² Lőkös István: *A horvát irodalom története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.

Csukinoj knjizi. Kroz 13 poglavlja¹³ pokušava opisati povijest hrvatske, srpske, slovenske i makedonske književnosti, dakle, četiri nacionalne književnosti među kojima ponekad povlači jasnu crtu, ali katkad te granice postaju nejasne, nevidljive. Premda se trudio uspostaviti takvu periodizaciju koja će odgovarati književnopovijesnim tijekovima svih četiriju nacionalnih književnosti, očito je, kako je to bilo unaprijed osuđeno na propast.

Izdvojimo li stranice posvećene hrvatskoj književnosti, dobit ćemo povijest hrvatske književnosti u Csukinoj vizuri, ali pod jugoslavenskim plaštom. Csuka piše tradicionalnu povijest književnosti, u duhu pozitivizma, s jasno izraženom ideološkom porukom. Čini se, kako mu je u tomu uzor mogla biti knjiga Antuna Barca *Jugoslavenska književnost*¹⁴ koja je nastala 9 godina prije Csukine povijesti. No Barčeva je knjiga zapravo skup pojedinačnih povijesti književnosti jugoslavenskih naroda, neka vrsta pregleda hrvatske, srpske, slovenske i makedonske književnosti koji vrlo dobro pokazuje upravo razlike među ovim književnostima. Barac je time posijao klice komparativne jugoslavistike o kojoj se često puno govorilo, ali je taj projekt ostao sve do dana današnjega nedovršen.¹⁵ Csukina knjiga također sadrži elemente komparativnoga pristupa, ali su oni najčešće marginalne naravi.¹⁶

Na uvodnim stranicama posebno objašnjava podrijetlo južnih Slavena, njihova jezika, govori o srpsko-hrvatskim dijalektima itd. Čini to s namjerom da na neki način objasni mađarskom čitatelju hrvatsku, srpsku, slovensku i makedonsku jezičnu i književnu situaciju. U tom nastojanju, razumije se, vodi ga želja za stvaranjem već spomenutoga “jugoslavenskoga konteksta”. Pregled književnosti počinje staroslavenskim korijenima, djelatnošću Ćirila i Metoda, što opisu-

¹³ 1. Počeci povijesti jugoslavenskih naroda i nastanak njihovih jezika;

2. Srednjovjekovna književnost;

3. Humanizam i renesansa;

4. U znaku rascjepkanosti;

5. Prosvjetiteljstvo i pučki pravac u književnost;

6. Usmena književnost;

7. Počeci nacionalne romantike i preporod književnosti jugoslavenskih naroda;

8. Od sentimentalnog romana do satiričnog realizma;

9. Slovesni preporod;

10. Sjeme pod snijegom – makedonska književnost sredinom XIX. stoljeća;

11. Od romantizma do realizma;

12. Realizam;

13. XX. stoljeće.

¹⁴ Antun Barac: *Jugoslavenska književnost*, Zagreb, 1954.

¹⁵ Vidi npr. zbornik radova *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*, Zagreb – Varaždin, 1983.

¹⁶ Npr. unutar epohe *Realizma* Csuka posvećuje posebno poglavlje srpskom romanopiscu Jakovu Ignjatoviću i njegovom romanu Vasa Rešpekt: *Mađarska oslobodilačka borba u romanu Vasa Rešpekt i u piščevim memoarima*.

je dosta detaljno jer se time dadu naglasiti zajednički korijeni književnosti jugoslavenskih naroda.

Polazimo li, međutim, od hrvatske književnosti, Csukinoj knjizi mogu se uputiti brojni prigovori,¹⁷ ali treba uvijek imati na umu vrijeme njezina nastanka te cjelokupni ideološki i politički kontekst. Unatoč tomu, posebno je zanimljivo promotriti kakvu pozornost Csuka posvećuje hrvatskoj odnosno srpskoj književnosti. Nije cilj ovoga napisa detaljno analizirati Csukinu knjigu, navest ćemo samo nekoliko primjera:

1. Nedopustivo je primjerice da u poglavlju *Srednjovjekovna književnost* posebno ističe *Dušanov zakonik* iz 1349. a ne donosi podatak o postojanju *Vindolskog zakonika* koji je k tomu više nego pola stoljeća stariji, ili pod posebnim naslovom *Prve srpske tiskare*¹⁸ govori o počecima srpskoga tiskarstva a da uopće ne spominje rad čuvene senjske tiskare, štoviše, u tekstu ne spominje ni prvu hrvatsku tiskanu knjigu, *Misal* iz 1483. godine. Ovaj propust donekle ublažava činjenica da knjiga donosi jednu fotografiranu stranicu *Misala*.

2. Dva velika poglavlja *Humanizam i renesansa* te *U znaku rascjepkanosti* govore na blizu osamdesetak stranica samo o hrvatskoj književnosti. U drugim poglavljima, poglavito od XIX. stoljeća, kao da na neki način pokušava kompenzirati ovu "nadmoć" hrvatske književnosti i previše prostora posvećuje srpskoj te slovenskoj književnosti.¹⁹

3. Posebno je pitanje usmene književnosti, kojoj Csuka posvećuje posebno poglavlje i smješta je ispred romantizma. Opravdanost za takav postupak traži se u činjenici da početkom XIX. stoljeća općenito raste interes za usmenim stvaralaštvom širom Europe, no Frangeš²⁰ u svojoj knjizi dokazuje kako je interes za usmenu književnost i vijesti o njezinom postojanju prate hrvatsku književnost već od pojave pisane (umjetne) književnosti. S druge strane nedovoljno upućenom čitatelju ovakva periodizacija može sugerirati da usmene književnosti nije bilo ni prije, a ni poslije XIX. stoljeća. Osim toga, u cijelom poglavlju govori se samo o poeziji a o drugim usmenoknjiževnim vrstama, osim jedne rečenice o bajkama, nema ni spomena²¹.

¹⁷ Vjerojatno bismo mogli uputiti slične prigovore i s makedonskih, slovenskih ili srpskih pozicija.

¹⁸ *Első szerb nyomdák*, 40. str.

¹⁹ Pored sadržaja to se očituje i u broju stranica posvećenih hrvatskoj, odnosno srpskoj književnosti. Hrvatsku književnost XIX.-XX. stoljeća Csuka razmatra na 80 stranica dok srpsku na 145 stranica.

²⁰ Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana, 1987, 53. str.

²¹ István Lőkös u svojoj povijesti hrvatske književnosti posebno ne govori o usmenoj književnosti, samo utoliko, ukoliko se radi o interferentnim pojavama. Istina i Frangeš je spominje samo uzgred, zajedno s renesansom (3. *Usmena književnost i počeci umjetne. Renesansa*) a Dubravko Jelčić usmenu književnost ne smatra predmetom svoje knjige te je ne uključuje u svoju *Povijest hrvatske književnosti*

Csukina knjiga pored književnopovijesnoga pregleda u *Dodatku* donosi i vrlo korisne sljedeće podatke: *Upotrebljena literatura, Mađarska bibliografija jugoslavenske književnosti*²², *Pravila izgovora srpsko-hrvatskih i slovenskih riječi i izraza te Kazalo imena*.

Povijest književnosti jugoslavenskih naroda Z. Csuke odigrala je svoju ulogu, brojnim je generacijama u Mađarskoj bio jedini putokaz prema hrvatskoj književnosti. U toj činjenici leži i opasnost te knjige jer na temelju nje mogla je nastati nerealna, krivotvorena slika o hrvatskoj književnosti. Upravo je zato više nego dobrodošla *Povijest hrvatske književnosti* Istvána Lőkösa, koja je također pisana u duhu tradicionalne povijesti književnosti, ali s brojnim podacima o hrvatsko-mađarskim književnim vezama i rezultatima mađarskih kroatista, što joj daje posebnu vrijednost. Bilo bi doista od iznimne važnosti napisati komparativnu povijest hrvatske književnosti jer kako piše Gajo Peleš “bilo koja koncepcija monolitnog poimanja književne povijesti u takvom kontekstu, gdje su pojedini entiteti u neposrednom suodnosu, pojavljuje kao izrazito nedjelotvorna.”²³

Sažetak

Kroatistika u Mađarskoj ima dugu tradiciju, ali potpunih pregleda povijesti hrvatske književnosti ima svega nekoliko. U radu se razmatra pristup hrvatskoj književnosti u knjizi Zoltána Csuke *A jugoszláv népek irodalmának története* (1963.). Csukina knjiga nosi na sebi sva obilježja vremena u kojem je nastala: pozitivistički pristup povijesti i jugoslavenski kontekst. Ona je brojnim generacijama u Mađarskoj bila skoro jedini putokaz prema hrvatskoj književnosti, pa unatoč pogreškama, krivim interpretacijama i propustima odigrala važnu ulogu u popularizaciji i hrvatske književnosti u Mađarskoj.

Literatura

- Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb, 2000.
Brešić, Vinko: *Teme novije hrvatske književnosti*, Zagreb, 2001.
Csuka Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*, Budapest, 1963.
Frangeš, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana, 1987.
Franičević, Marin: *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Zagreb, 1983.
Jelčić, Dubravko: *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb, 1997.
Kombol, Mihovil/Novak, Slobodan Prosperov: *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*, Zagreb, 1992.
Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti, Zagreb-Varaždin, 1983.
Lőkös István: *A horvát irodalom története*, Budapest, 1996.

²² Csuka svoju knjigu naslovljuje *Povijest književnosti jugoslavenskih naroda*, ali u dodatku govori o jugoslavenskoj književnosti.

²³ Gajo Peleš: *Odrednice za književno-historijsko proučavanje jugoslavenskih književnosti u Komparativno proučavanje književnosti*, Zagreb-Varaždin, 1983, str. 27.

- Novaković, Goran: Usmena književnost u povijestima hrvatske književnosti u Drugi hrvatski slavistički kongres, Zbirnik radova II, Zagreb 2001.
- Povijest hrvatske književnosti I-V, Zagreb, 1978, 1975, 1974, 1975, 1978.
- Solar. Milivoj: Uvod u filozofiju književnosti, Zagreb, 1978.
- Szegedy-Maszák Mihály: Irodalmi kánonok, Debrecen, 1998.
- Škreb, Zdenko: Književnost i povijesni svijet, Zagreb, 1981.
- Škreb, Zdenko/Stamać, Ante: Uvod u književnost, Zagreb, 1983.
- Žmegač, Viktor: Književno stvaralaštvo i povijest društva, Zagreb, 1976.

«KHINKI» - PRIJEVODNA EPIZODA HRVATSKOG
PROSVJETITELJSTVA

Sažetak

Prijavljeni naslov bavi se tekstem *Khinki, nikoji kokhinkhinezijanski događaji drugim zemljam hasnoviti*, tiskanim u Beču 1771. godine. Spomenuta proza nije originalna, već se radi o hrvatskom prijevodu knjižice *Chinki, histoire cochinchinoise* Francois Coyer, objelodanjenom na francuskom jeziku tri godine ranije. Tekst je zadojen fiziokratskim i općenito liberalnim idejama. Rad predstavlja neke unutarnje osobine strukture i idejni sloj poruke, uz promatranje hrvatskog izdanja *Khinkija* u kontekstu značenja za povijest hrvatske književnosti.

Napomena

U tekstu se javljaju neuobičajeni grafemi: î, ç, í, ö.

Chinki, historie cochinchinoise oveća je proza tiskana 1768. godine u Londonu, ali ne na engleskom, kako bismo očekivali prema mjestu izdanja, već na francuskom jeziku. Namijenjena je francuskoj publici, autor je francuski enciklopedist François Coyer¹, bavi se pitanjima bliskim Francuzu svoga vremena. I polazna idejna točka teksta - fiziokratizam – svoj je razvoj započela u francuskoj intelektualnoj javnosti od sredine XVIII. stoljeća². Nedugo potom, 1770. godine, pojavljuje se u Beču *Chinki, eine Chochinchinesische Geschichte*, njemački prijevod s francuskog.³ Godinu dana kasnije izašlo je i hrvatsko

¹ François Coyer (Baume-les-Dames 1707. – Paris 1782.), za života omiljen pisac, isusovac i predavač filozofije i humanističkih znanosti na isusovačkim kolegijima, pripadnik drugog naraštaja enciklopedista.

² Začetnik fiziokratizma bio je François Quesnay, liječnik mme Pompadour i, kasnije, kralja Ljudevita XV. Sredinom XVIII. stoljeća objavljivao je radove iz privredne znanosti u *Enciklopediji*. Najpoznatiji po *Tableau economique*, radu tiskanom u Versaillesu 1758. godine. U ovoj knjizi postavlja temelje fiziokratske škole. Učenje je postalo utjecajno u Francuskoj, šireći se i na druge zemlje Europe.

³ Tomo Matić određuje nepotpisanog prevoditelja njemačkog izdanja u Franzu Siberu jer su njegove teze s područja financija i politike tiskane kao dio spomenute knjige. Ističe također Siberovu vezu s krugovima Josepha Sonnenfelsa, bečkog sveučilišnog profesora i istaknutog pobornika ideja fiziokratizma u svojoj sredini, znanstvenika bliskog reformatorskoj i fiziokratskoj politici cara Josipa II. Usp. Tomo Matić: *Adam Tadija Blagojević. Prilog za historiju hrvatske književnosti osamnaestoga vijeka*, u: Rad JAZU,

izdanje u prijevodu Adama Tadije Blagojevića: *Khinki, nikoji kokhinkhinezijski događaji drugima zemljam hasnoviti*.⁴ Spomenuto izdanje na žanrovskom i formalnom planu predstavlja jedan od rijetkih primjera odulje proze umjetničkih pretenzija u hrvatskoj književnosti XVIII. stoljeća, dok je u njezinom slavonskom dijelu prvi takav primjer.

Dodatnu privlačnost ove proze davala je alegorizacija i egzotizacija pripovjednog svijeta. Na taj se način posredno mogli kritizirati zakoni i običaji u konkretnim privrednim i međustaleškim socijalnim odnosima u Francuskoj i ostatku europskog kontinenta. Zato se može pretpostaviti kako su ciljani slojevi čitateljstva bili upravo oni nezadovoljni takvim stanjem. Coyerova namjera bila je *da u širim redovima francuskih čitalaca utre putove razumijevanju i širenju fiziokratizma*⁵, omiljene ekonomske i političke škole druge polovice XVIII. stoljeća u liberalnim intelektualnim krugovima i šire. Cenzuriranje misli izloženih u *Khinkiju* razlog su tiskanja knjige u inozemstvu.

Upravo je fiziokratizam bio odgovor nezadovoljstvu u pretposljednem stoljeću feudalizma: F. Quesnay razlaže da primarne djelatnosti, poput obrade zemlje, stvaraju jedinu pravu materijalnu vrijednost. Dobra proizašla iz drugih privrednih djelatnosti, kakve su sekundarne (u prvom se redu misli na obrtništvo) i tercijarne (trgovina) ne umnožavaju se i njihov rad nije produktivan koliko je produktivan rad u primarnim djelatnostima. Središnji stalež prema fiziokratima shvaćene privrede postaje seljački iz čega se postavlja zahtjev za oslobađanjem tog staleža od zavisnih kmetskih odnosa prema privilegiranim krugovima čiju glavinu čine dva feudalna staleža, svećenički i plemićki. Također

knjiga 237., JAZU, Zagreb, 1929., str. 150./1.

⁴ Naslov u originalu glasi: KHINKI / nikoi / Kokhinkhinezijski Dogagjaî drugi / ma Zemljam hasnoviti. / Iz Francuzkog Oppata Coyer, i / Nimacskoga prevoda, na Illiricski / jezik prevede / ADAM THADIA BLAGOEVICH / od Valpova / C. K. D. D. I. i. S. B. / I. V. / u Bec (u / Kod Jo (ipa Kurcpeka, Cesar (kog.Kraljevskoga / Dvora, Illiricskog' i I (točnog' Shtampara. / godishte 1771. Prevoditelj, Adam Tadija Blagojević, rodio se u Petrijevcima kod Valpova oko 1745. Radni vijek proveo je kao dvorski službenik u Beču, prvo u Sanitetskoj, potom u Ilirskoj dvorskoj deputaciji kako bi nakon 1777. postao kancelist u Ugarskoj dvorskoj kancelariji gdje je radio najmanje dva desetljeća. Nakon 1797. više nema tragova o njegovom daljem životu niti o nadnevku smrti. Napisao stihovano djelo Pjesnik putnik u kojem se ističe kao oštri kritičar društvenih anomalija i pobornik reformatorske politike Josipa II., ali i branitelj pozicija Matije Antuna Relkovića i njegova Satira. Preveo odulju prozu Khinki (Beč, 1771.), propovijed Antuna Ružičke Predika o jedinstvu o krstjanstvu (Beč, 1773.) i praktičnu ovčarnicu Iskušani nauk Ivana Paula (Požun, 1774.). Podržavao u svojim djelima spomenutu reformatorsku politiku Josipa II. Usp. T. Matić: Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda - Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga stoljeća, Slavonska naklada «Privlačica», Vinkovci, 1994., str. 58.

⁵ Tomo Matić, 1994., str. 65.

se traži sloboda izmjene dobara i sloboda rada, ukinuće tlake, demokratizacija života unutar narodnih samouprava s pravom izjašnjavanja mišljenja i porezna reforma. Osnovni uvjet ostvarenja ovih namjera predstavljala bi državna briga za prosvjetu puka.

Bilo kakvo znanstveno promišljanje o tekstu dovodi do zaključka kako je u ovom slučaju književnost iskorištena kao solidan medij za prenošenje autorovih privredno-političkih stavova. Stoga poticaj oblikovanju djela nije prvenstveno estetski ili literarni i s time se slažu svi autori koji su izučavali književno-znanstvene vrijednosti *Khinkija*: propagandistička pripovijest⁶, pripovijetka-roman u duhu fiziokratizma s *naglašeno socijalno-ekonomskom tendencijom*⁷, prosvjetiteljski tendenciozni roman⁸ i Blagojevićev pokušaj propagande⁹, da se nabroje najeksplicitniji sudovi. Autorova težnja promicanja fiziokratizma rezultira *Khinkijem*¹⁰ kao prozom u kojoj poruka izvanknjiževnog usmjerenja vrlo često izbija u prvi plan određujući elemente književne strukture. Kako se Coyer poduhvatio oporbenog djelovanja u vremenu kažnjavanja istupa ovakve vrste, za događanja i aktere svoje tendenciozne knjige ne bira one iz iskustveno potvrđene i zemljopisno življene stvarnosti, nego europske običaje i događaje izokreće u dalekoistočne. Coyer slijedi konvencije svog vremena izazvane dijelom zahtjevima cenzure, dijelom prosvjetiteljskom težnjom za izvanliteraturnom praktičnom primjenjivošću poruka tekstova. Postupak alegorizacije omogućio je otvorenije pisanje o socijalnim negativnostima. Tako tendencioznost i alegoričnost postaju istaknutim čimbenicima strukture.

Čitatelj druge polovice XVIII. stoljeća prilazio je ovoj knjizi s izgrađenim predznanjem o društvu u kome živi. Upoznat s neravnopravnostima i socijalnim nepravdama, političkom i društvenom organizacijom društva te krutim pravilima cehova, lako je unutar ispriповijedanog svijeta knjige pronalazio podudarnosti s društvenom okolicom kakvu je poznao.

Prostor *Khinkija* određeni su dalekoistočnim nazivima. Osobna su imena Khinki, Dinka i Naru, zemljopisni nazivi: Kokhinkhina kao središnja monarhija i Pulocamba, Cachom, Quanqui, Tonquin i Mogol kao njezini dijelovi.¹¹ Na Khin-

⁶ T. Matić, Rad JAZU, knjiga 237. str. 150.

⁷ Dunja Fališevac: *Epika na razmeđu 18. i 19. stoljeća*, u: Dani hvarskog kazališta, knjiga XXIII, Književni krug, Split, 1997, str. 77.

⁸ Da. Du.[Davor Dukić]: *Blagojević, Adam Tadija*, u: Leksikon hrvatskih pisaca, Školska knjiga, Zagreb 2000., str. 78.

⁹ T. Matić, 1994., str. 66.

¹⁰ Prilikom navođenja iz originalnog izdanja *Khinkija*, poštiva se stil i jezik autora prijevoda. Veće su izmjene izvedene jedino na pravopisu, prilagođenom današnjem ortografskom stanju.

¹¹ Neki se nazivi zemalja mogu usporediti sa stvarnim zemljopisnim nazivima u Aziji. Kochinkina i Tonkin nalaze se u južnom, odnosno sjevernom dijelu Vijetnama, Mogol podsjeća na Mongoliju.

kijevim posjedima uzgaja se orica, mahiša, patata, ananas i druge kulture, njegovi sunarodnjaci žvaču betel. Na izvaneuropskom se ipak ne inzistira preko mjere. Mnoštvo aluzija i današnjem čitatelju jasno daju do znanja kako se radi o alegoriji. Seljacima u Pulocambi zabranjen je lov vlastelinske divljači, baš kako je zabrana vrijedila u većini zemalja našeg kontinenta. Nazivi obrta ostali su isti kao u Europi, pravila cehova zapravo su karikirana postojeća pravila iz vremena nastanka knjige, Khinkijeva obitelj ispovijeda vjeru u «Confuciuša» koja slično katoličkoj potiče brojnost obitelji. Kokhinkhinezi imaju i papu, ovdje nazvanog bonzs, vrhovnog svećenika tolerantnog prema narodu Banijanaca, aluziji na Židove u Europi.

Khinki je knjiga omanjeg formata, tiskana u bečkoj dvorskoj tiskari 1771. godine, dakle kod tiskara Josepha Kurzböcka. U trideset i tri kratka poglavlja i na devedesetak stranica razlaže alegorijsku sudbinu dalekoistočnog seljaka često prelazeći iz literature u politiku i ekonomiju.

Khinki, sretni i obrazovani seljak iz doline Kilam u Kokhinkhini, živi dobro i bogato od uzgoja orijentalih kultura, ima dvije žene i dvanaestoro djece, njegov je stalež poštovan među ostalim staležima. Osobnu sreću prekidaju novi zakoni. Unatoč kraljevim prigovorima, oni se provode favorizirajući velikaški stalež i bacajući seljaštvo u kmetski položaj. Nakon višegodišnjeg siromašenja, Khinki odlučuje pomoći svojoj djeci, videći kako je postalo teško živjeti od zemlje. Poveo je dvanaestogodišnjega sina Naru i četrnaestogodišnju kćerku Dinku na dug put u prijestolnicu kako bi izučili neko obrtničko zanimanje. Međutim, i u gradu su novi zakoni u podređeni položaj doveli proizvodna zanimanja te Khinkiju ne polazi za rukom djecu dati na naukovanje. Nakon detaljnog obilaska velikog broja obrtnika i njihovih starješina, sina mora ostaviti kod velikaša kao slugu, a kćer kod ulične prodavačice.

Kako prolaze godine, Khinkijeva se obitelj raspada, djeca otjerana iz roditeljske kuće siromaštvom postaju kriminalci, neki od njih loše svršavaju. Jednoga dana, razočaran, Khinki počne pisati sve viđeno i kritizirati slabljenje ratarstva i nerazumna cehovska pravila. U carskome gradu razglasi svoje misli, te ga konzervativci zatvore. Njegove ideje dopriješe do kralja, on ga oslobodi, saslušao i uzvisi u red mandarina. Khinki se vratio se u Kilam i, slomljen ranijim nedaćama, od tuge umre.

Kralj vratio stari porezni sustav: u naravi će sakupljati pristojbe sa zemlje, u novcu u gradovima. More, rijeke i ostale površine proglasi javnim vlasništvom. Kralj postade jedini vladar, a od pojedinih zemalja ostanu samo imena. Cehovska se pravila ukidaju, izbor vjere je slobodan. Posljednje strane možemo čitati kao skup fiziokratskih savjeta koji na kraju imaju zaključak da je nova snaga zauzela seljaštvo, obrte i trgovine, a kralj slavljen kao veliki vladar. Vidljivo je u tekstu da se autor i ne trudi razvijati estetsku funkciju, nego ju dosljedno zanemaruje jačajući neliterarni karakter teksta. Opterećenost poučavanjem zahvatila je i kompozicijsku shemu oblikovanu prema potrebama fiziokratske didak-

tike. Težnja je tako riješene kompozicije u jednom poglavlju obraditi jednu situaciju uz uvođenje novog epizodnog aktera čije djelovanje ishodi novom poukom. Posebno je takav postupak vidljiv od VIII. do XVII. poglavlja gdje u neprekidnom nizu *Khinki* i sin dolaze u dodir s deset obrtnika doznavajući za dugo vrijeme školovanja, praktičnu nedjelotvornost cehovskih odredaba i druge načine otežavanja nesmetanog razvoja obrtništva.

Fiziokratska poruka ne ostavlja mjesto razvoju aktera. Uglavnom su bez imena, predstavljeni zvanjem, nacijom, društvenim statusom ili nekom drugom osobinom (mandarin, sluga, supruga, ocetar, Banijanac), prikazani samo toliko koliko je potrebno razvoju poruke. Karakterizacija je crno-bijela, na strani dobra su potlačeni staleži i vjerske skupine te vrhovna vlast – kralj, na strani zla su velikaši, cehovski vođe, redarstvo i još poneki. *Khinki*, njegova djeca i Banijanac Tuhin rijetki su akteri izdvojeni osobnim imenima.

Iznenadjenje pojačava *Khinkijevo* nepoznavanje pravila obrtničkog poslovanja, a kako često oštro komentira negativnosti postaje idealan poučavatelj.

Coyer polemizira s nefiziokratskim stavom konzervativnih slojeva u želji da taj stav efektno porazi kako bi umanjio protivničke argumente i pojačao uvjerljivost vlastitih tvrdnji. U ovoj se namjeri hiperbola pokazuje korisnim retoričkim oružjem. Moguće je kako u vrijeme nastanka teksta pojedine hiperbole nisu mogle biti percipirane kao takve, no neka cehovska pravila, poput navedenih u XI. poglavlju, čine se pretjeranima i za kasni feudalizam. Naime, majstorski pripravnik može biti kažnjen ukoliko načini bolji proizvod od majstorskog, dok je bravaru zakonski određeno naukovanje od osam, a drvodjelji od čak dvanaest godina, ne gledajući na stupanj složenosti pojedinog zanimanja.¹²

Prilikom određivanja osobitosti teksta ni u kojem se slučaju ne smije smetnuti s uma prevladavajuća patetika. Najistaknutiji primjer je *Khinkijev* završetak: slomljen tugom i nepravdom umire ne uživajući plodove svojih napora. Kao mjera teškoće i teškog ekonomskog pritiska na predstavnika proizvodnog staleža, često se koristi prikaz *Khinkijeva* plača kao izraz nemoći pri izlasku iz nevolja. Uz suze odlučuje da zbog oskudice izazvane povećanjem poreza njegove žene više ne rađaju djecu, od majstora Banijanca, proganjanog iz ceha zbog vjere, rastaje se «plačnim okom»¹³.

Autoru pri slanju fiziokratske poruke potrebna je melodrama. Tekstom dominiraju već orisana dalekoistočna egzotika, velike količine negativnih emocija uslijed patnje dobrih, crno-bijelo intonirana borba dobra i zla. Uz izbor širokom čitateljstvu pristupačne proze *Khinki* postaje privlačno sredstvo promidžbe usmjereno prema publici navikloj na trivijalnije i nezahtjevne žanrove. On očigledno ne mari za uspjelost umjetničke obrade vlastitih stavova. Oni bi mogli, uostalom, zaglušiti tendenciju fiziokratske naobrazbe. Autor se nije odviše trudio uob-

¹² *Khinki*, str. 30. – 32.

¹³ *Khinki*, str. 72.

ličiti estetsku funkciju tako da čitateljstvu ostaje u prvom planu izvanknjiževna namjera. Razlog težnje didaktična je preglednost i lakše upamćivanje pojednostavljanjem broja aktera i njihovih značaja, obradom pojedine situacije u posebnom, kratkom poglavlju uz obveznu poruku čitatelju. S druge strane, *Khinki* ipak nije lako čitljiva, jednostavna proza. Autor ju je ciljanom recipijentu otežao ne pojednostavljajući jezik.¹⁴

Već je ranije spomenuto da su teze fiziokrata vrlo česte i nije teško načiniti njihov izbor. O značaju zemljoradnje autor je nedvosmislen, ona je postavljena iznad svih grana privrede: ... *ali vi znate da dobra hrana, najbolja je potriboća sviju ljudi.*¹⁵ I više od toga, u svijetu fikcije poštovanje seljačkog staleža postojalo je od davnina u Pulocambi i Kokhinkhini. Ismijava se povećanje dobiti iz naravi putem trgovine. Narastanje vrijednosti robe izvan primarnih djelatnosti fiziokratima je loša privredna praksa. Khinki zato ne može vjerovati da se cvijeće, svima dostupan dar prirode, prodaje u gradu četverostruko ili osmerostruko više od realne vrijednosti.¹⁶ Novac kao mjerilo vrijednosti negativno je ocrtan što je oprimjereno i u XIX. poglavlju: majstorski kandidat može ući u ceh kao majstor unatoč lošem radu, ukoliko plati određenu svotu.

Neknjiževna tendencija, legitimna sastavnica poetike prosvjetiteljstva,¹⁷ vrlo je jasno izražena i dokazuje se svako malo: dočarati koliko loš privredni sustav, pospješen po privredu destruktivnim pravnim i staleškim zakonitostima uništavaju život individue i zajednice. Izvor tih nesreća je feudalizam karakteriziran nepropusnim granicama između pojedinih dijelova društva. U odnosu na prethodno rečeno, ideja i fiziokratska tendencija prevladavaju nad logikom fabule ili funkcijom aktera. Cijeli središnji dio podvrgava se ilustriranju nazadnih odnosa ostavljajući fabuli mjesto jednolikog tijeka od jednog do drugog tendencioznog zaključka, bez otvaranja prostora grananju fabule ili razvijanju aktera.

Tomo Matić usporedio je francuski original s njemačkim i hrvatskim prijevodom na primjerima dokazujući kako i u kojoj se mjeri prevoditelj oslanjao na francuski i njemački tekst navodeći mjesta podudarnosti s jednim ili drugim

¹⁴ T. Matić, Rad JAZU, knjiga 237., str. 157.

¹⁵ *Khinki*, str. 10. Dobar je primjer Khinkijeva rezolutna tvrdnja o prvenstvu zemljoradnika i njegovoj vrijednosti unutar podijele proizvodnje na primarne, sekundarne i terciarne djelatnosti: *Uredite vi redove sve po vašoj volji... Onaj koji radi, vredan je najmanje onog koji prodaje, i težak jest najprveji ploditelj...*, nav. djelo, str. 66.

¹⁶ Usp. XXVI. poglavlje., *Khinki*, str. 73.

¹⁷ Za primjer niže estetske razine može poslužiti dramatizirani dijalog u XXVII. poglavlju:

«Khinki: "Ovo su vrlo mili posli. Moja bi kći također mogla načinjati ako bi ju vi kteli naučiti."

Vezišlja: "Zašto ne? Divojčice se moraju zabavljati ako one hoćeju biti korisne i pametne. Ništa jim se bolje ne pristoji nego ovaj posao." «, *Khinki*, str. 75.

primjerom.¹⁸ Jezik prijevoda slavonska je književna ikavica XVIII. stoljeća, uz razna obilježja prevoditeljevog organskog idioma, zapadne ekavice podravskog dijela Slavonije. I na primjeru leksika dobro se vidi da je jezik u velikoj mjeri približen starijim govorima Slavonije: kaštigati, zanadžija, falita, spahija ili harač¹⁹. Prozni stil platio je danak izričaju deseteračke epike.²⁰

U popisu tekstova pripadajućih hrvatskoj književnosti XVIII. stoljeća, *Khinki* predstavlja oknjženu dulju prozu egzotičnih aktanata, koja s negativnim odmakom progovara o aktualnoj problematici feudalizma. *Khinki* se s jedne strane formom i žanrom razlikuje od ostalih tekstova, dok ga izabrana tematika približava većem broju potencijalnih čitatelja. Književni sustav tada još nije bio naklonjen umjetničkoj prozi, bilježe se tek kraća prozna izdanja²¹ i jedan dulji prijevod²². Popularna djela XVIII. stoljeća primila su oblik pisan prema uzoru na usmeno epsko deseteračko pjesništvo. Autori tih tekstova približavaju se recipijentu i tematski, obrađujući građu iz narodne povijesti u slučaju Kačić Miošićevog *Razgovora ugodnog* ili progovarajući o problemima zajednice provodeći poticaje državne politike poput Relkovićevog *Satira*. Recipijenti nisu nužno čitatelji, veći ih je broj nepismen i tekstove konzumira putem kazivača. Zbog omiljenosti deseteračke epike takvoj književnosti najveći broj konzumenata vjeruje poštujući njezine horizonte.

Velika proza, iako i u konkretnom slučaju prilagođena širokom krugu, ipak traži drugu publiku, pismeno građanstvo s dovoljno slobodnog vremena posvećenog čitanju, a ni kapitalistički način proizvodnje ne predstavlja otežavajući čimbenik.²³ Takvo se čitateljstvo još ne pojavljuje, građani čine manjinu u hrvatsko-slavonskoj populaciji, hrvatsko je građanstvo manjina manjine, još

¹⁸ V. u T. Matić, Rad JAZU, knjiga 237., str. 158. - 163. Na istom mjestu kakvoću prijevoda cijeni: *slabašan, često pače i vrlo loš.*, nav. djelo, str. 158.

¹⁹ Plastičniji primjer bio bi kraljev odgovor visokom vojnom zapovjedniku: *Nemili čoviče, reče kralj, zaboravio si da sam općenski otac velike obitelji ja! Da zateram moju decu u sužanstvo? Kakovu slavu, i kakovu zadovoljnost bi ja imao nad sužnih kraljevati? Tu ni nauka, ni kreposti, ni mudroznosti, ni pametne urednosti. Ako se zemljam' oblasni vladaoci dati moraju, tako moraju biti prilike od moje dobrote, a nije podložnih usilniki, koji nje pod silni jaram podlažu.*, *Khinki*, str. 13./14.

²⁰ *oniju lijepiju kočija*, *Khinki*, str. 41.

²¹ Od kajkavaca ističu se Juraj Mulih, Štefan Zagrebec, Hilarion Gašparoti i Štefan Fuček, dok od bosanskih pisaca Stjepan Markovac-Margitić i Filip Lastrić, svi nabrojani religiozno intonirani pripovijedači osamnaestog stoljeća. Usp. u: Krešimir Georgijević: *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1969., str. 207. - 213., 292. - 294. i 298. - 300.

²² Misli se na dubrovački prijevod Loredanove *Dianee.*, v. D. Fališevac, nav. djelo, str. 77.

²³ Krešimir Nemeč, *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*, Znanje, Zagreb, 1994, str. 49./50.

uvijek u nemogućnosti oblikovanja šireg recipijentskog sloja. Blagojevićev fiziokratski prijevod tako postaje vjesnikom oduljih proza, ali još uvijek na rubu književnog sustava. Morat će proći nešto vremena za stvaranje čitatelja i forme poput ove.²⁴ Očigledno poetološke okolnosti nisu bile naklonjene tekstovima tog tipa, unatoč njihovoj prilagođenosti širokom recipijentskom krugu.

Kako je Coyerov prijevod prihvaćen, teško je utvrditi. Poznato je da pojava *Khinkija* nije ostala ubilježena ni u jednom zapisu, čak ni u prvom popisu slavonskih pisaca iz godine 1795., premda se tamo spominju prevoditelj *Pjesnik putnik* i *Predika*.²⁵ Otežavajući čimbenik prihvaćanju jamačno je bio težak jezik prijevoda (mora se spomeniti: i originala), niža kulturna razina publike, neusklađenost ponuđenog i recipijentu prosvjetiteljstva uobičajenog diskursa.²⁶ *Khinki* je kulturni uvoz tek dijelom prilagođen hrvatskoj književnosti druge polovice XVIII. stoljeća: utilitaran tekst, promiče politiku krune i države i zato posjeduje nezahitjenu estetsku, a višu ideologijsku funkciju, bavi se konkretnim problemima konkretnog čovjeka svog vremena. U osnovi takav bi tekst bio recipiran da se u potpunosti prilagodio zakonima onodobne hrvatske poetike. Međutim, komplicirana fiziokratska proza išarana egzotikom, prevedena stilski i jezično na vrlo nepristupačan način nije uspjela ući u kanon omiljenih knjiga svog vremena. Najavljuje promjene u strukturi hrvatske književnosti i početak povlačenja stiha uz uspon proze na hrvatskom jeziku. Tekst je to zanimljiviji današnjoj znanstvenoj javnosti, nego što je, prema raspoloživim podacima, bio svojim suvremenici. Njegov je značaj u hrvatskoj književnoj povijesti početak do danas neprekinutog kontinuiteta velike proze na hrvatskom jeziku.

²⁴ Isprekidani kontinuitet poduprijet će pojava tri prijevoda. Prvi je *Život Petra Velikog, cara Rusije* u prijevodu Aleksandra Tomikovića, politički životopis tiskan u Osijeku 1794. godine. Iste je vrste prijevod Antuna Nagya *Ispisivanje življenja i čini Napoleona, cara Francuza i kralja od Italije* (Zagreb, 1811.), dok je didaktično-epistolarni *Indijanski mudroznanač* u prijevodu Martina Pustaića objelodanjen u Budimu 1825. godine. Usp. D. Fališevac, nav. djelo, str. 79. – 81.

²⁵ Josip Jakošić: *Pisci međurječja ili Savske Panonije, sad zvane Slavonija, popisani 1795. godine (s nastavkom do 1830)*, u: *Revija*, broj 1, IC «Revija», Osijek, 1988, preveo Stjepan Sršan, str. 75.

²⁶ Usp. T. Matić, *Rad JAZU*, knjiga 237., str. 157.

INFANTILNI PRIPOVJEDAČ U KNJIŽEVNOM, FILMSKOM I KAZALIŠNOM MEDIJU

Članak razmatra kategoriju infantilnog pripovjedača u dva popularna književna djela: *Tjedan dana iz dnevnika malog Perice* (1935.) Vjekoslava Majera iz hrvatske književnosti te *Teta Magda* (1978.) Svetlane Makarovič iz slovenske književnosti. Budući da je prema djelu *Tjedan dana iz dnevnika malog Perice* snimljen film *Tko pjeva zlo ne misli* (1970.), a prema *Teti Magdi* postavljena kazališna predstava *Teta Magda ali Vsi smo ustvarjalci* (sezona 1998./1999.), razmatrat ćemo funkcioniranje infantilnog pripovjedača u dvama, odnosno trima umjetničkim medijima (književnom, filmskom, kazališnom).

Pohvale *infantilnog* nalazimo u avangardnim pravcima na početku 20. stoljeća (dadaizam, futurizam, nadrealizam), a Nikita Nankov u članku *Kvadriranje kruga subjektivnog pripovijedanja* ističe da su prema Goetheovom *Wertheru* skromni ljudi, naročito djeca, najpoetskiji i da najpotpunije izražavaju ljudsku bit i potencijal za izravno stapanje s univerzalnim. Ono čemu umjetnik avangarde stremi programatski, dijete postiže spontano. Koristeći se *infantilizmom*, autor svoj glas, na primjer, može transformirati u glas infantilnog pripovjedača kako bi dao sliku svijeta iz perspektive koja dopušta naivnost, otvara mogućnosti drukčijeg poimanja realiteta.

Dječja duhovnost na taj način često se javlja kao kritika normi komuniciranja odraslih. Djeca jednostavno izražavaju ono i onako što i kako odrasli ne smiju ili ne mogu izraziti (usp. Benčić 1985: 28-45).

Novela *Tjedan dana iz dnevnika maloga Perice* Vjekoslava Majera prvi je put objavljena u *Hrvatskom kolu* 1935. godine. Fabula novele, strukturirane u formu dnevničkih zapisa, smiješni su događaji iz života zagrebačke malograđanske obitelji tridesetih godina 20. stoljeća viđeni očima njihovog najmlađeg člana.

Treba istaknuti da Majerov infantilni pripovjedač-lik nije cinik poput Grassoovog Oskara iz *Limenog bubnja*, nije ni kritičar društvenih anomalija poput Robija K. Viktora Ivančića, on je samo naivni, bezazleni svjedok poput ostalih Majerovih glavnih likova (Pepića, Očenašeka, puža).

Majer je odabrao pripovjednu perspektivu infantilnog pripovjedača da bi pojačao suprostavljenost dvaju svjetova, svijeta odraslih i svijeta djece. Rezultat te suprostavljenosti je humor. Izabrana perspektiva pripovijedanja pojačava humorizam novele i potcrtava spontanost dječje percepcije koja karikira isječke stvarnosti svijeta odraslih i smješta ih u svoj dnevnik.

Pripovijedanje u noveli odvija se uglavnom preko kratkih rečenica u perfektu koje stil novele približavaju stilu osnovnoškolskih zadaća. Bez psihologiji-

ranja, bez motiviranja, bez karakteriziranja, bez deskripcije, infantilni pripovjedač prepričava dijaloge odraslih likova.

Danas otac nije išao u ured, jer mu je od jučer zlo. Bili smo u pivovari, ja, teta Mina, mama, tata i gospodin Fulir. Bilo je jako lijepo, vojnička glazba je svirala, teta Mina se zibala po taktu i dok je gledala u brkatog vojnika koji je udarao u bubanj, stavila je kriomice nekoliko čačkalica u svoju torbicu na stolcu. Ja sam također počeo mahati glavom kao teta i onda sam rekao: Tetice, kako je to lijepo. Je li to iz *Zrinjskoga*? Teta je rekla: Ne, to ti je nekakva francuska opera. *Faust*, rekao je važno gospodin Fulir, tekst je od Goethea. Ah, vi zbilja sve znate, rekla je mama i lijepo ga pogledala. Tata je posprdno rekao: Tko može sve znati? (str. 156)

Prema noveli je 1970. godine snimljen film *Tko pjeva zlo ne misli*, jedan od najpopularnijih hrvatskih filmova, redatelja i scenarista Kreše Golika. Dnevnička kompozicija novele, osnovni motivi, fabula, likovi, dokumentarizam i napokon pripovjedna perspektiva preneseni su, adaptirani u filmski medij uz određena odstupanja proizašla iz naravi samog filmskog medija ali i kao rezultat autorskih zamisli Kreše Golika.

Pripovjedačka perspektiva infantilnog pripovjedača u filmu je reducirana na uvodnu i zaključnu sekvencu te na pojedine sekvence kad se narator-lik javlja kao svojevrsni komentator postupaka ostalih likova. Tako dominantna pripovjedna strategija *kazivanja* (telling) iz novele ustupa svoje mjesto *prikazivanju* (showing) u filmu.

Infantilni pripovjedač u noveli supostoji među likovima. On je, prema Genetteovoj podjeli pripovjedača s obzirom na stupanj sudjelovanja u radnji unutar dijegetični pripovjedač ili još preciznije homodijegetični pripovjedač, budući da se javlja kao svjedok zbivanja. Moglo bismo čak govoriti i o autodijegetičkom pripovjedaču jer je mali Perica i pripovjedač i glavni lik ispričovjanog.

Točka naracije u filmu je promjenjiva. *Dnevnik* je samo okvir fabule, ne dominira naracijom. Izmjenjuju se sekvence infantilnog personaliziranog pripovjedača (termin teorije filma kada je narator ujedno i jedan od junaka koji se pojavljuju u kadru) i objektivnog pripovjedača. Objektivni pripovjedač (narator - najčešći filmski termin) preuzima naraciju u onim sekvencama kada iz dramaturških razloga (ritam naracije i tzv. ekonomičnost filma) nije bilo mjesta za infantilnoga personaliziranoga pripovjedača. U sekvencama gdje objektivni narator preuzima naraciju, narator-lik, mali Perica, nazočan je u kadru i neverbalno sudjeluje u fabuli (pogledima i pokretima).

Infantilni pripovjedač u Golikovom filmu *Tko pjeva zlo ne misli* obraća se gledatelju posredstvom tzv. offa, off-govora, nanesenog govora (voice over). Obraća se gledatelju, primatelju filmske poruke, da bi ga vodio kroz filmsku fabulu. Ne obraća se ostalim junacima filma koji su prikazani u prizorima na koje se off odnosi. Glavni junak rijetko sudjeluje u dijalozima (najčešće ga šalju *prek k Šnidaršiću* po vino da bi odrasli mogli obaviti važne razgovore). Kada preuzima ulogu naratora, personaliziranog pripovjedača, narativni iskaz nije prizoran,

već neprizoran govor. Naime, gledatelj vidi naratora u kadru, čuje ga, ali on ne otvara usta. Treba ovdje istaknuti da se Golik u strukturiranju filma koristio i kadrovima s tzv. neprizornim natpisima (npr. natpis: *KAKO JE TATA SVE UREDIO*), čija je uloga bila u tome da se razdvoje pojedine dulje sekvence i pojačaju određene kompozicijske točke.

Inače, 1998. godine Zagrebačko gradsko kazalište *Komedija* izvodi musical *Tko pjeva zlo ne misli* (D. Britvić, A. Kabiljo, V. Štefančić) u kojem je funkcioniranje infantilnog pripovjedača određeno izmjenama fabule. Naime, u musicalu se Pjer Šafranek, mali Perica, u svojim poznim godinama vraća u rodni grad i želi zajedno s režiserom i glumcima *Komedije* na kazališnim daskama realizirati *Dnevnik malog Perice*. Takav dramaturški zahvat potpuno će dokinuti funkciju Majerovog infantilnog pripovjedača.

U romanu *Teta Magda* Svetlane Makarovič pripovjedač (nećakinja) na istoj je opstojnoj razini s likovima (unutardijegetični i homodijegetični pripovjedač koji je svjedok zbivanja o kojem pripovijeda), nikad ne pripovijeda s neke nadređene razine, ne prepričava što je koji lik rekao, nego upotrebljava upravni govor, dok u kazališnoj adaptaciji *Teta Magda ali Vsi smo ustvarjalci* pripovjedač često mijenja razine pripovijedanja, čak u istom govornom činu.

U kazališnoj adaptaciji redatelja Dušana Mlakara i dramaturga Janeza Venclja pripovjedač vodi dijalog s ostalima licima i prekida ga obraćanjem publici (pripovijeda s prostorno nadređene razine); nećakinja je u takvim situacijama u funkciji komentatora postupaka drugih lica ili se pak radi o kazivanju.

Pripovjedač u romanu nije neposredni komentator postupaka likova, već je to realizirano kroz dijalog, kroz upravni govor. Jedna od izrazitijih promjena odnosa pripovjedača prema naslovljeniku pripovijedanja jest da fabulu romana pripovijeda prvoosobni pripovjedač, dok u kazališnoj adaptaciji on u većini scena uopće ne sudjeluje, a kad sudjeluje njegov je odnos prema naslovljeniku izravan, direktno oslovljava publiku.

Iako fabulu romana *Teta Magda* – život nećakinje kod tete Magde, samozvane umjetnice, slikarice, Picassove učenice, glasbenice, operne pjevačice i liječnice, koji prekida odlazak u internat – pripovijeda infantilni pripovjedač (*Ko sem prišla k teti Magdi, sem imela 12 let.*), takva pripovjedna perspektiva nije u funkciji suprostavljanja dvaju svijeta, odraslog i dječjeg, kao što bi se moglo očekivati. U romanu je deskripcija svedena na najosnovnije elemente nužne za razvoj fabule, likovi su profilirani kroz verbalizaciju, pripovijedanje je ostvareno dijalozima, a to su sve preduvjeti za uspješnu kazališnu adaptaciju proznog djela.

Pripovjedač je u romanu uvijek na istoj opstojnoj razini s likovima, dakle unutardijegetični i homodijegetični, jer je svjedok zbivanja o kojem pripovijeda, a u kazališnoj adaptaciji je češće izvandijegetični, pripovijeda s prostorno nadređene razine, stoji ispred spuštene zavjese i pripovijeda, zapravo kazuje. Budući da su u kazališnoj adaptaciji romana neka poglavlja ispuštena (nažalost nekoliko najduhovitijih, npr. zgoda s dječjim kolicima, rođendanska zabava, slikarska izložba, dresiranje psa), neka skraćena i udružena u jedan čin, te da je više različ-

tih sekvenci iz pojedinih poglavlja kompilirano u dijalog između dva dramska lica, na tim bismo mjestima očekivali interveniranje pripovjedača / kazivača, međutim to je ostvareno samo jednom. Zbog ispuštanja tih djelova romana, ispušteni su i neki likovi (npr. Frk, Snežko, Merjašćevka).

Kazališna predstava *Teta Magda ali Vsi smo ustvarjalci* nastala je dvadeset godina nakon objave romana. Dok u romanu nema izrazitih aluzija na društveno-političku situaciju, u kazališnoj adaptaciji lik tete Magde stalno aludira na trenutačne aktualne probleme i situacije. Na primjer *Ustavite lipicance!* (odnosi se na polemiku o podrijetlu konja lipicanaca), *Imate usteca kot Miša Molk po neuspeli operaciji!* (odnosi se na omiljenu temu žutog tiska o plastičnoj operaciji popularne televizijske voditeljice). Od izvedbe do izvedbe te će se aluzije recentno mijenjati.

U Makarovičkinom romanu pripovjedna perspektiva infantilnog pripovjedača nije izabrana, kao što je to u slučaju Majerova *Dnevnika malog Perice*, da bi se suprostavilo dva svijeta, da bi se istaknula razlika između svijeta odraslih i svijeta djece. Namjera je Svetlane Makarovič bila upravo suprotno. Približiti ta dva svijeta. Pokazati infantilnost odraslih. Izjednačiti svjetove u infantilnosti pomoću infantilnog pripovjedača koji pripovijeda o infantilizmu odraslih likova (no, prvenstveno o infantilizmu tete Magde, osobe koja se trebala brinuti o “infantilnom pripovjedaču”).

Majer je odabrao pripovjednu perspektivu infantilnog pripovjedača da bi suprostavljenošću svijeta odraslih i svijeta djece postigao humor. Takva perspektiva pripovijedanja pojačava humorizam novele i potcrtava spontanost dječje percepcije koja karikira isječke stvarnosti svijeta odraslih i smješta ih u svoj dnevnik. Svetlana Makarovič u romanu humor postiže profiliranjem likova kroz verbalizaciju i pripovijedanjem koje je ostvareno dijalozima, što nam predočava infantilni pripovjedač (nećakinja). U kazališnoj adaptaciji se humor, ironija i sarkazam, prepoznatljive karakteristike poetike Svetlane Makarovič, postižu kroz izravne postupke tete Magde, čiji lik glumi Ivo Godnič, jedan od najboljih slovenskih glumaca.

Specifičnosti medija uzrokovale su “narativne promjene”. Prenošnje infantilnog pripovjedača iz jednog umjetničkog medija (književni tekst) u drugi (film, kazališna predstava) dovelo je do promjena naratorovog funkcioniranja, njegovog odnosa prema likovima, profiliranja likova, opstojne razine pripovjedača i likova. Pa i do promjene recepcije (na primjer, recepcija kazališne adaptacije *Tete Magde* je postala interaktivnom).

Literatura

- Benčić, Ž.: Infantilizam. U: *Pojmovnik ruske avangarde 3*, ur. A. Flaker, D. Ugrešić. Zagreb: GZH, 1985.
- Biti, V.: *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.
- Filmska enciklopedija I*. Zagreb: JLZ Miroslav Krleža, 1986.
- Filmska enciklopedija II*. Zagreb: JLZ Miroslav Krleža, 1990.
- Majer, V.: *Novele*, PSHK, Knjiga 111, Zagreb: Matica hrvatska – Zora, 1965.
- Majer, V.: *Život puža / Iz dnevnika malog Perice*. Zagreb, 2000.
- Makarovič, S.: *Teta Magda*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.
- Milanja, C. (ur.): *Autor, pripovjedač, lik*. Osijek: Svjetla grada, 1999.
- Nankov, N.: Kvadriranje kruga subjektivnog pripovijedanja. *Književna smotra*, br. 117. Zagreb, 2000.
- Težak, S.: *Metodika nastave filma*. Zagreb: ŠK, 1990.
- Turković, H.: *Razumijevanje filma*. Zagreb: GZH, 1988.

**СЕКЦИЯ
СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУР**

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КЮСТЕНДИЛСКОГО ФРАГМЕНТА

В специальной литературе по исторической грамматике болгарского языка под Кюстендилскими фрагментами известны две рукописи, описанные Б. Цоневым.

1. **Кюстендилское четвероевангелие XIII века.** Оно состоит из 61 пергаментного листа. Рукопись содержит часть евангелия от Луки. Для ее графической системы характерно употребление двух еров. Памятник был описан Б. Цоневым. После смерти ученого, неизданная им часть была опубликована в Сборнике Софийского университета¹.

2. Заметно отличается от этого фрагмента так называемый **Кюстендилский палимпсест**, состоящий из 9 листов. Главные расхождения между двумя кюстендилскими фрагментами проявляются в графике: кюстендилский палимпсест (в дальнейшем КП) написан одноеровой графикой, употребляющей буквы ' на месте этимологических ', = (с несколькими исключениями). КП выделяется тем, что он является палимпсестом, написанным, вверху вытертым, красивым мелким греческим уставом XII века. КП был кратко охарактеризован и описан Б. Цоневым, опубликовавшим л. 36 в каталоге рукописей и старопечатных книг в Пловдивской народной библиотеке. Б. Цонев относит рукопись к XII-XIII вв.

Шрифт рукописи: НБИВ № 7.

КП содержит евангельское чтение на страстную неделю. Литература о КП невелика. Кроме упомянутого краткого описания Б. Цонева, рукопись упоминается в Сводном каталоге Болгарских рукописей от XI до XVIII в. (I-й том), где дается краткая характеристика памятника с указанием на статью Н. Райнова об орнаменте и буквах рукописей народной библиотеки в Пловдиве. Сводный каталог относит КП к концу XII века². Короткая характеристика КП находится в каталоге болгарских рукописей³.

КП состоит из 9 листов, написанных мелким уставом. Размер пергаментных листов 245 x 175 мм. Рукопись украшена в геометрическом стиле со сплетенными мотивами. Инициалы выполнены красными, синими и желтыми красками.

КП был издан автором этого сообщения в 2001 г. в Сегеде с кратким

¹ Цонев Б.: *История на българския език I*. София, 1919, с. 216-217. Б. Цонев: *Годишник на Софийския университет*. Историко-фил. Фак. Т. XXVI, с. 535-561.

² *Български ръкописи от XI до XVIII век*. Под редакцията на И. Дуйчев и Б. Райков. София, 1982, с. 22.

³ *Българска ръкописна книга X-XVIII в. Каталог*. Научни ръководители: Б. Райков, А. Джурова. София, 1976, № 21.

введением и описанием графики, палеографии и языка. Издание содержит в себе текст КП в фотокопиях и в наборном виде. К изданию добавлен Г. Балажом список слов и форм этого весьма интересного среднеболгарского памятника.

Работая над фонетическим анализом интересующего нас фрагмента, мы составили его краткую характеристику для издания. Однако, по техническим причинам она не попала в описание языка КП.

Автор этих строк дает себе отчет о том, что в изучение языка КП входит общая характеристика фонетических черт памятника, в которой *обобщены* важнейшие особенности фонетических явлений интересующей нас рукописи.

Наша характеристика таким образом является *дополнением* к изданию КП. Рассмотрев фонетические особенности КП, мы сделали следующие выводы.

А) Вокализм

1. Редуцированные гласные

Судьба редуцированных гласных отражена следующими особенностями графики: а) отсутствием буквы ' (= =, ') там, где редуцированные были в слабой позиции, б) написанием букв о, е на месте редуцированных гласных в сильной позиции в разных морфемах, в) сохранением буквы ' (= =, ') там, где редуцированные были в сильной позиции в разных морфемах.

Рассмотрим отдельно написания, отражающие судьбу редуцированных.

А) Редуцированный гласный непереднего ряда

а) Буква ' на месте редуцированного *непереднего* ряда пропускается там, где он находился в слабой позиции:

в корнях: poslan' 56А 1а, dva 1б, 3б, kto 1б, 4а, z1' 6i 1а, 2а, posla 2а, 3а, z1\ 3а (2х),

в предлогах, префиксах: k 1а (2х), 1б, 2а, 2б, 6а, 6б, srAqeta 2а, snesti 2б, spira 3а, vloxi 9а.

б) На месте буквы ' ставится буква о там, где редуцированный находился в сильной позиции:

в корнях: crk#vna/ 8а, sotnik' 8б, sot' nika 9а,

в предлогах, приставках: vo n' (два раза) 5а, na sonmiqeh' 3а,

в суффиксе -=k-: opr\snok' 2а, pAtok 9б,

в конце слов, на стыке морфем: na rodot' 1a, rabot' 1б,
u[;]@ikot' 3a, u;n@ot' 3a, ;lvkos' 8б.

Наши данные позволяют сделать вывод о том, что вокализация редуцированного гласного непереднего ряда связана с определенным суффиксом (-=k-) или с определенным положением на стыке морфем. Подобная вокализация редуцированного непереднего ряда отмечена Е. Дограмаджиевой в Банишском евангелии⁴. Можем согласиться с Е. Дограмаджиевой, что вокализация [ъ] > [o] с одной стороны восходит к древнеболгарским рукописям, или с другой стороны попала в речь писца КП из других рукописей. Однако следует указать и на то, что в современном кюстендилском говоре редуцированный гласный непереднего ряда в сильной позиции в корнях, префиксах, превербах, суффиксах проясняется в [o] в отличие от современного болгарского литературного языка⁵.

Бросается в глаза большое число случаев с написанием буквы ' там, где редуцированный находился в сильной позиции:

в корнях: t'kmo 1a, s't'nik' 8a,

в предложениях и префиксах: v' n'xe 1a, 1б, s' mnoD 7б, 8б, v'z'pi 4a, 7б, s'brawD 3б, 6б, s'zdati 3б, v'zmi 5б.

Эти написания отражают диалектное явление среднеболгарского языка. Они восходят к такому говору, в котором редуцированный гласный непереднего ряда в сильной позиции не переходит в гласный [o].

в) Буква ' (= =) пишется скриптором на месте слабого редуцированного под влиянием протографа или по евфоническим причинам, под влиянием родственных форм, или вторичной мягкости предстоящего согласного:

в корне: k'snit' 1б,

в предложениях, превербах: v'nide 1a, 2a, 3a, 4б, v'wed' 3б, v'zlexe 2б, s'biraet (sic) 3a,

в суффиксах: pris^tDp'we, pribix'wu 2a.

Буква o на месте ' (= =) в слабой позиции в глаголе црova 7б свидетельствует о древнеболгарском произношении корня -p=v-⁶.

Б) редуцированный гласный переднего ряда

а) Пропускается буква ' там, где редуцированный переднего ряда

⁴ Банишко евангелие. Подготовили за печат с увод и коментар Е. Дограмаджиева и Б. Райков. София, 1987, с. 25.

⁵ Умленски И.: Кюстендилски говор. София, 1965, с. 22-23, 28.

Décsy Gy.: *La vocalisation des jers en Bulgare*. Studia Slavica Hungarica. I. Budapest, 1955. с. 373.

⁶ Мирчев К.: *Историческа граматика на българския език*. София, 1963, с. 112.

был в слабой позиции:

в корнях: vs\ 1а, vs\h' 1а, vsA 1а, vs\m' 1б, uzrite 3б, uzr\ 4а, v'zmi 5б, s'brawD 9б,

в суффиксах: ptenca 1а, dvernica 3а, tr'xnikom' 2а, knixnici 2а, 3б.

б) На месте редуцированного переднего ряда в сильной позиции пишется буква е:

в корнях: ves' 1б, 3а, test' 3а, dvernici 3а, izwed' 4а, dowedwe 9б, s'nem' (сущ. ср. р. им. п. ед. ч.) 3б, s'n5em' (прич. прош. действ. з. им. п. ед. ч.) 9а, lest' 9б,

в суффиксах: pravednago 1а (2х), pravedniku 6а (2х), v\ren' 1б,

в флексиях: dvereh' 3а, sonmiqeh' 3а, 3б.

в) Сохраняется буква ' в некоторых случаях там, где редуцированный переднего ряда был в слабой позиции: kol'krat'5 1а, sv\d\tel'stvova 9а, srebr'nik' 5б (2х). Возможно, что постановка буквы ' там, где редуцированный переднего ряда был в слабой позиции, была вызвана мягкостью некоторых согласных [l'], [n'], [r'], которые в современном кюстендилском говоре сохраняют свою мягкость⁷. Следует отметить, что “пестрота” в написаниях с буквами ', =, о, е на месте редуцированных, особенно на месте [ъ] в сильной позиции является характерной чертой среднеболгарских памятников. Она частью объясняется влиянием древнеболгарских рукописей, частью взаимовлиянием разных среднеболгарских диалектов. Фонетика КП в этом отношении не представляет исключения из-под этого правила.

2. Сочетания редуцированных с плавными [l], [r]

А) Сочетания *tъrt, tьrt, tьlt, tьlt*

В этих сочетаниях буква ' (= =, '), как правило, сохраняется на письме: tr'xnikom' 2а, Mtvr'zowD 3а, rastr'za 4а, s'mr'ti 4а, ml' ; \we 3б, dl'xen' 5а.

Однако, имеются случаи, когда буква ' не пишется после плавных: с@kveD 1а, M mrtv'6h' 1б, 9б, smrtiD 4б, на v'rhu 7а, crk#vna/ 8а. Пропуск буквы ' в этих случаях объясняется наличием слогаобразующего [r] в речи писца. Сонантное произношение [r]

⁷ Умленски И.: Ук. соч. с. 15, 43, 46.

встречается и в современном кюстендилском говоре, где наряду с [r] на месте древнеболгарского [r'] слышится и сочетание [ʳr]. Возможно, что написание v' rhu [7a] свидетельствует о наличии [ʳr] < [r'] в речи писца⁸.

Б) Сочетания *trbt, trbt, tlbt, tlbt*

В сильной позиции на месте редуцированного пишется буква ' , хотя встречается и вариант с о, е: kr'v' 8a, tr'stiD бб, но krov|'noe 5б, umer|wa 9a, skrexet' 1б.

В слабой позиции сохраняется буква ' : zapl'vawD 4a, pl'vati бб, pl'va ба, kr'|ve ба.

Написания без буквы ' наблюдаются в таких случаях как krv' 1a, ба, 9a, M krve 1a, do krve 1a, krvi 5б, kr#ta 8a.

Наши материалы свидетельствуют о том, что сочетания типа *trbt, trbt* в некоторых случаях в речи писца КП начинают совпадать. Результатом выпадения гласного [ь], [ъ] является *возникновение слогового плавного* [r]. Наличие [r] в кюстендилских говорах отмечается исследователями и в настоящее время⁹.

3. Носовые гласные

Носовые гласные в КП передаются писцом правильно, что объясняется сильным влиянием протографа. Что касается мены юсов, можно отметить, что она хорошо отражена графикой интересующего нас памятника.

В КП мена юсов представляется двумя типами написаний: а) юсы заменяются буквами, представляющими чистые гласные; б) юсы меняются между собой А / Д.

а) Сначала рассмотрим немногочисленные случаи первого типа, когда на месте Д, А пишутся буквы, обозначающие чистые гласные.

На месте буквы А пишется =, исправленная из Д: s\d=qɑ (= s\dAqɑ Зогр. ев. 43). Если рассматривать этот случай не как ошибку, можно предположить, что гласный [Ѣ] в речи переписчика произносился как [ъ], который передается буквой =.

На месте А можно обнаружить буквы, отражающие неносовые гласные.

А заменяется буквой е: udarei tA 4a, zrAqe 8б (z'rAwтA Зогр.

⁸ Умленски И.: Ук. соч. с. 14, 57.

⁹ Sławski F.: *Zarys dialektologii południowostowianśkiej*. Warszawa, 1962, с. 130.

ев.) Буква А в форме *inie* < *in'5A* имеет морфологическое объяснение. Формы с е в м. А объясняются заменой [e] гласным [e] как в памятниках, так и в современном языке.

Буква ' находится в 3 л. мн. ч. аориста вместо А: *v\s' 3a, 3б (2x), 4a, 8a, priAs' 5б (= priAsA)*. Это написание свидетельствует об изменении гласного [e] в [ъ] в восточноболгарских диалектах.

В глаголе *romAndti* и в производных его формах на месте А последовательно пишется \: *rom\nd 7б, rom\ni 7б, 8б, rom\ndhom' 9б*. Возможно, что \ в глаголе *rom\ndti* указывает на открытое произношение гласного [e], близкое к [ě].

б) Юсы меняются между собой в следующих случаях: после [j] и исконно мягких согласных [j], [š'], [ž'], [č'], [št'], [žd'], [c'], [dz'], [s'], [l'], [n'], [r']. После [r'], [n'], [l'] вместо D пишется А, а после [j], w, x, wt, xd вместо А ставится D. Этот тип мены юсов называется правильной сменой. Буква D (= F) пишется в м. А в таких случаях как: *stoD 3a, gr\D 3a (2x), v'zmdt D 9a, stoDqa 4a, r\wD 4б, zapl'vawD 4a, v'zlexDi 2б* и пр. Возможно, что перегласовкой гласного [e] > [ѣ] после [j] объясняется начальное сочетание [ja] < [je] в слове [jazik] в современном кюстендилском говоре¹⁰.

А в м. D после [l'], [r'], [n'], [s'], [m']: *gQA vama 1a (2x), 2б, 7б, 8б, gQAqe 4a, 4б, 5a, gQAqi 4a, 6a, 4б, gQA|t' 9a, stvorA 6a, pl[nAqe 6б, v'sA spirD 6б, na zemA 1a, 8a*.

На месте А после [j], w, x, xd пишется D, но после ;, с сохраняется буква А: *pristDpiw^D 1a, rekowD 1б, v'zlexDi 2б, xDx^dD 9a*.

Сохранение написаний ;А отделяет КП от круга так называемой охридской группы текстов, в которых на месте ;А пишется ;D¹¹.

4. Гласный, обозначаемый буквой \

Употребление буквы \ — кроме случаев перегласовки — не вызывает примечаний. Буква \ обыкновенно употребляется этимологически правильно: *\sti 1б, s\ddqa 3б, otv\qa 4б, r\wD 4б, n\st' 4б, obl\kowD 5a, obr\taD 5a* и мн. др. В современном кюстендилском говоре на месте гласного, обозначаемого буквой \ произносится [e]¹².

¹⁰ Умленски И.: Ук. соч. с. 28.

¹¹ Ван-Вейк Н.: *История старославянского языка*. М., 1957, с. 210.

¹² Умленски И.: Ук. соч. с. 24.

5. Перегласовка гласного [’а]

Употребление буквы \ в м. / после определенных букв, обозначающих согласные, оценивается нами как отражение перегласовки гласного [’а]. В среднеболгарских памятниках перегласовка [’а] получает широкое распространение после определенных согласных букв: l, n, r, i, x, w реже и после s.

В КП — как в среднеболгарских рукописях — встречаются обильные примеры на перегласовку гласного [’а] после мягких согласных. Можно выделить несколько групп с постановкой буквы \ на месте /, а:

а) \ после букв i, x: ml' i\we 3б, sna iQv;\ 3б, ob'5;i 4б, ба, 9б, i\^s 9а,1б, 2б, 9а, i\D 9б, str\x\hD 7а, podrax\hD 8а;

б) \ после [j]: \ko 3б, 4а (2х), 4б, 5б (2х), \viwD sA 8б, \xe 8б;

в) \ после букв r, l, n: sv\d\tel\ 3б с@ 4б, 5б, nazar\ninom' 4а, kesar\ 5б, poklan\hD sA 6б, posl\dn\а 9б, razar\D 7б, hul\we 7б, vywn\go 8б, nixn\go 8б, razd\l\Dqe 8б, l[bl\we 8б, rabyn\ 4а;

г) \ после других мягких согласных: v's\k' 4б, 5б, vs\m' 9б (2х), v\d\we ба, na zemA (= na zemlF) 1а.

6. Гласные, обозначенные буквами i и '5

Гласные [i] и [y] еще различались писцом КП, хотя не без исключения. О несовпадении гласных, обозначенных буквами i и '5 свидетельствуют такие написания как: udariwD 4а, v'|z'glasi 4б, v'nidD 4а, prinesoste 4б, bim' 4б, v'nide 4б, prizva 4б, esi stvoril' 4б, biwD 4б, bi byl' 4б, v'z'piwD 4б, v'zpiwD 5б, s'gr\|wihD 5б, mide 5б, udivi sA 5б, kupiwD 5а, i\niwD 5б, v'zloxiwD 6б, pokloniwD 6б, priDwD 6б, v'zloxiwD 6б, bi/hD 6б (2х). Ассимиляцией на стыке морфем объясняются примеры: izyde 4а, 4б. Отвердением согласного [ž'] вызвано написание буквы '5 вместо i: Dx'5ka s'5 3б.

7. Изменение гласного [e] в [o]

Буква o в м. e ставится писцом после букв, обозначающих согласные [št'], [š']: imAqomu (2х) 2а, wed'womu 4а.

Переход [e] > [o] становится характерным в рукописях, возникших в восточной Болгарии. Можно поставить вопрос о том, не является ли данный переход в КП ранним примером перехода [e] > [o], свидетельствующим о влиянии восточноболгарских диалектов на речь переписчика КП. Предполагая фонетическое возникновение написаний с буквой о вм. е, следует однако учесть, что о на месте е может объясняться и морфологическим путем.

Б) Консонантизм

1. Вставочный [l']

Консонантизм КП довольно консервативен. Следует остановиться прежде всего на “вставочном [l']”, который пишется писцом, хотя нами отмечены случаи пропуска этого согласного: poemlet' 1a, ostavljet' 1a, l[b]l\we 8б, но na zemA (= na zemlF) 1a, ;r'venD 6б, po vsei zemi 7б, 8б, (сомнительный пример) l[b]\we 8б.

2. Мягкость согласных, возникших путем палатализаций

Из этих согласных [č'] еще сохраняет свою мягкость, как об этом свидетельствуют написания: ;\# 1б (2x), 9a, 2б, ;\et' 1б, na;At' 4a, ;Ad\h' 6a, na;AqD 6б.

Сохранение мягкости согласного [č'] свидетельствует о не западном (македонском) происхождении КП¹³.

Согласные [ž'], [š'], [c'], [št'] — по данным графики и орфографии КП — были уже твердыми: xDx^dD sA 4б, sluxDi 2б, v'zlexDi 2б, Ax'6ka 3б, rekowD 1a, grAdDqu 2a, gornicD 2б.

После аффрикаты [c'] сохраняется буква \, что свидетельствует как будто о мягком аффрикате [c'].

Рассматривая графико-орфографические особенности КП, можем составить фонетическую характеристику писца интересующего нас памятника. В этом отношении мы подчеркиваем следующие особенности его речи:

1. Изменение редуцированного гласного непереднего ряда в [o] в сильной позиции в *предлогах, префиксах, провербах, корнях и суффиксах*.

2. Наличие слогаобразующего плавного [r] или [ʳ].

¹³ Ван-Вейк Н.: *Ук. соч.* с. 210.

ЦВЕТОВАЯ СЕМАНТИКА СЛАВ. *POLVЪ-

Сомбатхейские слависты уже давно исследуют проблемы цвета в языке и в литературном тексте. Конкретно рассматриваются вопросы цветовой идиоматики и фразеологии, художественной колористики, символики цвета в древнейших памятниках славянской письменности, а также цветовая семантика. Анализу одного из частных явлений семантики цветоименований посвящено настоящее выступление.

Рассмотрим не часто встречающуюся ситуацию, когда одна лексема с общеславянским корнем **polvъ*- обладает *одновременно* двумя цветовыми значениями не антагонистами, но которые диаметрально противопоставлены в спектральном круге. Одно из значений при этом характеризует «тёплую» часть спектра, а другое - «холодную» его часть. Показательным примером подобной ситуации является общеславянское прилагательное цветообозначение с корнем *plav-/plow-/полов-*.

Имена прилагательные с корнем *полов-/plav-/plow-*, которые восходят к праслав. **polvъ(jь)*, известны всем славянским языкам и диалектам (ср. совр. русск. *половый*, хорв. *plav*, чешск. *plavý*, польск. *plowu* и т.д.). С полной уверенностью их можно причислить к праславянскому лексическому фонду. Из обширного круга присущим им нюансированных цветовых значений наиболее характерны следующие два: 1) „бледно-жёлтый, соломенный; белёсый”, которое относится к „тёплой” части спектра и 2) „голубой, лазурный; синий”, которое относится к „холодной” части спектра. Например, в хорватском языке: *plavo nebo* - “голубое, синее небо”, *plavo more* - “синее, голубое море”, но: *plava kosa* - “светлые волосы, соломенного цвета, блонд; *plavokosa djevojka* - “блондинка”; *plavook* - “голубоглазый”, *plavobrk* - “светлоусый, с пшеничными усами”.

К этим двум контрастным по отношению к спектральному кругу цветам очень часто добавляется цветовой компонент “блёклости”, “бесцветности”, “серости” с очевидными несектральными характеристиками. Именно этот общий и почти обязательный компонент выявляется в значении родственных индоевропейских цветовых слов с корнем **pel-*, “а поэтому “блёлость”, “бесцветность”, “серость” были, видимо, определяющими в значении слова уже в праславянский период, когда, однако, к этой блёлости добавлялись у северных славян жёлтые, а у южных – голубые хроматические оттенки” [А.Е.Супрун, Введение в славянскую филологию. 2-е изд., Минск, 1989, с.230].

Факты древнейшего состояния многих индоевропейских языков, в том числе праславянского языка и его диалектов, свидетельствуют о том,

что в праэпоху в словах-цветообозначениях превалировал не цветовой компонент/стимул, а чаще световой [Милка Ивић, О зеленом коњу // Сборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII, Нови Сад, 1994, с.231-238; *Она же*: Плава боја као лингвистички проблем. – Нови лингвистички огледи (Библиотека XX век, бр. 82); *Она же*: О разликовању људи по боји. – Јужнословенски филолог XLIX, Београд, 1993, с.1-24; *Она же*: О изразима *плав* и *модар*: нова сазнања. – Јужнословенски филолог LI, 1996, с.11-17; *Она же*: Поводом израза *ни на синь ноготок*. – В сб.: Слово и култура. Памяти Н.И.Толстого. Т.1, Изд-во «Индрик», М., 1988, с.105-111; Х.Андерсон, Взгляд на славянскую прародину: доисторические изменения в экологии и культуре. I-II. // ВЯ, 1996, №5, с.65-106; 1996, №6, с.31-40].

Привлекает внимание необычность ситуации, при которой **одна** группа современных славянских языков и диалектов (сербский, словенский, хорватский) располагает двумя указанными выше цветовыми значениями одновременно в составе одной лексемы с корнем *плав-/plav-*. **Вторая** группа южнославянских языков (болгарский язык и соседствующие с ними диалекты македонского языка) имеет единственное значение «синий; голубой», относящееся к холодной части спектра. **Третья** группа в составе нескольких западно- и восточнославянских языков и диалектов (польский, оба лужицких, белорусский, украинский) также обладает единственным, но иным по цветовому качеству набором значений «бледно-жёлтый; цвета спелого колоса; медовый; восковой», которые относятся к тёплой части спектра. В этой группе к ним примыкают значения, способные выражать неопределённые (преимущественно «бесцветные» ахроматические) оттенки цвета типа «бурый; блёклый; «цвета старости (о гриве, шерсти)»; бесцветный, цвета льна» и др. В **четвёртой** группе, которую составляют территориально далеко отстоящие друг от друга западно- и восточнославянские языки (с одной стороны, чешский, с другой, - северно-великорусские диалекты), до наших дней хорошо сохранилось только одно цветовое значение «светло-жёлтый, соломенного цвета» и очень близкие ему по цветовому ряду и освещённости нюансированные оттеночные наименования. Другое рассматриваемое нами значение «синий; голубой» в них не совсем очевидно. В современном чешском и русском оно подтверждается только данными предшествующего состояния этих языков, зафиксированное преимущественно историческими (реже этимологическими) словарями или отрывочными сведениями диалектного характера. Указания или упоминания о наличии значения «синий; голубой» для этих двух языков **четвёртой** группы можно встретить лишь у исследователей XIX века. Для русского языка конкретно это словарь В.Даля, а для чешского языка словари Й.Юнгмана и А. Матценауэра [об этом подробнее далее в тексте]. В современных чешских и русских языковых справочниках сведения о цветовом значении «синий, голубой» для цветоименований с корнем *plav-/полов-* отсутствуют.

Описанная картина распределения двух или нескольких контрастных по отношению к спектральному кругу цветовых значений в составе одной лексемы достаточно необычна. Но она не случайна. Попробуем разобраться в этом языковом феномене.

Как называется ситуация, при которой одно слово включает в себя одновременно два противоположных антонимических значения? Точнее всего это состояние семантики должна отражать *внутрисловная антонимия* или *энантиосемия*. В российской лингвистической энциклопедии (автор статьи Л.А.Новиков) энантиосемия (внутрисловная антонимия) рассматривается чрезвычайно сжато, без дополнительных комментариев как «особая непродуктивная разновидность антонимии» [см. «Лингвистический энциклопедический словарь». Изд-во «Большая Российская энциклопедия» М., 1990, с.36].

В книге «Лексическая семантика русского языка. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998, с.133», которую написал присутствующий здесь и принимающий участие в нашем симпозиуме уважаемый коллега проф. Печского университета Эндре Лендваи, *энантиосемия* характеризуется более пространно как «частный случай полисемии (и антонимии), когда два лексико-семантических варианта многозначного слова вступают в антонимические отношения. ... Энантиосемия обычно развивается в семантической структуре слова в силу *нейорации* (приобретения отрицательного оттенка значения). В подобных случаях первоначальное положительное и новое отрицательное значения, как правило, сосуществуют недолго – новое приходит на смену старому» (с.133).

Однако, при внимательном рассмотрении данного феномена мы сталкиваемся с терминологической «недостаточностью». Указанные выше определения *энантиосемии* «не работает», т.к. указанные значения в нашем случае находятся только в отношениях полисемии, они носят разносмысловой (в плане колориметрии) характер, но парадоксальным образом не вступают в антонимические отношения, отражая ситуацию: «каждое цветовое значение живёт само по себе». В нашем случае нет *нейорации* и нет иерархии значений – они равноправны и независимы. Нет также и *отмирания* – одно не приходит на смену другому.

Каковы всё же корни этого явления, которое по всем признакам отражает определённые черты семантики славянских языков в её древнейшем состоянии?

Замечено, что для многих языков характерны факты аномального поведения слов-цветообозначений, которое проявляется при делении цветового континуума [F.R.Palmer, Semantics. A new outline. Cambridge University Press, 1977, p.74-75; Ю.Д.Апресян, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974]. Ещё древние римляне свидетельствовали о фактах нестабильности цветовой номинации и несовпадения цветовых значений в греческом и латинском языках [H.Dürbek, Zur Charakteristik der

grecischen Farbenbezeichnungen. Bonn, 1977, s.38-42]. Л.Ельмслев рассуждал о произвольности и незакреплённости целых цветовых систем в некоторых европейских языках [L.Hjelmslev, Prolegomena to a theory of language. Baltimore, 1953].

Слабо унифицированное по отношению к спектральному ряду употребление обозначений цвета для древних языков является скорее правилом, чем исключением. Для всех индоевропейских языков характерна цветовая полисемия, когда одно наименование имеет несколько цветовых значений. Например, у древних греков, которые различали краски очень «сбивчиво», *зелёный* и *синий*, обозначаемые одним словом, долгое время не различались качественно [В.Оствальд, Цветоведение (пер. с нем.) М.-Л., 1926, с.27]. В древности люди различали цвета намного хуже нас, что подтверждается современными лингвистическими исследованиями [N.P. Hickerson, Ethnolinguistic Notes from Lexicons of Lokono (Arawak) – International Journal of American Linguistics, №19, 1953, p.186-187]. Слабая дифференциация составных частей спектра в языковом сознании, “неразличение” цветов на практике, размытость “цветовых границ”, цветовая полисемия – всё это характерно и для современного языкового состояния. Это свидетельство того, что человечество на протяжении длительного времени и с большими трудностями осваивало и всё ещё осваивает цветовую картину мира через мыслительный процесс и языковую практику.

Всё сказанное о других языках в полной мере характерно и для генетически родственных славянских языков. Объективность требует признать, что уже праславянский язык обладал широким набором хроматических и ахроматических цветоименований, большинство из которых имеют генетические соответствия в других индоевропейских языках. Интересно, что уже в праславянских прилагательных, помимо собственно цветовых значений, прослеживается наличие множества оттеночных, “не собственно цветовых” значений “блёклого, бесцветного, бледного, выцветшего, цвета старости”. Характерным примером именно таких слов является праславянское прилагательное **rolvъ(jь)*. Это *абстрактное* цветоименование. О подобных словах исследователи пишут, что «... в определённые исторические периоды среди множества цветообозначений в языке выделяются слова, которые обладают способностью выражать самым обобщённым образом данную цветовую субстанцию, самое важное, самое основное представление о цвете, поэтому они могут называть любой оттенок данного цвета (курсив наш – В.М.)» [Н.Б.Бахилина, История цветообозначения в русском языке. М., 1975, с.8].

При рассмотрении специфических и аномальных особенностей слов цветообозначений приходится вынужденно оперировать понятиями и терминами двух смежных дисциплин – (психо)лингвистики и цветоведения.

Сегодня уже почти окончательно доказано, что интеллектуальное по своей психофизической природе цветовое зрение развивалось параллельно с интеллектуальным развитием человека. Однако многие частные вопросы этого явления в рамках проблемы “язык↔цвет” ещё не до конца поняты, не получили своего окончательного объяснения.

На уровне мышления окружающий человека мир цвета, имеющий физическую природу, опосредован языковым сознанием, в котором к ограничениям, связанным с восприятием, присоединяются явления, обусловленные специфическими особенностями языка. А каждое восприятие включает в себя и воспроизведённый прошлый опыт, и мышление воспринимающего, и его эмоции. В восприятии преломляется вся психическая жизнь конкретной личности воспринимающего. Кроме того, нельзя забывать, что именно факты языка “законсервировали”, сохранили и донесли до нашего времени также и отдельные не совсем понятные явления цветовой семантики. Это, как правило, рудиментарные фрагменты, отражающие древнейшее состояние ещё только формирующейся (под)системы праславянских наименований цвета. Очевидно, что она формировалась задолго до того, как человечество уяснило для себя физическую, (ньютоновскую) спектральную природу света. Сегодня становится ясно, что решение проблемы цветового зрения в её связях с языком (в частности, проблемы восприятия цвета и его отражения в языке) едва ли возможно, если рассматривать её только на каком-то одном уровне: физическом, физиологическом, психологическом, лингвистическом, эстетическом и т.д. Ведь до конца понять работу органов зрения – значит понять работу мозга, т.к. согласно меткому определению Рамон-и-Кохалья (Ramón y Cajal (1852-1934) – Нобелевский лауреат в области медицины за 1906 г.), “глаз человека – это часть мозга, выдвинутая на периферию” [В.Д.Глезер, И.И.Цуккерман, Информация и зрение. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1961, с.71].

Проблемы восприятия цвета и его отражения в языке не в последнюю очередь связаны также с тем, что в психике рядового носителя языка существует наивная картина мира цвета и красок, которая фиксируется посредством языка, хотя ни процесс фиксации, ни возникающие при этом связи и отношения самим говорящим не осознаются [Р.М.Фрумкина, Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа. М., 1984, с.32]. Но не осознаются они индивидом именно по той причине, что давно закреплены в его родном языке. Идея наивной картины мира, упрощённо говоря, состоит в том, что в каждом естественном языке отражается определённый способ восприятия мира (в том числе его цветовой стороны), который как бы “навязывается” в качестве обязательного всем носителям языка. В способе осмыслить мир воплощается цельная коллективная философия – своя для каждого языка. При этом образ мира, запечатлённый в языке, во многих деталях отличается от научной картины мира. Поэтому не следует ожидать строгой идентичности цветковых картин у разных индиви-

дов, не говоря уже о разных этносах, живших в разных исторических эпохах, или не контактирующих между собой, или находящихся на разных стадиях развития.

Имеются исследовательские данные о том, что сформулированные *цветовые образы в нашем воображении являются активными стимулами, корректирующими зрительное восприятие на уровне сознания* [Р.Финк, Воображение и зрительная система // В мире науки, 1981, №5, с.17].

Восприятие зрительной информации создаёт для мозга сложную ситуацию, которая разрешается путём качественного изменения этой информации с увеличением информативной ёмкости каждого отдельного её блока. И в этом отношении именно цвет является таким качеством визуального объекта, которое даёт дополнительные сведения об этом объекте путём своеобразного уплотнения блока информации. Этот процесс уплотнения зрительной информации в мозгу человека происходил, по всей вероятности, ещё *на чёрно-белой стадии развития зрения*. Существует гипотеза, что *зрение далёких предков человека было ахроматическим*. В процессе биологической эволюции воспринимающий цвет аппарат первоначально раздвоился на *жёлтый* и *синий*. Впоследствии *жёлтый*, в свою очередь, “расщепился” на *красный* и *зелёный* [Л.Н.Миронова, Цветоведение. Минск, «Высшая школа», 1984, с.175]. Это важная деталь в наших рассуждениях о природе цветового зрения, которые мы рассматриваем, опираясь на *метод так наз. вычитательного смешения цветов*, применяемый в цветоведении.

Разделение чёрно-белого и цветного канала информации уже на ранних стадиях восприятия представляет интерес для осмысления современного состояния цветовой номинации и цветоразличения во многих языках. Ясно, что цветовое зрение качественно отличается от чёрно-белого, т.к. с помощью первого человек воспринимает реальность более ёмко и глубоко. Является ли чёрно-белый канал фоторецепции абсолютно независимым или он несёт в себе информацию о яркости и освещённости собственно цвета – это пока достоверно не известно. Относительно этого и физиологи, и лингвисты лишь строят предположения. Вместе с тем, достоверно установлено влияние освещённости на цветовое восприятие. Специалисты в области цветоведения для более точного определения цветового стимула предлагают отделять световую информацию и представлять цвет в его максимальной насыщенности [Л.Н.Миронова, Цветоведение, с. 168]. На уровне сознания разделение и соединение чёрно-белой и цветной форм при создании образа определяется общей целеустановкой аналитического процесса. Но так или иначе значение чёрно-белого канала в механизме цветового зрения очень важно. Поэтому любая цветовая система обязательно включает чёрно-белый фактор.

При описании явлений семантики цвета на передний план выходит проблема цветовых контрастов, относимых исследователями к врождённым чувствам. Существует несколько теорий цветового зрения, которые объясняют и феномен цветового контраста. Наиболее убедительно, на наш взгляд, это важнейшее явление объясняет *теория цветовых оппозиций* Эвальда Херинга (E.Hering 1834-1918), представляющая составную часть созданной им *теории цветового зрения* [Ч.Пэдхейм, Дж.Сондерс, Восприятие света и цвета (пер. с англ.), М., «Мир», 1978, с.279]. Эта классическая теория XX века даёт наглядное представление *о сущности бинарных функций цвета* [Ф.Юрьев, Цвет в искусстве книги. Киев, 1987, с.22-25]. Для нас в этой теории особый интерес представляет объяснение явления *цветовой индукции* и её разновидности *автоиндукции*, т.е способности органа зрения в ответ на раздражение каким-либо цветом *продуцировать противоположный цвет*: глаз как бы сам стремится замкнуть цветовой круг и уравновесить возбуждение цветоощущающего аппарата. Чаще всего явление цветовой индукции объясняют действием психологических факторов: склонностью преувеличивать наличие того или иного светового или цветового качества, «плохой памятью на цвета» (хотя никто ещё не сумел объяснить, что это такое) и т.д.

Нам представляется, что в языковой практике в большинстве случаев это обусловлено слабой закреплённостью в человеческом сознании определённых цветовых качеств как таковых и связанных с ними реальных языковых соответствий. Сказанное относится скорее к компетенции психолингвистики, нежели собственно психологии - здесь с достаточной очевидностью прослеживаются элементы физиологии речи, с одной стороны, и языковой номинации, реализуемые в языковой практике – с другой стороны [V.Mojszejenko, Названия цветов и их оттенков в русском языке – Слово и цвет в славянских языках. Melbourne, Academia Press, 2000, с.190-195].

Упомянутая теория цветового зрения Эвальда Херинга рассматривает вопрос о 3-х бинарных функциях цвета, которые, предположительно, играют важную роль в механизме цветового зрения. В соответствии этой теорией, функция нашего зрения может быть представлена так: объект действительности, в котором цвет неотделим от формы, воспринимается зрением *бинарно*, по двум самостоятельным типам / каналам фоторецепции: по чёрно-белому и по цветному. Это *первая* бинарная функция нашего зрения. *Вторая* бинарная функция цветного зрения заключается в делении всего множества воспринимаемых цветов на два оппонентских типа, на так наз. *контрастные* цвета, а именно: *синий – жёлтый, красный – зелёный* и

т.д. *Третья* бинарная функция, суммирующая реакции 2-х каналов: *синий – жёлтый* и *красный – зелёный*, как более «интеллектуальная» функция, осуществляется в зрительном центре мозга. Там же синтезируется и полный зрительный образ видимого. Говоря проще, третья бинарная функция возникает, когда множества *синий – жёлтый*, *красный – зелёный* сравниваются между собой. *В реальности этим множествам соответствует восприятие тёплых и холодных цветов спектра.*

Отмеченные бинарные функции цветового зрения являются, по всей вероятности, отражением общего диалектического принципа функционирования мозга (сопоставление – противопоставление – синтез информации), представленного в форме непрерывного множества. Принцип этот подтверждается физиологическими исследованиями процесса зрения. Достоверно установлено, что мозг принимает информацию от сетчатки только в виде бинарного кода: «да» – «нет», причём, сигналы передаются по независимым каналам [Д.Джэд, Г.Вышецки, Цвет в науке и технике (пер. англ.). М., «Мир». 1978, с.119].

Научные данные свидетельствуют, что теория восприятия цвета Юнга-Гельмгольца действительна только на стадии фотохимического анализа светового стимула. На стадии пострецепторного анализа происходит *перекодирование* в соответствии с теорией Херинга по двум цветовым каналам *жёлтый – синий* и *красный – зелёный* и одному *чёрно-белому*.

Жёлто–синий канал – это один из важнейших физических элементов цветового зрения, который был первично зафиксирован и в языковом сознании древнего человека.

В заключение напомним ряд стандартных, известных в научном цветоведении и важных для нашей темы ситуаций, которые отражают «особенности поведения» в определённых условиях *жёлтого – сине/голубого* канала.

Спектр в некоторых случаях стремится к разделению на две группы цветов – *жёлтых* и *синих*. Это происходит, например, при подмешивании белого цвета к спектральным, когда *оранжевый и красный – желтеют*, а *синий и фиолетовый – голубеют*. Сходные явления наблюдаются и при сильном освещении, особенно при ярком полуденном солнце в южных широтах, когда происходит *подмесь* белого к отражённому от поверхности свету и наблюдается изменение *цветового тона*.

Жёлтый и синий ведут себя по-особому и при изменении цветового тона в зависимости от яркости. В цветоведении это является своеобразным правилом: а) при увеличении яркости сверх нормативной спектральные цвета сдвигаются к *жёлтому* и *голубому* [Л.Н.Миронова, Цветоведение, с.172]; б) при очень больших яркостях (соответствующих полуденному солнечному свету в южных широтах) *цветовой тон сохраняется без существенных изменений только у жёлтого и у голубого, остальные «выцветают».*

Все эти явления нашли отражение в языке уже в древнейшую эпоху - в этом заключается общий ответ на поставленный нами вначале вопрос. В определённом смысле уникальное для современного языкового состояния праславянское цветоименование с корнем **polvь*- не „растерявшее” в процессе эволюции дифференцированные цветовые характеристики, представляет собой сохранившийся до наших дней фрагмент древнейшего состояния системы славянских цветоименований.

Миграции славян из своей прародины, вне зависимости от того, где она находилась (я лично сторонник так наз. «паннонской» её концепции), и последующее самостоятельное развитие отдельных славянских языков и диалектов в новых климатических и территориальных условиях от Балтики до Средиземноморья способствовали сохранению, дифференциации или сужению в них *первоначального* цветового семантического объёма, присущего праславянскому прилагательному **polvь(jь)*, которое мы и наблюдаем сегодня.

В качестве приложения к нашему выступлению предлагаем систематизированный обзор лексикографического материала с комментариями. Демонстрируемый ниже фактический материал, относящийся к словам с праслав. корнем **polvь*-, может оказаться полезным при аргументации в исследованиях аномальных семантических явлений в славянских наименованиях цвета.

Праиндоевр. корень * *pel* – для обозначения разных тёмных неспектральных цветов [Зализняк А.А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода // Вопросы славян. языкознания. Вып.6. М., 1962, с.124].

Санскр.: *palitá* в знач.: „greis; серый, седой; желтоватый” [Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь (с приложением «Грамматического очерка санскрита» А.А.Зализняка». М., 1978, с.76].

Греч.: *πολιός* – «серый, седой; беловатый, беловолосый; побелевший»; *πελιός (πελιδνός)*– «бесцветный, бледный; тёмно-серый; чёрно-голубой» [М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Доп. О.Н. Трубачева. М., «Прогресс», 1964-1972, III, с.313].

Латин.: *pallens* от *pallio*, *-êre-* „blas werden; выцветший, полинявший; бледно-жёлтый, бледно-зелёный; *pallidus* – «бледный, побледневший» [Дворецкий И.Х., Корольков Д.Н. Латинско-русский словарь, М., 1949, с.342].

Лит.: *paľvas, palva* – „falb, blassgelb, weissgelb; светло-жёлтый, буланый»;

Др.-герм.: *falwa* –«светлый, желтоватый»; н.-в.-нем. *falb, fahl*- «желтоватый»;

Румын.: (заимств. из слав.) *plăviț* – «blond; светловолосый»;

Праслав.: **polvъ* – „blond; синий»;

Ст.-слав.: /лѡѡ/, -л - «λευνός; золотистый; žlutavý, plavý» (Зогр., Мар., Ассим. Еванг.) [Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Под ред. Р.Цейтлин, Р.Вечерки, Э.Благовой. М., «Русский язык», 1994, с.448].

Как уже говорилось, во всех без исключения современных славянских языках и диалектах цветоименования с корнем *plav-/plow-/полов-* представлены очень широко. Рассмотрим разнообразие присущих им цветовых и оттеночных значений. Начнём с южнославянских языков, где сохранилось наибольшее число оттеночных цветовых значений, в том числе составляющих цветовую оппозицию «светлый, жёлтый»/ «голубой».

Хорватский язык: Академический словарь хорватского языка [Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Dio I-XXIII. U Zagrebu 1881-1973] (далее: ARj) фиксирует несколько десятков дериватов от цветоименования *plāv (plāvī)*, включая многочисленные топонимы, клички животных и названия растений с этим цветовым корнем из разных хорватских диалектных территорий – штокавских, чакавских и кайкавских (т.Х, Zagreb, 1930, стр.23-31). Ср., например: *plavica, plaveka, plavka, plaveša, plavuša, plavuška, plavojka, plavoška, plavulja, plavuljka* (о кобыле, корове, овце, козе, курице); *plavac, plavko, plavo, plavonja, plavan, plavina* (о коне, быке, козле); *Plavša, Plavšić, Plavšići, Plavšinac, Plavinci* (имена собственные, фамилии, географич. названия); композиты различной семантики – *plavozelen, plavomodar; plavocrven (plavocrljen), plavook, plavobrk; plavodlak; plavolistan; plavostrijek* и др.; производные от *plāv*, отражающие определённую (большую или меньшую) степень цветового качества – как тёплой, так и холодной части спектра: *plavušast, plavkast* (biondetto – «блондинистый; светловолосый»); *plavetan, plavetnikast* (color cianeus, caeruleus – «сине-голубой, синеватый, лазурный»).

Составители ARj иллюстрируют словарную статью со словом *plāv (plāvī)* – множеством примеров с разными цветовыми значениями. В процессе словарного описания и комментирования авторы-составители не перестают удивляться аномальным несовпадениям с «реальными» (по их мнению) цветами, имеющих место в приводимых примерах. Продемонстрируем только часть удивительного многообразия цветовых номинаций, выражаемое всего лишь одним хорватским прилагательным *plāv* – : 1. *žut, našut, žučkast* - «жёлтый; пожелтевший; желтоватый» - а) о волосах, усах; о масти(шкуре) животных; б) о воске, соломе, апельсинах такого цвета. 2. *bjeloputan* (biondo, flavus; blond) – «белокожий; блондинистый». 3. *modar* – “*modro vedro nebo*” – (caeruleus; turchino; blau) «синий; лазурный» (в этом значении употребляется очень широко: о цветах, о глазах, о ткани, о синеве гор, о небе). 4. *blijed* – «бледный». Кроме этих четырёх наиболее частотных, словарь фиксирует и более редкие, единичные значения: 5. *smeđ*,

crnjkast (fuscus) – “тёмный, бурый; черноватый”. 6. *crvenkast* (rid; flavus; (vinum) rubellum) – “красноватый; тёмный рубиново красный (о вине). 7. *crn* – “чёрный”. 8. в составе фразеологизма *plavi ponedeljak* (из нем. Blaumontag), т.е. *taturni ponedeljak, kad je čovjek od mnogoga pića u nedelju taturan u ponedeljak* – «в понедельник с тяжёлой головой» (ARj, X, s.23-24) [Подробнее см.: Viktor Mojsejenko, O semantici pridjeva *plāv* u hrvatskom jeziku. - In: Bibliotheca Croatica Hungariae. T.2 – Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Pečuh, 1997. s.225-227].

Приведём некоторые случаи “неправильного” словоупотребления на базе дериватов от этого хорватского цветового прилагательного: *Plavadurica – cvijet poljskog maka* – «цветок полевого мака». *Postanje nejasno, jer je onaj cvijet crven* – «происхождение неясно, т.к. (в природе) этот цветок красного цвета»; *Plavenka – bubica, koja se zove i mara. Čudno je ime “plavenka”, jer ta bubica nije plava, nego je crvena* – «насекомое (букашка), которое называется также марга. Странное название plavenka, т.к. букашка эта не синяя, а красная» (ARj, s.25, 27).

Составители двух хорватских этимологических словарей Петар Скок [Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj.II, Zagreb, 1972, s.679-680] и Алемко Глухак [Gluhak A. Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb, 1993, s.485] посвятили прилагательному *plāv* обстоятельные словарные статьи.

Чакавский хорватский: *plāvo* (*blāvi*) – „blue”; *Plavuša* – “name for a light brown cow”; *blavičas* – “bluish, light blue” [Janneke Kalsbeek, *The Čakavian Dialekt of Orbanici near Žminj in Istra*. Amsterdam – Atlanta, GA 1998, p.418, 520].

Градишчанско-хорватский: *plāv* – “plav, modar; blau” – “modar/plav kot nebo” – himmelblau; *plavenka* – “zimzelen; Immergrün”; *plavkast* – „bläulich” [Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik. Zagreb-Eisenstadt, 1991, s.448].

Болгарский: *плав* – (диал.) 1) синий, голубой; 2. синеглазый, голубоглазый [Бернштейн С.Б., Болгарско-русский словарь. М., 1968 с.376].

Македонский: *плав* – (dijal.) plav; *плавни очи* - plave oči [Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања, Т.2, Скопје, 1965, с.172].

Сербский: *плāv*, -и 1.«синий, голубой»; *затворено плавни* – «тёмно-синий»; *отворено плавни* – «голубой». 2. «светлый; бледно-жёлтый»; *плавна коса* – светлые волосы; *плавно лице* – мертвенно-бледное лицо. В дериватах от *плав-* в сербских штокавских диалектах преобладает «сине-голубой» цветовой компонент: *плавет* – лазурь, голубизна; *плаветан*, *плаветни* – 1) голубой, лазурный, 2) синий; *плавети* – синеть, становиться синим; *плавети се* – синеться, инеть; *плаветникав*, *плаветникаст* – 1) голубоватый, 2) синеватый; *плаветнило* – голубизна, лазурь, синева; *плаветнити се* – голубеть синеть, синеться; *плавило* – 1) синька, синяя краска; 2) синева; *плавити* – синеть, делать синим; *плавичаст*, *плавкаст* – синеватый, голубоватый

и др. В количественном отношении производные с цветовым компонентом «светло-жёлтый, соломенный; светлый» уступают предшествующей группе: *плавка, плавкиња, плавојка, плавуша* – блондинка. Ср. также в связи с цветовой оппозицией: *плавоок* – голубоглазый, но: *плавокос* – белокурый, светловолосяй; *плавобрк* – светлоусый.

Ст.-серб./слав.-серб.: – [[⊙Ⓜ]]{ } - caeruleus; [[⊙Ⓜ]]{ } ([[⊙Ⓜ]]{ }) - caeruleus [Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. У Биограду, 1863, с.308-309].

Словенский: *plāv* – 1) ki je svetle barve s rumenkastim odtenkom (*plavo dekle, plav bik*); 2) *moder: plavo morje, nebo; ima plave oči*; [Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, 1997, s.851]. Этимологический словарь словенского языка также даёт два значения, дифференцированных по спектральному ряду: *plav* 1) – «bel, svetel, rumen»; 2) «moder». Это второе значение *moder*- «синий» в словенском вероятно заимствовано из баварск. диал. *plau* (лит. нем. *blau* – „синий, голубой”) (Miklošič, 256) [Bezljaj F., Etimološki slovar slovenskega jezika. Tretja knjiga P-S. Dopolnila in uredila M.Snoj in M.Furlan, Ljubljana, 1995, s. 50-51].

Верх.-луж.: *plowu*; 1) блёклый; 2) бледно-жёлтый, палевый [К.К. Трофимович, Верхне-лужицко-русский словарь. Москва-Бауцен, 1974, с.174].

Ниж.-луж.: *pluwu* – те же цвет. значения, что и в верхне-луж. [А. Мука, Słownik dolnoserbbskeje řeсу а jeje narěcow I-III. Петербург, 1911-1915; Praha, 1926-1928]

Польский: *plowu (połowy)* – 1) *światło-szary, blado-żółtawy, barwy lnu* - светло-серый; бледно-жёлтый, цвета льна; 2) *spłowiaty, wyblakty* – выгоревший, поблекший; 3) *mdły, wąty, nikły* – тусклый, мутный, серый, бесцветный; 4) *brudno-rudawy* - грязно-красноватый; рыжий; 5) *zwierzyna płowa* - специфическая масть диких зверей. *Płowić* - обесцвечивать, делать блёклым. *Płowowłosy – mający włosy płowe; Płowogłów; Płowolistny; Płowuła, Płowysza* – масть коровы, *plowysz* – масть вола [Słownik języka polskiego. Pod red. А.Крыńskiego і W.Niedźwiedzkiego. Т.IV, Warszawa, 1908, s.265]. Привлекает внимание даже простое сравнение одинаковых форм кличек / названий домашних животных на *plow-/plav-* на огромных пространствах славянской языковой территории от побережья Балтики до островов Адриатического побережья (ср. примеры из чак.-хорватских диалектов).

В.Г.Кульпина в своей книге «Лингвистика цвета. Термины цвета в польском и русском языках» (Москва, 2001) рассматривает польское *plowu* преимущественно в качестве масти диких животных, констатируя, что в «Большом польско-русском словаре» Д.Гессена, Р.Стыпулы (Москва-Варшава, 1967, с.684.) *plowu* переведено как «бледно-жёлтый, палевый; цвета льна; соловый». Далее исследователь отмечает, что «... в этом польском прилагательном со всей очевидностью присутствует сема обесцвеченности, поэтому перевод прилагательного *plowu* как «белёсый»... видится

оправданным» (с.315). В этой работе в нескольких местах отмечаются специфические особенности цветовой семантики рассматриваемого слова: « В польском языке это цветоопределение служит для объединения в одну группу представителей семейства оленьих. Так, в словаре под ред. М. Шимчака [Słownik języka polskiego: w 3 t./ Pod red. M.Szymczaka. Warszawa, 1978-1981] зафиксировано словосочетание с термином цвета *łowa zwierzyzna* (на русский язык мы можем его передать как «белёсый зверь» или «палевый зверь»). Удивительно, но в польском языке группа семейства оленей выделяется на основе термина цвета *łowy* – её индикатором служит словосочетание *łowa zwierzyzna*, означающее лосей, оленей, ланей и косуль» (с.379).

В другом месте автор расширяет перечень животных, масть которых называется с помощью означенного цветоименования: "*Łowy* обладает необычайно широкой цветовой амплитудой. Ведь это и цвет волка, и одновременно цвет льва, и цвет одной из разновидностей лягушки (в русском языке эти три вида животных не могут быть помещены в одну цветовую категорию), а также цвет целого ряда представителей семейства оленей» (с.392). Далее следует вывод: «Таким образом, термин цвета *łowy* передаёт исключительно обобщённое понятие цвета, благодаря чему амплитуда охвата этим цветообозначением представителей животного мира весьма широка» (с.439).

Словацкий: В современных словацких словарях представлена только одна группа синонимичных цветовых значений: *plavý* – 1. «белокурый, светло-русый»; 2. „буланный“. Дериваты *plavko* – (разг.) „буланая лошадь“, *plavovlasý* – «светловолосый, белокурый, светло-русый». В их ряду и *plávka* – „сыроежка“ [Д.Коллар и др. Словацко-русский словарь. Москва-Братислава, 1976, с.320]. Однако шляпка сыроежки, как хорошо известно, всегда окрашена в оттенки голубовато-серого цвета разной интенсивности. Это наводит на размышления определённого плана: в словацком литературном и диалектном языке *несомненно присутствует* и второе “холодное” значение в словах с цветовым корнем *plav-*. Незученный вопрос о цветовых значениях рассматриваемой лексики в этом языке требует более углублённого рассмотрения на материале историко-этимологических словарей и диалектной лексики.

Чешский: В словарях современного чешского языка имеют место только цветовые значения тёплой части спектра: *plavý* – «бледный, светло-жёлтый; (о масти) буланный» - „tmavožlutý, popelavý“ [F.Trávníček, Slovník jazyka českého. Praha, 1952, s. 1168]. Уникальные цветовые значения представлены в 5-ти томном словаре чешского языка Й.Юнгмана. Ср.: 1. *plavý* – žlutavý, z temna žlutý, medové neb voskové barvy – *vaccinus, flavus, gilvus, helvolus, λευχός, bleichroth*. Cigla odpolu vypálená jest *plavá*. *Plavý kůn* – *bledý, pallidus*. *Plavý lev. Plavý vůl, kráva*. 2. *plavý* – **modrý, sivý, blankytný** – *himmelblau, elbus, color inter nigrum et album* – *Modrý aneb jako plavý* – *blau*.

Nebeská neb plavá – aeris. [J.Jungmann, Slovník česko-německý. T.III, Praha, 1835, s.108; далее - JU]. Производные от *plavý*: *plavka* – jméno krav od barvy plavé; *prokvětala kobila černým a bílým chlupem*; *plavek (plavko)* = *plavý vůl* [JU, III, s.107].

«Чешско-немецкий словарь» Й.Юнгмана с самого начала мыслился как словарь-тезаурус чешского языка. Его картотека составлялась и пополнялась коллективными усилиями чешских будителей, начиная с конца XVIII. В него включены также многие слова и значения слов из так наз. «библичтины» – чешского литературно-письменного языка эпохи средневековья (XV-XVII вв.). В словарной статье *plavý* ясно зафиксированы обе контрастные дефиниции со значением „светло-жёлтый“ и „сине-голубой“. К сожалению, характер словарных помет не позволяет даже приблизительно определить хронологию отмирания в чешском письменном языке и его диалектах второго „холодного“ значения (*modrý, sivý, blankytný*).

Для нас представляют интерес рассуждения двух чешских этимологов. У составителя первого чешского этимологического словаря А. Матценауэра, как и у Юнгмана, зафиксированы оба цветовых значения в чешском прилагательном *plavý*. Автор этим явно озадачен, не зная, как трактовать подобную ситуацию. Он пишет: *Plavý* – caeruleus, modrý, blankytný – «голубой, синий, небесный» – (здесь и далее перевод наш - В.М.); *plavatý* – glaucus («светло-синий, серо-голубой; зеленоватый»). Затем следует пассаж: *plavatný=námodrý není společného původu s adj. plavý* – *helvus, gilvus*; т.е. «синонимичные *plavat(n)ý* и *námodrý* не имеют общего происхождения с прилаг. *plavý* со значением *helvus* - «янтарно-жёлтый, буланый» и *gilvus* - «светло-жёлтый, янтарный; буланый») [A.Matzenauer, Cizí slova ve slovan-ských řečech. Vmno,1870, s.278]. Можно понять “смущение” исследователя, встретившего два далеко отстоящих по цветовому спектральному кругу значения в одной лексеме и не знающего, как толковать подобный феномен.

Оригинально наблюдение другого чешского этимолога Вац.Махека. В своём «Этимологическом словаре чешского и словацкого языка» он пишет о том, что прилаг. *plavý* ранее во всех индоевропейских языках означало «бледно-жёлтый, цвета спелого колоса или старости (о гриве, шерсти и т.д. ранее гнедых). Цвет этот «стыкуется с сединой, переходит в неё как раз в результате старости или зрелости». Далее следует трудно переводимое наблюдение, источник которого автором словаря не указан: «Первоначально значение этого слова не было «жёлтый», «седой» или что-то в этом роде; не было *определённого* цвета, а обозначало оно то, что точнее выражается чешским словом *vyrežnalý* – состояние перехода «буйной гнеди» или зелёной вегетации в начальный цвет соломы или половы или чего-то схожего по цвету или в желтоватый цвет кожи больного человека, отличающийся от цвета здоровой свежей кожи. Считаем, что все слова с корнем *rel-* могут означать и седой цвет как следствие старости, преклонного воз-

раста» [V.Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957, s.372]. К сожалению, для нашей темы эти интересные наблюдения всё же недостаточны, т.к. значение “синий, голубой” для чешского *plavý* В.Махеком не рассматривается.

Белорусский: *палавы* – «половый (о масти)» [Русско-белорусский словарь. М., 1953, с.466].

Украинский: *половий* – «палевый; (о масти) половый» [Українсько-російський словник. Т.4. Вид-во АН України, Київ, 1961, с.95].

Др.-русский: //o@/ и //l@/.: - “беловатый, изжелта белый; желтоватый, зрелый” [Срезневский, Т.2, стлб.949 и 1130]. Э.Бернекер также отмечает наличие цветового компонента “жёлтый” для др.-русс. @// /ç/.:, по его мнению, “побочного” [Berneker E. Slavishes etymologisches Wörterbuch. Heilderberg, 1914].

Русский: *полóвый* – «цвета половы, бледно-жёлтый» [17-ти томн. «Словарь современного русского литературного языка», т.Х, М.-Л. Изд-во АН СССР, 1960, стлб.1039]. В связи с этим русским наименованием, привлекают внимание замечания В.Даля. Наблюдательный и внимательный к деталям, он оставляет нам уникальное свидетельство наличия двух контрастных (по спектральному ряду) цветовых характеристик «сине-голубого» и «светло-жёлтого, полового» в одном русском абстрактном прилагательном-цветообозначении *голубой*, которое, по мнению некоторых исследователей, является собственно восточнославянским неологизмом эпохи средневековья [Бахилина, с.193]. Даль пишет: “... народ голубым называет то синее, то серое или тёмнодикога цвета; голубая лошадь – пепельная, мышастая, иногда даже и с желтизной; в нижегор. и др. голубым иногда народ зовёт жёлтый цвет; **замечательно, что цвета эти противоположны**“ (выделено нами -В.М.) [Даль, т.1, с.370-371; т.2, с.304]. В этой словарной статье у Даля демонстрируется древнейшая глубинная особенность индоевропейских цветоименований, отражающая слабую дифференциацию цветовых слов по спектральному ряду, наличие в одном слове двух контрастных цветовых значений.

Наталья Видмарович

**МИСТИКО-АСКЕТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ИСИХАЗМА
НАКАНУНЕ КРЕЩЕНИЯ РУСИ
(об истоках влияния на древнерусскую литературу)**

Влияние исихазма на средневековую славянскую литературу православного Востока – если его вообще и признавали! - до недавнего времени почти исключительно ограничивали второй половиной XIV – XV веками. При этом, как правило, ссылались на два обстоятельства: во-первых, на ожесточенные споры, вспыхнувшие в середине XIV века между исихастами и их противниками и, во-вторых, на начало периода второго южнославянского влияния, связанного в свою очередь с языковой реформой Евфимия Тырновского. Именно с этой реформой связывалось возникновение в литературе (вначале болгарской и сербской, а затем и русской) особого экспрессивно-эмоционального стиля, в котором, по мнению многих исследователей, нашли свое выражение черты исихазма. Другими словами, исихазм ограничивался во времени (XIV – XV) и в “пространстве” (упоминание только в контексте “плетения словес”). Так, например, Д.С.Лихачев, говоря о единстве вероисповедования и общности литературного языка для южных и восточных славян, подчеркивал связь возникновения и распространения нового стиля с “философским смыслом проникшей на Русь евфимиевской книжной реформы” (Лихачев: 84). Роль исихазма в этом процессе считается Лихачевым выдающейся, ибо он отражал возросший к началу XIV века интерес к человеческой личности к ее внутреннему миру (там же: 95). Исихазм явился в самой непосредственной связи с литературой, живописью и другими видами искусства, поскольку и литература (в первую очередь и главным образом церковно-богослужебная), и искусство отображали возросшую потребность средневекового человека к “личному общению с богом” (там же: 95). Исихастские идеи о непостижимости Бога и невыразимости его в слове “привели к развитию в литературе эмоциональности, к экспрессивности стиля” (там же: 97), а возможность приобщения к Божественной сущности через пронизывающие весь мир Божественные энергии - к многочисленным и разнообразным экспериментам со словом, способным отразить и как можно ближе выразить сущность Бога-Слова. Реформа Евфимия Тырновского, распространившаяся затем на славянские страны православного вероисповедания, опиралась на исихастские воззрения на слово: “Исихасты видели в слове сущность обозначаемого им явления, в имени божьем - самого бога. Поэтому слово, обозначающее священное явление, с точки зрения исихастов, так же священно, как и само явление,

ние. Это учение о языке и слове было распространено Евфимием и его учениками и на всю письменность" (там же: 87).¹

Однако имеется и другая точка зрения. Она отражена в работах Мулича, Грихина, а в новейшее время и Талева. Выступая против общепринятого мнения о собственно болгарских источниках "плетения словес", М. Мулич приводит ряд примеров, доказывающих существование элементов "плетения словес" в трудах русских и сербских книжников еще в XIII веке и даже ранее и тем самым отодвигает хронологические рамки "плетения словес" в прошлое, иллюстрируя и подкрепляя свою теорию многочисленными и выразительными примерами из таких сочинений как, например, *Житие св. Симеона Доментиана*, сочинения архиепископа Даниила II, а также ссылками на *Слово о законе и благодати* митрополита Илариона, *Житие Феодосия Печерского*, *Киево-Печерский Патерик* и др.).² Что же

¹ Подобная точка зрения опирается на более чем столетнюю традицию, направлявшую все исследования в этой области по общему руслу. Ее основы были заложены еще Соболевским в статье "Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV-XIV веках" (1894 г.). А затем она получила свое тщательное обоснование и развитие в трудах Лихачева, Орлова, Кожина, Гудзия, Адриановой-Перетц и др.

² В последнее время появляется все больше фактов, говорящих именно в пользу второй точки зрения, отступающей от образца Лихачева. Укажем только некоторые из них. Так, например, Дмитриев, высказываясь о роли, приписываемой южнославянским эмигрантам в деле перенесения на Русь приемов южнославянского агиографического стиля, отнюдь не расценивает *Житие митрополита Петра* Киприана, считавшееся первым русским житием, написанным в традициях второго южнославянского влияния, как образец для всех последующих произведений русской агиографии. И.Иванов доказывает, что Киприан не переводил с греческого в духе "нового стиля", а переписывал уже имевшиеся в наличии готовые "исправленные" переводы, так как процесс копирования книг начался в Болгарии еще в XIII веке (Талев: 86-87). То, что "плетение словес" следует связывать с более ранним периодом (до возникновения исихастских споров и до появления реформы Евфимия Тырновского) совсем недавно было подтверждено и новыми работами, которые заново оценивают значимость тырновской реформы. На территориальную ограниченность влияния тырновской школы указывал еще П.Сырку. Кроме того, Евфимий Тырновский, как инициатор и главный двигатель этой реформы, и Епифаний Премудрый, как наиболее выдающийся представитель "плетения словес", опиравшегося на эту реформу и новые взгляды на язык, были почти современниками. Напомним также, что некоторые ученые приписывают перу Епифания Премудрого *Слово о житии великого князя Дмитрия Ивановича*, в котором четко прослеживаются все черты и особенности "плетения словес", а кроме того житие это было написано непосредственно после кончины Дмитрия Донского (до 1400 г.), последовавшей в 1389 году, т.е. почти в одно время с созданием *Жития митрополита Петра* (около 1400-1403 гг.). Все это ставит под сомнение общепринятое положение о литературном влиянии извне, свидетельствуя скорее об одновременности некоторых литературных явлений, развившихся под воздействием скорее внутренних причин.

касается исихастских споров, разгоревшихся в византийском обществе в XIV веке, то он считает их возникшими чуть ли не случайно, только лишь благодаря тому, что Варлаам Калабрийский "поднял пыль" вокруг вопроса о природе фаворского света (ср. также Острогорский 1931: 356). В противном случае, как утверждает далее Мулич, исихазм и далее остался бы в тени, "келейным исихазмом" (ср. Прохоров 1968), не оказывая существенного влияния ни на византийское общество, ни тем более на литературу. "Ako hesihazam - рассуждает М.Мулич - "nije djelovao na bizantijsku književnost u smislu razvijanja kakvih novih stilskih kvaliteta, s pravom se možemo pitati - kako je onda on mogao u tom smislu djelovati na slavenske književnosti, pogotovu kad znamo da u slavenskim zemljama on nije izazvao ni onoga sukoba mišljenja do kojega je došlo u Bizantiji" (Mulić: 28).

Во многом сходную точку зрения отстаивает и В.А.Грихин в работе *Проблемы стиля древнерусской агиографии XIV-XV вв.* Касаясь вопроса о реформе Евфимия Тырновского, связь которой с философией исихазма он, правда, не отрицает, Грихин также ставит под сомнение влияние художественно-эстетической стороны этой реформы на дальнейшее развитие и "расцвет витиеватого экспрессивно-эмоционального стиля в литературе" (Грихин: 11), поскольку "поиски эмоциональной выразительности, стремление к экспрессии, к абстрагированию, усиление изобразительности /.../ вовсе не являлось чем-то новым, открытым Евфимием и его учениками" (там же), а получило свое широкое распространение, развитие еще в раннехристианской литературе (там же: 12). Безусловно отрицая зависимость мировоззрения агиографов от исихазма, Грихин объявляет исихазм "явлением историческим, порожденным самой действительностью Византии XIV века" (Грихин: 21). Если аскетизм, созерцательность и мистика до некоторой степени и присущи Епифанию, Цамблаку и Пахомию Логофету, то все же нельзя ставить знак равенства между исихастской деятельностью Сергия Радонежского и деятельностью исихастов-паламитов, поскольку в трудах русских книжников не было "механических заимствований из исихастских воззрений паламитского толка" (там же: 23). Стиль - в частности Епифания - характеризовался "не исихастскими воззрениями на слово, а теми особенностями художественного метода, который связан с бинарностью мышления средневекового человека и ролью авторской личности в произведении. Стремление увидеть вечное в частном, "невещественное" в вещественном отражает особенности символично-дидактического метода. Конкретная "земная" жизнь соотносится с абсолютной "духовной", в явлениях реальной жизни усматривались христианские истины в их отвлеченной теологической сущности и дидактической направленности, а сам процесс выявления этого абсолютного и вечного в конкретном и временном сопровождается повышенной авторской эмоциональностью и экспрессией" (Грихин: 19-20). В противоположность Д.С.Лихачеву одной из важнейших причин возникновения эмоционально-экспрессивного стиля в русской ли-

тературе XIV-XV вв. Грихин считает как раз историческую действительность, историческую практику, которой были чужды "замкнутость, оторванность от жизни, сознательное изгнание из ума всего того, что связано с окружающей жизнью" (там же: 22), а это, в свою очередь, по мнению ученого, доказывает закономерность отсутствия в литературе специфических исихастских черт.

Таково было место, отводившееся исихазму в его отношении к литературным (и вообще культурным) явлениям. Ограничение или даже полное отрицание влияния исихазма было связано с чересчур упрощенным подходом к нему. В настоящее же время с учетом того, что "примитивно-рационалистическое восприятие исихастского опыта стало понемногу сменяться более глубоким проникновением в сущность данного феномена" (Климков: 6), вопрос о роли исихазма в культуре, а, следовательно, и литературе Древней Руси, встал с новой остротой. Частично мы коснулись вопроса об отражении исихастского мировоззрения и практики в агиографической литературе более раннего времени – XI-XIII веков в статье "Отражение исихастских идей в создании образа святого". Рассматривая отражение исихазма в агиографической литературе раннего средневековья, мы подчеркивали, ссылаясь на современных философов – теоретиков исихазма, что проблема отрицания самого глубокого и ощутимого влияния исихастского учения не только на христианскую антропологию и догматику, на уклад жизни монашеских общин, на религиозно-богословские сочинения, но и на средневековую культуру (и литературу) в целом, заключается в том, что "вся богатейшая, живая стихия православного энергетизма лишь очень исподволь и не сразу начинала находить свое выражение в их (отцов церкви - Н.В.) писаниях" (Хоружий 1991: 10). Величайшими аскетами-пустынниками IV-VII веков были тщательно разработаны все темы, касающиеся переустройства души, но они "почти не вдаются в богословие, стремясь как можно точнее держаться живой стихии духовной практики" (там же: 25), так как по сути еще не существовало богословия, способного правильно выразить их опыт. То, что произошло в XIV веке, явилось лишь заключительной стадией, в которой ясно выкристаллизовались основные идеи исихазма, будучи изложены в трудах Григория Паламы. Практика предшествовала теории, а на основе практики Богообщения постепенно формировалось стройное учение о самоусовершенствовании человеческой природы и достижении "подобия" Богу (т.е. преподобия), причем не только в личной практике, но и во всех аспектах человеческой деятельности и творчества вообще (ср. Хоружий 1991). Необходимо обратиться к истокам исихазма, чтобы понять, что Древняя Русь с самого начала, приняв от Византии христианство, восприняла и распространила и монашество с его глубочайшим духовным опытом и практикой, культурой и традициями, оформившимися и покоившимися на особой христианской антропологии - исихазме.

Сам термин “исихазм” имеет древнее происхождение. Он встречается еще в IV веке. В переводе с греческого он означает “безмолвие”, “тишину” “одиночество”, “покой”, однако его действительное значение, обретенное им с течением времени, намного шире. Так, например, С.Хоружий определяет его как “установку и строй сознания и существования, который реально и в полноте воплощался и воплощается православными подвижниками” (Хоружий 1998: 103). Теоретический фундамент исихазма – “установку и строй сознания” - образуют прежде всего труды патристики: не случайно величайший исихаст XIV века, Григорий Палама, считая, что “не столько вводит новшества в православное богословие, сколько возвращает его к живым истокам” (Палама: 359) в полемике со своими противниками постоянно ссылаясь на труды Григория Нисского, Григория Богослова, Иоанна Златоуста, Дионисия Ареопагита. Практическая часть исихазма – “строй существования” - смыкалась по словам того же Хоружего с внешней стороной монашества, а по утверждению Мейендорфа, сущность исихазма можно было даже “отождествить с монашеством” (Хоружий 1998: 104). Слово “монах”, созданное христианами, употреблялось вначале в самом широком смысле для обозначения уединенного человека или человека, давшего обет безбрачия, а в IV веке, когда христиане в противостоянии с языческим миром усмотрели наиболее возвышенный идеал служения Богу в аскетизме, оно стало уже ограничиваться на аскетов, удалявшихся из христианской общины для борьбы с демонами - или в одиночку (отшельники, пустынные) или группами. Первым таким истинным монахом-аскетом стал уроженец Египта Антоний Великий. И хотя по свидетельству Афанасия Александрийского в Египте IV века монастыри уже были, тем не менее Антоний стал «первым ярким и принципиальным представителем пустынного жителства» (Христианство I: 94). Св. Антоний, ведя в подражание тогдашним отшельникам уединенный образ жизни, тем не менее самостоятельно создавал модель подлинного аскетизма, изучая и по крупицам собирая то, что считал он преимуществом в людях. Так, по свидетельству Афанасия Великого, в одном он наблюдал приветливость, в другом – неутомимость в молитвах, безгневие, в третьем – человеколюбие, терпение, кротость, великодушие и т.д. – “стараясь в себе одном объединить преимущества всех” (Житие: 184). Сочетая это со строжайшим воздержанием и неустанным физическим трудом, а также активной проповедью другим, он поистине “освятил монашескую отшельническую жизнь” (Христианство I: 94), побудив, таким образом, очень многих избрать иноческую жизнь, благодаря чему и заслужил название “отца монашества”. На своем примере он убедительно продемонстрировал, что не “в простом телесном удалении от мира” (Прохоров 1968: 98) состояла суть аскетизма. Ведь существовала не только необходимость оградить себя от внешнего мира и освободиться от людей случайных, далеких от возвышенных духовных идеалов. Надо было предостеречь от опасности умственного и

нравственного дичания в условиях аскетической оторванности от мира (ср. Христианство I: 94), ибо для “одинокства нужны значительные силы” (там же). Именно поэтому и на Руси строгий аскетизм и постничество переживали попеременно эпохи расцвета (XI и XIII, XV вв.) и спада (XII в.) – достаточно вспомнить описанные в Киево-Печерском Патерике искушения, которые претерпел Исаакий, будучи не подготовлен к затвору, или же Никита, затворившийся из гордыни, на что ему указывал и игумен (“не полезно тебе будучи юнымъ сидеть праздно”, КПП: 94). Аскеза, как ее понимали исихасты, являла собой “итог пройденного пути, плод зрелости и искушенного опыта. Опасно и бесполезно приступать к ней форсированно, не довершив невидимой брани, а только исполняя внешние правила” (Хоружий 1998: 104). А святой Иоанн Лествичник даже сравнивал подобного, неподготовленного к аскетизму инока, с человеком, соскочившим с корабля в море и рискующим дойти “до умоисступления” (там же: 105). Уже современник Антония Египетского и его очевидец Афанасий Александрийский, руководствуясь практикой жизни, повлиял на объединение существовавших в то время двух укладов монашества - "пустынничества" и "общежития" (Памятники 1968: 38), убедив “поставлять монашество более в благонравии”.³

С этими двумя укладами монашеской жизни, сложившимися в ранний период христианства - как полным уединением человека, так и жизнью в общине, именуемой "киновием", с централизованной властью, со строжайшей дисциплиной и выполнением монастырского устава – Древняя Русь, кстати говоря, познакомилась сразу же после крещения: ибо по свидетельству многих исследователей “особножительство, или келлиотство ..., с которого и началось монашество, перешло из Греции на Русь, где и продержалось до Феодосия” (Топоров: 701). Эти уклады оформились в две традиции, названные И.Кологривовым “социально-карикативным” и “аскетико-героическим” потоками жизни (ср. Кологривов: 52). Представителем первого стал Феодосий Печерский, который, введя в монастыре, им самим и основанном Студийский устав, организовал жизнь на основе строгого

³ Этот кажущийся парадокс, проявляющийся через сочетание пустынничества и молчаливности с одной стороны, и активной совместной жизнью в рамках монастыря, был не единственным за всю историю существования монашества. "Paradoxes have marked the history of Christian monasticism from the start. „A monk is a man who is separated from all and who is in harmony with all, (под. мною - Н.В.), as Evagrius said (*On Prayer*). Monasticism involves the paradox of how flight from the world rapidly led to felt responsibility for society, as well as the paradox of how a charismatic and anti-intellectual phenomenon grew to be a central institution for the preservation and transformation of the social and intellectual values of the late antique world. The tension between the radical aspects of monasticism and its frequently conservative role in society has been significant throughout its history" (The Encyclopedia: 10, 46).

воздержания, повиновения и непрестанного трудоположничества; а представителем второго – пещерник-аскет, получивший благословение на Афоне, и носящий, кстати, одно имя со святым Антонием Египетским – Антоний Печерский.

Сформировавшийся в раннее средневековье тип монастыря, помимо всего прочего отличался следующими признаками: уединенностью жизни, сочетавшейся с обетом целомудрия (причем для некоторых из монахов это была как бы "двойная" уединенность, поскольку монахи могли и в стенах монастыря становиться затворниками), наличием учителя, наставника, своеобразного "гуру" (ср. "старцев" в житиях), непрестанными молитвами и трудом, простотой, бедностью жизни; из этих признаков развились и три главных монашеских обета, которым исихасты придавали исключительное значение: целомудрие, послушание и нестяжание. Именно в таком виде монашество стало питательной средой для исихастских устремлений, ибо многие, не довольствуясь этим, избирали еще более строгую жизнь, становясь молчальниками, столпниками, пещерниками, пустынниками. Главным же было наличие ясно осознанной цели, состоявшей в приближении к Богу, достижении Богоподобия, глубокого общения с Богом, созидания Царства Божия внутри себя, что ясно будет сформулировано основоположником древнего исихазма в рамках монашества – Макарием Египетским. Позднее мысли о нравственном перерождении, как индивидуальном акте каждого человека, смыкающиеся с исихастскими идеями о самоусовершенствовании как ступени, ведущей к соединению с Богом, будут высказываться в трудах многих отцов церкви, таких, как Иоанна Златоуст, Григорий Нисский и многие другие.

Опыт подвижнической жизни говорил, что на вершинах мистической жизни человек с помощью Божией достигает реального преображения и превосхождения естества, а эти черты подлинно исихастской жизни проявились в сочинении Кирилла Скифопольского (VI в.) *Житие святого Иоанна, епископа и молчальника лавры преподобного Саввы*. Здесь намечены целые этапы жизни, необходимые для достижения совершенства: обязательное монашество (общежительная стадия) для преуспеяния в подвижничестве, ибо этого невозможно достичь "без постоянного бодрствования, целомудрия и смирения" (Кирилл: 179); церковная деятельность (нелишне напомнить, что почти все видные деятели исихазма занимались церковной, общественной и даже политической деятельностью, и это совершенно не противоречило положению о "созерцательности" и "безмолвии"). Достигнув сана епископа, "стал Иоанн благоугоден Богу в постах и в молитвах, святостью тела и чистотою сердца постоянно очищая свои помыслы, возносясь до всевышних высот и до познания Бога" (Кирилл: 179) - посредством, как можно предположить, "действенной веры", как это рекомендовал Афанасий Александрийский (Памятники 1968: 44), а не разума. После "видения" Иоанн удаляется в лавру, а затем в Рувийскую пустыню,

где живет в молчании (in hesychia): "в духовном созерцании в своей келье" (Кирилл: 180), вкушая "божественную сладость молчания" (там же: 181). Автор, правда, нигде не объясняет конкретно, в чем заключалась суть этого молчания, но как результат его - старец Иоанн предстает перед нами в конце жития "светел ликом, бодр душою и полон божественной благодати" (там же: 181).

Житие Кирилла Скифопольского, а также жития видных аскетов – практиков исихазма - Иоанна Златоуста, Феодора Эдесского, Феодора Студита и жития палестинских святых (особенно Саввы Освященного) оказали большое влияние на одного из первых русских агиографов – Нестора, отразившего в *Житии Феодосия Печерского* аскетический идеал исихастов, ставший догмой для русских монахов-подвижников: аскеза не в умерщвлении плоти, а в воздержании (соблюдении поста), лишении сна и постоянном телесном труде (ср. Федотов: 35-36). Модель жизни, предложенная Афанасием Александрийским, показана в *Житии* Нестора как сочетание молитвы, произносимой в уединении, с духовными благами общежительного существования. Из *Жития св. Саввы Освященного* русские и славянские книжники взяли излюбленную характеристику святого, неизменно повторяющуюся во всех житиях: "земной ангел и небесный человек", как нельзя лучше отражающую главный итог подвижнической жизни (ср. Топоров: 698).

Практическая, монашеско-аскетическая сторона исихазма тесно сплеталась с теоретической, которая служила ей опорой и обоснованием. Византийский исихазм, причем и на заре христианства, и в более позднее время, "славянский и русский исихазм, не ограничивался безмолвием и молитвой, как предполагало бы само слово, а вел к расцвету богословия и иконописи, реформированию монастырей, литургическому творчеству, к широким движениям гражданского и политического обновления" (Палама: 350).⁴ Впрочем, многие теоретики-богословы были одновременно и практиками (что делало связь теории и практики еще более тесной), каковым был Василий Кесарийский (Великий), разработавший теоретические вопросы триединства божества и составивший *Moralia* - конкретное руководство для монашеской жизни в общине, Иоанн Дамаскин - монах и автор многих философско-богословских трактатов, в числе которых и *Точное изложение православной веры*. Особенностью исихазма вообще было то,

⁴ Рассматривая роль исихазма в византийском обществе, Олег Климов называет его одухотворяющей реальной силой многих людей с учетом того, что религиозного индифферентизма тогда практически не существовало. «Исихасты учили о вовлеченности тела в жизнь духа, о вовлеченности бытовой жизни в религиозную» (Климов: 5) способствуя уненьшению зазора между намеченным идеалом жизни и повседневными бытовыми реалиями (там же). В этих словах заключена, пожалуй, наиболее полная и глубокая оценка того, что значил исихазм для средневекового человека.

что основные положения и богословия, и эстетики формировались как правило аскетами-подвижниками.

Наибольшее значение для исихастов имел, конечно же, Дионисий Ареопагит, духовный основоположник исихазма, в фундаментальных трудах которого были развиты идеи исихазма о сверхразумном и сверхчувственном познании Бога. Восприятие основ учения Ареопагита об апофатическом и катафатическом путях духовного познания Бога направили развитие восточной христианской мысли по такому пути, когда принятие и узаконивание исихастских воззрений решениями церковных соборов второй половины XIV века было по сути predetermined и почти неизбежно.

Основы исихазма, заложенные в период раннего средневековья, выкристаллизовываются в тяжелый период иконоборчества, где скрываются и зачатки будущих исихастских споров. Иконоборчество, как продолжение тринитарных и христологических споров, вылилось в отрицание познаваемости божества и утверждение возможности частичного познания божественной сущности в различных явлениях материальной жизни, в частности в искусстве. Спор о том, изображает ли икона Бога или человека, идентичный спор, познаваем ли Бог и можно ли видеть Бога при жизни, для иконопочитателей (представленных в лице патриарха Германа, а затем Иоанна Дамаскина и Феодора Студита) разрешался довольно просто: поклоняющийся иконе, поклоняется ипостаси, изображенной на ней: "Ako pak pravimo ikone Boga, tj. Gospoda i Spasitelja našega Isusa Hrista, mi ga prikazujemo onako kako je on bio vidljiv na zemlji i kretao se među ljudima, a ne tako kako ga zamišljamo u božanskoj prirodi, jer kakav izgled i kakav lik može imati bestelesna i čulima nepristupačna Reč Očeva?" (Острогорски 1969-1970: 153) Другими словами, Сын Божий, Бог-Слово (как его называл патриарх Герман, а затем и Иоанн Дамаскин), будучи и самым совершенным человеком, мог быть изображенным и во плоти, как отражение божественной сущности, то есть мог быть доступным и человеку ("От века был бесплотен ты, но час пробил-/ И плотью загустело слово божие..." (Иоанн: 278).

Столкновение иконоборцев и иконопочитателей продемонстрировало, что разница в отношении к божественной сущности и божественной энергии существовала во взглядах уже давно, но вылилась наружу не сразу, а лишь в открытом столкновении с другим мнением - так же, как и в XIV веке, в период жестоких дискуссий паламитов и варлаамитов с последовавшей затем гражданской войной! Победа иконопочитателей и ее закрепление на Константинопольском Вселенском Соборе в 843 году означала единение и укрепление Византии в период с IX-XII вв. Это результировало богатыми и разнообразными, хотя и во многом противоречивыми явлениями культурной жизни, что особенно важно отметить, ибо в это время началась христианизация Болгарии, а Русь была накануне своего крещения, и "облик" христианства в Византии во многом определил облик и рецепцию его в Киевской Руси. Отметим лишь важнейшие моменты.

Во-первых, период этот знаменателен деятельностью патриарха Фотия, по чьей инициативе в 867 году произошло первое разделение западной и восточной церквей. Уже одно это определило примат восточного христианства перед западным и переход на Русь книг со строго определенным содержанием и идейно-тематической направленностью. Фотий высказал и свое ясное отношение к античному наследию, отведя ему строго определенное место: по его мнению, произведения античных авторов "никоим образом не следует допускать их *в область эмоционального воздействия - область, которая должна принадлежать церкви*" (курсив мой - Н.В.) (Памятники 1969: 12). Христианский Восток в большей степени обращался к чувствам человека по сравнению с рационалистически ориентированным Западом.

Во-вторых, в это же самое время наступает последний, "золотой век" агиографии. Известнейший агиограф, превосходный стилист Симеон Метафраст (X в.) берется за переделку и обработку нескольких сотен житий, написанных до него, отделявая и шлифуя их язык, приспособлявая их к новым утонченным вкусам византийской публики. Он пишет и ряд новых житий, пользовавшихся впоследствии на Руси большой популярностью вследствие их высокой эмоциональности и художественности.

И, наконец, этот период отмечен деятельностью Симеона Нового Богослова (конец X-XI вв.), суммировавшего и окончательно теоретически оформившего исихастскую практику, существовавшую до него на протяжении почти 700 лет. Будучи одним из величайших мистиков средневековья, Симеон Богослов уделял большое внимание психологическим процессам мистического экстаза, который способствовал приобщению к уже упоминавшейся божественной энергии. Он первым проследил и проанализировал тот путь восхождения души к истинному божественному совершенству, который до него изобразил в аллегорических образах Иоанн Лествичник. Человек, как считал Симеон Богослов, должен быть устремлен к своему "я", к внутренней структуре своей личности в целях перерождения, освобождения своей души от греха (ср. "умная молитва" исихастов). К этому перерождению ведет суровая аскетическая жизнь (практиковавшаяся во многих монастырях Византии, особенно в Студийском монастыре), как первая ступень к восхождению по лестнице (Иоанновой "лестнице"), ведущей к единению с Богом-Словом. "Логическому абстрагированию, отвлеченному умозрительному богопознанию" (Памятники 1969: 128) здесь противопоставляется "обожение, всей личности человека, совокупности его тела, души и ума" (там же), т.е. та же самая эмоциональность, о которой говорил патриарх Фотий и которая доминировала в "сверхчувственном", "сверхразумном" познании запредельной и недоступной божественной сущности. Смысл этого обожения - одного из центральных постулатов исихазма - выразил в свое время Афанасий Великий в формуле "слово во-человечилось, чтобы мы обожились" (Гарнцев: 83). Обожение признава-

лось высшей целью человека, ибо пропагандировавшаяся в восточной христианской антропологии модель - аналогия между соединением Божественной и человеческой природы во Христе, означала соединение души и тела в человеке. Духовная и телесная природа едины, а их разнородность, по словам Максима Исповедника (VII в.), окончательно устраняется как раз в обожении человека, призванного соединить внутреннее с внешним, горнее с дольным, чтобы осуществить идеал всеобщей гармонии. Развивая учение об обожении, как одном из центральных положений исихазма, эти христианские мистики по сути готовили путь для мистиков XIV века, повторяя при этом мысли и опыт подвижников раннего периода христианства.

Григорий Палама во многом опирался на учения своих предшественников - практиков (аскетов-подвижников) и теоретиков (Ареопагита и Симеона Богослова), дав полное и всестороннее теоретическое обоснование исихазму, способствовав официальному принятию исихазма православным Собором 1351 года. Знаменитые *Гимны Божественной любви* Симеона Нового Богослова (а именно на той ступени исихазм попал на Русь и в другие славянские страны) удивительным образом перекликались с теоретическими положениями исихастов-паламитов XIV века, находя свое повседневное практическое отражение и в устройении монашеской жизни. Согласно исихастскому учению, движение человека к слиянию с Божественным началом осуществляется в несколько этапов, начинаясь с "духовно-душевного очищения, познания тварной природы и исцеления ее от страстей" (Хоружий 1991: 21). Первой ступенью, ведущей к Богообщению, была работа "сердца" - древнейшая аскетическая традиция собирания себя из хаоса и внутренней разрозненности в единую гармоничную цельность, ибо "уязвленность" божественной красотой (...) заставляет его (человека - прим. Н.В.) посвятить всего себя поискам "небесных сокровищ", "сладчайшей пищи", "неизреченных небесных красот" (Бычков 1991: 96). Потому и пустынножизненная жизнь, как об этом свидетельствуют отцы церкви, наполнена "умным наслаждением". Самособирание охватывает практически все уровни человеческого бытия - и тело, и душу, и ум. Это процесс, ведущий к преобразованию индивидуальности в личность. Творения аскетов и базирующиеся на них средневековые религиозные сочинения, отражая и описывая этот процесс, достигали редкостной точности и глубины в непосредственной передаче душевного состояния и душевных процессов. Не только искусство аскета как психолога воплощалось в передаче переменчивости и исключительной пластичности человеческой природы, отражаемой в житиях и литургических произведениях, борьбы противоречивых помыслов и страстей в человеческом сердце, греховных искушений ада и способности к высочайшим духовным взлетам. Словесное мастерство, "духовное художество" аскетической мысли, риторика, поиск и открытие адекватных форм (поэтически-эстетических гимнов, агиографий, поучений

и слов) для передачи истины, открывающейся в личном мистическом опыте - все это проявлялось в творчестве исихаста. "Хитросплетения душевных склонностей и пороков" (Хоружий 1991: 26) во взаимоотношениях человека с Богом передавались через словесные хитросплетения («плетение словес»!), подчиненные исключительно задаче отражения в слове духовного перерождения человека.

Собранный воедино, вошедший "в поле сил благодати" (там же: 45) аскет, исполняя свое жизненное предназначение, вступает в теснейшие связи с другими людьми, не замыкаясь только в себе, ибо это необходимо для достижения полноты здешнего бытия - для достижения любви. "Обаче вся сия и ина чюдодееания Божия, яже и острозрительныи оумь съзрьцовати не довлеет, любовь превьсходит. И не чудо, Богъ бо любовь именууеть се, якоже рече Иоанн Громовъ", - напишет впоследствии Стефан Лазаревич в Слове любви (Стефан: 88). "Любовь непрезримаая", "любовь нелицемерная, равно ко всем человеком" будет в центре проповеди славянских агиографов. Любовь, как и все остальные виды божественной энергии, "имеет в себе божественную силу и правду" (Прохоров 1972: 345), точно так же, как "солнечные лучи имеют одновременно и животворящую силу, и свет, и тепло" (там же), т.е. божественная энергия соединяет многочисленными нитями тварное и нетварное, мир вещественный и конечный и мир невещественный, бесконечный. Однажды сподобившись благодати "мысленного рая", человек уже не в силах удовлетворяться видимым, вещественным миром: *"когда я, возлюбленные мои отцы и братья, вспомнил о красоте непорочной любви и внезапно свет ее обрелся в моем сердце, меня объяла ее сладость, мои внешние чувства умерли, я потерял житейский разум и уже не помнил про то, что меня окружало"* (Симеон 1969а : 131). Ценой молитв и бдений в келье "целодневно, целонощно" и предавания "умной молитве", "ценой трудов великих/ Углубясь в себя" человек в состоянии достигнуть высшего божественного дара - слиться с "Безначальным, Бесконечным, / И Нетварным, и Незримым" (Симеон 1969б: 129-131) - смысл которого "непостижим, слава недосягаема, намерения неизъяснимы" (Симеон 1969а: 131).

Таков был идеал, предложенный русскому монашеству, и в таком виде аскетическая практика была перенесена на Русь, чтобы пустить там свои глубокие корни. Русские подвижники не занимались теоретическими разработками – первая работа, отражающая исихастские идеи *Послание Василия Новгородского Феодору Тверскому о рае*, появится лишь в XIV в. Еще позже явится и Нил Сорский, и его работы. Исихазм некоторым образом повторит почти тот же путь развития, какой он прошел и в Византии – от практики к теории. Поэтому вопрос о всеохватывающем и безусловно глубочайшем влиянии исихазма на средневековую литературу еще ждет своих исследователей.

Литература

- Афанасий Александрийский "Жизнь и учение праведного отца нашего Антония" - В: Памятники византийской литературы IV-IX веков. "Наука". Москва 1968, стр. 39-44.
- Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. "Путь к истине". Киев 1991.
- Видмарович Н. "Отражение исихастских идей в создании образа святого (На материале древнерусской агиографии)" – В: Palaeobulgarica – Старобългаристика. Българска Академия на науките. Кирило-Методиевски научен център. София 1998, стр. 51-66.
- Гарнцев М.А. "Антропология в византийской мысли: к характеристике концептуальной парадигмы". - В: ЛОГОС. Философско-литературный журнал. Москва 1991, выпуск 1, стр. 82-86.
- Грихин В.А. Творчество Епифания Премудрого и его место в древнерусской культуре конца XIV - начала XV в. (автореферат диссертации на соискание уч. степени канд. филол. наук). Изд. Московского университета. Москва 1974.
- Дионисий Ареопагит. О божественных именах. О мистическом богословии. "Глаголь". Санкт-Петербург 1994.
- Дмитриев Л.А. "Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV-XV вв.). - В: Труды отдела древнерусской литературы. XIX. "Наука". Ленинград 1963, стр. 215-254.
- Житие преподобного отца нашего Антония, описанное святым Афанасием в послании к инокам, пребывающим в чужих странах. – В: Святитель Афанасий Великий. Творения в 4-х томах. Том III. – М.: Спасо Преображенский Валаамский монастырь, 1994. стр. 178 – 251.
- Иоанн Дамаскин "Ямбический канон на Рождество Христово". - В: Памятники византийской литературы IV-IX веков. "Наука". Москва 1968, стр. 278-279.
- Киево-Печерский Патерик. "Лыбидь". Киев 1991. (КПП)
- Кирилл Скифопольский. "Житие святого Иоанна, епископа и молчальника лавры преподобного Саввы". - В: Памятники византийской литературы IV-IX веков. "Наука". Москва 1968, стр. 178-181.
- Климков О. Опыт безмолвия. Человек в мирозерцании византийских исихастов. Алетейя, 2001. – 285 с. Византийская библиотека.
- Кологривов Иоанн (иеромонах). Очерки по истории Русской Святости. Изд. "Жизнь с Богом". Брюссель 1961.
- Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков. "Наука". Ленинград 1973.
- Макарий Египетский. Духовные беседы. Свято-Троицкая Сергиева лавра 1994.
- Mulić M. Srpski izvori "pletinja sloves". (докторская диссертация) Zagreb 1963.
- Острогорский Г.А. "Афонские исихасты и их противники". - В: Записки русского научного института в Белграде. Выпуск 5. Белград 1931, стр. 349-370.
- Острогорски Георгије Г. "О верованима и схватанима Византинаца" - В: Сабрана дела. Уредник Живорад Стојковић. Просвета. Београд 1969-1970. кн. 5.
- Палама Григорий. Триады в защиту священно-безмолвствующих. "Канон". Москва 1995.
- Памятники византийской литературы IV-IX веков. "Наука". Москва 1968.

- Памятники византийской литературы IX-XIV веков. "Наука". Москва 1969.
- Прохоров Г.М. "Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в." - В: Труды отдела древнерусской литературы. XXIII. "Наука". Ленинград 1968, стр. 86-108.
- Прохоров Г.М. "Прение Григория Паламы "с хионы и турки" и проблема "жидовская мудрствующих". В: Труды отдела древнерусской литературы. XXVII. "Наука". Ленинград 1972, стр. 329-369.
- Св. Јован Лествичник Лествица. Sfairos. Београд 1988.
- Симеон Новый Богослов. "Поучение 1". - В: Памятники византийской литературы IX-XIV веков. "Наука". Москва 1969, стр. 131-132.
- Симеон Новый Богослов. "Из Гимнов Божественной любви" N 17. - В: Памятники византийской литературы IX-XIV веков. "Наука". Москва 1969, стр. 129-131.
- Симеон Новый Богослов. Творения. Свято-Троицкая Сергиева Лавра. Москва 1993. Т.1-3.
- Стефан Лазаревич "Слово љубве" - Ђорђе Трифуновић- В: Примери из старе српске књижевности. Слово љубве. Београд 1975, стр. 87-89.
- Сырку П. Очерки изъ истории литературных сношений болгаръ и сербовъ в XIV-XVII векахъ. Типография Императорской Академии Наук. Санктпетербург 1901.
- Talev I. Some problems of the second south slavic influence in Russia. Verlag Otto Sagner. Munchen 1973.
- The Encyclopedia of Religion. Vol. 1-16. Editor in chief Mircea Eliade. Macmillan Publishing Company. New York. Collier Macmillan Publishers. London 1986. Vol 10.
- Топоров В.Н. Святость и святые в русской духовной культуре. Том I. «Гнозис». Москва, 1995.
- Федотов Г.П. Святые Древней Руси (X-XVII ст.). Нью-Йорк 1959.
- Хоружий С.С. Диптих безмолвия. Центр психологии и психотерапии. Москва 1991.
- Хоружий С. К феноменологии аскезы. Издательство гуманитарной литературы. Москва 1998.
- Христианство. Энциклопедический словарь в 3 томах. Гл. ред. СС.Аверинцев. Научное издательство «Большая Российская энциклопедия. Москва, 1993-1995.

Sažetak

Hesihazam je religijsko-mistično učenje koje se formiralo u ranokršćansko doba i do nedavnog vremena bilo je predmet proučavanja isključivo bogoslova i filozofa. Njegov utjecaj na kulturu i književnost slavenskog srednjovjekovlja ili su posve negirali ili ograničavali XIV.-XV. st. Razmatrajući postupno formiranje hesihastičke prakse i teorije autor nastoji dokazati da je hesihazam bio dostupan srednjovjekovnoj Rusiji odmah nakon pokršćavanja te je u tom smislu njegov utjecaj na srednjovjekovnu književnost bio neizbježan i neprijeporan.

К ПРОБЛЕМЕ ТОЖДЕСТВА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ В ГЛАГОЛАХ ВИДОВОЙ ПАРЫ

1. Понятие видовой пары следует считать основной единицей славянской аспектологии. Когда мы пользуемся языком, при замене глагола одного вида глаголом другого вида в зависимости от определенных правил или от коммуникативной установки мы пользуемся, на самом деле, видовыми парами. На данной субституции основывается употребление видов в речи. Поэтому при обучении нерусских студентов правильному употреблению видов, пониманию различий между членами пары, сначала необходимо уяснить себе суть видовой парности. Когда мы имеем дело с сопоставительным изучением славянского вида и соответствующего ему семантического явления в каком-либо неславянском языке, то, на самом деле, в центре внимания стоят функциональные эквиваленты членов видовой пары. Правильно замечает М. Ю. Черткова, что "видовая пара является не просто центральным понятием в аспектологии, видовая пара – это единица измерения вида в целом" [Черткова 1996: 110].

Видовую парность (соотносительность) справедливо считают не только одним из основных понятий славянской аспектологии, но, в силу высокой степени грамматикализации процесса имперфективации (отчасти и перфективации), и "исключительным свойством" славянского глагола. Согласно сказанному, понятие видовой пары достаточно точно и единообразно дефинируется в научной литературе: общим и наиболее существенным элементом в имеющихся определениях является то, что **объединенные в пару глаголы не различаются лексическим значением, их отличие заключается лишь в значении вида** (т. е. в наличии/отсутствии признаков целостности и ограниченности пределом действия). Протицируем определение некоторых авторов:

Видовая пара является высшей грамматической абстракцией, при которой различие соотносительных пар заключается только в противоположности видов при абсолютной лексической тождественности разных глаголов" [Авилова 1959: 21]. "Видовую пару составляют образования противоположных видов, тождественные по лексическому значению" [Бондарко–Буланин 1967: 36]. "Видовая пара – это пара лексически тождественных глаголов сов. и несов. вида, различающихся между собой только грамматической семантикой вида" [Русская грамматика 1980: 583 – автор раздела о видах: Н.С. Авилова]. "Видовую пару образуют две соотносительные формы одного и того же глагола, совпадающие лексически и имеющие разные видовые значения" [Тихонов 1998: 10]. "Два глагола, различающиеся видом и совпадающие по лексическому значению, называются видовой парой" [Камынина 1999: 158].

1.1. При лексической тождественности видовых коррелятов – как видно, в частности, из представленной иллюстрации – спорным является лишь вопрос о том, толкуется ли понятие видовой пары в рамках словообразования или словоизменения. Функциональным (синтаксическим) критерием лексической тождественности принято считать возможность определенных видовых субституций, а именно те операции, когда дается положительный результат (т. е. сохраняется лексическое тождество) на перенос глагола СВ из плана прошедшего времени в план настоящего исторического или в план многократности. Поскольку один из аспектов изучения видовой соотносительности – это по существу именно изучение лексической тождественности двух глаголов, противоположных по виду, причем тождество лексических значений внутри видовой пары считается аксиомой, можно было бы ожидать, что в этой области спорные вопросы аспектологии уже давно решены. На самом деле, однако, проблема видовой парности остается спорным и неполностью решенным вопросом аспектологии. Окончательное решение этой проблемы затрудняют, в частности, следующие факторы:

а) видовые корреляции семантически разнородны, они распадаются на разные классы (что, конечно, может повлечь за собой и функциональные последствия относительно актуализации отдельных частных значений);

б) объективно доказать абсолютное лексическое тождество в оппозиции противоположных по виду глаголов оказывается не всегда просто, прежде всего относительно пар, возникших в процессе так называемой "чистовидовой" перфективации, в которой могут участвовать многочисленные приставки (по А. Н. Тихонову 16 таких приставок! – см. [Тихонов 1998: 36–136]), носящие избирательный семантический характер по отношению к глагольной основе и создающие, на наш взгляд, не в каждом случае одинаковую семантическую близость соотносительных глаголов (особенно, когда глагол в одном значении может перфективироваться двумя или несколькими приставками, как, напр., *злиться – разлиться / обозлиться / озлиться*);

в) несмотря на подтверждение лексической тождественности членов видовой пары (посредством принятых для этой цели операций – теста на настоящее историческое и на многократность), не легко усмотреть, что лексическое тождество сохраняется (не нарушается) также при "антонимии видов", т. е. при противопоставлении их "центральных значений" (выражения в кавычках – термины Ю. С. Маслова [Маслов 1984: 72–78]): процессного значения НСВ и конкретно-фактического значения СВ. Особенно серьезные сомнения возникают в оппозициях типа *умирает / умирал ↔ умер, загорает / загорал ↔ загорел*, <соперник> *выигрывает / выигрывал ↔ выиграл, догоняет / догонял ↔ догнал, поступал <в университет> ↔ поступил* и т. п., когда противоположные виды обозначают явно разные

факты действительности и, соответственно, в языках, не имеющих чисто видовых пар, они передаются другими словами. Мы остановимся именно на этом типе видového противопоставления.

2. В свете такого рода семантического противопоставления лексическое тождество членов видовой пары можно понимать только таким образом, что семантический потенциал глагола НСВ, помимо выражения процесса, позволяет обозначать и то же событие, которое обозначено глаголом СВ. Как уже было указано, это может быть либо в плане настоящего исторического (при замещении формы прош. времени СВ – *умер* = *умирает*), либо в плане многократности как раздельной множественности действия (при итерации однократного действия СВ – *догнал* = *догонял*). Такое решение проблемы тождества лексических значений является общепринятым.

2.1. С другой стороны, однако, весьма естественным представляется и другое решение данной проблемы: процессное значение НСВ должно быть выведено из той лексической тождественности, которую принято приписывать коррелятам видовой пары в целом. Согласно такому пониманию, в процессе *умирает* выражается другое **лексическое** значение, чем в действии *умер*. Так же не только видовым, но и лексическим значением различаются, *загорал* и *загорел*, *выигрывал* и *выиграл*, *догонял* и *догнал*, *поступал* и *поступил*, если НСВ выражает процесс или состояние. Поэтому закономерно, что данные процессы (НСВ) и соответствующие им события (СВ) в языках без грамматической категории вида передаются глаголами (иногда глагольными синтагмами), выражающими явно разные лексические значения (ср. в венг. яз.: *haldoklik–meghal*, *napozik–lesül [leég]*, *nyerésre áll [vezet]* – (*meg*)*nyer*, *üldöz–utólér*), и это надо считать само собой разумеющимся, ведь мы имеем дело с разнореферентными фактами. Однако, если принять тот тезис, что данные противопоставления основаны на разных лексических значениях и в русском языке, и если быть последовательным, то логично распространить это положение на все случаи "антонимии видов", т. е. на сильное противопоставление СВ и НСВ, в котором НСВ выражает актуально-длительное действие. Принципиально другие предельные пары (как *тонуть–утонуть*, *решать–решить* и др.) также не отличаются от пар типа *умирать–умереть*. В каждом таком соотношении НСВ обозначает постепенное приближение "к критической точке" и СВ – достижение этой точки, т. е. возникновение новой ситуации. Просто в соответствии с лексическим значением глагольной основы, данное изменение воспринимается неодинаково: *он умирает* / *умирал* – 'он (был) при смерти', т. е. 'в процессе изменения субъект еще жив' и *умер* – 'в момент завершения данного изменения субъект не жив', значит процесс *умирает* ведет к тому итоговому состоянию (изменению ситуации), которое называется смертью – и это кажется более существенным семантическим различием (изменением), чем, скажем, противопоставление *переписывает* / *переписывал* и *переписал*, хотя и в этом случае к достижению внутреннего предела действия

приводит такой же тендентивный процесс, который по сущности своей грамматической характеристики не отличается от процесса, выражаемого глаголом *умирать*.

Как было показано, согласно такой интерпретации, лексическое тождество глаголов видовой пары не относится к одному из основных семантических противопоставлений НСВ и СВ, тождественность как будто охватывает лишь ту сферу содержания видов, которая имеет интерпретационную функцию (а не отражательную), и которую можно характеризовать как привативную оппозицию.

2.2. Однако, если исключить из лексической тождественности "антонимию видов", т. е. противопоставление их "центральных значений" (процесса и конкретного факта), то надо заметить, что данная концепция не согласуется с распространенной в аспектологии дефиницией (указанной выше), а именно с тем, что лексическое тождество сохраняется тогда, когда глаголы различаются лишь наличием или отсутствием признаков целостности и ограниченности пределом. Формы *умирал* (как процесс) и *умер* (как конкретный факт) в конечном счете различаются этими признаками. При таком понимании семантического тождества глаголов видовой пары, т. е. в тех случаях, когда "антонимия видов" выводится за пределы лексической тождественности, целесообразно дефинировать понятие видовой пары по-другому: видовая пара это такое противопоставление глаголов разного вида, в котором лексическое тождество коррелятов проявляется в том, что глагол НСВ также способен выражать событийное значение (характерное для глагола СВ) – в позициях настоящего исторического и многократности. Если пара отвечает этому требованию, то она называется чистовидовой или тривиальной.

3. Так или иначе, требование лексической тождественности подчеркивается в любой дефиниции видовой пары, и это значит, что в качестве соотносительных глаголов должны были бы признаваться одни и те же противопоставления. Однако известно, что в разных словарях (в толковых и двуязычных) при подаче видовых пар нет полного единства. Более того, узкое и широкое понимание понятия видовой пары существует и в аспектологии, в концепции некоторых авторов оно основывается на принципиальном различии приставочных пар (возникших при перфективации) и суффиксальных пар (образованных путем имперфективации), так как в этих двух видообразующих процессах в целом обнаруживается разная степень грамматичности (см. подробнее [Ясаи 1997]). Такой дифференцированный подход к видообразованию имеет уже давнюю традицию, причем акценты касательно статуса приставочной пары могут быть разными. В последнее время, на функционально-семантическом основании, наблюдается тенденция к признанию приставочной пары в качестве чисто видовой, а именно к тому, что семантический критерий выделения пар должен применяться независимо от формального [Гловинская 1982: 33; она же 1999: 246]. Более

того, в круг приставочных пар иногда включаются и противопоставления по делимитативному способу действия типа *гулять–погулять* [Булыгина 1983: 82–83]. В отдельных работах встречается и крайне широкое понимание данного понятия, объединяющее в пару (на основании функционирования глагола НСВ по отношению к глаголу СВ в определенных контекстах) такие глаголы как, например, *идти* и *пойти*, *искать* и *найти*, *продолжаться* и *продлиться* [Черткова 1995: 120]. Можно предположить, что расширению понятия видовой пары способствовало и отвержение многими языковедами видообразования как словоизменительного типа. Семантически проблематичные корреляции имеются и среди пар суффиксального типа. Рассмотрим некоторые из них.

3.1. Особое место занимают в системе видовой соотносительности, по отношению к центру и периферии суффиксальные образования типа *прыгать–прыгнуть*, т. е. противопоставления по мультипликативности и семельфактивности действия. Парность этих глаголов является в аспектологии спорным вопросом. Если исходить из того, что различие 'мультипликативное действие' (множество актов) – 'семельфактивное действие' (один единичный акт) это различие в способах глагольного действия, то данные глаголы не составляют видовой пары, по крайней мере не чисто видовую. Следовательно, с этой точки зрения данное противопоставление (как видовое) могло бы принадлежать лишь к периферийной сфере соотносительности или оно вообще не должно было бы считаться парой. В этом отношении мы занимаем несколько другую позицию и обратим внимание на следующие факты:

Функционирование глаголов *прыгать* и *прыгнуть* максимально удовлетворяет общепринятому критерию Ю. С. Маслова (ср. семантическое соответствие фраз *Каскадер выбежал на балкон и прыгнул вниз* → *Каскадер выбегает на балкон и прыгает вниз*, а также *Каскадер каждый раз выбегал на балкон и прыгал вниз*), значит, глаголом НСВ может передаваться то же событие (как одноактное действие), что и глаголом СВ, семельфактивом *прыгнуть*. Более того, *прыгать* может выступать в немультимпликативном значении и в других контекстах, характерных для употребления парного глагола НСВ – так, в общефактическом значении и в повелительном наклонении. Представим себе ситуацию тренировки или урока физкультуры, где ребята один за другим выполняют прыжок в высоту. В такой ситуации могут прозвучать такие фразы, как, напр. *Кто еще не прыгал? Ты уже прыгал? Еще не прыгал? Прыгай! Подожди, не прыгай!* – и в них имеется в виду не монотемпоральное повторение одного акта действия, т. е. глагол (называемый мультипликативом) здесь употребляется не в мультипликативном значении. Обратим внимание и на то, что в семантических отношениях *прыгать–прыгнуть*, *толкать–толкнуть* обнаруживается и такой лексико-семантический вариант, в котором один акт (взятый именно отдельно из серии мультипликативных актов) может изображаться в

фазе своего осуществления как процесс. Это тогда, когда выполняются сложные движения разных видов спорта, которые могут быть джасимся, которые могут протекать в момент наблюдения. Дело в том, что прыжок (в высоту, в длину, по фигурному катанию, на лыжах и т.п.) в употреблении языка спорта равняется не моменту, а некоторой длительности: данное движение включает в себя не только момент отталкивания, но и фазу полета и приземление. Также в случае другого вида спорта, при толкании ядра выполнение данного упражнения состоит из нескольких фаз, изображаемых в качестве процесса.

Приведенные выше аргументы говорят в пользу того, чтобы приблизить данный тип корреляции к чистым (тривиальным) парам в иерархии соотносительности. С другой стороны, если в данной корреляции мы видим не больше, чем противопоставление мультипликативного и семельфактивного глаголов (т.е. глаголов с неодинаковым лексическим значением), если ограничиться лишь этой семантической стороной оппозиции, то корреляции *прыгать–прыгнуть*, *толкать–толкнуть* действительно обособляются, отесняясь на периферию видовой парности. Однако с такой точкой зрения, на основе приведенных выше аргументов, трудно согласиться.

3.2. Относительно видовых пар, образованных суффиксом *-ну-*, сомнения могут возникать в чистой соотносительности (в лексической тождественности коррелятов) и в связи с корреляцией *отдыхать–отдохнуть*. Операции с субституцией глагола СВ глаголом НСВ, применимые для подтверждения семантического тождества данных глаголов в этом случае зачастую ведут к негативному результату: *отдыхать* выражает только процесс, действие *он отдыхает* или *он отдыхал* не может быть тем событием, которое обозначено формой СВ *он отдохнул* – ни в плане настоящего исторического, ни в плане многократности. Исключением может быть, если глагол употребляется в конструкции "за + темпоральный винительный падеж" с оценочным сочетанием типа *как следует*, *как надо*, хотя, как показывают данные нашего тестирования, по мнению некоторых русских информантов трансформы НСВ и в этом случае не удовлетворяют безупречности: *За два дня он отдохнул как следует* → *За два дня он отдыхает как следует* → *Он каждый раз отдыхал за два дня как следует*. Во всех других контекстуальных условиях данные глаголы заменяются согласно тому, как заменяются корреляты видовой пары.

4. Известно, что большинство русских лингвистов предлагает считать вид грамматической категорией. Споры в этом отношении ведутся относительно типа этой категории – является ли она словоизменительной, классификационной или промежуточной? В связи с изложенным выше, мы хотим сослаться на замечания В. А. Федосова, последовательно утверждающего, что "глагольный вид, рассматриваемый в учебном плане – это не грамматическая, а по меньшей мере лексико-грамматическая категория.

Преподавать же его надо как лексическую категорию" [Федосов 1977: 136]. Думается, что в педагогических грамматиках (особенно в иностранной среде) на основе нашего доклада точка зрения Федосова может быть поддержана.

Литература

- Авилова Н. С. 1959 – О категории вида в современном русском языке // РЯНШ № 4, 21–26.
- Бондарко А. В., Буланин Л. Л. 1967 – Русский глагол. Ленинград: Просвещение.
- Булыгина Т. В. 1983 – Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. Москва: Наука, 20–39.
- Гловинская М. Я. 1982 – К понятию чисто видовой пары. *Проблемы структурной лингвистики*. (Отв. ред.: Т. П. Григорьев) Москва, 24–34.
- Гловинская М. Я. 1999 – Аспектуальные корреляции на периферии видовой системы // *Die grammatischen Korrelationen. Grazer Linguistische Slawistentage (GraLiS–1999)*, 4–6. November 1999, Ed.: В. Тошović. Graz: Institut für Slawistik, Karl-Franzens-Universität, 245–256.
- Камынина А. А. 1999 – Современный русский язык. Морфология. Изд-во Московского ун-та.
- Маслов Ю. С. 1984 – Очерки по аспектологии. Изд-во Ленинградского ун-та.
- Русская грамматика 1980 – Том 1, под ред. Н. Ю. Шведовой, Москва: Наука.
- Тихонов А. 1998 – Русский глагол (Проблемы теории и лексикографирования). Москва: Academia.
- Федосов В. А. 1997 – Венгерско-русские языковые контакты. Nyíregyháza: Besznyeű Gyűgyű Könyvkiadó.
- Черткова М. Ю. 1995 – Вид глагола как словоизменительная категория в концепции В. В. Виноградова // Международная юбилейная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения акад. В. В. Виноградова. Сб. тезисов докладов, Москва, 119–120.
- Черткова М. Ю. 1996 – Грамматическая категория вида в современном русском языке. Изд-во Московского ун-та.
- Ясаи Л. 1997 – О принципах выделения видовой пары в русском языке // Вопросы языкознания № 4, 70–84.

РУССКИЙ АНЕКДОТ КАК ПРЕЦЕДЕНТНЫЙ ТЕКСТ

Национальный юмор в виде «смеховой традиции народа» является неотъемлемым компонентом культуры языкового коллектива. Видное место в этой смеховой традиции занимает анекдот, юмористический фольклорный микротекст, хорошо известный носителям данного языка и культуры. В результате либерализации русского дискурса, подобно пословицам, поговоркам и крылатым выражениям, анекдот и/или его фрагменты стали широко употребляться не только в устном, но и письменном общении, не только в интимном разговоре, но и в литературных произведениях, а также в различных каналах масс-медиа (см. Лендваи 2001).

Многослойная идиоматичность и прецедентность общественного дискурса, вызванная либерализацией языка, привела к необходимости в «кодопроницательных получателях текста», каковыми являются носители русского языка и культуры со средним или высшим образованием, постоянно проживающие в России, и каковыми иностранные студенты-русисты старших курсов могут стать лишь в результате специальной прагмалингвистической (лингвострановедческой) подготовки, в целях которой и проводятся настоящие исследования.

1. Прецедентный текст (ПТ) и русский анекдот

ПТ представляет собой «текст, хорошо известный широкому окружению данной [языковой] личности, включая ее предшественников и современников» (Караулов Ю.Н., цит по Костомаров, Бурвикова 1996, 297). Вслед за В.Г. Костомаровым и Н.Д. Бурвиковой «мы рассматриваем прецедентный текст как вершину пирамиды. За каждым прецедентным текстом – в корпусе пирамиды – обнаруживается исходный текст или ситуация, описание которой также являет собой текст. Вершина пирамиды – свернутый текст, ставший принадлежностью языковой системы. Свернутый (или прецедентный) текст – единица осмысления человеческих жизненных ценностей сквозь призму языка с помощью культурной памяти. Значение такой единицы есть репрезентация какого-либо культурно значимого текста» (Костомаров, Бурвикова 1996, 297).

В русском общественном дискурсе последней трети XX века выделяются два монолога, «полемизирующие» между собой. Первым, основным монологом рассматривается поток высказываний масс-медиа, управляемых органами государственной власти. Автора данного потока речи назовем первым говорящим (Г1). Поток же речи неизвестного автора (русской анекдотосистемы) назовем вторым говорящим (Г2). Спор между Г1 и Г2

носит односторонний характер, поскольку Г1 порождает непрерывный монолог, не осознавая или игнорируя присутствие речевые произведения Г2. Г2, в свою очередь, ставит первостепенной своей целью опровержение высказываний Г1, а через посредство этого опровержения – высмеивание, пародию, дискредитацию самого Г1.

Вышеупомянутые два потока повествования, порождаются ради воздействия на слушающего (читателя). Не вызывает сомнений, что перлокутивные воздействия двух говорящих в аксиологическом плане носят диаметрально противоположный характер: Г1 утверждает что-то, а Г2 – отрицает это утверждение. О сущности данной ситуации Михаил Мишин говорит: «А допустим, имеет перед собой некий народ окружающую действительность, и, допустим, не нравится она ему. Теория такое допускает. А у этого, допустим, народа есть чувство юмора. Теория и это допускает. И вот, когда с помощью помянутого чувства юмора народ переваривает эту поганую действительность, то на выходе получается побочный, а иногда и конечный продукт. Каковой продукт большие ученые типа меня называют политическим анекдотом» (Мишин 2002, 25).

В роли слушающего (читателя) выступает тот же «некий народ», который под влиянием саркастических опровержений Г2 становится сторонником неизвестного автора русского анекдота. В таком полудиалогическом дискурсе прецедентными текстами становятся эмблематические высказывания как Г1, так и Г2, ср. ленинскую формулу *Коммунизм – это есть советская власть плюс электрификация всей страны*. (Фелицына, Прохоров 1988: 196) и «анекдоты-контрформулы» – *Что такое электрификация всей страны? – Это коммунизм минус советская власть*. (СПА 1993: 4); *Советская власть = коммунизм минус электрификация* (Борев 1996: 16); – *Как изменили ленинскую формулу коммунизма в начале 60-х годов? – Коммунизм – это советская власть плюс кукуризация всей страны* (там же).

Г2 непосредственно пародирует не предмет речи, а неверные суждения Г1. В целях девальвации речевых произведений Г1, а также восстановления истины, Г2 выступает как фальсификатор фальсификаций Г1. В силу этого диаметрально противоположные высказывания вступают в отношение тезиса (утверждения) - антитезиса (опровержения). Тезис реализуется в одеянии языковой нормы, а антитезис – в маске языковой антинормы. Итак, политика и анекдот представляют как бы полюса дуальной оппозиции. Политический анекдот, таким образом, – это оружие народного смеха против государственной серьезности.

2. Процесс становления ПТ

Высмеивая явления действительности, анекдот выполняет отражательную функцию. Благодаря этой функции и своей известности, анекдот, как «вершина пирамиды» выполняет роль прецедентного текста, способ-

ного вызвать ассоциации с другими прецедентными текстами (в том числе и визуальными) и фактами данной культуры. В качестве дополнительной иллюстрации сошлемся на серию анекдотов о Чапаеве.

„Излюбленный герой анекдотов – Василий Иванович Чапаев, герой гражданской войны, известный по книге Фурманова (которую наиболее усердные учителя заставляли читать в школе), но гораздо больше по кинофильму „Чапаев”. Этот фильм, снятый еще до войны, с прекрасным актером Бабочкиным в главной роли стал киноклассикой, он постоянно демонстрировался по телевидению, отмечался даже его юбилей, что, по-видимому, и стало толчком к созданию анекдотов. Официозной героизации Чапаева как смелого, талантливого народного полководца в анекдоте противостоит его пародийно-сниженный образ. Сюжеты анекдотов разнообразны, в их основе часто лежит игра слов, тем не менее, в них создается некоторый общий образ главного персонажа – Василия Иваныча – и его ординарца и младшего товарища Петьки (иногда к ним присоединяется еще и женский персонаж Анка-пулеметчица). Главное в них – наивность и непосредственное восприятие действительности. Юмор часто основан на том, что эти персонажи буквально понимают некоторые слова или фразы, часто подменяя их абстрактное значение бытовым и конкретным или переосмысливая их по принципу „народной этимологии”. Наивность проявляется и в незнакомстве с цивилизацией. Заимствуя из повести Фурманова и кинофильма образ „народного героя”, анекдот травестирует его, сохраняя некоторые его черты. Изображенный в кино революционный энтузиазм заменяется вполне реальными человеческими страстями и пристрастиями – к картам, к выпивке и закуске. (...) Анекдоты такого рода имеют и лингвистический аспект: носители языка обращают внимание на языковую форму, в частности, на многозначность и омонимию слов, актуализируя и обыгрывая эти свойства языка. (...) Популярность анекдотов о Чапаеве была вызвана и образами героев, симпатичных своей наивностью и, конечно же, в своих пороках более человеческих, чем героизированные образы кинофильма. Кроме того, доставляло удовольствие развенчание официальной героизации этих персонажей и соответствующих событий. Эти анекдоты в какой-то степени относятся к культуре протеста” (Найдич 1995: 141-147).

3. Анекдот в литературном произведении

В веселой компании анекдоты часто рассказываются группами и сериями. В таком потоке речи рассказчики стараются рассказывать новые для слушающих анекдоты, хотя попадают и известные анекдоты, иногда носящие уничижительное название «анекдоты с бородой». Примечательно, что в серьезном способе общения именно заранее известный, прецедентный анекдот или его фрагменты могут выступать в роли подвижного «текста в тексте» (Курганов 1997, 8), см. анекдот о бровях Брежнева и литера-

турную ссылку на него: – *Что такое брови Брежнева? – Это усы Сталина на более высоком уровне.*

«Еще в молодости Макарецов стал славен тем, что умел выделить в человеке основную примету, и он не раз слышал, как эта кличка прилипала к владельцу. Именно Игорь назвал будущего сменщика Хрущева человеком с густыми бровями, и эта примета пошла потом гулять, родив известный анекдот о сталинских усах на более высоком уровне.» (Юрий Дружников 1999 34-35).

По мотивам наиболее известных серий анекдотов можно написать и целый роман. Примером сказанного может послужить юмористический роман А.В. Маркина «Василий Иванович в тылу врага и на фронте любви» (1995), построенный на базе серии анекдотов о Чапаеве, см. прецедентный анекдот:

Как произошел штурм Зимнего дворца в 17-м году? В Смольном раздался телефонный звонок: – Алло! Смольный? – Смольный, – ответили с другого конца. – У вас пиво есть? – Нет. – А где есть? – В Зимнем есть. – Ур-ра!

Используя прецедентный характер анекдотов о Чапаеве, данный роман мобилизует живые фрагменты общественной памяти, связанные с романом «Чапаев», одноименным кинофильмом, а также событиями гражданской войны 1918-20 гг. Таким образом роман Маркина использует цепочку прецедентных текстов, составленную по модели «фрагмент действительности → роман-1 → кинофильм → серия анекдотов → роман-2. Для адекватного восприятия любого звена данной цепочки, например, романа-2, в компетенции адресата – в роли фоновых знаний – непременно должны фигурировать все предыдущие звенья. Приведем фрагмент из романа А.В. Маркина:

– Алло! Алло! – долго орал в трубку. – Смольный? – Смольный, – скромно ответил Ленин. – У вас пиво есть? – спросила трубка. – Нет, – ответил Владимир Ильич (...). – А где есть? – не унималась трубка. – В Зимнем есть, – пошутил Ильич. – Ур-ра! – раздалось на том конце провода. Анекдот получился хороший. (с. 58)

4. Анекдот в системе языка

Результаты массовых психолингвистических экспериментов, проведенных под руководством Ю. Н. Караулова (1994), позволили проникнуть

в социальную память носителей языка и получить ответ на вопрос, как мыслят русские в современной России [время эксперимента — 1986 г.]. Ю. Н. Карауловым разработано понятие ассоциативного поля: „это не только фрагмент вербальной памяти (знаний) человека, фрагмент семантических и других отношений, но и фрагмент образов сознания, мотивов и оценок русских” (там же, 6). С помощью обработки данных, полученных техникой стимулов и реакций, объективируется система аксиологических образов, хранящаяся в сознании носителя русского языка, позволяющая моделировать и оценочный образ мира в рамках данного языкового общества.

Игра слов проявляется в ассоциатах и в непосредственной форме: „В языковых играх — каламбурах, иронических фразах, оксюморонных словосочетаниях, морфо-фонетических сближениях, несходного или противоположного — отчетливо проявляется нестандартность, поисковая активность языкового сознания носителей языка”, например, *институт* → *заборостроительный*, *студент* → *мудер*, *чадо* → *чадушное [тиедушное]*, *учительница* → *мучительница*, *тюрьма* → *верной дорогой идете, товарищи*; *искусство* → *пошлых веков* (там же, 200). Некоторые ассоциативные линии совпадают с фрагментами анекдосистемы, см. следы советских реалий *черный* → *ворон* [закрытый грузовик для арестованных], *советский* → *значит отличный* [формула, которая вдалбливалась в сознание масс], *отец* → *народов* [Сталин], *следовать* → *пройдемте* [типичное обращение милиционера к задержанному или гражданину] (там же, 200).

Цитаты их анекдотов, ставшие популярными в непринужденном общении, свидетельствуют о тесной связи между последними и афористикой живой разговорной речи, см. анекдот (Лившиц 1998, 192.193), а также прецедентный фрагмент этого и других анекдотов (Белянин, Бутенко 1994):

Чапаева с Петькой послали в командировку. По возвращении у них требуют отчет. – Пили мы, – говорит Василий Иванович. – Нет, так дело не пойдет, – говорят ему, – в отчете вы должны написать что-нибудь серьезное, например, чтение литературы. Чапай пишет: «Купили мы с петькой книжку, прочитали, потом сдали обложку и пупили другую, прочитали. Потом пошли в библиотеку, а из него выходит Фурманов, весь такой начитанный...»

А глаза начитанные-начитанные (из анекдота про алкоголиков, называвших бутылку книгой, а прием спиртного – чтением) – ‘подвыпивший человек’, *Бизнес по-русски: украли ящик водки, продали, а деньги пропили* – (в анекдоте фигурирует вопрос – *Что такое бизнес по-русски?*) ‘неудачное, неприбыльное дело’, *ВИНО: Всесоюзный Институт Народного Образования* (из анекдота о генсеке, который поверил тому, что очередь в винный магазин – это очередь желающих получить высшее образование) – ‘о вывеске магазина „Вино”’, *Гнездо у них там* (из анекдота о Чапаеве и

Петьке, которые увидели коров, залезающих на дерево, и предположили, что у них там гнездо) – ‘о месте, где много кого-чего-л.’, *добровольно и с песнями* (из анекдота о кошке, которая с урчанием вылизывала горчицу из-под хвоста) – ‘о вынужденных действиях’, *Думай, Вася, думай!* (из анекдоте об алкоголике, которому предстояло угадать, в какой руке у его собеседника бутылка, и первый раз он ошибся) – ‘призыв догадаться о чем-л. очевидном или призыв отвечать быстрее’, *Евреи, не жалейте заварки* (из анекдота про умирающего еврея, якобы владевшего секретом крепкого чая) – ‘о необходимости класть больше заварки чая’ и т. п. Искаженные паремии-ологические единицы с комическим зарядом образуют мост между лексическими единицами языка и фольклорными миниатюрами.

5. Анекдот в подготовке иностранных студентов-русистов

Вышесказанное убеждает нас, что фрагменты анекдотосистемы, ставшими прецедентными текстами, входят в современную социально-языковую память русского языкового коллектива, следовательно, они подлежат специальному вузовскому изучению и включению в культурно-языковую компетенцию зарубежных студентов-русистов.

Рассмотрим теперь статус юмора в методике преподавания русского языка как иностранного, где, в принципе, вербальный юмор может выступать как в качестве предмета, так и цели обучения. На практике второй вариант отпадает: курсы по русскому вербальному юмору пока не проводятся в рамках подготовки иностранных студентов-русистов. Согласно господствующему взгляду преподавателей русского языка как иностранного, элементы юмора вводятся в процесс обучения всего лишь в роли «эффективизатора». Характерен следующий взгляд на исследуемый нами предмет. Юмор создает веселую атмосферу, обеспечивает занимательный характер в работе над иностранным языком. Он мобилизует внутреннюю мотивацию ученика и, таким образом, повышает эффективность обучения. Такой взгляд игнорирует факт, что умение адекватно воспринимать и использовать национальный юмор, это есть привилегия эрудированных обладателей данным культурно-языковым багажом, в нашем случае, носителей русского языка с лингвокреативным мышлением.

Если иностранная аудитория оказывается не «кодопроницательным получателем текста», то русский юмор должен быть не средством, а предметом обучения. В то же время, опыт показывает, что адекватное восприятие "смешного" рассматривается авторами как нечто само собой разумеющееся (см. Лендваи 1999б). Согласно истинному положению дел, аудитория станановится способной адекватно воспринять юмористический текст, если она овладела лингвистической и экстралингвистической компетенцией в плане данного текста. При этом предлагается строго соблюдать правило "сначала подготовка, и лишь потом — подача текста". По этому пово-

ду А. Исаева справедливо замечает: "и козе понятно: как только начинаешь объяснять какой-нибудь анекдот, чувствуешь себя прямо-таки идиотом: весь юмор сразу куда-то улечивается, и сам перестаешь понимать, над чем же ты только что так искренне смеялся" (1996, 3).

То, что запоздалое объяснение (экспликация) юмора уничтожает его эффект, восходит к его психолингвистической сущности. Юмор по своей натуре эллиптичен и гиперболичен. Именно эллиптичность, гиперболичность и вызванное ими коммуникативная напряженность создают эффект неожиданной разрядки (остроты). Если у иностранца „не дошло”, это есть признак отсутствия у него лингвистической и (или) экстралингвистической компетенции. Чтобы научить студентов-иностранцев адекватному восприятию остроты русского юмора, последний должен быть подвергнут предварительному прагмалингвистическому анализу. Такой анализ может иметь место от случая к случаю, но он может составлять и отдельный спецкурс. Опыт показывает, что именно предварительный характер этого процесса и обеспечивает полноценную оценку русского юмора со стороны иностранца.

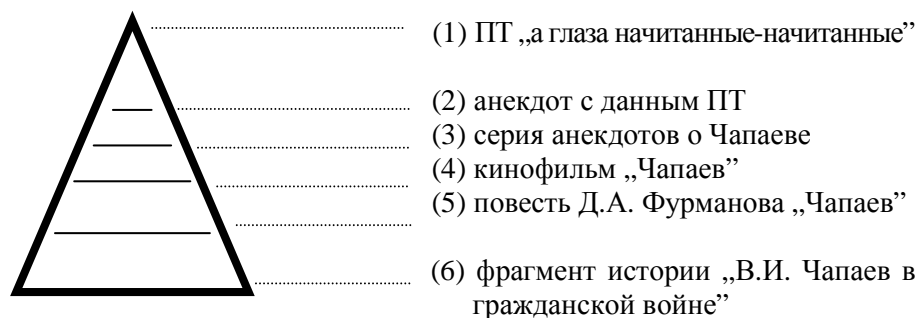
А. Исаева впервые ставит этот вопрос. Отправной точкой автора является то, что „природа нашего юмора в основном языковая” (1996, 4), следовательно, лингвистические приемы юмора нужно подвергнуть изучению. В центре внимания И. Исаева ставит каламбур, с которым связаны такие ключевые понятия как соединение смыслов, вероятностное прогнозирование последующего текста, остроумие, непредсказуемость, неожиданность и др. Способы достижения данных эффектов, по мнению автора, это – игра смыслов, разрыв логической цепочки, полисемия, омонимия, паронимия, агнонимия, крылатые выражения, разложение фразеологизмов на составные элементы, контаминация штампов и устойчивых сочетаний, пародия, переосмысление значения слова, звуковые или смысловые ассоциации, перенос акцента внимания с ключевого слова на второстепенное, и наконец, реакция на форму предложения, а не на его смысл (там же, 62).

Адресатом книги А. Исаевой, насколько можно судить, является русский ученик средней школы, поэтому в ней нет глубоких лингвистических анализов. По привычному методическому приему автора в виде предложений, коротких текстов, шуток и анекдотов дается ряд образцов с тем указанием, чтобы читатель также придумал аналогичные юмористические тексты. Приведем пример: *Один высокопарный помещик решил потешиться над ветеринаром и спросил его: „Вы и есть доктор для скотины?” — „Да, я, — спокойно ответил тот. — А что у вас болит?”* (с. 6) По нашему мнению, этот текст ярко демонстрирует основные механизмы вербального юмора. Рассказ состоит из двух фреймов: 1. Ветеринар отождествляется с доктором скотины. Это оскорбительно для ветеринара. 2. Вопросом *А что у вас болит?* помещик в свою очередь отождествляется со скотиной, что лишней раз оскорбляет помещика. Внезапный переход из

первого фрейма во второй осуществляется с помощью семантического „мостика” многозначного слова *скотина* 'грубый, подлый человек' (помещик оказался таковым) → 'крупные сельскохозяйственные млекопитающие животные'(помещик оказался среди них). В результате такого подхода ученикам нетрудно объяснить, что общая языковая форма, ассоциативно прикрепленная к разным значениям, служит „взрывчаткой” для „семантического взрыва”. Этот закон юмористического эффекта имеет силу везде, где идентичная или сходная языковая поверхность соединяет смыслы, несовместимые в конвенциональном общении.

6. Заключение

На основе вышеизложенной аргументации нами предпринята разработка материала спецкурса «Русский вербальный юмор для иностранных студентов-русистов». Данный материал имеет прагмалингвистическую сущность. Это означает, что данный материал имеет лингвистический, литературоведческий, исторический и другие аспекты преподавания. Ведущим аспектом данной концепции является лингвистика, ибо ПТ, ставший принадлежностью языковой системы, представляет собой вершину «пирамиды экфории» (термин «экфория» восходит к Н. А. Рубакину, см. Костомаров, Бурвикова 1996, 297), схемы оживления релевантных фоновых знаний, см. рисунок:

Согласно природе ПТ, фрагменты знания мира (1) – (6), хранящиеся в сознании носителя русского языка в виде свернутого текста, в случае необходимости можно развернуть, оживить ради декодирования высказываний собеседника, из чего вытекает пресуппозитивный (фоновый) характер подобных знаний. В процессе проектирования лингвострановедческого материала, по педагогическим соображениям необходимо провести оптимизацию, которая предполагает отказ от полного объема (3)-(6) и соблюдение принципа оптимума. На выходе процесса составления лингвострановедче-

ского учебного материала должны появиться фрагменты знаний типа [Найдич 1995: 141-147] (см. выше), расположенные в виде комплексного учебного пособия, готовящего «кодопроницательных получателей» современного русского дискурса.

Литература

- Белянин В.П., Бутенко И.А.** Живая речь. Словарь разговорных выражений. М.: ПАИМС, 1994.
- Исаева А.** Можно ли научиться острить? М.: Семьяшкола, 1996.
- Караулов Ю. Н.** Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности. // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. М., 1986.
- Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А.** Русский ассоциативный словарь. Книга 1. Прямой словарь: от стимула к реакции. Ассоциативный тезаурус современного русского языка. Часть 1. М.: Помовский и партнеры, 1994.
- Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д.** Прецедентный текст как редуцированный дискурс. В сб. «Язык как творчество» (под ред. З.Ю. Петровой и Н.А. Фатеевой), М.: Институт русского языка РАН, 1996, 297- 302.
- Курганов Е.** Анекдот как жанр. Санкт-Петербург: «Академический проект», 1997.
- Лендваи Э.** Вербальный юмор в иностранной аудитории. // Nyelvpolitika és nyelvoktatás. Könyv Bakonyi Istvánnak./ Отв. ред. Е. Cs. Jónás – Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Megyei Pedagógiai Intézete és Továbbképző Központja. – 1999б, 77-85.
- Лендваи Э.** Вербальный юмор и эффективизация обучения русского языка как иностранного. В сб. «Инновационные методы в теории и практике русского языка как иностранного», Иркутск: Редакционно-издательский отдел ИГУ, 2000, 72-82.
- Лендваи Э.** Вербальный юмор в модели „кривого зеркала” В сб. «Русский язык и культура (изучение и преподавание)», М.: РУДН, 2000, 298-299.
- Лендваи Э.** Прагмалингвистические механизмы современного русского анекдота. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. М.: Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина, 2001.
- Мишин М.** Мишин и Мюллер. Московские Новости, 2002, №5, 5-10 февраля, 25.
- Найдич Л.** След на песке. Очерки о русском языковом узусе. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 1995.
- Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е.** Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь. М.: «Русский язык», 1988.

Источники

- Борев Ю.Б.** XX век в преданиях и анекдотах. Книги пятая и шестая. Харьков: „Фолио”, Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
- Дружников Ю.** Ангелы на кончике иглы. Санкт-Петербург, Издательство Пушкинского фонда, 1999.
- Лившиц В.Ю.** Лучшие анекдоты для вашей компании. Донецк, 1998.
- Маркин А.В.** Василий Иванович в тылу врага и на фронте любви. М., МиК, 1995.
- Советский политический анекдот. (Год, место издания не указаны.) Ass. Spectrum. "О". Tell. 4071/219. К/Л. hind.

**ОБРАЗНАЯ ФУНКЦИЯ ЦВЕТА И СВЕТА В ТВОРЧЕСТВЕ
Н.В.ГОГОЛЯ**

*«Отсутствие цветного слуха
в художнике пера и кисти – изъян»
(А.Белый, «Мастерство
Гоголя», М., 1934, с.131)*

В марте 2002 года исполнилось 150 лет со времени кончины русского писателя Н.В.Гоголя (1809-1852). Своим выступлением на «Днях славистики» в Сомбатхее мы отдаём дань уважения Гоголю - одному из основателей русской классической литературы, гениальному писателю-новатору, чьё творчество оказало влияние на последующее развитие литературного процесса.

Импульсом к выступлению послужили некоторые мысли Андрея Белого о красочном мире Гоголя [Белый А. Мастерство Гоголя. Исследование. МАЛП, Москва, 1996 (репринт 1-го изд. 1934 г.)], а также наши наблюдения о «цветовой» стороне гоголевской стилистики, об оригинальном использовании цветových эпитетов и приёмов свето-цветового контраста, а также уникальном умении этого писателя создавать в художественном тексте колористические пейзажные полотна, наполненные «настроением» цвета и способные закреплять в сознании читателей самостоятельные цветные образы.

Цель выступления – раскрыть картину эстетической «образной» функции цвета и света у Гоголя, опираясь на его художественные контексты, а также на высказывания этого писателя, связанные с темой «образ и цвет в слове и его эстетическое восприятие», и дополненные воспоминаниями современников.

Едва ли справедливо говорить, что Гоголь и сегодня остаётся одним из непонятных и неценённых русских классиков. Просто его всегда понимали и оценивали по-разному. Вспомним, например, что о творчестве молодого Гоголя впервые написал и оценил его весьма положительно сам А.С.Пушкин. Вот некоторые характерные высказывания о Гоголе и о его творчестве русских писателей, философов, литературных критиков, которые в той или мере относятся к теме цвета и цветовой образности.

И.С.Тургенев считал Гоголя своим учителем, у которого он учился и умению использовать цветные картины в художественном тексте. Об этом Тургенев прямо написал в 1852 году в статье, посвящённой памяти Гоголя,

за публикацию которой в обход цензурных правил он был сначала арестован, а затем сослан.

В.В.Розанов (1856-1919) говорит о Гоголе, что «он был *гениальный живописец* внешних форм и изображений их, к чему одному был способен, придавал им каким-то волшебством такую жизненность» [В.В.Розанов, “Легенда о великом инквизиторе” Ф.М.Достоевского, 1 изд. СПб, 1894, 2 изд.1901].

Н.А.Бердяев (1874-1948) считал Гоголя одним из самых загадочных русских писателей: “сколько ни читай, всё кажется, не дочитал или чего-то не заметил, не доглядел, чего-то не понял; а перечитаешь, - опять то же; и так без конца” [Н.А.Бердяев, Духи русской революции // Вехи. Из глубины. М., 1991, с.253].

А.М.Ремизов (1877- 1957) с большим проникновением и знанием дела писал о корнях, объединяющих словесное и изобразительное искусство с живописью. По его наблюдениям, некоторые особенно талантливые писатели испытывают «рисовальный соблазн» или «зуд к рисованию» и оттого становятся рисовальщиками и даже живописцами [А.М.Ремизов, Встречи. Париж, 1981, с.27]. Действительно, в русской литературе незаурядные способности художников обнаруживали многие мастера слова – современники Гоголя: Пушкин, Баратынский, Жуковский, Лермонтов. Последние два, как и Гоголь, были не только отменными рисовальщиками, но и неплохими живописцами [Рисунки русских писателей XVII- начала XX века. М., 1988].

Русские младосимволисты прямо указывали на сильнейшее гоголевское влияние. Ещё в 1905 году А.Белый вместе в С.Соловьёвым “упивались Гоголем”. В необычном использовании слов-цветонаименований они во многом пытаются следовать за Гоголем. В ранней статье “О религиозных переживаниях” (1903г.) сам А.Белый сетует: “Не умею нарисовать схему внутреннего пути так, как он мне представляется. Фиксирую эту схему к цветам. В цвете есть *нечто* (курсив Белого – Л.М.), действующее непосредственно. В последовательном изменении цветов – тень последовательной смены духовных видений” [Ежегодник рукописного отдела Пушкинского дома на 1979 г. Л., 1981, с. 41]. В статье к 100-юбилею Гоголя автор “Серебряного голубя” и “Петербурга” подчеркнул, что Гоголь “в своём отношении к земле и к цвету уже перешёл границы искусства” (курсив наш – Л.М.) [А.Белый, Гоголь // Весы – 1909, №4, с.26]. А.Белый затрагивает не только вопросы цветовой номинации и цветоупотребления, но также феномен восприятия цвета в словесной картине и в художественном тексте. Ведь и в наши дни ключевыми проблемами исследований в этой сфере продолжает оставаться не только механизм сенсорного (зрительного и слухового) восприятия световых и цветовых компонентов, но и более общие вопросы, рассматриваемые в контексте теории познания. С этим связаны два основополагающих, но диаметрально противоположных воззрения. Од-

но с попыткой доказать влияние визуального восприятия на культуру, которая рассматривается как производное от биологической адаптации человека [Bornstein M.C. The influence of visual perception on culture. – American Anthropologist/ 1975. Vol. 77]. Другое - противоположное – основано на том, что экологическая адаптация человека осуществляется через культуру [Segall M.N. et al. The influence of culture on visual perception. Indiannopolis, 1966].

Русские символисты заимствовали у Гоголя «расширение содержательности элементов повествования», обилие цветowych аллитераций, «дерзость» цветowych эпитетов, «импрессионизм» цветоименований – прилагательных, существительных, наречий, глаголов. Вот несколько высказываний о Гоголе-колористе «... у него тенденция – красочна, краска – омысленна», «у Гоголя сюжет в цвет впаян», «гоголевская краскопись и небопись», «удивительна его манера одевать сцены в цвета», «белое, серое, чёрное в его произведениях,... – это цвета гоголевской фикции»; «он передвижник до передвижников» (речь идёт о словесных пейзажных сценах и колоризме в гоголевских текстах), у него обнаруживается «звукопись, переходящая в живопись языка» и т.д

А таким видится Гоголь-новатор, стоявший у истоков современного русского литературного языка: «Гоголь – новый Тредьяковский, питающий будущее в усилиях явить нового коллективного Пушкина»; «Фраза Гоголя начинает период, плоды которого срываем и мы: и в Маяковском, и в Хлебникове, и в пролетарских поэтах и беллетристах»; «Гоголь впервые изобразил в цвете декадента до декадентов»; «Этот потебнист до Поттебни смеётся над усилиями бюстителей чистоты языка»; «У Гоголя стык многих словарей с синтаксическими головоломками даёт впечатление, что автор изучил словарь Даля до словаря Даля» [В.В.Виноградов. Язык Гоголя // Н.В.Гоголь. Материалы и исследования. М.-Л., 1936.].

Выразительные функции цвета могут проявляться в любом виде визуальной информации, как в естественной, так и в искусственно созданной среде. В частности, в слове. Слово в языке можно зафиксировать графически, но его можно и озвучить. Гармоничный колорит слова, воспринимаемого и через слух, и визуально в художественном произведении может оказывать на читателя глубокое эмоциональное воздействие, наряду с восприятием живых красок природы, а также произведений живописи и всего изобразительного искусства, которые, как известно, воспринимаются только и непосредственно человеческим глазом.

Один из парадоксов литературы в её отношении к изобразительному искусству заключается в том, что трудно установить во всех случаях первооснову: слово ли предшествует изображению или изображение слову. Для нашей темы важно, что слово не только существует в его звуковой и

визуальной оболочке, но что оно является обязательной *составной частью воспринимаемого зрительно или на слух чувственного образа* [В.А. Успенский, О вещных коннотациях абстрактных существительных. – Сб.: Семиотика и информатика. Вып.35. М.: «Языки русской культуры», 1997, с.152; Michaela Voemhig, Слово и образ, или *Последний день Помпеи* в зеркале художественной литературы. – Slavica Tergestina 8 – Художественный текст и его гео-культурные стратификации. Trieste 2000, p.111-125; Татьяна Николеску, Рисунки Андрея Белого – Slavica Tergestina 8, Trieste 2000, p. 127-143; Антонелла Д'Амелия, Письмо и рисунок: альбомы А.М.Ремизова – Slavica Tergestina 8, Trieste 2000, p.53-76; Медведева И., *Последний день Помпеи* (Картина К.Брюллова в восприятии русских поэтов 1830-х годов) – „Annali”, Sezione slava, Istituto Universitario Orientale, Napoli 1968:XI: p. 89-124]. Важно и то, что это не слово вообще, но слово в (кон)тексте. В любом виде искусства знак (а в языке и литературе наиболее типичным знаком является *слово*) неразрывно соединяется выразительным обозначением, в результате чего получается синтетическое слияние двух качеств в единой художественной форме. Традиционно считается, что чем богаче выразительное обозначение, тем ярче художественный образ.¹ Разумеется, такое слияние может и не происходить. Но каждый творец, создающий новую выдающуюся изобразительную формулу или литературный шедевр, приступая к работе думает о значении этих творений для будущего зрителя или читателя, и эта установка придаёт выразительную окраску любому произведению, становясь художественной мыслью. Дальнейшая её коммуникативная репрезентация, например, в художественном тексте – это уже, так сказать, дело техники – таланта, опыта, мастерства.

К этой проблеме можно подходить по-разному. В частности, можно считать *экспрессивную функцию цвета* в тексте *самостоятельной*, т.е., что она может осуществляться в искусстве без познавательной. Особенно если исходить из теоретических установок и практики некоторых течений в европейской литературе и изобразительном искусстве последнего столетия, например, абстракционизма. Впрочем, это уже другая тема.

Предпринималось немало попыток сравнительного изучения литературы и других видов искусства: литературу модернизма, декадентов и символистов сравнивали с музыкой, а произведения так наз. реалистической школы – с живописью. Каждый такой опыт предполагал новый подход, новую точку зрения, однако ни один из них не сумел ввести сколько-нибудь убедительную методологию.

¹ В российском литературоведении понятие «художественный образ» считается достаточно архаичным. С полным правом его можно считать ошельмованным в результате многолетней примитивной и однобокой интерпретации в школьном преподавании. Дискуссия на эту тему, однако, не входит в нашу задачу.

Попытки связать воедино различные виды художественного выражения при помощи какого-либо общего знаменателя (в наших дальнейших рассуждениях это будет *цветовой образ*) всегда оставляют значительную долю произвола в интерпретации. Остаётся открытым вопрос, позволяют ли различные способы выражения содержания – *слово – звук – краска* – увидеть родственную связь между определённым прозаическим или поэтическим произведением, картиной или музыкальной пьесой.

С известной долей осторожности следует относиться и к анализу стилистических направлений (каким бы безупречным он ни казался) композиционных и формальных решений, общих для всех видов художественного выражения. Живописному пейзажу или портрету присущи совершенно иные пластические качества, нежели литературному произведению, так же как, например, поэтическое благозвучие выразительно отличается от музыкальной мелодичности. Весьма соблазнительны (в принципе полные) попытки применить к литературным текстам понятия, заимствованные из терминологии живописи, такие как: *картина, портрет, натюр-морт, рамка, точка зрения, перспектива, передний план, фон, тон, цвет, колорит*.² Такой подход вполне оправдан, если не забывать о том, что термин, имеющий определённое физическое или геометрическое значение в живописи, может быть употреблён в литературе *исключительно как метафорическое выражение*, указывающее на определённые формальные условности [Б.А.Успенский, Поэтика композиции (глава «Рамки художественного текста»). 2-е изд., СПб., 2000, с.224-243]. Гоголевские тексты показывают, что их автор многократно использует такие терминологически значимые в живописи и изобразительном искусстве слова, как: *вид, картина, рама, портрет, колорит*, обороты типа: “*показались в картинном отдалении*”, “*река в зелёных, гордо поднятых рамах*”, “*живописен в своём картинном запустении*” и т.д.

При попытке провести сравнительный анализ произведений литературы и живописи, основываясь на некотором общем знаменателе, прежде всего следует заострить внимание на том единственном элементе, который является общим для этих двух видов искусства. Это *образ*, присутствующий

² В современной русской литературной критике и литературоведении почти традиционно писателей и поэтов называют *живописцами*. Например, Д.Выготский в своей рецензии называет О.Мандельштама-поэта *умелым живописцем* [Осип Мандельштам. Камень. Литературные памятники. Ленинград, 1990, с.236]. Г.Гершенкройн всю творческую деятельность этого же поэта называет *живописью*, отдельные стихи которого *...очаровательный образец портретной живописи...* [там же, с.225]. По словам третьего анонимного рецензента у Мандельштама «*отдельных стихотворений нет нужды указывать, потому что все они представляют или пейзажи с настроением, или настроения в обстановке пейзажа*» [там же, с.234] (цит. по изд.: К. Голуб, “Мандельштам - поэт-живописец. – *Studia Slavica Hung.* 47/3-4 (2002) 391-392).

более *скрыто* в словесности и более *открыто* в изобразительном искусстве. Применительно к теме нашего выступления актуален “расширенный” термин-понятие *красочный* или *цветовой / цветной образ*.

Понятие “*цветовой образ*” употребляется не в качестве метафоры или иного риторического приёма, а в том смысле, в каком его определил ещё Аристотель. В этом смысле образ может воплощаться как в знаке изобразительном (например, в живописи), так и в знаке языковом (в художественном (кон)тексте). Он является основной составляющей частью любого художественного выражения, претендующего на реализм.³

Совмещение натурализма и напряжённой цветовой символики (для неискущённого читателя может быть не всегда очевидное) характерно и для молодого, и для зрелого Гоголя. Оно многое объясняет в загадочной двойственности его творчества, оказавшегося одновременно у истоков реализма и символизма в русской литературе. Это довольно чётко отражено в исследованиях многих гоголеведов XX века. Русская эстетическая мысль действительно многие десятилетия находилась под сильнейшим воздействием канонов “классического” реализма и лишь недавно оvoidились от почти обязательных требований подражания природе. Начиная с формулировки Белинского, по мнению которого художественная литература и искусство вообще – это “мышление образами”, понятие образа (о цветовом образе, насколько известно, речь тогда не велась) всегда было очень важным. Сам Белинский относил Гоголя к “чистым” реалистам, среди которых писатель “пребывал” до конца XIX века. Впоследствии заговорили о символизме и эмблематизме его творчества. Эмблематичность художественного мышления Гоголя заключалась в том, что самые обычные вещи и явления становились у него символами с высоким значением: «...сюжеты Гоголя как кентавры, они двунатурны; одна натура в обычном понимаемом смысле; другая - натура сознания: не знаешь где происходит действие, в показном ли пространстве, в голове ли Гоголя...» [А.Белый, Мастерство Гоголя, М.-Л., 1934, с.47]. Если в начале XX века в Гоголе увидели “гениаль-

³ Здесь и далее в тексте употребляем термин «реализм» в традиционном смысле [Якобсон Р.О., О художественном реализме // Р.О.Якобсон. Работы по поэтике. М.: Прогресс, 1987, с.387-394]. Реализм в историко-культурном значении – это направление в искусстве и литературе, которое наиболее близко изображает реальность. В.П.Руднев, автор современного издания “Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты.” (М., “Аграф”, 1999) полагает, что “*реализм* настолько нелепый термин, что данная статья (словарная –Л.М.) написана лишь для того, чтобы убедить читателя *никогда им не пользоваться*” (с.253). Можно было бы почти согласиться с уважаемым автором, однако длительная, яркая и очень непростая история этого терминологически окрашенного слова в русской художественной критике XIX и XX столетий, которая представлена многими именами, едва ли позволят “отменить” само слово и заложенное в нём полтора века назад первоначальное значение.

ного провозвестника нового искусства, то в 30-е годы того же столетия его нова “перевели в стан” реалистов [Г.А.Гуковский, Реализм Гоголя, М.-Л., 1959].

Б.Н. Эйхенбаум считал, что основа гоголевского текста – сказ, что “текст его складывается из живых речевых представлений и речевых эмоций, ... слова и выражения выбираются и сцепляются не по принципу только логической речи, а больше по принципу *речи выразительной* (курсив мой – Л.М.) [Б.Н.Эйхенбаум, Как сделана «Шинель» Гоголя. – Поэтика, Труды русских и советских поэтических школ. Сост.Д.Кирай – А.Ковач. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982, с.411].

В сущности на всех новых этапах с текстами Гоголя поступают также, как поступали его самые первые читатели, совершенно естественно пытавшиеся прочитывать его в соответствии с эстетическими представлениями и установками своей эпохи. Сегодня, как и вчера, невзирая на все классификации, почти все гоголевские тексты прочитываются на двух уровнях – внешнем (событийном) и внутреннем (бытийном).

Хотим отметить одну важную отличительную черту русской науки о языке именно в контексте “образа”. Если для Соссюра понятие “словесный образ” лишь в незначительной степени связано с языковым знаком, определяемым как единство двух компонентов: означающего и означаемого, и с областью чувственного восприятия [Ф.де Соссюр, Курс общей лингвистики. Комментарии Туллио де Мауро. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999, с.68-73], то Потебня выделяет ещё один важный для него составляющий элемент знака несомненно изобразительного типа. Он пишет: “поэтический образ служит связью между внешнею формою и значением. Внешняя форма обуславливает образ” [А.А.Потебня, Теоретическая поэтика, М., 1990, с.140]. Следовательно, если в случае Соссюра мы имеем право говорить о линейности взаимоотношения составляющих частей языкового знака, об их бинарности, или даже двухмерности, то по теории Потебни слово, а за ним и художественный текст приобретает объёмность и пластичность благодаря поэтическому/художественному образу. Добавим от себя, что красочный компонент в составе этого образа может играть очень существенную эстетическую роль. Это своеобразная проекция уже в *трёхмерное пространство*, центр тяжести которого сосредоточен не в умственном компоненте, а располагается в области чувственного восприятия. Описанный Потебней эффект нетрудно заметить при внимательном прочтении уже порядком “заезженных” гоголевских поэтических отрывков, будь то “*Чуден Днепр при тихой погоде...*”, “*Знаете ли вы украинскую ночь ...*”, “*Как упоителен, как роскошен летний день в Малороссии...*”, описание сада Плюшкина или сцены горящей степи в “Тарасе Бульбе”.

Понятие образа присутствует и в семиотике Ю.Лотмана, который указывал на то, что на фоне условного знака естественного языка ярко вы-

деляется “вторичный знак изобразительного типа”, обладающий несомненным иконическим свойством [Ю.М.Лотман, Структура художественного текста. Providence, 1971, с.73-74]. В современной теории вторичных моделирующих систем понятие образа также совершенно необходимо при определении статуса искусства как “модели” или “образа мира”.

В литературном тексте образ тесно связан в равной мере и с областью творческих ориентиров, и с психологией его восприятия. С одной стороны, интерес многих писателей к живописи – непревзойдённому орудию подражания природе – можно объяснить желанием/стремлением создавать яркие (в прямом и переносном смысле) образы. С другой стороны, понятие образа служит своеобразным мерилom оценки художественного текста, т.к. именно способность *вызывать или подключать образы, скрытые на глубинном уровне слова*, позволяет провести границу между эстетическим восприятием и просто семиотическим – иными словами – преобразовать “языковой знак” в “словесный изобразительный знак”, т.е. *в образ который может содержать в себе и сему цвета*. Через подключение образов художественный текст освобождается от уз линейного искусства, развивающегося преимущественно вдоль временной оси, становится более пластичным, трёхмерным и одновременно связывается с *коллективным зрительным воображением и с «образом (картиной) мира»*, формирование которого вплоть до появления кинематографа и телевидения (особенно *цветного* кинематографа и телевидения) – было достоянием в основном изобразительного искусства.

В России XIX и до некоторой степени XX века, было по крайней мере три *эмблематических образа*, имевших широкий резонанс в литературе. Это: 1) *Последний день Помпеи* (1830-1833) Карла Брюллова; 2) *Явление Христа народу* (1837-1857) Александра Ив́анова; 3) *Сикстинская мадонна* Рафаэля.

Показательно, что Гоголь на все эти три произведения живописи откликнулся обстоятельными критическими искусствоведческими очерками «Последний день Помпеи»(1834) и «Исторический живописец Ив́анов» (1846), а также обширным фрагментом о Рафаэле в очерке «Рим» (1843). На наш взгляд, их содержание представляют определённый интерес для нашей темы. В этих искусствоведческих опытах Гоголя поражает не столько детальное знание ситуации в русской художественной академической среде (это неудивительно, зная обстоятельства творческой биографии писателя), сколько очень профессионально звучащие мысли Гоголя об эстетике ренессансной и современной ему натурной живописи. Неизвестно, был ли знаком Гоголь с установками теоретиков западно-европейской живописи 40-х годов XIX века. Однако в очерке о гениальном соотечественнике Александре Иванове разговор идёт о таких принципах живописи, которые

во многом совпадают с веяниями барбизонской живописной школы, сформировавшейся во Франции в 1830 году и призывавшей творить непосредственно в природе, «писать с натуры». Показательно, что этот очерк написан за несколько десятилетий до появления «настоящих» импрессионистов. Рискуя перегрузить работу, процитируем, однако, без комментариев некоторые фрагменты, иллюстрирующие мировоззрение Гоголя-живописца и Гоголя-художника слова.

1. о взаимоотношениях художника и изображаемой им природы:

«Вся та природа, которую чаще видит человек, которая его окружает и живёт с ним, вся эта видимая природа, вся эта мелочь... достигли изумительной силы и совершенства. Все наперерыв старались заметить тот живой колорит, которым дышит природа. Всё тайное в её лоне, весь этот немой язык пейзажа, подмечены или, лучше сказать, украдены, вырваны из самой природы, хотя всё это украдено отрывками, хотя все произведения этого века (XIX века – Л.М.) похожи более на опыты или, лучше сказать, записки, материалы, свежие мысли, которые наскоро вносит путешественник в свою книгу с тем, чтобы не позабыть их и чтобы составить из них после нечто целое» [Соч., т.1, с.333].

2. фрагмент о колорите, изложенный в манере лекции, пафос которой в равной степени может относиться и к пленэрной живописи, и к художественному тексту:

«Колорит, употребляемый XIX веком, показывает великий шаг в знании природы. Взгляните на эти беспрестанно появляющиеся отрывки, перспективы, пейзажи, которые решительно в XIX веке определили слияние человека с природой: как в них делится и выходит окинутая мраком и освещённая светом перспектива! как сквозит освещённая вода, как дышит она в сумраке ветвей! как ярко и знойно уходит прекрасное небо и оставляет предметы перед самыми глазами зрителя! какое смелое, какое дерзкое употребление теней там, где прежде вовсе их не подозревали! И вместе, при всей этой резкости, какая роскошная нежность какая подмечена тайная музыка в предметах обыкновенных, бесчувственных! Но что сильнее всего достигнуто в наше время, так это о с в е щ е н и е (разрядка наша – Л.М.). Освещение придаёт такую силу и, можно сказать, единство всем нашим творениям, что они, не имея в себе никакого глубокого достоинства, показывающего гений, необыкновенно, однако же, приятны для глаз. Они общим выражением своим не могут не поразить, хотя, внимательно рассматривая, иногда увидишь в творце их необширное познание искусства» [Соч., т.1, с.334].

3. рассуждение Гоголя о вреде и пользе разного рода «эффектов» в живописи и, шире, в искусстве вообще, а также высказывания о «контрастах»:

«Возьмите все эти отпрыски яркого таланта, в которых дышит и веет природой так, что они, кажется, как-будто оцвечены колоритом

(подчёркнуто нами – Л.М.). *В них заря так тонко светлеет на небе, что всматриваясь, кажется, видишь алый отблеск вечера; деревья, облитые сиянием солнца, как-будто покрыты тонкой пылью; в них яркая белизна сладострастно сверкает в самом глубоком мраке тени. Рассматривая их, кажется, боишься дохнуть на них. Весь этот эффект, который разлит в природе, который происходит от сраженья света с тенью, весь этот эффект сделался целью и стремлением всех наших артистов»* [там же].⁴

Завершая рассуждения об «эффектах» как о манере художественного выражения, Гоголь даёт им эстетическую и этико-моральную оценку: *«Можно сказать, что XIX век есть век эффектов. Всякий, от первого до последнего, топорщится произвести эффект, начиная от поэта до кондитера, так что эти эффекты, право, уже надоедают, и, может быть, XIX век, по странной причуде своей, наконец обратится ко всему безъэффектному. Впрочем, можно сказать, что эффекты более всего выгодны в живописи и вообще во всём том, что видим нашими глазами* (подчёркнуто мною – Л.М.): *там, если они будут ложны и неуместны, то их ложность и неуместность тотчас видна всякому... . В руках истинного таланта они верны и превращают человека в исполина; но когда они в руках поддельного таланта, то для истинного понимателя они отвратительны»* [«Последний день Помпеи», Соч., т.1, с.333-334].

Примечательно, что сам Гоголь, как в личной жизни, так и в творчестве, прибегал к разнообразным «эффектам». В гоголевских «Записных книжках» наше внимание привлекли некоторые рассуждения в рубрике под названием «Как нужно создавать эту драму» (без упоминания её будущего названия): *«1.Облечь её в месячную (лунную – Л.М.) чудную ночь и всё серебряное сияние и в (тёпкое) роскошное дыхание Юга. 2.(Осветить) Облить (так в оригинале – Л.М.) её сверкающим потоком солнечных ярких лучей, и да исполнится она вся нестерпимого блеска! 3.Осветить её всю минувшим, вызванным из строя удалившихся веков, полным старины временем, обвить разгулом, козачком и всем раздольем воли»* [«Наброски, выписки, отрывки». Соч., т.1, с.471].

Эти намерения высказаны писателем задолго до изобретения электрического освещения и тем более до появления привычных нам спецэффектов. Но именно таковы сценические представления Гоголя. Показательно, что в «иерархии ценностей» у него на первых ролях «эффекты» светового ряда, а проблемы композиции отодвигаются на задний план.

Известны и другие высказывания Гоголя об «эффектах» в живописи, которые сохранились в мемуарах его современников. П.В.Анненков, близ-

⁴ Все цитаты из произведений Гоголя даются по изданию: Сочинения Н.В.Гоголя. Изд. 12-е. Под ред. акад.Н.С.Тихонравова. Т.1-5. СПб., Изд. А.Ф.Маркса, 1884. (Курсив в цитатах во всех случаях, кроме оговоренных, мой. – Л.М.).

ко знавший Гоголя в итальянский период их жизни, вспоминает: *«Под масами зелени итальянского дуба, платана, пины и пр. Гоголь, случалось, воодушевлялся как живописец (он, как известно, сам порядочно рисовал). Раз он сказал мне: «Если бы я был художник, я бы изобрёл особого рода пейзаж. Какие деревья и ландшафты теперь пишут! Всё ясно, разобрано, прочтено мастером, а зритель по складам за ним идёт. Я бы сцелит дерево с деревом, перепутал ветви, выброил свет, где никто не ожидает его, вот какие пейзажи надо писать»* [П.В.Анненков, Гоголь в Риме. Литературные воспоминания. СПб, 1909, с.49].

В течение своей непродолжительной жизни Гоголь (писатель не дожил до 43 лет) перепробовал разные роды деятельности – служебной, актёрской, преподавательской, художественной и, наконец, литературской.

Многие стороны его творчества становятся более понятными, если знать, что он с молодых лет сознательно готовил себя к поприщу художника-рисовальщика и живописца. В этой связи отметим некоторые существенные для нашей темы факты биографии Гоголя. По воспоминаниям современников, он с детства рисовал карандашом и писал кистями, оформлял в фамильной усадьбе домашние спектакли. В 1830-1833 гг. Гоголь – начинающий литератор регулярно посещает натурный класс Академии художеств в Петербурге. В письме к матери он пишет: *«После службы в пять часов отправляюсь в класс, в академию художеств, где занимаюсь живописью, которую я никак ни в состоянии оставить»* (курсив мой – Л.М.) [В.В.Вересаев, Гоголь в жизни, с.119].

С живописью, с миром художников Гоголь был связан всю жизнь. Свои теоретические и практические познания в живописи Гоголь отражал в своём творчестве - художественном и полемическом. Он прекрасно разбирался в живописи эпохи итальянского Возрождения, штудировал труды Л.Б.Альберти, Леонардо да Винчи, Д.Вазари, Ченнино Ченнини и др. И в Петербурге, и во время своих многочисленных путешествий, он вращался в кругу русских живописцев, гравёров, скульпторов, которых нередко поддерживал материально. Он был действующим художником – регулярно практиковал натурные зарисовки в Италии, везде, где жил подолгу.

Сохранились иллюстрации Гоголя к собственным произведениям, в частности, знаменитые финальные сцены к “Ревизору”. Они являются обязательными жестовыми комментариями к драме, которые учитываются при сценической постановке произведения и в наши дни [Ю.Тынянов, Архаисты и новаторы. Л., 1929, с.509].

В ставшем уже давно хрестоматийным гоголевском эссе “Несколько слов о Пушкине”, опубликованном в сборнике “Арабески”(из которого очень часто, особенно в юбилейные пушкинские даты, цитируется обычно только первая страница), есть место, проливающее дополнительный свет

на моральные и эстетические принципы творчества самого Гоголя. В написанном от первого лица фрагменте интересны два на первый взгляд не связанные между собой факта: проявившаяся у Гоголя с юных лет страсть к живописи и становление его отношений с будущими читателями: *„Я всегда чувствовал в себе маленькую страсть к живописи. Меня много занимал писанный мной пейзаж, на переднем плане которого раскинулось сухое дерево. Я жил тогда в деревне; знатоки и судьи мои были окружные соседи. Один из них, взглянув на картину, покачал головой и сказал:”Хороший живописец выбирает дерево рослое, хорошее, на котором бы и листья были свежие, и хорошо растущее, а не сухое”.* В детстве мне было странно слушать такой суд, но после я из него извлёк мудрость: знать что нравится и что не нравится толпе (подч. мною – Л.М.) [Соч., т.1, с.229].

Зададимся вопросом, который имеет отношение к нашей теме: на какую культурную традицию или сплав традиций мог и был вынужден опираться в своём творчестве Гоголь? Нам во многом близка высказываемая учёными мысль о том, что Гоголь в своём творчестве нередко использовал особенности стиля барокко. Культура барокко на Украине выразилась ярче, чем в России, и сохранялась дольше, вплоть до начала XIX века [Дм.Чижевський, Історія української літератури. Кн.2, Прага, 1942, с.42]. В противоречивой, но многогранной и многокрасочной эстетике барокко явно просматриваются три основные линии, три доминанты, которые без труда прослеживаются и в творчестве Гоголя. *Одна* из них – религиозная. Барокко смотрит на природу исключительно как на творение рук Божиих. *Другая* особенность придаёт барокко героико-романтическую окраску: подвижность, динамизм, использование игры света и тени, массы и пространства. Барокко не боится самого решительного «натурализма», изображения природы в суровых, резких, даже неэстетических чертах. Наконец, *последняя особенность барокко* – это любовь к натурализму, к изображению природы. Надо заметить, что в изображение природы вкладывается широкий смысл – по существу это синоним реальной действительности. Таков общий и краткий набросок барокко, которое представляется нам не только как *стиль* в искусстве и литературе, но и как *факт культуры* в целом, как мироощущение эпохи.

Будучи ещё совсем молодым начинающим писателем, Гоголь делает наблюдения относительно симбиоза человека, искусства и природы, которые отчасти представляются актуальными и сегодня: *«Произведения искусства вообще являются доселе ... отрывисто. Перехода нет никакого от природы к произведениям человека. Они отрублены как топором от своего источника. Я уже не говорю о том, что у них не представлен вовсе этот брачный союз человека с природой* [отрывок из статьи «Мысли о

географии (для детского возраста)» (1829 г.)]. Её автору не исполнилось ещё и 20 лет.

Внешнее изображение в барокко обладает достоверностью и реальностью, но, вместе с тем, означает определённое понятие-символ: аллегория естественно соединяется с пристрастием к натурализму. Структуру барочного стиля организует *принцип контраста*, когда сталкиваются *слово и изображение*, фабула и идейное содержание, скрытый смысл противопоставляется явному. Это не трудно проследить во фрагменте картины степного пейзажа из повести «Тарас Бульба»: *«Вечером вся степь совершенно переменалась. Всё пёстрое пространство её охватывалось последним ярким отблеском солнца и постепенно темнело, так что видно было, как тень перебежала по нём, и она становилась тёмно-зелёною; ... по небу изголуба-тёмному, как-будто исполинской кистью наляпаны были широкие полосы из розового золота; ...иногда ночью небо в разных местах освещалось дальним заревом от выжигаемого по лугам и рекам сухого тростника, и тёмная вереница голубей, летевших на север, вдруг освещалась серебряно-розовым светом, и тогда казалось, что красные платки летали по тёмному небу».*

В этой же повести можно обнаружить и другие, раскрашенные Гоголем пространственные фрагменты в стилистике барокко: *«Степь, чем далее, тем становилась прекраснее. Тогда весь Юг, всё то пространство, которое оставляет нынешнюю Новороссию, до самого Чурного моря, было зелёной девственной пустынею. Ничего в природе не могло быть лучше, вся поверхность земли представлялась зелёно-золотым океаном, по которому брызнули миллионы разных цветов»;*

«Сквозь тонкие, высокие стебли травы сквозили голубые, синие и лиловые волошки; жёлтый дрок выскакивал вверх своею пирамидальною верхушкою; белая кашка зонтикообразными шапками пестрела на поверхности; занесённый, бог знает откуда, колос пшеницы наливался в гуще... Чорт вас возьми, степи, как вы хороши! ...»

Контрастность, игра оппозициями высокого и низкого, наконец, обращение к фольклору – всё это вполне вписывалось у Гоголя в романтическую идею национального искусства. В обращении писателя к фольклору уже его современники нашли много несообразностей, неточностей, погрешностей, недопустимых для этнографии. А для высокого, «чистого» романтического вымысла его повести были слишком «заземлены», натуралистичны. Тогда же гоголевский орнаментально-стилизаторский стиль с сочетанием многословия и чувствительности подвергался критике (хотя Пушкин был от него в восторге), не в последнюю очередь по причине «не очень хорошего знания русского языка». *Парадокс Гоголя* в том и состоит, что этот, «не очень хорошо знавший русский язык» гениальный писатель оказался одним из тех, кто закладывал фундамент современного русского литературного языка.

У Гоголя художественного описания природы или урбанистического пейзажа находится в полной гармонии с общим замыслом живописной картины, а каждая цветовая деталь её является определённым “аккордом общей цветовой симфонии” (А.Белый). Несмотря на синтаксическую усложнённость композиций, некоторую свойственную гоголевскому стилю витиеватость и провинциальную архаичность выражений, в целом у Гоголя всегда ощущаем хороший цветовой вкус, чувство меры, цветовой оттеночный нюанс. Кроме того, цвет, игра света и тени у него прекрасно взаимодействуют, гармонично чередуются и заполняют пространство, заключённое в контуры словесного описания.

При внимательном прочтении гоголевских текстов приходит понимание, что многочисленные гоголевские ландшафтные описания, урбанистические и “пленерные”, объединённые темой “живописного образа”, могут жить и живут вполне самостоятельно, производя впечатление вполне независимых от общего контекста фрагментов. Представляется, что их первоочередное реальное предназначение – выступать в “орнаментальной” функции. При углублённом рассмотрении лишь усиливается впечатление того, что эти вполне самостоятельные в изобразительном, содержательном, стилистическом и даже (микро)тематическом плане фрагменты текста автор по собственному усмотрению и без ущерба для логики и общего содержания может перемещать, “варьировать” по тексту произведения. Исследования текстологов показывают, что Гоголь в действительности так и поступал, в частности, при компоновке “Мёртвых душ”.⁵

И с точки зрения синтаксической организации эти гоголевские ландшафтные описания представляют собой целостные в тематическом и прагматическом плане конструкции. Так устроены описания помещичьих усадеб, картины днепровских пейзажей, ночной или горячей степи, петербургские урбанистические зарисовки и др.

Лично на меня пейзажные картины Гоголя (например, описание окрестностей усадьбы помещика Тентетникова в сохранившихся фрагментах “2-го тома “Мёртвых душ””) оказывают благотворное воздействие, т.к. проникнуты духом глубокого спокойствия и тишины, несут своеобразную печать вечного: *„Пространства открывались без конца. За лугами, усеянными рощами и водяными мельницами, зеленели и синели густые леса, как море или туман далеко разлившийся. За лесами, сквозь мгlistый воздух, желтели пески. За песками лежали гребнем на отдалённом небосклоне меловые горы, блиставшие ослепительной белизной даже и в ненастное*

⁵ См., в частности, связанные с описываемым явлением наблюдения акад. Н.С. Тихонравова в Примечаниях к редактируемому им Собр. соч. Н.В.Гоголя в 5 томах. Изд. А.Ф.Маркса, СПб, 1894-1896.

время, как бы освещало их вечное солнце. Кое-где дымились по ним лёгкие туманно-сизые пятна. Это были отдалённые деревни; но их уже не мог рассмотреть человеческий глаз... . Всё это облечено было в тишину невозмутимую, которую не пробуждали даже чуть долетавшие до слуха отголоски воздушных певцов, наполнивших воздух... „.

В то же время такие пейзажные зарисовки не связаны жанром. Например, знаменитая гоголевская “дорога” в “Мёртвых душах” или только что “показанный манерой Шишкина” гоголевский пейзаж – *сами по себе*. Их можно вставить в любую часть текста. Может быть отсюда, от Гоголя – “начало тургеневского пейзажа со стилем раскрашенных фотографий” [А. Белый, «Мастерство Гоголя», с.173].

Уже в самых ранних литературных опытах Гоголя (повесть “Страшный кабан”, 1831 г.) просматривается почерк мастера, который легко и непринуждённо использует оригинальные цветковые метафоры в декоративной функции *контрастной цветовой образности*. Перед нами юношеские опыты – “Отрывки из начатых повестей”, которые создавались в 1831-1833 гг. Гоголю всего 22 года. В этом сборнике, в повести “Страшная рука” (1831 г.), Гоголь начинает почти в манере Рембрандта с чёрно-белых цветовых оппозиций, с ахроматических картин петербургского городского пейзажа. Описание дождливой петербургской погоды выдержано в единой графической манере без употребления хроматических красок или даже оттенков, но с умело расставленными словесными *световыми доминантами* – разными частями речи: глаголами, существительными, прилагательными. Вся 1-я глава повести состоит всего-навсего из 4-х неполных строк: “Было далеко за полночь. Один фонарь только озарял капризно улицу и бросал какой-то страшный блеск на каменные дёбмы и оставлял во мраке деревянные; из серых превращались совершенно в чёрные...” (Соч., т.1, с.104).

А вот три первых предложения 2-й главы, также незаконченной, которая представляет собой вариант 1-й, и выполнена в той же стилистической манере: “Фонарь умирал на одной из дальних линий Васильевского острова. Одни только белые каменные дёбмы кое-где вызначивались. Деревянные чернели и сливались с густой массой мрака, тяготевшего над ними (там же).

А вот начало 3-й и последней главы этой очень короткой повести: «Дождь был продолжительный, сырой, когда я вышел на улицу. Серодымное небо предвещало его надолго. Ни одной полосы света. Ни в одном месте, нигде не разрывалось серое покрывало. Движущаяся сеть дождя задёрнула почти совершенно всё, что прежде видел глаз, и только одни передние дома мелькали будто сквозь тонкий газ; тускло мелькали вывески,

ещё тусклее над ними балкон, выше его ещё этаж, наконец, крыша готова была потеряться в дождевом тумане, и только мокрый блеск отличал её немного от воздуха» (Соч., т.1, с.107).

Несомненно, что никто из предшественников или даже современников Гоголя в русской литературе, включая Пушкина, не изображал в такой тональности урбанистический пейзаж северной российской столицы. Гоголь первым вводит в текст словесное описание *sfumato*. В живописи этот приём письма „туманными” красками и „размытыми” контурами, как и само слово-термин ввёл в оборот Леонардо да Винчи. Гоголь – страстный почитатель великих итальянцев - использует этот свой излюбленный приём в «плёнэрных» текстовых зарисовках преимущественно для изображения пейзажной перспективы и всего заднего плана: *«И вдруг яр посреди ровной дороги – обрыв в глубину и вниз; и в глубине леса, и за лесами – леса, за близкими, зелёными – отдалённые, синие, за ними лёгкая полоса песков серо-бурьяно-соломенного цвета, и потом ещё отдалённые леса, лёгкие как дым, самого воздуха легчайшие»* [Сохранившийся фрагмент 2-го тома «Мёртвых душ».Соч., т.V, с.576].

И хроматические и ахроматические цвета у Гоголя “работают” так хорошо и потому, что колористическая гамма у него постоянно участвует в умело поставленных цвето-сетовых коллизиях и эффектах. Для его писательской техники всегда была характерна **антитеза света и цвета**, редкое умение сосредоточить, сконцентрировать даже в одной короткой сцене и свет и цвет: *“Свет усилился, и они сидя месте, то освещаясь сильно огнём, то набрасываясь тёмною, как уголь, тенью, напоминали собой к а р т и н ы Жирардо della notte»* (Соч., т.2, с.324).

Может быть из всех его ландшафтных картин ощущение бескрайнего светового пространства и эффекты контраста света со своим антагонистом тенью с наибольшей мере проявляются в знаменитом описании сада Плюшкина в „Мёртвых душах” (соображения объёма не позволяют нам привести этот изумительный образчик гоголевского пейзажного текста).

К новаторским особенностям писательской техники Гоголя можно отнести и редкое его умение воспроизводить в тексте *эффект прозрачности*. Обычно трудно передаваемое словами состояние и ощущение прозрачности он достигает благодаря виртуозному фразовому потроению, использованию не только прилагательных-цветонаименований, но и цветовых глаголов и существительных, включая также использование в формальном смысле “нецветовых” слов: *“Хорошенький овал лица её круглился, как свеженькое яичко, и, подобно ему, белел какой-то прозрачной белизной, когда свежее, только что снесённое, оно держится против света в смуглых руках испытывающего его ключницы и пропускает сквозь себя лучи сияющего солнца; её тоненькие ушки также сквозили, рдея про-*

никавшим их тёплым светом” [«Тарас Бульба», Т.2, с.144].

Прихотливая универсальность гоголевского свето-цветового художественного мира ещё более раздвигается, если поставить вопрос о том, каково его авторское видение с точки зрения времени суток и, соответственно, колористики чудесного или странного? Обычно странное и чудесное неразрывно связано с темнотой, мраком, ночью, в крайнем случае – с сумерками. Ночная сторона бытия знакома и Гоголю. Вместе с тем, характерно для него и то, что иррациональное, «тёмные силы» зачастую правят бал у него и при полном свете. Вот одна из подобных сцен из «Старосветских помещиков», когда страшный зов, предвещающий смерть, слышен не в таинственном мраке, а напротив: *«День обыкновенно в это время был самый ясный и солнечный; ни один лист в саду на дереве не шевелился, тишина была мёртвая...»*. По мнению исследователей: «Вторжение сверхъестественного у Гоголя ознаменовано светом и часто – светом, имеющим как бы естественное происхождение, ибо фантастический свет не так ужасает, как это полное единение мистики и реальности» [Абрам Терц (А.Д.Синявский), В тени Гоголя, London, 1975, с.547].

Для достижения поставленной колористической задачи и свето-цветового настроения, Гоголю иногда вполне достаточно использовать всего один цвет. В гоголевской цветовой стилистике это может быть всего лишь один ахроматический цвет и его оттенки. Чаще это белый с примесями в составе условной “группы белого цвета”, но с обязательным использованием игры света и тени. Например, он используется в описании русского зимнего пейзажа: *“Зима. И одним цветом белым рисует зима. Бедный цвет, но как много ... изобразительности. Эти роскошные завесы, снеговые глыбы, покрывающие от корней до верха большие и малые деревья; это множество жемчугу и бриллиантов, сверкающих при свете солнца и луны; ... этот полумрак днём и полусвет ночью»*[Соч., т.5, с.380].

Этот же белый цвет у Гоголя может выполнять картинную орнаментальную функцию и в описании римских предрождественских продуктовых лавок (при этом, глубоко религиозный Николай Ваильевич, воспевая гимн обжорству, кощунственно сравнивает лавки с храмом): *“...продавцы съестных припасов, пиццикареры, убрали свои лавочки: свиные окорока, колбасы, белые пузыри, лимоны и листья обращались в мозаику и составляли плафон; круги пармезанов и других сыров, ложась один на другой, становились в колонны; из сальных свечей составлялась бахрама мозаичного занавеса, драпировавшего внутренние стены; из сала, белого как снег, отливались целые статуи, ... которые изумлённый зритель принимал за алебастровые – вся лавочка обращалась в светлый храм, сияя позлащёнными звёздами* “[“Рим”, Соч., т.3, с.147].

Цветовой компонент в урбанистическом пейзаже гоголевского Петербурга играет очень существенную роль.

Болезненный от природы Гоголь тяготился жизнью в Петербурге. Он с трудом переносил климат северной столицы, который наводил на него приступы тоски. Тем не менее, Гоголь был одним из самых известных и признанных “певцов Петербурга”. Наряду с Пушкиным, он – фактический “зачинатель петербургской литературы”. Без петербургской темы – без описаний городского пейзажа с его характерной стилистикой – невозможно представить творчество писателя. Этой теме сам Гоголь уделяет серьёзное внимание. Например, в своих «Записных книжках 1841-1842 гг. и 1846 г.» он даже заводит специальную рубрику «Черты городов».

В определённой мере у Гоголя взгляд не столичного жителя, не петербуржца, а взгляд из Нежина, восприятие “Петембурга” кузнеца Вакулы. У Гоголя этот город изображён по-разному, он нередко меняет тональность и цвет “этой кучи набросанных один на другой домов, гремящих улиц, кипящей меркантильности”, среди “диких северных ночей, блеску и низкой бесцветности” [«1834»].

Возьмём “Невский проспект” (1834 г.), представляющий собой метатекст, состоящий из ряда “петербургских текстов” разных иерархических уровней. В них найдём и рассуждение о “художнике петербургском”: “не правда ли странное явление – художник петербургский? Художник в земле снегов, художник в стране финнов, где всё мокро, гладко, ровно, бледно, серо, туманно! и художники вовсе не похожи на художников итальянских, гордых, горячих как Италия и её небо...”; “У них всегда почти на всём серенький мутный колорит – неизгладимая печать севера!”⁶

А вот “психологический” портрет ночного города и Невского проспекта с подчеркнута контрастными свето-цветовыми характеристиками: “Он лжёт во всякое время, этот Невский проспект, но более всего тогда, когда ночь сгущённую массою наляжет на него и отделит белые и па-

⁶ Действительно, в описаниях петербургского мира преобладает серый мутный колорит с неаффицированным, не “итальянским обличьем”. Для того, чтобы понять его чувства к другой стране, к горячо любимой Италии, в которой он прожил почти 10 лет, приведём несколько выдержек из его писем: “Если бы вы знали, с какой радостью я бросил Швейцарию и полетел бы в мою душеньку, в мою красавицу Италию. Она моя! Никто в мире её не отнимет у меня. Я родился здесь. Россия, Петербург, снега, подлецы, департамент, кафедра, театр – всё мне снилось!... (Н.В.Гоголь В.А.Жуковскому. 30 октября 1837 года); “Словом, вся Европа для того, чтобы смотреть, а Италия для того, чтобы жить” (Н.В.Гоголь А.С. Данилевскому. Апрель 1837 года); “Вот моё мнение! Кто был в Италии, тот скажи “прости” другим землям. Кто был на небе, тот не хочет на землю. Словом, Европа в сравнении с Италией всё равно, что день пасмурный в сравнении с днём солнечным” (Н.В.Гоголь В.О.Балабиной. 1837 год из Баден-Бадена) [Цит. по изд.: В.В.Вересаев, Гоголь в жизни].

левые стены домов, - когда весь город превратится в гром и блеск... и когда сам демон зажигает лампы только для того, чтобы показать всё не в настоящем виде". По определению А.Белого, у Гоголя нередко словесные краски - это цвета фикций.

Если же говорить о цветовой палитре всего творчества Гоголя, то словесный цветовой диапазон писателя, в частности, и в урбанистических описаниях, покажется безграничным. Например, в "Петербургских записках" (1836 г.) обнаруживаем не традиционно серенькую, а мажорную, красочную картину пробуждающегося после зимы весеннего города, которая изображена в манере, напоминающую пейзажную пленэрную живопись англичанина Тёрнера: "Нева вскрылась рано... Столица вдруг изменилась. И шпиц Петропавловской колокольни, и крепость, и Васильевский остров, и Выборгская сторона, и Английская набережная - всё получило картинный вид (здесь и далее разрядка наша - Л.М.). ...когда Адмиралтейским бульваром достиг я пристани, перед которой блестят две яшмовые вазы, когда открылась передо мною Нева, когда розовый цвет неба дымился с Выборгской стороны голубым туманом, строения стороны Петербургской оделись почти лиловым цветом... когда церкви, у которых туман одноцветным покровом своим скрыл все выпуклости, казались нарисованными или наклееными на розовой материи, и в этой лилово-голубой мгле блестел один только шпиц Петропавловской колокольни, отражаясь в бесконечном зеркале Невы, - мне казалось, будто я не в Петербурге" (т.1, с.461-462).

Отметим, что проникнутые очевидным влиянием гоголевской стилистики первые петербургские урбанистические сцены другого «певца Петербурга» Ф.М.Достоевского, будут написаны почти через 20 лет после Гоголя.

* * *

Для более полного восприятия читателем или слушателем „красочности” пейзажных и иных словесных зарисовок в художественном тексте, их наполненности цветом и воздухом, важно наличие у него так наз. ”цветного слуха”. Профессиональным чтецам известно, что дополнительный эффект при воспроизведении такого текста вслух достигается акцентированием „выигрышных мест” и другими специальными эффектами. Гоголь, по многочисленным свидетельствам современников, отличался особым умением читать свои вещи. Слушающих особенно поражала красота ландшафтных зарисовок в авторском исполнении. П.В.Анненков, живший в Риме в одной квартире с Гоголем и переписывавший „Мёртвые души” под его диктовку, свидетельствует о ситуации, связанной с описанием плюшкинского сада в 6-й главе 1-го тома поэмы: ”Николай Васильевич, разложив перед собой тетрадку ... весь уходил в неё и начинал диктовать

мерно, торжественно, с таким чувством и полнотой выражения, что главы Первого тома „Мёртвых душ” приобрели в моей памяти *особенный колорит*. Никогда ещё пафос диктовки ... не достигал такой высоты в Гоголе, сохраняя всю *художническую естественность*, как в этом месте (описание сада Плюшкина). Гоголь даже встал с кресел (видно было, *что природа, им описываемая, носится в эту минуту перед глазами его*) и сопровождал диктовку гордым, каким-то повелительным жестом” [П.В.Анненков, Литературные воспоминания. М., 1983, с.75-76].

В “Примечаниях редактора” (известного текстолога и литературоведа акад.Н.С.Тихонравова) к сохранившимся фрагментам 2-го тома “М.Д.” говорится о том, что, что в июне 1849 г. Гоголь прочёл А.О.Смирновой несколько глав новой редакции 2-го тома “М.Д.”. Л.И.Арнольди, присутствовавший на этих чтениях, так передаёт содержание услышанного им: “Сколько мне помнится, она (первая глава второй части “М.Д.”) начиналась иначе, и, вообще, была лучше обработана, хотя содержание было тоже. Среди прочего ... *тут у Гоголя были две чудные лирические страницы. – В жаркий летний день, в самый полдень, Тентетников в густом, тенистом саду, и кругом его мёртвая, глубокая тишина. Мастерскою кистью был описан этот сад, каждая ветка на деревьях, палящий зной в воздухе, кузнечики на траве... Я живо помню, что это описание было так хорошо, в нём было столько силы, колорита, поэзии, что у меня захватило дыхание*” (Соч., т.4, с.610). В другом месте об этой же картине Арнольди вспоминает свои слова, обращенные к Гоголю: “*В этих главах вы гораздо ближе к действительности, чем в 1-м томе; тут везде слышится жизнь, как она есть, без всяких преувеличений, а описание сада – верх совершенства*” [Л.И.Арнольди, Моё знакомство с Гоголем. Рус.Вестн., 1862, т.37, с.72. Цит. по изд.: В.В.Вересаев, Гоголь в жизни, с.514].

Об этом же месте в „М.Д.” вспоминает кн. Д.А.Оболенский: „ Засим началось великолепное описание деревни Тентетникова, которое, в чтении Гоголя выходило как-будто писано в известном размере... Меня в высшей степени поразила *необыкновенная гармония речи...* он иногда вставлял какое-нибудь *цветное звучное слово единственно для гармонического эффекта*” (курсив наш – Л.М.) [Д.Оболенский, О первом издании посмертных сочинений Гоголя. – “Русская старина”, 1873, №12, с.943-944].

По воспоминаниям С.Т.Аксакова в январе 1850 г., прочитав ещё раз 1-ю главу 2-й части „М.Д.”, которая всем очень понравилась, Гоголь будто бы сказал: “*Вот что значит, когда живописец даст последний туш своей картине*” [Вересаев, Гоголь в жизни, с.523].

КАРТИНА ЖИЗНИ ГРЕШНИКА В МОЛИТВАХ КИРИЛЛА ТУРОВСКОГО

Литературное наследие Кирилла Туровского, русского златоуста XII века, проповедника и автора молитвословных произведений, составляет целый корпус текстов, относящихся к различным жанрам: торжественные слова, беседы, молитвы, каноны. Рукописная традиция приписывает Кириллу седмичный цикл молитв: по три молитвы на каждый день после служб (утрени, часов и вечерни). Три года тому назад цикл седмичных молитв Кирилла Туровского был опубликован Екатериной Борисовной Рогачевской¹. В своем докладе я буду исходить из текстов молитв, опубликованных ею. Сразу же хочу оговориться, что под словом «молитва» я буду понимать только ее текст. При этом молитвы могут служить как коллективным, так и индивидуальным средством общения с Богом: существуют молитвы произносимые вслух всеми членами религиозной общины, другие могут предназначаться для личного обращения к Богу (таковы келейные или домашние молитвы, к которым относятся и молитвы Кирилла Туровского).

Известно, что христианская молитва получила начало от самого Иисуса Христа (Мф. 6.9-13, Лк.11.2-4), но в типологическом и онтологическом отношении молитва тесно связана с древнеиудейской молитвой. Славословия и благодарения, покаяния и прошения являются композиционными составляющими любой молитвы. Если один из компонентов явно доминирует, молитва получает соответствующую название-характеристику. В христианстве более популярными стали просительные и покаянные обращения к Богу. В литературной жизни Древней Руси, где словесность развивалась не в рамках собственно литературы, а в рамках церковно-религиозного творчества, молитва стала средством самовыражения. Об этом свидетельствуют молитвы, дошедшие до нас от древнейших времен: «Азбучная молитва», молитвы князя Владимира, Митрополита Илариона, а также молитвы, которые встречаются в составе других произведений (например, молитвы, включенные в состав житийных произведений).

Молитвы Кирилла Туровского написаны в соответствии с порядком православного богослужения в рамках одного дня и целой недели одновременно. Благодаря этому мы располагаем с одной стороны, по крайней мере 21 сочинением Кирилла, а с другой – целым и недельным корпусом его текстов. Традиция создания молитвословного цикла возникла уже в Византии. Трудно сказать, знал ли туровский епископ произведения Ефрема Сирина, но именно последнего, видимо, можно рассматривать как его пред-

¹ Рогачевская Е. Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 280 с.

шественника на этом поприще. Ефреном Сирином был создан цикл вечерних слезных прошений, в котором каждое произведение также отнесено к определенному дню недели. И молитвы Ефрена Сирина, и молитвы Кирилла Туровского носят исключительно покаянный характер, что придает им своеобразные черты, отличающие эти произведения от общеупотребительных молитв. Читая молитвы, перед нами разворачивается целая картина жизни грешника, поскольку молитва предполагает вербальное выражение мысли и духа молитвенного.

В молитвах можно выделить несколько мотивов, характерных для темы покаяния, как, например, собственное «недостойнство» просящего («*взыщи меня как погибшую овцу, потому что вовсе нет во мне усердия, ни смысла к исправлению себя*», «*любовь вынуждает меня вещать к Богу, а недостойнство мое убеждает меня молчать*»), несовпадение «внутреннего и внешнего», т. е. поведения и характера человека («*но я совесть не слушаю, благоговейный наружное, а внутри — мерзость*», «*обещаю покаяться, но каюсь лишь на словах*»), природная склонность к греху. Душа человека представляется полем, на котором сражаются Добро и Зло, но действуют они чрез плоть. Смертные грешат, поддаваясь болю дьявола («*злочнозненный змий расслабляет душевные силы сластолюбием*», «*Лукавый связывает ум тем, что приятно*»).

Развивая концепцию греховности человека в христианской традиции, Кирилл Туровский также мыслит грехи как нечто отдельное от человека («*греховнымъ же мечемъ зле порази мя, мног же брашася со мною и премогиша мя, въпадохъся во сети преступления и аки зверь на оубиение оуловиша мя*» СОЛІ Л. 92). и обычно не конкретизирует их, ведь грехи человека от Бога не утаятся «*и что рекоу предъ славою твоею, господи ты бо свеси безоумие мое, и греси мои от тебе не оутаишася*» ЯР. Л. 166). Только в одном месте древнерусский книжник прибегает к перечню грехов, который, впрочем, в самом общем плане служит для раскрытия содержания понятия «*и вся неподобная вселишася въ мя*». Грешник чувствует себя нищим и убогим без божьей помощи, он так продолжает свою молитву: «*напраснивъ родомъ и сверепъ естъствомъ похотникъ грехоу. злоу волю имъи. Поминатель злоу, забытникъ доброу. преступникъ клятве обидникъ паче всехъ, скор на сваръ и на смирение расслабленъ, на молитву ленивъ, изобилоуя въ ядении. и въ питъи. Ненасытимъ немилосердиемъ. Все благодаяние отвергъ от себе. И вся неподобная вселишася въ мя*» (ЯР. Л. 195-196). В другом же случае подобного перечисления грехов Кирилл Туровский акцентирует внимание не на конкретных действиях, а на описании состояния греховности после победы «злочнозненного врага». Это описание душевного дискомфорта: «*ни слезъ ни терпениа не имамъ кротости же и умилениа не стяжахъ чистоту же и правду от етъства погубихъ побеженъ бывъ сластолюбиемъ злочнозненного врага впадохъ въ плотъския греховныя похоти погубихъ образъ первыа доброты и весь умъ свои в земная уклонихъ.*

Увы мне господи боже мои творче небу и земли богатыи милостию благыи щедротами отидох далече душою ис твоего божественного дому и веле поработихся похотному бесу...» (Сол1. Л.192 об.-193). Причем Кирилл полностью возлагает ответственность за грехи на самого человека, поскольку он виноват не столько в том, что не сопротивляется воле дьявола (как раз у Кирилла молящийся всей душой стремится к покаянию), а скорее, в том, что по природе своей предрасположен к греху. Именно этой предрасположенностью и хочет воспользоваться лукавый.

Грех не просто вольное или невольное отступление от Христовых заповедей, но это еще и болезнь: *«веси строупы сердца моего и болезнь душа моя»* (ЯР. Л. 99 об.), *«исцели болезнь сердца моего оуврачюи строупы душа моя»* (ЯР. Л. 99 об.). Для русского литературного языка XII в. характерно, что «страданию противопоставлено здоровье, а болезни, то есть недугу — добро, благо... древний русич до XVI в. здоровьем считал не физическое, а душевное, моральное благополучие; состояние, противоположное недугу, он понимал как благо, как дар и награду за душевное свое здоровье» (Колесов 1986. С. 100).

Помимо традиционных отвратительных и смердящих греховных язв и ран Кирилл Туровский часто употребляет слово «болезнь», желая смягчить отталкивающее описание грешника и вводя в текст слово, в значении которого звучит тема собственного страдания молящегося. Для языка XI—XII вв. В. В. Колесов определяет значение глагола «болети» как «страдать от болезни» (Колесов 1986. С. 95). Тема исцеления отчетливо просматривается во всем цикле молитв Кирилла Туровского. Но если Ефрем Сирий был требователен и суров и в его молитвах страх нагнетается, зло вызывает почти физическое отвращение, покаяние носит характер саморазоблачения и самобичевания, то Кирилл же более мягок. Его интересует прежде всего природа человека, сегодняшнее страдание молящегося. Грешник страдает от того, что «болен грехом», но это страдание необходимо, так как только оно может раскрыть подлинный смысл покаяния: чтобы спастись, человек каждую минуту должен готовить себя для вечной жизни. Человек испытывает боль от самого греха, принесенного дьяволом, и изнемогает от сознания своей греховности. И то и другое можно назвать страданием, но в первом случае оно всегда обозначается у Кирилла словом «болезнь», от которой можно и нужно избавиться. А осознанное страдание, средством выражения которого являются глаголы «стеню», «изнемогаю», «восплачюся», это не болезненное (греховное) состояние души, а предпосылка для избавления не только от последствий, но и от самого греха. Но поскольку вовсе избежать греха человеку невозможно, то нужно в течение всей своей жизни помнить о необходимости покаяния и мыслить каждый свой день как последний. Избавление от греха-болезни, который приводит к разрушению человека возможно лишь благодаря искренней и безоглядной вере.

Болезненное состояние человека предполагает беспокойный, а иногда и бредовый и неконтролируемый сон. Поэтому соотнесение греха со сном у Кирилла Туровского является не случайным. «Сон греховный» (СОЛ 1. Л. 175 об.) становится логическим звеном в авторской интерпретации греховности человека.

Покаянная тема раскрывается Кириллом не путем простого перечисления грехов, а посредством сострадательного описания человека-грешника и путей спасения. Исповедание тесно связано с прошением.

В композиционном отношении молитва, как любое произведение словесности, делится на части (исповедание, прошение и славословие), плавно переходящие друг в друга.

Для Кирилла Туровского в основном характерно сопряжение просительной и исповедальной частей, как, например, в молитве в пятницу по вечерни: *«не остави мене господи отинудь растьлети въ безаконныхъ ни гнева достойна противоу деломъ моимъ поели на мя нъ услыши глас молитвы мояа благоизволи провести мя житиискою поучиноу мнозе ми вълнами греховнами погрязноути хотяцаго иже и сего дне долъготоу сподобиль мя еси вконьчати и к началу ноци приблизитися ея же не нечаюся прейти бесовьскымъ объять мечьтаниемъ и тмою греховною покрываемъ. въ нюже спаси мя от всякого света (так!; в других списках — «совета») вражия и всякая напасти и скорбни беды и ноужа и печали, и скверьныхъ мыслии яже беспрестани стоужають оканенеи ми души»* (Барс.). Таким образом, молящийся у Кирилла то опускается в пучину греха, то возносится к небу с просьбой. Поэтому кажется, что произведения Кирилла очень динамичны. Если же автор распространяет просительную часть (как, например, в вечерней молитве в среду), то делает это сознательно, явно желая подступить к чему-то главному, о чем сразу и не попросишь: *«направи нозе мои къ заповедемъ твоимъ. пригвозди ти плоть мою страсе твоемъ. сердце очисти благовериемъ. оуста наполни благословия твоего, языкъ оумили смиренно глаголоти. и душу освяти посещениемъ святаго духа. мысль исправи на прилепную земныхъ. оумъ възвыси крилома богоразоумия. и всего мя оустрой яко своего угодника»* (ЯР. Л. 189). В этом прошении представлена вся иерархия Божественной милости, которая нисходит и на плоть, и на душу человека. Подобные прошения нередко встречаются и в других молитвословиях, но там части тела, душа и разум, все то человеческое, чему требуется Божья помощь, не распределены в столь строгой (а значит, не случайной) иерархической последовательности. У Кирилла Туровского эта «лестница» четко выстроена «по образу и подобию» самого человека:

Думается, что глагол «възвыси» употреблен Кириллом не случайно. Именно с его помощью создается образ бесконечной лестницы, уводящей в небесное пространство. Возвышенное состояние определяется туровским епископом как возможность быть «угодником» Божиим. Таким же образом

построено прошение и в молитве в понедельник по вечерни: *«оутверди нозе мои въ заповедехъ твоихъ. и роукоу моею въздение освяти, очисти оуста моя. словесъ твоихъ чистотою, и вложи страхъ твои въ сердце мое. покрый душу мою сенью святаго твоего духа. оумертви оуды моя на земли на зло подвизающаяся»* (ЯР. Л. 171 об.—172). Кирилл Туровский постепенно поднимается к просьбе о духовном очищении. Душа, осененная Святым Духом, настолько возвышена над всем плотским, что автор молитвы просит: *«оумертви уды моа...»*. Разумеется, речь здесь идет об «умерщвлении плоти», чтобы она не мешала духовному возрождению. Эта оппозиция души, вознесенной на уровень духа, и тела только подчеркивает, что молящийся осторожно, шаг за шагом, стремится к очищению.

В вечерних молитвах прошения часто являются кульминацией всего произведения. После сильного эмоционально напряжения молящийся просит отдыха: *«и ноцъный покои подай жь ми безъ всякого мъчтаня дьявольскихъ) деянии, дай на одре постеля моя»* (ЯР. Л. 189 об.). Вообще тема сна и ночного покоя свойственна молитвам Кирилла Туровского. Почти в каждой вечерней молитве он прямо или косвенно отмечает время ее произнесения. Последовательность, с которой Кирилл каждый раз возвращается в вечерних молитвах к теме ночного покоя, говорит о том, что она является попыткой собственного философско-богословского осмысления «мистики ночи» (Флоренский 1985а. С. 34).

В своих вечерних молитвах Кирилл не просто кается и просит милости, а высказывает свои религиозные представления. Даже в молитвословном творчестве он не перестает быть проповедником (наставником) и толкователем, вербализуя традиционное христианское противопоставление свет = добро / тьма = зло: Кирилл Туровский не только сам осознает, что с прочтением молитвы вступает в мир тьмы, сопряженный со злом и искушением, но и учит преодолеть ночное зло. Из контекста молитв ясно, что противостоять искушению можно двумя способами: получить по милости Господа полное отдохновение (*«и ноцъный покои подаждь ми. безъ всякого мъчтаня дьявольскихъ) деянии, дай на одре постеля моя»* ЯР. Л. 189 об.) или собрать все силы для всеобщего бдения (*«нъ оукрепи мя на полоунощное пенне»* Л. 197 об.). Кирилл не исключает ни одну из этих возможностей, более того, ночные молитвы для него — не аскетическая самоцель, а наиболее верный путь достичь непродолжительного, но легкого сна *«безъ мъчтаня. безъ смущения»*.

Древнерусский книжник различает дневное и ночное состояние греховности. Днем человек грешит вольно или невольно, что выражается в определенных действиях, ночью же впадает в мечтания, смущения, искушения, и греховный сон = мрак охватывает уже его метафизическую сущность.

Поэтому «легкий сон» предполагает не расслабленное состояние человека (под «расслабленным», как мы видели, понимается «больной»), а мо-

билизацию всех сил для борьбы с искушением. Только так можно предотвратить другую опасность («не дай же въ смерти оусьноути ми» ЯР. Л. 168), поскольку окончание дня традиционно соотносится в христианской традиции с окончанием жизни. Кирилл не упускает из вида и этого аспекта, сопоставляя день с жизнью. («конецъ благъ дароуи мьне» ЯР. Л. 168 об.): конец дня = сон и конец жизни = смерть.

Порой указания на вечернее время произнесения молитвы выполняют не только информативную функцию (когда читается молитва), но и носят у древнерусского книжника чисто эмоциональный характер, как бы настраивая молящегося для произнесения славословия-обращения, возвышая его из пучины негативных земных переживаний в небесную благодать.: «и ныне не отверзи мене от лица твоего, нечисто оустьне имоуща. и деръзающа на славословие твоего божества и вечернюю ныне молитву к тебе приносяща. его же всяко дыхание и вся тварь съ страхомъ славить, яко от тебе всяко дыхание благо подаетсяя» (ЯР. Л. 166—166 об.).

В целом туровский епископ избегает длинных обращений или славословий. Они постоянно перемежаются прошениями или покаяниями. Кирилл Туровский выстраивает своего рода «лестницу», по которой беспрестанно заставляет то опускаться, то подниматься молящегося, напрягая все его душевные силы. «Тружающемуся» грешнику приходится сначала испытать ужас падения, а затем — радость подъема по «лестнице», в результате которого можно стать «причастником» Божиим: Лестница» Кирилла Туровского — художественный прием, но он наиболее полно отражает покаянное настроение. Молитвенное или покаянное состояние предполагает, что «к нам как бы спускается слово Божие, чтобы просветить, обновить и подвигнуть к возрождению», вскрывая всю глубину греховного падения человека. Благодаря этому дух восходит к надежде, и напряжение разрешается. Грешник остается в бездне своих беззаконий, но питает надежду на спасение: «съведыи же долготерпение и пучину человеколюбия Божиа не отчаю себе яко не наводитъ казни достоинаго мя мучения но ожидаетъ моего покаяния» (СОЛІ. Л. 175 об.).

Слово «пучина», которое чаще всего присутствует у Кирилла в словосочетании «пучина греха», употреблено здесь не случайно. С одной стороны, оно вызывает ассоциацию с обычным своим использованием, когда речь идет о греховности, а с другой, будучи поставлено в иной контекст, в данном словосочетании («пучина человеколюбия Божия») противопоставлено своему более распространенному значению. Этим словом Кирилл Туровский указывает на то, что молящийся находится на нижней ступени лестницы, в «пучине греха», но «пучина человеколюбия Божиа» не оставляет его и там. В этом отрывке мысль о том, что длительное нахождение «внизу» является залогом искреннего, а не формального («скорого») покаяния, выражена достаточно ясно. Свою «лестницу» в более или менее явном виде Кирилл Туровский использует часто и сознательно. Она отражает все-

общую космическую оппозицию небес и земли. Разумеется, корни его уходят глубоко в традицию, где символический образ лестницы с земли до небес появляется уже в книге Бытия, а затем разворачивается в апокрифическом сказании Иоанна Лествичника. Кирилл Туровский, взяв за основу этот образ, сделал его именно литературным приемом, наполнив и другим содержанием, поскольку по лестнице движутся не только ангелы (как в первоисточнике), но и сам человек, поскольку сама молитва есть возношение к Богу.

Образно можно сказать, что поэтика молитв вертикальна. Весь словесный материал в явном или неявном виде организован вокруг общеизвестных христианских оппозиций: «земля/небо», «тело/душа», «грех/покаяние». Разумеется, без названных противопоставлений не может обойтись ни одно древнерусское произведение. Но если в житиях, повестях, хождениях и других жанрах оппозиции появляются по ходу «повествования», и именно последнее диктует их функции в тексте, то в проповедях и молитвах такие противопоставления являются «формообразующими».

Кирилл возвращается к определенным темам («греховность», «болезнь», «сон», «вочеловечение Христа») не только в разных молитвах в пределах цикла, но и в проповедях. Он стремится к гармоничному — что в его представлении равно строго иерархичному — описанию мира и космоса. И это тоже находит отражение как в молитвах, так и в проповедях. Гармония внутренне присуща стилю Кирилла Туровского. Постоянное сопоставление земного и небесного, греха и спасения, движение по своей «лестнице» создают атмосферу эмоционального напряжения.

Молитва индивидуальная вообще может обойтись без посредника. Поэтому для писателя-молитвослова на первом месте стоит собственное «я» реального человека, автора молитвы. Поэтому именно молитва, на наш взгляд, является наиболее личностным произведением во всей древнерусской словесности, хотя чувства и переживания человека средневековья представлены в ней в рамках церковного канона. Обращаясь к Богу, человек не должен никому ничего разьяснять или доказывать, поэтому, если аллегореза и появляется в молитве, то она в наиболее чистом виде предстает как способ мышления, а не прием «украшения».

**ИКОНА В ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА
(Основные проблемы)**

Тема иконы в древнерусской литературе домонгольского исключительно обширна и включает в себя несколько подтем и аспектов. Во-первых, попробуем собрать все прямые и косвенные сведения о прибытии на Русь известных икон (чаще всего это были иконы из Византии), о явлении чудотворных икон в Киевской Руси и о чудесах, совершенных ими. Итак, какие же это иконы?

Икона Богородицы, которой константинопольский патриарх Николай II Хрисоверг благословил царевну Анну на брак с князем Владимиром, что случилось по наиболее распространенному мнению в 988 году. В том же году на Руси появилось несколько икон византийского письма, которые принес с собой в Киев князь Владимир после крещения из Херсонеса (Корсуни). Впоследствии они стали известны как: Корсунская (празднование 9 октября), Иерусалимская (12 октября)¹, Холмская (8 сентября), Минская (13 августа) и Изяславская (8 сентября).

В 993 г. через пять лет после крещения Руси в Киеве иеромонах Симеон написал список Корсунской иконы Богоматери. Судя по тому, что надпись на обратной стороне иконы сделана на греческом, а надпись на славянском языке более поздняя, можно полагать, что Симеон был греком. Позже эта икона свт. Алексием (ум. в 1378 г.) была перенесена в Нижний Новгород.

В 1037 г. во время строительства софийского собора в Киеве чудесным образом в конхе алтарной апсиды появилось мозаичное изображение Богородицы "Нерушимая стена". На основе иконографии мозаики сделаны и живописные иконы (31 мая).

В 1046 г. византийский император Константин IX Мономах благословил свою дочь иконой Одигитрии (Путеводительницы) на брак с князем Всеволодом Ярославичем Черниговским. Впоследствии икона прославилась как Смоленская, поскольку сын Всеволода Владимир Мономах перенес ее ок. 1095 г. (или в 1111 г.) в Смоленск (память 28 июля).

В 1070 г. близ Чернигова было явление прп. Антонию Печерскому (ум. в 1073 г.) Елецкой иконы Богородицы на Болдиной горе на ветвях ели; отсюда и ее название (5 февраля).

В 1073 г. принесение из Константинополя иконы Успения Богородицы в качестве "наместной" для заложенной в Киеве Великой Успенской

¹ Здесь и далее указывается день празднования иконе согласно официальному церковному календарю.

Церкви (3 мая и 15 августа). Об этом подробно повествуется в Киево-Печерском патерике.

Около 1085 г. произошло чудесное явление нерукотворной иконы Богородицы на стене алтаря Успенской церкви. Описано также в Киево-Печерском патерике. Десятилетие спустя происходит чудо обличения клятвопреступника Сергия перед названной чудотворной иконой (упоминается там же).

В XI веке произошло явление Любечской Черниговской иконы Богородицы (7 мая).

Тогда же в XI веке произошло прославление Цареградской Старорусской иконы Богородицы в Старой Руссе (17 сентября).

Теперь переходим к XII веку. В 1103 г. произошло явление Смоленской иконы "Умиления".

Прп. Алипий написал чудотворную икону Печерской Богородицы (ок. 1114 г.), которая позже была перенесена под Брянск и получила название Свенская по названию речки, где был построен монастырь.

В том же году прп. Алипий написал еще одну икону Богородицы которая прославилась чудесами: не сгорела при пожаре в Киеве. В 1124 г. Владимир Мономах перенес ее в Ростов. Там ее назвали Владимирской Ростовской. В том же году обрушился каменный храм, в котором стояла икона, но икона уцелела под обломками сводов. Икону перенесли в деревянный Успенский собор, в 1160 г. он сгорел, но икона опять чудесным образом уцелела. В 1204 г. икона уцелела, когда обрушились стены каменного Успенского храма в Ростове (15 августа).

В начале XII века был установлен праздник Покрова Пресвятой Богородицы. По заказу блгв. кн. Андрея Боголюбского тогда же была написана первая икона Покрова.

Около 1129 г. прославилась Муромская Рязанская икона Богородицы при обращении в христианство язычников муромского княжества (12 апреля).

Около 1131 г. были присланы на Русь две иконы в дар кн. Мстиславу (в крещении Федору). Одна из них была поставлена в девичьем монастыре Вышгорода, но скоро была перенесена во Владимир Залесский, прославилась чудесами и получила название Владимирской. Другая, по имени Пирогощая, осталась в Киеве, где Мстислав заложил в честь нее храм. Икона упоминается в "Слове о полку Игореве" (к сожалению, не сохранилась).

В 1147 г. князь-мученик Игорь молился перед кончиной перед иконой Богородицы, названную позже Игоревской и прославленную чудесами (5 июня).

В перв. пол. XII в. произошло явление и прославление Патриаршей иконы Богородицы: она явилась кн. Симеону, который был исцелен от слепоты. На месте явления иконы князь основал Успенскую пустынь (в восьми верстах от Мстиславля Могилевской епархии).

В 1155 г. случилось чудо стояния на воздухе иконы Владимирской Богоматери. Кн. Андрей Боголюбский намеревается перенести ее в Ростов, но недалеко от Владимира ему является Богородица и изъявляет желание остаться во Владимире. Андрей Боголюбский заказывает новую икону, изображающую явление ему Богоматери. Эта икона получает имя Боголюбской (18 июня).

Около 1160 г. произошло явление Богородицы прп. Еразму Печерскому. Богородица одобрила украшение икон драгоценными окладами.

В 1164 г. по молитвам перед иконой Владимирской Богоматери кн. Андрей Боголюбский одерживает победу над волжскими булгарами.

Около 1169 г. прп. Ефросиния Полоцкая получила в дар от константинопольского патриарха Луки Хрисоверга икону Богородицы из Эфеса, которую называют также Корсунской. Она пребывала полоцком Богородицком монастыре, в 1239 г. икона перенесена в Торопец дочерью полоцкого кн. Брючислава при вступлении в брак с Александром Невским.

В 1170 г. прославление новгородской иконы Знамение во время осады города суздальцами (27 ноября). Сохранилось сказание об этом событии: "Чудо от иконы Знамение".

В 1174 г. после крестного хода с иконой Владимирской Богоматери во Владимире прекратились мятеж и грабежи, происшедшие из-за убийства кн. Андрея Боголюбского. Через год чудотворная икона явила свое заступление городу при нападении рязанского кн. Глеба.

В 1175 г. грек из Новгорода, священноинок Христофор сделал список новгородской иконы Знамение, прославившейся за год до того.

В 1182 г. произошло явление Львовской иконы дьячку Илариону (28 апреля).

В том же году произошло явление Купятицкой иконы Богородицы (15 ноября).

В 1185 г. при пожаре в Успенском соборе Владимира уцелела икона Владимирской Богоматери.

В 1195 г. смоленский кн. Давид перенес в Михайловскую церковь Смоленска икону Свирской Богоматери.

В 1198 г. было явление Мирожской иконы Богоматери (24 сентября).

В 1207 году случилось истечение слез от иконы Покрова Богородицы в храме апостола Иакова в Новгороде (17 марта).

В 1237 г. произошло чудесное сохранение икон Богоматери Владимирской и Боголюбской во время разорения Владимира Батыем.

В том же 1237 г. произошло явление в Пронске Боголюбской Зимаровской иконы Богоматери (18 июня).

В том же 1239 г. произошло явление Федоровской иконы Богоматери и основание на месте явления монастыря в честь Нерукотворного Спаса (16 августа).

В 1239 г. – заступничество Смоленской иконы Богоматери за Смоленск во время татаро-монгольского нашествия (24 ноября, 28 июля).

В 1240 г. заступничество за русское войско иконы Знамение в битве на Неве со шведами (15 июля).

В том же 1240 г. заступление Холмской иконы Богородицы за крепость при осаде ее войсками Батые (8 сентября).²

Мы перечислили иконы только Богородицы, но в тот же период на Руси были явления и других икон. В походе против волжских булгар в 1164 г. с кн. Андреем Боголюбским была икона не только Владимирской Богоматери, но и Всемилоостивого Спаса, и победа приписывалась заступничеству не только чудотворной иконы Богородицы, но и иконы Спасителя.

Икона св. вмч. Димитрия Солунского по преданию была написана по заказу владимирского князя Всеволода (в крещении Димитрия) на гробовой доске святого и принесена во Владимир в 1197 г., где была поставлена в Дмитриевском соборе. Дмитрий Донской в 1380 г. перенес ее в Москву в Успенский собор.

Икона свт. Николая (Николы Мокрого) прославилась во время княжения вел. кн. Всеволода I (1078-1093). Один киевлянин с женой и ребенком совершил паломничество к мощам Бориса и Глеба в Вышгород. На обратном пути, плывя на лодке по Днепру, жена его, задремав, выронила ребенка в воду. Родители стали призывать на помощь свт. Николая, но все было напрасно. На другой день утром, когда стали отпирать Софийский собор в Киеве, услышали детский плач, а войдя в храм нашли мокрого ребенка перед иконой свт. Николая. Родители младенца скоро нашлись и узнали в нем свое чадо. С тех пор икона, под которой нашли ребенка стала называться Никола Мокрый.

Другая чудотворная икона свт. Николая называется Никола Липенский. Она явилась в 1113 году кн. Мстиславу Владимировичу на острове Липно (Ильмень-озеро). Князь, получивший исцеление от иконы основал на месте ее явления монастырь, а в Новгороде построил храм в честь свт. Николая, где стоял явленный образ.

Еще одна известная чудотворная икона свт. Николая – Никола Зарайский (Зараский). Она находилась в Корсуни в храме ап. Иакова, в котором крестился вел. кн. Владимир. В 1224 г. священник Евстафий услышал голос, повелевший ему перенести икону в рязанские пределы. С третьего раза Евстафий послушался и окольным путем через Новгород принес икону в рязанское княжество, где около Зарайска икону торжественно встретили князь Федор Юрьевич и епископ Евфросин Святогорец. От иконы проистекло много чудеси позже в честь нее был воздвигнут храм.

² Этот список составлен по следующим источникам: Макарий 1997; Памятники 1994; Патерик 1980; Поселянин 1993.

Бытовали на Руси и другие иконы, не прославленные чудесами, но упоминания о которых остались в летописях или же о них говорят поздние предания. В частности по преданию среди принесенных кн. Владимиром из Корсуни известных, но не сохранившихся икон упоминаются: икона Нерукотворного Спаса с изображением Богоматери на обратной стороне; икона Богоматери с изображением Спасителя благословляющего на обратной стороне. Чуть позже была принесена икона Петра и Павла (датируется серединой XI века).

Наконец, следует упомянуть, что чудотворения в древней Руси совершают также фрески и мозаики. Предание рассказывает, что греческие иконописцы написали в куполе новгородского Софийского собора фреску Спаса Вседержителя с благословляющей рукой. Наутро новгородский владыка Лука увидел, что рука у Спасителя сжата. Иконописцы исправили пальцы, но на следующее утро рука опять оказалась сжатой. Так повторялось три раза. На четвертый день, когда иконописцы опять пытались исправить сложение пальцев, они услышали голос: "Не пишите меня с благословляющею рукою, а напишите с рукою сжатою, в знаменование того, что Я в руке Моей держу Великий Новгород. А когда рука Моя раскроется, тогда будет скончание городу" (Макарий 1995:2,48).

Рассказ о знаменитой *мозаичной* иконе имеется в житии прп. Алимпия-иконописца. Когда греческие мастера украшали алтарь мозаикой, икона Пресвятой Богородицы изобразилась сама и просияла нестерпимым светом, так что мастера упали ниц. Подняв глаза, они увидели, как из уст явленной иконы Пресвятой Богородицы вылетел белоснежный голубь, воспарил вверх к образу Христа Спасителя и скрылся за ним. И когда они смотрели вверх, голубь выпорхнул из уст Спасителя и, летая по храму стал садиться на изображения святых – кому на голову, кому на руку. Затем он скрылся за наместной иконой Богородицы, явившейся на Днепре иконописцам. Присутствовавшие стали искать голубя за завесой возле наместной иконы, но он вылетел опять из уст новоявленной иконы и влетел в уста Спасителя, и тут икона еще раз просияла неизреченным светом.³

Стоит обратить внимание на четыре побочных вопроса: 1) сколько всего икон упоминается в разных произведениях и документах, сколько икон того периода сохранилось в музеях или храмах и сколько всего их могло быть в домонгольской Руси, 2) географическое местонахождение

³ Красивое киевское сказание о *явлении* иконы Богородицы имеет древний прототип. Первое сказание о самоизобразившемся образе описывает события I века в г. Лидде. Апостолы Петр и Иоанн проповедовали там Христианство, устроили общину и построили храм. Когда они вернулись в Иерусалим, то попросили Богородицу пойти с ними в Лидду, поддержать новостроенную общину, благословить храм. Богородица обещала им быть там. Когда апостолы вернулись в Лидду, они увидели в храме на столпе нерукотворное изображение Богоматери. Изображение Богородицы в Лидде было фреской.

икон, 3) названия икон, 4) кто чаще всего изображен на иконах того периода.

1. По нашим подсчетам в древнерусской литературе домонгольского периода упоминается всего около 48 известных, связанных с какими-либо историческими событиями или прославленных чудесами икон. Конечно, это цифра приблизительная, и она почти ничего не говорит о реальном количестве чудотворных икон в период Киевской Руси.⁴ Вероятно, некоторые иконы просто не упомянуты по каким-либо причинам или были упомянуты, но не сохранились источники упоминавшие о них. По большей же части иконы не сохранились, осталось только упоминание о них. Отдельные иконы дошли до нас, но только в более поздних списках. Например, самая ранняя икона Покрова Богородицы относится к XVI веку, но, конечно, иконы Покрова бытовали с XII века, со времени установления праздника. Иконы Софии Премудрости Божией (ни киевская, ни новгородская) не упоминаются совсем.⁵

Теперь обратимся не к сказаниям о чудотворных иконах, а к музейным собраниям икон домонгольского периода. Сохранилась лишь небольшая часть тех икон, и их нетрудно перечислить. Для сравнения приведем составленный нами список сохранившихся икон XI-XIII веков.

XI век. Апостолы Петр и Павел (середина XI в.). Итого – 1.

XII век. Владимирская Богоматерь (перв. треть XII в.), св. вмч. Георгий (30-40 годы XII в.), Устюжское Благовещение (вт. пол. XII в.), Спас Нерукотворный (вт. пол. XII в.), Ангел (Златые Власы) (вт. пол. XII в.), Спас Эммануил с ангелами (кон. XII в.), св. вмч. Димитрий Солунский (кон. XII в.). Итого – 7.

XIII век. Богоматерь Умиление (нач. XIII в.), свт. Николай Чудотворец (нач. XIII в.), Деисус (нач. XIII в.), апостолы Петр и Павел (перв. треть XIII в.), Богоматерь Белозерская (перв. треть XIII в.), явление архангела Михаила Иисусу Навину (вт. четв. XIII в.), Богоматерь Знамение (с ап. Петром и мц. Наталией на оборотной стороне) (до 1169 г.), свт. Николай Чудотворец (ср. XIII в.), Богоматерь Знамение (с мц. Ульяной на оборотной стороне) (XIII в.), Успение Богородицы (вт. пол. XIII в.), прп. Иоанн Лест-

⁴ Например, при подсчетах мы учли только две особо отмеченные источниками иконы печерского иконописца Алипия, но согласно Киево-Печерскому патерику он написал очень много икон, и по крайней мере 8 из них прославились как чудотворные. Кроме того некоторые источники упоминают 6 икон прп. Антония Римлянина (ум. в 1147 г.), хранившихся в Антониевом монастыре.

⁵ Вероятно, это связано с тем, что храмовой иконой в тот период служил образ Спасителя или образ Рождества Христова, а София понималась в согласии с византийской традицией как Логос, т.е. Сын Божий – Второе Лицо Пресвятой Троицы. Особое же символическое киевское и новгородское изображение Софии появилось лишь в XVI веке. Тогда же была написана и особая служба Софии Премудрости Божией.

вичник с вмч. Георгием и свт. Власием (посл. треть XIII в.), Царские врата с Благовещением, свт. Василием Великим и свт. (Иоанном Златоустом?) (посл. треть XIII в.), Богоматерь Великая Панагия (ок. 1224 г.), Спас Златые Власы (перв. четв. XIII в.), Спас (ср. XIII в.), Богоматерь Толгская (Большая) (посл. четв. XIII в.), Собор архангелов (вт. пол. XIII в.), Архангел Михаил (кон. XIII в.), Богоматерь Свенская (Печерская) с прпп. Антонием и Феодосием Печерскими (ок. 1288 г.), свт. Никола Липенский (1294 г.). Итого – 20. Всего – 28 икон; по векам: 1 – 7 – 20. Сюда мы включили иконы и второй половины XIII века, т.е. начала монголо-татарского ига, поскольку иконы этого периода в художественном отношении представляют собой нечто целое. Если же ограничиться серединой XIII века, то сохранившихся икон останется всего 20 (из этой цифры мы будем исходить при дальнейших подсчетах); по векам: 1 - 7 - 12.⁶

Конечно, следует иметь в виду, что в первом случае мы получили число икон упоминаемых в сказаниях и летописях, а во втором случае – число икон, сохранившихся в музеях и храмах. Это ничего не говорит о реальном *общем количестве* икон в Киевской Руси. Методику подсчетов общего количества икон той поры можно позаимствовать из книги Б.В. Сапунова. На основе анализа документальных материалов он пришел к выводу, что на Руси в период по 1240 г. существовало как минимум 483 храма (это только то, что упомянуто в документах). Но, конечно, далеко не о всех храмах говорится в летописях и документах, поэтому исследователь предлагает и оптимальное число храмов в зависимости о численности населения – около 10 тыс. храмов (Сапунов 1978:82).⁷ Эти подсчеты помогли реконструировать книжный фонд Киевской Руси и подсчитать размеры потерь: например, к настоящему времени, по мнению автора, сохранился только 1% всех рукописных Евангелий, который бытовали в домонгольский период (Сапунов 1978:83).⁸ Но нас интересуют не рукописи, а иконы. Исходя из того же количества храмов, попробуем подсчитать общее количество икон. Конечно, это будет гипотетическое число, и чтобы не возникло недоразумений, мы будем по ходу дела раскрывать методику подсчетов.

Прежде всего иконы находятся в иконостасе. Иконостасы домонгольской поры были, как правило, двухрядными. Общее число икон в двухрядном иконостасе могло составлять в среднем 25-30 (из расчета 4-6 икон на царских вратах, 6-8 – в нижнем местном ряду, 12-16 во втором деисисном ряду). Мы будем исходить из нижнего порога в 25 икон. Иконами украшали и все внутреннее пространство храмов, но сколько их было на стенах и отдельных киотах, – трудно предположить, тем более, что за 240 лет мог-

⁶ Подсчеты сделаны по следующим альбомам: Лазарев 1971; Лазарев 1983; Лазарев 1986; Масленицын 1983; Икона 1981; Икона 1990; Живопись 1976.

⁷ Подробно о методике и других результатах подсчетов см. Сапунов 1978:30-83.

⁸ Сапунов исходил из того, что в храме для совершения богослужений должно быть не менее 8 книг, а в монастырях около 26.

ли меняться формы благочестия вкусы зодчих, иконописцев и заказчиков. Мы берем произвольную цифру в 25 икон, такую же, как и для иконостаса. Учтем несколько икон, которые должны обязательно находится в алтаре, и получим среднее число икон в одном храме в 55 единиц. Итак, по самому минимальному явно заниженному варианту и только в упомянутых в летописях храмах икон должно было быть около 25 тыс. (483×55). Легко подсчитать, что сохранилось до нашего времени лишь 0,08 % икон, имевшихся в известных по документам храмах. Если же за основу брать предложенную Спуновым оптимальную цифру в 10 тыс. храмов, то икон было более полумиллиона единиц (примерно 550 тыс.), а сохранилось лишь 0,0036 %.

Но ведь иконы находились и в домах. Население тогдашней Руси по разным подсчетам составляло 6-7 млн. человек (см. Сапунов 1978:58). Проблема здесь и в предполагаемой численности семьи, и в количестве икон на одну семью. Если взять по минимуму и предположить, что в каждом доме проживало по 6-7 человек, то получим цифру в 1 млн. домов, а это значит как минимум 1 млн. икон. Если же предположить, что в каждом доме должны были быть иконы Спасителя, Божией Матери, святых покровителей жильцов, Ангела-хранителя, то число икон возрастет до нескольких миллионов. Если предположим, что на каждого жителя приходилась хотя бы одна икона, то получается цифра в 6-7 млн. Итак, следует предположить, что число икон в Древней Руси измерялось миллионами. Если взять *минимальную* цифру в 1,5 млн. икон (одна икона на семью и полмиллиона икон в храмах), то сохранилось лишь 0,0013 %. В *оптимальном* исчислении (6,5 млн икон) оставшиеся иконы – это 0,0003 % того, что было. И это без учета тех икон, который сгорели за 240 лет. Конечно, любые попытки назвать точное количество икон будут также приблизительны, как и старания сосчитать возможное количество утраченных рукописей домонгольского периода. И все же, если из рукописей сохранился 1% общего фонда того времени, то от икон при тех же самых исходных цифрах сохранилось, по крайней мере, в тысячи или даже десятки тысяч раз меньше. Если же исходить из числа сохранившихся рукописей – 190 (Сапунов 1978: 34) и дошедших до нас икон домонгольского периода (20), то окажется, что икон сохранилось в 9,5 раза меньше. Большая сохранность рукописей, как нам кажется, связана с тем, что к рукописям (особенно более поздним пергаменным) относились более бережно и при пожарах старались спасти именно их. Из икон же часто успевали спасти лишь самые ценные из особых киотов и из нижнего ряда иконостаса.

2. География чудотворных икон домонгольского периода довольно широка. В сказаниях об иконах упоминаются: Константинополь и его конкретные храмы (св. София и Влахернский храм), Эфес (Малая Азия), Херсонес (Корсунь), Киев, Вышгород, Чернигов, Львов, Любеч, Мстиславль (около Могилева), Холм, Полоцк, с. Купятич (около Пинска), Новгород, Смоленск, Старая Русса, Ростов, Муром, Рязань, Владимир Залес-

ский, Боголюбово, Мирожский монастырь под Псковом, Пронск, Торопец, Кострома.

А каково происхождение сохранившихся икон, откуда они поступили в музей? Они происходят из Юрьева монастыря под Новгородом (2), из Софийского собора в Новгороде, из Духова, Зверина, Десятинного монастырей в Новгороде, из церкви Спаса Преображения в Новгороде, из новгородской деревянной церкви Святого Образа (Нерукотворного Спаса), из Липенского монастыря под Новгородом, а также из Ярославля (4 иконы), из Великого Устюга (2), из Белозерска (2), из Владимира Залесского (2). Как видим, большая часть уцелевших икон домонгольского периода происходит из новгородской земли – 9 из 20. Если же к новгородским иконам на основании стилистического сходства отнести устюжские, белозерские и ярославские иконы, то они составят подавляющее большинство – 18 из тех же 20. Что касается настоящего местонахождения уцелевших икон домонгольского периода, то она выглядит по-другому. В наше время все они находятся в музеях Москвы, Петербурга, Новгорода и Ярославля, т.е. всего в четырех центрах.

Еще одна проблема – идентификация, отождествление сохранившихся музейных и упомянутых в летописях, сказаниях и документах икон. Из перечисленных музейных икон в древнерусской литературе упоминаются иконы Петра и Павла, Владимирской Богоматери, Богоматери Знамение, свт. Николы Липенского, св. вмч. Димитрия, Свенской Печерской Богоматери, Толгской Богоматери. Относительно других икон дело обстоит сложнее: труднее всего установить, та ли из сохранившихся в музее икон упоминается в дошедшем до нас произведении древнерусской литературы.

3. Названия икон того периода – не менее интересная проблема. Чаще всего иконы именуется по тому месту, где они прославились чудесами. Так первое чудо от иконы Владимирской Богоматери произошло в Вышгороде, но это чудо было связано с перенесением иконы во Владимир. Следующие чудеса совершались по пути во время перенесения иконы, что как бы подтверждало правильность шага предпринятого кн. Андреем Боголюбским.⁹ И уже во Владимире после свершения других чудес икона начинает именоваться Владимирской. Так же по местонахождению называются такие иконы как Печерская, Смоленская, Боголюбская, Львовская, Холмская, и др.

Иногда у иконы бывает двойное географическое именование. Например, Любечская Черниговская называется так потому, что явилась она в Любече, но поскольку Любеч находился в Черниговском княжестве, икона

⁹ Неизвестно, как называли икону в Вышгороде. Вероятнее всего, ее именовали по иконографическому типу, т.е. Елеуса или по-русски – Умиление, если уже существовал перевод слова "Елеуса".

получила двойное именование; оба географических названия относятся к местонахождению иконы.

В других случаях первое географическое определение иконы связано с ее происхождением, а второе с местом настоящего пребывания, например, Цареградская Старорусская или Печерская Свенская. Иногда эти два места могут находиться по соседству. Муромская Рязанская икона получила свое название потому, что пребывала некоторое время в Муроме. Но когда муромляне изгнали из города епископа Василия, он отплыл в Рязань с чудотворной иконой, и она осталась там навсегда.

Особый случай представляет собой название иконы, написанной прп. Алипием и посланной кн. Владимиром Мономахом в Ростов в 1124 г. Она называется Владимирской Ростовской, но, естественно, не имеет отношения к иконе Владимирской Богоматери. Свое название она получила по имени князя и по месту нахождения.

Чудотворная икона в Древней Руси может получить свое название по имени человека, которому она принадлежала. Так икона, перед которой молился перед смертью князь-мученик Игорь Ольгович (в крещении Гавриил) в 1147 г., получила название Игоревской.

Корсунская икона Богоматери получила свое название по месту происхождения. Вначале корсунскими называли несколько икон, привезенных вел. кн. Владимиром из Корсуни. В связи с этим и говорилось о корсунском письме или корсунском пошибе, т.е. термин "корсунская икона" обозначал иконописную школу. И в XIX веке на заре русского иконоведения многие ученые говорили о Корсунском письме. В настоящее время считается, что это мифическая школа иконописи и таковой на Руси не существовало. Хотя есть попытки отнести к Корсунской школе почти все иконы домонгольского периода. Но с другой стороны, сохранилось немало списков чудотворных икон, которые именуются так потому, что восходят к той первой иконе Корсунской Богоматери, принесенной кн. Владимиром. К концу XIX века было известно более 20 чудотворных икон Корсунской Богоматери. Следует отметить, что по своей иконографии они заметно отличаются одна от другой,¹⁰ что подтверждает гипотезу о существовании некогда корсунской школы или корсунского иконописного стиля.

Существует несколько гипотез о происхождении названия знаменитой в Киевской Руси Пирогощей иконы Богоматери. Наиболее вероятная гипотеза следующая. В Византии эта икона (или ее прототип, с которого

¹⁰ Например, Корсунская Эфесская представляет собой Одигитрию, Корсунская Изборская – Умиление поясное, а Корсунская в Исаакиевском соборе Петербурга – Умиление оплечное. Причем на изборской иконе Богородица держит Младенца на левой руке, а на петербургской – на правой (см. Сказания 1993:633-639).

сделан список) находилась в башне крепостной стены. Башня по-гречески πύργος (пиргос), отсюда могло произойти и название иконы.¹¹

Также с конкретным местом, а не с географией связано и название Елецкой иконы Богородицы, получившей свое именование по той простой причине, что она была найдена в ветвях ели. Чаще всего ее называют с географическим уточнением: Елецкая Черниговская.

Наконец, следует отметить о своеобразном "сращении" географического определения иконы и ее иконографического типа. Так Владимирская Богоматерь стала *синонимом иконографического типа* Умиление (Елеуса). Это особенно заметно при обращении к чудотворным спискам иконы: Владимирская Заоникиевская, Владимирская Селигерская, Владимирская Оранская, Владимирская Красногорская и т.д. В этих названиях первое слово определяет иконографический тип, а второе – местонахождение. Также Смоленская Богоматерь на Руси стала обозначением иконографического типа Одигитрии.

Новгородская икона Знамение получила именование по своей иконографии. Это поясное изображение Богородицы Оранты с воздетыми в молитве руками. На ее груди в круглой мандорле изображается Младенец. Очевидно, что изображена не Богоматерь с Сыном, а Дева с предреченным Младенцем, который еще не родился. Это как бы Благовещение, начало исполнения пророчества Исайи: "Се, Дева во чреве приимет и родит Сына..." (Ис. 7:14). Словом "знамение" передавали в древнерусской литературе греческие слова σῆμαιον – чудо, и σύμβολον – символ, образ. Поэтому в названии иконы скрыт двойной смысл: она есть "знамение" как символический образ Боговоплощения по своей иконографии и она являет "знамение", чудо своего покровительства Новгороду, когда источает слезы и когда ослепляет осадивших город суздальцев.

4. Последний вопрос, который невольно встает перед исследователем, следующий: какие святые чаще всего изображены на уцелевших иконах. Ответив на этот вопрос, можно с определенной степенью говорить о наиболее популярных святых Древней Руси. Если обратиться к произведениям литературы, то по количеству упоминаний на первом месте окажутся бесспорно иконы Богородицы, на втором – иконы Спасителя, на третьем – святителя Николая. А далее примерно в одинаковой пропорции будут следовать иконы архангела Михаила, вмч. Георгия, вмч. Димитрия (трех покровителей ратного дела) и других святых. Если мы возьмем альбом с репродукциями сохранившихся икон (список их приведен выше), то картина не изменится; только в список святых надо будет включить апостолов Петра и Павла.

¹¹ Все это известно, но, кажется, ни один исследователь не обратил внимания на тот факт, что в Греции есть город по имени Пиргос, и, возможно, икона так именуется по своему географическому происхождению.

Другая проблема взаимосвязи иконы и древнерусской литературы обусловлена жанром. Несомненно, что жанр произведения накладывает свой отпечаток на характер сообщения об иконах. Поэтому проблему можно сформулировать так: иконы в различных жанрах древнерусской литературы. Начнем с летописания.

Летопись сообщает в основном о прибытии иконы из другой страны или из другого города, о чудесном явлении иконы в конкретном месте, о перенесении иконы в другой храм, монастырь или город, об украшении иконами церкви или монастыря, о написании списка иконы или о реставрации иконы. Но главное в летописной записи об иконе – это «участие» иконы в исторических событиях.

Далее идут древнерусские сказания о чудотворных иконах. Хотя некоторые сказания об иконах входят в летописи, другие и существуют только в летописной форме, однако многие из них формировались как самостоятельные произведения, как особый жанр и лишь позже были внесены в летописи. Тематика особых сказаний о чудотворных иконах (в отличие от летописных) несколько другая. В них могут встречаться все те мотивы, которые упомянуты выше, но сказание все же сосредотачивает свое внимание на чудесах, оно как бы нацелено на доказательство чудотворности иконы. Поэтому в сказании обычно много своеобразного документализма, даже «протоколизма»: описывается не только собственно чудо, но и когда, с кем, при каких свидетелях оно произошло, проверено ли оно (митрополитом или князем). Сказание вообще всегда уделяет очень большое внимание достоверности чуда.¹²

Третий жанр, в котором часто встречается икона, это воинские повести. Обычай брать с собой в поход чудотворную икону зародился еще в Византии. На Руси иконы брали с собой все князья, о чем сохранилось немало исторических свидетельств, об этом же упоминают и художественные произведения. Иконы были в походах с князем Борисом (сыном Владимира Великого), с Игорем Новгород-Северским, с Владимиром Мономахом, с Андреем Боголюбским, с Дмитрием Донским, с Иваном III и с Иваном Грозным и так до Петра.¹³ В некоторых сказаниях или повестях прямо говорится, что мы не должны приписывать победы над противникам силе своего оружия или полководческому искусству, но помощи Господа, Богородицы и их святых икон, как об этом говорится, например, в "Повести о Темир-Аксак" (см. Повесть 1981:239).

¹² Позже, при получении известия о явлении новой чудотворной иконы, митрополит или царь назначали специальную комиссию, которая выезжала на место явления чудотворной иконы, и, если слухи не подтверждались, виновных в их распространении сурово наказывали: вплоть до тюремного заключения.

¹³ Мы выбрали несколько наиболее известных имен, но в этот список можно включить практически всех русских князей и царей.

Четвертый жанр – патерики. В целом, тема иконы для патеричного жанра не характерна. В патериках встречаются отдельные эпизоды, связанные с иконами, иконные мотивы. Иногда это простое описание молитвы перед иконой, явление чудотворной иконы святому или голос от иконы, повелевающий сделать что-либо или переселиться куда-нибудь. Теме иконы в Киево-Печерском патерике посвящена наша статья (см. Лепяхин 1998: 117-132).

Пятый жанр – жития святых. Жизнь многих святых связана с иконой. В русской агиографии встречается несколько случаев, когда святому является икона (чаще всего икона Богородицы) и посылает его в определенное место для основания монастыря (иногда храма). Назовем имена только Кирилла Белозерского и Авраамия Галичского. Другая форма присутствия иконы в житии вызвана тем, что некоторые святые были иконописцами, назовем митрополита Петра Московского, игумена Антония Сийского и игумена Дионисия Глушицкого.

Конечно, все эти жанры тесно взаимосвязаны и отделять их друг от друга можно лишь условно, тем более что поздние редакции сказаний о чудотворных иконах (а мы имеем дело по большей части именно с поздними рукописями и списками) оформлены как самостоятельные произведения, в них собраны и обработаны все известия о данной чудотворной иконе. Они представляют собой уже особый жанр, который так и следует называть: жанр сказаний о чудотворных иконах. Впервые это отметил Д.С.Лихачев. Он же сказал и о том, что внутри этого жанра есть поджанры, но не указал, какие именно (Лихачев 1997:288). Но с тех пор никто так и не обратился к теме поджанров в сказаниях об иконах.

Таковы некоторые проблемы взаимосвязи древнерусской литературы и иконописи. Тема эта обширна, и мы указали лишь на некоторые мало изученные и разработанные вопросы.

Литература

- Гребенюк 1997* – Гребенюк В.П. Икона Владимирской Богоматери и духовное наследие Москвы. М., 1997.
- Жития 1911* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского, кн. 12. М., 1911.
- Лазарев 1971* – В.Н. Лазарев. Московская школа иконописи. М., 1971.
- Лазарев 1983* – В.Н.Лазарев. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. М., 1983.
- Лазарев 1986* – Лазарев В.Н. История византийской живописи. М., 1986.
- Лепяхин 1998* – Иконы и иконописцы в Киево-Печерском патерике. In: *Hungaroruthenica*, Szeged, 1998, № 5, с. 117-132.
- Лихачев 1997* – Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы. С-Пб., 1997.
- Масленицын 1983* – С.И. Масленицын. Ярославская иконопись. М., 1983.

- Макарий 1997* – Макарий, митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви, т.1-9. М., 1994-1997.
- Икона 1981* – Новгородская икона XII-XVII веков. Л., 1981.
- Икона 1990* – Псковская икона XIII-XVI веков. Л., 1990.
- Памятники 1994* – Памятники литературы Древней Руси, т. 1-12, М., 1978-1994.
- Патерик 1980* – Памятники литературы Древней Руси. М., 1980.
- Патерик 1991* – Киево-Печерский патерик. Киев, 1991 (репринт издания 1903 года).
- Патерик 1893* – Киевопечерский патерик. По древним рукописям. Киев, 1893.
- Повесть 1981* – Повесть о Темир Аксаке. В кн. "Памятники литературы Древней Руси. XIV – середина XV века". М., 1981.
- Поселянин 1993* – Е. Поселянин. Сказания о чудотворных иконах Богоматери и о Ея милостях роду человеческому. Коломна, 1993.
- Сапунов 1978* – Б.В.Сапунов. Книга в России в XI-XIII вв. Л., 1978.
- Софія 1971* – Софія Київська. Державний архітектурно-історичний заповідник. Київ, 1971.
- Труды 1966* – Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXII. Л., 1966.
- Труды 1985* – Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXXVIII. Л., 1985.
- Живопись 1976* – Український середньовічний живопис. Київ, 1976.

ЛЕЙТАНСКАЯ МИНЕЯ

Грекокатолический священник села Кишлейта (*Kisléta* – Венгрия), которое находится недалеко от города Ниредьхаза, г. Чаба Липпаи в 2002 г. среди отложенных за ненадобностью или негодностью документов прихода нашел рукопись. Она, по содержанию, представляет собой праздничную минею. Не известный до сих пор кириллический памятник мы будем называть Лейтанской минеей (в дальнейшем: ЛМ).

ЛМ могла быть у нас в богослужебном употреблении в XVIII в. или в начале XIX в. Восточнославянское по происхождению население, называющее себя русинским, появилось на северо-восточной территории сегодняшней Венгрии в конце XVII – начале XVIII в.¹ Они привезли с собой книги, необходимые для богослужений. ЛМ, по всей вероятности, использовали или в церкви самого села Кишлейта, или в принадлежащих тому же священнику приходах Повчпетри (*Pócspetri*) и Богат (*Bogát*; сегодня: *Nyírbogát*).

В конце XVIII в., в 1792 г., в этих трех селах жили 552 грекокатолика.² Два десятилетия спустя, в 1814 г., их число возросло до 700. Грекокатолики в это время говорили на русинском и на венгерском языках.³ Но к середине XIX в. они уже полностью перешли на венгерский язык.⁴

Кодекс дошел до нас в сильно поврежденном состоянии. От переплета остались только две доски, многие листы выпали, внешние края бумаг повреждены мышами.

ЛМ состоит из 347 листов. Она написана в четверку, размер листов в сантиметрах – 18 на 14. Письмо представляет собой младший полуустав. Начертание букв свидетельствует о том, что интересующий нас памятник возник в XVI в. Водяные знаки известны также от середины XVI в.⁵ Текст – в один столбец, листы содержат по 21 строке. (Исключение представляют лл. 70–120, которые являются работой другого переписчика: на этих листах число строк меняется от 21 до 24.)

Первые листы ЛМ отсутствуют. Книга начинается с Песни 8 канона службы на Новый год (т.е. 1 сентября). Последний праздник в ЛМ – Успение Богородицы (15 августа). Текст заканчивается на середине Песни 9 канона, следовательно, конец кодекса также утерен. Отсутствие некоторых листов наблюдается и внутри рукописи.

А теперь несколько слов о языке ЛМ.

Для разбора нами выбран текст службы на 6 декабря, посвященной св. Николаю. Он (т.е. текст) читается с 58-го по 66-й лист.

Орфография отличается южнославянскими чертами:

1) После слов, оканчивающихся на согласный, последовательно пишется знак древнего редуцированного переднего ряда (ü). Исключение представляет слово *áiáiü*, в конце которого встречаем всегда знак редуцированного заднего ряда. (То же самое явление мы наблюдаем в Скотарском учительном евангелии 1588 г.)⁶

2) Знак *ú* ставится, как правило, в предлогах и приставках *áiú*, *éú*, *ñú*, а также после букв *ě* и *ǰ* на месте праславянских звуко сочетаний **tьrt*, **tьlt*, **tьrt*, **tьlt* и **trьt*, **tlьt*, **trьt*, **tlьt*.

3) В интервокальном положении йотация часто не обозначается.

4) Мы находим примеры мены юсов; после юса большого, независимо от этимологии словоформы, пишется только юс малый, т.е. юс большой не повторяется.

5) После *ě*, *í*, *ǰ* вместо буквы *ÿ* часто наблюдается *ь*.

6) Переписчик употребляет и букву *e* широкое, и *p*.

Сильное южнославянское орфографическое влияние, однако, не может скрыть восточнославянские языковые особенности текста:

1) На месте редуцированных в сильной позиции нередко читаются *î* и *â*: *êđ ĵĵ(ê)* 58об, *t ĵĵèđĵ(÷)* 59, *ěñĵĵéĵü* 60об, *áiñĵĵâđđĵĵ* 58, *áiü ðáiĵĵèè* 58об, *ĵđâââ(â)ĵèèü* 59об и т.д. О звуковом изменении *ъ>o*, *ь>e* свидетельствуют и гиперизмы: *âđüéüÿ* 62об, *ĵéüââè* 64об.

2) В ЛМ мы находим примеры, показывающие переход носовых гласных в *'a* и *u*: *đĵ÷âù\è* 66, *ÿçüéĵ(i)* 59об, *â,đĵr* 58об. Юсы часто пишутся вместо этимологически правильных *ý* и *íó*: *íâĵ(ÿ)ÿüâ* 66, *ñĵĵóâĵ* 58об, *ñ ĵĵóđĵó* 61об и многие др.

3) Словоформа *âĵ(æ)* 62об свидетельствует о переходе звуко сочетания **dj* в *ž*.

На основе вышесказанного мы предполагаем, что ЛМ была написана на восточнославянской языковой территории.

В тексте выбранного для анализа отрывка обнаружены нами и такие особенности языка, которые говорят в пользу именно украинского происхождения. К ним принадлежат:

1) Местоименные формы *đĵá*, 64об, *ê ðĵá*, 61об.

2) Императивные формы 1 л. мн.ч. *áiçüâđâèĵ* 60об, *èèéĵñðâÿèĵ* 60об.

И еще одно замечание.

После букв *â*, *ê*, *ǰ* часто наблюдается *û*: *t đĵóèü* 60, *đ,èü* 60об, *îđđĵèü* 64, *äéüâü* 59об и т.д. – всего 8 раз. Последовательное написание буквосочетаний *èü*, *âü*, *ǰü* позволило бы нам высказать предположение о карпатском происхождении памятника. Однако после букв *â*, *ê*, *ǰ* мы нашли также 6 примеров с *è*. Поэтому в заключение мы можем с уверенностью сказать

только то, что Лейтанская минея является ценным источником изучения истории украинского языка. Мы считаем необходимым продолжение обнаруживания языковых особенностей текста, и, конечно, мы рады тому, что судьба дала нам возможность впервые обратить внимание специалистов на этот интереснейший памятник.

В приложении мы публикуем короткий отрывок из выбранного для анализа текста ЛМ, а также параллельные ему предложения из Сегедской минеи XVI в. и современной Минеи.⁷

Примечания

- ¹ См. книгу: Udvari István, *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, 1994.² (Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.)
- ² Bendász István – Koi István, *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészskégeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza, 1994: 79.
- ³ *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészskégeinek 1806. évi összeírása*. Szerkesztette: Udvari István. Nyíregyháza, 1990: 120. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 3.)
Добавляем, что данные по отношению ко двум из трех, интересующих нас, сел происходят не от 1806, а от 1814 г.
- ⁴ В 1851 г. Кишлейта и Богат отмечаются как села *венгерские*, а Повчпетри – как село *венгеро–немецко–словацкое*. См. Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. I:145, III: 24, 233.
- ⁵ Нами обнаружены два водяных знака: герб монашеского ордена Святого духа и кабан. Герб в таком же размере наблюдается на стр. 26 книги: Jadwiga Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, MCMLXIX (под №№ 117, 125, 126 и 132, между гг. 1518–1568), а также на стр. 199 атласа: E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius, 1967 (под №№ 1787, 1789 и 1792, между гг. 1526–1576). Кабан похож на рисунок № 3649, находящийся на стр. 502 этой последней книги (г. 1540).
- ⁶ *Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року*. Текст рукопису підготував і видав Мігай Кочіш. З передмовою проф. Василя Німчука. Сомбатгей, 1997: 24. (Bibliotheca Slavica Savariensis IV.)
- ⁷ Параллельные тексты даются по следующим изданиям: *The Szeged Minea. A Cyrillic Manuscript from the Late 16th Century*. A text edition by Mihály Kocsis. Part Two. Szeged, 2000: 64–65. (Bibliotheca Slavica Savariensis VI/2); *ієііѣ. äääääđü ä3. ÷âñöü ĩăđâăÿ*. Издание Московской патриархии, 1982: 213.

Лейтанская минея

гла ѿ сѧ гла ѿ. Взстрѣ
 бѣ трѣбою пѣней. взъѣ играй
 мо правѣнїи и ликоствѣймо
 рѣчѣ въ молебное трѣжество. л. 60об
 бѣгнуща оца цѣи и князи да сѣ
 берѣтса сѣннїи страхомъ. на
 вленїе цѣи припрѣчѣ. не
 повиннїи дрѣжимъ. три ѿ
 пѣстити воеводы. да възсхва
 ла пѣсть іри и оучители добра
 го пѣстѣха. тѣмъ ревните
 ла и пѣсть іра. сѣшесѣ въ
 схвалїи въ недрѣ врага. въ бѣ
 да и избавителя. грѣшнїи за
 стѣпника нищїи скрѣвище
 въ скрѣбѣ оутѣшенїе. и спѣтнїи
 ка пѣннїи. на мори сѣши прѣ
 вителя. вси вездѣ теплѣ
 варѣжше. великаго сѣенни
 ка възсхвалѣюще тако рѣчѣ.
 прѣтїи николѣ вари и избави
 на ѿ настоѣща бѣды. сѣси
 стадо свое мѣтвами си:~ л. 61

Сегедская минея

слад гла. ѿ. Встроуѣмъ трѹбоѹ пѣсней.
и възть играимъ прѹзденственаа. и ликоуѣмъ
раѹѣщеса. мѣенѹмоу трѹжеству бѣгѹноснаго
ѡца. цѣиѣ и кнаси да сзтекоутса. и иже соно
страшнаго пѣстатльства. цѣм оѹвѣраюше,
неповинныа дрѹжимыа три ѡрѣшити вои
ны. да възпоѣ, пастырь и оѹчителъ. иже до
браго пастыря. единоевнителъ пастырь.
сзшѣшеса възсхвалимъ. иже въз недоуѣ
вѣра. иже въз бѣда избавителъ. грѣшнѣи
пѣстателъ. нищѣи сзкровище. иже въз скрѹ
бехъ оутѣшителъ. сзпоутника, поутше
ствоѹѣщей. иже въз мори крѹмника. иже
взси. възде топла пѣварителъ. великаго
сѣлѣ похвалѣѣше, сице, рече. възсѣтъи
николаѣ, пѣвари. и зми на настоѡщаа нѣ
жда. и сѣси стадо свое мѣвами си.

л. 136об

л. 137

Современная Минея

Слава, глас 5:

Востру́бим тру́бою пе́сней,
взыгра́ем пра́зднственна́я
и ликовств́уем, ра́дующеся,
в моле́бное торже́ство Богоно́снаго отца́.
Лю́дие да стеќутся
и и́же со́нным стра́шным явле́нием царя́ препира́юща
неповинно́ держимы́я три отпусти́ти воево́ды, да воспою́т.
Па́стырие и учите́лие,
Добра́го Па́стыря подобно́ревни́тельна па́стыря,
соше́дшеся, восхва́лим,
и́же в недуже́х врача́,
и и́же в беда́х изба́вителя́,
гре́шнии заст́упника́,
ни́щии сокрови́ще
и и́же в скорбе́х утёшителя́,
спу́тника пуге́шествующии́,
на мо́ри су́щии правите́ля
и вси́ везде́ те́пле предва́ряюща́,
вели́каго святи́теля восхваля́юще, си́це рцем:
пресвяты́й Нико́лае,
предвари́, и изба́ви ны́ от настоя́щих беда́,
и спаси́ ста́до твоё́ моли́твами твоими́.

ЗНАКИ И КОНЦЕПТЫ В ЗАУМНОМ ЯЗЫКЕ РУССКИХ ФУТУРИСТОВ

В 1914 году в книге «Воскрешения слова» Виктор Шкловский выдвинул тезис, согласно которому формальная специфика художественной речи составляет ее основное свойство, отличающее ее от других видов речевой деятельности, так как в литературном произведении язык выведен из обычного автоматизма восприятия. В 1916 году Лев Якубинский снова ставит вопрос о принципиальной противоположности речи художественной и речи практической. Он объясняет это специфической ориентацией художественной речи на ее форму. В своей книге «О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским» Роман Якобсон определяет поэзию как «высказывание с установкой на выражение» [1]. Виктор Шкловский пишет: «Лев Якубинский в своей статье [2] показал закон затруднения для фонетики поэтического языка в частном случае повторения одинаковых звуков. Таким образом, язык поэзии – язык трудный, затрудненный, заторможенный. <...> Поэтическая речь – речь построение» [3].

Связь этих постановок с утверждениями русских модернистов несомненна. Вадим Шершеневич заявляет: «В поэзии есть только форма, форма и является содержанием» [4]. В манифесте имажинистов он утверждает: «Необходимо, чтоб каждая часть поэмы (при условии, что единицей мерила является образ) была закончена и представляла самодовляющую ценность» [5]. Алексей Крученых и Велимир Хлебников проповедуют, что надо писать «туго, неудобнее смазанных сапог или грузовика в гостинной» [6]. Очевидно, что нет разницы между «самовитым словом» Хлебникова и самоценным словом формалистов. В обоих случаях акцент падает на орнаментальное начало, которое, по мнению русских футуристов и представителей ОПОЯЗа, является чистой формой реализации поэтического языка.

Понять такие стихотворения как «Дыр бул щыл...» Крученых или «Бобэоби...» Хлебникова непросто. Сказать лишь то, что здесь мы имеем дело с текстами, лишенными значения и с произведениями, в которых нет конкретных образов, очевидно недостаточно. Футуристические стихотворения многозначны, но так как в них нарушена их «необходимая структура» [7], то такая многозначность, так сказать, пуста. Она на грани полного отсутствия смысла. Во-вторых, как утверждает Тынянов, здесь, в стихотворении Хлебникова, речь идет о конкретности, ничего общего не имеющей с зрительной [8]. В-третьих, внушение достигается только средствами необычайного, затрудненного синтаксиса, путем разложения поэтического слова, путем мелодики или же путем грамматической образности. Здесь ре-

шаются не миметические, а формально-эстетические задачи, и художественное произведение осуществляется не через язык, а в языке.

В отдельные периоды развития литературы и в некоторых ее жанров орнаментальное начало очень сильно. Например, повторы, которые, по мнению Р. Якобсона, являются самой существенной чертой поэтического произведения в максимальной степени подчеркнуты в риторических текстах, в проповедях, в мистических формулах и заклинаниях. Если обратимся к истокам мирового искусства, мы увидим, что в нем веками господствовал орнамент – изобразительный и словесный, и что во многих местах они эквивалентны. Существование таких форм и жанров, как акrostих, сонет, рондо, сонетный венок показывает, что поэтическая речь – это фильтрованный способ выражения мысли и эмоции.

В позднеэллинистической эпохе римские поэты Порфирий и Авсоний пишут целый ряд стихотворений, внутри которых по вертикалям читаем отдельные слова [9].

У Порфирия мы видим строки, которые можно читать справа налево и слева направо. Здесь сталкиваемся с экспериментами, «опередившими» эксперименты Хлебникова и Крученых. Александрийские поэты Каллимах и Аполоний Родосский располагали написанное в виде лир, ваз, мечей и т. д.

Вадим Шершеневич пишет о футуристических неологизмах: «На них страшно обрушилась критика. Так бранили за слова «олуненный», «осклепен», но мало того, что этот метод абсолютно правилен и свойствен русскому языку, еще Жуковский писал «обезмышить». Глаголы, производимые от существительных, например, «ручиться» (от ручей) употреблял еще Державин. Слово «обеззвучить» я нашел у Языкова (у которого есть еще «перепрыг» и «людскость» [10]. Попытку «оправдать» заумь делает и К. Чуковский. В статье «Образцы футурлитературы» он пишет: «Бобэоби» написано размером «Гайаваты». Если нам так сладко читать у Лонгфело: «Шли Чоктосы и Команчи, // Шли Шошоны и Омоги, // Шли Гуроны и Мэндэны, // Дэлаверы и Могоки...», то почему мы смеемся над бобэобами? Бобэоби так же заумь как и чоктосы» [11].

Кажется, в зауми интерпретировать нечего. Заумная поэзия не указывает на действительные или воображаемые факты. В «Дыр бул щыл» Крученых ничего не сказано. По И. Терентьеву, это «абсолютное ничтожество, абсолютный нуль» [12]. Возьмем другой пример:

Иди, могатырь!
Шагай, могатырь! можарь, можарь!
Могун, я могею!
Моглец, я могу! могей, я могею!
Могатство могачей и т. д.
(В. Хлебников)

По Б. Арбатову, это уже не заумь, а «композиционное речетворчество», включающее в себя чистую заумь в качестве составного элемента [13]. Возможно, это так. Но тогда в чем разница между «Дыр бул щыл» и «Могатырь»? Об этом Арватов не пишет. Он только отмечает, что композиционное речетворчество является более «организованным, планомерным, систематичным» [14].

С точки зрения эстетической референции, на мой взгляд, здесь никакой разницы нет. Заумь – это парадоксальный язык: в нем интерпретанта и объект фактически совпадают, между знаком и референтом нет опосредствования. Заумные тексты бессодержательны (ничего не сообщают о событиях мира), но не бессмысленны. Подобно «0» в математике, они принадлежат языку. Людвиг Витгенштейн пишет: «Сказать «Эта комбинация слов не имеет смысла» - значит исключить ее из сферы языка и ограничить тем самым область языка» [15]. Границы, конечно, изменяются и проводятся «по разным основаниям». Смысл и бессмыслие - переменные величины. Они сами являются элементами «языковой игры».

Смысл проявляется в употреблении языка, он всегда мыслится из какого-то неопределенного «X», который ниоткуда не выводим и не разложим, но присутствует постоянно на фоне нашей мысли как возможность. Этот «X», от которого проводятся границы между смыслом и бессмыслием, есть настоящий концепт заумного текста.

Заумь – это некий беспредметный и бессубъектный иероглиф, который не является ни референтным знаком, ни психическим объектом, но имеет онтологическое существование и значимость. Значимость зауми заключается в том, что она указывает на тот срез языка (трансцендентальный, конечно), который является условием события смысла в тексте. Именно с этим «суспендированием» смысла (с редукцией его предпосылаемости) связана вся сущность эстетической референции в заумной поэзии.

Господствующей тенденцией в работах русских футуристов является неожиданное отступление от правил, укрепленных в области построения образов. Разрушение конвенций связывается с необходимостью «дать новое ощущение вещи». Виктор Шкловский пишет: «При процессе автоматизации вещи даются одной только чертой своей, или выполняются как бы по формуле, даже не появляясь в сознании» [16].

Если конвенциональный язык указывает на принадлежность означаемого к некой абстрактной общности, то «невозможные» слова типа «творянин» вм. «дворянин» или «нравительство» вм. «правительство» у Хлебникова ориентированы на отношение субъекта к происходящему, на включение эмоциональной сферы.

Поэтические приемы подобного рода известны уже в русской литературе XIX века. В «Анне Карениной» Алексей Александрович Каренин произносит слово «перестрадал» как «пелестрадал». Иван Ильич хочет сказать «прости», а сказал «пропусти». «Неправильные» слова являются устойчи-

выми образованиями, воспроизводящими себя в потоке психической жизни. О них писал Фрейд, анализируя классические примеры ляпус лингве - языковые монстры типа *begleiden* (слово, образованное из двух глаголов: *begleiten* «сопровождать» и *leiden* «наносить ущерб»).

Стремление найти новые, самоценные формы выражения можно наблюдать не только в поэзии, но и в кино, в театре, в изобразительном искусстве начала XX века. Русские экспрессионисты, например, ищут «безусловные» (т.е. самоценные) тона. Их усилия направлены на передачу свободной игры чувств в ритме тонов и форм, лишенных предметного значения. Художники кубисты разлагают предметы, разбрасывают и размещают подробности, представленные независимо друг от друга, лишенные общепринятой логики.

Многие наблюдения над т.н. поэтическим кино, представленные в статье В. Шкловского «Поэзия и проза в киноискусстве» удивительно точно совпадают с его мыслями о поэтическом языке. Специфической особенностью поэтического кино является, по мнению Шкловского, «большая геометричность приемов, преобладание механических формальных элементов над смысловыми, причем формальные элементы замещают смысловые в образовании композиции» [17]. Сергей Юткевич пишет: «Кадры превращались в ритм, скандировались как стихи. <...> Монтажный ритм был провозглашен единственной возможностью связать их композиционно. Самовитым кадром – вот чем пытались защитить себя эпигоны формализма» [18].

Сходные явления происходят и в области театрального искусства. В театре Таирова и Мейерхольда, например, пластический и словесный ритм рассматривается как компенсация слова. Подобным же образом в футуристических стихотворениях заумь, звуковой жест и ритм вытесняют и деформируют смысл.

В музыке процессы не менее интересны. В начале XX века происходит столкновение между тональной и «серийной» (двенадцатитоновой) техникой. Если в музыке XIX века мелодия строится на основе гармонии, а воздействие на личность осуществляется эмоциональным путем, то додекафония не ограничивается применением только «благозвучных» соотношений элементов, а проявляет сильный интерес к диссонансу, и воздействует путем созерцания красоты структуры.

Показателен в этом отношении диалог между композитором Адрианом Левекюном и рассказчиком в романе «Доктор Фаустус». После теоретического изложения сущности «серийной» техники, Серенус Цейтблом спрашивает: «И ты надеешься все это услышать?» Ответ Левекюна утверждает фундаментальную позицию модернистской эстетики: «Wenn du unter «Hören» die genaue Realisierung der Mittel im Einzelnen verstehst, durch die die höchste und strengste Ordnung, eine sternensystemhafte, eine kosmische Ordnung und Gesetzlichkeit zustande kommt, nein, so wird man's nicht hören. Aber

diese Ordnung wird oder würde man hören, und ihre Wahrnehmung würde eine ungekannte ästhetische Genugtuung gewähren.» («Если ты под слушанием понимаешь какую-то конкретную реализацию тех средств, которыми создается высший и строжайший устав, звездный, космический устав и распорядок, то ее не услышат, но услышат сам распорядок, и это доставит людям неведомое доселе эстетическое удовольствие.») [19].

В «серийных» композициях основным элементом произведения становится отдельно взятый звук (тон). Сродные процессы можно наблюдать и в поэзии начала XX века. «Логичность», стройность композиции, пластичность образов – характерные черты классической поэзии – заменяются в модернистской поэзии новыми принципами организации материала. Футуристы ставят акцент на дисгармонию, на структуру, проявляют стремление разять язык на «бесконечно малые» единицы.

Парадоксальность художественного мышления является также общей чертой модернистской поэзии и модернистской музыки. Идея А. Шнитке, что в музыке Стравинского проявляется новая логика – «логика последовательного, эстетически управляемого алогизма» – применима и к образности русских футуристов [20].

«Серийная» композиция и заумное стихотворение существуют как свое собственное языковое обоснование, как дискуссия о собственной поэтике. Но генерализация идеи самоценного произведения вообще является ошибочной, так как этот взгляд связан с пониманием нормативной эстетики, что существует какая-то норма «правильного», «абсолютного» искусства.

Ответ на вопрос «В чем заключается поэтичность, какова должна быть поэзия?» футуристы находят либо в своей поэтической практике, либо ссылаясь на авторитет «предшественников», осуществивших определенные эксперименты. Но в конце концов оказывается, что «свойства литературы, кажущиеся основными, первичными, бесконечно меняются и литературы как таковой не характеризуют» [21].

Эти слова принадлежат Ю. Тынянову. Именно он впервые среди теоретиков русской формальной школы выдвинул тезис об исторической и культурной обусловленности литературной специфики. В 1924 году Тынянов пишет: «Существование факта как литературного зависит от его дифференциального качества (т.е. от соотносительности либо с литературным, либо с внелитературным рядом), другими словами от функции его» [22]. Этим он утверждает, что не существуют формулы поэзии, и что теоретические суждения – исторические сравнения.

Из рассуждений Тынянова следует, что заумь не фонетическое, а фонологическое явление, так как поэтическая функция всегда связана со сдвигами, смещениями и деформациями. Вот эта позиция и станет ведущей в изучении зауми. По этому пути пошел Якобсон, а позже Делез, автор знаменитой книги «Логика смысла».

Русские футуристы почувствовали, что в поэзии речевые факты всегда располагаются на границах между смыслом и абсурдом, и что именно в столкновении языковых конвенций рождается смысл культуры. Такой же подход реализовали и структуралисты, и аналитические философы, занимавшиеся структурой литературного дискурса.

Заумная поэзия Хлебникова, Бурлюка, Крученых, а так же и Хармса, является одной из разновидностей классического нонсенса. В ней всегда предусмотрено место для смысла. В этой поэзии значение знаков атомизируется, слова перестают передавать значение целостного образа, но всегда сохраняют определенную силу денотации.

Иначе обстоит дело в заумной поэзии Антонена Арто, в которой знак призван выразить «действия и страдания тела». Арто, который рассматривает эстетическую референцию слова с точки зрения основных дуальностей шизофренического восприятия, создает язык, в котором «каждое слово физично и немедленно воздействует на тело» [23]. В этом языке фонетические значимости заменяются тоническими. В нем нет «никакой грамматики или синтаксиса, а в пределе – вообще никаких членораздельных слов» [24].

Аффективный язык Арто выходит за пределы иконичности. Сходство между объектом и интерпретантой здесь абсолютно. В заумной поэзии русских футуристов, хотя и есть подобное сходство между знаком и референтом, обозначаемый мир все-таки сохраняет существенную релевантность.

Тезис «Разрушить язык, чтобы постичь жизнь» («Briser le langage pour toucher la vie»)[25], напоминающий о «жизнестроительстве» левовцев, имеет у Арто совершенно иное наполнение, чем в русском футуризме. Разрыв между словом и действием, между произведением и реальностью снимается у Арто на довербальном уровне. Мираж «шизофренического тела без органов» полностью основан на голой интенсивности, лишенной всякой формы. В творчестве Хлебникова, Крученых, Асеева осознанным было другое стремление. Главная, центральная их цель – работа в области «звуковой грамматики», «языковая инженерия», выражающая радость «постоянного видения мира по-новому»[26].

Литература

- Р. Якобсон. О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским. В: Сборники по теории поэтического языка. Берлин – Москва, 1923, вып. 5, с. 298.
- Л. Якубинский. О звуках стихотворного языка. В: Сборники по теории поэтического языка. Петербург, 1916, вып. 1.
- В. Шкловский. О теории прозы. М., 1983, с. 24.

- В. Шершеневич. Русский футуризм. В: Z. Baranski, J. Litwinow. Rosyjskie kierunki literackie przelom XIX i XX wieku (Manifesty). Warszawa, 1982, с. 179.
- В. Шершеневич. $2 \times 2 = 5$. В: Z. Baranski, J. Litwinow, с. 265.
- Слово как таковое. В: Z. Baranski, J. Litwinow, с. 185.
- Термин Р. Уеллека и О. Уоррена. В «Иллюстрации». См. «Технопегнии» Авсония, анонимная «Пасифая», «змеиные» и «анациклические» стихи. В: Поздняя латинская поэзия. М., 1982.
- В. Шершеневич. Русский футуризм. В: Z. Baranski, J. Litwinow, с. 178.
- К. Чуковский. Собр. Соч. Т. 6, М., 1968, с. 245.
- В. Ф. Марков. История русского футуризма. Спб., 2000, с. 296.
- Б. Арватов. Речетворчество (По поводу «заумной» поэзии). В: «ЛЕФ», 1923, № 2, с. 86.
- Б. Арватов. Цит. соч., с. 88 Philosophische Untersuchungen, № 499.
- В. Шкловский. Гамбургский счет. М., 1990, с. 63.
- В. Шкловский. Поезия и проза в киноизкуството. В: Съветска филмова теория на 20-те години. София, 1984, с. 187.
- С. Юткевич. Избрани произведения. София, 1980, с. 24.
- Thomas Mann. Doktor Faustus. Frankfurt am Main, 2002, S. 260.
- А. Шнитке. Парадоксальность как черта музыкальной логики Стравинского. В: «И. Ф. Стравинский. Статьи и материалы». М., 1973, с. 396.
- Ю. Тынянов. О литературном факте. В: ЛЕФ, 1924, № 2, с. 106.
- Ю. Тынянов. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977, с. 272.
- Ж. Делез. Логика смысла. Екатеринбург, 1998, с. 123.
- Ж Делез. Цит. соч., с. 128.
- А. Artaud. Oeuvres Complètes. Paris, 1970-1994, t. IV, 14.
- Н.Чужак. Под знаком жизнестроения (опыт осознания искусства дня). В: ЛЕФ, 1923, № 1, с. 37.

О НЕКОТОРЫХ РУССКИХ ФЕ И ИХ ВЕНГЕРСКИХ СООТВЕТСТВИЯХ

В современной науке о русском языке термин фразеология употребляется в двух значениях: как научная дисциплина, изучающая фразеологизмы или фразеологические единицы (ФЕ) языка, и как сам состав или совокупность, таких единиц в языке.

Фразеология – особая область в изучении любого живого языка. Она требует хорошего знания истории и быта данной страны, точного и свободного владения реалиями языка, т.е. серьёзных фоновых знаний, и не менее точного и уместного употребления ФЕ этого языка как в живой разговорной, так и в письменной речи.

Фразеологизмы – несмотря на исторические изменения – были и есть в языке, они отмечаются на протяжении всей его истории, о чём свидетельствуют и древние памятники истории, и произведения литературы нового времени, а также записи живой разговорной речи.

Именно поэтому изучение любого иностранного в том числе и русского языка должно включать в себя кроме освоения лексических единиц, грамматических правил, фонетических знаний и страноведческие сведения о той стране, язык которой изучается.

В состав фразеологизмов русского языка одни учёные включают все устойчивые сочетания слов, другие лишь их определённую группу; у одних учёных во фразеологию языка попадают пословицы, поговорки, крылатые слова и афоризмы, а у других нет.

Однако все они согласны тем, что понимание ФЕ при чтении художественной литературы, а также правильное их употребление является одним из показателей хорошего владения языком.

Автора этого доклада, как переводчика и преподавателя, обучающего студентов переводу, отдельные проблемы изучения и преподавания русского языка, всегда интересуют и с точки зрения их переводимости на венгерский язык.

Итак, все русские ФЕ с точки зрения их венгерских соответствий – на взгляд автора – можно разделить на следующие группы:

1. ФЕ, венгерский эквивалент которых полностью совпадает с русским вариантом, как по содержанию, так и по форме. жить под одной крышей – egy fedél alatt él пускать корни – gyökeret ereszt не видеть дальше своего носа – nem lát tovább az orránál топтаться на одном месте – egy helyben toporog Куй железо, пока горячо! – Addig üsd a vasat, míg meleg!
2. ФЕ, венгерский эквивалент которых совпадает с русским вариантом лишь частично, чаще всего по смыслу. В них наблюдается совпадение

и в употреблении отдельных слов: а) глаголов родиться в сорочке – *burokban született* убить двух зайцев – *két legyet üt (egy csapásra)* из мухи делать слона – *bolhából elefántot csinál* идёт как корове седло – *úgy áll rajta, mint tehénen a gatyá* Меньше говори, да больше делай! – *Ne a szád, a kezed járjon!* б) и глаголов+объектов и др. дополнении делить шкуру неубитого медведя – *előre iszik a medve bőrére* в) определений и тд. морской волк – *(vén) tengeri medve*

3. ФЕ, имеющие аналогичные по содержанию суждений соответствия в венгерском языке, однако их языковое выражение абсолютно иное: выносить сор и избы – *kiteregeti a családi szennyest* плевать в потолок; бить баклуши – *lorja a napot* медведь на ухо наступил (кому) – *botfüle vanot* аза до ижицы – *A-tól Z-ig* набрать в рот воды – *hallgat mint a csuka* Терпи казак, атаманом будешь! – *A türelem rózsát terem!*
4. ФЕ, не имеющие эквивалентов в венгерском языке, их содержание и смысл изречений раскрывается обычно объяснениями.

В дальнейшем автору хотелось бы продемонстрировать и рассмотреть с точки зрения переводимости лишь некоторые из множества ФЕ, а именно те, понять и перевести которые без фоновых лингвострановедческих знаний трудно или вообще невозможно.

- К первой группе, как выше было уже сказано, принадлежат те русские ФЕ, которые полностью – т.е. и по форме, и по содержанию – совпадают с венгерским вариантом.

Нпр.: Будет и на нашей улице праздник. – *Lesz még ünnepe a mi utcánkban.*

Эта фраза употребляется тогда, когда в трудное время несчастий и неудач верят в торжество победы, справедливости.

Этимология этой поговорки уходит в далёкое прошлое, во времена феодальной России, когда люди селились в городах объединяясь по роду занятий: были улицы гончаров, сапожников, торговцев и тд. Наряду с общими для всего русского народа праздниками, каждая улица имела свои особые праздники, сопровождавшихся весёлыми играми, плясками, угощением, на которые приглашались жители других улиц, и веселье становилось общим. Но каждый приглашённый знал, что придёт время, когда праздник будет и на его улице.

Хотя этимология интересна, и без её знания можно обойтись, любой переводчик может без труда перевести фразу на венгерский язык.

К этой же группе ФЕ принадлежит и следующая поговорка:

От аза до ижицы – A-tól Z-ig

Она – хотя и имеет свой венгерский эквивалент – на первый взгляд может быть и не понятной для отдельных лиц, незнающих, что она происходит от названия первой и последней букв славянского алфавита: (азъ,

ижица). Значит, в этом случае без знания этимологии при переводе не обойтись.

- Частичное совпадение наблюдается у ФЕ, принадлежащих ко второй группе.

Нпр.: Вот тебе, бабушка, и Юрьев день. – *Nesze neked, már csak ez hiányzott.*

Несмотря на частичное совпадение, автор уверен в том, что встречая эту фразу в русском тексте переводчику лучше дать объяснение в сносках, ведь она отражает один из – наверное не всем известных – эпизодов истории русского народа, связанный с закрепощением крестьян.

После возникновения крепостного права на Руси крестьяне хотя и считались свободными, не имели права в течение года переходить от одного владельца к другому: они могли уходить только после окончания всех полевых работ в начале зимы. С середины 15 века местные князья и великий князь московский разрешали крестьянам переходить от одного хозяина к другому раз в году – за неделю до Юрьева дня – дня Святого Георгия = Юрия, покровителя землевладельцев – и неделю после него, 26-го ноября по старому стилю.

Но всё чаще бывало, что царь Иван Грозный внезапно объявил год заповедным – и это означало, что переход крестьян был запрещён даже в это время. Таким образом, крестьяне ожидавшие Юрьева дня как единственную возможность сменить своего невыносимого хозяина и улучшить жизнь, были лишены и последней надежды.

Тогда и возникла эта поговорка, употребляющаяся когда хотят выразить крайнее удивление или огорчение от неожиданно случившегося, о чём только что узнали, и что отняло и последнюю надежду, обмануло ожидания.

Как Мамай прошёл – *Mintha bomba csapott volna be.*

Эта ФЕ употребляется для выражения того, что в жилище или вещах большой беспорядок.

Переводчику и на этот раз лучше всего в сносках указать на то, что Мамай был беспощадным ханом Золотой Орды, разорившим во время татаро-монгольского владычества на русской земле всё, что бросалось ему в глаза.

- В третью группу входят ФЕ, имеющие аналогичные по содержанию суждений соответствия в венгерском языке, однако их языковое выражение абсолютно иное.

Нпр.:

1. В Тулу со своим самоваром не ходят. – *Dunába vizet (hordani)*
2. (И) Москва не сразу (не вдруг) строилась. – *A jó munkához idő kell.*
3. Терпи казак, атаманом будешь. – *A türelem rózsát terem.*

Сначала и самому переводчику надо кое-что узнать об этимологии, значении и переносном смысле этих ФЕ, чтобы указав на них в сносках мог найти подходящий венгерский вариант, и чтобы для венгерских читателей было ясно присутствие в русском тексте слов «Тула, самовар, Москва, казак, атаман», полностью отсутствующих в венгерском варианте.

Без фоновых страноведческих сведений простой читатель вероятно не догадался бы, что в «Тулу» (1) – в этот крупный промышленный город вблизи Москвы, почему не ходят со своим самоваром. Для этого нужно ему подсказать, что в царской России он славился производством оружия и металлических изделий домашнего обихода, в частности, самоваров. На Руси самовар был обязательным предметом жизни каждой семьи. Так как самовары производились в Туле это означало, что их в этом городе было много. Оттуда и происходит эта поговорка, употребляющаяся в такой ситуации, когда берут с собой то, что легко можно найти там куда едут.

ФЕ «(И) Москва не сразу строилась» говорится в оправдание медленного развития событий, когда кто-либо торопит с делом, или чтобы подбодрить кого-либо, когда в начале дела встречаются трудности и на их преодоление нужно время.

Чтобы понять содержание этой ФЕ, нужны некоторые страноведческие сведения о том, как стала Москва, основанная в 1147 году – благодаря своему расположению – с 17 века столицей огромного централизованного русского государства. Так как архитектурный облик Москвы формировался постепенно на всём протяжении многовековой истории, уместно употребление этой ФЕ в значении: всякое большое дело начинается с малого, постепенно приобретая размах.

Как в этой, так и в следующей (3) ФЕ не бесполезно знать в какой ситуации можно её использовать причём в ней слова «казак» и «атаман».

В старину на Украине и в России жили вольные поселенцы, активно участвовавшие в защите государственных границ. Атаман был начальником казачьего войска.

Именно поэтому эта фраза говорится в шутку, чтобы подбодрить того, кто жалуется на трудности, обещая, что добьётся в жизни многого и займёт высокое положение.

Последняя группа включает в себя те ФЕ, которые не имеют эквивалентов в венгерском языке, их содержание и смысл раскрывается обычно объяснениями.

Нпр.:

1. Язык до Киева доведёт.
2. Москва от копеечной свечки стгорела.
3. Щи да каша пища наша.

Первая ФЕ говорится, когда не известен адрес, когда не знают, как прийти или найти кого-нибудь, но уверены, что это можно сделать, спрашивая у встречаемых.

О происхождении этой фразы стоит знать, следующее: общеизвестно, что Киев один из самых древних городов России, его называли и матерью городов русских. Он был столицей первого русского государства – Киевской Руси.

В 988 году Киевская Русь приняла христианство, и в Киеве стали строиться церкви и монастыри. Со всех уголков русской земли шли сюда молиться и считалось, что Киев всем известен, что можно прийти до него, даже не зная дороги, а только расспрашивая о нём у встречаемых.

Так как венгерского эквивалента у ФЕ «Язык до Киева доведёт» нет, её заменить при переводе на венгерский язык нечем, переводчик вынужден пользоваться описанием, указывая на (переносный) смысл данного выражения.

Так же должен поступить встречая вторую ФЕ, ведь её смысл становится ясным только после выяснения первичного значения фразы, а именно того, что – как из летописей известно – копеечная, маленькая и самая дешёвая свечка являлась причиной двух из нескольких больших пожаров в Москве. В 1493 году пожар от неё начался – в церкви, а в 1737 году – в частном доме.

Овладев этой информацией уже всем будет понятно почему говорится эта фраза когда, казалось бы, мелочь, ничтожная причина вызвала (или может вызвать) серьёзные последствия, подчёркивая, что большие неприятности могут произойти и от незначительной причины.

«Щи да каша – пища наша» специально такая ФЕ, которую перевести можно лишь дословно, но содержание которой для венгров не характерно. Это объясняется тем, что и щи (суп со свежей или квашеной капустой), и каша русские национальные кушанья. Эта фраза говорится в шутку в кругу русских людей, когда едят или подают к столу эти два блюда.

Итак, возможности переводчика при переводе русских ФЕ на венгерский язык:

- 1) заменить существующей и в венгерском языке фразеологической единицей русскую; (это дословный перевод или частичный перевод после изучения её содержания),
- 2) понять суть ФЕ, и найти ей замену (это не перевод),
- 3) изучив этимологию ФЕ, описать или объяснить её в тексте или сносках.

Литература

- Vujovits, I. – Köllő, M. – Hollósi, A. 1986. Глазами друзей. Budapest, Tankönyvkiadó
- Dubrovín, M.I. – Klaudy, K. 1990. Orosz szólások és közmondások. Budapest, Tankönyvkiadó
- Жуков, А.В. – Жуков, В.П. 1994. Школьный фразеологический словарь русского языка. Москва «Просвещение»
- Молотков, А.И. 1977. Основы фразеологии русского языка. Ленинград. Издательство «Наука»
- Фелицына, В.П. – Прохоров, М.Ч. 1980. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Москва. Издательство «Русский язык»
- Яранцев, Р.И. 1997. Русская фразеология. Словарь справочник. Москва, Издательство «Русский язык»

Ч. ЙОНАШ, Эржебет:

**МНОГОМЕРНЫЕ ДИМЕНЗИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
(ВЕНГЕРСКИЕ ПЕРЕВОДЫ БЛОКА – РУССКИЕ ПЕРЕВОДЫ АДИ)**

Русская поэтика, представленная *Бахтиным* и *Лотманом*, показывает, что целесообразно рассматривать литературные, художественные тексты в рамках «диалога» их автора с их читателем – в языковом, культурологическом, текстологическом плане целого произведения. Об этом же пишет Умберто Эко, который считает «открытым произведением» каждый художественный предмет, любая единица которого в какой-то мере является элементом культурного воспоминания. Один из выдающихся венгерских исследователей русских литературных произведений Арпад Ковач формулирует методологические возможности семантического изложения литературных явлений, считая «контактологию, компаративную филологию, духовно–культурно–исторические дисциплины и поэтические семантические исследования в качестве главных направлений со 2-х направлений».

Лингвистические методы анализа переводов стихотворения *Блока* "Демон" (1910) в лексическом, синтаксическом, семантическом, прагматическом, стилистическом плане в таком случае связывается с герменевтикой, которая уравнивает поэтическую семантику и прагматику.

В венгерских переводах Ласло Латоры (*Lator László* 1978) и Арпада Галгоци (*Galgóczy Árpád* 2000) параллельно представляются две разные семантические зоны в истории культур. Они, как концы ножниц, расходясь, всё больше удаляются друг от друга: с одной стороны – это история эпохи автора самого Блока, а другой – переводчики и читатель целевого языка. Хотя эти факторы связываются с одним и тем же творческим предметом, они по мере удаления от эпохи оригинала охватывают всё более широкие культурно-семантические поля трёх- или многомерной димензии. Эти поля находятся, со временем Блока, в динамическом движении – несут информацию: сохраняют всеобщее мировосприятие прошедшего времени и о русской, и о венгерской культуре, однако одновременно отражают и современное духовное мышление переводчика как читателя-рецептора. Переводчик и читатель в процессе восприятия вбирают в себя и сравнивают всё, что воспринимается ими из коллективного наследия русской и венгерской культуры, что они восприняли в течение своих школьных лет, своих чтений, своих духовных впечатлений о мифической теме демона, о венгерских поэтах того времени, о темах, о ситуациях. По этим координатам оценивает и излагает рецептор-переводчик каждый новый вариант текстовой интерпретации. Поэтому важно, на наш взгляд, чтобы представить венгерское читательское поведение, мышление путем выделения решающих факторов рецепции художественного текста.

Это будет не панорамой истории эпохи, а – в терминах русской культурологии – *логоэпистемой*: языковое выражение закреплённого общественной, культурной памятью следа отражения действительности в сознании носителей языка в результате постижения ими духовных ценностей отечественной и мировой культур. Наличие в тексте логоэпистем стимулирует наложение и умножение смыслов у получателя информации, образуя дискурс. И хотя не каждый текст содержит логоэпистему, но в том случае, когда последние имеют место, они обладают значительной объяснительной силой как в теоретической, так и прикладной сферах.

В чём состоит расхождение между венгерскими вариантами интерпретаций русского текста? Возьмем в качестве примера первую строфу стихотворения Блока «Демон». (Полные тексты оригинала и переводов см. в *Приложении*). Грамматически венгерские переводы корректны. В различных вариантах отражаются разные сегменты одного и того же явления действительности, – разные семантические зоны рецепции данного переводчика. В стихотворении Блока сюжет – это охвата божественной силой человека, его безнадежная борьба с властью демона. Этот сюжет реализуется в монологе, точнее в полудиалоге демона с лирическим героем, голос которого не слышится, но энергичное присутствие которого воспринимается из экспрессивности реплик демона:

Блок: Демон

Дословный перевод на венгерском

Иди, иди за мной – покорной
И верною моею рабой.
Я на сверкнувший гребень горный
Взлечу уверенно с тобой.

[Kövess, kövess engem – alázatos
És hűséges rabomként.
Ragyogó sziklás szirtre
Biztonsággal szállok fel veled.

Я пронесу тебя над бездной,
Ее бездонностью дразня.
Твой будет ужас бесполезный –
Лишь вдохновеньем для меня.

[Átviszlek a mélység fölött,
Melynek mélye fölcsigáz.
Borzadályod – hiába minden –
Csak lelkesültség, mit nékem ad.]

(1910)

В венгерских переводах *Латора* и *Галгоци* первые две строфы звучат так:

Латор:

A démon

Jöjj, jöjj velem mindent feledve,
alázatosan és vakon,
hósziporkás roppant hegyekbe
ragadlak biztos szárnyakon.

Szilaj kacajjal szállva szálllok
szédítő mélységek felett.
A reszketésed, borzadályod
csak lelkesít majd engemet.

Галгоци:

A Démon

Jöjj, jöjj utánam – mint a szolgám
Alázattal s hűségesen.
Fényben sziporkázó hegy ormán
Szilárd sziklára szállsz velem.

Majd megragadlak, s feneketlen
Mélység fölött röptelek el,
S a kába rémület szivedben
Vidítva hat rám, feltüzel.

Из сопоставления переводов стихотворения, в плане передачи в них образов и фигур, видно, что *Латор* передает оригинал в стиле, напоминающем нам венгерского поэта Эндре *Ади*, а *Галгоци*, который владеет русским как вторым родным, дает другую интерпретацию. Оба перевода адекватны, хотя раскрываются в них разные димензии рецепции в философском плане.

В интерпретации *Латора* поэтическое „я”, – как представитель всего человечества, как новый Прометей – борется с демоном Злой Души. Тропы и фигуры перевода Латора при этом напоминают нам Эндре Ади: „*szilaj kacajjal szállva szálllok*”, „*tested gyönyörű isten-testem / égi tüzével égetem*”, „*nézed sok játékos csudámat*”, „*Isten-mosolyom láthatatlan / sugaraiban semmivé / zsugorodsz, s mint a kő, magadban / zuhansz a fénylő úr felé*” и т.д. Лирический герой этого мифического мира страдает сверхчеловеческой болью, обнаруживает мучение жертвы в борьбе за человечество. В образах венгерского перевода Латора отражается в превосходной степени сила бойца, его мучения. Демон у Латора нападает на все человечество, Человек с большой буквой должен бороться за свое существование, за жизнь. Чувствуется равноценность энергии героя и демона, протест и гордая самостоятельность героя – противника Злой Души. Перевод Латора с использованием синонимов и образов придает стихотворению Блока добавочные семантические оттенки. На основе пресуппозиции, которой является известный мифический мир Ади, переводчик направляет процесс восприятия венгерского читателя к своим логоэпистемам культуры начала 20-го столетия. В переводе мобилизируются символы, известные у Ади для выражения мифического восприятия жизни или отрезка жизни человека. Динамичность и сплочение времени соединяется с интенсивностью экспрессивных языковых форм: это тропы – *эпитеты, сравнения, метафоры, метонимия,*

синекдоха, гипербола и литота, а так же фигуры – *параллелизмы, антитеза, градация, инверсия, бессоюзие* и т. д.

У Блока в оригинальном тексте нет такой энергии жертвы Демона. Он бессилён с самого первого момента борьбы. В русском оригинале стихотворения – совсем другое философское начало. Блок пишет о демоне земной любви и о вечной борьбе мужчины с женщиной. Неслучайно, что у героя, а лучше *героини* Блока нет такой мощной энергии. Это отражается в переводе Галгоци. В представлении Блока в центре мышления должна стоять *софийность*, на основе которой любовь должна быть не земной, а идеальной. Женщина, которая с жадной относится к земной любви, потерпит поражение и, околдованная демоном, «полетит как камень зыбкий в сияющую пустоту». Самая любопытная деталь с точки зрения венгерских переводов: откуда же знать из текста, что в центре стоят *он и она*? На это указывает единственная грамматическая морфема в шестой строфе, которая не переводится ни в одной из венгерских интерпретаций:

У Блока:	Дословный перевод:
Когда же вечер станет тише,	[Mikor az este elcsendesedik,
И, околдованная мной,	És te, <i>angyal</i> , <i>megbabonázva</i>
Ты полететь захочешь выше	Általam, <i>feljebb akarsz szállni</i>
Пустыней неба огневой, –	Az izzó ég pusztaságába,–]

У Латора:	У Галгоци:
Ha majd elcsöndesül az este,	Ha majd a szél újból elernyed,
s te <i>megbűvölten</i> , <i>szertelen</i> ,	Te, <i>elkábítva</i> általam,
<i>feljebb akarsz repülni egyre</i>	Vinnéd, emelnéd könnyű tested
az izzó égi semmiben,	Gyönyörtől, vágytól ittasan.

В фокусах интерпретаций Латора и Блока стоят разные димензии семантизации мифических значений текста, поэтому языковые формы эстетического знака по-разному избираются из синонимичных рядов и соединяются в ткани текста переводов. *Описание места* – как одно из средств творения мифа – даёт непривычные эпитеты. Синестезия внушает нам при этом сказочное впечатление, например: «*на сверкнувший гребень горный*» – по-венгерски «*hósziporkás ropant hegyekbe*»; «*Я пронесу тебя над бездной / Ее бездонностью дразня*» – по-венгерски «*Szilaj kacajjal szállva szálllok / szédítő mélységek felett*» и т. д.

Многомерность димензии семантизирующего процесса перевода явно видна и в том случае, когда переводчик не может или не хочет передавать мифическое начало в семантическом содержании. Это однозначно видно в русских переводах Леонида Мартынова венгерского поэта Эндре Ади. Сборник стихов Ади в переводе Мартынова вышел в 1975-ом году.

Сопоставим стиль и семантическое значение русского перевода с венгерским оригиналом стихотворения *Párisban járt az Ősz* (*Осень прокралась в Париж*):

Эндре Ади

Дословное значение русского текста:

Осень прокралась в Париж

Párizsba besurrant az Ősz

Осень в Париж на бульвар Сен-Мишель
Тихо прокралась вчера и со мною
Встретилась там, под густою листвою,
Тихой от зноя.

Párizsba, a Saint-Michel sugárútra az Ősz
Tegnap csendesen belopakodott és velem
A sűrű, hőségtől csendes lomb alatt
Ott találkozott.

Шел я на Сену тогда, и в душе
Вспыхнули вдруг хворостиночки песни –
Дымные пурпурные огоньки,
Смерти предвестье.

Akkor épp a Szajna felé mentem és
Hirtelen a lelkemben a dal rőzseágai lobbantak
Füstös, bíbor lángocskák –
A halál előjele.

Осень наступила. И вздрогнул бульвар,
Осени губы мне что-то шепнули.
Пестрые листики-шутники
С веток спорхнули.

Az Ősz utolért. És a sugárút megremegett,
Az Ősz ajkai valamit súgtak nekem.
Tarka tréfás falevélkék
Röppentek fel az ágakról.

Лето очнулось. И в этот же миг
Осень, смеясь, из Парижа бежала.
Все это понял лишь я, да листва
Чуть задрожала.

A Nyár felocsúdott. És ebben a pillanatban
Az Ősz nevetve elfutott Párizsból.
Mindezt csak én értettem meg, a lomb csupán
Egy kicsit megremegett.]

(*Леонид Мартынов 1975*)

Вот оригинальный венгерский текст стихотворения Ади:

Ady Endre, Párisban járt az Ősz

Párisba tegnap beszökött az Ősz.
Szent Mihály útján suhant nesztelen,
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkozott velem.

Elért az Ősz és súgott valamit,
Szent Mihály útja beleremegett,
Züm, züm: röpködtek végig az úton
Tréfás falevelek.

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:

Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé
S Párisból az Ősz kacagva szaladt.

Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.

Itt járt s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.

(1907)

Здесь на переднем плане творения мифа стоят образы с глагольной основой: „*beszökött*”, „*suhant nesztelen*”, „*ballagtam*”, „*beleremegett*”, „*meg sem hőkölt*”, „*nyögő lombok alatt*”. Как показывает дословный перевод Мартынова, непривычные глагольные сочетания и странные, повышенные эпитеты мифического описания места в русском переводе не приобретают центрального значения. Это и понятно, если учитывать мнение переводчика Мартынова об Эндре Ади: „Кто-то назвал Ади символистом, но что может быть реальнее этого ожесточенного пастушка, этого живого образа 1906 года”, – пишет он о герое стихов „*Поэт Хортобади*”.

Многомерность димензий семантизации художественного текста четко можно проследить в художественном переводе. Мы не можем согласиться с мнением, что каждый перевод что-то добавляет к оригинальному тексту при изложении семантического содержания на целевом языке. Это полностью зависит от рецепции оригинала, от семантизации художественного текста. Как у русского поэта Александра Блока, так и у венгерского поэта Эндре Ади – которые были ровесниками – есть мифическое восприятие жизни. Ее образная передача в переводе с использованием фигур и троп другого языка, как мы старались доказать на основе примеров, однозначно отражает позицию рецептора, независимую от эпохи и национальной культурной традиции самого переводчика и носителей целевого языка.

Как же понять в проанализированных случаях многомерность димензий художественного текста?

На уровне семантизации текста, куда включается и философия, и на уровне языкового оформления мысли – отражается позиция переводчика. Это даёт, в терминах герменевтики, многомерность димензии восприятия. Центральную роль в этом процессе играет культурная память рецептора, в терминах русской культурологии – *логоэпистема*. Венгерские переводчики по этим параметрам семантизировали стихотворения Блока, а русский переводчик данной эпохи по своим параметрам понимал и излагал текст стихотворения венгерского поэта Эндре Ади. Венгерские переводчики не заметили у Блока софийность, философического направления В. Соловьева, под влиянием чего в начале 20-го столетия родились произведения *Белого* и *Блока*, с их идеализацией любимой женщины – до такой степени, которая делает невозможной земную любовь. (Ср. Причина личной трагедии Блока). Русский переводчик не мог заметить мифического восприятия человеческой жизни венгерским поэтом Ади, не мог передать этого семантического содержания на русском языке. Но это ничуть не означает, что многомерные димензии значения оригинального произведения никогда нельзя

передать на другом языке. Могомерность означает и возможность новых и новых интерпретаций в новых переводах данного произведения. При этом изменяются компоненты культуры целевого языка. Семантика культуры становится более открытой к сопоставительным элементам текста оригинала. Изменяется и язык, который дает возможность для новых, более образных форм передачи культурного содержания. Изменяется и эпоха. В центре внимания европейского человека постепенно все больше становится опять познавательный процесс человеческой психики. Стопроцентно адекватного перевода нет и не может быть, ведь каждый рецептор, каждый переводчик и читатель отличается своей личностью от другого. Это различие всегда даёт возможность для новых перспектив мировой жизни художественного текста.

Источники стихотворений

- Эндре Ади *Stixi* 1975. (перевод и предисловие Л. Мартынова. «Художественная литература», Москва,
Ady Endre összes versei. 1977. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest,
E. Fehér Pál (szerk.) 1978. *Klasszikus orosz költők.* Európa. Budapest. (Lator László fordítása)
Galgóczy – Szőke (szerk.) 2000. *Alekszandr Blok. Versek. Kétnyelvű kiadás.* Eötvös József Könyvkiadó. Budapest. (Orosz szöveg és Galgóczy Árpád fordítása)

Литература

- Barabanov 1991. Барабанов, Е. В., Русская философия и кризис идентичности. *Вопросы философии*: 8.
Barta János 1976. *Klasszikusok nyomában.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Eco, U. 1962/1998. *Nyitott mű.* Európa Könyvkiadó. Budapest.
Fónagy Iván 2001. *A költői nyelvről.* Corvina. Budapest.
Golub 1976. Голуб И. Б., *Стилистика современного русского языка.* «Высшая школа». Москва.
Kiss Lajos András 2001. *Az eltűnt lelkiismeret nyomában.* Liget. Budapest. Kabdebó-Kulcsár 1998. (Szerk.) *A fordítás és az intertextualitás alakzatai.* Anonymus. Budapest.
Klaudy Kinga 1997. *Fordítás I. Bevezetés a fordításelméletbe.* Scholastica. Budapest
Németh G. Béla 1998. *Írók, művek, emberek.* Krónika Nova. Budapest.
Orlov 1975. Орлов Вл. (Ред.), *Александр Блок.* «Художественная литература». Москва
Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai.* Tankönyvkiadó. Budapest.
Rozental 1974. Розенталь Д. Э., *Практическая стилистика русского языка.* «Высшая школа». Москва.
Szabó Zoltán 1977. *A mai magyar stilisztika nyelvelméleti alapjai.* Kriterion. Kolozsvár.

Приложение

Александр Блок: Демон

Иди, иди за мной – покорной
И верною моею рабой.
Я на сверкнувший гребень горный
Взлечу уверенно с тобой.

Я пронесу тебя над бездной,
Ее бездонностью дразня.
Твой будет ужас бесполезный –
Лишь вдохновеньем для меня.

Я от дождя эфирной пыли
И от круженья охраню
Всей силой мышц и сенью крылий
И, вознося, не уроню.

И на горах, в сверканье белом,
На незапятнанном лугу,
Божественно-прекрасным телом
Тебя я странно обожгу.

Ты знаешь ли, какая малость
Та человеческая ложь,
Та грустная земная жалость,
Что дикой страстью ты зовешь?

Когда же вечер станет тише,
И, околдованная мной,
Ты полететь захочешь выше
Пустыней неба огневой, –

Да, я возьму тебя с собою
И вознесу тебя туда,
Где кажется земля звездою,
Землею кажется звезда.

И, онемев от удивленья,
Ты узришь новые миры –
Невероятные виденья,
Создания моей игры...

[Kövess, kövess engem – alázatos
És hűséges rabomként.
Ragyogó sziklás szirtre
Biztonsággal szállok fel veled.

Átviszlek a mélység fölött,
Melynek mélye fölcsigáz.
A te borzadásod hiábavaló –
Számomra csak lelkesültséget ad.

Az éteri por esőjétől
És a szédüléstől megmentelek
Izmom teljes erejével és szárnyam oltalmával
És felfelé vivén el nem ejtelek.

És a hegyeken, a fehér szikrázásban,
A lábnyom-nemérte réten,
Istenszépségű testemmel
Téged furcsán égetlek körül.

Tudod-e, milyen kicsinység
Az az emberi hazugság,
Az a szomorú földi szánandóság,
Amit vad szenvedélynek nevezel?

Mikor az este elcsendesedik,
És te, angyal, megbabonázva
Általam, feljebb akarsz szállni
Az izzó ég pusztaságába, –

Igen, magamhoz veszlek
És felviszlek téged oda,
Hol csillagnak látszik a föld,
Földnek tűnik a csillag.

És a csodálkozástól elnémulva,
Te új világokat pillantasz meg –
Hihetetlen látomásokat,
Játtab Játar

Дрожа от страха и бессилья,
Тогда шепнешь ты: отпусти...
И, распутив тихонько крылья,
Я улыбнусь тебе: лети.

И под божественной улыбкой,
Уничтожаясь на лету,
Ты полетишь, как камень зыбкий,
В сияющую пустоту...

(1910)

Венгерские переводы

A démon

Jöjj, jöjj velem mindent feledve,
alázatosan és vakon,
hósziporkás roppant hegyekbe
ragadlak biztos szárnyakon.

Szilaj kacajjal szállva szállok
szédítő mélységek felett.
A reszketésed, borzadályod
csak lelkesít majd engemet.

Ha por-esőt zúdít az éter,
fejed kóvályog – védelek
szárnyammal, karom erejével
megóvlok, úgy szállok veled.

Fényzuhatagban, vad hegyekben,
embernemjárta réteken
tested gyönyörű isten-testem
égi tüzével égetem.

Milyen szánalmas, ó, ha tudnád,
milyen törpe, milyen csekély,
mily hitvány, hívságos hazugság,
amit úgy hívsz: vad szenvedély!

Reszketve a borzadálytól és az erőtlenségtől,
Akkor te azt suttogod: engedj el...
És csendesen leeresztve szárnyam,
Rád mosolygok: repülj.

És isteni mosolyom alatt,
Röptödben megsemmisülve,
Mint lebegő kódarab repülsz tova
A ragyogó pusztaság felé...]

A Démon

Jöjj, jöjj utánam – mint a szolgálom
Alázattal s hűségesen.
Fényben sziporkázó hegy ormán
Szilárd sziklára szállsz velem.

Majd megragadlak, s feneketlen
Mélység fölött röptelek el,
S a kába rémület szivedben
Vidítva hat rám, feltüzel.

Az éter szállongó porában
Szárnyam között elrejtelek,
és izmos két karomba zártan
Úgy viszlek, el nem ejtelek.

Hegyek között szűztiszta réten
Utunk fehér fényben vezet,
És égi-szép testem tüzében
Megperzselem a testedet.

A földi ember mind csak ámít –
Tudod te azt, hogy mily galád
hazugság, szánalmas csalás, mit
Vad szenvedélynek mond a szád?

Ha majd elcsöndesül az este,
s te megbűvölten, szertelen,
feljebb akarsz repülni egyre
az izzó égi semmiben,

én felviszlek, odarepítlek,
honnan csillagnak láthatod
a földet, messzinek, kicsinynek,
s földnek látod a csillagot.

S megejt, elkábít a varázslat,
és ámulattól hallgatag
nézed sok játékos csudámat,
a furcsa, új világokat.

Akkor te majd fülembé súgod
rettegve és erőtlenül:
Eressz... én meg csak rád mosolygok,
s meglebbentem szárnyam: repülj!

Isten-mosolyom láthatatlan
sugaraiban semmivé
zsugorodsz, s mint a kő, magadban
zuhansz a fénylő űr felé.

(Lator László 1978)

Ha majd a szél újból elernyed,
Te, elkábítva általam,
Vinnéd, emelnéd könnyű tested
Gyönyörtől, vágtyól ittasan.

S ahol az ég tűzfénye csillog,
Oda röpítlek ezután –
Onnét a Föld parányi csillag.
S a csillag csöppnyi Föld csupán.

S míg hallgatsz ámulatba esve,
Száz új világ tűnik megint
Mint bűvös látomás szemedbe –
Varázslatom játéka mind...

Rémülten és halálra váltan
Súgod remegve: hagyj, eressz...
S én szárnyamat szélesre tartan
Mosolygok, úgy mondom: mehetsz!

S e szent mosolygástól kísérve
már röptödben megsemmisülsz,
S a fényben úszó pusztá mélybe
Mint hulló kődarab repülsz...

(Galgóczy Árpád 2000)

НЕМЕЦКИЕ КАЛЬКИ РУССКОГО, ХОРВАТСКОГО, ПОЛЬСКОГО И ВЕНГЕРСКОГО ЯЗЫКОВ

В своем докладе мне хотелось бы затронуть проблему пока еще не решенную в лингвистической литературе. В работе будут представлены результаты моих наблюдений последних лет.

Лексика — это динамически развивающаяся и меняющаяся часть языка всегда привлекала мое внимание. Словарный состав каждого языка состоит из разных слоев. Первый, самый древний слой лексики — это унаследованные слова от праязыка, а второй — это часть лексики, которая создавалась в течении веков в процессе развития отдельных литературных языков. Обогащение словарного состава происходит разными способами. Преобладающая часть лексики возникла в результате внутреннего развития данного языка на основе собственных лексических единиц, путем собственных словообразовательных дериваций. Оставшаяся часть возникла благодаря межъязыковым контактам и взаимовлияниям языков. Иноязычное влияние проявляется в истории каждого языка в двойкий способ. Первый — это заимствования, а второй — это кальки. Кальками занимались до сих пор многочисленные работы, посвящённые в первую очередь их классификации, дефиниции и определению их места в лексике данного языка. В меньшей степени обращали внимание на их число и причины их появления. Я не буду подробно останавливаться на этом вопросе, так как он является темой моих других рефератов и диссертации.

Калькирование характеризует почти все европейские языки, хоть не в одинаковой мере. Если говорим о кальках славянских языков, известно, что уже в старославянском языке встречаются многочисленные кальки с греческого языка. В истории развития славянских литературных языков кальки играют разную роль. Впервые в славистике обратил внимание на кальки, существующие в славянских языках Борис Унбегаун. Он в своей работе показал немецкие кальки. По его мнению славянские языки можно разделить на две группы. К первой группе принадлежат русский, польский и болгарский языки, которые обогащают свой словарный состав в большей степени заимствованиями. К другой принадлежат хорватский, сербский, чешский и словенский языки, в которых чаще встречаемся с кальками. Позднейшие исследования свидетельствуют о том, что языки первой группы тоже используют калькирование для обогащения словарного состава.

Появление калек в отдельных языках часто связано с пуристическими тенденциями, борьбой за чистоту языка. Калькирование часто бывает средством обновления разных языков. Так было в истории немецкого языка в XVIII—XIX вв. Были созданы многочисленные пуристические словари, чтобы избежать сильное влияние французского и латинского языков. По-

добное движение было в истории венгерского языка тоже в XVIII—XIX вв., во время борьбы за независимость. Венгерские писатели и ученые сознательно переводили немецкие слова. Обновление венгерского языка послужило примером хорватскому языку, в котором произошли подобные изменения.

В данном докладе я выбрала влияние немецкого языка потому, что он играл важную роль в обогащении словарного состава русского, хорватского, польского и венгерского языков — хоть не в одинаковой мере. В начале я занималась немецкими кальками в польском и венгерском языках. В процессе своей работы обратила внимание также на многочисленный кальки в других славянских языках.

В докладе я конкретно занимаюсь рассмотрением немецких лексических (словообразовательных) калек, которые присутствуют во всех вышеупомянутых языках. (в нескольких случаях только в трех языках). Кальки разделила на две группы:

I. К первой относятся кальки, которые передают немецкое сложение путем сложения

Arbeitgeber — русск. *работодатель*, хорв. *poslodavac*, польск. *pracodawca*, венг. *munkaadó*;

Arbeitnehmer — хорв. *posloprimac*, польск. *pracobiorca*, венг. *munkavállaló*;

Briefträger — русск. *письмоносец*, хорв. *listonoša, pismonoša*, польск. *listonosz, listowy, listownik*, венг. *levélhordó*;

Buchbinder — хорв. *knjigoveža, knjigovezac*, венг. *könyvkötő*;

Eigenliebe — русск. *самолюбие*, хорв. *samoljublje*, польск. *samolubstwo, samolubność, miłość własna*, венг. *önszeretet*;

Backenbart — хорв. *zalisci*, польск. *bokobrody*, венг. *profszakáll*, (русск. *бакенбарды* заимствование из немецкого языка);

Durchschnitt — хорв. *presjek*, польск. *przeciętna*, венг. *átlag*;

Eigenlob, Selbstlob — русск. *самовосхваление*, хорв. *samohvala*, польск. *samochwała, samochwalba, samochwalstwo*, венг. *öndicséret*;

einstimmig — хорв. *jednoglasan*, польск. *jednogłośnie*, венг. *egyhangú*;

Gesichtskreis (Sehkreis) — русск. *кругозор*, хорв. *vidokrug* (сегодня *obzor, zrenik*), польск. *widnokrąg, widnokres*, венг. *látókör*;

Halbinsel (калька лат. *paeninsula*) — русск. *полуостров*, хорв. *poluostrovo*, польск. *półwysep, półwyspa*, венг. *félsziget*;

kaltblütig (калька франц. *sang-froid*) — русск. *хладнокровный*, хорв. *hladnokrvan*, польск. *zimnokrwisty*, венг. *hidegvérű*;

leichtsinnig — русск. *легкомысленный*, хорв. *lakomislen*, польск. *lekkomyślny*, венг. *könnyelmű*;

Schnellhefter — русск. *скоросшиватель*, польск. *skoroszyt*, венг. *gyorsfűző*;

selbständig — русск. *самостоятельный*, хорв. *samostalan*, польск. *samo-*

dzielny, samostawny, венг. *önálló*;
Selbstlaut — хорв. *samoglasnik*, польск. *samogłoska*, венг. *magánhangzó*;
Selbstmord — русск. *самоубийство*, хорв. *samoubojstvo*, польск. *samo-
bójstwo*, венг. *öngyilkosság*;
Selbstverleugnung — русск. *самоотречение, самоотвержение*, хорв. *samo-
odricanje, samozataja*, польск. *samozaparcie*, венг. *önmeztagadás*;
Speisekarte — хорв. *jelovnik, jestvenik*, польск. *jadłospis*, венг. *étlap*;
Sprachwissenschaft — русск. *языкознание*, хорв. *jezikoslovlje*, польск. *języko-
znawstwo*, венг. *nyelvtudomány*;
Steinbruch — русск. *каменоломня*, хорв. *kamenolom*, польск. *kamieniołom*,
венг. *kőfejtő*;
Umlaut — русск. *перегласовка*, польск. *przegłos*, хорв. *prijeglas*, венг. *umlaut*
(заимствование из немецкого языка);
Übergewicht (калька лат. *superpondium*) — русск. *перевес*, хорв. *pretega,
prevaga*, польск. *przewaga, nadwaga*, венг. *túlsúly*;
Übermacht — хорв. *premoć, nadmoć*, польск. *przemoc*, венг. *túlerő*;
Übermensch русск. *сверхчеловек*, хорв. *natčovjek*, польск. *nadczłowiek*; венг.
felsőbbrendű ember;
übernatürlich — русск. *сверхъестественный*, хорв. *natprirodan*, польск.
nadprzyrodzony, венг. *természetfeletti*;
Vergissmeinnicht (калька франц. *ne'oublie(z) pas*) — русск. *незабудка*, хорв.
spomenak, nezaboravak, польск. *niezapominajmnie, niezapominajka*,
венг. *nefelejcs*;
Vorschrift — русск. *предписание*, хорв. *propis*, польск. *przepis*, венг. *előírás*;
Wasserfall — русск. *водопад*, хорв. *vodopad*, польск. *wodopad, wodospad*,
венг. *vízesés*;
Wasserleitung — русск. *водопровод*, хорв. *vodovod*, польск. *wodociąg*, венг.
vízvezeték;
Weltanschauung — русск. *мировоззрение*, хорв. *svjetogled* (сегодня *nazor o
svijetu, naziranje na svijet*), польск. *światopogląd*, венг. *világnézet*;
Zweikampf (калька лат. *duellum*) — русск. *двуборье*, хорв. *dvoboj*, польск.
pojedynek, венг. *párbaj*;
schneeweiß — русск. *белоснежный*, хорв. *snježobijel*, польск. *śnieżobiały*,
венг. *hófehér*;
Wasserdicht — русск. *водоупорный*, хорв. *vodotisak*, польск. *wodoszczelny*,
венг. *vízhatlan*;
feuerfest — русск. *огнеупорный*, хорв. *vatrostalan, neupaljiv*, польск.
ogniotrwały, ognioobronny, венг. *tűzálló*;
Halbschuh — русск. *полуботинки*, хорв. *polucipela*, польск. *półbut, półbucik*,
венг. *félcipő*;
Nachwort — русск. *послеловие*, польск. *posłowie*, венг. *utószó*;
Gegengewicht — русск. *противовес*, хорв. *protivuteža, protuteža*, польск.
przeciwwaga, венг. *ellensúly*;

Fünfkampf — русск. *пятиборье*, польск. *pięciobój*, венг. *öttusa*;
selbstgenügsam — русск. *самодовлеющий, самодостаточный*, хорв. *samodovoljan*, польск. *samowystarczalny*, венг. *önelégült*;
Selbstverteidigung — русск. *самозащита*, хорв. *samoobrana*, польск. *samoobrona*, венг. *önvédelem*;
Selbstkritik — русск. *самокритика*, хорв. *samokritika*, польск. *samokrytyka*, венг. *önkritika*;
Selbstbefruchtung — русск. *самооплодотворение*, хорв. *samooplodnja*, польск. *samozapłodnienie*, венг. *önmegtermékenyítés*;
Selbstaufopferung — русск. *самопожертвование*, хорв. *požrtvovonost*, польск. *samopoświęcenie się*, венг. *önfeláldozás*;
Selbstbewußtsein — русск. *самосознание*, хорв. *samosvijest*, польск. *świadomość*, венг. *öntudat*;
Freidenker (калька англ. *free-thinker*) — русск. *вольнодумец*, хорв. *slobodoumnik, slobodni mislilac*, польск. *wolnomysłiciel*, венг. *szabadgondolkodó*;
Naturforscher — русск. *естествоиспытатель*, хорв. *prirodoslovac*, польск. *przyrodnik*, венг. *természetbűvár, természettudós*;
Jahrhundert (калька лат. *saeculum*) — русск. *столетие*, хорв. *stoljeće*, польск. *stulecie*, венг. *évszázad*;

II. Ко второй относятся кальки, которые передают немецкое сложение используя различные структуры

Badegast — русск. *купальщик*, хорв. *banjski gost, kupaći gost, kupališni gost*, польск. *gość kąpielowy*, венг. *fürdővendég*;
Dampfmaschine (калька англ. *steam-engine*) — русск. *паровая машина*, хорв. *parostroj* (сегодня *parni stroj*), польск. *maszyna parowa*, венг. *gőzgép*;
Dampfschiff (калька англ. *steamship*) — русск. *пароход, паровое судно*, хорв. *parobrod, parni brod*, польск. *parostatek, statek parowy*, венг. *gőzhajó*;
Erdbeben — русск. *землетрясение*, хорв. *zemljotres*, польск. *trzęsienie ziemi*, венг. *földrengés*;
Fallsucht — русск. *падучая болезнь, падучка*, хорв. *radavica*, польск. *radaczka*, венг. *eskór*;
Flugblatt, Flugschrift (калька франц. *feuille volante*) — хорв. *letak*, польск. *pisemko ulotne, ulotka*, венг. *röpcédula, röplap, röpirat*;
Freimaurer (калька англ. *free-mason*) — хорв. *slobodni zidar*, польск. *wolnomularz, wolny mularz*, венг. *szabadkőműves*, (русск. *масон, франкмасон* заимствование из французского языка);
Gänsehaut (калька англ. *goose-skin, goose pimples*) — русск. *гусиная кожа*, хорв. *guščja koža*, польск. *gęsia skórka*, венг. *libabőr*;
Gänsemarsch — русск. (*идти*) *гуськом*, хорв. *guščji hod*, польск. *gęsi marsz, isć (jechać) gęsiego*, венг. *libasor*;
Gesichtspunkt (франц. *point de vue*, лат. *punctum vīsus*) — русск. *точка зре-*

ния, хорв. *gledište, točka gledišta*, польск. *punkt widzenia*, венг. *nézőpont*;
Hauptstadt — хорв. *glavni grad* и *prestolica*, польск. *głównie miasto* (сегодня *stolica*), венг. *főváros*;
Hühnerauge (калька лат. *oculus pullinus*) — хорв. *kurje oko*, польск. *kurze oko*, венг. *tyúkszem*;
Kammermusik (калька италянск. *musica de camera*) — русск. *камерная музыка*, хорв. *komorna glazba*, польск. *muzyka kameralna*, венг. *kamarazene*;
Klassenkampf — русск. *классовая борьба*, хорв. *klasna borba*, польск. *walka klasowa*, венг. *osztályharc*;
Kronzeuge (калька англ. *king's evidence*) — хорв. *krunski svjedok*, польск. *koronny świadek*, венг. *koronatanú*;
Kurzschluss — русск. *короткое замыкание*, хорв. *kratki spoj*, польск. *krótkie spięcie*, венг. *rövidzárlat*;
Lobgesang — русск. *хвалебная песня*, хорв. *hvalospjev* (через чешский *chvalozpěv*), польск. *pieśń pochwalna*, венг. *hálaének, dicséző ének*;
Luftschiff — русск. *воздушный корабль*, хорв. *zrakoplov*, польск. *statek powietrzny*, венг. *léghajó*;
Raupenschlepper, Raupenkette — русск. *гусеница*, хорв. *gusjeničar*, польск. *gąsienica*, венг. *hernyótalp*;
Schlafsack — русск. *спальный мешок*, хорв. *vreća za spavanje*, польск. *śpiwór*, венг. *hálósák*;
Schlüsselbein (калька лат. *clavicula*) — русск. *ключица*, хорв. *ključna kost, ključica*, польск. *kość kluczowa (podkluczowa), kluczyk, kluczka*, венг. *kulcsosont*;
Sonnenbad — русск. *солнечные ванны*, хорв. *sunčano kupanje, sunčanje*, польск. *kąpiel słoneczna*, венг. *napfürdő*;
Spielkarten — русск. *(игральная) карта*, хорв. стар. *igrača karta*, польск. *karty igierne, karta do grania*, венг. *játszóártya*;
Standpunkt — хорв. *stanovište*, польск. *stanowisko*, венг. *álláspont*;
Staubsauger — русск. *пылесос*, хорват. *usis(iv)ač, upijač prašine*, польск. *odkurzacz*, венг. *porszívó*;
Strohwitwe — русск. *соломенная вдова*, хорв. *bijela udovica, slamnati udovac*, польск. *śtomiana wdowa*, венг. *szalmaözvegy*;
Vogelperspektive (калька франц. *à vue d'oiseau*, англ. *bird's-eye view*) — русск. *с птичьего полета*, польск. *z lotu ptaka*, хорв. *ptičja perspektiva*, венг. *madártávlat*;
Vorverkauf — русск. *предварительная продажа*, хорв. *pretprodaja*, польск. *przedsprzedaż*, венг. *elővétel*;
Vorzimmer (калька италянск. *anticamera*) — русск. *передняя*, хорв. *predsoblje*, польск. *przedpokój, przedpokoje*, венг. *előszoba*;
Wertpapier — русск. *ценная бумага*, хорв. *vrednosna hartija, vrednostni pa-*

pir, польск. *papier wartościowy*, венг. *értékpapír*;

Zahnpaste — русск. *зубная паста*, хорв. *pasta za zube*, польск. *pasta do zębów*, венг. *fogkrém, fogpaszta*;

Zahnpulver — русск. *зубной порошок*, хорв. *prašak za zube*, польск. *proszek do zębów* венг. *fogpor*;

Zeitrechnung — русск. *летоисчисление*, хорв. *računanje vremena*, польск. *rachuba czasu* венг. *időszámítás*;

Zukunftsmusik — русск. *музыка будущего*, хорв. (*muzika*) *glazba budućnosti*, польск. *muzyka przyszłości*, венг. *jövő zenéje*;

Schwanengesang — русск. *лебединая песня*, хорв. *labuđi spjev*, польск. *łabędzia pieśń, łabędzia śpiew*, венг. *hattyúdal*;

Löwenanteil — русск. *львиная доля*, хорв. *lavlji dio*, польск. *lwia część*, венг. *oroszlánrész*;

Krokodilstränen — русск. *крокодиловые слезы*, хорв. *krokodilske suze*, польск. *ły krokodyle*, венг. *krokodilkönnye*;

Äolsharfe — русск. *эолова арфа*, хорв. *Eolova (vjetrena) harfa*, польск. *harfa eolska, harfa boga wiatrów, Eola*, венг. *eolhárfa*;

Argusaugen (калька франц. *des yeux d'argus*) — русск. *глаза Аргуса*, хорв. *Argove oči*, польск. *argusowe oko, argusowe oczy*, венг. *árgusszemű*;

Rotkäppchen — русск. *Красная Шапочка*, хорв. *Crvenkapica*, польск. *Czerwony Kapturek*, венг. *Piroska*;

Wasserversorgung — русск. *водоснабжение*, хорв. *opskrba vodom*, польск. *zaopatrzenie w wodę*, венг. *vízellátás*;

Kriegsgefangene — русск. *военнопленный*, хорв. *ratni zarobljenik*, польск. *jeniec wojenny*, венг. *hadifogoly*;

Lautsprecher (калька англ. *loudspeaker*) — русск. *громкоговоритель*, хорв. *glasnogovornik*, польск. *głośnik*, венг. *hangosbeszélő*;

Tausendguldenkraut — русск. *золототысячник*, польск. *tyśiączne ziele, tyśiącznik*, венг. *ezerjófű*;

Überproduktion — русск. *перепроизводство*, хорв. *prekomjerna proizvodnja (produkcija)*, польск. *nadprodukcja*, венг. *túltermelés*;

Herzklopfen — русск. *сердцебиение*, хорв. *lupanje (bijenje) srca*, польск. *bicie serca*, венг. *szívdobogás*;

Wortbildung — русск. *словообразование*, хорв. *tvorba riječi*, польск. *słowotwórstwo*, венг. *szóképzés*;

Wandmalerei — русск. *стенпись*, хорв. *slikanje na zidu, zidna slikarija*, польск. *malarstwo ścienne*, венг. *falfestészet*;

Мне хотелось показать сходства и различия передавания (калькирования) немецких сложных слов в разных славянских языках, ведь немецкие сложения только частично передаются сложением, в большинстве же случаев славянские языки используют словосочетания разного типа, которые

могут быть двучленными выражениями разного типа, предложными сочетаниями, дериватами т.п. В отличие от этого, в венгерском языке немецкому сложению соответствует также сложение. Тот факт объясняется тем, что каждый язык может калькировать только способом, который характеризующий его структуру.

Библиография

- Арапова Н. С.: Кальки в русском языке послепетровского периода. Опыт словаря. Издательство Московского Университета, Москва 2000.
- Damborský Jiří: Composita w języku polskim. *Poradnik Językowy*, PWN Warszawa 1967, 323—333.
- Damborský Jiří: Kalki w aspekcie lingwistyczno-komparatystycznym. In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 9, Warszawa 1970. 189 — 202.
- Damborský Jiří: Określenie miejsca w języku polskim (w porównaniu z czeskim). *Rocznik Slawistyczny* XIII. Ossolineum, Wrocław etc. 1964, 47—55.
- Damborský Jiří: Zestawienia dwuwyrzowe w języku polskim. In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 6, Warszawa 1967, 25—32.
- Doberstein E.: Zu den Lehnbildungen und Lehnbedeutungen nach dem Deutschen in der polnischen Sprache der Gegenwart. *ZfSl* XIII. (1968), 277—285.
- Słownik języka polskiego. Red. nac.: Witold Doroszewski. I— XI. Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1958—1969.
- Duden: Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Bibliographisches Institut, Mannheim/Wien/Zürich Dudenverlag, 1—6, 1976—1981.
- Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage von Günther Drosdowski. Duden Band 7. Dudenverlag, Mannheim — Leipzig — Wien — Zürich 1989.
- Fleckenstein Christa: О кальках с немецкого в современном русском литературном языке. *Славянская филология*. Вып. 5. МГУ 1963, 298—309.
- Fleckenstein Christa: О некоторых теоретических проблемах калькирования. Этимологические исследования по русскому языку. V. Москва 1966, 148—171.
- Grzegorzczkova Renata: Charakterystyka słowotwórcza polskich rzeczowników złożonych. *Poradnik Językowy*, PWN, Warszawa 1963, 255—264.
- Handtke Krywina: Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków słowiańskich. Wrocław 1976.
- Kluge Friedrich: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 23., erweiterte Auflage. Bearbeitet von Elmar Seebold. Walter de Gruyter, Berlin, New York 1999.
- Kluge Friedrich: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 17. Auflage. Bearbeitet von Walther Mitzka. Walter de Gruyter, Berlin 1957.
- Nyomárkay István: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *Magyar Nyelv* 76 (1980), 436—447.
- Nyomárkay István: Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Akadémia Kiadó, Budapest 1989.

- Nyomárkay István: Deutsche Lehnübersetzungen im Serbokroatischen und im Ungarischen. *Studia Slavica Hungarica* 38 (1993), 114—124.
- Pfeifer Wolfgang: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen* 1—2. 2. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Wolfgang Pfeifer. Akademie Verlag, Berlin 1993.
- Reiter Norbert: *Die deutschen Lehnübersetzungen im Tschechischen*. Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa. Instituts (Slavisches Seminar) an der freien Universität Berlin. Herausgegeben von Max Vasmer. Bd. 3. Berlin 1953.
- Schumann Kurt: Zur Typologie und Gliederung der Lehnprägungen. In: *Zeitschrift für slavische Philologie* 32, Heidelberg 1965, 61—90.
- Unbegaun Boris: Le calque dans les langues slaves littéraires. *RES* 12 (1932), 19—48.
- Zett Robert: *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen*. Böhlau Verlag, Köln, Wien 1970.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИМИДЖ ВЕНГРОВ В ЗЕРКАЛЕ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ 20 ВЕКА

О теме в целом – но по поводу древнерусской литературы – на этом же месте не так давно уже были озвучены наши мысли¹. Ввиду заметного изменения состава аудитории все же необходимо хотя бы тезисное обобщение главных положений.

1.1. Русская литература уже к началу 19 в. выработала **разнонациональный аспект мышления**, в котором судьбы других народов органически входят в социально-исторический кругозор писателей и становятся частью решаемых ими общечеловеческих проблем.

Наиболее заметным в этой связи было присутствие темы Украины и украинцев, различных народов Поволжья и Кавказа. Из зарубежных до революции особенно распространенными были французские и немецкие, а несколько позднее - польские, чешские и болгарские темы и мотивы. Венгры в относительно массовых формах также только в 19 в. начинают появляться на страницах русской беллетристики.

Отражая исторические судьбы своего народа, и ставя вопросы мирового, общечеловеческого значения, русская литература рассматривала проблемы, поставленные национальной жизнью со всесторонним учетом исторического опыта других наций. Поэтому она смогла оказаться принципиально открытой по отношению к их жизни, пожалуй, даже в большей мере, чем это можно сказать о других ведущих литературах Европы.

1.2. Наша тема таит в себе нечто принципиально **новое по сравнению с теми представлениями о нас**, которые приходится считать уже традиционными, а, главное, доминирующими в ряде литератур Западной Европы. Шандор Экхардт, напр., рисуя в обобщающем труде "Зарубежный портрет венгров" (1939) то "поверхностное представление, которое укоренилось в среднем человеке Запада" еще с позднего средневековья мнение, согласно которому венгры - это "чужеродное тело в Европе" и что они "без масла христианства и поныне были бы лишь тюркским племенем, кочующим где-то между 'румынскими Альпами' и Дунаем"².

¹ 25 января 2002 г. секция русской истории Научного общества славянской истории и филологии при Высшей школе имени Бержени (г. Сомбатхей) провела очередной междисциплинарный семинар по теме «Русско-венгерские исторические встречи» I. Средневековье. На семинаре прозвучала «Национальный имидж венгров в русской литературе» (Создание электронной базы данных) Допетровский период.

² Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. - Mi a magyar? Szerk. Székfü Gyula. Magyar Szemle Társaság, 1939. 130,134.

1.3. Венгерская русистика немало отстает в разработке этой темы. В Польше давно изданы в нескольких томах произведения русских писателей на польскую тему, в Болгарии эта тема освещена в монографиях. В вышедших в ФРГ 5 томах серии "Запад и Восток в зеркале друг друга" (о немцах и русских) охвачен материал от 9 до начала 20 века.

Правда, по сравнению с тем, как, обобщая результаты исследования темы "венгерские элементы в мировой литературы", Лайош Дьердь в Коложваре в начале 20-х годов еще вынужден был констатировать, что "в столь авторитетной русской литературе никакие венгерские моменты не обнаружены", за последние полвека немало сделано нашими учеными. Наряду с историками ценный вклад внесли в это дело и литературоведы, особенно на древнерусском материале.

1.4. Время, однако, требует уже большего. Академией наук в 1999 году была проведена конференция на тему "Национальный имидж венгров и его изменения в истории". В ее материалах, изданных в серии "Стратегические исследования"³ - курьезный, но скорее грустно-характерный факт - Россия и русские упомянуты лишь в одной-единственной фразе вводного доклада академика Патаки, причем не из-за объективного отсутствия таких материалов, а единственно – из-за их несобранности, неизвестности научной общественности.

В духе конференции, но не в прямой зависимости от нее проводится наше исследование под названием *Национальный имидж венгров в русской литературе 10-21 вв.* За истекшие годы проделан большой объем работ а/ по выявлению первичных фактов (число названий произведений приближается к 1500), б/ эти факты входят в электронную библиографическую базу, которая "умеет" выдавать любые интересующие нас данные в их историческом ряду в следующих аспектах: хронология написания, тема /изображаемое время, русский автор, венгерский переводчик, место публикации, жанр и т.д.

А в рамках следующего за этим нашего проекта предполагается а/ издание этой библиографии на компакт-диске и в виде книги, б/ публикация всех найденных текстов в многотомной серии источников.

2. Большая часть материала, ввиду насыщенности историко-культурных взаимосвязей наших стран (и личных контактов самих писателей) в 20 веке, обогащает наше представление именно по этому столетию. Здесь предлагаем вашему вниманию лишь некоторые, наиболее интересные из нововьявленных моментов.

2.1. В произведениях об **отдаленном прошлом** своеобразный стилизованный фольклорный колорит вносит забавная история русского солдата

³ Magyarságkép és történelmi változásai. Magyar Tudományos Akadémia, 1999. 207 p.

и нашей королевы из старовенгерского королевства в рассказе "Королева – золотые пятки" Саши Черного, входящем в цикл „Солдатские сказки”⁴.

Далее выделяются три исторические фигуры. Образ И.Батори (Стефана Батория) проходит сквозь многие произведения, посвященные его антиподу – Ивану Грозному (наиболее подробно в романе И.Костылева). Роман Л. Демина о Морице Беньовски "Каторжник император", написанный на основе ранее не привлекавшихся архивных данных России и Франции⁵, носит дегероизирующий характер, и наверное этим обусловлены наши безуспешные попытки издать его в стране, где в среднем раз в два года повторяют романтический тв-сериал о приключениях "графа", снятый на основе его автобиографии. Внимание к фигуре Петёфи возникло уже через два десятилетия после его гибели, усилилось после статьи Луначарского о нем, а в последующие годы породило целую "Петефияну". Многие стихи из нее широко известны (Мартынов, Решетников). Отметим также поэму Ан.Кудрейко "Мадьяр" (1929)⁶ и документальный роман Ер. Парнова "Витязь чести" (1982). Как характерный для советских стереотипов штрих стоит упомянуть: в первой поэт погибает, с саблей в руках сражаясь с русским есаулом, а во втором – от "преследователей", уланов "неприятеля" не обозначенной национальности. Стихотворение "За Петёфи – отомстим!" Александр Гидони, сын итальянского политэмигранта, бывший ленинградский студент-филолог, участник уличной манифестации в защиту Венгрии в ноябре 1956 г. написал уже в Дубровлаге, под впечатлением рассказов увезенных туда из Будапешта венгров⁷

2.2. Два ведущих – почти постоянных в течение столетия – венгерских мотива — **музыку и токайское вино** мы находим уже у многих писателей 19 в.

Под впечатлением гастролей Листа и популярности мотивов "Венгерских танцев" Брамса наши мелодии заняли прочное место в духовном мире русских. В 20 же веке, с одной стороны, при заметном еще присутствии Листа (напр., в таких пьесах Булгакова как "Зойкина квартира", "Багровый остров" и "Бег") расширяется круг явлений музыки, охваченных литературой (марш Ракоци у Пастернака, оперетты Кальмана у Маяковского, затем и роман и осуществленный киносценарий Нагибина о композиторе). С другой — происходит разнонаправленная трансформация традиции, напр., в том, как *цыганская венгерка* Ап. Григорьева⁸ порождает в но-

⁴ Саша Черный: Королева - золотые пятки. - Несерьезные рассказы. М., "Русская книга", 1992. с. 249-58.

⁵ Л. Демин: Беньовский. М., "Армада" 1998. Серия "Великие авантюристы".

⁶ Ан. Кудрейко: Осада. М., "Молодая Гвардия", 1929.

⁷ Egri György: Hírmondó a "magyar táborból". - Alekszandr Guidoni: Petőfi bosszúért kiált. Vers. – Irodalmi Újság (Párizs) 1976. május -június. 2. p.

⁸ Ап. Григорьев: Цыганская венгерка. - Русские поэты XIX века. Антология. Учпедгиз, М. 1960., с.558.

вых условиях *курсантскую венгерку* у Луговского⁹, выходят десятки стихов и рассказов, объединенных темой венгерской рапсодии. В последние же десятилетия зрелище и настроение чардаша становятся предметом "бытового наблюдения" и отсюда - сквозной темой многих стихов и рассказов. Как на наиболее известный пример укажем на стихотворения Рождественского "Чардаш"¹⁰ и В. Жаворонкова "Венгрии"¹¹, где передается впечатление от "искрометного, шального, чарующего" ритма самого венгерского танца.

Музыка Имре Кальмана занимает сердца русских, как свидетельствует уже Маяковский, с первых десятилетий ушедшего века. Вершиной интереса к композитору явился реализовавшийся в совместной кинокартине сценарий Ю.Нагибина¹²

Другой мотив – от излюбленного еще со времен Бориса Годунова предмета – токайского вина ("токая") не просто в качестве вводного сравнения звучит в последнем стихотворении И. Северянина: "Ты влилась в мою жизнь, точно струйка Токая/ В оскорбляемый водкой хрусталь"¹³.

В литературной судьбе этих двух "hungaricum-ов" своеобразным синтезом их восприятия русскими явилась опера учителя киевской гимназии Оскара Федоровича Иогансона начала 20 в. "Дух токайского вина", о которой в "Повести о жизни" нам поведал Паустовский¹⁴.

2.3. Вооруженное противостояние наших народов в первой мировой войне нашло отражение во многих произведениях русских писателей как дореволюционной поры, так и советской. Григорий Мелехов в "Тихом Доне", например, именно от венгерского гусарского офицера получает ранение, оказавшееся чуть ли не смертельным¹⁵. Плен как удел миллионов породил "Венгерскую песнь" Н. Асеева¹⁶, навеянную, вероятно, встречами с теми венграми в Сибири, которые и Мартынову помогли приобщиться к Петефи¹⁷

2.4. Гражданская война и участие в ней около ста тысяч бывших венгерских военнопленных ("красных мадьяр" или "усатых мадьяр" – пос-

⁹ Вл. Луговской: Курсантская венгерка. - Стихотворения и поэмы. Библиотека поэта. Большая серия. М. - Л., 1966. с. 192-3.

¹⁰ Р. Рождественский: Чардаш. – За двадцать лет. М., "Художественная литература". 1973. с. 72-4.

¹¹ Вл. Жаворонков: Венгрии. - Синеокая Рязань. Стихи рязанских поэтов. М., "Московский рабочий", 1978., с. 85.

¹² Ю. Нагибин: Блестящая и горестная жизнь Имре Кальмана. - Октябрь, 1984. №4.

¹³ И. Северянин: Последняя любовь. - Литературная газета, 1985., 9 января.

¹⁴ К. Паустовский: Повесть о жизни. т. I. М., "Советская Россия", с. 217-220.

¹⁵ М. Шолохов: Тихий Дон. ОГИЗ, Ленинград, 1945. с. 139. (кн.1., ч. 3., гл. ?(Ш.)

¹⁶ Н. Асеев: Венгерская песнь. – Стихотворения и поэмы. Библиотека поэта. Большая серия. Л., 1967. с.93.

¹⁷ Л. Мартынов: Петефи. - Воздушные фрегаты. М., "Современник", 1974. с. 296-7.

леднее – П. Клюев¹⁸) породили большое число произведений, входящих в круг нашего изучения. В свое время мы уже отметили: эта обширная литература в период существования СССР была вызвана "идеологической благодарностью" за помощь в создании советского государства. Примером может служить, напр., во многом автобиографическое "Наступление" Вл. Бахметьева¹⁹, где одним из главных персонажей выступает все время мурлычащий под нос песенку "Nagy a feje, búsuljon a ló" Ласло Санто. Поэма Юлия Гольдмана неслучайно названа "Мадьярским перекатом"²⁰ - так поныне на картах названо место гибели венгерских красноармейцев в сибирской тайге. Заглавный герой "Доктора Живаго" в рядах красных обсуждает проблемы революции со своим ассистентом доктором Лайошем²¹.

Голос другой России первым озвучил Бунин в "Окаянных днях"²². Волошин отмечал: "И были ярим пламенем Коммуны/ Расплавлены Москва и Будапешт"²³. Известно воспоминание писателя²⁴ - о том, что в его коктейльном доме одно время поселился глава крымского ревкома Бела Кун. По какому-то странному капризу он дал поэту расстрельные списки, разрешая вычеркивать одного из каждых 10 приговоренных. Это было страшное мучение - выбрать, кого спасти. Числилось там и имя Волошина - его вычеркнул сам "гость".

Волошин же выдвинул версию²⁵ (она впоследствии была подхвачена в т. ч. Пикулем) об участии венгров в убийстве царской семьи, что на основе документов расстрела убедительно опровергнуто русскими историками еще до 1991 года.

2.5. Другой крупнейший пласт темы - это произведения об освободительных боях 1944-45 годов. (Здесь необходимо разграничить "общевойсковой аспект", т.е. описание чисто батальных сцен и изображение солдатского быта, от внимания к собственно венгерской теме.) Для хотя бы беглой характеристики последнего выберем по два произведения поэзии и прозы.

Достойна упоминания судьба стихотворения М. Исаковского „Враги сожгли родную хату”²⁶ о солдате, который приходит домой с войны, а дома – нет: "Пошел солдат в глубоком горе/ На перекресток двух дорог./ Нашел солдат в широком поле/ Травой заросший бугорок." Тема народного горя

¹⁸ Н. Клюев: Сочинения. Neimanis Verlag, 1969. s. 505.

¹⁹ Вл. Бахметьев: У порога. Из плена лет. М., "Советский писатель", 1950.

²⁰ Ю. Гольдман: Мадьярский перекат. - Байкал, 1963. № 5.

²¹ Б. Пастернак: Доктор Живаго. М., Издательство "Книжная Палата", 1989. с.285-6.

²² Ив. Бунин: Окаянные дни. Тула, 1991. с. 49, 81, 124.

²³ М. Волошин: Пути России. М., "Современник", 1992. с. 180.

²⁴ Вит. Шенталинский: Осколки серебряного века. - Новый мир, 1988. № 6. с.177.

²⁵ См. под 23: 196.

²⁶ М. Исаковский: Враги сожгли родную хату. – Собрание сочинений в 4 тт. Изд. "Художественная литература", т.2., М., 1968. с. 131-2.

находит здесь выражение в образной системе и в первую очередь в фигуре солдата, который "пил... из медной кружки/Вино с печалью пополам". Поворот к венгерской теме происходит лишь в конце, в последней строке: "Хмелел солдат, слеза катилась,/ Слеза несбывшихся надежд,/ И на груди его светилась/ Медаль за город Будапешт". То, что дальше произошло со стихотворением, оказалось вполне внутри логики, внутри контекста послевоенной атмосферы: как писал впоследствии современник, "много лет мытарили песню"²⁷ - поэт был обвинен в недостойном советского человека пессимизме, а стихотворение подверглось долгому замалчиванию.

"Фантазия о Радноти" Самойлова²⁸ - плод "вторичного" уже постижения (после перевода многих его стихов) "прозрачно утонченного поэта. В стихотворении это обретает форму фантастического воплощения реального образа, попытку как бы "заново сыграть", "дополнить" судьбу погибшего собрата. Самойлов раскрывает свой замысел так: "Я не только освободил его из лагеря, но и раскрыл его внутреннюю свободу, избавил от всех условностей, т.е. яснее показал все то, что было в глубине его довоенной поэзии"²⁹. Созданный его воображением образ Радноти слился и с действительным событием 1945 года – со встречей с выжившей в лагере уничтожения под (германским) Ораниенбаумом венгерской цыганской семьей.

Выпущенные недавно "Записки о войне" Б. Слуцкого³⁰ созданы на основе записок по свежим следам событий. (Если учесть, что в Советской Армии было строжайше запрещено вести личные записи о военных событиях, понятна не только причина, по которой рукопись пролежала свыше полувека, но может быть достойно оценено и личное мужество автора.)

Немалая доля этой книги посвящена Венгрии. Пожалуй, настолько искренне еще никогда не освещалось восприятие русскими людьми нашей действительности и нравов - обстановка в домах и отношение армии к церкви, памятники на площадях и имена, женщины и венгерские коммунисты, Францишка Гаал и Иштван Бетлен и т.д. Венгерский раздел книги в нашем переводе увидит свет еще в этом году.

Очерк "Ференц, граф Баттьяни", входящий в цикл автобиографических новелл т. наз. "барселонской прозы" Ефима Эткинда³¹ внутренне близок страницам "Архипелага ГУЛАГ", посвященным встретившимся там ав-

²⁷ Евг. Долматовский: Было. Записки поэта. Кн. 2. М., "Советский писатель", 1979. с. 265.

²⁸ Д. Самойлов: Фантазия о Радноти. - За третьим перевалом. Санкт-Петербург, Журнал "Нева", 1998. с. 30-31.

²⁹ David Szamójlov: Néhány szó a Radnóti-fantázia elé. - Szovjet irodalom, 1984. 5. sz. 96.

³⁰ Б. Слуцкий: Записки о войне. Санкт-Петербург. LOGOS, 2000.

³¹ Еф. Эткинд: Ференц, граф Баттьяни. – Записки незаговорщика. – Барселонская проза. - Академический проект, Санкт-Петербург, 2001., 344-353.

тору венграм. Рассказчик - военный переводчик верит в честную готовность Баттьяни, перешедшего линию фронта, помочь в борьбе против ненавистных ему немцев, но не в силах преодолеть инстинктивное сопротивление начальства, выработанное идеологическими шорами. В результате молодой аристократ, который мог бы сыграть немалую роль и в политической консолидации страны, разделил участь сотен тысяч "гостей" ГУЛАГа.

2.6. Народное восстание 1956 года сразу попало в фокус острейшего внимания русской литературы. Об интервью Шолохова в рождественском номере газеты "Непсабадшаг" (это в связи с ним Т. Дери сказал через пару дней на собрании в Союзе писателей: "Лучше бы он лично убедился в сути венгерских событий"³²) позднее выяснилось: писатель подписал готовый текст под давлением ЦК КПСС.

Собственно художественное эхо четко делится на два основных потока. Долгое время господствовавшая, апологетическая линия шла от первого стихотворного отклика (стихотворение Я. Смелякова "В Будапеште"³³ было написано, как видно и из эпиграфа, еще под впечатлением от газетных сообщений) через известный цикл уже побывавшего на месте событий весной 1957 года Долматовского к романам "беркешиевского" толка и уровня, напр., "Черным колоколам" Авдеенко. Причем если в "После бури" венгерского литератора реализовывалась политическая схема еще по "четырем основным причинам", объявленным Я.Кадаром в декабре 1956 года, то в советских романах на эту тему уже игнорировалась первая (Ракоши) и основной акцент делался на третью-четвертую (силы внутренней и международной реакции).

Вторая струя - это неподцензурные произведения настоящей литературы. Ее начало было положено самиздатским стихотворением Антокольского "Мы все - лауреаты премий...", где звучало признание: "Мы все - его однопольчане,/ Молчавшие, когда/ Росла из нашего молчанья/ Народная беда"³⁴ - Оно отражает атмосферу, в которой "общая система лжи" (по словам Л. Лазарева из воспоминаний "Шестой этаж") "развалилась на глазах и полетела в тартарары"³⁵

В этом ряду упомянем лишь персонажи и/или произведения, возникшие до распада СССР. Это фигуры Я. Эстерхази в "В круге первом", зэка-венгра в "Одном дне Ивана Денисовича" и Яноша Рожаша в "Архипелаге ГУЛАГ-е" Солженицына. А одним из первых на события откликнулся Вен. Ерофеев в своей пародии под Северянина³⁶, где есть такие строки: "О, катастрофа Будапешта/ была изящным менюэтом, она, как декольте Сильва-

³² Déry Tibor: Napló 1956-57. - Új Tükör. 1989. július 9.

³³ Я. Смеляков: В Будапеште. - Новый мир, 1957. № I. с. 3-4.

³⁴ Цит.: Эткинд, с. 17.

³⁵ Л. Лазарев: Шестой этаж. - Дружба народов, 1994. № 4. с. 86.

³⁶ Вен. Ерофеев: Вальпургиева ночь или «Шаги командора» - Театр, 1989, № 4. с. 26.

ны, сорвала русские муары..." Рассказчика в "Блошином танго" Алешковского³⁷ "с митинга, посвященного ликвидации Венгерского восстания" увозят сразу в дурдом. Аксенов неоднократно признавался: именно прозрение от венгерского 56 года раскрепостило его сознание, помогло ему увидеть советский мир в гротескном свете. Его подчеркнуто автобиографическое "Три шинели и нос"³⁸ передает атмосферу осени 1956 года через поголовски изображенные ощущения молодежи.

Зорин в мемуарах пишет о потрясшем его впечатлении от собственной "Варшавской мелодии" в исполнении Станкаи и Теречик. (Показ этой "порочной пьесы" в столице не был разрешен, поэтому он их видел во время ленинградских гастролей Национального театра.) Спектакль хранил "корни поверженного Будапешта": "Поражение мужчины и женщины, рожденных, чтобы любить друг друга, в их битве за счастье со сверхдержавой было гибелью не песчинок, но героической смертью титанов. Когда в финале первого акта империя праздновала победу, безжалостно разлучив любовников, и вдруг зазвучал, загремел Бетховен, зал словно физически ощутил железную поступь Третьего Рима. Воздействие было настолько сильным, что люди в антракте не расходились. Трудно забыть и конец спектакля - почти четыре десятка раз артисты выходили на сцену"³⁹. Немалое место 1956 получил и в уникальном собрании Ю.Борева "XX век в преданиях и анекдотах": здесь фольклоризованы судьбы Ракоши и Андропова, Имре Надя и Яноша Эльберта⁴⁰.

Наконец, нельзя не упомянуть о трех произведениях в смежных видах искусства. Гравюра на камне Марка Шагала "В память о венгерской революции" выполнена в ноябре 1956 года в помощь почти двумстам тысячам наших беженцев. (Она воспроизведена на первой странице парижской *Irodalmi Újság* за 15 ноября 1970 года.) Молодому Илье Глазунову пришлось снять перед первой своей выставкой в начале 1957 года картину "Бунт", в которой "они заподозрили отражение недавних венгерских событий: в гамме этой работы усмотрели сочетание цветов флага венгерских повстанцев"⁴¹. Относительно же третьего произведения есть лишь, правда, основательные предположения, высказанные русскими, американскими и венгерскими музыковедами о том, что симфония Шостаковича "1905 год" навеяна нашим народным восстанием⁴².

³⁷ Юз Алешковский: Блошиное танго. - Собрание сочинений в 3 томах. М., ННН, 1996 т.3, с. 14.

³⁸ В. Аксенов: Три шинели и нос. - Литературная газета, 1994, 20 июля.

³⁹ Л. Зорин: Авансцена. Мемуарный роман. М. Слово/Slovo. 1997. с. 301.

⁴⁰ Ю. Боров: XX век в преданиях и анекдотах, кн. 1-6. Харьков, "Фолио", 1996.

⁴¹ И. Глазунов: Россия распятая. Кн. первая. Роман-газета, 1996. № 22-24. с. 185.

⁴² Csicsery-Rónay István: Szostakovics 1956-os szinfóniája? - *Irodalmi Újság* (Párizs) 1987. 4. Sz. 4-5.)

2.7. Среди произведений о **современности** следует выделить "Воспоминание о прекрасной Унгарии" Н. Евдокимова⁴³, где писатель через создание десятков портретов встреченных венгров делает неординарные попытки постичь дух страны, стихи Дудина о Маргит Ковач⁴⁴ очерк Дангулова о Ласло Немете⁴⁵ (с естественным для русского акцентом на книге о Пушкине: "так мог написать человек, который познавал его подвижнически" и на его переводы: "Человек проложил в горе туннель, чтобы соединить в своем сознании два языка"), "Дневник" Нагибина⁴⁶ со множеством уникальных наблюдений в описаниях чуть ли не десятка его приездов, стихи ряда поэтов, посвященных Жуже Раб⁴⁷ и т.д. И, наконец, здесь же упомянем скульптурные портреты Листа, Петефи, Араня и др. работы Елены Косовой.

3. Изложенное является, разумеется, лишь вершиной айсберга – всего ок. 10% материала по 20 веку. К тому же все это еще не сам "национальный имидж венгров в русской литературе", а только как бы оглавление текстов, в ходе изучения которых можно будет сделать первые выводы о таковом. Первым условием этого должно быть издание многотомного сборника, включающего в себя все выявленные источники (по сей день в нашем распоряжении - уже ок. 3,5 тысяч страниц текста). Причем если эти первые фазы – собирание и редактирование – еще могут быть проделаны в одиночку, дальнейшая работа должна вестись уже целым коллективом специалистов по отдельным периодам хотя бы по следующим основным направлениям:

а/ показ исторического формирования представлений русского народа о нас через свою литературу в отдельные периоды, выявление характерных особенностей содержания отдельных отрезков времени,

б/ литературоведческое освоение каждого из найденных "венгерских следов", установление его места в творческой биографии автора, освещение роли данного "венгерского произведения" в его творчестве.

⁴³ Н. Евдокимов: Воспоминание о прекрасной Унгарии. – Дружба народов, 1983, № 6.

⁴⁴ Mihail Dugyin: Ének az eleven agyaghoz. - Népszabadság, 1977. szeptember 17.

⁴⁵ С. Дангулов: Немет. - Художники. М., "Советский писатель", 1981. с. 226-30.

⁴⁶ Ю. Нагибин: Дневник. "Книжный Сад", М., 1996.

⁴⁷ Е. Евтушенко: Любовь к одиночеству. - Szovjet irodalom, 1978. 4.sz. 127.

**ГЛУБИННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ВЫСОКАЯ ПНЕВМАТОЛОГИЯ:
ДВЕ ПАРАДИГМЫ РУССКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ НА
РУБЕЖЕ XIX -- XX ВВ.**

Лосев, "патриарх" русской филологии, ученик и восторженный почитатель Вячеслава Иванова сказал по поводу глубинной образности стихов поэта-символиста, восставшего против эстетического солипсизма некоторых представителей первого поколения русских символистов: "Для меня символизм -- это наивысший реализм, а не субъективизм. Субъективизм -- это декаденство."(1)

Спустя сто лет после выступления второго, младшего поколения русских символистов наш современник, Гаспаров -- называя филологию сего дня нарциссической -- отмечает: "...в XX век, который начался творческим самовозвеличением декаданса и кончается творческой игривостью деструктивизма, вера в истину и науку -- не аксиома, а жизненная позиция."(2)

Кажется, рубеж тысячелетий не в большей степени обосновывает деятельность страстных любителей числовой мистики, чем рубеж столетий. За порогом XXI-го века не началась новая эпоха ни в духовной жизни -- вообще, ни в историколитературном процессе -- в частности. Скорее, эсхатологическая цикличность концов столетий напоминает дурную бесконечность Ницше, чем поступательное развитие гегелевского абсолютного духа. (Недаром упоминается представитель философского аморализма в последнее время как родоначальник эстетики постмодерна. Другое дело, что это благополучный поворот в его посмертной судьбе, ведь пару десятилетий назад и в Венгрии -- с легкой руки Георга Лукача -- его упоминали как предшественника фашизма. *Tempora mutantur...*) Рубеж тысячелетий оказался не «водоразделом мысли» (по слову Вяч. Иванова), а только хронологической цезурой -- несмотря на претензии опоздалого эпигонства художественного модерна.

Однако, суживая свой круг интересов до дисциплинарных рамок литературоведения, необходимо указать на то, что в плане движения филологической доминанты, в плане условий формирования русского литературоведческого канона -- XX-ый век представлял собой некий идейно-идеологический сэндвич: между двумя адогматическими периодами "отрезок" догматической эпохи, который оказался "толще" двух других, вместе взятых. Порочный круг движения филологической мысли, таким образом, не обводит какое-то временное царство "истины и науки" -- упомянутых Гаспаровым -- , а распространяется на всю протяженность XX-го века. В поисках истины приходится отправляться в путь не десятилетней, а столетней -- исторической -- дальности, и, продвигаясь вперед по раз уже проложенному историей пути, пытаюсь ориентироваться по духовным вехам вдоль

этой дороги, необходимо -- с высоты исторического ракурса или de profundis экзистенциального опыта -- взглянуться в бегущий навстречу поток времени, по слову поэта:

И глядяваясь в свой ночной кошмар,
Строй находить в нестройном вихре чувства,
Чтобы по бледным заревам искусства,
Узнали жизни гибельной пожар.(3)

В начале такого пути, как визуальный образ рабочей гипотезы, представляется духовному страннику широкая картина исторического потока, поверхность которого покрыта скучной "дунайской" рябью -- в духе Attila Jozsef --, а в глубине его бушуют блоковские стихийные страсти стихотворения "Русь":

Где буйно заметает вьюга
До крыши утлое жильё,
И девушка на злого друга
Под снегом точит лезвее.(4)

и над ним неизменно горят "кормчие звезды" Вячеслава Иванова, своего рода духовные ориентиры, путеводительные маяки над волнующимся историческим морем:

И дышит над ним
Живая бездна...
Глухая бездна
Ропщет под ним...(5)

Итак, *circulus vitiosus* декаданса -- начала, и деструктивизма -- конца века XX-го. По свидетельству суждения Лосева, которое, за счет внутреннего смысла, предполагает хиазматическое отношение между символизмом и реализмом -- по типу: символизм реализма есть реализм символизма--, символисты-соловьевцы, выступившие в свое время против релятивизации красоты, добра и истины, поначалу отреклись от индивидуалистического субъективизма как от анахронистического наследия романтизма. Афоризм Новалиса: "Моя возлюбленная есть сокращенное подобие (*Abbréviation*) вселенной, а вселенная есть распространенное подобие (*Elongitudo*) моей возлюбленной."(6) -- силой хиазма -- выражал для них романтическое преувеличение, расширение человеческого субъекта до космических размеров. Позже, после доктринерски символистского периода творчества, в этом отрицании у них -- в духе гегелевского *Aufhebung* --, начинает преобладать элемент положительного преодоления. Они -- в пору творческого синтеза -- не просто развенчивают индивидуалистическое злоупотребление субъективностью, но им совершается парадигматическая переоценка психологизма с позиций постепенно выкристаллизовывающейся духовности. Это нагляднее всего проявляется в лирике и художественной прозе Вяч. Иванова, в которых духовная тематика приобретает стержневой характер и

входит органической частью в складывающуюся духовную антропологию русского "ренессанса" рубежа XIX -- XXвв.

В этом отношении программным является стихотворение Вяч. Иванова "Дух" из сборника "Кормчие Звезды":

Над бездной ночи Дух, горя,
Миры водил Любви кормилом;
Мой дух, ширясь и паря,
Летел во сретенье светилам.

И бездне -- бездной отвечал;
И твердь держал безбрежным лоном;
И разгорался, и звучал
С огнеоружным легионом.

Любовь, как атом огневой,
Его в пожар миров метнула;
В нем на себя Она взглянула --
И в Ней узнал он пламень свой.(7)

Эпиграф к стихотворению взят из "Божественной комедии" Данте („Poco potea parer...”), однако, в нем непосредственно отражается библейская, новозаветная антропология -- и в плане отношения духа человеческого к Духу Святому, и в плане того конститутивного значения, которое агапическая любовь имеет в системе христианского экзистенциализма, где бытие экзистенциальной личности, своего рода микрокосмоса, предполагает диалогические отношения с макрокосмосом -- на основе той самой агапической любви. Об этом же свидетельствует эффект *speculum speculi*, предстающий в предпоследней строчке стихотворения как неотъемлемый признак истинно равноправных диалогических отношений.

Подобные же примеры характера дискурсивной рефлексии можно было бы приводить из статей Вяч. Иванова от чего, за неимением времени, воздерживаюсь.

Вместо этого, -- не без оглядки на филологическую злобу дня --, я намерен поставить эту пневматологическую попытку преодоления декадентского самолюбования, индивидуалистического распыления человеческого начала в контекст поставангардистского, постмодернистского культурного кризиса.

Младшие символисты, наряду с другими, и зачатками своей духовной антропологии были обязаны софиологической концепции Вл. Соловьева. Однако, Николай Бердяев интерпретирует софианскую поэзию Соловьева в ином ключе:

«Вл. Соловьев смешал Софию, Премудрость Божию, Небесную Деву с земной богиней, с земной женственностью. Потому и возможны стали жуткие остроты о Софье Петровне, предмете любви Вл. Соловьева, в кото-

рой Третий Завет – София сочетается со Вторым Заветом – Петровым.» Он утверждает, что в таком культе Софии «обоготворяется премудрая женственная народная стихия, белая или красная, правды ждут от женственного стихийного начала в народной жизни, а не от мужественного духа, не от духовной активности человека.» (8)

По замечанию философа, такие, пассивно-эсхатологические ожидания, связанные с Софией не укрепляют, а расслабляют человека, не восстанавливают целостности его андрогинного образа, а раздваивают его, поэтому София может оказаться, может обернуться и «реакционной» и «революционной» стихией русской земли.

Упомянутая платоновская трансформация мифа об андрогине – в том или ином осмыслении – вряд ли случайно предстает в русской литературе, русской культуре рубежа. Центробежные и центростремительные силы личности, ее душевная необузданность, разрозненность и духовная цельность, монолитность одинаково могут найти в нем художественно-антропологическое выражение. Однако, ограничивая свое внимание филологической постановкой вопроса, мне представляется возможным указать лишь на лотмановскую семиотику русской культуры, в которой четко описывается структурно-бинарный характер ее. Возможности исторической поэтики позволяют обнаружить «неэвклидову параллель» между двумя историко-культурными ситуациями, ставить в одну систему координат глубинно-психологическую и пневматологическую парадигмы рефлексивно-антропологических, герменевтических исследований.

В этом отношении также необходимо указать на то, что само слово «постмодернизм» тоже возникло – в отличие от общепринятого мнения -- не в середине 60-ых годов, а во второй половине 10-ых, а корень слова „modo” вообще уходит в глубокое латинское средневековье.

В итоге вышеприведенного хода мыслей утверждается, что в русской культурологической мысли двух эпох – взаимообуславливая друг друга – одинаково закодированы как глубинная психология, так и «высокая» пневматология. До сих пор – и особенно в последние десятилетия – больше говорилось о «психе», пора заново заговорить и о «пнеума», так как – по свидетельству поколения «преодолевших символизм» -- нет лучшего противоядия ни от художественного декаданса, ни от эстетического солипсизма, чем восстановить экзистенциальную полноту человеческого образа.

Примечания:

- Лосев А.Ф. Страсть к диалектике. Москва, 1990. С. 20.
Гаспаров М.Л. Ю. М. Лотман: наука и идеология. In: Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. С.-Пб.,1996. С.16.
Блок А. Собр. соч. в 6 т. Ленинград, 1980. Т.2. С.153.
Там же. Т.2. С.397.
Иванов В. И. Собр. соч. в 4 т. Брюссель, 1971. Т. 1. С. 518.
Лосев А.Ф. Страсть к диалектике. С. 21.
Иванов В. И. Собр. соч. в 4 т. Т.1. С. 518-519.
Бердяев Н.А. Мутные лики. In: Бердяев Н.А. О русских классиках. Москва, 1993. С. 319.

ПРОСТРАНСТВО В РОМАНЕ Б. ПАСТЕРНАКА «ДОКТОР ЖИВАГО»

Роман «Доктор Живаго» отличается поразительным богатством сугубо «пространственного» материала. Наряду со множеством описаний разных видов пространства, в повествовательный план романа входят многочисленные путешествия разной протяженности. К тому же, если сослаться на более или менее естественную коннотативную связь между понятиями «национальность» и «пространство», то заметна высокая степень «пространственности» романа и в необычайном разнообразии национальностей, представленных его главными и второстепенными и эпизодическими персонажами, среди которых выступают лица не только русского, но и татарского, украинского, еврейского, киргизского, армянского, грузинского, французского, бельгийского, немецкого, хорватского и венгерского происхождения.

Юрий Лотман показывает, как в некоторых художественных текстах «пространственная модель мира становится... организующим элементом, вокруг которого строятся и непространственные его характеристики» (Лотман 1971, 269). В творчестве Тютчева и Заболоцкого, например, особая организующая функция уделяется пространственной оппозиции «верх-вниз», с которой срастаются непространственные оппозиции «добро-зло», «свобода-рабство» «жизнь-смерть» и другие (Лотман 1971, 267-278). Чем же тогда является пространственная *ориентация* столь пронизанного пространственными элементами романа «Доктор Живаго»? В качестве подхода к ответу на этот вопрос в данной работе предлагается несколько наблюдений в связи с двумя типами пространств, раскрываемых в романе – «основным», биологически данным пространством человеческого тела (Lakoff and Johnson, 56; Кравченко, 4-5) и собственно культурными пространствами русских географических объектов.

В персонажном плане романа Пастернак выявляет крайнюю скупость в детализации физических атрибутов действующих лиц. Скудность физической детализации характерна и для образа Юрия Живаго, и для почти всех остальных главных персонажей. Однако, яркое исключение из этой тенденции обнаруживается в изображении Лары и Комаровского. Повышенная «осязаемость» Лары и Комаровского сопровождается рядом других моментов, по которым намечается некоторая формальная эквивалентность между ними. В свою очередь, эта формальная эквивалентность служит фоном, на котором отличия между ними подчеркиваются и приобретают тематическое значение. Во многом эти отличия передаются рядом более или менее физиологических мотивов.

В изображении Комаровского часто появляется тема плотности. Само слово «плотный» два раза употребляется при описании его тела (Пастернак, 16, 69). Лара испытывает страх, когда Комаровский режет арбуз «неимоверной величины», который он дарит Гуишарам при их приезде в Москву (Пастернак, 107). На самом деле, характерным для него действием является зловещее кормление и поение: перед тем, как отец Живаго бросается с поезда, Комаровский повторно водит его в салон-вагон пить шампанское (Пастернак, 18), и во время интимной связи с Ларой Комаровский водит ее «в отдельные кабинеты... ужасного ресторана, где лакеи и закусывающие провожали ее взглядами и как бы раздевали» (Пастернак, 55). Тема плотности в изображении Комаровского усиливается связанной с ней темой непроницаемости, которая развертывается и в физических и в духовных контекстах. Куски прежде упомянутого арбуза становятся у Лары поперек горла (Пастернак, 107). Чтобы избавиться от ненавистного бульдога Комаровского, ларина подруга советует ей вымочить каменное яйцо в сале: «наглотается он, паршивый пес, набьет, сатана, пестерь, и – шабаш! Кверху лапки! Стекло!» (Пастернак, 27). Во время воскресных прогулок, Комаровский и его знакомый перекидываются анекдотами и замечаниями, «чтобы наполнять оба тротуара Кузнецкого своими громкими, бесстыдно задыхающимися и как бы давящимися своей собственной вибрацией басами» (Пастернак, 50). В московской квартире Комаровского «шторы опущены, ни пылинки, ни пятнышка, как в операционной» (Пастернак, 50). Непроницаемость более духовного порядка выражается в ревности, которую испытывает к Ларе бульдог Комаровского, «словно боясь, как бы он не заразился от нее чем-нибудь человеческим» (Пастернак, 53) а также в поведении Комаровского, когда он стоит над трупом только что выброшенного из поезда отца Живаго, «ничему на свете не удивляясь» (Пастернак, 18).

Обращаясь к гораздо более сложному образу Лары, хочется привести несколько характерных цитат, в которых проявляется четкий контраст с элементами плотности и непроницаемости, преобладающими в изображении Комаровского. Первая из них входит в эпизод, имеющий место до начала связи Лары и Комаровского, в котором Лара просыпается: «Свой рост и положение в постели Лара ощущала сейчас двумя точками – выступом левого плеча и большим пальцем правой ноги. *Это были плечо и нога, а все остальное – более или менее она сама, ее душа или сущность, стройно вложенная в очертания и отзывчиво рвущаяся в будущее*» (Пастернак, 28) (курсив здесь и далее мой).

Вторая цитата относится ко сну, который снится Ларе, во время ее связи с Комаровским: «Однажды ей снилось. Она под землей, от нее остался только левый бок с плечом и правая ступня. *Из левого соска у нее растет пучок травы, и на земле поют «Черные очи да белая грудь» и «Не велит Маше за реченьку ходить*» (Пастернак, 55).

В третьей цитате представляется рябина, стоящая у выхода из лагеря сибирских партизанов, где Юрий Живаго служит в плену (сама рябина впоследствии явно отождествляется с Ларой): *«Зимние пичужки ..., снегири и синицы садились на рябину, медленно, с выбором клевали крупные ягоды и, закинув кверху головки и вытянув шейки с трудом их проглатывали. Какая-то живая близость заводилась между птицами и деревом. Точно рябина все это видела, долго упрямылась, а потом сдавалась и, сжалившись над птичками, уступала, расстегивалась и давала им грудь, как мамка младенцу. «Что, мол, с вами поделаешь. Ну, ешьте, ешьте меня. Кормитесь»* (Пастернак, 412).

В четвертой цитате передается своего рода видение Лары, возникающее у Юрия Живаго, когда тот подслушивает пророчествования лекарихи-знахарки Кубарихи: *«Ларе открыли левое плечо. Как втыкают ключ в секретную дверцу железного, вделанного в шкаф тайничка, поворотом меча вскрыли лопатку. В глубине открывшейся душевной полости показывались хранимые ее душою тайны. Чужие посещенные города, чужие улицы, чужие дома, чужие просторы потянулись лентами, раскатывающимися мотками лент, вываливающимися свертками лент наружу»* (Пастернак, 429).

Ориентация этих отрывков такова, что тело Лары представляется границей между ее собственно внутренним, душевным миром и внешним окружающим миром. Но, в противоположность Комаровскому эта граница характеризуется максимальной проницаемостью, и изнутри и извне (ведь в первом в романе взгляде во внутренний мир Лары, она спрашивает себя: «За что же мне такая участь,... что я вижу все и так о всем болею» [Пастернак, 27]).

Как же относится этот контраст между телесно-ориентированными изображениями Комаровского и Лары, который строится на основной пространственной оппозиции «плотность/непроницаемость», с одной стороны, и «диффузность/проницаемость» с другой стороны, к пространствам русских географических объектов?

В научной литературе часто трактуются как семантизированные элементы «Доктора Живаго» либо его структурные сходства с русским романом девятнадцатого века в целом, либо переключки пастернаковского романа с отдельными русскими романами девятнадцатого века (см., например, Billington, 557-559; Jackson, 137-138; Gifford 183-185; Лихачев, 9; Griffiths–Rabinowitz, 63-64). Предполагая, что при семантизации в «Докторе Живаго» «реминисценций» классического русского романа, отступления от последнего также могут нести в себе некую семантизацию, рассмотрим на одну, несколько чуждую русскому роману девятнадцатого века, пространственную особенность пастернаковского романа.

Как заметил Эрих Ауэрбах, в русском романе девятнадцатого века русские провинциальные места действия по своим географическим характе-

ристикам крайне мало отличаются друг от друга (Auerbach, 484-485). Такая одинаковость характерна и для творчества отдельных авторов и для традиции в целом – разве может читатель, без особых усилий, отличить провинциальный город, изображенный в «Бесах», от провинциального города, изображенного в «Братьях Карамазовых», или деревенские местности в романах Тургенева от деревенских местностей в романах Толстого? Совершенно иначе обстоит дело в отношении дифференциации Москвы и Петербурга или дифференциации столиц и провинции *в целом*.

Тут уместно вновь обратиться к Лотману, указавшему возможности интерпретации художественных произведений с применением «наивного» подхода, при котором отдельное пространство в данном произведении трактуется как нечто соотносимое с каким-либо реальным пространством во внетекстовом мире. Определение тех реальных пространств, в которых эпизоды произведения не могут иметь место, способствует установлению «границ мира моделируемого текста», тогда как при определении тех пространств, куда можно переносить эпизоды, получаются варианты некоторой инвариантной модели. Например, место действия гоголевской «Женитьбы» четко обозначено в тексте, как в Московской части Петербурга, в Мыльном переулке. Однако, можно перенести действие в Замоскворечье (то есть в некоторое московское пространство) без особого ущерба для значимости или художественной эффектности; которые, однако, искажаются при переносе его на Невский проспект (то есть в другое петербургское пространство). Разница в переносных возможностях объясняется тем, что текст пьесы воспроизводит некоторое художественное пространство, идентифицируемое не с Петербургом или с другим городом, а с купеческим кварталом любого русского города 1830-х годов (Лотман 1968, 12-13).

Подобно Замоскворечью и петербургскому пространству гоголевской пьесы, провинциальные места действия в русском романе девятнадцатого века главным образом взаимозаменяемы по своей внетекстовой соотносимости. Но Пастернак придает провинциальным пространствам столь специфические черты, что легко осознаются существенные различия между ними, и отдельные провинциальные пространства сами могут даже претендовать на такую значимость, какая в классическом русском романе придается исключительно Москве, Петербургу или провинции в целом. В качестве примера, можно привести две характерные цитаты. В первой представляется Зыбушино, местечко на западном фронте 1917 года: «Зыбушино всегда было источником легенд и преувеличений. Оно стояло в дремучих лесах, упоминалось в документах Смутного времени, и его окрестности кишели разбойниками и в более позднюю пору. Притчей во языцех были состоятельность его купечества и фантастическое плодородие его почвы. Некоторые поверья, обычаи и особенности говора, отличавшие эту,

западную часть прифронтовой полосы, шли именно из Зыбушина» (Пастернак, 153).

Вторая цитата относится к ряду расположенных поблизости сибирских поселений и к городу Ходатское в особенности: «В далеком прошлом, до прокладки железной дороги через Ходатское, проносились по тракту почтовые тройки. Тянулись в одну сторону обозы с чаями, хлебом и железом фабричной выделки, а в другую прогоняли под конвоем по этапу пешие партии арестантов. Шагали в ногу, все разом позвякивая железом накандаликов, пропащие, отчаянные головушки, страшные, как молнии небесные. И леса шумели кругом, темные, непроходимые.

Тракт жил одной семьей. Знались и роднились город с городом, селенье с селеньем. В Ходатском, на его пересечении с железной дорогой были паровозоремонтные мастерские, механические заведения, подсобные железной дороге, мыкала горе гольтьба, скученная в казармах, болела, мерла. Отбывшие каторгу политические ссыльные с техническими познаниями выходили сюда в мастера, оставались тут на поселении» (Пастернак 359).

Стоит заметить, что оба пространства именуются, в противоположность преобладающей «анонимности» провинциальных пространств классического русского романа (Auerbach, 483-4). Во-вторых, пространства обладают исторической, экономической, социологической специфичностью, по которой они явно отличаются друг от друга. В-третьих, емкость этой специфичности такова, что и то и другое пространство до определенной степени выступает наравне со столицами с точки зрения своей значительности. Можно добавить, что такое отступление от романистической практики девятнадцатого века также заметно и в персонажном и эпизодическом плане романа в отношении к этим и другим провинциальным пространствам.

Достойна внимания поразительная симметричность в хронологическом расположении первичных географических пространств, в которых разворачиваются события в жизни Юрия Живаго и после его смерти (то есть события, составляющие повествовательный стержень романа). Событийная цепь как бы описывает ход маятника, ориентированный по оси «восток – запад»: она начинается в Москве, перемещается на восток от Москвы (примерно три дня на поезде от Оренбурга по маршруту Оренбург – Москва), возвращается в Москву, а потом перемещается на запад от Москвы (где-то на западном фронте во время Первой мировой войны). Тот же ход повторяется до того, как повествовательная линия останавливается в Москве (Москва – Зауралье и Сибирь – Москва – где-то на западном фронте летом 1943 года – Москва). По поводу выдвинутой таким образом пространственной оппозиции «центр--периферия», смею предположить, что несмотря на положительные окраски, в которых выступает Москва в последней главе романа (с эпитетом, среди прочих, «святой город»), на

фоне прежде обсуждаемой оппозиции «плотность/ непроницаемость – диффузность/ проницаемость» и относительной валоризации провинции, Москва получает отрицательную, или, по крайней мере, весьма амбивалентную оценку в романе Пастернака. Дополнительную почву для такого взгляда можно найти и в других моментах текста – например, в многочисленных историософских рассуждениях на тему древний Рим, а также во внетекстовом мире, где Пастернак и его современники были свидетелями превращения Москвы в столицу человекоподавляющих масштабов (детально изложенное Владимиром Паперным в его истории советской архитектуры «Культура «2»).

Библиография

- Кравченко А. В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология. Известия Академии Наук. Серия литературы и языка. Том 60, № 5. Сентябрь-Октябрь, 2001.
- Лихачев Д. С. Размышления над романом Б. Л. Пастернака «Доктор Живаго»// Новый Мир, 1988, № 1.
- Лотман Ю. М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя/ Труды по русской и славянской филологии XI: Литературоведение. Тарту, 1968.
- Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Providence, 1971.
- Паперный В. Культура «Два». Ann Arbor, 1985.
- Пастернак Б. Доктор Живаго. М., 1989.
- Auerbach E. Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendläschen Literatur. Bern, 1964.
- Billington J. The Icon and the Axe. New York, 1966.
- Gifford H. Pasternak. Cambridge, 1977.
- Griffiths F., Rabinowitz S. *Doctor Zhivago* and the Tradition of National Epic// Comparative Literature 1980, 32.1.
- Jackson R. *Doctor Zhivago: Liebestod of the Russian Intelligentsia/ Pasternak: A Collection of Critical Essays*. Ed. Victor Ehrlich. Englewood Cliffs, 1978.
- Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980.

ГЛАГОЛ **БЫТИ** В ПСКОВСКОЙ 3-Й ЛЕТОПИСИ ПО СТРОЕВСКОМУ СПИСКУ

Псковская 3-ья летопись была опубликована во 2-м выпуске «Псковских летописей» под редакцией А. Н. Насонова в 1941 году. Псковские летописи – основной источник по истории Пскова, Псковской земли, причём особенно богато освещают они социально-политическую её историю.¹ Кроме исторической значимости, Псковские летописи представляют интерес и для лингвистов, интересующихся языком данной эпохи.

Текст Строевского списка летописи неполный, поэтому недостающее начало печаталось по Архивскому 2-му списку. Во втором выпуске «Псковских летописей» содержится Псковская 2-я летопись по Синодальному списку и Псковская 3-ья летопись. За основу описания принят Строевский список (бывш. собр. Погодина), хранящийся в Российской Национальной Библиотеке – (Государственная Публичная Библиотека им. Садтыкова-Щедрина), под №1413, писанный в 60-х годах 16 в. Архивский список дан в вариантах.

Строевский список – свод 1567 г. – писан одним почерком до конца известия 7064 г. (1556 г.) до слов «а стояще с часъ» (л. 214. об.) Памятник содержит 239 нумерованных листов. Далее до конца рукописи почерки меняются. Строевский список представляет собой оригинал летописного свода игумена Псково-Печерского монастыря Корнилия.²

Наше внимание сосредоточено на изучении системы глаголов этого памятника. Сложная система глагольных категорий и форм глагола **быти** представляют интерес с разных точек зрения. С одной стороны, на примере форм глагола **быти** можно получить общее представление почти о всех глагольных категориях и формах русского языка 16 века, дошедших до нас в данном памятнике. С другой стороны, глагол **быти** является самостоятельным полнозначным глаголом и связкой или вспомогательным глаголом с многими функциями и значениями.

Значения, функции форм и происходившие изменения этого глагола будут рассмотрены в той степени, насколько эти моменты помогают выявлять разнообразие его форм. Описываются глагольные категории лица, числа, времени и наклонения.

Глагол **быти** восходит к двум индоевропейским корням: *bheu(ä)-³ и *es-.

¹ Псковские летописи. Выпуск 2, под ред. А.Н. Насонова, М., 1955, с. 1.

² Там же с. 4-6.

³ П. Я.Черных. Историко - этимологический словарь современного русского языка, Том I., М., 1999.

Ссылаясь на исследования А. А. Потебни и А. Достала, А. К. Кошелёв утверждает, что «...в формах глагола **быти** летописи сохраняют следы двух значений: 1) esse “быть” и 2) fieri “становиться”. Формы, связанные со значением “быть”, показывают только на несовершенный вид (корень es- и bhu-), формы, связанные со значением “становиться” на совершенный вид (корень bhu-). Буду является формой будущего времени совершенного и несовершенного вида к глаголу **есмь**.»⁴

Глагол **быти** является одним из пяти древнерусских нетематических глаголов дошедших до нас в памятниках. В виду того, что формы этого глагола могли употребляться и как самостоятельные глаголы в роли сказуемого, входили в состав именного сказуемого и употреблялись как вспомогательные глаголы при образовании аналитических форм глагола, мы, соответственно, будем привлекать к анализу разнообразные примеры.

В Псковской 3-й летописи встречаются все возможные формы времён и наклонений глагола **быти**. Поскольку грамматические категории лица и числа выражаются вместе при помощи личных окончаний (которые у нетематических глаголов к основе *es-присоединяются непосредственно), мы эти категории будем рассматривать вместе. Подробное описание начнём с форм лица и числа настоящего времени изъявительного наклонения.

Формы настоящего времени:

Парадигма настоящего времени от основы *es- представлена в памятнике следующим образом:⁵

1 л. ед. ч. **есмь** (2), **есми** (2)

2 л. ед. ч. **еси** (1) (Встречается только в составе перфекта.)

3 л. ед. ч. **есть** (11) , (с отрицанием) **н сть** (10)

1 л. мн. ч. **есм** (2), **есмы**(1), **есмо**(1) (Встречаются только в составе перфекта.)

2 л. мн. ч. **есте** (1)

“... а яз к вамъ **есмь отпоущень** великим княземъ, воеводою приехал, ..” (л. 141)

“пригнать Богдан от великого князя, пов%оствуя тако: что князь великой и своим сыном **рад есмь** стояти и боронити дом святыя Троицы...”(л. 159)

“...: **рад есми** отчиноу свою оустроение держати, аже ми положите прежних князей великих грамоты послинья.” (л.166 об.)

“... , а толко **есми** в него одинъ день и **был**, ...” (л.142)

⁴ А. К. Кошелёв. Состояние видовой дифференциации в древнерусском языке XI-XIV вв. АКД, М.,1956, с. 15.

⁵ Цифры в скобках обозначают количество употреблений в памятнике.

- “... как **еси** самъ господинъ сего **быль** дому свят и Троици и прежнии твоя братья, ...” (л.122 об.)
- “: то **есть** дело велико,” (л. 110 об.)
- “... ниже оубу повелеваем себ или друоз мь или слово преложити, яже **есть писано**, ... (л. 138)
- “... а город огнемъ съжгоша и церковь и люди, моужей и женъ и малых д тки **н сть числа**, ... “(л. 198)
- “... а про то **есм** оу великого князя и по три дни на очех не **были** посолства правити про князя Володимера Ондр евича, ...” (л. 101)
- “И повел ша им бити челомъ господину ... о жаловании и о печаловании своеа отчине моужей псковичъ добровольных людей, что **есм приобижени** от поганных Немець. “(л. 94 об.)
- “... а **мы есмы** тыя грамоты, государь, по твоемоу словоу **послали** от себ%.” (л.184 об.)
- “; а преже сего какъ **быль** князь великой в Новегород%, ино о томъ на него не жаловалися, **блюглися есмо** болша оуспалки на себ%.”(л.176)
- “аже вы **есте приехавъ** ко Псковоу...” (л.163 об.)

В 1-м л. ед. ч. обнаружены варианты **есмь** и **есми**. В 1-м л. мн. ч. в форме самостоятельной связки употребляется **есм**, а в сложных глагольных сочетаниях мы находим **есмы** и **есмо**. В третьем лице единственного числа кроме форм **есть** обнаруживаются формы с отрицанием **н сть**.

Простые формы прошедшего времени

Аорист

Формы аориста **быти** в древнерусском языке образовались от двух основ: от основы инфинитива **бы-** и от основы **б** - при помощи суффикса аориста **-х-**, чередующегося в следствие палатализаций с **-с-** и **-ш-** и вторичных личных окончаний. Формы от основы **б** - вероятно употреблялись в значении имперфекта, назывались “имперфективным аористом”,⁶ представляя собой только формальный аорист.

Парадигма аориста от основы инфинитива **бы-** представлена в памятнике следующим образом:

- 1 л. ед. ч. **бых** (1) (Употребляется только как вспомогательный глагол при образовании формы сослагательного наклонения)
- 3 л. ед. ч. **бысть** (241), **быст** (1),
- 3 л. мн. ч. **быша** (24)
- 3 л. дв. ч. **быста** (1)

⁶ Ср.: Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. Под ред. Р. И. Аванесова и В.В. Иванова. М., 1982, с. 29.

В исследуемом памятнике обнаружено около тридцати употреблений бывшей формы 2-го-3-го лица аориста **бы** или **чтобы** в конструкциях с условным значением (“... , что **бы ты** князь великий **послал** своего посла ко князю Витовътоу,” (л.64 об.); “... , что **онъ бы жаловаль** свою отчиноу Псковъ.” (л. 174) и т. п.), которые, как мы полагаем, на основании данных изучаемого материала, уже нельзя отнести к парадигме аориста.

“...; и иное **бых** зло **писаль**, но горе и тако.” (л.11 об.)

“Си **бысть** князь Домонть от племени литовского.” (л.139)

“Месяца июля **бысть** во Пскове тоуча велика с громом и с молниєю,” (л. 222 об.)

“И **славна бысть** вся земля.” (л. 7)

“Сия бо **написано бысть** от многоаго мало, **дабы** не забвено **было**” (л.147)

“Тогда **оубиень бысть** Онтонъ единъ псковитинъ.”(л. 6 об.)

“... , та же и маяя новаго, **быша морози** велици и по 9 оутерь, ... “(л. 139)

“... , и **ради быша** новгородци своему владыке. “(л.148 об.)

“... , аже **быша** 9 день **не похоронени**, ... “(л. 145 об.)

“Того же октября 28 Александръ князь и сынъ его Федоръ **оубиена быста** в Ворд .” (л.19)

В парадигме форм аориста собственно с аористным значением в памятнике встречаются только формы 3-го л. ед. мн. и дв. ч., зато в количественном отношении форма 3-го л. ед. ч. аориста превышает все остальные формы **быти**. Форма 3-го л. встречается исключительно со вторичным окончанием **-сть** (в одном случае без редуцированного, что можно рассматривать скорее как опisku). Надо отметить, что в одном случае мы встретили 1 л. ед. ч. аориста в функции вспомогательного глагола или точнее формообразующей модальной частицы при образовании сослагательного наклонения: “...; и иное **бых** зло **писаль**, но горе и тако.” (л.11 об.) Другие наши примеры отражают утрату категории лица аориста **быти** в составе сослагательного наклонения. По установившемуся мнению процесс «обобщённого употребления» **бы** начался уже в XIII веке. «Прямым подтверждением превращения **бы** в модальную частицу является её способность сочетаться с инфинитивом, с другими частями речи, а также принимать участие в образовании модальных союзов **абы**, **дабы**, **чтобы** и под.»⁷ К примерам с **бы** мы вернёмся при описании форм сослагательного наклонения.

⁷ Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. Под ред. Р. И. Аванесова и В.В. Иванова. М., 1982, с. 156.

П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1952, с. 229-30.

Имперфективный аорист от основы б%-

3 л. ед. ч. **б** (13), **бя** (1)

“А тогда **б** хл **бъ дешев...**” (л.53 об.)

“...; **не бя** бо их гд **погребати**, ...” (л. 25 об.)

Имперфект

В древнерусском языке имперфект образовался от основы инфинитива при помощи суффикса **-ах** и вторичных личных окончаний. В памятниках древнерусского языка встречаются преимущественно стяжённые формы имперфекта.

Парадигма имперфекта глагола **быти** в памятнике представлена формами 3 л. ед. и мн. ч.:

3 л. ед. ч. **баше** (32), **башеть** (6), **башет** (1), **б аше** (1), **б ашеть** (1)

3 л. мн. ч. **бяху** (3), **бяхуть** (1) (Только в составе плюсквамперфекта)

“Бысть же в то розратье гр хъ ради наших **баше морь** золь на людех во Псков и в Ызборск :“(л. 25)

“...; а псковичам **баше притоузно** в то время; (л. 199 об.)

“Тогда **башеть** во Псков%о **туга и печаль**” (л. 17 об.)

“Тогда же **б аше** и **морь** золь на людех.” (л. 10)

“... ; и тогда **бяху псковичи** в с товании мноз и в печали.” (л. 53 об.)

“; но погании **бяхуть ополчилися**; и оудариша на них псковичи,” (л. 53)

В 3-м лице единственного и множественного числа к личным окончаниям имперфекта иногда присоединяется вторичное окончание **-сть**, привнесённое, видимо из настоящего времени.⁸ Обнаружены и нестяжённые формы **б аше** и **б ашеть**.

Сложные формы прошедшего времени

Перфект

Перфект глагола **быти** предстален единичными примерами:

1 л. ед. ч. м. р. **есми ... был** (1)

2 л. ед. ч. м. р **еси ... былъ** (1)

⁸ В.В. Иванов. Историческая грамматика русского языка, М., 1964, с. 376.

“... , а толко **есми** в него одинъ день и **был**, ... “(л.142)

“... , как **еси** самъ господинъ сего **быль** дому свят и Троици и прежнии твоя братья, ... (л.122 об.)

Формы настоящего времени глагола **быти** также обнаружены в составе перфекта от других полнозначных глаголов: **есмь**(2), **есми**(1) ед. ч., **еси** (1), **есть**(2), **еста**(1)дв. ч., **есме**(1), **есм** (2), **есми**(1) мн. ч., **есте**(6).

1, 2, 3 л. ед. ч.: **есмь** приехалъ, слышалъ **есмь**, **есми** ...не велель, **еси** самъ лишилъ, **есть** присылали, **есть** истопло

1, 2, л. мн. ч.: **есми** имали, хот%оли **есте**, , **есте** задали, **есте** рклися, здумали **есте**, **есте** вопаслися, ходили **есте**,

3.л. дв.ч.: **еста** оустерегла

Перфект без вспомогательного глагола :

м. р. **быль** (57), **был** (11); ж. р. **была** (23); ср. р. **было** (26); мн. ч. **были** (16)

“... , а воеводою в них **быль** посадникъ новгородскеи Фома Андр евичъ (л. 163 об.)

“А тогды зима **была** добр снежна. “(л. 216 об.)

“... , а с Черемисою с лоуговою после войны **было** много, и одол ша.” (л. 215)

“... ; а **были** посадники в великого князя до Рожества христова;” (л. 194 об.)

В этой глагольной форме произошли существенные изменения: утрата вспомо-гательного глагола сначала в 3-м. л. потом и в других лицах. Однако П. Я. Черных считает, что «в некоторых условных формулах официального языка формы 1-го и 2-го лица перфекта продолжали образовываться со связкой почти до конца 17 столетия. Так, например, в царском указе 1653 г. Б.И. Морозову о беспошлинной торговле говорится: «а прочитая сю нашу грамоту отдавали б есте».⁹ Многие относят формы перфекта с вспомогательными глагольными от **быти** с условным значением к сослагательному наклонению. Среди немногочисленных употреблений перфекта с вспомогательными глагами от **быти** формы 2-го л. мн. ч. встречаются чаще всего.

Мы констатируем, что в большинстве случаев перфект глагола **быти** употребляется без вспомогательного глагола.

⁹ П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1952, с. 226.

Плюсквамперфект

1-й тип плюсквамперфекта образуется присоединением имперфекта глагола **быти** к причастию на -л- полнозначного глагола. Такое образование от глагола **быти** нам встретилось всего один раз.

3 л. ед. ч. ср. р. **бяше ... было** (1)

“... , притоужно **бяше** им **было** тогда велми, ... “(л. 21)

Плюсквамперфект от других полнозначных глаголов:

3 л. ед. ч.: пришел **бяше**, **бяше** ополчилися, **бяше** отняли

3 л. мн. ч.: пришли **бяху**, **бяхуть** ополчилися

Также встречается сложная форма с имперфективным аористом:

б присп ль

Примеры “**бяше** ополчилися”, “**бяше** отняли” с трудом поддаются классификации в силу неправильного согласования по числам. Однако, контекст нам подсказывает, что мы имеем дело не со множественным числом:

“..., в незапоу оударися на них рать немецкаа, и они **бяше** не **ополчилися** противоу их...” (л. Збоб.)

“[А что **бяше** отняли юриевцы] старинь псковских много.”¹⁰

2-й тип плюсквамперфекта образуется присоединением перфекта глагола **быти** к причастию на -л- полнозначного глагола.

была выгорела, **были** изымали, **были** имали, шли **были**, **были** полонили

Формы 1-го типа плюсквамперфекта глагола **быти** представлены в памятнике единственным примером: **бяше-было**. Г. А. Хабургаев и К. В. Горшкова утверждают, что этот тип является принадлежностью книжно-славянского языка, а для живой речи был свойствен другой тип плюсквамперфекта: перфект глагола **быти** + причастие на -л-, которое впоследствии назвали русским плюсквамперфектом.¹¹ В рассматриваемом памятнике

¹⁰ Часть текста памятника в квадратных скобках взята из Псковской 1-й летописи.

¹¹ Г. А. Хабургаев и К. В. Горшкова. Историческая грамматика русского языка, М., 1981, с. 306..

встречаются оба типа плюсквамперфекта от других глаголов с тем различием, что форма перфекта глагола **быти** употребляется в каждом конкретном случае без спрягаемой форм настоящего времени глагола **быти**.

Формы будущего времени

Формы будущего времени глагола **быти** образуются от основы *bhu- при помощи личных окончаний.

Парадигма будущего времени в памятнике представлена следующими формами :

3 л. ед. ч. **боудеть** (6), **боудет** (11), **будеть** (3), **будет** (1)

2 л. мн. ч. **боудете** (2) pl.

3 л. мн. ч. **боудуть** (2), **будуть** (1)

“... , то в даеть богъ, какъ се еще **боудеть**.” (л.179 об.)

“... , коли бог дасть, **боудет** самъ владыка во Псков , ...” (л. 59)

“... , а вы намъ, сынов , поборники **боудете** нашей крепости, ... “(л. 120 об.)

“... ,тако же и к вамъ во Псковъ моеи отчине из Новагорода **боудуть** мои послы, и все за ними **боудет** вамъ явлено; ... “(л. 112 об.)

Продемонстрированные выше примеры, употреблённые в качестве полных глаголов и глагольной частью именного сказуемого не входят в состав формы сложного будущего. В памятнике мы нашли всего две формы, которые дают нам возможность толкования как сложные формы будущего (предбудущего): **буду** + причастие на -л- глагола:

“...: чтобы есте, которое **боудете престоупили** пред княземъ Ярославомъ,”

“...; а попомъ и игоуменомъ оучинил протора много, не бывало так ни от прьвых владыкъ, **боудет** и Псковъ **сталь**, по нашим грехомъ.”

Формы повелительного наклонения

Простая форма

Простые формы повелительного наклонения от **быти** образуются по типу тематических глаголов.

2-3 л. ед. ч. **боуди** (5), **буди** (1)

“... : братья моа и друзи мои. **не буди** на вас проклятия ни отлучения мене ради; еду из града вашего вонъ, **не буди** вашего ц лования на мн , ни моего на васъ.” (л.17)

Сложная форма с ”да”

3-е л. ед. ч. : **да боудет** (2)

3-е л. мн. ч. : **да бодоуть. да боудуть** (2)

“**Да боудет** отместникъ богъ крови отца моего и брата моего.”(л. 15 об.)

“..., прежереченною виною **да повинни бодоуть**, по святыхъ правилехъ **да бодоуть** прокляти в сеи векъ.” (л. 137 об.)

Среди исследователей «Принято считать, что форма единственного числа повелительного наклонения имела значение как 2-го, так и 3-го л. Однако это встречается только в связи с “побуждением” к действию божественной силы. ... А б(ог)ъ **буди** за темъ и с(вя)тая б(огороди)ца в Мст. гр. Во всех остальных случаях побуждение, имеющее в виду вполне реальное 3-е л. в единственном числе выражалось, как и в остальных числах, описательно.»¹²

Формы сослагательного наклонения

Формы сослагательного наклонения в древнерусском языке первоначально образо-вались присоединением спрягаемой формы аориста глагола **быти** как вспомогательного глагола к причастию на -л- полнозначного глагола. Как уже отмечалось, при анализе форм аориста и перфекта **быти** ко времени создания Псковской 3-й летописи в образовании этой аналитической формы произошли существенные изменения.

Спрягаемая форма аориста как вспомогательного глагола встрети-лась всего один раз. “; и иное **бых** зло **писаль**, но горе и тако.” (л.11 об.)

Во всех остальных примерах употреблены неизменяемая модальная части-ца **бы /чтобы** и перфект с формами настоящего времени **еси**(2) и **есте**(23). При этом преобладают случаи, в которых встречается параллельно и мес-тоимение **вы**.

“...посадники псковскийи и всь Псковъ бише емоу челомъ, **чтобы еси** , господинъ **пожаловаль**, **дал бы еси** нам от князя великого и от себ нам стника,”(л. 96)

“; а кого ни к вам о своих д лехъ прислю, и **вы бы есте** мене **слоушали**, а емоу **в рили**,”(л. 171)

¹² Г. А. Хабургаев и К. В. Горшкова. Историческая грамматика русского языка, М., 1981, с. 313.

Рассмотрение глагольных грамматических категорий лица, числа, времени и наклонения в изучаемом памятнике может показаться несколько односторонним. Мы сознательно описали только одну сторону явления, поэтому в нашу задачу не входит представление окончательных выводов. Вместе с тем, рассмотренный материал позволяет констатировать, что во всех формах времён и наклонений парадигмы глагола **быти** неполные: одни его формы употребляются значительно реже, чем другие (в частности, форма 3-го л. мн. ч. настоящего времени **суть** не встречается в памятнике вообще). Наблюдения также показывают, что некоторые формы видоизменились (**бы** при образовании форм сослагательного наклонения) или находятся в стадии трансформации (формы перфекта). Мы согласны с мнением других исследователей, что ко времени появления в свет Псковской 3-й летописи по Строевскому списку многие формы уже не употреблялись в живой речи (формы прошедшего времени кроме перфекта без вспомогательного глагола).

**ФОНЕТИКА В ПЕРВЫХ «РУССКИХ ГРАММАТИКАХ»,
ИЗДАНЫХ В ВЕНГРИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА.**

Первые венгерские „Русские грамматики” были практическими. Они преследовали цель обучения русскому языку, причем не только письменному, но и устному. Письменные тексты в этих „Грамматиках”, кроме самых первых (Духнович 1853, Сабов 1865, Rakovszky 1867), сопровождались фонетической транскрипцией, которая призвана была показать учащимся произношение этих текстов. Однако часть знаков в транскрипции не передавала точного звучания звуков речи в слове, а представляла собой еще раз переписанные буквы слова. Так, в „Русской практической грамматике” О. Ашбота (Asboth 1988) слова *от города* транскрибировались следующим образом: *ot go'roda*. Из восьми звуков выражалось звучание только четырех звуков (они взяты в квадратные скобки): *ot [go`r]o[d]a*; остальные знаки представляли собой переписанные буквы, которые выражали звучание неправильно (например, в безударном положении русский гласный [o] не произносится).

(Ниже русские слова, записанные венгерскими буквами, означают их фонетическую транскрипцию, как она представляется в «Грамматиках»; для выделения отдельных звуков в этой транскрипции нами используются квадратные скобки).

Чем можно объяснить тот факт, что фонетическая транскрипция в первых «Русских грамматиках» была неполной?

Можно предположить следующее: 1) сами составители „Русских грамматик” точно не знали звучания русских слов; 2) они полагали, что учащиеся все равно не могут овладеть точным русским произношением, например из-за его сложности, вследствие большого расхождения между устной и письменной формой русского языка.

На наш взгляд, имеет место первая причина. Венгерские составители „Русских грамматик” не могли точно передать звучания русского слова. Они не располагали подробным описанием русской фонетики (произношения), так как в то время не только русские, но и все европейские грамматисты были заняты описанием прежде всего исторической фонетики индоевропейских языков, а не фонетики современных, в том числе и родных им языков.

Тем не менее, несмотря на неполноту передачи, посредством транскрипции, произношения русских слов, вполне можно делать некоторые важные заключения относительно того, 1) как составители первых «Русских грамматик» в Венгрии **воспринимали** произношение русских слов, 2) как, в связи с этим, они **систематизировали** фонетический материал; 3)

какому русскому произношению они **учили** своих студентов; 4) и **как** они учили этому произношению.

1. Фонетическое слово.

Ударение. Неправильное ударение в произношении русских слов затемняет смысл слова. Венгерские авторы «Русских грамматик» понимали это. Обязательным правилом у них было ставить знаки ударения в текстах над каждым словом (за исключением отдельных случаев, когда знаки ударения отсутствовали, по-видимому, по типографским причинам).

Служебные слова. В фонетической транскрипции предлоги, конечно, надо писать вместе с основным словом, распространяя на них законы произношения, действующие в пределах фонетического слова. Однако венгерские авторы «Русских грамматик» транскрибировали русские предлоги обычно как отдельные слова - именно так, как это выглядит на письме. Правда, О. Ашбот (Asbóth 1888) делал один шаг в сторону передачи правильного произношения предлогов. Предлоги и другие служебные слова, состоящие из согласного, он транскрибировал вместе с основным словом; предлоги же и служебные слова, включающие в себя гласные, транскрибировал отдельно от основного слова, с сохранением их фонетической самостоятельности, ср.: *в город* – *vgo`rot*, *до города* – *do go`roda*, *не далеко* – *nye dalyiko`*, *по улице* – *po u`lyice* и т.д.. Однако это различие не проводилось им последовательно, например: *в офицерской улице* – *v office`rszkoj u`lyice*. Отдельное (от основного слова) произношение служебного слова – это несомненно неправильное произношение, хотя смысл слова при этом не только не затемняется, но, напротив, проясняется.

Слоги. В некоторых венгерских «Русских грамматиках» показывается студентам деление русского слова на слоги, очевидно - в целях способствовать овладению русским произношением слова, однако нередко это деление производилось не по слогам, а по морфемам, например: *я одолжил тебе деньги* – *ja a-dal-zsi`l tyb-je` gye`ny-gi*. Деление слова на морфемы помогает воспринимать смысл этого слова, но - не соответствует правильному «произношению по слогам».

Ассимиляция согласных внутри слова. Ассимиляция (уподобление) согласных в слове не передавалась в русской фонетической транскрипции у венгерских авторов, например: *отдай* – *o[td]a`j*, *низкий* – *nj`[zk]ij*, *киевцы* – *ki`je[vc]i* и т.д. Возможно, что это фонетическое явление ими не замечалось, либо, вследствие сходства в этом отношении русского и венгерского языков, авторы не считали нужным передавать это явление. Дело в том, что венгерские студенты всегда уподобляют стоящие рядом друг с

другом в слове согласные – и ошибок в связи с этим у них не появляется. Ср. редкие случаи, когда в транскрипции русских слов ассимиляция согласных все-таки выражалась: *в селе* – [f sz]elye`.

Оглушение звонких согласных в конце слова. Это важное фонетическое явление русского языка (отсутствующее в венгерском языке), как правило, не выражалось в фонетической транскрипции в первых «Русских грамматиках», что, разумеется, создавало условия для студентов, которые учились по этим «Грамматикам», неверно произносить русские слова. Например, *нож* – транскрибировалось как *no[zs]*, вместо правильного *no[s]*. Смысл слова при таком произношении не нарушался, напротив – прояснялся, так как неправильное произношение *no[zs]* явно указывало на смысл «нож», в то время как правильное произношение *no[s]* указывало совсем на другой смысл – “ноша”. Ср. еще: *отход* – *otho`[d]* вместо правильного *otho`[t]*; *перед* – *pe`re[d]* вместо правильного *pe`re[t]*; *денег* – *gye`nye[g]* вместо правильного *gye`nye[k]* и т.д. Приведем примеры транскрипции, в которых оглушение звонких согласных в конце слова все-таки передавалось (этих примеров небольшое число): *город* – : *gorod* –, *церковь* – *ce`rko[f]*, *плод* – *plo[t]*, *здоров* – *zdoro`[f]*, *лев* – *lje[ff]* и т.д.

2. Русские гласные.

Гласные на месте буквы Ы. О. Ашбот (Asbóth 1888) на месте буквы Ы в своей фонетической транскрипции русских слов записывал венгерский гласный [ü]. Надо полагать, что именно этот венгерский звук [ü] он считал наиболее близким к русскому звуку [ы] и рекомендовал своим студентам его произносить, например: *был* – *b[ü]ll*, *называется* – *naz[ü]vájetsza* и др.

Этот же звук [ü] рекомендовал своим венгерским студентам произносить и М. Мункачи (Munkacsy 1920), транскрибируя звучание русских слов следующим образом: *здоровы* – *zdaróv[ü]*, *сын* – *sz[ü]n*, *наивысшее* – *najv[ü]`sseje* и др. Позже, в 40-ых годах, тоже чаще всего рекомендовался венгерским студентам звук [ü], например (Sztripszky 1942): *цветы* – *cvjet[ü]`*, *записывает* – *zapí sz[ü]vajet* и др.

В „Русской грамматике” серии Рожнай (Rozsnay 1920) на месте буквы Ы изображается в фонетической транскрипции сложный звук [yü]. Венгерский автор, очевидно, полагал, что в этом случае русский гласный [ы] звучит не как чистый венгерский звук [ü], а – с призвуком, который он обозначал как [y], ставя этот призвук впереди основного звука [ü], например: *мы* – *m[yü]*, *вы* – *v[yü]*, *рады* – *ra`d[yü]*, *были* – *b[yü]`li*, *первый* – *pe`rv[yü]j*, *беседы* – *besye`d[yü]*, *быстро* – *b[yü]`sztro* и т.д.

Призвук при основном звуке слышал на месте русского [ы] и И. Надь (Nagy 1923), но – не перед основным звуком, а после него. В качестве же основного звука И. Надь рекомендовал не [ü], а [u], передавая в итоге

русский звук [ы] как венгерский [ui], например: *подобный* – *pado`bn[ui]j*, *попытка* – *por[ui`]tka*, *прибыть* – *prib[ui`]tj*, *показывать* – *pakaz[ui]va`tj* и т.д.

В «Русских грамматиках» 40-ых годов имеет место отождествление русского [ы] с двумя венгерскими гласными – с [ü], например: *вы* – *v[ü]*, *чтобы* – *stob[ü]*, и с [i], например: *мы* – *[i]*, *штык* – *st[i]k*, *цветы* – *cvet[i`]*, *стены* – *szten[i`]* и т.д. (например: Honti 1941).

Отметим, что в «Практической русской грамматике» Boghen 1920 на месте буквы Ы рекомендовалось венгерским студентам произносить звук, обозначаемый как [y], например: *крыльцо* – *kr[y]ljco*. Возможно, что знак [y] обозначал венгерский звук [i], а может быть автор уже требовал от студентов не отождествлять русский звук [ы] с каким-либо венгерским звуком, а непосредственно учиться произносить русский гласный [ы] – усваивать его собственную артикуляцию (верхний подъем языка среднего ряда).

Почти у всех венгерских авторов русский гласный [ы] в положении после шипящих согласных передавался как простой [i]. По всей вероятности, они воспринимали русские твердые шипящие [ж, ш] так же, как венгерские шипящие [zs, s], которые, по сравнению с русскими, звучат как более мягкие; после же мягких согласных слышится не [ы], а [i]. Примеры: *живет* – *zs[i]vjo`t*, *живете* – *zs[i]vje`te*, *поживать* – *psz[i]va`tj* и т.д.

Надо заметить, что венгерские студенты, изучающие русское произношение, воспринимают русский гласный [ы] не только как [ü], но и как [ö], о котором в первых «Русских грамматиках» не упоминается. Но современная практика обучения русскому произношению венгерских студентов (и изучение самой этой практики) свидетельствует (см., например: Федосов 1997), что при овладении звуком [ы] венгерских студентов надо ориентировать все-таки на венгерский звук [i], который наиболее близок к русскому звуку [и]. Достаточно сделать артикуляцию [i] немного более задней, сохраняя, однако, верхний подъем языка и не используя лабиализацию, - и получится [ы].

Как можно видеть, обучению звуку [ы] в венгерских «Русских грамматиках» уделялось много внимания. Дело в том, что неправильное произношение этого звука (отсутствующего в венгерском языке) вело либо к передаче совсем другого смысла, например: *ра`d[ы]* – *ра`d[i]*, либо к затемнению смысла, например: *v[ы]* – *v[ü]*.

Гласные на месте буквы О. Все авторы первых «Русских грамматик», надо полагать, замечали изменения русских гласных, когда эти гласные были в безударном положении в слове. Прежде всего это относится, конечно, к гласному на месте буквы О, который, в частности, в первом предударном слоге произносится как [a], например: *одна* – *adna`*, *прошу* – *prasi`*, *она* – *ana`*, *смотри* – *smatrji`*, *отец* – *atje`c* и т.д. (примеры взяты из

различных «Грамматик»). Однако отражалось это произношение в фонетической транскрипции непоследовательно, ср. с одной стороны *потому* – *patamu`*, а с другой стороны *потом* – *poto`p*. Даже в одних и тех же словах (в одной и той же «Грамматике») на месте буквы О было то [o], то [a], например: *колокольня* – *kolako`lynya*, *позовите* – *razovi`tje* и т.д. Чаще всего, даже в поздних «Грамматиках» 40-ых годов, на месте буквы О в первом предупредном слоге транскрибировался (и, следовательно, рекомендовался к произношению) звук [o], который в этой позиции, конечно же, никогда русскими не произносится, например: *откуда* – *otku`da*, *отсюда* – *otszju`da*, *отдай* – *otda`j*, *оружие* – *oru`zsija* и т.д.

В заударных позициях в слове на месте буквы О гласный звук [o] тоже, как известно, никогда русскими (освободившимися от оканья) не произносится. Произносится краткий гласный звук, который в современных транскрипциях обозначается как [ъ]. Авторы венгерских «Русских грамматик» транскрибировали в этом месте [o], обуславливая студентов на соответствующее, неверное произношение, например в словах: *это* – *e`t[o]*, *масло* – *ma`sl[o]*, *мясо* – *mja`sz[o]*, *пиво* – *pi`v[o]*, *быстро* – *byü`sztr[o]* и т.д.

Как показывает современная практика преподавания, русский редуцированный гласный [ъ] венгерскими студентами чаще всего ни с какими венгерскими гласными не отождествляется: на месте этого гласного они часто никакого гласного не слышат (нуль звука) (Федосов 1997). Применительно к медленной русской речи, студентам можно рекомендовать на месте буквы О произносить (и транскрибировать) звук [a], но ни в коем случае не звук [o]. Заметим, однако, что от того, что венгерский студент вместо редуцированного звука произносит в безударном положении гласный полного образования, - смысл слова не только не затемняется, но даже проясняется, хотя произношение слова и становится от этого неправильным.

Гласные на месте буквы Е. Редуцируется в безударном положении и русский гласный [e], становясь в первой предупредной позиции - [и], а в остальных позициях – [ъ]. Однако во всех этих случаях авторы первых «Русских грамматик» транскрибировали в основном неизменно [e], что способствовало неправильному произношению студентами русских слов – как в предупредной позиции, например: *в селе* – *f sz[e]lje`*, *в деревне* – *v dy[e]rje`vnye*, *для меня* – *dlja t[e]nya`*, *береза* – *b[e]rjo`za*, *цветы* – *svj[e]tï`*, *себя* – *sz[e]bja`* и т.д., так в заударной позиции, например: *наивысшее* – *najvu`ss[e]je*, *живете* – *zsivö`t[e]*, *поныне* – *panii`ny[e]* и т.д. Венгерские студенты, произнося в заударной позиции полный [e], а не краткий [ъ], конечно, не затемняют смысла русских слов, а напротив – проясняют этот смысл (в фонологии это явление называется сверхдиф-

ференциацией смысла слов), однако их произношение в этом случае не соответствует норме.

3. Русские согласные.

Мягкие согласные. Для обозначения мягких согласных О. Ашбот (Asbóth 1888) в своей фонетической транскрипции русских слов использовал 1) либо букву У - при обозначении мягкости таких согласных, как [т,д,н], в соответствии с венгерским письмом, например: в деревне – v [gy]erje`v[ny]e, тебя – [ty]ebja` и т.д.; 2) либо букву J - для обозначения мягкости всех остальных русских согласных, например: две – d[vj]e, три – t[rj]i, сколько – szkó`[lj]ko и т.д. Соответственно, отсутствие знаков У, J после согласных в слове означало у него, что эти русские согласные – твердые, например: улице – u`lj[c]e и т.д.

Другие венгерские авторы, например Boghen 1920, Munkacsy 1920, использовали для обозначения мягкости согласных в русской транскрипции последовательно один и тот же знак J. Однако одновременно этот знак J использовался ими и для обозначения согласного йота [j], например: сучья – szu`cs[j]a, киевцы – ki`[j]evcũ и т.д.. что заставляло студентов произносить знак J как йот и в том случае, когда он обозначал мягкость предшествующего согласного, например: живет – szivj]o`t, себя – [szj]e[bj]a` и т.д., тем более что сами студенты обычно так именно и чувствуют мягкость русского согласного (твердый согласный + последующий йот) (Федосов 1997). Использование йота для обозначения мягкого согласного вело к нарушению смысла, напрмер: zavjo`t („зовёт” или „завьёт”).

Последовательности в передаче (в транскрипции) русских мягких согласных у всех венгерских авторов „Русских грамматик” не было. Часто в одном и том же слове один мягкий согласный – обозначался, а другой – не обозначался, например: вишня – [v]i`s[ny]a; один и тот же согласный в одном слове имел знак мягкости, а в другом – не имел, например: валяться – va[lj]a`tca, слива – sz[l]i`va и т.д.

В словах, в положении перед буквами Е, И, знак смягчения у венгерских авторов обычно не ставился, ср., например: опера – o`[p]eга, персик – [p]e`г[szj]ik, однако и здесь имела место непоследовательность, ср., например: себе – [sz]e[bj]e`, перед – [p]e`[rj]ed и т.д., где мягкость первого согласного в слове – обозначалась, а мягкость второго – не обозначалась.

Согласные на месте буквы Л. Сложным оказывался случай с передачей в транскрипции русской пары согласных [л-л']. Как известно, венгерский согласный [l] - «средний». Он не тождествен ни русскому твердому [л], ни русскому мягкому [л']. Однако венгерские авторы «Русских грамматик» упрощали дело. Венгерский согласный [l] они отождествляли с русским твердым [л], а русский мягкий [л'] передавали в транскрипции как

[ly], реже как [lj], ср., например: *лагерь* – [l]a`girj, *пленных* – p[lj]e`nich, *сколько* – szko`[ly]ko и т.д. О. Ашбот (Aszóth 1888) во многих словах передавал русский [л] как двойной венгерский [ll], например: – *был* – bi[ll], *село* – sze[ll]o`. Такое произношение русского твердого [л] тоже было, конечно, неправильным и затемняло смысл слова.

Согласные на месте буквы Х. Венгерский согласный [h] произносится иначе, чем русский [x]. Венгерский согласный – гортанный, русский – заднеязычный. Венгерские составители „Русских грамматик” замечали эту разницу и стремились ее отразить в транскрипции – используя на месте русской буквы Х немецкое буквосочетание CH, например: *хочешь* – [ch]o`cses, *орех* – arje`[ch], *сухой* – szu[ch]o`j и т.д. Можно было бы, конечно, использовать и венгерскую букву H, как это делалось в «Русских грамматиках» 40-ых годов, например: *уходить* – uhodyi`tu и т.д. Когда венгерские студенты произносят на месте русского [x] венгерский [h], это создает в их произношении лишь акцент, но не влияет на смысл произносимых ими слов (Федосов 1997).

4. О методике обучения фонетике в первых «Русских грамматиках»

Принцип отбора материала. Из вышеизложенного можно видеть, что при изучении русской фонетики, которое в первых венгерских «Русских грамматиках» было практическим изучением русского произношения, 1) **основное внимание** уделялось тем звукам русской речи, которые отсутствовали в венгерском языке; их необходимо было усвоить венгерским студентам прежде всего потому, что их неправильное произношение вело к **недифференциации** смысла слов – к его невыражению или выражению другого смысла (ниже в списке конкретных фонетических явлений они обозначаются номером 1); 2) **второстепенное внимание** уделялось тем фонетическим явлениям русского языка, неправильное произношение которых вело к **сверхдифференциации** смысла слов; эти ошибки в произношении появлялись у венгерских студентов под влиянием написания русских слов (ниже в списке эти явления обозначены номером 2); 3) **не уделялось внимания** тем звукам русской речи (они и не описывались), которые хотя и произносились не совсем так, как соответствующие венгерские звуки, однако **не вели** к изменению смысла – не затрудняли его восприятие; не уделялось внимания и тем русским звукам речи, которые произносились так же, как соответствующие венгерские звуки (см. ими (освободив) под номером 3).

Приведенная классификация фонетического материала имеет явно фонологическую основу. Однако, занятые практическими задачами, авторы рассмотренных «Грамматик» не занимались теоретическим обоснова-

нием того, что они предлагали своим учащимся. К сожалению, и в других источниках авторы этих «Грамматик», насколько нам известно, не высказывались о своих теоретических подходах, в том числе и наиболее профессиональный из этих авторов - О. Ашбот.

От современных преподавателей русского языка как иностранного (а также от составителей национально не ориентированных учебников по практической фонетике) нередко можно услышать иногда следующее (явно не соответствующее фонологическому принципу в преподавании практической фонетики). Поскольку слова всегда употребляются в контексте, то смысл их всегда «диагностируется», поэтому нет необходимости выдвигать фонологический (смысловой) принцип на первое место. При распределении фонетического материала (по мнению этих преподавателей) прежде всего надо учитывать, в какой степени «режет слух» неправильное произношение звука речи. Работать, по их мнению, надо прежде всего над тем звуком речи, который в наибольшей мере «режет слух».

В современном, национально ориентированном преподавании иностранных языков изучаются а) **прежде всего те** «режущие слух» звуки речи, которые ведут за собой нарушение смысла, б) **после чего**, если остается время, изучаются и те, тоже «режущие слух» звуки, которые не ведут за собой смысловых ошибок (у составителей первых «Русских грамматик» на это, по-видимому, не оставалось времени). Такой подход к фонетическому материалу основывается на том, что фонетика как наука о звуковой стороне языка – это не просто фонетика, это также и фонология – наука о выражении в звуках речи смысла слова. Первые венгерские составители «Русских грамматик», конечно, не были специалистами по фонологии, так как фонология как наука появилась позже (И.А. Бодуэн де Куртене, Н.С. Трубецкой), но интуитивно они фонологическими понятиями в своих практических «Грамматиках» уже пользовались.

Конкретный состав фонетического материала. На основе анализа транскрипции письменных текстов в первых венгерских «Русских грамматиках» составляется следующий список фонетических явлений русского языка, на которые авторы этих «Грамматик» обращали внимание - 1-ой, 2-ой и 3-ей степени.

Фонетическое слово:

1. В русском языке ударение разноместное. - В венгерских «Русских грамматиках» знак ударения ставится над каждым словом.

2. В русском языке служебное слово произносится вместе с основным словом, например: [*завадой*]. - В венгерских «Русских грамматиках» служебное слово транскрибируется обычно отдельно от основного слова, например: za vado`j

3. В русском языке слог обычно начинается с гласного и заканчивается согласным звуком (согласный + гласный), например: [ва-дой]. - В венгерских «Русских грамматиках» слово обычно не делится на морфемы, например: [vod-o`j]

4. В русском языке последовательна ассимиляция согласных по звонкости или глухости (звонкий + звонкий, глухой + глухой), например: от-дай - o[ðð]a`j. - В венгерских «Русских грамматиках» ассимиляция обычно не передается в транскрипции, например: o[td]a`j.

5. В русском языке имеет место оглушение согласного в конце слова, например: нож [нош]. - В венгерских «Русских грамматиках» оглушение обычно не отражается в транскрипции, например: [nozs].

Гласные:

1. В русском языке на месте буквы Ы произносится звук [ы], например: б[ы]л. - В венгерских «Русских грамматиках» на месте этого звука транскрибируются [ü], [yü], [iü], [i], [y], [ö], например: [bil].

2. В русском языке на месте буквы О произносятся {о, а, ъ}, например: в[а]да. - В венгерских «Русских грамматиках» транскрибируется почти всегда [o], иногда в предударном слоге - [a], например: v[o]da`, v[a]da`.

3. В русском языке на месте буквы Е произносятся звуки [е, и], например: с[и]бя. - В венгерских «Русских грамматиках» почти всегда транскрибируется [e], например: [szebja`].

4. В русском языке на месте буквы А произносятся звуки [а, ъ], например: тр[а]ва. - В венгерских «Русских грамматиках» всегда транскрибируется [a], на что специально не обращается внимание учащихся.

5. В русском языке на месте буквы И произносится звук [и], например: л[у]н[и]я. - В венгерских «Русских грамматиках» всегда транскрибируется [i], что тоже не является предметом специального внимания.

Согласные:

1. В русском языке согласные перед буквами И,Е,Ь,Ю,Я произносятся мягко, например: [т`]у[б`]я. - В венгерских «Русских грамматиках» мягкость согласного обозначается: 1) либо последующим [j], например: [tjebja], 2) либо мягкость согласных [т,д,н] обозначается посредством [y]: [ty,gy,ny], мягкость остальных согласных – посредством [j], например: [tyebja`].

2. В русском языке есть твердый согласный [л], например: бы[л]. - В венгерских «Русских грамматиках» он транскрибируется как [l], [ll], например: [bül], [büll].

3. В русском языке есть мягкий согласный [л'], например: бы[ль]. - В венгерских «Русских грамматиках» он транскрибируется как [ly], [lj], например: [büly], [bülj].

4. В русском языке имеются твердые согласные [б, в, г] и др. – В венгерских «Русских грамматиках» они транскрибируются соответственно: [b,v,g] и др., на что специально не обращается внимание студентов..

При монографическом (теоретическом) изложении фонетики, например при ориентации на изучение ее студентами-филологами, всем выше-названным трем группам конкретных фонетических явлений русского языка уделяется одинаковое внимание - независимо от того, имеются ли у них соответствия в венгерском языке или нет. Но, повторяем, первые «Русские грамматики» издавались в Венгрии прежде всего с целью практического овладения русским языком (хотя в университетах по ним учились и студенты-филологи). С практической же точки зрения, фонетика излагается именно так, как она предлагалась в первых «Русских грамматиках», - с подразделением материала на три вышеозначенные части, с непосредственным изложением только «смыслового» фонетического материала.

Последовательность в изучении материала. Изучаемый иностранный язык – второй язык у студента, а это означает, что воспринимается этот язык с использованием родного языка. Всякий раз при восприятии звука чужого языка, студент «испытывает» его на **сходство** со звуками родного языка – и часто обнаруживает это сходство, хотя его может и не быть. Студент может услышать и **различие**. Однако произнести явно не тождественный с родным звуком чужой звук студент может не сразу.

Механизмы восприятия речи и механизмы ее порождения работают так, что результаты оказываются в основном одинаковые. Произносится именно то, что слышится, а слышится то, что произносится. Когда в изучаемом языке оказываются звуки, которых нет в родном языке (например, русский гласный [ы], отсутствующий в венгерском языке), или звуки, которые хотя имеются в обоих языках, но у них есть существенное различие (например, русские зубные согласные [т, д, н] и соответствующие венгерские альвеолярные), то тождества в восприятии и произношении этого звука в самом начале не бывает. Студент может слышать один звук, а произносить другой.

Однако уже на начальном этапе студент интуитивно стремится отождествить свое восприятие и произношение, в связи с чем у него обнаруживаются следующие этапы:

1) студент отождествляет неправильное восприятие и неправильное произношение, например вместо русского звука [ы] студент слышит свой звук [ü] и этот же звук произносит;

2) студент слышит один звук, а произносит другой, например:

а) слышит родной звук, а произносит уже изученный звук, например слышит [ü], но уже умеет произносить [ы];

б) студент уже слышит чужой звук, но продолжает произносить свой звук, например при изучении [ы], венгерский студент, когда пишет диктанта из незнакомых слов, правильно записывает слова с этим звуком, но когда надо произнести [ы], он не в состоянии это сделать;

3) наконец, студент преодолевает своеобразное «раздвоение личности» - уже отождествляет правильное восприятие и правильное произношение звука, например он правильно слышит [ы] и правильно его произносит.

Эти три этапа логически имеют место всегда. Задача состоит в том, чтобы как можно быстрее пройти первые два этапа и достигнуть желаемого третьего этапа. Студент, с помощью преподавателя, должен знать, какой звук родного языка он слышит и произносит на месте чужого языка, а затем (и одновременно) учиться артикуляции чужого звука, которая в таком случае не совпадает с артикуляцией родного языка, – от которой ему в этом случае надо сознательно «оттолкнуться».

Анализ первых «Русских грамматик» показывает, что в обучении практической фонетике (насколько это можно судить по фонетической транскрипции) их авторы находились, в основном, на первом этапе. При обучении русской фонетике они регистрировали, к какому венгерскому звуку близок или даже тождествен изучаемый русский звук и (как можно предполагать) рекомендовали студентам произносить этот венгерский звук. Во всяком случае, в «Русских грамматиках» отсутствуют специальные описания артикуляции русских звуков речи, что означало бы переход уже на второй этап в обучении русскому произношению.

При обучении трудным звукам русской речи, отсутствующим в родном языке, студенты, конечно же, должны знать о тех звуках родного языка, которые близки к изучаемому иностранному звуку, но, в конечной цели, не для того, чтобы заменять ими изучаемый звук речи, а для того, чтобы «оттолкнуться» от них и по возможности их не произносить – непосредственно овладевая произношением изучаемого звука, усваивая его собственную артикуляцию, например применительно к русскому гласному [ы] - среднее положение языка (отсутствующее в венгерской артикуляционной базе, в которой все гласные звуки являются либо переднего, либо заднего ряда).

Можно добавить, что в современных венгерских «Русских грамматиках», прежде всего практического назначения, внимание венгерских студентов обращается обычно сразу на артикуляцию (произношение) русских звуков речи, минуя первые два этапа (возможно, под влиянием учебных пособий, составленных в России, которые при этом используются). Однако студенты при освоении чужого произношения, не могут перескочить первые два этапа – 1) не могут не услышать в чужих звуках сначала свои звуки, 2) не могут обойтись без сравнения чужих звуков со своими, без их различения-отождествления. Преподавая фонетику чужого языка, приходится проводить студентов через первые два этапа, помогать им осознавать то

отождествление-различение, которым они все равно занимаются неосознанно (а значит, неточно и долго). Начинать же сразу с третьего этапа – это значит преподавать фонетику так, как она преподается студентам, для которых данный язык является родным. Применительно же к студентам с другим родным языком подобное преподавание означает преподавание без учета родного языка, а значит - не вполне совершенное преподавание.

Авторы первых «Русских грамматик», в целом, стояли на правильных позициях. В преподавании русской фонетики они начинали «с самого начала»: 1) пусть студенты, пока они не усвоят русские звуки речи, произносят сходные с ними венгерские звуки (и авторы «Русских грамматик», с помощью венгерской транскрипции русских слов, указывали студентам на это сходство). Трудно сейчас судить о том, в какой мере объяснялось студентам 2) сходство и различие русских и венгерских звуков речи, 3) обучались ли студенты непосредственно артикуляции русских звуков речи, - но в том, что авторы «Русских грамматик» начинали процесс обучения звукам речи (1-2-3) с самого начала, составляет достоинство этих «Грамматик».

В заключение мы хотим выразить искреннюю благодарность д-ру Кальману Кишшу, который предоставил нам возможность пользоваться его библиотекой, в частности следующей литературой:

Первые «Русские грамматик» в Венгрии, изданные в конце XIX – начале XX века (в хронологическом порядке):

- Духнович А.В.* Сокращенная грамматика письменного русского языка. Буда, 1853.
Сабов К.А. Грамматика письменного русского языка. Ужгород, 1865.
Rakovszky János. Orosz nyelvtan. Buda, 1867.
Asbóth Oszkár. Rövid gyakorlati orosz nyelvtan. Bp., 1888.
Horn Ödön. Rövid katanai orosz nyelvtan. Magyar-orosz és orosz-magyar szótárral. Bp., 1893.
Boghen György. Gyakorlati orosz nyelvtan. Bp., 1920-
Munkacsy Mihály. Orosz nyelvtan. Bp., 1920.
Rozsnay nyelvtana. 8. Kiadás. Bp., 1920.
Nagy Iván. Orosz nyelvtan. Bp., 1923.
Honti Rezső. Orosz nyelvtan. Bp., 1941.
Szergenyi Pál, szerk. Magyar-orosz zsebtolmács. Nélkülözhetetlen orosz szavak és mondatok jegyzéke, kiejtés szerint. Bp., 1941.
Sztripszky Hiador, szerk. Orosz beszélgetések magyarok szerint. Bp., 1942.
Toldi Árpád. Magyar-orosz haditolmács. Bp., 1942.
Szírjok Imre. Hogy mondjuk oroszul. Magyar-orosz beszélgetések szótárral. Szeged, 1944.
Pável Ágost. Az orosz nyelvnek szóban, írásban és olvasásban nanito nélkül való elsajátítására. Bp., 1945.

Основные публикации по истории преподавания русского языка в Венгрии (в хронологическом порядке):

Kiss Kálmán. Fejezetek katonai és polgári orosznyelv- oktatásunk történetéből (1887-1945). - Nyíregyháza, 1994. 84 p.

Kiss Kálmán. A Magyarországi orosznyelv-oktatás első korszaka (1849-1949). - Debrecen, 1995. 123 p.

Федосов В.А. Венгерско-русские языковые контакты: преподавание языка в языковой среде с учетом родного языка студентов. - Nyíregyháza, 1997. 215 p.

Бакони И. Преподавание русского языка в Венгрии: базовое, профессиональное, деловое (история, современное состояние, перспективы). - Дьер- Будапешт, 2000. 190 с.

СИМВОЛИКА, ВЫЯВЛЯЕМАЯ ЦИКЛОМ
«ПОВЕСТИ БЕЛКИНА» А.С.ПУШКИНА

Символы у Пушкина не так бросаются в глаза, как, например, у Голя, который декларирует это с самого начала. В «Повестях Белкина» они прежде всего выявляются в цикле: привлекают к себе внимание своими повторениями, соотношениями, разветвлениями. Порою они составляют цепочку разных или смежных символов, которая, описывая круг, замыкается и тем самым предстает и доказывается исходный символ. О сложности, неповторимости и "скрытости" пушкинской символики не раз говорил Ю.М.Лотман:

„Индивидуальность художника проявляется не только в создании новых окказиональных символов (в символическом прочтении несимволического), но и в актуализации порой весьма архаических образов символического характера. Однако наиболее значима *система отношений*, которую поэт устанавливает *между* основополагающими образами-символами. Область значений символов всегда многозначна. Только образуя кристаллическую решетку взаимных связей, они создают тот «поэтический мир», который составляет особенность данного художника.

В реалистическом творчестве Пушкина система символов образует исключительно динамическую, гибкую структуру, порождающую удивительное богатство смыслов и, что особенно важно, их объемную многоплановость, почти адекватную многоплановости самой жизни. Описать всю систему пушкинской символики было бы для нас задачей непосильной (...) по сложности самой проблемы.”¹

„Среди множества символов, которые можно выявить в художественной ткани пушкинских текстов” М.Мурьянов считает наиболее отчетливыми те, „которые названы символами самим Пушкиным”.² Таких случаев им найдено двенадцать. Ни один из них до М.Мурьянова не разрабатывался. Подход исследователя интересен уже тем, что, по его выражению, „есть настоятельная потребность в новых идеях, реализация которых про-

¹ Ю.М.Лотман. Внутри мыслящих миров. Человек–Текст–Семиосфера–История. М., 1999. С.123.

² М.Мурьянов. Из символов и аллегорий Пушкина. М., 1996. С. 10. (Сам Пушкин впервые употребил слово символ в стихотворении «Торжество Вакха» (1818): „Несут за спящим стариком // И тирс, символ победы мирной, // И кубок тяжко-золотой.”/I.331/ В дпльнейшем произведения Пушкина цитируются по изданию: А.С.Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах. Издательство "Наука". М., 1964. После цитат в скобках будут указаны: римской цифрой – том; арабской – страница)

ложила бы пути к осмыслению народности Пушкина, его духовной связи с русской почвой – не только по ее поверхности, сколько в глубину.”³ Можно развить эту мысль словами В.Н.Топорова: „Когда же речь идет о фигурах такого масштаба, как Пушкин, то решение указанной задачи приобретает еще один смысл – определение того, как всякий “культурный” субстрат (сигнал, импульс) пресуществляется в результате гениального творчества”. В этой же книге (В.Н.Топоров. О “скрытых” литературных связях Пушкина) имеется еще одна – очень важная для нас мысль: „в текстах Пушкина обнаружимы следы явно не читанных им источников”⁴.

Мифология и фольклор (как, впрочем, и наука) используют универсальный язык символов. Все художественные образы имеют словесно-знаковую, то есть – символическую оболочку. Человек вообще способен познавать самого себя и окружающее, более того – “обречен” представлять только с помощью разнообразных символов, подчас не сознавая этого. Перед ним как бы поставлен запретный барьер (знак!), и „выход за этот символический барьер возможен, но только с помощью теоретического воображения, а оно само по себе также представляет лишь оперирование символами”, поскольку „воображение питает и фольклорные образы, а также символы-мифологемы”⁵. О том же свидетельствует жанр фантастической литературы в лучших ее образцах.

Наиболее прослеживаемой в «Повестях Белкина» является символика дома, являющаяся одновременно и самой широкой по диапазону, а также самой разветвленной. Чем являлся для самого Пушкина дом говорит хотя бы то, что, узнав о смертельности нанесенной ему Дантесом раны, он сказал: „Мне надо привести в порядок мой дом”. В статье В.Непомнящего «Дар» (Заметки о духовной биографии Пушкина) читаем:

„Д о м для Пушкина ценность важнейшая, коренная, бытийственная. Дом – жилище, убежище, область покоя и воли, независимость, неприкосновенность. Дом – очаг, семья женщина, любовь, продолжение рода, постоянство и ритм упорядоченной жизни, «медленные труды». Дом – традиция, преемственность, отечество, нация, народ, история. (Дом, «родное пепелище» – основа «самостоянья», человечности человека, «залог величия его», осмысленности и неодионочества существования.) Понятие сакральное (священное), онтологическое, величественное и и спокойное; символ единого, целостного, большого б ы т и я.”⁶

³ М.Мурьянов. Указ. соч. С.4.

⁴ В.Н.Топоров. О “скрытых” литературных связях Пушкина // Пушкинские чтения в Тарту. Таллинн, 1987. С. 7-8.

⁵ В.Демин. Указ. соч.

⁶ В.Непомнящий. Дар. Заметки о духовной биографии Пушкина. Новый мир, 1989, № 6. С.241.

Образно-семантическое поле *дома*, *родного очага* и смежные ему в разных отношениях типологические образования "доказывают" закономерность расположения «Повестей Белкина» в цикле в предложенной автором последовательности. В местечке *** Сильвио имел даже не дом, а только часть его – комнату, стены которой „были все источены пулями, все в скважинах, как соты пчелиные” (VI.86). И здесь необходимо сделать отступление, а лучше назвать его *ответвлением*: соты – составная *дома* пчел. Во втором томе «Мифов народов мира» о пчеле среди всего прочего читаем: „П. участвует в космогонических мифах, выступая на стороне бога и против злого духа. В богомильской бинарной легенде сочетаются мотивы П, *стрелы* (курсив мой – В.К.), свадьбы солнца на фоне поединка бога и дьявола”. Чаще всего именно пчела жалит противника бога. „Сниженный вариант этого мотива представлен в животной сказке, например о козе лупленой, которая забралась в *избу* (курсив мой – В.К.), выжив из неё зайца, и никого туда не пускала, пока её не ужалила П. (Афанасьев, № 62).”⁷ Скважины-соты от *выстрелов* Сильвио были и местами попадания в муху. И опять вернемся к энциклопедии мифов, ибо напрашивается очередное ответвление, на этот раз – закольцовывающее вокруг символики *дома* ход наших рассуждений и дающее возможность оттенить образ героя повести. Итак, в статье о *мухе* читаем: „Христианская традиция усвоила образ М. – носительницы зла, моровой язвы, греха, ведущего к искуплению. В ряде случаев образ М. соотносится с персонифицированными мифологическими образами, чаще всего воплощающими силы нижнего мира. Так, многие демоны, злые духи, персонажи, фигурирующие в чёрной магии (в частности, в «чёрных» заговорах, колдовстве), связаны с М.”⁸ Убив муху (демона), Сильвио оставляет на стене следы, подобные сотам (пчелиным сооружениям-*домам*), создатели которых выступают „на стороне Бога и против злого духа”. Этими многократными и долготелными *выстрелами* Сильвио тем самым как бы и в себе убивает дьявольские намерения – лишить жизни неповинного человека. И это удастся ему последним *выстрелом* в рамках сюжета. Вспомним, каким он виделся рассказчику после прощальной пирушки и перед тем, как поведать историю ссоры и (полу) дуэли с графом: „Мрачная бледность, сверкающие глаза и густой дым, выходящий изо рта, придавали ему вид настоящего дьявола” (VI.90). А вот каким видит его граф в своем поместье: „Я вошел (...) и увидел в темноте человека, запыленного и обросшего бородой” (VI.99).

Несколько слов о неслучайности названия героя именно *Сильвио*, о возможной этимологии этого имени. Во втором томе «Мифов народов мира» о Сильване указано следующее: „Сильван. (*silva* - лес), в римс. мифологии первоначально бог лесов и дикой природы, отождествлялся с *Паном*. В

⁷ Там же. С.355.

⁸ Там же. С. 188.

период империи самый популярный бог плебеев и рабов. Он стал покровителем и даже инициатором культурного земледелия, *хранителем дома, усадьбы, имени...* (курсив мой – В.К.) Противостоя богам официального пантеона, он как бы воплощал протест народа и рабов против морали и культуры высших классов. Последние же причисляли С. к "черни земных богов", трактовали его как мятежника, врага богов небесных, как низкую материю, "отброс всех элементов".⁹

Таким образом, скрытая символика *дома* и ее ответвления в первой повести цикла при определенном усилии мысли вырастают в своеобразное древо познания нами Сильвио.

Во второй повести цикла символика *дома* также прорисовывается в ее ответвлениях и соотношениях с другими символами, прежде всего – символом Пути. "Дом", спектрально распадающийся на множество важных и много говорящих составных, часто вступает в соотношения с другими символами. В качестве примера можно привести оппозицию *дома* и *пути*: „Давно, усталый раб, замыслил я побег // В обитель дальнюю трудов и чистых нег" («Пора, мой друг, пора!..»). В этих строчках путь намечается из дома домой. Из города в деревню (не являющуюся физической, но духовной родиной). Из столицы в провинцию. Из России искусственной (Петербург) в Россию естественную (Михайловское). Сама по себе эта тема чрезвычайно интересна и ждет своего развития. «Пора, мой друг, пора!..», одно из самых "загадочных" пушкинских творений, создано в 1834 году, когда толкование символов *дома* и *пути* было у автора уже несколько иным, нежели во времена создания «Повестей Белкина». Если для Пушкина 1828-1830 гг. „прошлая жизнь оформлялась в сознании как путь, и чаще – как путь заблуждений, (...) дом, напротив, связывается с обретением духовных основ (...)”, то в последние годы спасительным является путь, „и ведет он из дома – как мира мирской успокоенности. Странника толкает к побегу метафизическая тревога, тема пути (в данном случае речь идет о «Страннике» – В.К.) теряет уже всякий житейский смысл и наполняется смыслом духовным”¹⁰.

Три деревни – Ненарадово, Жадрино и безымянная бедного прапорщика – составляют треугольник, вершинами которого будут два дома и церковь (здание), а сторонами – соединяющие их пути-дороги. Одна из сторон этого треугольника – *путь* Владимира Николаевича, никак не являющийся спасительным. Перед нами на самом деле „путь заблуждений” во всех трактовках, который не может наполниться „смыслом духовным”. Впрочем и *дом* (ни свой, ни Марьи Гавриловны) не дает ему „духовных основ”. Да и большой Дом (Отечество), как оказалось, не многое означает для него.

⁹ Мифы народов мира. Том второй. М., 1984. С. 435.

¹⁰ И.Сурат. „Жил на свете рыцарь бедный...” М., 1990. С. 38-42.

Владимир идет на Отечественную войну не для защиты отечества, а – гонимый отчаянием: не удалось венчание. Итак, отправив „надежного Терешку” в Ненародово, откуда тот должен доставить Марью Гавриловну в жадринскую церковь (стало быть, его кучеру предстояло одолеть две стороны треугольника), сам он направился по третьей стороне треугольника. Выехав за околицу (границы своего дома-деревни), он очутился в поле.

„Языческая мифология легко объясняет нам, что поле или площадь, на которое так часто выезжает пушкинский герой, – это “концы владений” микрокосма, малой повседневной территории человека (его дома, двора, усадьбы) и начала владений макрокосма, великого Бытия. Естественно, это место, где и поджидает человека встреча с испытанием, а в итоге – со своей судьбой. (...) Соответственно, площадь сопряжена с символикой центра. А идея центра сама возникла в языческом мышлении как производная от священного пространства¹¹. Центр (...) есть то пространство, где “особое”, “священное” предельно сгущено и активно. Опять же, совершенно естественно именно это место наиболее влиятельно в судьбе человека.”¹²

Выехав за пределы родной деревни, герой очутился в открытом поле, одиноким, беззащитным и сразу оказывается в руках судьбы (как не вспомнить упомянутую в повести поговорку *суженого конем не объедешь*). О судьбе же, играющей с человеком, в книге М.Новиковой, навеявшей рассматриваемое здесь со- и противопоставление символов, сказано: „Ведет партию в этой игре судьба. От человека зависит только умение правильно угадать каждый очередной ход судьбы. Вовремя услышать “Парки лепетанье”. Такова невольная воля язычества. От судьбы не уйдешь все равно, а неверное ответное решение, ложный ответный ход как раз и отливается человеку угрожающим, в пределе – необратимым “превращением”¹³. (...) В

¹¹ Мифологически центр переживается и понимается как то место, где все противоположности сходясь, максимально концентрируются по своей напряженности и полномочности, а тем самым взаимоуничтожаются, превращаясь в “предначало”, в котором заключены все начала и все концы. (Э.Мирча. Космос и история. М., 1987. С. 38-42.)

¹² М.Новикова. Указ. соч. С. 97-98.

¹³ Речь идет о безвозвратном превращении, появляющемся вместе с мифомотивом “первых времен” и “первых героев”, “вечных людей”. Превращение завершает их странствие: „Достигнув цели, странствующие герои уходят в нору, пещеру, источник, под землю, превратившись в скалы, деревья (...) Причиной этого часто является усталость” (Е.М.Мелетинский. Первобытные истоки словесного искусства // Ранние формы искусства. М., 1972. С. 162). Усталость эта не человеческая, а космическая. Превращение это прощание. Впоследствии из “беспричинных”, “бесцельных” и “безоценочных” метаморфоз седой архаики прорезывается новая идея. Эта „вторая, более поздняя стадия (...) предполагает только две причины метаморфоз, которые (...) перейдут из мифа не только в сказку, но и в балладу и в народную лирическую песню. Имеется в виду представление о превращении как

христианском представлении борьба человека за свою подлинную суть идет “в духе”. И ни один миг человеческого пути не окончателен в этой борьбе.”¹⁴

Намеченный в «Гробовщике» мотив *дома* и его составных частей, а также близких по значению слов (двери, порога, крыльца, окна, домовитости, хлебосольства, обжитости и уюта, околицы и т.д.) повторяется, развивается и видоизменяется во всех повестях цикла. Назову здесь только некоторые. “Домовитость” ощущается в рассказе ненародовского помещика о Белкине и вышедшем в отставку рассказчике «Выстрела». Выехав за околицу, Владимир Николаевич окунается в метель, не найдя ни церкви (здание), ни невесты своей с ее богатым домом. Самсон Вырин любит дочь сквозь анфиладу трех раскрытых дверей. О хлебосольстве, обжитости и уюте домов Муромского и Берестова не приходится и говорить.

Важными моментами в «Гробовщике», является то, что дом для Прохорова перестал быть домовиной (т.е. – гробом) и что символизирует для него переступление „за незнакомый порог”. Здесь мы остановимся на *окне*, как немаловажной части дома хотя бы уже потому, что в этой (самой короткой) повести слова *окно* и *окошко*, употребленные в разных падежах единственного и множественного числа, встречаются шесть раз, вдвое больше, нежели в других вместе взятых: в «Метели», «Станционном смотрителе» и «Барышне-крестьянке» по одному разу¹⁵ и ни одного упоминания в «Выстреле».

В «Гробовщике» выстраивается своеобразная цепь: дом – будка – гроб. Эта цепь отражает “пульсацию” от минуса (гроб) через относительно нейтральную будку к плюсу (дом): в гробу можно только лежать; в будке – стоять, укрывшись от непогоды; в доме – хочешь стой, хочешь лежи или седи. Интересно, что новый дом Адриана и прежняя (до пожара 1812 года) будка чухонца Юрко одного цвета – желтые, что лишний раз подтверждает

следствии наказания за несоблюдение этических правил рода и превращении как единственном пути к спасению” (В.И.Еремина. Миф и народная песня. К вопросу об исторических основах песенных превращений. // Миф – фольклор – литература. Л., 1978. С. 13).

¹⁴ М.Новикова. Указ. соч. С. 77.

¹⁵ В «Метели»: заблудившись по дороге в Жадрино и попав в небольшую деревушку, Владимир „у первый избушки (...) выпрыгнул из саней, подбежал к окну и стал стучаться” (VI.108). В «Станционном смотрителе»: во второй приезд на станцию рассказчик отмечает, что „стол и кровать стояли на прежних местах; но на окнах уже не было цветов” (VI.133). В финале «Барышни-крестьянки» Алексей „приехал к Муромскому, дабы откровенно с ним объясниться” в надежде „подстрекнуть его великодушие и склонить его на свою сторону”, но, не застав хозяина, увидел в гостиной Лизу (все еще бывшую для него Акулиной), которая „сидела перед окном и читала его письмо” (VII.69).

правомерность намеченной цепи. Гробы, правда, „всех цветов и всякого размера” (VI.120): значит желтые – тоже, если они, например, из свежеструганных досок. Ни сторожевая будка, ни – тем более – гроб не могут иметь окна; разве что – входную нишу и крышку соответственно.

Окно само по себе тоже несет в себе "пульсацию" (оппозицию). Вновь обратимся для доказательства к «Мифам народов мира: „Окно, важный мифопоэтический символ, реализующий такие семантические оппозиции, как внешний – внутренний и видимый – невидимый и формируемое на их основе противопоставление открытости – укрытости, соответственно опасности (риска) – безопасности (надежности). В тех строительно-архитектурных традициях, где О. как стандартный элемент построек не получило развития, его символическую нагрузку несет образ двери.”¹⁶ У гроба это будет крышка, у сторожевой будки (напоминающей гроб, поставленный вертикально) – входная ниша (случаются, правда, и двери).

В мифологии как и в фольклоре встречается – согласно семантической противопоставленности – как отрицательная, так и положительная символика окна. „Согласно одной из версий мифа, противник *Балу* (Баала), бог смерти и подземного царства мёртвых *Муту* проникает к нему во дворец именно через О.”¹⁷ То же и в Библии: „...ибо смерть входит в наши окна” (Иерем. 9, 21). Нечистая сила и смерть вместо двери пользуется окном. Да и нечистые на руку люди – тоже. Герой одной из ранних песен В.Высоцкого признается: „Вхожу я через черный вход, // А выходить стараюсь в окна.”¹⁸

Положительная символика окна „как глаза дома, его неусыпающего ока связана с тем, что О. обеспечивает просматриваемость примыкающей территории”¹⁹. Естественно поэтому, что „чаще всего О. в языке и обозначается как глаз, как то, через что смотрят, как проводник света (...). Отсюда символика О. как образа света, ясности, сверхвидимости, которые позволяют установить связь человека, его души с солнцем, небесными светилами, богом”.²⁰

В такой же оппозиции предстают *окна* и *окошки* в «Гробовщике». Дважды упоминаются *окна* (во множественном числе) и в обоих случаях они связаны с отрицательной символикой. Два раза употреблено слово *окно* в единственном числе – нейтрально-положительно и нейтрально-отрицательно. И дважды встречаются в тексте *окошки* (в единственном и множественном числе) – с положительной стороны. Покажем и прокомменти-

¹⁶ Мифы народов мира. Том второй. М., 1984. С. 250.

¹⁷ Там же. С. 250.

¹⁸ В.Высоцкий. Поэзия и проза. М., 1989. С. 72.

¹⁹ Мифы народов мира. Том второй. М., 1984. С. 250.

²⁰ Там же. С. 250.

руем все случаи в предложенном выше порядке, отметив арабскими цифрами очередность их расположения в тексте повести:

I. (Окна) 5. Приехав во сне на Разгуляй, в дом умершей купчихи, гробовщик видит: „Все окна были открыты; свечи горели; священники читали молитвы” (VI.124)²¹. На столе лежала покойница, „желтая как воск”. Третий раз (и – предпоследний) употребляется в тексте повести прилагательное (определение) *желтый*. На этот раз это покойница перед положением во гроб. Перед нами еще одно доказательство уместности цепи *дом – будка – гроб*.

6. Вернувшись во сне домой, он застаёт в комнате толпу мертвецов: „Луна сквозь окна освещала их *желтые* (курсив мой – В.К.) и синие лица, ввалившиеся рты, мутные, полузакрытые глаза и высунувшиеся носы...” (VI.126). Клиенты гробовщика – хоть и мертвецы – оказались особами порядочными и входят в его дом через калитку в воротах, а не в окно. Но они в начале вовсе и не показывают себя "нечистой силой", поскольку приглашены в гости обидившимся за свою профессию гробовщиком, т.е. показывают нечто вроде своей солидарности. А вторичный (отраженный) свет луны²² через окно как бы указывает на вторичность (отраженность в подсознании пьяного Адриана) их явления.

II. (Окно) Предложения с более или менее нейтральной символикой окна находятся в одном (втором) абзаце, окруженные уменьшительно-ласкательными *окошками* в самом конце первого и почти в начале третьего абзацев.

2. „Он разрешал молчание разве только для того, чтоб журить своих дочерей, когда заставал их без дела глазающих в окно на прохожих...” (VI.120) Нейтрально-отрицательность здесь связана в частности с причастием *глазеющих* (а не *смотрящих*). Последнее не имеет оценочности, первое – скорее отрицательно.

²¹ Интересно, что это предложение единственное по своему синтаксису во всем (самом длинном в повести) абзаце, описывающем сон гробовщика. Как правило, большинство предложений данного абзаца – распространенные. Это же – энергично и упруго, в основном состоящее из подлежащих и сказуемых (окна были открыты, свечи горели) с единственным дополнением (священники читали *молитвы*). В общем-то это три простых и компактных предложения, несущие в себе обилие разворачивающейся информации и отделенные друг от друга точкой с запятой. Любопытно сопоставить его с текстом Библии: „...окна же в горнице его были открыты против Иерусалима, и он три раза в день преклонял колена и молился своему богу и славословил его...” (Дан. 6, 10)

²² В «Мифах народов мира» в статье об окне находим и следующее: „О. может соотносится и с луной (ср. франц. *lunette*, «круглое окошечко», «глазок»)". (Указ. соч. Т 2. С. 250)

3. „...Адриан, сидя под окном и выпивая седьмую чашку чаю, по своему обыкновению был погружен в печальные размышления” (VI.120). Это предложение связано со следующим (в повести их порядок – обратный).

III. (Окошко – окошки) 1. Установив кой-какой порядок в новом доме, „Адриан обошел свое жилище, сел у окошка и приказал готовить самовар” (VI.120). Это первый случай употребления в повести *окна* в его уменьшительно-ласкательной форме. Сама по себе эта форма уже несет в себе положительный заряд. Здесь еще и завершившийся наконец переезд, и ожидание чаепития. Но к седьмой чашке чая (предыдущее в предложенном порядке предложение) *окошко* стало *окном*: облегчение быстро прошло – вернулись „печальные размышления”

4. Готлиб Шульц говорит новому соседу: „Я живу от вас через улицу, в этом домике, что против ваших окошек” (VI.122). Окна домов гробовщика и сапожника смотрят друг на друга. Как было отмечено выше, глагол *смотреть* лишен явной оценочности. Во всяком случае хозяева домов (по крайней мере Шульц) не смотрят друг на друга в упор: сапожник вошел с „веселым видом”, имел „открытый нрав”, пригласил гробовщика „отобедать по-приятельски” и „вскоре они разговорились дружелюбно” (VI.121-122).

Кроме шести приведенных случаев можно сослаться еще на один, в котором, правда, *окно* прямо не названо, но присутствует и символически связано с названным *солнцем*. Имеется в виду пробуждение Адриана от кошмарного сна: „Солнце давно уже освещало постелю, на которой лежал гробовщик. Наконец открыл он глаза и увидел перед собою работницу, раздувающую самовар” (VI.128). Солнечный свет проник в комнату, конечно же, через окно, которое, как указано в «Мифах народов мира» „связано с другим оком – с солнцем”. И далее – „Они (окно и солнце – В.К.) соприродны и единокорны как носители света”²³

Можно сказать, что оппозиция-пульсация *окна* тяготеет от плюса в зону крайнего минуса, чтобы затем сделать резкий скачок вверх (неназванное *окно* и единственный раз названное *солнце*) и, пробив сюжетные рамки, выйти в открытое пространство текста, еще раз подтвердив безотвратную метаморфозу, происшедшую с Адрианом Прохоровым.

В «Станционном смотрителе» относительно символики *дома* интересно рассмотреть противостояние провинции столицам – Москве и Петербургу. Для начала приведем пример, на первый взгляд вроде и не имеющий отношения к белкинскому циклу. Всем памятен эпиграф ко второй главе «Евгения Онегина»: „O rus! // *Hor.* // O Русь!” В 1823 году, когда Пушкин работал над второй главой, этимологической науки как таковой не существовало. Впрочем и сегодня происхождение слова *Русь* насчитывает не-

²³ Мифы народов мира. Том второй. М., 1984. С. 250.

сколько самых разнообразных гипотез²⁴. Не наше дело решать эту проблему. Важнее для нас то, что современники поэта восприняли этот эпиграф не просто и не только как удачный каламбур. Осенью 1823 года Пушкин находился в Северном Причерноморье – дунайской прародине славян. За два года до этого пишется стихотворение «К Овидию» (1821). В Южной ссылке латинский (*rus* – деревня, пашня, деревенский характер, деревенщина) и русский (*Русь*) миры пересеклись. Таким образом русское начало в духовном мире Пушкина следует искать в античности, пусть это и было чисто интуитивно. Впрочем, поэтическая интуиция диктует и ономастику

²⁴ Однако родственная связь латинского и русского слов не покажется такой уж необоснованной, если вспомнить, что в начале XX века итальянский филолог Альфред Тромбетти (1866-1929) выдвинул всесторонне обоснованную концепцию моногенеза языков, то есть их единого происхождения. Необходимым видится также привести цитату из монографии В.Руднева «История русского народа»:

„В санскрите одно из слов для обозначения понятия света: гуса ("светлый", "ясный") и гус ("свет", "блеск"). В последующем языковом развитии "шь" и "ц" превратилось в "с" (чередование согласных и гласных звуков – обычное фонетическое явление даже на протяжении небольших временных периодов) и достаточно неожиданным (на первый взгляд) образом осело в столь значимых для нас словах, как "русский" и "Русь". Первичным по отношению к ним выступает более архаичное слово "русый", прямоком уходящее в древнеарийскую лексику и по сей день означающее "светлый". От него-то (слова и смысла) и ведут свою родословную все остальные однокоренные слова языка. Данная точка зрения известна давно. Еще русский историк и этнограф польского происхождения, один из основоположников отечественной топонимики Зориан Яковлевич Доленга-Ходаковский (1784-1825), критикуя норманистские пристрастия и предпочтения Н.М.Карамзина, писал: "Тогда б увидел и сам автор [Карамзин. –В.Д.], касательно Святой Руси, что сие слово не составляет ничего столь мудреного и чужого, чтобы с нормандской стороны, непременно из-за границы, получать оное; увидел бы что оно значит на всех диалектах славянских только цвет русый (blond) и что русая коса у всех ее сыновей, как Rusa Kosa i Rusi Warkocz [коса. – В.Д.] у кметей (крестьян) польских равномерно славится. (...) Есть даже реки и горы, называемые русыми". (11)

Таким образом, этноним "русский" и топоним "Русь" сопряжены с санскритским словом гуса и общеславянским и древнерусским "русый" со смыслом "светлый" (оттенок). Если открыть "Толковый словарь живого великорусского языка" Владимира Даля на слово "Русь", то найдем там аналогичное объяснение: "рус", по Далю, означает прежде всего "мир", "бел-свет", а словосочетание "на руси" значит "на виду". У Даля же находим еще одно удивительное слово – "светорусье", означающее "русский мир, земля"; "белый, вольный свет на Руси". Здесь не только корневые основы, но и их значения сливаются в одно целое. О распространенности и укорененности понятия "светорусье" можно судить по "Сборнику Кирши Данилова", где эпитет "светорусские могучие богатыри" выступает как норма. Еще раньше (по письменной фиксации) сочетание слов "светлый" и "русский" употребляется в договоре князя Олега с греками 911 г., текст которого включен в "Повесть временных лет".

фамилии главного героя. У Черного моря герой-дворянин получает недворянскую фамилию от реки Онега, впадающей в Белое море.

В четвертой повести эта оппозиция направлена только против Петербурга, от которого провинциал ощущает нечто вроде дыхания смерти, в том числе и смерти духовной. „Вот уже третий год, – заключил он (Самсон Вырин – В.К.) – как живу я без Дуни и как об ней нет ни слуху ни духу. Жива ли, нет ли, бог ее ведает. Всяко случается. Не ее первую, не ее последнюю сманил проезжий повеса, а там подержал да и бросил. Много их в Петербурге, молоденьких дур, сегодня в атласе да бархате, а завтра, поглядишь, метут улицу вместе с голью кабацкою.” (VI.142) Не случайно Петербург покидают Онегин и Алеко. Первый, правда, возвращается, как, впрочем и второй, очевидно, тоже. „Петром творенья” раздавлен и русский – бедный Евгений, и обрусевший немец – Германн, и их автор – Пушкин... Петербург у Пушкина имеет множество ликов. Они, порою, контрастны в рамках одного стихотворения: „Город пышный, город бедный”. Или только отрицательны, как в стихотворения «Ответ»: „Здесь речи – лед, сердца – гранит”²⁵ (1830). Но есть и – „Люблю тебя, Петра творенье...” (IV.381).

Петр I показан в начале «Медного всадника» творцом мира из ничего. Но таковым может быть только Бог, второй ипостасью которого было Слово (он же – Христос как воплощенное Слово). Творение без изначального Слова или без услышанного Слова (см. «Пророк») – простая стройка, пусть и грандиозная. Даже слово-творчество должно быть управляемо свыше („...и забываю мир... и руки тянутся к перу, перо к бумаге, секунда – и стихи свободно потекут.” – „Веленью Божьему о, Муза, будь послушна...”). Указ – слово, а не Слово. Построенный человеком (пусть и Великим, пусть и императором) псевдо-мир – не-человечен. Он красив („город пышный”) и – только. Но, странно, мир этот более "охраняем": по Петербургу-Ленинграду не ступала нога победившего врага – по Москве гуляли и татаро-монголы, и поляко-литовцы, и солдаты "непобедимой" армии Наполеона. И все равно Москва – иная. Хотя бы потому, что сотворена она иконотопно²⁶. На ярмарку невест в Москву везут Татьяну, в

²⁵ Вспомним, как Пушкин характеризует Онегина в XLV строфе первой главы: „резкий, охлажденный ум”. Такое же „пустое сердце”, „души печальный хлад” и у кавказского пленника. Для самого же Пушкина и лучших его героев несомненно ближе слова: „Возьму у вас сердце каменное и дам вам сердце плотяное” (Иез., 11, 19.) Поэтому в конце романа „пустое сердце” Онегина стало живым и трепетным не без участия в том Татьяны.

²⁶ См. об этом подробнее в статье В.Лепяхина «НОВЫЙ ИЕРУСАЛИМ И ТРЕТИЙ РИМ. Топографическая иконичность. Иконо-топос Москвы. Иконичное зодчество патриарха Никона» (К проблеме образования Московского государства. Материалы междисциплинарного семинара 29 января 1999 г. Сомбатхей, 1999. С. 48-66). Здесь мы ограничимся только двумя короткими цитатами. Термин

первопрестольной родился ее автор, там же он был обвенчан. Поэтому, когда на седьмые сутки неторопливого и неблизкого пути возок Татьяны приближается к северной заставе белокаменной, Москве поется гимн поэтом (XXXVI и XXXVII строфы седьмой главы): „Москва... как много в этом звуке // Для сердца русского слилось! // Как много в нем отозвалось!” (V.156) А в «Борисе Годунове»?! Петербург не смог бы никому навевать следующие слова отца Пимена, произнесенные им в Чудовом монастыре московского Кремля: „Да ведают потомки православных // Земли родной минувшую судьбу, // Своих царей великих поминают // За их труды, за славу, за добро – // А за грехи, за темные деянья, // Спасителя смиренно умоляют.” (V.231)

Место действия большинства «Повестей Белкина» – провинция. И лишь "приключения" гробовщика происходят в Москве. Связанный своей профессией со смертью, а во сне буквально окруженный мертвецами, он все же "возрождается" в истинной – а не человеком данной – столице. Показанный в «Станционном смотрителе» Петербург "подсказывает" нам, что мотив физической или духовной смерти может быть назван в пушкинском цикле лейтмотивом столицы. Не соглашаясь во многом с Самсоном Выриным, мы разделяем его опять же невысказанное напрямую мнение о том, что именно Петербург разрушает многие универсальные ценности, без которых невозможно гармоничное существование человека.

Можно даже говорить о том, что в белкинском цикле складывается такая характеристика северной столицы, которая позднее – в «Пиковой даме», «Медном всаднике» и затем у Гоголя и Достоевского – станет одной из важных составляющих черт петербургского мифа. Пока же роковое воздействие столицы показано только в ее влиянии на провинцию и провинциалов, живущих полноценной, пусть и не всегда легкой жизнью.

В «Барышне-крестьянке» обращает на себя внимание слово *крыльцо*, употребленное трижды. В других повестях это слово встречается только в «Метели» и «Станционном смотрителе». Ожидая Терешку-кучера, Марья Гавриловна была переполнена печальными мыслями: вскоре она навсегда покинет „родительский дом, свою комнату, тихую девичью жизнь...” (VI. 105) Как и Адриан Прохоров, она грустит о том, что привычный порядок

иконотопос объясняется как „святое, избранное Богом (или человеком по воле Божией) место, которое осознает себя избранным, имеет небесный Первообраз, описанный в Священном Писании (или в церковной литературе), стремится к самосохранению и организации пространства вокруг себя по принципу священной топографической иконичности как образ Первообраза” (С.52) Об иконичной топографии сказано, что „большинство древнерусских городов строилось по определенным планам, в основе которых кроме чисто практических (оборонных, торговых и т.п.) соображений лежали религиозные представления о Боге, о *мире*, о Церкви.” (С.53)

придется изменить²⁷, но в отличие от Дуни, вышедшей провожать Минского через единственные, наверное, сени почтовой станции, „вышла на заднее крыльцо” (VI.105). Кстати, путь обеих лежал через церковь: Маша намеревалась обвенчаться, о венчании Дуни нет даже намека²⁸. Но вернемся к крыльцу: пусть оно и заднее, – что вполне естественно, поскольку речь идет о побеге – с него надо сойти.

Выйдя из сеней станции, Дуня затем поднялась на крыльцо петербургского дома, где Минский снял ей квартиру на Литейной: „отслужив молебен у Всех Скорбящих”, Самсон Вырин заметил дрожки Минского, которые „остановились перед трехэтажным домом, у самого подъезда, и гусар вбежал на крыльцо” (VI.140).

С одного из пяти крылец «Повестей Белкина» спускается еще отец Лизы, покидая дом недавнего врага Берестова. После примирения с Муромским Берестов-отец „проводил его до самого крыльца, а Муромский уехал не прежде, как взяв с него честное слово (...) приехать отобедать по-приятельски в Прилучино” (VI.160). На другой день „старый Берестов взошел на крыльцо с помощью двух ливрейных лакеев Муромского” (VI.162), как бы проложив дорогу сыну. В конце повести Алексей мчится в поместье Муромских для окончательного объяснения. Остановив лошадь „перед крыльцом прилучинского замка”, он входит без доклада. Следует стремительная сцена, одна из самых насыщенных и уж точно – самая энергичная и неожиданная. Знаменитое «Ага!» Муромского и уверенность в необязательности описывать развязку заставляют нас не воспринимать серьезно титр „КОНЕЦ ПОВЕСТЯМ И.П.БЕЛКИНА”. Какой конец, если эта заключительная сцена повести – поскольку мы все еще говорим о Доме – отсылает нас к «Евгению Онегину». Лиза у окна в Прилучино и Татьяна у окна в Петербурге читают письма от любимых ими людей. Но на этом сходство заканчивается: Татьяна с болью вспоминает то, что для Лизы, которая сейчас сбросит все маски и обретет себя – впереди и навсегда: „Сейчас отдать я рада // Всю эту ветошь маскарада, // Весь этот блеск, и шум, и чад // За полку книг, за дикий сад, // За наше бедное жилище, // За те места, где в первый раз, // Онегин, видела я вас, // Да за смиренное

²⁷ Кстати, Маша и Адриан прожили в своих домах примерно одинаковое количество лет: первую в начале повести характеризуют как „стройную, бледную и семнадцатилетнюю девицу” (VI.102), второй „вздыхнул о ветхой лачужке, где в течение осмнадцати лет все было заведено самым строгим порядком” (VI.119).

²⁸ Если наличие слова *крыльцо* в «Метели» (хоть и с определенным *заднее*) в «Барышне-крестьянке» лишний раз доказывает "присутствие" девицы К.И.Т., рассказчицы этих истории Белкину, то отсутствие у Дуни каких-либо размышлений при побеге из родного дома может быть аргументировано тем, что рассказчиком в этом случае был мужчина – титулярный советник А.Г.Н.

кладбище, // Где нынче крест и тень ветвей // Над бедной нянею моей...” (V.189)

Последние слова Татьяны свидетельствуют о такой степени зрелости, которая не только импонирует ее автору, но и согласуется с его словами из стихотворения «Два чувства», написанного в том же 1830 году в период "передышки" между «Барышней-крестьянкой» и «Выстрелом»: „Два чувства дивно близки нам, // В них обретает сердце пищу: // Любовь к родному пепелищу, // Любовь к отеческим гробам. // Животворящая святыня! // Земля была б без них мертва, // Как пустыня // И как алтарь без божества.”(III.214)

И здесь мы опять – пусть и косвенно – вновь встречаемся с символической *дома*. По словам С.Франка, в этих строках выразилась „внутренняя связь между «родной обителью» и «родиной»”, будучи основанной „на едином чувстве укорененности личной духовной жизни в почве, из которой она произросла, ее связь с ближайшей родственной средой, которой она питается”.²⁹

Есть у этого стихотворения ранняя редакция, вошедшая в другое, не менее программное, стихотворение. Второе четверостишие первоначально читалось: „На них основано от века // По воле Бога самого // Самостоянье человека, // Залог величия его.” (III.468)

Летне-осенняя история любви есть не что иное, как процесс обретения нашими героями самостояния и величия, возвышения над собою и обстоятельствами, по крайней мере – один из возможных эталонов этого процесса. Это как раз то, что выходит и за сюжетные, и за фабульные рамки повести и цикла в целом и не дает нам примириться с КОНЦОМ. Потому и читаем мы уже не покойного Ивана Петровича Белкина повести, а – Александра Сергеевича Пушкина. Учимся читать.

²⁹ С.Франк. Указ. соч. С. 25.

**К ВОПРОСУ ПРЕВРАЩЕНИЯ КАТЕГОРИИ ЛИЦА-НЕЛИЦА В
КАТЕГОРИЮ ОДУШЕВЛЕННОСТИ-НЕОДУШЕВЛЕННОСТИ ПО
МАТЕРИАЛУ СИНАЙСКОГО ПАТЕРИКА***

1. Введение

Синайский патерик (Син. 551) был списан со старославянского про-тографа в XI–XII вв. в древней Руси. Рукопись хранится в Государ-ственном Историческом музее в Москве. Она состоит из 184 листов. Памятник был издан В. С. Гольшенко и В. Ф. Дубровиной в 1967 г. в Москве¹. Наш анализ проводится по их изданию. В памятнике кроме основного по-черка различается еще 7 иных почерков. Иные почерки мы будем указы-вать под названием “иной почерк”, приписывая к этому римские цифры от II по VIII (основной почерк обозначался бы I, но этого не будем указывать отдельно). В заключениях и частью в подсчетах все иные почерки мы будем брать вместе из-за незначительного их количества.

Целью настоящей работы является исследование процесса превраще-ния грамматической категории лица-нелица в грамматическую категорию одушевленности-неодушевленности в единственном числе по материалу Синайского патерика. Возникновение категории лица-нелица началось еще в праславянскую эпоху², так как эта категория в древнейших славянских памятниках уже употребляется обширно при существительных мужского рода с основой на $-\sigma/\tilde{\sigma}$. Употребление категории лица-нелица являлось факультативным, и оно имело стилистический характер³, однако, новая категория одушевленности-неодушевленности уже характеризовалась обязательностью. Поэтому, одна из наших задач — проследить и тот процесс, как факультативность категории лица-нелица уступает свое место обязательному характеру уже не категории лица-нелица, а новой категории одушевленности-неодушевленности. В круг нашего анализа включаются прежде всего существительные мужского рода с основой на $-\sigma/\tilde{\sigma}$. Удел-яется особое внимание и существительным, или уже перешедшим, или еще переходящим в основу на $-\sigma/\tilde{\sigma}$ из других основ. Мы не будем касаться множественного числа в силу того, что категория одушевленности-неоду-шевленности во множественном числе распространилась лишь в период

* Написание настоящей работы стало возможным благодаря поддержке Государст-венного научного исследовательского фонда (ОТКА; регистрационный номер: D/34574).

¹ Гольшенко В. С., Дубровина В. Ф.: *Синайский патерик*. Москва 1967.

² Иванов В. В.: *Историческая грамматика русского языка*. Москва 1990, с. 271.

³ Домбровский Й.: *Историческая грамматика русского языка. II. Морфология*. Budapest 1977, с. 29.

между XIV–XVI вв.⁴, а у существительных, обозначающих не лиц еще позже, только с XVII в.⁵. В конце работы попытаемся установить известные этапы анализируемого нами процесса на основе данных Синайского патерика.

2. Существительные мужского рода с основой на –*o*–

2.1. Существительные в винительном падеже

Сначала укажем существительные мужского рода с основой на –*o*–, обозначающие живые существа (за исключением растений), и стоящие в простом винительном п. ед. ч. Тут мы думали, что не является излишним сообщить и непосредственные контексты примеров: (brat=) b\с= (imy): 83.13. (vidAwe) ov'n= (ustr'mlA[q' sA): 34.8, (v=veli]|ste s'de) ov'n= (s'): 34v.1. (imAwe xe ta lavra.odin=) os'l=: 74.20, (bлn= gл]xe tvorAwe) os'l=: 74v.14, (da kupAt') os'l=: 75.1, (imy) os'l= (s= soboF): 75.4, (l'v= xe poznav=) os'l=: 75.7, (osed'laFt') os'l=: 111.4. (moxem= ...) otrok= (seb\ kupiti): 78v.11. (ispov\dawe v's\m= o sob\.) hul'nik= (| /v\ sebe tvorA): 33.17.

Из вышеуказанных существительных три обозначает лица: b\с=, otrok=, hul'nik=, что дает нам возможность сделать следующие замечания: в изучаемом памятнике существительное b\с= наблюдается 12 раз с переносами окончаний из основы на –*h*– (9 примеров в именительном п. мн. ч.: b\sove: 79.9,13, 111.16, 164v.15, 175v.6,11, 182.8,14,16, 2 — в родительном п. мн. ч.: (M) b\sov=: 82.10,18 и 1 — в дательном п. ед. ч.: b\sovi: 41.20.), и лишь в 7 случаях имеет однозначно окончания по основе на –*o*– (4 примера в именительном п. мн. ч.: b\si: 163v.12, 164.4, 174v.15, 175.18., 3 — в дательном п. ед. ч.: b\su / b\SD: 41v.7, 91.4, 127v.1). Из этого следует, что в изучаемом памятнике существительное b\с= большей частью склонялось по основе на –*h*–, чем по основе на –*o*–, и поэтому пример в винительном п. ед. ч. не следует рассматривать как пренебрежение категорией лица-нелица, а скорее тут мы видим отражение влияния существительных с основой на –*h*–.

Что касается существительного otrok=, мы хотели бы отметить, что его первое значение “дитя, подросток, юноша”⁶, и первые два из этих значений не могли являться полноценным лицом. Это подтверждается и эти-

⁴ Черных П. Я.: *Историческая грамматика русского языка*. Москва 1954, с. 165.

⁵ Филин Ф. П.: *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*. Ленинград, 1972, с. 403.

⁶ Срезневский И. И.: *Словарь древнерусского языка*. Репринтное издание. т. I–III, Москва 1989, т. II, ч. 1, с. 764.

мологией данного слова *ot(ь)–rokъ т. е. “не имеющий права говорить”⁷. Хотя по контексту наиболее вероятным значением является “слуга, раб, работник”, но не исключено и то, что в данном месте имелось в виду и малолетний возраст раба, т. е. покупаемый раб в данном контексте мог бы быть и не взрослым, таким образом он не мог бы восприниматься, как полноценное лицо. Однако, нужно учесть и то, что существительное otrok= чаще (5 раз) стоит в родительном-винительном п., чем в простом винительном п. ед. ч., (и вероятнее всего во всех случаях имеет значение раба или слуги): otroka: 49.14–15, 77.9, 90v.5, 111v.15, 152v.16. Таким образом, мы можем предполагать, что единственный пример винительного п. ед. ч. представляет собою один из остатков факультативного употребления категории лица-нелица, и он вероятно восходит к протографу.

Относительно существительного hul'nik= следует отметить следующие: само существительное без сомнения обозначает лица. Глагол tvoriti в данном контексте управляет двойным винительным падежом, следовательно, косвенное дополнение hul'nik= должно стоять в винительном п. Мы не имеем никакого основания допустить, что роль косвенного дополнения могла бы влиять на пренебрежение категорией лица-нелица. Поскольку категория лица-нелица вначале была факультативной, о чем могут свидетельствовать как старославянские, так и древнерусские памятники⁸, употребление простого винительного п. в данном случае не являлось ошибкой. Однако, если учесть большое количество употреблений родительного-винительного п., мы считаем, что этот пример скорее может указать на язык старославянского протографа, чем на говор писцов изучаемого памятника. В случае существительных otrok= и hul'nik= мы не можем исключить полностью и возможности описки.

Остальные два существительных ov'n= и os'l= обозначают животных. Подчеркиваем, что они наблюдаются и в родительном-винительном п. ед. ч. даже на тех же листках, где они встречаются и в простом винительном п.: ov'na один раз (34v.5) и os'la 6 раз (74v.9, 74v.11, 75.3,9,11, 111.8).

2.2. Существительные в родительном-винительном падеже

Тут перечислены существительные мужского рода с основой на –Ѡ, обладающие родительным-винительным п. ед. ч.: ale|Gan'dra: 21v.4–5. Ammona: 182v.9. anġla: 5v.5, 7v.19, 89v.2, 171v.12, 182v.10. apġla: 104.15. бѡ: 7.8, 9.14,16, 9v.7, 11v.19, 12.9, 19.15, 23v.1, 24v.17, 25.16 (иной почерк IV), 30v.18, 48.19, 49.16, 54v.20, 55.10, 56.18, 57v.3, 58.15, 62v.11, 67.10, 77v.17, 83v.8, 87.5, 89v.4, 90v.8, 93.10, 95v.11,12, 97.17, 99v.19,

⁷ Фасмер М.: *Этимологический словарь русского языка*. т. III, Москва 1987, с. 172–173.

⁸ Домбровский Й.: *Op. cit.* с. 29.

103v.14, 104.16, 106.12, 114v.10, 117v.7, 120.12, 120v.11, 122v.3 (*иной почерк VI*), 125v.17, 126.9, 127v.12, 131v.5, 133.1,4, 144v.12, 152.9, 152v.9, 154v.20, 162v.12, 163v.20, 164.5,13, 166v.15 (*иной почерк VI*), 167.16, 167v.15, 169v.4, 171v.2,7, 173.14, 176.15. razboinika: 53v.5, 137.14–15. zabral'nika: 146v.18. brata: 15.5, 25v.12 (*иной почерк IV*), 42.12, 63.3, 63v.18, 67v.17, 68.15, 72.19, 81.7, 83.7, 87v.7, 97.11–12, 108v.7,8, 110v.5, 123.15–16, 129v.15, 130.6–7, 138v.6, 139.9, 160v.17. vraga: 158.6. oby;'nika: 96.19. propov\d'nika: 146v.18. Dgod'nika: 126v.19–20. velikodarov'nika: 95v.12. di/vola: 37v.12. di/ka: 105v.3, 123.17, di/kona: 156.19, 162.8, ar'hidi/ka: 101v.17, 102.10. dv'r'ni|ka: 102.13–14. druga: 46.16, 81.4, 142v.17, 165.6 po|druga: 81.8–9. dĥa: 163.3. d\latel'nika: 67v.13. d\mona: 83.15. evangĥsta: 32.6. eli|na: 130v.7–8. epĥpa: 23v.12, 80.18, 80v.4, 91v.16, 104v.11, 105.7, 147v.5, 155.6. zakon'nika: 140.5. iakova: 123.13. igumena: 3.5, 6.18. ioana: 32.5, 38.19, 80.13, 87.8–9, 91v.10,16,18. iova: 173v.3 (*иной почерк VIII*). isidora: 18.4. iuli/na: 65v.14, 101v.16–17, 102v.3–4. kavidira: 152v.20. korabl'nika: 152v.16. l'va: 39v.4,8 (*иной почерк V*), 69v.12, 74v.18, 75.2, 80v.20, 87.9, 88.6, 126v.7. mĥka: 102v.4,6. m'niha / m'niha: 18.3, 46v.7, 73.2, 79v.16, 80v.8, 94.10, 96v.16, 106.18, 108.5–6, 108v.7, 129v.16, 142.6, 146v.11. naukli|ra: 120v.6–7. ob'q'nika: 55.19. ov'na: 34v.5. os'la: 74v.9, 74v.11, 75.3,9,11, 111.8. pav'la: 28v.15, 103v.18. pan'krata: 39v.2. pastuha: 29v.15. patriarha / patriar'ha: 22v.7 (*иной почерк III*), 97v.14. petra: 103v.18, 123.12. pistika: 55.19. pl\n'nika: 21.16, 177v.17–18. post'nika: 28v.16. prozvĥtera: 8v.9, 76v.1, 77v.4, 101.5, 156.18–19. p'sa: 110v.16. raba: 48v.10, 96v.6, 109v.18, 151v.18. otroka: 49.14–15, 77.9, 90v.5, 111v.15, 152v.16. skrivona: 120v.9. sĥpsa: 46v.18. stefana: 89.18. pr'vostol'nika: 146v.19. st=lp'nika: 22.12 (*иной почерк III*). s'meo|na: 83v.17–18. trud'nika: 173v.18 (*иной почерк VIII*), 177.7. ukonoma / ikonoma: 6.9, 88.3. u;enika: 3.12–13, 38.18–19, 38v.1 (*иной почерк V*), 39v.1, 62v.20, 65.15, 87.8. filipona: 123.17. filosofa: 142v.16. oejodora: 80.15–16. hĥ: 25.16 (*иной почерк IV*), 42.4, 46v.18, 89v.4, 120v.11, 125v.17, 133.1, 143.6, 150v.12,18, 152.10, 153v.9. hr'stofora: 71.3. (*иной почерк V*). huzivita: 14.4. ;ĥka: 62.20, 136v.14. pri;Ast'nika: 150.16,17. Здесь нами подсчитано всего 239 примеров (из которых 14 находится в иных почерках).

3. Существительные мужского рода с основой на ~~-ia~~

3.1. Существительные в винительном падеже

В изучаемом памятнике найдены следующие существительные мужского рода с основой на ~~-i-~~, обозначающие живые существа (за исключением растений), и имеющие окончание простого винительного п. ед. ч. Указаны и непосредственные контексты примеров: (privede xe mDx']A) vra;': 165.15, тут следует отметить, что это существительное в греческом тексте находится в винительном п. мн. ч.⁹, и к этому еще можно добавить, что текст в изучаемом памятнике действительно продолжается во множественном числе: (i posA|zav=we [. gЦaahD k= mDx[]A (165.15–16)). Таким образом, эти факты подвергают сомнению полноценность этого примера, и не можем исключить возможности описки. Наоборот, полностью может быть исключено употребление родительного п. мн. ч. (b\ xe vid\ti star'ca ... ovogda xe i) d\tiq' (na pleq[nosAq'. ovo|gda i d=va nowaawe.): 13v.2, (ostaviv= xenu i) d\tiq': 48v.9, (im\[qi) d\tiq': 48v.14, (ubiti xenu i) d\tiq': 48v.15–16, (pusti | mi pon\) d\tiq': 49.9, (rasp'ra m=sk=) d\tiq': 69v.5–6, (v=z'm= star'c') d\tiq': 81v.18, (vix[...| ...) d\tiq' (gЦ[q'): 115.17. (vid\h=) m'r'tv'c' (izno|sim=. dobrom' pokr=vena): 51v.15. (vid\h= ...) robi;6q': 168v.20.

Из вышеуказанных существительных лишь *vra;'* обозначает однозначно лица, но этого примера мы не приняли за полноценный. Существительное *vra;'* встречается однажды и в родительном-винительном п. ед. ч.: (molAwe |) *vra;a*: 166v.1. Существительные *d\tiq'* и *robi;6q'* обозначают незрелых людей, не считающихся полноценными лицами. Известно такое предположение, что употребление винительного и родительного-винительного падежей зависело от семантики слова, т. е. существительные, обозначающие несовершеннолетних лиц (*syn=, ;el/din=, holop=*) получали флексию старого винительного п. ед. ч.¹⁰. Это предположение по отношению изучаемого памятника нуждается в уточнении, т. е. тут окончание простого винительного п. ед. ч. засвидетельствовано преимущественно у существительных, обозначающих не просто несовершеннолетних, но и малолетних лиц. Однако, что касается только несовершеннолетних лиц, мы должны отметить, что в изучаемом памятнике вырисовывается иная картина, так как здесь и у несовершеннолетних, зависимых лиц вообще употребляется родительный-винительный п. ед. ч. (напр.: *raba, otroka*, см. выше). А. А. Шахматов выдвигает другое мнение, согласно которому, сохранению старого винительного п. способствовали следующие условия: “1) соединение с

⁹ Гольщенко В. С., Дубровина В. Ф.: *Op. cit.* с. 365.

¹⁰ Янович Б. И. *Историческая грамматика русского языка*. Минск 1986, с. 156.

притяжательным местоимением *svoï*, 2) употребление в виде приложения к другому существительному, имеющему уже новое окончание, 3) употребление при приложении, уже принявшем форму родительного падежа вместо винительного, 4) употребление при стоящем рядом дополнении, принявшем форму родительного вместо винительного, 5) в некоторых определенных выражениях после предлогов”¹¹. Однако, по отношению изучаемого памятника мы не могли убедиться в справедливости этой теории.

Существительное *m'r'tv'c'* обращает на себя внимание тем, что тут наблюдается колебание между двумя принадлежащими ему причастиями. Первое причастие стоит в винительном п. ед. ч., а второе уже обладает окончанием родительного-винительного п. ед. ч.: (*vid\h=*) *m'r'tv'c' izno|sim=. dobrom' pokr=vena* (51v.15–16). Это явление можно рассмотреть, как колебание между исчезающей категорией лица-нелица и появляющейся категорией одушевленности-неодушевленности. Это колебание подтверждается тем, что это существительное наблюдается и в родительном-винительном п. ед. ч.: *m'r'tv'ca (obr\l=)*: 13v.10. В современном русском языке это существительное, хотя оно в собственном смысле слова не обозначает живого существа, все-таки требует родительного падежа вместо винительного¹².

Наблюдается колебание и в случае существительного *robi;iq'*, потому что оно встречается и в родительном-винительном п. ед. ч.: (*priz=vav= odinogo*) *robi;iqa*: 169.9.

3.2. Существительные в родительном-винительном падеже

В следующих случаях засвидетельствовано употребление родительного-винительного падежа при существительных мужского рода, обозначающих живые существа: *alpolinarA*: 15.13. *b\l'ca*: 108v.19. *voxda*: 166v.19 (*иной почерк VI*). *vraia*: 166v.1. *grigori/*: 97v.18, 106.2–3. *eItIhia*: 15.12. *zmiA*: 28.6 (*иной почерк IV*). *муха*: 18v.9, 25.6 (*иной почерк IV*), 28v.15, 29.4, 42v.19 (*иной почерк VI*), 43.2, 50.12, 79v.20, 91v.1–2, 103.10, 109.12, 115v.20, 130v.7, 131.1–2, 133v.9,19, 136.13, 136v.6, 137v.4, 165v.16, 166.3, 175v.14, 182v.7. *m'r'tv'ca*: 13v.10. *nestoria*: 15.12. *оѡа*: 22v.9 (*иной почерк III*), 78.14, 83.20, 129v.16, 178.5. *b\loriz'ca*: 42.12, 62v.8, 138v.6–7, *ir'noriz'ca*: 114v.17. *robi;iqa*: 169.9. *sofroni/*: 78.14, 81.9. *star'ca*: 8.18, 12v.19, 13.1, 14v.2, 16.1,7, 19.5, 35.15, 37.19–20, 45v.6, 46.10–11, 47v.5,5–6, 57.4, 58.3, 62.6, 63.4–5, 63v.2, 65.5,10,15, 66v.7, 68v.5,6,20, 69v.20, 70v.6,13, 71.2 (*иной почерк V*), 74.7–

¹¹ Шахматов А. А.: *Историческая морфология русского языка*. Москва 1957. Fotomechanischer Neudruck der Originalausgabe 1957 nach dem Exemplar der Universitätsbibliothek Leipzig. Leipzig 1976, с. 220–221.

¹² Соколова М. А. *Очерки по исторической грамматике русского языка*. Ленинград 1962, с. 122.

8,15–16, 75v.14, 81v.1,7–8, 82.13, 83.3,5, 86v.5, 96v.4, 101.5, 114v.13, 117v.5, 128.8, 128v.1, 135.14, 157.6 (иной почерк VI), 164.4, 168.19, 168v.4, 170.19, 179v.8. ;r'|n'ca: 172.4–5. ot=w'l'ca: 12v.6–7, 61v.18, 62v.3–4, 86.4, 60v.19–20 (иной почерк VII). Здесь найдено всего 102 примера (10 в иных почерках).

4. Существительные гетероклитического склонения

Существительные гетероклитического склонения в единственном числе склонялись по образцу существительных с основой на $-\text{ъ}/\text{ѣ}$, и как таковые они тоже могли стоять в родительном-винительном п. ед. ч. Так как этому смещенному типу склонения принадлежали только существительные мужского рода, обозначающие лиц, не может являться неожиданным, что они в функции винительного падежа, без исключения получали окончание родительного п. ед. ч.: vra|tarA: 170v.2–3. propov\|datelA: 103v.16–17. d\latelina: 24.3. xitarA: 16v.16. kapadokAnina: 79v.16. meletin\nina: 18.4. mI|rina: 18v.9–10, 42v.19. rimlAnina: 71.3 (иной почерк V), 80.15. rulina: 89.20. sracinina: 12v.12, 68v.7,9, 111v.15. sIri|na: 73.2–3. Тут подсчитано всего 14 примеров (1 в ином почерке).

5. Существительные с основой на $-\text{ъ}$

Существительные с основой на $-\text{ъ}$ исконно не обладали категорией лица-нелица, но как они начали переходить в склонение по основе на $-\text{ѣ}$, вместе тем появилась и эта категория. В изучаемом памятнике засвидетельствовано только одно существительное, при котором имелись условия для применения этой категории, т. е. которое встречалось в винительном п. ед. ч. и вместе с тем обозначало лица. Существительное syn= 4 раза имеет окончание винительного падежа: (ixe priim= inoz\ ima umyv= ...) sĭn= (imy ino; Ad=. privede i k= nima): 172.7, (tvoriti) syn= (буква = исправлена из буквы γ): 172.17, sĭn= (udavi): 172v.5, (v=zgradih=) syn= (s'): 173.8. В этих примерах мы скорее видим остатки склонения по основе на $-\text{ъ}$, чем факультативность употребления категории лица-нелица в силу того, что это существительное в изучаемом памятнике еще не перешло полностью в склонение по основе на $-\text{ѣ}$, о чем может свидетельствовать три примера (против 11): (v=) synu / synD (местный п. ед. ч.): 173.4,6 и (d=va) sĭny (именительный п. дв. ч.): 93.19.

Три примера получили окончание родительного-винительного п. ед. ч. по основе на $-\text{ѣ}$: sĭna: 140.8, 151v.4, 163.3. В старославянских памятниках в родительном-винительном п. ед. ч. форма syna является довольно

обычной¹³. Таким образом, быть может, наши примеры могут восходить и к протографу.

6. Существительные мужского рода с основой на *-i-*

У существительных мужского рода с основой на *-i-* прежде всего можно иметь в виду только те одушевленные существительные, у которых наблюдается перенос окончаний в первую очередь из основы на *-i-*, или в случае существительного *gospod'* из основы на *-o-*. В изучаемой рукописи лишь у существительного *gospod'* засвидетельствован перенос окончания родительного-винительного падежа: *҃а*: 42.4, 120v.10, 151.18, 157.4 (*idegen kézírás VI*). Здесь найдено 4 примера (1 в ином почерке). Следует отметить, что парадигма склонения этого существительного является очень смешанной. Уже в старославянских памятниках в родительном-винительном, родительном и дательном пп. ед. ч. при редком употреблении оригинальных окончаний, новые флексии по основам на *-o-*, *-i-*, даже и по основе на *-u-* являются общеупотребительными¹⁴. Еще отмечаем, что у существительных мужского рода с основой на *-i-* в поздних старославянских памятниках появляется и окончание *-i* в качестве окончания родительного-винительного п. ед. ч. (напр. в Супрасльской рукописи: *tati* (409.21))¹⁵. Однако, в изучаемом памятнике мы не встретились со следами этого явления.

7. Мелкие явления

При изучении категорий лица-нелица и одушевленности-неодушевленности заслуживает внимания тот факт, что подобное явление наблюдалось и в дательном п. ед. ч., так как в старославянских памятниках окончания по основе на *-u-* (*-ovi*, *-evi* / *-]vi*) употреблялись только у тех из существительных с основой на *-i-*, которые обозначали лиц¹⁶. Такая же обстановка была и в ранних памятниках древнерусского языка, потом в более поздних памятниках южных и юго-западных диалектов древнерусского языка эти окончания применялись даже и у существительных, не обозначающих живых существ¹⁷. Известно, что в чешском, в словацком и польском языках в дательном п. ед. ч. существительных мужского рода более-менее сформировалось употребление категории одушевленности-неодушевленности¹⁸. В украинском языке тоже наблюдается известная дифференциация в употреблении

¹³ Вайан А.: *Op. cit.* с. 110.

¹⁴ Вайан А.: *Op. cit.* с. 123–124.

¹⁵ Вайан А.: *Op. cit.* с. 121–122.

¹⁶ Вайан А.: *Руководство по старославянскому языку*. Москва 1952, с. 113.

¹⁷ Филин Ф. П.: *Op. cit.* с. 368.

¹⁸ Н. Tóth Imre: *Rövid összefoglaló szláv nyelvtan*. I. rész. Szeged 1999, 75. o.

двух типов окончаний дательного п. ед.¹⁹, которая вероятно может являться следом бывшего, более широкого употребления категории одушевленности-неодушевленности в дательном п. ед. ч. Однако, в изучаемом памятнике окончания *-ovi*, *-evi* наблюдаются лишь 6 раз, 3 раза у существительных с основой на *-o/i/e-*: *b\sovi*: 41.20, *;\lkoivi*: 136v.11, *mDxevi*: 13v.4, и 3 раза у существительного *gospod'*: *g\vi*: 14v.19, 152v.8, 159v.17. На основе этих 6 примеров мы не можем однозначно подтвердить, что в языке Синайского патерика категория лица-нелица в дательном п. ед. ч. существовала, но это не исключает, что в говоре писцов эта категория могла быть шире представлена в дательном п. ед. ч.

По поводу существительных с консонантической основой на *-r-* можно отметить, что в винительном п. ед. ч. не найдено окончание родительного п. ед. ч. Родительный п. в функции винительного п. ед. ч. засвидетельствован старославянскими памятниками²⁰. Это явление могло бы быть рассмотрено, как нечто подобное к категории лица-нелица, хотя его возникновение не может быть вызвано синтаксическим вынуждением в силу того, что окончание винительного п. ед. ч. вначале не совпадало с окончанием именительного п. ед. ч. По мнению А. Вайана и А. М. Селищева данное явление возникло под влиянием аналогии с существительными мужского рода с основой на *-o/i/e-*, обозначающими живых существ, особенно лиц, напр.: *l[bVi syna li d=qere* (Саввина книга (XI в.), *l[bVi ot'ca i matere* (Супрасльская рукопись (XI в.), Матфей X.37), *matere* (Синайская псалтырь (XI в.), CXII.9)²¹. С этим объяснением мы вполне согласны, и только мы хотели бы отметить, что в большинстве примеров стоящее близко к существительному с основой на *-r-* существительное мужского рода в родительном-винительном п. ед. ч. подтверждает вероятность аналогии. В среднеболгарском языке это явление развивалось дальше²².

Подобное к предыдущему явление в старославянских памятниках наблюдалось и у существительных с основой на *-u-*, напр.: *svekr=ve svoF* (Зографское четвероевангелие, Матфей X.35)²³, даже иногда встречается и у существительных неодушевленных, напр.: *cr=k=ve* (Клоцов сборник, 121)²⁴. В изучаемом памятнике мы 3 раза наблюдали употребление родительного п. ед. ч. вместо винительного, но лишь при

¹⁹ Н. Tóth Imre: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged 1996, 131. o.

²⁰ Вайан А.: *Op. cit.* с. 137.

²¹ Вайан А.: *Op. cit.* с. 137.

Селищев А. М.: *Старославянский язык*. Часть II. Москва 1952, с. 108.

²² Вайан А.: *Op. cit.* с. 137.

²³ Селищев А. М.: *Op. cit.* с. 108.

²⁴ Вайан А.: *Op. cit.* с. 138.

одном неодушевленном существительном, что по нашему мнению ничего общего не может иметь с изучаемыми нами категориями: (s=tvori) 1[b=ve: 110v.1, 158v.11, 1[b=ve (imy): 165v.10. Мы так думаем, что в наших случаях речь идет а родительном п. части.

8. Итоги и заключения

На основе анализа, проведенного над одушевленными существительными мужского рода, мы можем определить, что в Синайском патерике факультативная категория лица-нелица уже начала уступать свое место обязательной грамматической категории одушевленности-неодушевленности. К этому выводу позволили нам придти следующие факты:

1. Среди существительных, обозначающих полноценных лиц, лишь два достоверных примера засвидетельствовано в простом винительном п. ед. ч.: otrok=: 78v.11 и hul'nik=: 33.17. Против этих двух примеров можно привести 341 пример (24 в иных почерках), где были употреблены окончания родительного-винительного п. ед. ч. у существительных с основой на ~~-o/i-o~~ (239 примеров (14 в иных почерках) у твердого варианта, и 102 примера (10 в иных почерках) у мягкого варианта). Из этих примеров 20 приходится на существительные, обозначающие неполноценных лиц. Кроме этого, существительные гетероклитического склонения без исключения имеют флексию родительного-винительного п. ед. ч. (14 примеров (1 в ином почерке)), и еще 7 примеров (1 в ином почерке) существительных с основами на ~~-#~~ и ~~-i~~ — разумеется с переносом окончания —, обладают окончанием родительного-винительного п. ед. ч. На основе этих данных можно установить, что вместо бывшей факультативности категории лица-нелица появилась обязательность употребления родительного винительного п. ед. ч. К этому можно еще добавить, что исчезновением факультативности и сама грамматическая категория изменилась, она уже скорее является категорией одушевленности-неодушевленности, чем категорией лица-нелица.

2. Найдено лишь одно обозначающее неполноценного лица существительное, которое ни разу не засвидетельствовано в родительном-винительном п. ед. ч.: d\tiq' встречается 8 раз в старом винительном п. ед. ч.

3. В то же время зарегистрированы 20 примеров (три в иных почерках) обозначающих животных или неполноценных лиц существительных, которые находятся в родительном-винительном п. ед. ч.: ov'na 1 раз, os'la 6 раз, l'va 9 раз (2 раза в иных почерках), p'sa 1 раз, zmiA 1 раз (в ином почерке), m'r'tv'ca 1 раз, robi;iqa 1 раз. Этим примерам можно противопоставить лишь 16 примеров употребления винительного п. ед. ч.: ov'n= 2 раза, os'l= 6 раз, d\tiq' 8 раз, m'r'tv'c' 1 раз, robi;iq' 1 раз. Ради лучшей наглядности две группы существительных сопоставлены и следующей таблицей. Пропорции в последнем столбце

высчитаны с учетом лишь основного почерка. В скобках сообщается, сколько из указанных примеров находится в иных почерках.

	Винительный п.	Род.-вин. п.	Пропорция род.-вин. п.
Твердый вариант	ov'n=: 2	ov'na: 1	33,33%
	os'l=: 6	os'la: 6	50%
	–	l'va: 9 (2)	100%
	–	p'sa: 1	100%
Мягкий вариант	d\tiq': 8	–	0%
	–	zmiA: 1 (1)	–
	m'r'tv'c': 1	m'r'tv'ca: 1	50%
	robi;iq': 1	robi;iqa: 1	50%

Из этой таблицы видно, что у твердой разновидности становление категории одушевленности-неодушевленности немного опередило мягкую разновидность.

Относительно примера l'va, встречавшегося 9 раз (2 раза в иных почерках), следует подчеркнуть, что в рассказах изучаемого памятника *лев* в подавляющем большинстве случаев является не просто одним из животных, наблюдающихся в Синайском патерике (как напр. в случае осла или овна (т. е. барана)), а он дружится с монахом, или служит для показания способности к чудотворству монаха, он умеет выявлять человеческие чувства, между львом и мнихом (или мнихами) наблюдается коммуникация (напр.: 39v.4,8 (*иной почерк V*), 69v.12, 74v.18, 75.2). Таким образом мы предполагаем, что для писцов лев мог казаться сколько-нибудь лицом, умеющим действовать самостоятельно, и этим может объясняться то, что при существительном l'v= ни разу не употреблено окончание старого винительного падежа ед. ч. На почве этого может быть допущено, что в превращении категории лица-нелица в категорию одушевленности-неодушевленности могли внести свой вклад и психические или эмоциональные моменты, т. е. существительные, обозначающие положительных в данном контексте животных, могли переосмысливаться в сознании человека, как будто они были бы лицами.

На основе данных, полученных в ходе анализа Синайского патерика, мы попытались различить следующие этапы процесса превращения грамматической категории лица-нелица в грамматическую категорию одушевленности-неодушевленности в единственном числе: 1. Факультативность категории лица-нелица. 2. Употребление категории лица-нелица становилось все более и более обязательным. 3. Категория лица-нелица началась

употребляться и у существительных, обозначающих не только лиц, но и другие живые существа. 4. Как употребление категории лица-нелица в большой мере распространялось и среди существительных, обозначающих не только лиц, и таким образом стиралось и различие между лицами и другими одушевленными существительными, вместе с тем и сама категория лица-нелица —которая была некогда факультативной — исчезла, и вместо нее появилась обязательная грамматическая категория одушевленности-неодушевленности.

Язык изучаемого нами памятника с точки зрения превращения категории лица-нелица в категорию одушевленности-неодушевленности мы поставили бы на конец третьего или на начало четвертого этапа. Если бы остатки категории лица-нелица, как напр. употребление старого винительного падежа при существительных, обозначающих неполноценных лиц и животных, мы отнесли к протографу, тогда мы могли бы допустить, что по отношению говора писцов уже можно говорить о существовании категории одушевленности-неодушевленности.

БЫЛОЕ И ГРЯДУЩЕЕ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

В Древнем Китае помощник сказал своему императору: "История" зеркало. Надо только внимательнее всмотреться, и оно поможет увидеть и сегодняшнее, и будущее. Наше настоящее проистекает из прошлого, "былого", и устремляется в будущее, в "грядущее".

Культурология - предмет, в рамках которого преподаватели русского языка как иностранного способны помочь своим слушателям осмыслить ход событий истории с помощью анализа явлений, описываемых в литературе этим самым языком. Для анализа, размышления и обсуждения предлагается взять прозаические произведения малых жанров, стихи и отрывки из мемуаров, в которых мысли и идеи авторов получают наиболее пронзительное и убедительное звучание. Можно ограничиться при этом временными рамками XX века.

Выбранные нами авторы - Д.И.Куприн, М.А.Булгаков, Л.Н.Толстой, М.А.Волошин, Н.К.Рерих, С.В.Рахманинов, Ф.И.Шаляпин, А.И.Солженицын, Д.С.Лихачёв, В.Набоков, И.Шмелёв и некоторые другие. Темы, затрагиваемые этими авторами, - глубокая или восторженная любовь к Отечеству, к родному городу, к родному языку, к слову; человек и государство, человек и власть; человек на войне (Первой и Второй мировой, Гражданской); человек наедине с религией; человек и традиционные праздники.

При обращении к творчеству или фактам биографии перечисленных деятелей русской культуры замечаем, что их судьбы незримо пересекаются или переплетаются с судьбами других великих представителей России.

Предлагаем в качестве своеобразного "контура" взять периоды жизни нашего в одном лице поэта и прозаика, композитора и исполнителя песен Булата Шалвовича Окуджаву. Он родился на Арбате, в Москве 9 мая 1924 года. (Совпадение? День Победы в Отечественной войне 1941-1945 годов пришёлся на его день рождения.) Родился в семье коммунистов-партизанов, приехавших с Кавказа, позже, в сталинское время, репрессированных, а ещё позже реабилитированных.

В 1928 году, ещё будучи студентом, будущий литературовед и исследователь древнерусского искусства Академик Дмитрий Сергеевич Лихачёв был отправлен на Соловецкие острова и на строительство Беломоро-Балтийского канала — "отбывать наказание за несовершенные преступления".

В начале февраля 1945 года, за три месяца до победы, фронтовой контрразведкой был арестован и на 8 лет отправлен в лагерь капитан Красной Армии Александр Исаевич Солженицын - за письма другу с фронта,

точнее, за критические замечания о Сталине, которые обнаружила военная цензура. Позже по отношению к этому человеку будут звучать определения: пророк, властитель дум, великий затворник, мыслитель. О встрече с ним Анна Андреевна Ахматова сказала с весёлым удивлением: "Светоносец! Свежий, подтянутый, молодой, счастливый! Мы и забыли, что такие люди бывают..." Недаром Елена Чуковская, внучка К.И.Чуковского, изменив русскую поговорку "Один в поле не воин", свою газетную статью по случаю 80-летнего юбилея А. И.Солженицына озаглавливает так: "И один в поле воин".

Булат Окуджава, до войны ставший поэтом арбатских дворов, ещё в 1956 году с другом собирался бежать в Испанию - воевать с фашизмом. Он также был участником Отечественной войны, при этом считал её "ужасной, жестокой". Эти слова прозвучали в его интервью, данном венгерской газете.

О неестественности войны и о глубине отрицательных её последствий можно узнать и у других участников или свидетелей войн, которые проходили в течение двадцатого столетия.

Ещё в самом начале XX века, когда у русского царя были внутренние сложности с народом, была начата русско-японская война, которая должна была стать короткой и победоносной. Об отголосках этой войны можно прочитать в рассказах Александра Ивановича Куприна.

В Первую мировую войну добровольно ушел на Фронт поэт Николай Степанович Гумилёв. Кстати, Марина Ивановна Цветаева считала, что отправлять на войну поэтов - это всё равно что стрелять соловьев. Николай Гумилёв по ложному обвинению в контрреволюционной деятельности погиб в 1921 году. Ему было 35 лет. Анна Ахматова говорила о нём: "Писал прекрасные стихи, храбро воевал и погиб бесстрашно". А из-под пера Владимира Набокова вышли следующие строки:

ПАМЯТИ ГУМИЛЁВА

Гордо и ясно ты умер - умер, как Муза учила.

Ныне, в тиши Елисейской, с тобой говорит о летящем

медном Петре и о диких ветрах африканских – Пушкин.

Как правило, судьба одного человека не бывает вырвана из цепочки, вереницы судеб других людей, которые жили раньше или позже него и которые подпадали под испытания в сходных обстоятельствах или бывали подведены к сходным итогам.

На Гражданской войне в качестве медика служит Михаил Афанасьевич Булгаков. Он оставляет нам записки врача, идущего с белой армией.

Поэт и художник Максимилиан Александрович Волошин жил во время Гражданской войны в Крыму и, по его словам, "из самых глубоких кругов преисподней Тerrorsа и Голода" вынес свою веру в человека. В своих воспоминаниях он говорит о том, что темой его "является Россия во всем ее историческом единстве" и что всякую борьбу он не может "рас-

смагивать иначе, как момент духовного единства борющихся врагов и их сотрудничества в едином деле". Он пишет: "Отсюда вытекают следующие особенности литературной судьбы моих последних стихотворений: у меня есть стихи о революции, которые одинаково нравились и красным и белым... Эти явления - моя литературная гордость..." Знакомые Волошина вспоминали, что в эпоху гражданской войны "так же упрямо, как Лев Толстой, противостоял он вихрям истории, бившим о порог его дома. Изгоем оставался он при всякой власти... И когда он попеременно укрывал у себя то красного, то белого, и вправду не одного уберёг, - им руководил не оппортунизм, не дряблая жалостливость, а твёрдый внутренний закон".

Гражданская война - результат Октябрьского переворота 1917 года. В те дни поэт Владимир Владимирович Маяковский, проходя по Дворцовой площади в Петербурге, видит сидящего у костра, разведённого прямо на центральной площади прекрасного города, человека в солдатской шинели и узнаёт в нём поэта Александра Блока. И здесь Блок признаётся, что в его имени разграблена его библиотека - теми людьми, ради которых он и вышел на улицы революционного Петрограда.

Прозаическую и поэтическую зарисовки Февральской и Октябрьской революции в другом городе - в Москве - оставил поэт Максимилиан Волошин.

А великий бас, певец Фёдор Шаляпин в день, когда звучит залп крейсера "Аврора", поёт в опере на сцене Петербургского театра. Актёры и зрители — в замешательстве. На улицах, по которым Фёдор Иванович вместе с женой возвращается домой, над их головами свистят пули.

А в молодости Шаляпин — друг Максима Горького и Сергея Рахманинова. Того Рахманинова, который написал свой IV концерт для фортепьяно с оркестром в 1926 году, но к которому снова обратился, немного исправив и добавив напряжённости, в 1941 году, когда война приходит на его Родину, хотя сам он в это время - за океаном.

Рахманинова и Шаляпина 9 января 1900 года приглашает в гости великий старец - Лев Николаевич Толстой. В доме писателя в Москве в Хамовниках Рахманинов сидит за роялем, а Шаляпин исполняет песню русского композитора Даргомыжского на слова Французского поэта Беранже "Старый капрал". При словах обречённого на казнь воина "Дай Бог домой нам вернуться" Шаляпин замечает две слезы, скатившиеся по щеке мэтра русской литературы.

В связи с этим на память приходят слова Д.С.Лихачёва: "...В русской истории, в русской литературе популярностью пользовались только оборонительные войны... В древнерусской литературе воинские повести были в основном посвящены обороне и милосердию в войне. Оборонительному походу посвящено "Сказание о Мамаевом побоище". В новой русской литературе популярностью пользовалась Севастопольская оборона, война 1812 года. Кстати Л.Н.Толстой повествование "Войны и мира" остановил у

границ России. Действие романа не продолжилось ни на Лейпцигскую битву, ни на взятие Парижа. Это все выпало из "Войны и мира"..."

Некоторые исследователи творчества Б.Окуджавы, говорят о присутствии в его прозе толстовского начала. И здесь можно вспомнить такой факт биографии Булата Шалвовича. В Калужской области недалеко от города Козельск есть женский монастырь Шамордино. Туда в 1910 году перед самой своей смертью заехал Лев Николаевич Толстой, чтобы встретиться со своей сестрой Марией Николаевной, в то время настоятельницей монастыря. А Булат Окуджава 40 лет спустя стал работать в этих местах - преподавать литературу в сельской школе в близлежащей деревне.

Вернёмся снова к теме мира и войны.

Максим Горький с очередной выставки "Мира искусства", которая открылась в 1915 году и на которую 10 своих произведений дал Николай Рерих, приобретает для себя лично одну из картин Николая Константиновича - "Град обречённый". Это очень интересное, необычное полотно: на фоне сурового северного пейзажа белый город - в кольце тела змия. Н.Рерих вспоминал: "Он (М.Горький) очень хотел иметь мою картину. Из бывших тогда у меня он выбрал не реалистический пейзаж, но именно одну из так называемой "предвоенной" серии - "Город осуждённый", именно такую, которая ответила бы прежде всего поэту...". Тогда же Максим Горький, предсказывавший возможность мировой войны ещё в статье 1912 года "Издалека", называет Николая Константиновича Рериха "величайшим интуитивистом современности". Начало империалистической войны 1914 года глубоко потрясло Н. Рериха. В своих обращениях к правительствам разных стран он резко протестует против варварских разрушений. А вот стихотворение Н. К.Рериха

НЕ УБИТЬ

Мальчик жука умертвил.
Узнать его он хотел.
Мальчик птичку убил,
Чтобы ее рассмотреть.
Мальчик зверя убил,
только для знания.
Мальчик спросил: может ли
он для добра и для знания
убить человека?
Если ты умертвил
жука, птицу и зверя,
почему тебе и людей не убить?
1916

Но - снова обратимся к Булату Окуджаве, который умер в июне 1997 года и, таким образом, принадлежал полностью XX-у веку. Свои стихотворения поэт не датировал. Но они не утрачивали актуальности на протяжении нескольких десятилетий. Вот его строки:

Канадский берег под моим крылом.

Моё крыло над берегом нависло,

Арбат - мой дом, но и весь мир - мой дом...

Всё остальное не имеет смысла.

А вот что говорил Владимир Набоков: "...Как всемирная семья талантливых писателей перешагивает через национальные барьеры, так же и одарённый читатель - гражданин мира, не подчиняющийся пространственным и временным законам... Читатели рождаются свободными и должны свободными оставаться."

Люди соединены узами духовного общения. Они рождены не для отталкивания и противостояния, а для взаимопомощи и, если можно так сказать, взаимопроникновения.

Великие представители нации, жившие и творившие в XX веке, передают представителям другой культуры своё видение хода русской истории. В более полном виде эти материалы представлены в учебном пособии автора этого выступления "Век XX: век ушедший - век остающийся", Москва, МГУ, ЦМО, 2000 г. или Москва, "Русский язык. Курсы", 2002 г.

Хочется надеяться, что объективное пересечение и переплетение российских судеб и событий не оставит равнодушными студентов, стажёров и аспирантов. А это, в свою очередь, станет стимулом не только к более глубокому знакомству с событиями, но и толчком, к более заинтересованному изучению языка, носителями которого являлись персоны, о которых шла речь.

**MAGYAR SZOMSZÉDOS ÉS ROKON NÉPEK
SZEKCIÓ**

SZLÁV ANALÓGIÁK MAGYAR SZÓLÁSOKHOZ

0. Szólásaink eredetét megvilágíthatják szláv analógiák akkor is, ha forrásuk nem szláv vagy nem biztosan szláv. Az alábbiakban egy régi és egy új keletű magyar szólás példáján mutatom be ezt a lehetőséget.

1. *Azon van, rajta van* 'arra törekszik' szólásunk, amely 1557-től kezdve adathozható, manapság társtalánul áll, a környező nyelvekben nincs mása, ezért valamiféle elszigetelt magyar belső fejleménynek tűnik. Pontos mására Oláh Miklós „Athila” című latin nyelvű munkájának (1537/1568) 1574. évi lengyel és (ebből készült) 1580 körüli ófehérorosz fordításában bukkantam. A Cyprian Bazylik lengyel fordítását tartalmazó krakkói nyomtatványban a következő olvasható: „Ktemu też ro[†]pominá-/iaç [†]obie porażkę ludu [†]wego Kátálau/nicka, o thym rozmy[†]lawał, ná thym / wTMmytek był, wTMmytkich drog á fortelow / do tego TMukał, iákoby [†]ie krzywdy oney / porażki pomścíc mogł” (*Historia spraw Athyle Krola Wegier//skiego. Z Łacińskiego języka na Polski przełożoną przez Cypriana Bazylikę. [...] W Krakowie // Drukował Máciej Wirzbięta // Typograph Je: K. M. Ro-//ku Páńskiego, // 1574. F7v₁₄₋₁₉*). A Vlnában készült anonim ófehérorosz fordítás pontosan követi a lengyel szöveget: „К тому тэ^ж воспоминаючи со/б%о пора^жку люду своего кагал^лни^лкую ... то^м розмышлива^л на то^м `весь / бы^л `сихь дорогъ а фо^ртэле^б до того иска^л [†]къ бы с^я кры^бды ...ное пора^жки / помстити могъ” (U)l[□]† ... №l|l| l□l^l %©l|l| l|l|. – Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, Rękopis nr 94. 210₁₂₋₁₅). Oláh Miklós eredeti latin szövege nem szolgálhatott mintául a lengyel fordítónak, vö.: Simul memoria repetens stragem suorum Catalaunicam ea volvere animo, meditari, *ad id totis viribus incumbere*, omnes vias artesque quaerere, quibus iniuriam illius cladis vindicare posset (NICOLAUS OLAHUS, Hungaria – Athila. Ediderunt COLOMANNUS EPERJESSY et LADISLAUS JUHÁSZ. [= Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum IOSEPHO FÓGEL Moderante. Redigit LADISLAUS JUHÁSZ, Saeculum XVI.] Bp., 1938. 60), Kulcsár Péter korábbi magyar fordításában: „Egyúttal föl-fölidézve övéi catalaunumi vereségének emlékét, azon töprenkedett, rágódott, *arra fordította minden erejét*, annak kereste nindenképpen útját, módját, hogy miképpen tudná megtorolni az ottani katasztrófa sérelmét” (Humanista történetírók. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KULCSÁR PÉTER munkája, KULCSÁR MARGIT közreműködésével. [= Magyar Remekírók.] Bp., 1977. 370), Kulcsár Péter újabb fordításában: „Egyúttal föl-fölidézve övéi catalaunumi vereségének emlékét, azon töprenkedett, rágódott, *aköriül forgatta minden gondolatát*, annak kereste bármely lehető útját, módját, hogy miképpen tudná megtorolni annak a katasztrófának a sérelmét” (OLÁH MIKLÓS, Hungária – Athila. A kötetet szerkesztette, az *Athilát* fordította, a jegyzeteket és az utószót írta KULCSÁR PÉTER. *A Hungáriát* fordította és a jegyzeteket írta NÉMETH BÉLA. Bp., 2000. 85).

A magyar *azon van, rajta van* kifejezésekkel teljesen azonos felépítésű és jelentésű lengyel *być na tym* és ófehérorosz *быти на том* 'arra törekszik' kifejezések közül az utóbbi csupán kérészetű polonizmusnak bizonyult az ófehéroroszban: a fehérorosz nyelvtörténeti szótár nem is jegyzi, nincs folytatása a mai fehéroroszban sem. A *być na tym* 'arra törekszik' a mai lengyelben ugyan szintén ismeretlen, viszont a XVI. században elég széles körben használták, vö. például Marcin Bielski népszerű világkrónikájában (Kronika wszytkiego świata, 1564): „Henrykus kꙗiżę Brunꙗzwickie /[...] nátym wꙗꙗćciek był/ áby Cesarz z Papieżem zwiedli bitwę z Luteriany” ('Henrik braunschweigi fejedelem minden erejével arra törekedett [szó szerint: teljesen azon volt], hogy a császár és a pápa megütközzék a luteránusokkal', Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1— (1966—). 3: 36, ugyanitt további példák is 1545-től kezdve). Tehát nem Cyprian Bazylík újításával van dolgunk, hanem a korabeli lengyelben már meghonosodott kifejezés alkalmazásával, bár e kifejezés a lengyelben nem lehet sokkal régebbi, mert a XVI. század dereka előtt a nyelvemlékekben nincs nyoma.

A magyar *azon/rajta van* 'arra törekszik' kifejezésnek a szomszédos szláv nyelvekben nincs pontos megfelelője, így ez a magyar frazeologizmus szláv eredetű nem lehet. Ráadásul a magyar kifejezés sem túlságosan régi, a Magyar nyelvtörténeti szótár szerint legkorábbi ismert előfordulása 1557-ből való („*azon vagyok*, azt fittom, hogy zolgalathom vthan el ilyek”: LevT. I. 227 – NySz. 3: 938 *vagyon, van* a.; a szinonim *azt fittom = azt futom* jelentése is 'arra törekszem', vö. NySz. 1: 1007, TESz. 1: 994)¹. Nem szolgáltatnak ennél régebbi adatokat újabb nyelvtörténeti szótáraink sem (1573: „ha lehet *azon lezek* hogy az Massik 50 forintiatis ky chalom teole” SzT. 7: 1055 *lesz* a.; 1577: „instare: *azon lenni*, igiekezny” – RMGl. 96 *az* a.). Aligha tételezhetjük fel, hogy a lengyel kifejezés magyar mintára jött volna létre, hiszen a magyar kifejezés valamivel később bukkan fel a forrásokban, mint a lengyel. A helyzet tehát az, hogy a XVI. század közepe táján a lengyelben és a magyarban közel egyidejűleg és minden valószínűség szerint egymástól függetlenül honosodnak meg ezek a teljesen azonos felépítésű és jelentésű kifejezések.

A közös forrásként szóba jöhető nyelvek közül, mint fentebb láttuk, a latin kizárható. A magyar és a lengyel közös szó- és szóláskészlet másik lehetséges forrása a német. A mai németben ugyan nincs a magyar *azon/rajta van* és a (rég) lengyel *być na tym* kifejezésekkel szigorú párhuzamba állítható frazeologizmus, de a régebbi németben megvolt a magyar és a lengyel kifejezéshez hasonló jelentésben a velük azonos struktúrájú *darán sein* kifejezés ('wonach streben', 'wofür sorgen', 'worauf dringen', 'dafür stimmen' jelentésárnyalatokban, vö. Grimm: DtWb. X/1, 299; példák a XIII–XVII. század közötti időkből, a XVI. századból például Luthertől: „ich bitt auch, meine lieben Bruder, wollt *darán seyn*, dasz kein aufruhr durch uns erregt ... werde”).

¹ A TESz.-ben használt rövidítéseket nem oldjuk fel.

Fel kell tételeznünk tehát, hogy a magyar *azon/rajta van* és a lengyel *być na tym* egyaránt ennek a régi német *darán sein* frazeologizmusnak a tükörfordítása útján keletkezett (vö. ZOLTÁN: MNy. 97 [2001] 210—211).

2. A mai publicisztika nyelvében elég gyakori *vki v. valami farvizén evez/evickél/ hajózik* kifejezés, sőt a magvát képező *farvíz* főnév nincs szótárazva a magyarban, ami valószínűleg arra vall, hogy viszonylag új szólással van dolgunk. Íme néhány példa:

A szabadság farvizén a gyűlöletkeltők is behajóztak a nyilvánosságba, sokkolva ezzel a társadalom és a közélet mértéktartó rétegeit. (<http://www.es.hu/0044/publi.htm>)

Az értékes irodalom farvizén szívósan nyomul a talmi is. (<http://internetto.sopron.hu/article.php?id=649>)

Enrique bebizonyította, hogy nem csak édesapja hírnevének farvizén tud evickélni, hanem saját képességei is sikerre viszik. (<http://www.magazix.hu/stat/szabadido/cdajanlo.html>)

A kifejezés egyes használói szemmel láthatóan meg vannak győződve róla, hogy valamilyen hajózási szakkifejezést használnak képletes értelemben. Ennek ellenére az internet segítségével összegyűjthető anyagban még véletlenül sem fordul elő a *farvíz* szó vagy a *farvizén* szóalak hajózási szakszövegben. Úgy látszik tehát, hogy a kifejezés használói a hajózási szaknyelvből származónak tartanak egy olyan állandósult szókapcsolatot, amely talán mégsem szaknyelvi eredetű.

A hajózás, pontosabban a kenusport – állítólagos – szakkifejezéseként egyetlen tudósításban találkoztam a *valakinek a farvizén evez* fordulattal. Íme a történet egyik változata:

(1) *Kolonics egyik ellenfele, a cseh Martin Doktor mégis indulhat a kenu 500 méteres döntőben. Bár korábban kizárták, a fellebbviteli bizottság szerint a videófelvétel nem használható fel bizonyítéknak. Marton [!] Doktor előfutámában elért második helyét a német csapat óvta meg. Azt állították, hogy a szám atlantai olimpiai bajnoka a német kenus farvizén evezett, vagyis a megengedtnél jobban megközelítette a bolyafolyosó szélét (legalább öt méteres távolságot kell tartani a szabályok szerint).* (http://www.lyss.hu/gyujto/olimpia/hirek/kajakkenu/0929_martindoktor.shtml)

Egy másik leírás szerint azonban nem a másik *farvizén*, hanem annak *oldalvizén* való evezést kifogásolták:

(2) *Nagy bajban van Martin Doktor. A kenu egyes második előfutámát követően a német induló, Dittmer feljelentette a csehek olimpiai bajnokát, mondván, megsértette az úgynevezett, „ötméteres” szabályt. Eszerint, egyik versenyző sem közelítheti meg a másikat öt méternél jobban, elkerülendő, hogy annak oldalvizén utazzék. Mint mondják, a kilenc méter széles pályák elég tágasak*

ahhoz, hogy az ember ne menjen fél méternél közelebb a bójasorhoz, akkor ugyanis óhatatlanul megsérti a regulát, ha azt vesszük, hogy a másik pályán a delikvens közepén, azaz a bójáktól egyaránt négy és fél méternyire siklik. A protestáló [!] szerint Doktor úr vétkezett e parancsolat ellen, a versenybírótság pedig helyt adott a panasznak, és kizárta a címvédőt. Aki természetesen fellebbezett, az ICF (Nemzetközi Kajak-kenu Szövetség) döntőbizottsága azonban szerda este nem tudott határozni, minthogy az egyik koronatanú „elpárolgott”. A versenyzőket követő két motorcsónakon ülő bírók közül ugyanis csak az izraelit lelték a helyszínen, az ausztrál „beleveszett” Sydneybe, hiába kísérleteztek a megtalálásával. Amitalán [!] Doktor malmára hajthatja a vizet – **ami nem farvíz** -, hogy a futam közben egyik bíró sem emelte a magasba a piros zászlót, azaz elvileg nem látták a szabálytalanságot. Aztán hogy a magas ítélszék előtt mit mondanak, megint más kérdés – a főtárgyalás mindenesetre csütörtök reggel nyolcra tüzetett ki. Feltéve, ha helybéli emberünk addig előkerül. (http://www.asport.hu/index.cgi?template=as_cikk.html&art_id=3721)

Most akkor itt *farvízről* volt szó vagy sem? E helyütt persze nem a kenusport szabályait akarjuk értelmezni, hanem a *farvíz* szó eredetét megfejteni. Úgy tűnik, hogy e két hosszabban idézett tudósítás rávezet bennünket a megoldásra, mert kirajzolódik belőle, hogy mi nem a *farvíz*. Tehát a szóban forgó szituációban nem *farvízről* van szó, ha az elvont értelmű használatból is kikövetkeztethető, közkeletű értelmezésből indulunk ki, abból tudniillik, hogy a *farvíz* a *far* + *víz* szavak összetételéből keletkezett, eredeti jelentése pedig ‘a hajó fara mögötti víz’ lenne (ném. *Kielwasser*, ang. *wake*). A versenyzők ugyanis egymással párhuzamosan futó pályákon haladnak, ami kizárja, hogy egymás mögött haladhasanak. Viszont igenis *farvízről* van szó, ha a tudósításbeli tényállásnak megfelelően a *farvíz* szón ezt a minden versenyző számára garantált, öt méter széles, szabad, zavartalan haladást biztosító ‘vízi folyosót, hajózóutat’ értjük, vagyis azt, amit németül *Fahrwassernak*, hollandul *vaarwaternek*, oroszul (a hollandból) *фapбáмep*-nak hívnak.

Véleményem szerint tehát eredetét tekintve a *farvíz* csak látszólag a magyar *far* + *víz* szavak összetétele, valójában egy germán–magyar hibrid: a német *Fahrwasser* vagy esetleg az oroszokon keresztül a holland *vaarwater* részleges fordításával keletkezett féltükörszó. Más kérdés, hogy az így létrejött *farvíz* a magyar *far* (amely többek között ‘hajófar’ is) beleértése folytán valamiféle szakszerű hajózási kifejezésnek tűnhetett a laikus nagyközönség szemében.

A közeg, amelyben a *farvíz* keletkezhetett, véleményem szerint nem lehetett más, mint az, amelyben ma is előszeretettel használják: a publicisztika. Mindenütt másutt nem egyéb, mint „versunkenes Kulturgut”, tehát fentebb idézett (sikertelen) szaknyelvi használati kísérlete a publicisztikából „szivárgott le”; szaknyelvi jellege minden jel szerint csak látszat (vagy a publicisztikaihoz képest másodlagos), legalábbis ennek az ellenkezőjére nincs adatunk. Márpedig ha a publicisztika volt az a közeg, ahol a *farvíz* a magyarban létrejött, és ahonnan a

szót tartalmazó kifejezések szárnyra keltek, akkor a szó és a kifejezések forrása-ként a német *Fahrwasser* mellett az orosz *фарватер* is komolyan szóba jöhet.

A németben a *Fahrwasser* több szólásban is szerepel, ezek közül formai és jelentéstani szempontból az *in jemandes Fahrwasser schwimmen/segeln* 'vnek a hatása, befolyása, gyámkodása alatt áll, vnek a nézeteit kritikátlanul követi' (Duden: Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Bibliographisches Institut, Mannheim–Wien–Zürich, 1976–1981. 2: 787, 'híven követ vkit, vkinek a nyomdokain halad' (HALÁSZ ELŐD, FÖLDES CSABA, UZONYI PÁL, Német–magyar nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 1998. 528). Ha veszünk például egy ilyen mondatot az 1960-as évek keletnémet sajtójából: „Die Gewerkschaften wollten nicht *im Fahrwasser der Partei segeln*” (Duden: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Bearbeitet von GÜNTHER DROSDOWSKI und WERNER SCHOLZE-STUBENRECHT. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 1992 [= Duden, Bd. 11]. 190), akkor azt alighanem stilsztikailag is korrektül fordíthatnánk ma így magyarra: „A szakszervezetek nem akartak *a párt farvizén evickélni*”, vagyis 'annak gyámkodása alatt működni'. Nem tudni, hogy ez a szólás a németben mióta használatos, a legutóbb hivatkozott német frazeológiai szótár legkorábbi adata 1954/55-ből való, a Grimm-szótárban pedig ez a kifejezés még nincs meg (GRIMM: DtWb. 3: 1266), tehát valamikor a XIX. és a XX. század közepe közötti száz évben keletkezhetett. A magyar szólás korát még ennyire sem tudjuk behatárolni, de teljes szótárazatlansága miatt feltehető, hogy fiatalabb a német megfelelőjénél, így időrendi akadálya sincs annak a feltételezésnek, hogy esetleg ez a német kifejezés rejlik a magyar *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* mögött.

A magyar publicisztika – különösen a politikai publicisztika – nyelvében a német mellett az orosz hatással is számolni kell. Az oroszba maga a *фарватер* '(kijelölt) hajózóút' szó a tengerészeti terminológia sok más elemével együtt Nagy Péter korában a hollandból került, első ismert előfordulása 1707-ből való (П. Я. ЧЕРНЫХ, Историко-этимологический словарь современного русского языка I–II. «Русский язык», Москва, 1993. 2: 303; vö. VASMER: RussEtWb. 3: 202). A magyar kifejezés eredete szempontjából természetesen itt sem elsősorban maga a szó, hanem a vele alkotott olyan orosz szólás lehet az érdekes, amelynek átvétele során létrejöhetett ez a fél(re)fordítás. Van is ilyen az orosz politikai publicisztikában: *плыть/идти/быть/находиться в фарватере кого-л./чего-л.* 'vkinek/ vminek a példáját követi, vkihez/vmihez igazodik' (KISS LAJOS [főszerk.], Orosz–magyar nagyszótár, Scriptum Kiadó [CD-ROM]). Egyes lexikográfiai források a XX. század közepére teszik a kifejezés megjelenését (Л. М. БАШ и др., Современный словарь иностранных слов. «Цитадель», Москва, 2000. 792), és valóban benne van már az Ožegov-féle orosz értelmező kéziszótárban, amelynek első kiadása 1949-ben jelent meg (az 1952. évi 2., javított kiadást használtam), mégpedig könyvnyelvi kifejezésként minősítve és kimondottan politikai szövegkörnyezetben: *плыть или быть в фарва-*

тере кого-чего-н. или чьей-то политики ‘vnek a hatása, befolyása alatt lenni’ (С. И. ОЖЕГОВ, Словарь русского языка. Москва, ²1952. 785). Valamivel korábbról, az 1920–30-as években író A. Makarenkótól idézi a kifejezést az orosz–bolgár frazeológiai szótár, bár ott a jelentése inkább ‘(az események) sűrűjében, fő vonalában lenni’ (vö. «мы всегда будем *находиться в фарватере* великого *строительства* нового человеческого мира», Русско-болгарский фразеологический словарь. Под ред. С. ВЛАХОВА. Москва–София, 1980. 534), ami kevésbé illik bele a magyar *valaki vagy valami farvizén evez/evickél/hajózik* jelentéskörébe. Elégedjünk meg tehát azzal, hogy a magyar kifejezéshez hasonló jelentésű *плыть/идти/быть/находиться в фарватере кого-л./чего-л.* a XX. század közepe óta szótárazva van az oroszban, tehát időrendi akadály a annak sincs, hogy a magyar kifejezést az oroszból eredeztessük. Vegyünk itt is egy példamondatot, ezúttal egy modern történeti tárgyú, frissen megjelent orosz tanulmányból (ez volt egyébként az a mondat, amely a magyar *farvízzel* való foglalkozásra készítetett): «В марте 1939 г. усилиями гитлеровской Германии и следовавшей в ее фарватере хортистской Венгрии ЧСР была расчленена на три части [...]» (Славяноведение 2001/5: 39). Azt hiszem, elég hüen adnánk vissza az eredeti stílusát, ha így fordítanánk: „1939 márciusában a hitleri Németország és az annak a farvizén nyomuló Horthy-Magyarország erőfeszítésével Csehszlovákiát három részre osztották.” Tehát megvan nemcsak az „anyagi”, hanem a funkcionális megfelelés is az orosz *фарватер* és a magyar *farvív* között.

A frazeológiai analógiák (orosz *плыть / идти / быть / находиться / следовать в фарватере кого-л./чего-л.* ‘vkihez/vmihez igazodik, vnek a hatása, befolyása alatt van’, német *in jemandes Fahrwasser schwimmen/segeln* ‘vnek a hatása, befolyása, gyámködése alatt áll, vnek a nézeteit kritikátlanul követi, híven követ vkit, vkihez a nyomdokain halad’) alapján nem dönthető el ugyan egyértelműen, hogy az oroszból vagy a németből származik-e a magyar szólás, arra azonban kétséget kizáróan rámutatnak e párhuzamok, hogy a magyar *farvív* eredetét tekintve nem a *far* és a *vív* összetételéből, hanem a német *Fahrwasser* és/vagy az orosz *фарватер* fél(re)-fordításából keletkezett (részletesebben vö. ZOLTÁN ANDRÁS, Mi az a *farvív* és miért nem dicsőséget rajta evickélni?: MNy. [megjelenés alatt]).

3. Mint látjuk, az *azon van, rajta van* ‘arra törekszik’ szólásuk esetében a szláv eredet komolyan fel sem merül, a *vki v. valami farvizén evez/evickél/hajózik* esetében az orosz eredet – a német mellett – ugyan szóba jöhet, de egyértelműen nem bizonyítható. Ennek ellenére e szólásokl eredetének vizsgálatakor a régi és az új szláv nyelvek adatainak ismerete nélkül aligha léphetnénk előre a megoldás felé.

A HAGYOMÁNYTEREMTÉS ELTÉRŐ POZÍCIÓI EGY BURGENLANDI HORVÁT CSALÁDREGÉNY ŪRÜGYÉN

"A nemzeti irodalom, a regionális együttes irodalma, valamint a világirodalom nem pusztán egymásra épülő szerkezetek, hanem egymásba épülők is, nem pusztán koncentrikus körökként szemléltethetők, hanem egymással érintkező körökként is." (Fried 1999:87)

A kisebb nyelvi közösségben, a periférikus helyzetben született irodalmak különös szövegtípusaikkal, sajátos művelődési összefüggéseikkel a kánonképződés eddig még ismeretlen formáit tárhatják fel. A kevésbé elterjedt nyelv irodalma így sokkal elszántabban ragaszkodik megszentelt szövegeihez, kanonozált értelmezéseihez. (Kálmán C. 1998) Ugyanakkor jobban ki van téve a kívülről érkező hatásoknak. A kánon elolvassa helyettünk a művet, így a kis népek kánonjai maguk is más kánonok olvasatai. A bezárkózáson túl, úgy tűnik, más alternatívával nem rendelkeznek. A kánon konvencionált cselekedetek terméke, megteremtése eredetileg és archetipikusan a Törvény hivatásos értelmezőjének feladata. Nem pusztán szövegekről van szó, hanem értelmezésekről, melyek produktívak, vagyis megkönnyíthetik más művek értelmezését.

A burgenlandi (gradistyei) osztrák ill. nyugat-magyarországi horvátok XX. századi irodalmának kánonja valószínűleg sokkal több elemből van összeshöve, mint azt az irodalomtörténeti gondolkodás vezető áramlatai rögzítették. Nikola Benčić enciklopédikus jellegű irodalomtörténete (Benčić 2000)¹ bevezetőjében Ignac Horvatot a XX. századi gradistyei horvát irodalom fővonalának tengelyébe helyezi. Meghökkenő maga a tény, hogy Benčić könyve irodalmi nyelven jelent meg, így az igazi mondanivalót nem is a közlemény, hanem annak médiuma hordozza. Horvat csaknem öt évtizedes publicisztikai tevékenysége, rövidprózája ízlésteremtőnek mutatkozott, színműveivel, döntően közép-európai drámafordításaival uralta a falusi színpadokat, következetes nyelvművelőként elősegítette a regionális norma kialakulását, paradox módon előidézve annak végső megdermedését. Egy 1965-ben írott cikkéből idézünk:

"Minél egyszerűbb és póriasabb beszédünk, annál kevesebb szóval beérjük. Így a napi átlagos beszélgetés megoldható 2000 szóval és kifejezéssel. A papoknak, amikor prédikálnak, a tanároknak, ha tanítanak, csupán néhányszor többre van szükségük. A legtöbb szót azoknak az íróknak kell ismerniük, akik újságot és könyveket írnak. ... Íróink már 100 évvel ez-

¹ Benčić, Nikola 2000. *Književnost gradišćanskih Hrvata od 1921. do danas*. Sekcija DHK i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu, Zagreb. A könyv az Adalékok a horvátok irodalomtörténetéhez. Szerzők és művek című sorozat VIII. darabjaként jelent meg.

előtt kérték, hogy mi gradistyei horvátok vegyük át a horvát irodalmi nyelvet, vagy ahogy általában mondjuk: a horvátos nyelvet. Ez ugyanis sokkal fejlettebb, gazdagabb a mi 400 éves nyelvjárásunknál. De önök olvasók, önök mondták azt, hogy: Nem! Írjunk továbbra is a sajátunkon! Ezen maradtunk a mai napig. ... Ha íróink mégis kölcsönözni kényszerülnek, hol tegyék azt, ha nem a gazdag horvát Szótárban, amelyben 10-szer több kifejezés - kb. 20.000 - található, mint amennyit Te ismersz, drága olvasó. De ugyebár, ahogy te sem varrsz fehér ingre piros vagy zöld foltot, hanem fehérret, úgy a horvát író is horváthoz, nem a némethez vagy az angolhoz megy kölcsön szavakért."²

Amikor 1973 Húsvét vasárnapján a nyugdíjas napjait élő 79 éves plébános Ignac Horvat szokásos délutáni egészségügyi sétájára idulva lelépett a Felső pulyai járdáról, és egy arra haladó autó elütötte, Isten szolgája, ahogy magát életében oly szívesen nevezte, elindult "Ádám keserű országútján" az időtlen létbe, hogy beteljesítse a virrasztások szövegét:

"Žuka j' cesta Adamova, koj mi ujt ne moremo.
Nek jedina j' griška kriva, da svi umrit moramo.
Projdemo svi, projdemo, stana ovde nimamo,
ar nek putniki jesmo."³

"Ádám keserű országútját el nem kerülhetjük.
Gondunk ma csupán annyi, hogy mindnyájan elmegyünk.
Elmegyünk, elmegyünk, nincsen itt nekünk lakásunk,
Mi csak utazók vagyunk."⁴

A nekrológok nagyívű életpályát vázolnak, kiemelve a győri szemináriumi éveket, ahol a magyar és a német diákok egyöntetű véleménye alapján Horvatot, írás- és humorérzékének köszönhetően, az Önképzőkör elnökének választják. A pályatársak ugyanakkor negatív jellemvonásait sem rejtik véka alá: bogaras volt, érzékeny, sértődékeny és rosszkedvű.

Horvat, akárcsak kortársai a régióban, a zsurnalizmus jegyében indul, alapélménye a soha vissza nem térő pillanat egyszerisége. "Írásom nem régi mese, ahogy egyesek majd hiszik, sokkal inkább a jelen képe", írja a Kiadójának írott levelében. Zenei példák igazolják, hogy kész műfajok valójában nem léteznek, mivel mint nem-statikussá képződmények átalakulnak, újjászületnek. (Mezősi 2000) A kispróza mestereként jegyzett Horvat hosszabb lélegzetű művei a ko-

² Horvat, Ignac 1965. *Pisci i štitelji, razumimo se!*. Kalendar Gradišće, pp. 31-32.
Fordítás tőlem.

³ Msgr. Meršić, Martin - Horvat Štefan 1972. *Kruh nebeski, molitvenik za hrvatski narod Gradišća*. Naklada Herder, Wien.

⁴ Fordítás tőlem.

rábbi szélsőséges interpretációk jegyében (avagy ellenére) egyszerre testesítenek meg valamely konkrét kultúrtörténeti léttapasztalatot, és utalnak az Egészre. (Fejér 1993)

42 év választja el egymástól a nemzedékek történetét, emelkedését és bukását, generációk történelmi átformálódásának arcképcsarnokát rögzítő (kis)regény-ciklus darabjait: a Stefanitsék uraságát (*Štefanićev gospodin*, 1930, 1974) és A világban szétszórt családot (*Hiža rasipana po svitu*, 1974).⁵ A két romaneto posztumusz jelenik meg a szerző halála után egy évvel. A II. részhez fűzött kommentárjában írja: "évtizedek óta van a téma a begyemben, de csak most, ahogy nyugdíjas lettem, folyt ki a tollamból." Az I. részt Miloradić mottóval indítja:

"Hrvat takov bil sam, bit ću!
"Moraš bit!" veli Moral,
"Stavit moraš dobru sriću,
Zlata, srebra punu vriću,
Krv, život za Ideal!"

"Horvát voltam, és ím leszek!
"Muszáj!" kiáltott a Morál,
Áldozz érte jószerecsét,
Aranyat, ezüstöt egy zsákkal,
Vért, életet ér az Ideál!"⁶

A természettudós kimlei remete Mate Meršić, költői nevén Miloradić, a XX. század elején fejtette ki, a kalendáriumi írás melléktermékeként az intellektualizmust, a tudatosságot hangoztató költészetét. Esztétikai hedonizmusának, túlkulturáltságának megnyilvánulásai bénítóan hatottak az elkövetkező generációkra. Id. Martin Meršić ezért is nevezte ezt az időszakot a Miloradić epigonok korának. Horvat, előképe előtt tisztelegve, reménytelenül keres újabb idézetet a II. részhez, kénytelen beérni a saját maga által fabrikált, az új nemzedék telhetetlen mohóságát kifejező 12 szótagú, párosrímű 11 soros strófával.

A Horvat regényecskéiből szőtt családregény mutáció távoli megfelelőit a német és orosz irodalom, közelebbi vonatkozásait a magyar és a horvátországi példák szolgáltatják. A regény témájának archeszövege a gradistyei horvát próza megalapítójának, Mate Karallnak 1907-ben írott *Šime diákocska/hallgatócška* (*Študentić Šime*, 1907) című karcolatában található.⁷ Az írás magját a lengyel diákok helytállását példázó adoma adja, amely diákocška hősünket hivatott megleckéztetni, miután egy éves távollét ill. idegennyelvtanulás után nem haj-

⁵ Horvat, Ignac 1974. *Hiža rasipana po svitu*. Hrvatsko štamparsko društvo, Željezno.

⁶ Meršić-Miloradić, Mate 1974. *Va koli*. (Hiža.. Ford.tőlem)

⁷ Horvat, Ignac 1907. *Študentić Šime*. Kalendar svete Familije, Ford.tőlem

landó (avagy nem képes) apját horvátul megszólítani. A befejezés érzelemfelkelő effektusát a vidékiesség apostrophe-val zárja:

"- Oj, Šime, Šime, ti si veliko ždribe! Drugo se na to ne more reć. Smišan je, bud?"

"- Ejnye, Šime, Šime, de nagy csikó vagy te! Mást erre nem mondhatok. Ugye, nevetséges?"⁸

A gradistyei horvát írók évszázadokon át ápolták és pallérozták az őseiktől rájuk hagyott legnagyobb kincset, az anyanyelvet. Erkölcsi tartásukat szabad földműves életmódjuk biztosította. Mindez megrendülni látszik, vele együtt a környezetével összhangban élő hős dominanciája is, a szereplők egyéni megváltáskeresése már nem feltétlenül jár együtt a közösség megváltásának szándékával. Horvát konzerváló (nem konzervatív), kisközösséget megőrző, nyája, faluja előtt bizonyosságot tevő (Németh G. 1985) világa az elbeszélő tudatnak a szóbeliségtől való távolodását mutatja, hősei azonban külső adottságok produktumai, elhatározásaikat okok egész sora szabja meg.

Horvat prózája vallomásos próza, az elbeszélő felidézi az író önéletrajzi élményanyagát, a vallomás és az író azonban elkülönülnek egymástól. Az író a II. kötetet monográfiának minősíti, amelyben precízen mérve 90% igazságanyagot garantál az olvasónak. A szövegek hű lenyomatai a helyi hiedelemvilágnak, magukon viselik az ősi szokások és szertartások nyomait. Propp varázsmese elemeinek jegyzékét figyelembevéve képletszerűen leírhatjuk a történet valamennyi funkcióját: I-XXXI-ig, A család egy tagja eltávozik hazulról és A hős megházasodik:

e, v, b, a, B, D, G, Z, R, B1, Cn, X, P, Y, T, C

Képletünk az egyes történetekhez képest a mérték szerepét is betöltheti. A 31 összetevőből 16 tudunk kimutatni, azaz az archaikus szinkretikus folklór vonatkozásában bizonyos oppozíciók hiányára utal. A hős identifikációját szolgáló kiegészítő próbatételek inkább a II. részben követhetők nyomon. (Propp 1999) Szerzőnk csak annyiban változtat a láncszerűségen, hogy olyan elbeszélő tudatot rendel az összekapcsolt történetek fölé, melynek megformált, elidegenített jellegét alig hangsúlyozza. A szöveg újabb és újabb olvasásra tart igényt. A beszélő önkényes vágásai s a másik tér közbeiktatása megszakítják az elbeszélést, míg az elváló szereplők sorsának egymást követő elbeszélése egyszerre tartalmaz folytonos és megszakító elemet. A kronotoposzok a tér és az idő segítségével szervezik cselekményé a történetet. (Szegedy-Maszák 1992)

A nézőpontok tér- és időbeli helyzetekben értékelési rendszerek is. A regényben az elbeszélő változtatja pozícióit, hol az egyik, hol a másik szereplő

⁸ vö. Ford. tölem

nézőpontjára helyezkedik, ugyanakkor használja a saját időbeli pozícióját, a szerzői időt is. (Uszpenszkij 1984)

Női mellékszereplővel indítja regényét Horvat. A család történetét ugyan-csak nő zárja, Miljenka, aki annak idején megszegte a Törvényt, hiszen vissza-mondta a templomban kihírdetett esküvőt. Az írói nézőpont legszívesebben ko-lostorba küldené, végül ápolónő lesz az idősök otthonában és elszorult szívvel írja családjá történetét. Pozíciója változó, hol 1.sz. történetmondó, hol 3. sz. szereplő, aki Magyar földre menekül, szakmákat tanul, élete csupa vándorlás és késvé érkezés; nem felejtethi imádott férjét, aki 1 év után elhagyta és nyomtalanul eltűnt. A horvát nők helyzete mindig is az volt, "amit a patriarkális szimboli-kus rend marginalizált." (Jefferson-Robey 1995) A regény első részében az anyát a kedvesség, szerénység, készségesség, alázatosság szerepében látjuk, "a maskulin racionalitás mindig is az észet, a rendet, az egységet és a világosságot részesítette előnyben, s ennek érdekében hallgatásra ítélte és kirekesztette az irracionáltságot, a káoszt és a töredékességet, melyet a feminitás képviselt." Csak-is az anya ábrándozik fia továbbtanulásáról. A bevezető realista-impreszionista lenyűgözően hatásos kenyérsütési jelenetében a fény, az atmoszféra, a színelü-letek felbontásának gyors, vázlagszerű rajzával, a körülményekből merített to-posz segítségével hozza meg döntését a hősre fölnéző, 3.sz. szereplőként bemu-tatott anya. Később férje árnyékában rimánkodik, fondorlatoskodik, hogy meg-hosszabbítsa a tanulás idejét. Pedig gyanús előjelek mutatkoznak. A háború kü-szöbén álló hazafias légkör elragadja Štefac fiát, aki ezután elvárja, hogy anyja is Pistának szólítsa. Összeomlása végérvényessé akkor válik, amikor rossz híre-ket hallva, meglátogatja fiát a városban, és csak egy levél várja:

"Neću, da budem pop, a niti kakov drugi pastir ili palir medju prostaki..."

"Nem leszek pap, sem másfajta pásztor vagy pallér az együgyűek között..."⁹

A főhős Štefac életútját 5-es korától a Húsvétra tervezett horvát esküvőig kísérelhetjük figyelemmel rendkívül változatos beállításokon keresztül. Iskolatás-kájával repül haza, elragadtatva az ókori népek történetét bemutató órától, és elújságolja a nagy hírt, hogy a 6-ok közé ülhet. A 3. személyű elbeszélő 1. sze-mélyű szereplővé lép elő a dialógusban, majd a tanítónál: "ha a fiam volnál" 2. sz., a papnál, aki a szerkezet felfutó vonalán a mecénása, ismét 3. személyű az elbeszélő: "pap vagy generális lesz belőle?" - a fiú ezt a kérdést megválaszolat-lanul hagyja. A soproni utazáskor a viszonylag távoli nézőpontú általánosított leírásnak különleges esetével, a némajelenettel van dolgunk. Štefac viselkedése

⁹ Horvat, Ignac 1974. *Hiža rasipana po svitu*. Hrvatsko štamparsko društvo, Željezno, p. 32.

ebben pantomimszerűen tárul elénk. A szöveg idézet- és allúziórendszerének kibontásával a főhős későbbi nyelvkriszisére, meghasonlottságára találhatnánk megoldást. Az V. fejezet albérlési szobájának bemutatása az I. fejezet ellentételezéseként az elveszettség érzése: "mint akit ottfelejtettek a széken". A város hősi számára csupa irracionális élmény, monológikus látomás, az időnkénti, ciklikus hazatérés pedig a mitológikus idő. Nagypapa meséi, egyházi dalai, adomái újra belevésik gyermekkorát. Testvérei egy idő után fellázadnak, és megtagadják a további segítségnyújtást:

"Naučio je igrati gospodina i svoje, svoj rod prezirati. A sada neka se još i to nauči, kako da nam zjalavim' seljakom kožu svliče?!"

"Megtanulta, hogyan kell urat játszani és a sajátjait, a saját népét gyűlölni. Hát még azt is tanulja meg, hogy nekünk, buta parasztnak hogyan húzza le a bőrünket?!"¹⁰

Az érzelmek zűrzavara egy ponton átlendíti a regény idejét destruktív, az életet felőrlő idővé. Hősi elfogadja, hogy életében a hitványság váljék normává és szabállyá, minőség helyett elfogadja annak látszatát. A szerző a fiktitvet, az imagináriust, a mitikust a kommunikáció médiumaként képes hasznosítani. Az idő sokféle alakban jelenik meg mindkét részben: hol sorban, hol meg visszafelé, gyakran előre ugorva, aztán újra visszatérve. (Jauss 1999)

A két könyv szerkezetének alappillére egy-egy színházi élmény, amely sorsfordító hőseink életében. A gradistyei horvátok kultúrájában mélyen gyökerezik az (amatőr) színházi tradíció. Mintegy 900, részben eredeti, részben adaptált nyelvjárásban írott drámaszöveggel számolhatunk ma is.¹¹ A regény II. részében Miljenka részére a János Vitéz pesti előadásának megtekintése élete első színházi élményén túl az újra megtalált csendes boldogság képét vetíti előre. Štefacot barátai viszik el egy Kálmán operettre. Ő ezek után a színházat az Ezer-egyéjszaka metaforaként a könnyed büntelenség világával azonosítja. "A bécsi operett újra meg újra jelezte Közép-Európa etnikai és kulturális sokszínűségét. Bécs pluralista milijőében gyökerezett, képviselői tudatosan a regionális folklór elemeit is fölhasználták. Ami a valós életben keserűen komoly, az a színpadon lehet könnyű, vidám, komikus. A társadalmi különbségek itt mesés harmóniában látszódtak megoldódni, a keservesen kiharcolt társadalmi emelkedés itt egy ruhacsere révén, egy álarcosbál keretein belül, különösebb fáradság nélkül elérhető volt." (Csáky 1996)

A szerző kezdettől fogva különös éllel és ellenszenvvel viseltetik hősi stréber voltát illetően. A 3. sz. elbeszélő is távolságtartását hangsúlyozza, amikor

¹⁰ Horvat, Ignac 1974. Ford.tőlem

¹¹ Benčić, Nikola 2000. *Kazališni peljač gradišćanskohrvatske dramske književnosti*. Željezno.

Štefac, az Ausztriához való csatolás után jegyzőként munkát vállal, és metaforává növelt ambíciói elszabadult fúriaként úzik, hajszojják:

"On je kao pravi primjerak silovitog laktaša-štrebera i raznarodjenoga intelektualca služio vjerno staroga kao i novoga gospodara."

"Mint az erőszakos könyöklő-stréber és a népehagyott értelmiségi tipikus példánya, ugyanazzal a hűséggel szolgálta új, mint régi gazdáját."¹²

A felkiáltásszerű mondattani elemek túlsúlyát, a címzett hiányát, a külső látószög, az iróniába hajló ábrázolás jellemzi a rendkívül hiteles kocsmajelenetet. A történet ekkor kanyarodik vissza véglegesen a kiinduló fiktív faluképhez. A megszólalók, jól sikerült epizódalakok hada korteskedik hősünk ellen/mellette, alkalmat adva a különös látószögváltásra:

"Otkad mu je majka dala načiniti dužičke hlače, sram ga je još i zazinuti po našu."

"Amióta az anyja hosszúnadrágot varratott neki, még ásítani is szégyell horvátul."¹³

Štefac, a nagybácsi retorikusan mesterien előkészített mondókája nyomán végül is megkapja a jegyzői állást. Kelletlenül érkezik a faluba "a szép, szellemes, de büszke pozór." Az ügyfelekkel tartott egyre kínosabb távolságtartást egy, a teplomban hallott, szürrealisztikusan beépített Mária-ének foszlány fogja orvosolni, a magasból fecskeként csapongó tekintete pedig gyermekkori barátnőjének, Ilkának városias népviseletén fog földet érni. A történet első része így a vasárnapi falu folklórkavalkádjában válik személytelenné, hősünk valósággal elveszik a tömegben. Intertextuális vonatkozásai a Szent Iván-éji (rém)álomtól a ritka hangzású népdalok felsorakoztatásán át az igazi népi esküvő modellezéséig terjed. Közben növényi ornamentumok sokasága szövi át a sorokat, virágpompás kerttel búcsuzunk, mely várhatóan átformálja hősünk lelkét, hiszen ősei hősieks középkorral büszkélkedhetnek.

A főszereplőre irányuló számtalan látószög egyike, az apáé a legkülönlegesebb, mondhatni állandó. Kezdetől fogva ellenszenvvel figyelő fia továbbtanulási szándékát. Rilke sorai pontosan diagnosztizálják lelkiállapotát:

¹² Horvat, Hiža...

¹³ Horvat, Hiža...

"Mert mit a világba,
kienged e kéz,
elvész,
akár hullámhegyen állna
az egész."¹⁴

A túlképzett, környezetére elidegenítően ható értelmiségi mindig is nyugtalanította a régió lakóit. A kortes-jelenet szimbolikus jelentősége túlnő a regényen, hiszen ilyenkor általában azzal, hogy a természetközeli választották, mintegy helyretolták a megbillent egyensúlyt. Az apa szemszögéből:

"A gospodini..., ti bi mogli i samo polovicom njihove pameti za dva puta bolje
rediti i peljati ov svit, nego ga danas peljaju. To je moje mišljenje."

„Az urak pedig... már tudásuk felével is kétszer jobban vezethetnék és igazgathatnék ezt a világot, mint azt jelenleg teszik. Ez az én véleményem.”¹⁵

Horvát szövegei stilisztikai eszközök gazdag tárházát vonultatják fel. A feltűnő hasonlatok gyakorisága, a szólásmondatok funkcionálitása, az alaki és jelentésbeli variálódás lehetőségei rávilágítanak az író színes, folklórban gyökerező, egyéni nyelvhasználatára.

Horvát műve furcsa stíluskeverék, amely műalkotásként avagy nyers vázlatként is értelmezhető. A megoldáshoz az olvasót a regény második része viszi közelebb.

¹⁴ Rilke: Versek

¹⁵ vö. Ford.tölem

**A MÁRIA TERÉZIA - FÉLE ÚRBÉRRENDEZÉS FORRÁSAI MAGYARORSZÁGI DÉLSZLÁV NÉPEK NYELVÉN III.
NYOMTATOTT URBÁRIUM**

A XVIII. század második felében az európai perifériának sajátos jelensége volt a felvilágosult abszolútizmus. (despotisme éclairé, просвещенный абсолютизм)¹. A felvilágosult abszolutista uralkodók célja az volt, hogy bizonyos reformok útján leküzdjék országaik elmaradását a nyugat-európai centrumtól, mely ekkor már az európai fejlődés élén haladt. Mária Terézia osztrák császárnő és magyar királynő² (1717–1780) uralkodásával előrehaladt a Habsburg-birodalom modernizációja is: elkezdődött a népesség nyilvántartása, jelentősen fejlődött a közoktatás, megtörtént az úrbérrendezés – a földesurak és jobbágyok viszonyának állami szabályozása, stb.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés (1767-1774) a földesúr – jobbágy viszonyt felemelte a magánjogról a közjog szintjére, és az állam részéről pontosan körülhatárolta a parasztok szolgáltatásait, melyek arányos lettek az általuk birtokolt föld nagyságával és minőségével.

Az úrbérrendezés előkészítése és lebonyolítása során keletkezett kéziratos és nyomtatott dokumentumok a Magyar Királyságban élt népek társadalom–és gazdaságtörténetének becses forrásai. Természetesen nemcsak történelmi vonatkozásaik érdekesek. Filológiai, nyelvi elemzésük a XVIII. században Magyarországon élt népek hivatalos írásgyakorlatának számos mozzanatára rávilágít. Az úrbérrendezés során keletkezett óriási mennyiségű iratanyag értékes forrása a történeti nyelvészetnek³, a névtannak, a helyesírás történetnek.

Úrbérrendezés nyomtatott és kéziratos forrásai izgalmasak a délszláv népek – horvátok, szerbek, szlovénok filológiai szempontjából is. Képzelnék el, a Magyar Királyság területén egy azonos időpontban (1767–1774) szembesültek egymással a különböző délszláv népek dialektusai, írott hagyományai. A nyomtatott urbáriumnak pl. nyolc horvát, két szlovén, két szerb nyelvű változata készült. E nyelvemlékek feltárása, publikálása, elemzése értékelése a történeti dialektológia és a hivatali nyelv története szempontjából a jövő kutatóira vár.

¹ Vö.: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996; Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. Budapest, 2000. 99-156.

² Mária Teréziáról magyar nyelven is gazdag irodalom áll a kutatók rendelkezésére. Vö.: Barta János, ifj. Mária Terézia. Budapest, 1988; Marczali Henrik: *Mária Terézia. 1717–1780*. Budapest, 1891; Németh Andor: *Mária Terézia*. Bp. 1999; Niederhauser Emil–Alekszander Kamenszkij: *Mária Terézia*, Nagy Katalin. Budapest, 2000.

³ Vö. Udvari István: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai*. Szepes és Zemplén vármegyék. Vasvári Pál Társaság Füzetek. 15. Nyíregyháza, 1996; uő.: *Rusinski žerela urbarskoji reformi Mariji Teriziji*. Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 6. Nyíregyháza, 1999.

Az úrbérrendezést megelőzően 1766 február 15-én Mária Terézia rendeletben tiltott meg bizonyos, a jobbágyok sorsát nehezítő visszaéléseket: jogtalan adók szedését, kimustrált marhák húsának a jobbágyokkal való megvásároltatását, romlott bor kimérését, jogtalan bírságolást, a földesúri elővételi joggal történő visszaélést stb⁴. Ezeket az úgy nevezett általános tiltott pontokat 1766. július 21-én kelt rendeletében a királynő újabbakkal toldotta meg. Az általános tiltott pontokat lefordították az ország különböző nyelveire így horvát és szlovén nyelvre is, és az így előkészített dokumentumokat küldték az illetékes vármegyékbe⁵. Ezúton az általam ismert Mária Terézia-korabeli délszláv nyomtatott urbáriumokat mutatom be.

A rendezés során bevezetett egységes urbárium⁶ a földesúr és jobbágy viszonyának minden felmerülhető kérdését szabályozza. A kilenc fejezetre, punctomra, azon belül paragrafusokra tagolódó dokumentum első punctoma a jobbágy szolgáltatásainak alapját, a *jobbágytelket* határozza meg, megszabja az egésztelek részeinek (belsőség, vagy belsőtelek, szántó és rét) nagyságát. A falubeli belső telket (házhely, udvar, csűrös- és veteményeskert) egységesen akkora területben állapítja meg, amekkorába két pozsonyi mérő mag vethető. (Ez a föld termékenysége szerint 1100—1200—1300 négyszögöl, vagyis egy akkori holdnak felelt meg.) Az egésztelekhez tartozó szántó és rét nagyságát minden helység urbáriumába külön írták be. A szántó nagysága ugyanis attól függött, hányadik osztályba volt sorolva a helység s az illető osztály számára abban a megyében milyen nagyságú szántót írt elő a királyi rendelet. A legtöbb megyében 3 vagy 4, kettőben pedig 5 osztály felállítását engedélyezte az uralkodó, s az egyes osztályok számára fokozatosan emelkedő szántóterületet (pl. 18, 20, 22, 24 holdat) írt elő. Az első osztályban természetesen a legtermékenyebb talajú, legtöbb előnyös tényező, haszonvételel "*beneficium*" birtokában levő helységek, a másodikban a kevésbé jó helyzetű helységek voltak, és így tovább. A rét nagysága pedig attól függött, hogy az illető megyében a királyi rendelet hány kaszás nagyságú rétet szabott meg osztályoktól függetlenül az egésztelek számára. A legtöbb megyében 3, ill. 2 fokozatot állapítottak meg a sarjúkaszási lehetőségek különböző fokai szerint. (Pl. 3 fokozat esetén 8 kaszás rét járt az egésztelekhez ott, ahol mindig kaszálható sarjú, 10, ott, ahol csak olykor 12 ott, ahol egyáltalán nem kaszálható sarjú. Vagy 2 fokozat esetén, pl. 6 kaszás rét járt ott, ahol kaszálható sarjú 8, ahol nem.). Itt külön hangsúlyozom a jobbágytelek fontosságát, ami a Magyar Királyságban gazdasági, munkaszervezési és adózási egység volt, amely Magyarországtól keletebbre fekvő területeken és a Balkánon isme-

⁴ Vö. Sinkovics István (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/2. 1526-1790. Budapest, 1968. 971.

⁵ Vö. Udvari István: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén. I. Általános tiltott pontok. (Megjelenés alatt); A nyomtatott urbáriumhoz csatolt tabellákról ld. Udvari István: A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén, II. Az úrbéri tabella. (Megjelenés alatt).

⁶ Az urbárium magyar szövegét ld. Sinkovics id. mű 981-998.

retlen volt. A telek tulajdonosa a földesúr volt, használata azonban egyéni és állandó volt, azt a jobbágy özvegye, gyermekei örökölhették. A jobbágy által irtott és termővé tett földet az urbárium szerint a földesúr nem vehette el a jobbágytól, és nem számíthatta be a jobbágytelekbe csak akkor, ha árát megfizeti a jobbágyoknak.

Az urbárium második punctoma a jobbágyok jogosítványait tárgyalja. Megállapítja, hogy a jobbágyok Szent Mihály naptól (szept. 29) kezdve Szt. György napig, (ápr. 24-ig) árulhatnak bort, ha van szőlőjük; ha pedig nincs, Karácsonyig illeti meg őket a bormérés. A jobbágyoknak a fahordáshoz, a faizáshoz is joguk van, az erdő nagyságához mért bizonyos korlátozásokkal. A makkolatásért mérsékelt díjat fizetnek a földesúrnak. Előírja az urbárium, hogy a jobbágyok állatai számára elégséges legelő legyen.

A harmadik punctom a *jobbágyok szolgáltatásait* szabja meg. Heti egy nap igás vagy két nap kézirobot teljesítését írja elő az egésztelkes jobbágy számára. A robot napkeltétől napnyugtáig tart, amibe az odamenetel és visszajövetel, valamint az állatok etetésének és itatásának ideje is beleszámít. A földesurak legfeljebb aratás, kaszálás, és szüret ill. szőlőművelés idején kettőzhetik a heti robotszámot havonta kétszer, de ezt bele kell számolni a következő hetek robotjába s az összes robotnapok negyedrésszének mindenképpen a 6 téli hónapra kell esnie. A házas zsellérek 18, a házatlanok 12 nap kézirobotot szolgálnak évente a földesúrnak. A roboton túl szükséges munkák elvégzésére a földesúr a jobbágyokat vagy egyezkedés útján megállapított, vagy a megyei limitációkban megszabott bérért kérhette. A jobbágyok évente egyszer egy hosszúfuvart kötelesek adni 4 egésztelek után, 4 marhával, de nem rossz úton, és 2 napnál nem hosszabb időre. A hosszúfuvárnál minden kész kiadást (vám, szállás, stb.) a földesúrnak kell fizetnie s a 2 napon túl eltöltött időt bele kell számítani a robotba. Ezen felül még néhány kisebb munka (fahordás, vadászás) elvégzésére kötelezi az urbárium a jobbágyot.

A negyedik fejezet (punctom) a jobbágy adózásairól szól, melyeket a robotszolgáltatásokon kívül fizet a földesúrnak. A *pénzadó* (cenzus) a jobbágyok és a házas zsellérek számára egységesen évi 1 forintban állapítja meg az urbárium (a házatlan zsellérek nem fizetik, minthogy ez tulajdonképpen a házhely bére), az *ajándékot* pedig egységesen egésztelkenként évi 2 csirkében, 2 kapban, 12 tojásban, 1 icce vajban, és 30 egésztelek után 1 borjában.

Az ötödik punctom a kilenced fizetésének és behajtásának módját szabályozza. A *kilencedet* – amely sokhelyütt már nem volt szokásban – az urbárium mindenütt bevezeti. Kilencedet kell adniuk a jobbágyoknak természetben a föld minden terméséből, továbbá méhből, bárányból, gidából, vagy helyette egyenértéket (készpénzt vagy robotot) kell szolgáltatniuk. Kenderből és lenből azokban a helységekben sem kell feltétlenül természetben adni a kilencedet, amelyekben egyébként természetbeni kilencedadásban állapodnak meg, hanem ehelyett fonnást végezhetnek a földesúr kenderéből és lenéből. Az egésztelkes jobbágyoknak

6 font kendert vagy lent kell megfonna, a fél-, a negyed-, nyolcadtelkeseknek arányosan kevesebbet.

A paraszti terhek meghatározása és számbavétele után a *földesúr "jussairól és jövedelmeiről"* szól az urbárium (hatodik punctum). Eszerint az utód nélkül elhalt vagy elszökött jobbágy javai a földesurat illetik, de a pusztán maradó jobbágytelket új jobbágy, vagy a helységben lakó többi jobbágy kezére kell adnia. A vadászat, madarászat, halászat, pálinka- és sörfőzés és- árulás, vendégfogadó, vásártartás, mészárszék és vám joga egyedül a földesúré, a jobbágyok ezekből a régi gyakorlatnak megfelelően ki vannak rekesztve.

A hetedik punctomban felsorolja az urbárium azokat az *illetékeket és szolgáltatásokat*, amelyeket a földesúr ezután nem kívánhat jobbágyaitól. Ezek nagy része azonos a tiltott pontokban felsoroltakkal: megtiltják a jogtalan illetékek, bírságok, vámok szedését, uradalmi termékeknek a parasztságra való rákényszerítést s szabályozzák és korlátozzák elővételi jogát a paraszt terményeire.

Az urbárium nyolcadik fejezete *a kötelességeiket elmulasztó jobbágyokra kiszabható büntetéseket* szabályozza (a pénzbüntetéseket szűk térre korlátozza), a kilencedik pedig előírja az úriszékhez való panasztevés, folyamodás és a vármegyéhez való fellebbezés módját, intézkedik a falusi bíró, jegyző és esküdtek választásáról⁷.

Ismeretes, az úrbérrendezés először Szlavóniában történt meg 1756-ban. A szlavón megyék (Szerém, Pozsega, Verőce vármegyék) latin nyelvű urbáriumot kaptak, melynek talán saját korában elkészült a horvát nyelvű fordítása, az azonban tény, hogy nyomtatásban csupán 1808-ban jelent meg⁸, s nyelvileg így valószínűleg nem befolyásolta a magyarországi horvát urbáriumok fordítóit.

Magyarországon szintén rendeleti úton, a rendek megkérdezése nélkül indult be az általános rendezés 1767-ben, s ebben az évben jelent meg nyomtatásban az urbárium.

A magyarországi tereziánus horvát/szerb (što) és a kaj horvát nyomtatott urbáriumokból Alekszej Petrov közölt részleteket⁹ a Szentpétervárott 1908-ban megjelent művében, melyben a ruszin urbáriumot mutatta be. A bácskai urbáriumot (i-ző, što), nevezetesen Kulpin község urbáriumát Slavko Gavrilović tette közzé cirill betűs átírásban.¹⁰ Horvátországban 1780-ban vette kezdetét a reguláció. A három horvátországi megyében (Kőrös, Varasd, Zágráb) használt nyomtatott urbáriumot Milivoj Vežić adta ki¹¹. A Vežić által közzétett horvátországi

⁷ Erről ld. Felhő Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961. 214-217.

⁸ Vö. Milivoj Vežić: Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb, 1882. 163-185. A szlavón urbárium horvát fordítását ld. még Josif Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950. 198-205.

⁹ Vö. Petrov, A.: Pervyj pečatnyj pamjatnik ugorusskago narečija. Urbar i inye svjazannyje s krestjanskoj Mariji Terezy reformoj dokumenty. Materialy dlja istoriji Ugorskoj Rusi. V. S.Peterburg, 1908. 133-139.

¹⁰ Slavko Gavrilović: Urbar sela Kulpina iz 1773 godine. Rad vojvodjanskih muzeja. br.5. Novi Sad, 1956. 174-184. A mi gyűjtésünkben ez a što horvát/e in aequivalenti urbárium .

¹¹ Vö. Milivoj Vežić: Urbar hrvatsko-slavonski. Zagreb, 1882. 125-145.

urbárium teljes egészében, — tartalmilag, nyelvileg és helyesírási tekintetben a mi anyagunkban a kaj horvát/d N-el egyezik meg. A szlovén urbáriumot Mucicsné Kozár Mária elemezte¹². A Raguza-környéki, illetve boszniai i-ző kultúrnyelvjárásban megjelent što horvát (in natura) urbáriumból bőven idéz eredetiben, s első oldalának fényképét is közli egy Mandić Živko által szerkesztett, nyolc Baranya és Somogy megyei horvát falu történetét bemutató monográfia¹³.

A Mária Terézia-féle urbárium két változatban készült el, az egyik a kilencedet természetben, in natura fizető falvak részére, (a továbbiakban: N) a másik pedig a kilencedet pénzen, in aequivalenti megváltó falvak számára (a továbbiakban: AE). A két variáns között terjedelmi és tartalmi eltérés az urbárium ötödik punctomában jelentkezik, mely a kilencedről szól. Természetesen egyéb eltérések, olykor a fejezetcímekben is tükröződő különbségek is megfigyelhetők az urbárium két, — N és AE változata között.

Eddigi kutatásaim során tizenegy Mária Terézia-féle nyomtatott délszláv urbáriumot tártam fel: két szlovén/horvát nyelvűt (N és AE); négy kaj horvát nyelvűt (2N+2 AE); kettő Raguza környéki, ill. boszniai ije-ző, je-ző što horvát nyelvűt (N+AE); kettő szlavóniai i-ző što horvát kultúrnyelven írottat (N+AE); egy latin betűs horvát/szerb nyelvűt (N). Ez utóbbi nyelvileg a szlavóniai i-ző što horvát nyelvű urbáriumokkal mutat nagyfokú rokonságot és szabályszerű eltérést. Öt XVIII. századi délszláv kultúrnyelv (Rába-menti szlovén, kaj horvát, két što horvát, és latin betűs szerb) helyesírási, nyelvi hagyományait tanulmányozhatjuk egy és ugyanazon időből, egy és ugyanazon tartalmú anyagon.

A továbbiakban az általam ismert Mária Terézia-korabeli nyomtatott délszláv urbáriumok fejezetcímeit mutatom be, s mutatókat közlök a hetedik punctomból, valamint könyvészeti azonosításra is szolgáló faximilét mutatok be mindegyik urbárium első, ötödik és kilencedik punctomából.

Urbáriumok, rövidítéseik és lelőhelyeik

1. szlovén/horvát – in natura = **szlovén/horvát/a N**

Lelőhelye: Zala Megyei Levéltár. Urbáriumok iratok. Vratisinec.

2. szlovén/horvát – in aequivalenti = **szlovén/horvát/b AE**

Lelőhelye: Vas Megyei Levéltár. Urbáriumok iratok. Szentgotthárdi uradalom.

3. kaj horvát – in aequivalenti = **khorvát/b AE**

Lelőhelye: Zala Megyei Levéltár. Urbáriumok iratok. Csáktornya.

4. kaj horvát – in aequivalenti = **khorvát/c AE**

¹² A szlovén urbárium elemzését ld. Kozár-Mukič Mária: Jezik urbarjev Slovenske okrogline (Tótság) v 18. stoletju. In. Nemzetközi Szlavisztikai Napok II. Szombathely, 1986. 115-121; Vö még. M.Kozár Mária: Adatok a murántúli szlovének 18. századi életmódjához. In. Razmerja med etnologijo in zgodovino. Ljubljana, 1986.

¹³ Vö. László Boros Gyevi–György Lovász–Attila Márfi–Klára T. Mérey–Tivadar Papp–Géza Z. Kiss: Podravski Hrvati. Studije. 1. Tankönyvkiadó, Budimpešta, 1988. 149-152.

Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. C 59. Helytartótanácsi Levéltár. Úrbéri ügyosztály. II. 298. kötet. 162-173. old.

5. kaj horvát – in natura = **khorvát/d N**

Lelőhelye: uo. 96-109. old.

6. kaj horvát – in natura = **khorvát/e N**

Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár Könyvtára. Úrbérrendezési nyomtatványok. F.234. 106-119. old.

7. što horvát – in natura = **šhorvát/f N**

Lelőhelye: Baranya Megyei Levéltár. Baranya vármegye nemesi közgyűlésének úrbéri iratai. IV. 1. 66. Bodolya.

8. što horvát – in aequivalenti = **šhorvát/g AE**

Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. C 59. Helytartótanácsi Levéltár. Úrbéri ügyosztály. Tabellae urbariales. Baranya vármegye. Ibafa.

9. što horvát – in natura = **šhorvát/h N**

Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. C 59. Helytartótanácsi Levéltár. Úrbéri ügyosztály. Tabellae urbariales. Bács vármegye. Almás.

10. što horvát – in aequivalenti = **šhorvát/i AE**

Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. C 59. Helytartótanácsi Levéltár. Úrbéri ügyosztály. II. 298. kötet. 174-185. old.

11. horvát/szerb – in natura = **horvát/szerb/a N**

Lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. C 59. Helytartótanácsi Levéltár. Úrbéri ügyosztály. II. 298. kötet. 110-121. old.

A továbbiakban az általam eddig megismert Mária Terézia-korabeli délszláv nyomtatott urbáriumok helyesírását, pontosabban néhány "kritikus hang" jelölését mutatom be. Ismeretes, hogy a vizsgált korban a magyar helyesírás használata a szomszédos népeknél is elterjedt volt. A horvát helyesírás, különösen a könyvnyomtatás kora óta, mint ahogy ez a bemutatott urbáriumok helyesírásának tükréből is kitűnik egyes vidékeken a magyarral teljesen párhuzamosan fejlődött¹⁴. A szlovén és kaj horvát urbáriumok magyar helyesírásúak, de egyé-

¹⁴ E kérdésről ld. Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Budapest, 1959. 21-25; Hadrovics L.: Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache. Budapest, 1942; Király Péter: A kelet-szláv nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest, 1953. 151. Nyomárkay István: Das erste handschriftliche Gebetbuch der burgenländischen Kroaten aus dem Jahre 1728. Studia Slavica Hungarica. XXIX. 1983. 150-151; Laslo Dežjo: Delovaja pismenost' rusinov v XVII-XVIII vekach. Slovar' analiz, teksty. Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 4. Nyíregyháza, 1996. 245-333.; Vö. még Udvari I.: A kelet-szláv irodalmi nyelv ismeretlen kéziratok emléke 1778-tól. (Magyar helyesírású kelet-szláv nyelvjárás emléke Mária Terézia korából). Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. t. 12/C. Nyelvészeti Közlemények. 260-280.; uő.: Ein unbekanntes handschriftliches Denkmal der ostslowakischen Schriftsprache aus dem Jahre 1778. Ein ostslowakisches Mundartdenkmal mit ungarischen Orthographie aus der Zeit von Maria Theresia. Studia Slavica Hungarica 38. 1993. N°. 3-4. 247-269.

ként mindegyik változatban jelentős a magyar eredetű helyesírási elemek aránya; a Raguzai-környéki (boszniai) i-ző űto horvát kultúrnyelvű urbáriumokban (šhorvát/fN, šhorvát/gN) a magyar mellett olasz helyesírási elemek is jelentkeznek. A délszláv urbáriumok betűhasználatában is tükröződik a katolikus és protestáns magyar helyesírás XVIII. századi keveredése, de az egyes betűk megterheltségét tekintve a katolikus helyesírás hangjelölési elvei dominálnak.

	Hangok és betűjelek								
Urbáriumok	c	ć (tj)	č	đ (dj)	lj	nj	s	š	ž
magyar	cz, tz	ty	ts, cf, cs	gy	ly	ny	fz, Sz	f, s,	f, Zs
szlovén/horvát/a N szlovén/horvát/b AE	cz, tz	ty, tj	ch, cf, cs	gy, dj	ly	ny	fz, Sz	f, ff	f, S, ff, zs
chorvát/b AE	cz	ch	ch	gy	ly	ny	fz, Sz	f, ff	f, s
chorvát/c AE	cz	ch	ch	gy	ly	ny	fz, Sz	s, f, fs, ff	f, s
chorvát/d N	cz, tz	ch, tj	ch	gy, dj, dy	ly, lj	ny, nj	fz, Sz	f, ff, s	f, s
chorvát/e N	cz, tz	ch	ch	gy, dy, dj,	ly, lj	ny	sz, s	s, ss	s
šhorvát/f N šhorvát/g AE	cz	ch, chi, chj	cf, cs, csj, cfí	gi, gj, ghj, ghi, dj, di	gl, glj, gli, lj	gn, gnj, nj, ni	f, S	fc, ff, f	x
šhorvát/h N šhorvát/i AE	cz	ch, chj, ty	cs, cf, ch, tf	gy, dj	ly	ny	fz, f, S	fs, ss, S, fch, fsch	x
horvát/szerb/a N	c, cz	ch	cs	dj, gj	lj	nj	f	sh, s	x

A fenti táblázatból csupán az derül ki, milyen grafémák szerepelnek az egyes urbáriumokban. Külön vizsgálódás tárgya lehet ezek megterheltségének és az egyes lexémákban való szereplésének kérdése. A korabeli magyar helyesírás¹⁵ hatása az úrbéri nyomtatott és kéziratot forrásokra azonban a fentiek alapján is kétségtelen. A teljesség kedvéért néhány urbáriumban elvégeztük egyes betűk megterheltségének vizsgálatát is.

Urbáriumok	karakterek száma ¹⁶	Hangok és betűjelek valamint ezek előfordulásának száma								
		c		dj			lj		nj	
		cz	tz	gy	dj	dy	ly	lj	ny	nj
szlovén/ horvát/a N	28424	115	1	20	13	1	27	4	246	—
khórvát/b AE	24439	152	—	32	1	—	41	3	222	—
khórvát/d N	31932	153	9	32	9	6	87	11	225	9

Az urbárium a XVIII. században talán a legnagyobb példányszámban megjelent magyar nyelvű nyomtatvány. Minden úrbéres településen négy példányban töltötték ki. Felidézem, egy korabeli helységnévtár, a *Lexicon locorum*¹⁷ szerint, a szabad királyi városokat nem számítva, a Magyar Királyságban 8742 település adatolható, ebből 3623-ban dominált a magyar nyelv, s mintegy 570 településen a délszláv népek nyelvei. A Magyar Királyság (Horvátország és Szlavónia nélkül) népeinek nyelvén a tereziánus urbárium mintegy 35000, azaz harmincötezer példányban jelent meg.

A nyomtatott urbárium(ok) nyelvezete, helyesírása hatásának értékelésekor nem feledkezhetünk el arról, hogy az úrbérrendezést követően úrbéri perek sokasága indult meg az országban, melynek során elő kellett venni az urbáriumot is. Az 1836-dik esztendei úrbéri törvénycikkelyek¹⁸ a tereziánus urbáriumokhoz hasonlóan minden magyarországi nép nyelvén megjelentek, ezekben ott visszhangzanak az urbáriumokból megismert szavak, kifejezések, mondatok, s betűk is.

¹⁵ Erről összefoglalóan ld. Kniezsa István id művét és Fábíán Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Budapest, 1967.

¹⁶ A karakterek számát a szóközök száma nélkül adtuk meg

¹⁷ Vö. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest, 1920. Vö. még, Hajdú Mihály: Az 1773. évi helységnévtár névvégmutatószótára. Magyar névtani dolgozatok 74. Budapest, 1987.

¹⁸ Kaj horvát nyelven pl.: Leta 1836. urbarialszki chlanki. Stampano vu Budimu z Kraly. Mudrozkupchine szlovim.

FÜGGELÉK I.

Az urbáriumok fejezetcímei

magyar

Első punctom. Jobbágy ház-helynek mivoltáról

szlovén/horvát/aN

Pervi dél. Od poľztavlenya szelifchev kmetczkih.

szlovén/horvát/b AE¹⁹

khorvát/bAE

Pervi del. Od poľztavlyenya szelifcha kmetzkoga.

khorvát/cAE²⁰

khorvát/dN

Pervi dél. Od posztavlyenya szelischa kmetzkoga.

šhorvát/fN

Poglavje pervo. Od sloxenja seglianskih baľ&tinaa.

šhorvát/gAE²¹

šhorvát/hN

Poglavje parvo. Od podloxniczkog kuchnoga stalifsa.

šhorvát/iAE²²

szerb/horvát/aN

Poglavje pervo. Od podloxniczkoga kuchnoga stalisha.

magyar

Második punctom. Jobbágyoknak haszonvételeiről.

¹⁹ A szlovén/horvát/bAE urbárium fejezetcímei teljes egészében megegyeznek a szlovén/horvát/aN urbárium fejezetcímeivel.

²⁰ A khorvát/cAE urbárium a szöveg szerkesztésében, helyesírásban mutat kisebb eltéréseket a khorvát/bAE-hez. Fejezetcímében csupán a 8. punctomban jelentkezik eltérés a zbog/Zbog szó írásában

²¹ Az šhorvát/gAE urbárium fejezetcímei az ötödik punctoména kivételével megegyeznek a šhorvát/fN fejezetcímeivel

²² Az šhorvát/iAE urbárium fejezetcímei megegyeznek az šhorvát/hN urbáriuméval

szlovén/horvát/aN

Drugi del. Od prihodka, i hafzna kmetczkoga.

khorvát/bAE

Drugi del. Od dohotka, y hafzna kmetfzkoga.

khorvát/dN

Drugi dél. Od kmetzke haszni.

šhorvát/fN

Poglavje drugo. Od korifty kmettaa.

šhorvát/hN

Poglavje drugo. Od hafzne, i korifzti podloxnika.

szerb/horvát/aN

Poglavje drugo. Od hafne, i korifiti podloxnika.

magyar

Harmadik punctom. A jobbágyoknak szolgálatairól, vagy -is robotyokról.

szlovén/horvát/aN

Treti dél. Od robotte, i szlusbe kmetov.

khorvát/bAE

Treti del. Od gofzpochine, y fzlusbe kmetov.

khorvát/dN

Tretji dél. Od tlake, iliti goszpochine, y szlusbe kmetzke.

šhorvát/fN

Poglavje trecchie. Od robbottaa i sluxbaa kmettaa.

šhorvát/hN

Poglavje trechje. Od robotte, iliti sluxba podloxnika.

szerb/horvát/aN

Poglavje treche. Od robotte, illiti sluxbah podloxnika.

magyar

Negyedik punctom. A jobbágyinak adozásiról.

szlovén/horvát/aN
Cheterti dél. Od dache kmetczkove.

khorvát/bAE
Cheterti del. Od dache kmetfzke.

khorvát/dN
Cheterti dél. Od dacheh, y osztaleh, dusnosztih kmetszkeh.

šhorvát/fN
Poglavje csetvarto. Od dacchjaa i davanjaa.

šhorvát/hN
Poglavje csetvarto. Od podloxnichki davanya, i duxnofzti.

szerb/horvát/aN
Poglavje csetverto. Od podloxnicskih davanjah, i duxnostih.

magyar
Ötödik punctom. Az kilencedről és hegy-vámról.

szlovén/horvát/aN
Peti dél. Od devetoga, i gorne dache.

khorvát/bAE
Peti del. Od devetine, y gorne dache.

khorvát/dN
Peti dél. Od devetine, i gorne dache.

šhorvát/fN
Poglavje peeto. Od devetka, i oblafi planinske, illi vinogradske, ù onjeh mjeftih, ù kojeh devetak ù fvoji varfti uzimglia fe.

šhorvát/gAE
Poglavje peeto. Od devetka, i oblafi planinske, illi vinogradske, ù

šhorvát/hN
Poglavje peto. Od devetka, i gornicze.

šhorvát/iAE
Poglavje peto. Od devetka, i vama vinograda.

szerb/horvát/a

Poglavje peto. Od devetka, i gornicze.

magyar

Hatodik punctom. A földes urnak jussairól, és tulajdon jövedelméről.

szlovén/horvát/aN

Sesztí dél. Od praviceze, i duhodkov gofzpodfzkih.

khórvát/bAE

Sesztí del. Od praviceze, y dohotkov gofzpoczkih.

khórvát/dN

Sesztí dél. Od pravicz, y dohotkov gospodczkih.

šhorvát/fN

Poglavje scesto. Od oblaftij, koriftij, i kraglievnih, gof pods&tini priftoinih.

šhorvát/hN

Poglavje ssesto. Od oblaftzi, i ofzobiti dohodki zemalyskoga gofzpodina.

szerb/horvát/aN

Poglavje shesto. Od oblafti, i osobiti dohodki zemaljskoga gofzpodina.

magyar

Hetedik punctom. Minden el-tiltatott, s ennek utánna el-távoztatandó rendkívül való tselekedetekről, és szokásokról.

szlovén/horvát/aN

Szedmi dél. Od excessufi, y krivicfni zakonyi, koteri fzu prepovidani, i od tim toga prepovidani ofztanu.

khórvát/bAE

Szedmi dél. Od excessufsev, y krivichnih nachinov, koteri fzu do vezda prepovedani bili, y od vezda prepovedani ofztanu.

khórvát/dN

Szedmi dél. Od excessusev, y krivichnih nachinov, koji szu do vezda prepovedani bili, y od vezda prepovedane osztanu.

šhorvát/fN

Poglavje sedmo. Od odnetjeh, i od kojeh, ù naprida bude fe cfuvati fvakjeh prikorednoftij, i zlieh navadaa.

šhorvát/hN

Poglavje szedmo. Od fzvaki neprilika, i u napridak prikoredni navada, i chinyenya.

szerb/horvát/aN

Poglavje sedmo. Od fvaki neprilikah, i u napridak prikoredni navadah, i csinjenjah.

magyar

Nyolcadik punctom. Az jobbágyoknak el-tiltatott állapotokról, és azok éránt rendelt büntetésekről

szlovén/horvát/aN

Oszmi dél. Od onoga, fto je kmetom prepovidano, ino zarad toga dokonchane kaftige.

khorvát/bAE

Oszmi del. Od onih, koja fzu kmetom prepovedana, y Zbog toga dokonchane kaftige.

*khorvát/cAE*²³

khorvát/dN

Oszmi dél. Od onih, koja szu kmetom prepovedana, y od zbog thoga dokonchaneh kaftigh.

khorvát/fN

Poglavje osmo. Od onjeh stvarij, koje jefu podloxnikom zabraagnene, i od pedepfij, i kas&tighij radi toga odrêdjenih.

šhorvát/hN

Poglavje oszmo. Od podloxnichki zabraniti dila, i naregyeni kaftiga.

szerb/horvát/aN

Poglavje osmo. Od podloxnicskih zabranitih dilah, i naredjenih pedepsah.

magyar

Kilencedik punctom. Azokról, melyek az belső rend-tartást illetik.

²³ A khorvát/bAE-től eltérően a Zbog szó kis kezdőbetűvel íródik.

szlovén/horvát/aN

Deveti dél. Od onoga, lto na nuternyi dobri réd szliffi.

khorvát/bAE

Deveti del. Od onih, koja nuternyega dobroga reda szobum donassaju.

khorvát/dN

Deveti dél. Od onih, koja nuternyega dobroga reda szobum donassaju.

šhorvát/fN

Poglavje devêto. Od onjeh, koja se prištoje nutargnoi naredbi.

šhorvát/hN

Poglavje deveto. Od oni koja se nutrasnyu uredbu doštoje.

szerb/horvát/aN

Poglavje deveto. Od onih, koja se nutarnje uredbe doštoje.

FÜGGELÉK II.

Mutatvány a hetedik punktumból.

szlovén/horvát/aN

§. I. Pokédobb Zemelfzki Gofzpodin po Szmerti Pavra ofztavlene Siroteh zagovarati, i na nye Zkerb nofziti onako je dufan, zato nyemu od Popifavanya, i med Sziroticzami razdélenoga Paverfzkoga Dugovanya nikakovu czénu, ali Plachu vzeti ni flobodno.

§. II. Laudemium, ali Gofzténye , i Placha od Gvéra fze preprovida, tak , da ovo, i defzeti Tal czéné od prodanoga , preminitnoga, ali vu Testamentomi ofztavlenoga Dugovanya kmetzkovoga Gofzpodin Zemelfzki térati ne mora.

§. V. Kmet fze nemora na Gofzpodfzki Malin prefziliti, nego fzlobodno fze nyemu ofztavlya fzvoje Sito y va drugeh Malineh odvezfti.

§. VII. Gnoja davanye potimtoga nebude, najmre tak, da Kmeti fzvoj Gnoj nigdar, Gofzpodfzkoga pak ali vu Goricze, ali drugamo voziti ne drugacs, nego z-Rachunanyem vu Robottu budu dufni.

§. VIII. Na Gofzpodfzki fztran nepravicfno z-Perja defzétina Ofzkubanya z-Gufzk kmetczkih vu nikojem Gofzpodfztvi du vezda ufivana z-czela fze zakrati.

§. X. Placha Chuvarom Gofpodfzkih Goricz, i Prigledacfm Dela Gofzpodfzkoga zatim fze zakrati.

§. XIV. Vu onih Mefztah, kadi je Mefzarnicza Gmajni na Arendu dana, van zmufrana Sivina Kmetom fze ne mora nakladiti, niti kakovogoder Mefzo ali po kufzi, ali po funti na Kmeteh diliti, tak, dabi ono z-Novczih zaplatili, nego dafze Mefzo zifziche, i kroz Kmeteh fzlobodno, i brez Kvara kupuje.

§. XVII. Vu vrémenu Tergadbe, ali Pubéranya Vina defzetinfzkoga, ali devetinfzkoga, i hegyvama Kmeti na fzvojih Herdovov Davanye prefziliti fze ne morau.

§. XIX. Premenyanye, i Preobrachanye Grunta fzelifnoga drugacs fze ne dopufzti, neg ako na Mefzto ovih Gofzpodfztvo tuliko drugih z-velikochom, i Rodjenfztvom jednakih Kmetom daje, ar drugacs vzeti Grunti najzat fze dati morau.

khorvát/bAE

§. I. Pokehdob Zemelfzkoga Gofzpona po fzmerti kmeta ofztavlenih fziroticz zagovarjanye, y na nye fzkerb imanye prez toga bi dohajalo, Zato nyemu od popifzavanya, y razdelenya med fziroticzami kmetfzkoga Imetka za trud fzvoi nikakvu plachu vzeti ni fzlobodno.

§. II. Iz czene prodanoga, zamenyenoga, ali vu Testamentumu ofztavlenoga Imetka Kmetfzkoga Gofzpon Zemelfzki defzeti tal vzeti nebude mogel.

§. V. Kmetfze truczati nemore, dabi ravno na Gofzpoczkom melinu fzvoi fitek mleti moral, nego je fzloboden na koigoder melin odpelati, y Zemleti.

§. VII. Gnoina Dacha od vezda bude prepovedana takvim nachinom, da kmeti fzvojega gnoja nikam, Gofzpona pako Zemelfzkoga niti vu Goricze, niti drugam drugach, nego vu rachun Gofzpochine voziti budu dusni.

§. VIII. Nepravichna perja Defzetina, y kmetfzkih Gufzek podfzkubenyne pri nekoj Gofzpodi do vezda navadno prepovedafze. Szpodobnim nachinom.

§. X. Kmeti Gofzpoczkih Gorifz Chuvare, y Prigledache Dela Gofzpocz-koga vu nyih od fzehdob nebudu plachali.

§. XIV. Vu onih Mefztah, kadeje Mefznicza obchine iz arende dana, na fzechenye, illiti mefzarenye izmultrane marhe kmeti po Gofzponu prifzilitifze nemogu, niti kakovogoder mefzo ali na funte, ali na falate med kmete naifze ne deli vu to ime, dabi recheno mefzo plachati morali, nego mefzo naifze fzeche, y kmetom nai fzlobodno bude prez vfzakoga truczanya kupuvati, kuliko hoteli budu.

§. XVII. Vu Vremenu Pobiranya Defzetinfzkoga, y Devetinfzkoga, illiti Gornoga Vina kmeti Lagve fzvoje dati nizvu dusni.

§. XIX. Premenyanye, y Zamenyanye Zemel, y fzinokos Gruntfzkih drugach ni fzlobodno, nego ako na mefzto takovih Gofzpon Zemelfzki tuliko drugih z-velikochum, y dobrotum jednakih kmetu da, ar drugach takve nazad dati, y kmetu povernuti bude moral.

khorvát/dN

§. I. Pokehdob na Zemelfzkoga Gofzpona fzpada po Szmerti Kmeta Ofztavlyeneh Sziroticz Zagovarjanye , y na nyegova Dugovanya Szkerb imanye; Zato nyemu od Inventura, illiti Popifzavanya y Razdelenya med Odvetke kmetfzkoga Imetka za Trud fzvoj nikakvu Plachu vzeti ne fzlobodno.

§. II. Iz Czene prodanoga, zamenyenoga, ali vu Testamentumu ofztavlye-noga Imetka Kmetfzkoga Gofzpon Zemelfzki defzeti Taly vzeti nebude mogel.

§. V. Kmet fze truczati nemore, dabi ravno na Gofzpodczkom Melinu fzvoj Sitek mleti moral, nego je fzloboden na kojgod Melin odpelyati, y zemleti.

§. VII. Gnojna Dacha od vezda bude prepovedana takvim Nachinom, da Kmeti fzvojega Gnoja nikam, Gospona pako Zemelfzkoga niti vu Goricze, niti drugam drugach, nego vu Rachun Tlake voziti budu dufni.

§. VIII. Nepravichna Perja Defzetina, y Kmetfzkih Gulzek podfzkubenyne pri nekoji Gofzpodi do vezda navadno prepovedafze. Z-podobnim Nachinom.

§. X. Kmeti Gofzpodczklh Goricz Chuvare, illiti Pudare, y Prigledache dela Gofzpodczkoga vu nyih od fzehdob nebudu plachali

§: XIV. Vu onih Mefztah, kade je Mefznicza Obchini iz Arende dana, na Szechenye, illiti Mefzarenye izmultrane Marhe Kmeti po Gofzponu priziliti fze nemogu, niti kakvo goder Mefzo na Funte ali na Falate, med Kmete naj fze nedeli vu tho Ime, dabi recheno Mefzo plachati morali, nego Mefzo naj fze fzeche, y Kmetom naj fzlobodno bude prez vfzakoga Truczanya kupuvati, kuliko hoteli budu.

§. XVII. Vu Vremenu Pobiranya Defzetine, y Devetine, illiti Gornoga Vina Kmeti Lagve fzvoje dati nefzu dufni.

§. XIX. Premenjanye, y Zamenjanye Zemely y Szinokofs Gruntfzkih drugach ni fzlobodno, nego ako na mefzto takovih Gofzpon zemelfzki tuliko drugih z-velikochum, y Dobrotum jednakih Kmetu da; ar drugach takve nazad dati, y Kmetu povernuti bude moral.

Šhorvát/fN

§. I. Buduchi, da Gospodstvu, kakko firotaa Branitegliu, pomogniti na imanje martvih kmettaa, za sobom firoticaa ostavgliajuchih, brez toga priftojfe; zato taxirovanje, illi plachjenje, koje bife radi odpada kojemudrago varfti popifanja ftvarih pomarlih kmettaa, i razdilienja meghju firotrice izizkavalo, odnimafe.

§. II. Takko recfeni, *Laudemum*, i *Taxa Literarum Gueralium*, to jeft deſſeti novacz od ftvari pò Oporuki, illi Teſtamentu oſtavgliene, razmjegnene, illi prodaane, koja bi Gospodin Zemalski primao, fe otimglie.

§. V. Podloxni fe glianin filliti fe neima niednim nacfinom ù Gospodſtkih vodeniczah mlietti, vecchje budemu slobodno s xivot ſvoim i ù drughe vodenicze poochi.

§. VII. Dàvanje takojer ghnoja ù naprida odnimafe, s'ovim nacfinom, da Podloxniki neimaju ſvojega ghnoja nikada, Gospodskoga pak ne drughacsje, neg ù broj Robotte, illi ù Vinograde, illi drughamo za Gospodſtinu voziti.

§. VIII. Priko zakona, i neobicfaino deſetkovanje Perja, i cfupanje Guſſakaa; na Gospodsku ſtrânu, ù nikoih Gospodſtinah do ſada uzeto ſasmafe krati.

§. X. Plachja, koju moralifu ù nikoih Gospodſtinah doſada kmetti davati za cfuvare Vinogradea Gospodskih, i za prigledaoce poſlenikà odnimafe.

§. XIV. U mjeſtu ghdi Selske opchine pod arendom Meſarnicze jeſu primile neima Gospodſtina nadſtavgliati kmettom duxnoſt ſjechi marvu odvarxenu illi kmette poſilliti na kogamu dragho Meſſa, budi pò komade, budi pò pfuntove kupovanje, neggo moxefe fiechi takko, daga kmetti slobodno, i brez krivine kûpu.

§. XVII. U ſvozenju vina Devetkovanoga, illi Deſſetkovanoga, illi Planinske Oblaſti, Podloxniki nejmajufe filliti ſvoje Hardove davati.

§. XIX. Nai poſlje promjegenje Baſtinskih Zemagliaa, i Livaddah nie slobodno, izvan kad na mjeſto promignenih drughe kmettu odrêdi Gospodſtina, ù velikoſti, i plodnoſti jednake, Drugacsje imajufe Zemlje ù ſvojoi vlaſtitoſti povratiti.

šhorvát/hN

§. I. Buduchi Zemaľskom Gofzpodinu od Umarli Podloxnika ofztavitim fzirotam kako Branitelyu na dobra fzirotinľzka brigu imati doľztoifze; radi toga Zbog popiľzavanya ofztaviti dobara, ili megyu fzirotàm a potribne dilbe, brez fvyake placě izvarfchit duxnofzt bude.

§. II. Od Prodati, prominuti, ili pokraj Teftamenta Ofztaviti Podloxnichki dobara Czine, defzeti tal, ili koju placľu Zemaľski Gofzpodin nebude mogao uzeti.

§. V. Podloxnik pod niedan nachin ufzilovatifze moxe na Gofzpodski Vodenicza, jer fzlobodan bude gdi hochje, ako i na fvojoi moxe mliti.

§. VII. Gyubreta Davanye u napridak nebude, Uzroka kojega: Podloxniczki fvojega Gyubreta nikada, Gofzpodskoga pako ne drugacs, nego pod Robottom, ilimu u Vinograde, Polya, gdi narede, Gofzpochini Voziti duxan bude.

§. VIII. Brezredna, i ne obicľajna na fztranu Gofzpodsku Defzetkovanya Perja, i fzkublenye Gufzaka Podloxnichki, u nikoj Gofzpochini doľzada uxivata, odľzele fzaľvimľze Zabranuju.

§. X. Plachja Csuvarom, i Naľztojnikom Gofzpodski Vinograda, u nikoi miľzta Podloxnicski placľata, u napridak nedopufzchafze.

§. XIV. U iľzti miľzta gdi Opchina Meľzarnicze pod Arendom darxi, iz muľtrani Gofzpodski Goveda izmeľzarit nametnuvľchi nedopufchafze, tako i ofztalo kakogoder meľzo, ili na komade, ili na funte Podloxnikom razdilivľchi pod morafch uzimat zabranujuľe, Vechje koi fchto od volye kupiti hochje fzlobodno bude.

§. XVII. Devetak, i Defzetak Vinski, i Gornicza kadafze kupi, Podloxniczki da fvoje Hordove dadu, nemogufze primorat.

§. XIX. Kuchni, i Vanľzki Temelya Podloxnichki dugacsje nebude fzlobodno Gofzpochini prominut i Uzet, Vechje koju Zemľyu dati hochje, u fľzvemu prilicsna mora biti, kakovu uzeti Xelyi, i takova Zemľya nebiľze udeľzila jednaka Podloxniku Vratit mu fze.

szerb/horvát/aN

§. I. Buduchi Zemaljskomu Gospodinu od umerli Podloxnikah oftavitim firotam kako Branitelju na dobra firotinska brigu imati dostoiše, radi toga zbog popifavanja oftavitih dobarah, ili medju firotama potribne diobe brez fvae plache izvershiti duxnoft bude.

§. II. Od prodatih, prominutih, ili pokraj Testamenta oftavitih Podloxnic-skih dobarah Cine defeti tal, ili koju plachu Zemaljski Gospodin nebude mogao uzeti.

§. V. Podloxnik pod nijedan nacsin ufilovatife moxe na Gospodskih Vodenicah, jer slobodan bude gdi hoche, ako i na fvojoi moxe mliti.

§. VII. Gjubreta davanje u napridak nebude, uzroka kojega Podloxnici fvojega Gjubreta nikada, Gospodskoga pako ne drugacs, nego pod Robottom, ilimu u Vinograde, Polja, ili gdi narede, Gospochini voziti duxan bude.

§. VIII. Brezredna, i neobicsajna na stranu Gospodsku Defetkovanja Perja, i skublenje Gufakah Podloxnichkih, u nikoji Gospochini dofada uxivata odfele fafvimfe zabranjuju.

§. X. Placha Csuvarom, i Naftojnikom Gospodskih Vinogradah, u nikoji miftah Podloxniciski plachata u napridak nedopuschafe.

§. XIV. U iftih miftah, gdi Opchina Mefarnice pod Arendom derxi, iz mufranih Gospodskih Govedah izmefarit nametnuvshi nedopuschafe; tako i oftalo kakvogod mefo ili na komade ili na funte Podloxnikom razdilivshi pod morash uzimati zabranjujefe veche koji shto od volje kupiti hoche, slobodno bude.

§. XVII. Devetak, i Defetak Vinski, i Gornica kadafe kupi, Podloxnici da fvoje dadu, nemogufe primorati.

§. XIX. Kuchni, Vanski Temeljah podloxniciskih drugacsje nebude slobodno Gospochini prominuti i uzeti, veche koju zemlju dati hoche, u svemu prilicsna mora biti, kakovu uzeti xeli, i takova zemlja nebife udefila jednaka Podloxniku, vratit mufe mora.

Kaj horvát/b — in aequivalenti

PERVI DEL.

Od Pofztavlenya Szelifcha kmetfzkoga.

§. I.

Pókehdb vszakojachke Dache, y Szlusbe Urbarialfzke k-fzelifcha Naredgyenyu morajufze prifzpodobiti, fzelifche pak ni vszigder jednako, nego k-Hatarfzkomu Sztaliffu; y k-drugomu kakvomu goder onoga fzeła hafznu, ali kvaru morajufze prilofiti, Zato vu ovom

PETI DEL.

Od Devetine, y Gorne Dache.

§. I. Pokedob vu ovom mefztu do ovoga Vremena Devetina Gofzponu Zemelfzkomu vu naturi nifze davala, zato vszaki kmet czeloga fzelifcha na mefzto Devetine jednaku vrednofzt

dati mora, od kotere vrednofzti pak pol, cheterti, y ofzmi tal fzelifcha onoga fzpodobno nafze fspadajuchu Dachu kmet podnaffati dufen bude, tak vendar, dasze vu ovoi vrednofzti Devetina od Janczev, kozlichev, y pchelezev razmeti more.

9. fejezet

§. IX. Takov Zemelfzki Gofzpon, ali Nyegovi officzeri, koteribi knete zato kaffiguvati, daszufze zbog pomochi na Varmegyiu, ali na vekfa mefzta vtekali, takovi, kakti jedni proti kmetom nemilofztivniki nafze fzuđe, y kaffiguju.

Kaj horvát/c — in aequivalenti

P E R V I D E I L.

Od Pofztavlenya Szelifcha kmetfzkoga.

§. I.

Pokehdob vřzakojachke Dache, y Szlitsbe Urbarialfzke k-fzelifcha Naredgycnyu morajufze priřzpodobiti, űzelifche pak ni vřzigder jednako, nego k-Hatarfzkomu Sztaliřu, y k-drugomu kakvomu goder onoga űzela hafznu, ali kvatu morajufze priřlořiti, Zato vu ovom

P E T I D E I L.

Od Devetine, y Gorne Dache.

§. I. Pokehdob vu ovom meřtu do ovoga Vremena Devetina Gofzponu Zemelfzkomu vu naturi niřze davala, zato vřzaki kmet czeloga űzelifcha na meřto Devetine jednaku vrednořt

dati mora, od kotere vrednořti pak pol cheterti, y ofzmi tal űzelifcha onoga űzpodobno nafze űzpadajuchu Dachu kmet podnařtati duřen bude, tak vendar, dařze vu ovoj vrednořti Devetina od Janczev, kozlichev, y pchelezev razmeři more.

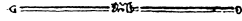
9. fejezet

§. IX. Takov zemelfzki Gofzpon, ali niegovi officeri, koteribi kmete zato kařtiguvali, dařzufze zbog pomochi na Varmegviu, ali na vekřa meřta vtekali, takovi, kakti jedni proti kmetom nemilořtivniki najřze űzude, y kařtiguju.

Kaj horvát/d — in natura

P E R V I D É L

OD POSZTAVLYENYA SZELISCHA
KMETZKOGA.

§. I.

Okehdb vřzakojachke Dache , y Szlusbe Urbarialfzke k Szelischa Naredyenyu morajufze prifzpodobiti, Szelische pako ne je vřzigder jednako , nego k-kotara fztalifſu , y k-drugoj kakvoj goder Szela onoga Hafzni ali Kvaru morajufze primeriti ; Zatho vu

P E T I D É L

OD DEVETINE, Y GORNE DACHE.

§. I. Od vřzakojachkoga Zemlye Priroda (vunvzemſſi ona, koteriſze na Vertu priradyaju) kak ne manye od Chmelczev, Janczev, Koziichev, koteriſze ono Letto polegu, duſniſzu Podloſniki Gofzpode ſzvoje pravichno Deveto vu Nature dati, tak niſftarmanye, da zemelſzka Gofzpoda na meſzto Devetoga niti Peneze, niti drugoga kaj vuzimati budu mogli. Kadebi pako iz Janczev, Kozlichev, y Chmel Deveto iziti nemoglo, od vřzakoga Jancza platiti duſen bude Krajczare 4. od jegnoga Kozlichu Krajczare 3. od jednoga chmelſzko-ga Koſſa pako Krajczarov 6.

6. fejezet

§. VI. Dohotki od Szenymnoga Meſzta (ako predi Obchini Meſzta onoga iz Milosche Kralyevſzke nebi bilidani) kak y od Meſznicz, pravichne tulikajſſe Malte , pokedob po Privilegiumih Kralyevſzki, y Oriſzachkih Praviczah na ſzamoga Gofzpona Zemelſzkoga ſzpadaju, zato poleg ſzame Gofzpode takvi Dohotki oſztavlyajufze.

9. fejezet

§. VIII. Takov Zemelſzki Gofzpon , ali nyegvi Officiri, kojibi Kmete zato kaſtigovali, daſzu ſze zbog Pomochi k-Varmegye , ali na vekſa Meſzta vtekali, takovi, kakti jedni proti Kmetem nemiloſztivni naj ſze ſzude , y kaſtiguju.

Kaj horvát/e — in natura

PERVI DÉL

OD POSZTAVLYENYA SZELISCHA
KMETZKOGA.

§. 1.

Pokehdob vszakojachke Dache, y Szlusbe Urbarialszke k Szelischa Naredyenyu morajusze priszpodobiti, Szelische pako ne je vszigder jednako, nego k-kotara sztalissu, y k-drugoj kakvoj goder Szela onoga Haszni ali Kvaru morajusze prime-riti; Zatho vu

PETI DÉL

OD DEVETINE, Y GORNE DACHE.

§. I. Od vszakojachkoga Zemlye Priroda (vunvzemssi ona, koterasse na Vertu priradyaju) kak ne manye od Chmelczev, Janczev, Kozlichev, koterisse ono Letto polegu, dusniszu Podlosniki Goszpode szvoje pravichno Deveto vu Nature dati, tak nisstarmanye, da zemelszka Goszpoda na meszto Devetoga niti Peneze, niti drugoga kaj vuzimati budu mogli. Kadebi pako iz Janczev, Kozlichev, y Chmel Deveto iziti nemoglo, od vszakoga Jancza platiti dusen bude Krajczare 4. od jegnoga Kozlicha Krajczare 5. od jednoga chmelszkoga Kossa pako Krajczarov 6.

9. fejezet

§. VIII. Takov Zemelszki Goszpon, ali nyegvi Officiri, kojibi Kmete zato kasstiguvali, daszu sze zbog Pomochi k-Varmegye, na vekssa Meszta vtekali, takovi, kakti jedni proti Kmetem nemilosztivni naj sze szude, y kasstiguju.

Što horvát/f — in natura

POGLAVJE PARVO

Od Sloxenja Seglianskih Bašćinaa.

Induchi da svakka Daavanja, i Sluxbe Urbarialske mora- §. illi
ju prikladne biti Bašćinaa Varsti, i Sloxenju; ova pa- ^{Csitanak}
ko né posvuda jednaaka neggo miestu, i varsti Darxa- ^{Ivi}
vaa, i ostalih koristij, illi neplodnoštii imajufe spodobno nareediti; zato

POGLAVJE PEETO

*Od Devetka, i Oblasti Planinske, illi Vinogradske, * ù ^{* Magjarska}
onjeb Mješih, ù Kojeb Devetak ù svojoj Varsti uzimljase. ^{Hagy-vim.}*

Od fvega što Zemglia rodi (alli izvan Vartla stvarij) od Bašćinf- §. I.
kih, Pcfelaa, Jaganczaa, i kozlicchjaa, ù onojgodini porogienih, kmet-
ti, illi segliani, datti budu Devetak ù svojoj istoj Varsti, i neimafe ù nov-
czieh uzimatti, illi na drughe Varsti protegnuti. Ghdi pako prerectene
stvari Devetku podloxne, Pcfele, Jaganczi, i kozlicchi, nebi do devet
doštigle, ondi od svakoga Jagancza X^{ta} 4. od kozlicha X^{ta} 3. od Pcfelsko-
ga kofca X^{ta} 6. budufe Gospodinu platili

9. fejezet

§. VIII. Gospodin Zemalski, illi Officir gniegov, koj rad cšgnenoga
pried Varmegijom, illi višćen suudom utecfenja kašćigaobi kmetta,
on imafe, kakkono ovjem nâširtom protiva kmettom nemio, pro-
misłiti.

Što horvát/g — in aequivalenti

POGLAVJE PARVO

Od Sloxenja Seglianskib Bafćinaa.

Buduchi da svakka Daavanja, i Sluxbe Urbarialske mora- §. III
ju prikladne biti Bafćinaa Varsti, i Sloxenju; ova pa- Csllanak
ko né posvuda jednaaka, neggo mieštu, i varsti Darxa- I^{va}
vaa, i ostalih koristij, illi neplodnostij imajufe spodobno nareediti; zato

POGLAVJE PEETO

*Od Devetka, i Oblasti Planinske, illi Vinogradske, * ù ^{Magiariki} Hegy-vám.*

Buduchi da ù ovome Gospodinu §. I.
Zemalskomu nife dosada Devetak ù istoi svojoj Varsti davao; zato
miešto niega svakki ciele cšitave Bafćine Kmet datti bude U zamjenu
polavne pak Bafćine, cšetvarte,
illu ofme stráne Kmet, pò priliki razloxnu duxnost nosšiti bude, allu ta-
ko, da ù Svemu podtom zamjene davanju pride i Devetak Jaganaczaa,
Kozlichiaa, i Pcfelaa, i to razumitufe mora donapugneno.

9. fejezet

Gospodin Zemalski, illi Officir gniegov, koj rad cšignenoga §. VIII
pried Varmegijom, illi višcem suudom utecšenja kašćigaobi kmetta,
on imafe, kakkono ovjem nácsinom protiva kmettom nemio, pro-
misłji.

POGLAVJE PARVO.

Od Podloxničkog Kuchnoga Stališa.

§. I.

Buduchi da Podloxnikom duxnoszti, i svaka Davanya ugodna Baschtinama, i Stališu imajuše kroiti, ova pako ni szvu-
da jednaka; nego Darxayama prikladna, i onima drugacsje korisztna ali kparna, potribno jezst takove urediti. Zato u ovom szelu

POGLAVJE PETO.

Od Devetka, i Gornicze.

§. I. Od szvake fele Ploda Xemlye (iz Van od Kuttyne Bastye sijanya i roda) tako iz Ptsela, Jagancza, Kozlicfa, koje one godine jezsu sze na plodile duxni jezsu iztiniti Devetak Podloxniczi Zemalyfzko mu Gofzpodinu dati, ali tako da Zemalyfzka Gofzpoda za devetak ni u Novczi, ni pak u druge Sztvari nemogu uzeti: Ondar pak iz Jagancza Kozlicfa, i Ptsela Devetak ne bi moglo izajti, od Szvakoga Jagneta bude Platiti Podloxnik 4 Xr. od jednoga Kozlicza 4/Xr. od jedne Kofnicfe Pifela 6. X.

9. fejezet

§. VIII. Gofzpodin Zemalyski, tako nyegovi Officziri, Podloxnike Zbog Utochifcha Svitloj Varmegy, ili na Vifsji mifzta ucinitog kastigovalibi, kako nemilofzardni na Podloxnike imajuše profchtimavati.

Što horvát/i — in aequivelenti

POGLAVJE PARVO.

Od Podloxničkog Kuchnoga Stališa.

§. I.

Buduchi da Podloxnikom duxnofzti, i fvaka Davanya ugodna Baschtinama, i Stališu imajufze kroiti, ova pako ni fzvuda jednaka; nego Darxavama prikladna, i onima drugacsje korisfzna ali kvarna, potribno jeftz takove urediti. Zato u ovomu fzelu

POGLAVJE PETO.

Od Devetka, i Vama Vinograda.

§. I. Budutyi da u Ovomu Meftzu, ili Szelu Devetak do-
fzada u naravi Gofzpodinu Zemalyfzkomu nije davan zato fzvaki Csi-
tave

9. fejezet

§. VIII. Gofzpodin Zemalyski, tako nyegovi Officziri, Podloxnike Zbog Utochifcha Svitloj Varmegy, ili na Vifsji mifzta ucsinitog kalfigovalibi, kako nemilofzardni na Podloxnike imajufze profchtimavati.

POGLAVJE PERVO.

Od Podloxnicškoga Kuchnoga Stalisha.

§. I.

Buduchi da Podloxnikom duxnosti, i svaka davanja ugodna Bashtinama, i Stalishu imajuše kroiti, ova pako ni svuda jednaka; nego Derxavama prikladna, i onima drugacsje koristna ali kvarna, potribno jest takove urediti. Zato u ovomu felu.

POGLAVJE PETO.

Od Devetka, i Gornice.

§. I. Od svake fele ploda Zemlje (osim od Kuchne Bashte sijnja i roda) tako iz Pcselah, Jaganjacah, Kozlichah, koje one godine jesufe naplodile, duxni jesu istinit Devetak Podloxnici Zemaljskomu Gospodinu dati, ali tako da Zemaljska Gospoda za devetak niti u Novci; niti pako u drugoj stvari nemogu uzeti; Kada pako iz Jaganjacah, Kozlichah, i Pcselah Devetak nebi mogao izajti, od svakoga Jagnjeta bude platiti Podloxnik 4. Xr. od jednoga Kozlicha 4. Xr. od jedne Koshnice Pcselah 6. Xr.

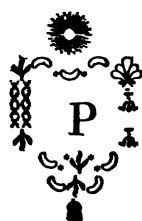
9. fejezet

§. VIII. Gospodin Zemaljski, tako i njegovi Officiri, koji Podloxnike zbog Utochischa svitloj Varmegiji, ili na Vishji mistah ucsinitoga kashtigovalibi, kako nemiloferdni na Podloxnike imajuše proshtimavati.

Szlovén/horvát/a — in natura

P E R V I D É L.

Od Pořtavljenja Szeliſchev Kmetczkih.

Okédobb vřzakojaſke Dache, i Szluſbe Urbarialřzkek-řze §. I. liřnim Naredgyenyim řze morau priřzpodobiti, Szeliřche pak ni řzagdi jednako, nego k-hatarřzkoj Sztaľiřchi, i k-dru-gim kakovochi prihodnim Hařznom, ali Skodlivnořztim řze morau prilofiti, zato vu ovom

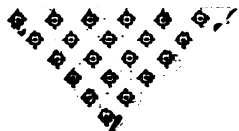
P E T I D É L

Od Devetoga, i Gorne Dache.

Od vřzakoga Zemlye Prirařzenya (van zémeuchi vendar zagrad- §. I. noga řzeliřnoga) i takaiře od Pchelczih, Jajczev, i Kozlicz, koteri vu onom

9. fejezet

§. IX. Zemelfzki Gořzpodin, ali nyegovi Chařztnikih, koteri bi Kmeteh zato kařtigali, dařzu za volu Pomochi na Varmégya, ali na gomnye Prořnye utekali, kařtiganyi takvi, kakvi proti Kmetom lyuti, i nemilofřtivni najřze derřu.

Szlovén/horvát/b — in aequivalenti

P E R V I D É L.

Od Pofztavlenya Szelifchev Kmetczkih.

P Okédobb vřzabjacske Dáche, i Szlusbe Urbarialfzke k-fze- §. I. lifnim Naredgyenyim fze morau prifzpodobiti, Szelifche pak ni fzagdi jednako, nego k-batarfzkoj Sztalifchi, i k-drugim kakovochi prihodnim Hafznom, ali Skodlivnofztim fze morau prilofiti, zato vu ovom

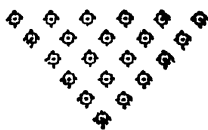
P E T I D É L

Od Devetoga, i Gorne Dache.

Pokédobb vu ovom Mezftu do ovoga Vrémene Deveto Gofz- §. I podinu Zemelfzkomu vu Naturi niže davalo, zato vřzaki Kmet czeloga

9. fejezet

§. VII. Zemelfzki Gofzpodin, ali nyegovi Chafztnikih, koteri bi Kmeteh zato kaffigali, dafzu za volu Pomochi na Varmegya, ali na gornye Profnye utekali, kaffiganyitakvi, kakvi proti Kmetom lyuti, i nemilofztivni najfze derfu.

R. M. RILKE CSEHOV-RECEPCIÓJÁHOZ KÉT VÁLASZ NÉLKÜL MARADT LEVÉL KAPCSÁN

R. M. Rilke elsősorban költőként vonult be a XX. századi irodalomtörténetbe, az Új versek, a Duinói elégiák, az Orfeuszhoz írott szonettek költőjeként, valamint a Malte Laurids Brigge feljegyzései című regény szerzőjeként, nem pedig drámaíróként. A drámaíró Rilkeről, eltekintve U. Münchow¹ és H. W. Panthel² áttekintő munkáitól, a nemzetközi kutatásokban is ritkán esik szó, holott a prágai születésű osztrák költőnek összesen tizenkét színpadi alkotása született. Közülük még a legismertebb is, a szimbolista jegyeket hordozó Fehér hercegnő című, inkább csak elvétve kelti fel az érdeklődők figyelmét. E korai drámaírói kísérletek azonban — az életmű ismeretében — komparatiztikai szempontból is újabb megközelítési szempontokat kínálhatnak. Egy ilyen szempont lehet Rilke Csehov-recepciója Maeterlinck művészi törekvéseinek tükrében.

Rilke drámaírói próbálkozásai az 1894 - 1901-es időszakra esnek. Ez az útkeresés időszaka az ifjú költő életében, egy rendkívül termékeny, eklektikus korszak, melynek főbb állomásait Prága, München, Berlin, Worpswede, valamint Itália és Oroszország városai jelzik. Ebben a korszakban egyaránt születnek lírai, prózai, publicisztikai és drámai alkotások is, napvilágot látnak az első olyan kötetek, mint az Élet és dalok (= Leben und Lieder 1894), Áldozat a lároknak (= Larenopfer 1895), Álomkoronásan (= Traumgekrönt 1896/1897). A fiatal költő drámaírói ambícióit a prágai színház repertoárjának színvonalával szemben megfogalmazódó elégedetlenség inspirálhatta, valamint az a remény, hogy a színház látogatottsága révén ekkor a színpadról talán több embert, nagyobb közönséget sikerül megszólítania, mint verseivel.

A költő színház iránti érdeklődését kezdetben naturalista szellemben íródott drámák jelzik, 1895-ben a Korai fagy - Egy kis szürkület (= Im Frühfrost. Ein Stück Dämmerung), majd 1896-ban a Most és elmúlásunk órájában (= Jetzt und in der Stunde unseres Absterbens). A Korai fagy - Egy kis szürkület című, erősen önéletrajzi ihletésű, inhumánus kapcsolatot modelláló dráma sikeres ősbemutatójára 1897-ben, Prágában került sor, ahol az egyik férfiszerpet az a Max Reinhardt alakította, aki 1899-ben, Berlinben, Martin Zickel 'Sezessions-Bühnéjéhez' kapcsolódott. A

¹U. Münchow: Die dramatischen Experimente des jungen Rilke. In: Rilke Studien. Zu Werk und Wirkungsgeschichte. Aufbau Verlag 1976, 9-53.

²Hans W. Panthel: R. M. Rilke und Maurice Maeterlinck. Erich Schmidt Verlag 1973.

'Sezessions-Bühne' M. Maeterlinck Pelléas és Mélisande-jával, a szecesszió programdarabjával, nyitotta meg kapuit.

1906-ban, Oroszországban, Komisszarzsevszkaja színházában a Pelléas és Melisande című darabot annak a Mejerholdnak³ a rendezésében ismerhette meg a közönség, aki 1902-ig a Művész Színház társulatának volt tagja, és így több más szerep mellett Csehov Sirályában Trepljovot is alakította.⁴ A XX. század első éveiben Maeterlinck darabjainak (Monna Vanna, Tintagiles halála, Szent Antal csodája, Beatrix nővér) népszerűsítésében kiemelkedő szerep jutott az "Orosz Drámai Színészek Társulata" vezetőjeként Mejerholdnak, kinek nevéhez többek között G. Hauptmann és A. Schnitzler- előadások⁵ bemutatói is fűződnek.

Rilke az 1896-os esztendőől kezdődően recenzióiban és esszéiben is szól a századforduló színházát szimbolista törekvéseivel megújító M. Maeterlinckről,⁶ kinek hatása az osztrák költő korai és rövid ideig tartó naturalista korszakát követően a Jelen nélkül (= Ohne Gegenwart) című drámában, mely már 1897-ben Berlinben született, szembeötlővé válik. Ebben a darabban az a szereplő, aki meghatározza a színpadi történet menetét, meg sem jelenik a színpadon, csak a hatása érezhető a dráma középpontjában álló fiatal házaspár magatartásában. Maeterlinck is hasonló 'negatív jelenlét'-effektussal él a Vakok című drámájában.

Münchenben és Berlinben kezdődik az a folyamat, mely a kezdeti naturalista vonásoktól való távolodásra utal, és a fiatal Rilke saját művészetét, esztétikai koncepciójának kialakulása irányába mutat. Ez a felfogás az impresszionizmus és a szimbolizmus jegyeit hordozza, s Rilke többi alkotásaira is jellemző érvényességgel, a magányosság szférájába utalja a művészt. Ezek a gondolatok meg is fogalmazódnak a Modern líráról, valamint a Művészetéről írott esszéiben, de jelen vannak a költő 1899-ből való Firenzei naplójában is, melyben a reneszánsz művészetre vonatkozó reflexiókon kívül a Fehér hercegnő című lírai dráma szerzői intencióiról is olvashatunk.

A dráma, a színház iránti komoly érdeklődést ezekben az években mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy Rilke az 1899-ben, majd 1900-ban Oroszországban, Lou Andreas-Salomé-val tett utazásait követően, több

³Mejerhold műhelye. Válogatta és szerkesztette Peterdi Nagy László. Gondolat 1981.

⁴Erre a bemutatóra Herszonban, 1902. okt. 10-én került sor.

⁵Mejerhold műhelye. Válogatta és szerk. Peterdi Nagy László. Gondolat 1981, 371-387.

⁶Már Prágában, egyetemi tanulmányai során, az 1895/1896-os tanévben franciául olvassa Maeterlinck műveit. Először egy Richard von Schaukalnak írott levélben tesz erről említést. Bővebben in: H. W. Panthel: Rainer Maria Rilke und Maurice Maeterlinck. Erich Schmidt Verlag 1973.

helyen az orosz kultúra iránti elkötelezettségének ad hangot, és már röviddel az első utazás után Csehov *Sirály* című drámáját is lefordítja. Tervei között szerepel ekkor, hogy a Ványa bácsi esetében is hozzálát a nem könynyű feladathoz. A *Sirály* német fordításának a szövegével el is készül, ez azonban sajnálatos módon nem maradt fenn, ill. mind a ma napig nem került elő. Rilke a századforduló éveiben nemcsak műfordításai révén szerette volna az orosz kultúrát a nyugati országokban népszerűsíteni, hanem annak érdekében is lépéseket tett, hogy Csehov *Sirály*-át Németországban bemutassák, ill. a dráma szövegét kötet formájában is megjelentessék.

Mint arra K. Azadovszkij,⁷ H. Naumann⁸ és P. P. Brodsky⁹ is rámutattak, röviddel a *Sirály* fordításának befejezése után írta Rilke utolsó, befejezett drámáját, a címében Maeterlinckre utaló¹⁰ *Mindennapi élet-et* (= *Das tägliche Leben*¹¹). Ezzel a munkájával a kéziratban szereplő feljegyzés szerint, 1900 húsvétján készült el. A századforduló oly sok irodalmi alkotásához, többek között Csehov *Sirály*-ához is hasonlóan, ennek a drámának a középpontjában is a művész alakja áll. Rilkénél egy festő fogalmazza meg a művészet kapcsán felmerülő kérdéseket, az egyik szereplő pedig a Mása nevet viseli. Ez önmagában esetleges is lehetne, de a *Mindennapi élet* című Rilke-darab keletkezéstörténetének ismeretében nyilvánvalóvá válik a témaválasztás csehovi indíttatása. Ugyancsak csehovi intenciónak is tekinthető a darabban az a dramaturgiai törekvés, mely határozott elutasítást jelez a naturalizmus szellemében történő bemutatókkal szemben, és sokkal inkább Maeterlinck felfogásához közelít.

Az első Maeterlinck-fordítások és színházi bemutatók Oroszországban — Deppermann kutatásai alapján — 1895-től kezdődően követhetőek nyomon.¹² Bár Csehov érdeklődése Maeterlinck iránt éppen a századforduló éveiben bír döntő jelentőséggel, az oroszországi komparatistikának ebben a vonatkozásban még sok kérdést kell megválaszolnia. Az viszont tény, hogy abban az időpontban is, amikor Csehov a *Sirály* és a *Cseresznyés kert* című drámáin dolgozott, többször is utalt Maeterlinckre. Péter-

⁷K. Azadovszkij: *Rilke und Russland. Briefe, Erinnerungen, Gedichte*. Aufbau Verlag 1986.

⁸H. Naumann: *Russland in Rilkes Werk*. Schäuble Verlag 1993.

⁹P. P. Brodsky: *Russia in the Works of Rainer Maria Rilke*. Wayne State University 1984.

¹⁰Maeterlinck egyik esszéje a *Szegények kincse* (= *Le Trésor des Humbles*) c. kötetben a *Mindennapi tragikum* címet viseli.

¹¹A darab magyar fordításban még nem látott napvilágot.

¹²M. Deppermann: *Tschechow und Maeterlinck. Vom Reiz überraschender Nachbarschaft*. In: *Wechselbeziehungen zwischen Slawischen Sprachen, Literaturen und Kulturen in Vergangenheit und Gegenwart*. Innsbruck 1996, 319-335.

váron a kiadó és szerkesztői feladatokat ellátó A. S. Szuvorin vezetésével 1895-ben alakult meg a 'Malj Teatr', és ez év decemberében fejezte be Csehov a Sirály szövegének első változatát. Szuvorinnak 1895. november 2-án írott levelében Csehov az iránt érdeklődik, hogy az új színházban miért nem játszanak Maeterlinck-darabokat. Majd 1897. július 12-én azt írja Szuvorinnak: "[...] ha nekem lenne színházam, a Vakokat mutatnám be."¹³

Éppen Maeterlinck kapcsán, a csehovi dramaturgia maeterlincki vonásainak kapcsán, érdemelhetnek különös figyelmet azok a kritikai megjegyzések, melyek fordítás közben Rilke Csehov Sirályáról alkotott véleményében fogalmazódnak meg. Az alábbiakban Rilke néhány levelének és a Mindennapi élet című darabjának tükrében ezekre a megjegyzésekre kívánunk rámutatni.

A Rilke és Szofja Schill (Szofja Nikolejevna Schill 1861-1928, Szergej Orlovskij néven publikálta írásait) közötti levelezés tanulmányozása során ugyanis néhány ellentmondás válik világosan kitapinthatóvá.¹⁴ A K. Azadovszkij által összeállított kötetben olvashatók azok a levelek is, melyekből kiderül, hogy Szofja Schill 1899 telén Berlinben tartózkodott, barátságban állt az apja révén Pétervárról származó Lou Andreas-Saloméval, és így került ismeretségbe december utolsó napjaiban a berlini egyetemmel Rilkével.¹⁵ Találkozásaik alkalmával Rilke Novalisra, Lou Andreas-Salomé pedig Maeterlinck műveire hívta fel Szofja Schill figyelmét (Szofja Schill próbálkozott is Novalis fordításával). Szofja Schill már ezekben a napokban rendkívüli lelkesedéssel beszélt Rilkének Csehovról, aki ekkoriban még Oroszország határain kívül inkább csak elbeszélőként volt ismert, és valószínűleg ekkor ajándékozta oda a költőnek a Sirály kézzel lemásolt szövegét. Miután Szofja Schill visszaérkezett Pétervárra, élénk levelezés vette kezdetét. Ez a levelezés többnyire a kortárs, ill a régi orosz irodalom, az orosz kultúra kérdéseit érintette.

Szofja Schill már első Pétervárról írott levelében (1900. febr. 2./15.) jelzi Rilkének, hogy néhány könyvet sikerült megtalálnia, el is küldte többek között a költőnek az Igor-Éneket (ezt Rilke később le is fordította), de szomorúan számol be arról, hogy Csehov kötetei minden próbálkozás ellenére megszerzhetetlenek bizonyulnak. Tudakozódik arról is, hogyan halad Rilke a Csehov-szöveg fordításával. Itt találjuk az első utalást arra

¹³Uott, 330.

¹⁴K. Azadovszkij: Rilke und Russland. Briefe, Erinnerungen, Gedichte. Aufbau-Verlag, 1986.

¹⁵L. Csertkov: Rilke in Russland auf Grund neuer Materialien. Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 301. 2. Wien 1975, 37.

vonatkozóan, hogy Rilke belekezdett a nagy munkába, és egy nyomtatásban megjelent Csehov-kötetre vár. Rilke 1900. febr. 23-án kelt válaszleveléből — mely Fofanov "Vesna i notsch" c. versének német fordítását is tartalmazza — kiderül, hogy a Csehov-kötet azért is fontos lenne Rilke számára, mert egy müncheni kiadóval¹⁶ szeretne tárgyalásokat folytatni a drámák kiadása ügyében. Miután Szofja Schillnek nem sikerült Csehov-kötethez hozzájutnia, ugyanis az Alekszej Szergejevics Szuvorin révén kiadott példányokat ekkorra már elkapkodták, Rilke 1900. márc. 3-án személyes ismerőséhez, Leonid Oszipovics Paszternakhoz, a festőhöz, fordul kérésével. Abban reménykedett, hogy Moszkvában talán még lehetne Csehov-drámákat kapni, de ha más megoldás nincs, akár egy kölcsön-kötetnek is nagyon örülne. Leonid Oszipovics Paszternak ezt követően Iszaak Iljics Levitan közbenjárását is kéri Csehovnál.

Miután ennek ellenére is hiábavalónak bizonyult minden próbálkozás, és a megkezdett munka is nagy fontossággal bírt, Rilke maga is levélben fordult Csehovhoz. Ebben a Berlin közelében, Schmargendorfban, 1900. március 5-én kelt levélben, Rilke messzemenő udvariassággal és tisztelettel kéri Csehovot, hogy juttassa el hozzá a drámáit tartalmazó kötetnek egy példányát. Rilke arról is tájékoztatja Csehovot, hogy a Sirály fordításával már elkészült, bízik abban, hogy színpadi bemutatóra is sor fog kerülni, és megírja Csehovnak, hogy tervei között szerepel a Ványa bácsi németre történő fordítása is. Ez utóbbi elképzelését azonban a későbbiek során nem valósította meg. Az itt említett, 1900. március 5-én kelt, levél sajnálatos módon válasz nélkül maradt.¹⁷ Csehov hallgatása, mint a későbbi években is, valószínűleg azzal magyarázható, hogy meggyőződése szerint az ő darabjait Oroszországon kívül nem igen értené meg a közönség, így nem tartotta igazán lényegesnek, hogy művei fordításban is hozzáférhetőek legyenek.¹⁸

Néhány hónappal később, 1900. aug. 31-én, Rilke Benois-nak tesz arról említést, hogy egy orosz művészeket bemutató kiállítás megszervezésének gondolatával foglalkozik, beszámol a berlini 'Sezessions-Bühne'¹⁹ építési munkálatairól, és levelében utal egy Csehov-előadás tervére is, ekkor azonban már nem annyira a Sirályra gondol, hanem inkább egy kisebb lélegzetű darab bemutatóját tartaná megvalósíthatónak. A hangsúlyeltolódás mögött a Sirály fordítása során felmerült kritikai megjegyzések és a

¹⁶Albert Langen (1869-1909) kiadóról, a müncheni "Simplizissimus" egyik alapítótagjáról van szó.

¹⁷K. Azadovszkij: Rilke und Russland. Briefe, Erinnerungen, Gedichte. Aufbau Verlag 1986, 132.

¹⁸Az 1904. március 4-én O. L. Knippernek írott levele is ezt mutatja.

¹⁹A 'Sezessions-Bühne' Dr. Zickel vezetésével kezdi meg működését Berlinben.

megválaszolatlanul maradt levél, Csehov elutasításnak vélt hallgatása keresendők. Rilke Csehov Sirályával kapcsolatos meglátásai az alábbi problémakörökben fogalmazódnak meg kritikai hangvétellel:

1.) 1900. febr. 16.: ekkorra Rilke már elkészült az első felvonás szövegének fordításával, és a következő képpen fogalmaz: "[...] örömöm telik a munkában, úgy érzem jól is sikerült [...] Bárcsak Mása ne tubákolna".²⁰ Rilke nőkről alkotott idealizált felfogásával, mint azt saját művei, többek között az 1898-ban írott és 1900 júliusában, a Pan című folyóiratban megjelent Fehér hercegnő című lírai drámája első változatának nőalakjai is bizonyítják, nehezen egyeztethető össze, hogy Csehov drámájában Mása nyers, férfias vonásoknak sincs híján, sőt alkoholizál is. Valószínűleg Arkagyina is ellenszenvet kelthetett azzal, hogy fia rovására Trigorin mellett dönt. A Sirály fent említett két női szereplőjének alakjában felmutatott viselkedésmód teljes egészében elutasítást vált ki Rilke részéről.

2.) 1900. márc. 5.: Rilke már befejezi a dráma teljes szövegének fordítását, erről be is számol Szofja Schillnek írott levelében, és kifejti, hogy a "[...] a darab itteni bemutatása nem egészen veszélytelen, sok szereplő a túlzás határait súrolja, könnyen előfordulhat, hogy az itteni publikum karikatúrának tartja ezeket a szereplőket, bár nem azok."²¹ Rilke, mint sokan mások is,²² a komikus és tragikus vonások sajátosan csehovi ötvözetével állt értetlenül szemben.²³ Másik ellenvetésében az első három és a végső katasztrófával záruló negyedik felvonás ellentmondásos, szerinte következetlen jellegét, a "forte kezdést és a pianissimo befejezést" (Csehov fogalmazza így 1895. nov. 21-én A. Szuvorinnak írott levelében²⁴) illeti kritikái megjegyzésekkel. Rilke következetlenségnek tartja, hogy a végső katasztrófa mögött olyan figurák is állhatnak, akik mindeddig nem léptek színpadra, s ha szereplők az első három felvonásban vigjátéki figuráknak tekintendők, akkor — álláspontja szerint — nem alkalmasak arra, hogy a negyedik felvonásban helyet kapjanak. A németországi bemutató szempontjából Rilke ekkor már inkább a Ványa bácsi mellett döntene.²⁵

²⁰K. Azadovskij: Rilke und Russland. Briefe, Erinnerungen, Gedichte. Aufbau Verlag 1986, 120.

²¹Uott, 129-132.

²²Kosztolányi Dezső "félemlerkék"-nek nevezi a dráma szereplőit. In: Kosztolányi D.: Lángelmék. Nyugat Kiadó 1941, 302.

²³Sztanyiszlavszkij és Csehov között is értelmezésbeli vitákra került sor. Rév Mária részletesen ír erről a kérdéstről a Csehov századfordulója című (Universitas Kiadó 1995) kötetében.

²⁴Rév Mária idézi ezeket a sorokat. In: Rév Mária: Csehov századfordulója. Universitas Kiadó 1995, 99.

²⁵K. Azadovszkij: Rilke und Russland. Briefe, Erinnerungen, Gedichte. Aufbau Verlag 1986, 130.

3.) 1900 márc. 16.: Rilke a drámában történő időábrázolás kérdéseit feszegeti, mint írja: a 'hétköznapi' az életben és a színpadon két egymástól alapvetően különböző kategóriának tekintendő, ennek a különbözőségnek az időtartamban, a 'tempóban' is kifejezésre kell jutnia. A valóság érzékeltetésének időtartama a színpadon nem eshet egybe a valós idővel, a Sirály túlságosan hosszú, az első három felvonásban az eseménysorban szinte nincs előrelépés, a negyedikben pedig felgyorsulnak az események.²⁶ Rilke, Szofja Schill véleményével egyetértve, elismeri Csehov művészetének modern vonásait, de fenntartással viseltetik a lassúsággal, a "mindennapok tempójával",²⁷ az első felvonások sűrítettség-hiányával szemben, azaz a valós idő és a színpadon elmesélt idő csehovi technikáját kérdőjelezi meg a Sirályban.

A kritikai hangvételű megjegyzésekben nem csak az a meglepő, hogy Rilke, kinek korai költészetétől a misztikus vonások sem idegenek, nem ejt szót Trepljov darabjának bemutatójáról a Sirály első felvonásában, arról az előadás-kísérletről, mely Vlagyimir Sz. Szolovjov bölceleti eszmerendszerének néhány metafizikai momentumára is reflektál, hanem az is váratlan, hogy a költő nem reagál Trepljov azon szavaira sem, melyekben Arkagyina és Eleonore Duse színészi kvalitásainak ironikus szembeállítása történik meg. Rilke ugyanis nagy tisztelője volt Eleonore Duse előadói tehetségének, az ő főszereplésével szerette volna saját darabját, a Fehér hercegnőt is színpadon látni. Csehov ugyancsak elragadtatással szólt az olasz színésznőről, akit vendégszereplése alkalmával, Péterváron 1891. március 16-án, Shakespeare Kleopátrájában látott.²⁸ Az Arkagyinára és Eleonore Duséra vonatkozó összevetés, az ironikus hangvétel, nem csak a fiú anyjával szemben érzett féltékenységből fakad, hanem a bulvár-darabok egykor ünnepelt színésznőjével szemben is vádként hangzik el.

Váratlan még a kritikai megjegyzésekben az is, ahogyan Rilke a szereplők közötti beszélgetéseket az első három felvonásban megítéli. Hosszúnak és unalmasnak találja a történéseket, a "mindennapi tragikum" ('tragique quotidien') ábrázolását, a dialógusokat, azt 'másodfokú dialógus'-technikát,²⁹ melyet M. Maeterlinck említ: "A nélkülözhetetlen dialóguson kívül, csaknem mindig van egy másik dialógus is, mely fölöslegesnek látszik".³⁰ A dráma statikus jellegét ('drame statique'), a kimondottakon túl jelzéssze-

²⁶Uott, 139.

²⁷Uott, 140.

²⁸Csehov az előadásról nővérének írott levelében számol be. Bővebben in: Ilse Dore B. Jonas: Rilke und die Duse. Insel Verlag 1993, 9.

²⁹M. Maeterlinck: Mindennapi tragikum. In: Maeterlinck: A szegények kincse. Révai 1912, 110.

³⁰Maeterlinck uott, 119.

rúen jelenlévőt, a 'másodfokú történés-sort' is túlzott mértékűnek tartja a költő. Ezek azonban olyan vonások, melyek Maeterlinck színházának, sőt Maeterlinck nyomán Rilke színházának is, a századforduló szimbolista színházának is, a sajátosságai. Csehov drámájában Rilke, Nyemirovics-Dancsenkóval szólva, a lényegi szerepet hordozó 'víz alatti áramlást', a 'poslost' ilyen módon történő színpadi megjelenítését illeti kritikai megjegyzésekkel.

Rilke, mint a fentiekből kitűnik, nem ismerhette eléggé a korabeli orosz élet ritmusát, vontatottnak tekinti Csehov darabját, előkészítetlennek a végső kifejeletet, ellentmondásosnak a figurák és a szituációk hol komikus, hol pedig tragikus mivoltát. Hasonlóképpen vélekedik a lengyel származású és Oroszországban élő művészetkritikus, Pavel D. Ettinger is, aki Benois mellett a korszak egyik legnagyobb szaktekintélye. Ettinger erről be is számol Rilkének Moszkvából, 1901. febr. 18-án, a Három nővér bemutatóját követően. A darabban rejlő alapvetően drámai feszültséget hiányolva, inkább elbeszélésként és nem színdarabként tudná elképzelni a három nővér-ről szóló történetet.³¹ Ugyanakkor Ettinger is említést tesz a Maeterlinck és Csehov művészetében fellelhető hasonló vonásokról, melyeket leginkább a darabok hangulati hatásában és a cselekményesség minimumra történő redukálásában fedez föl. Megítélése szerint azonban Maeterlinck drámaépítkezésében sokkal célratörőbb, úgy látja, hogy Csehovnál egyes felvonásokat akár el is lehetne hagyni.

Szofja Schill Rilkének írott leveleiben védelmébe veszi a Sirályt, különösképpen Konsztantyin Trepljov alakját. Mint 1900. febr. 25-i soraiban írja, a Művész Színház előadásában valószínűleg Rilke számára is érezhető lenne, "hogy ebben a mindennapi életben, a csomagokkal, az ebédekkel, a kártyázással együtt minden pillanatban bekövetkezhet a katasztrófa, és ennek egy fiatal, tehetséges élet eshet áldozatául."³² Szofja Schill Csehov modernségére hívja fel a költő figyelmét, és már csak azért sem tartaná lehetetlennek a berlini bemutatót, mert feltételezi, hogy a német színpadokon is egyre nagyobb teret hódítanak a modern színházi törekvések, a Maeterlinck-féle szimbolista színházfelfogás. Rilke — Szofja Schill javaslatával egyetértve — szeretne volna a Sirályt a pétervári 'Alekszandrijszkij Teatr'-ban bekövetkezett ominózus bukást követően, 1900 késő tavaszán vagy nyár elején, Moszkvában, a Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics-Dancsenko vezette 'Művész Színház' előadásában megnézni. Ez a rendezés annál is inkább felkeltette az érdeklődését, mert kíváncsian várta arra a választ, hogy az oroszországi színpadi bemutatóval összevetve, mennyire

³¹K. Azadovszkij: Rilke und Russland. Briefe, Erinnerungen, Gedichte. Aufbau Verlag 1986, 273-276, 235-239.

³²Uott 135.

helytállóak a fordítás során adódott kritikai észrevételei. Erre az összevetésre azonban nem adódott lehetősége sem Moszkvában, sem pedig a 'Művész Színház' későbbi, berlini vendégszereplése során.³³

A Csehov-recepció kérdését a levelekben megfogalmazott kritikai megjegyzések mellett, ahogyan erre Naumann és Brodsky is rámutatnak, megvilágíthatja még Rilke Mindennapi élet című darabja is, mely néhány vonatkozásában Csehov Sirályára adott sajátos válasznak is tekinthető.

A művész, a századforduló irodalmának kulcsfigurája, Csehov drámájában a színház, az irodalom világát idézi. A Sirály keletkezésével szinte egyidejűleg született azonban Csehov egyik elbeszélése, A mezzaninos ház című, melynek főszereplője egy tájképfestő. Az mindeddig nem állítható bizonyossággal, hogy Rilke olvasmányai alapján ismerte-e Csehovnak ezt az írását, az viszont igen, hogy a Mindennapi élet szinpadai történetét Rilke is egy festő életének néhány mozzanata köré építi. Az ifjú festő, Georg Millner, kinek olvasmányai között orosz, francia, olasz írók, "romantikusok és dekadensek" szerepelnek, mint ahogyan azt a fiatal drámaíró Trepljov is teszi, új utak keresésével próbál a konvenciók bilincseiből kiszabadulni.

A Sirály szereplői a boldogtalan emberi kapcsolatok hálójában vergődnek, mindenki mást szeret és mindenki mást érez hivatásának, mint amit éppen tennie kell, vagy lehet. Érzelmi divergenciák, és nem utolsósorban 'belső történések' hatják át Rilke darabjában is a mindennapi életet: akár a festő és modellje, akár az orvos, Doktor Leuthold, és a festő nővére esetében, valamennyiüknek visszautasításokkal kell szembesülniük.

Rilke festője, a színdarabíró Trepljovhoz hasonlóan, élete legfőbb feladatának tekinti a konvenciókkal való szakítást. Georg e feladat megoldásával először a mindennapi élet síkján próbákozik, ahogyan ezt nővére, Sophie is teszi. Ezek a próbálkozások szinte kivétel nélkül a férfi-nő közötti, ill. a gyerek és a szülő közötti kapcsolatokban fogalmazódnak meg. Csehovnál az anya és fia közötti konfliktus, mely jóval túlmutat a mindennapi életen és a művészettel kapcsolatos állásfoglalást is implikálja, teljes mértékű konfrontációhoz, majd katasztrófához vezet.

Rilkénél a régi és az új közötti küzdelem tragikus színezet nélkül áll előttünk. Ám a probléma egy tágabb értelmezését itt is egy orvos, Doktor Leuthold, szavaiban találjuk. Az orvos ugyanis arra utal, hogy a kizárólagosság/kirekesztés, a mindent minden áron lerombolni-akarás az egyoldalúság veszélyét hordozza magában. Doktor Leuthold Rilke egész életművének egyik lényegi gondolatát fogalmazza meg, már ebben a korai korszak-

³³A Sirály német nyelven történő első bemutatójára Breslauban, 1902. nov. 1-én, került sor. Rilke moszkvai tartózkodásának idején a MHAT Péterváron vendégszerepelt. Lou Andreas-Salomé tesz erről említést. In: Lou Andreas-Salomé: Lebensrückblick. Insel Verlag 1974, 174.

ban, a mindent átfogó teljesség és a szintézis-teremtés utáni vágyat, az élet és halál, a világmindenség és a földi lét, a tudati és intuíción alapuló élmény ontológiai összetartozásának szükségszerűségét. Az életművet betetőző Duinói Elégiák is ezt a gondolatot hordozzák. A Mindennapi élet keletkezésének körülményeit és időpontját ismerve, nem tekinthető véletlen egybeesésnek az a tény, hogy Rilke darabjában is egy orvos az, aki úgy, ahogyan azt Dr. Dorn is teszi, leginkább képes megértéssel szemléli a körülötte zajló eseményeket.

Mint arra Brodsky is rámutat, a Rilke drámájában szereplő modell, Mása, a festő iránti érzéseiben megjelenő áldozatkészségével és alázatosságával sokkal inkább Csehov Nyinájára és nem Másájára hasonlít. Csakhogy Rilke darabjában Mása nem a művészet iránti elhivatottságból cselekszik, mint azt Nyina teszi, sőt egyáltalán nem is kerül olyan helyzetbe, melyben a művész-válás gyötrően nehéz problémáit kellene megoldania. Mása a festő iránt érzett viszonzatlan szerelem, a magánélet kérdéseinek gondolkörén belül lép elénk, és kizárólagosan a hétköznapi élet szintjén marad a darabban, föl sem merül a gondolataiban Nyina szabad élet iránti vágyakozása, mely Csehovnál a sirály-motívum köré épülő szimbolumrendszer egyik lényegi komponense.

A két férfi főszereplő — a két művész — esetében további hasonlóságra utaló momentumok fedezhetőek föl: Trepljovhoz hasonlóan Georg Millnernek is át kell élnie egy az alkotó munkában jelentkező krízishelyzetet, Georg esetében egy másik nő, Helene révén érkezik a segítség. Helene egy természet fölötti dimenzióban érzékelhető, a hétköznapisággal nem összeegyeztethető szinten, álomszerű és megismételhetetlen módon segíti a festőt önmagára-talásában. Trepljov sorsa öngyilkosságba torkollik, Georg egyedül és magányosan, de újra az alkotás felé vezető úton halad tovább. Ezen a ponton vitatjuk Brodsky értelmezését, aki úgy véli, hogy Georg megelégszik a hétköznapi örömmel, melyeket Helene helyett Mása személyében szeretne felfedezni. Ha ugyanis a darab második felvonása zárójelenetének utolsó mondatát, utolsó szavát értelmezzük, az arra utal, hogy a festőnek elutasítással kell szembenéznie: "Und nun kommst du grade zur Unzeit ...".³⁴ (= "Alkalmatlan időpontban érkezel ...") Az "Unzeit" kifejezés, az elliptikus mondatszerkezettel, valamint a darab szövegében fellelhető síkok (hétköznapi élet és művészet) különválasztásával, az összetelálokzás lehetlenségét jelzi.

Ez sajátosan rilkei megoldás, a művésznek Rilke Firenzei naplójában megfogalmazott gondolataihoz, de az Impresszionistákról írott soraihoz

³⁴Rilke: Das tägliche Leben. In: Rilke: Werke. Kommentierte Ausgabe in vier Bänden. Hrsg. von M. Engel, U. Fülleborn, N. Nalewski, A. Stahl. Insel Verlag 1996, Bd. III. 776.

kapcsolódóan is, a magányosság szférájában kell keresnie és felfedeznie az önmagára-találás lehetőségeit.

A Sirályban, a több év eseményeit átívelő drámában, a komikus és tragikus árnyalatok egybeszövődése révén teremődik meg a sajátosan csehovi hangvétel, Rilke tragikus felhangok nélkül láttatja néhány nap színpadi történéseit, a szituációkat és a szereplők jellemvonásait sem karikírozza. Csehov az első felvonás 'színház a színpadon' mozzanataitól eltekintve alapvetően realista eszközökhöz nyúl. Rilke festője — a pillanat teljességének ('erfüllter Augenblick'), egy sűrített időmomentumnak (Helene és Georg találkozása és beszélgetése) a jegyében — rendkívüli intenzitású és igen rövid ideig tartó természetfölötti dimenzióban felvillanó élmény, egymásratalálás részesévé válik. Rilke a drámában megjelenített ill. megjeleníthető idő-sűrítettség problematikájára, melyet Csehov Sirályában a Szofja Schillnek írott levelekben fölvetett, ilyen módon adja meg a maga válaszát.

A Sirály és a Mindennapi élet esetében egy másik aspektusból is jelentős eltérések fedezhetőek fel, melyekről a kutatásokban alig esik szó. Ez a csendek, a hallgatások szerepe, mely a mindkét esetben hasonlóságokat mutató ellipszisekben van jelen, de a dialógusok struktúráján túlmutató funkcióban értelmezett csöndé is, mely lényegi eltéréseket mutat.³⁵

A dialógusok struktúrájáról, a nonverbális eszközök, így a csend és a hallgatás funkciójáról is számtalan tanulmány íródott Csehov drámáinak kapcsán.³⁶ Rilke esetében³⁷ a kutatók a csönd értelmezése szempontjából elsősorban a lírai alkotásokat vizsgálták, bár Panthel a korai elbeszélésekről is említést tesz.³⁸

Rilke szimbolikus jegyeket hordozó lírai drámáiban, a Fehér hercegnőben, mint ahogyan a Mindennapi életben is, nem a cselekmény a megismerési folyamat hordozója. Rilke alapvetően egy érzést akar a színpadon

³⁵"Ha minden szó hasonlít: minden csönd különbözik [...]" - írja Maeterlinck. In: Maeterlinck: A Szegények kincse. Révai-Kiadás 1912, 17.

³⁶A legújabbak közül különös figyelmet érdemel Christine Gräfin von Brühl: Die nonverbalen Ausdrucksmittel in A. Tschechows Bühnenwerk. Peter Lang Verlag 1996 és Cs. Jónás Erzsébet: A színpadi nyelv pragmatikája. Csehov dialógusainak kommunikatív stílus elemzése. Bessenyei György Kvk. 2000.

Rév Mária utal Csehov Ellenségek c. elbeszéléseire is. In : Rév Mária Csehov századfordulója. Universitas 1955, 21-22.

³⁷Rilke Hugo von Hofmannsthal előtt, 1897-ben, megfogalmazza a kimondott szó értékvesztésének gondolatát az "Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort..." kezdetű versében.

³⁸Otto Lorenz: Schweigen in der Dichtung: Hölderlin-Rilke-Celan. Studien zur Poetik deiktisch-elliptischer Schreibweisen. Göttingen 1958, H. W. Panthel: R. M. Rilke und M. Maeterlinck. Erich Schmidt Verlag 1973.

láttatni, egy elementáris erővel ható érzést. A monológrol szóló esszéjében, 1898-ban³⁹ arról ír, hogy a szó csak egyetlen egy azok közül a hidak közül, melyek a külvilágba és a legtitkosabb mélységekig vezetnek. Egy másik helyen pedig így fogalmaz: "a hallgatás történe, a szó pedig halogatás".⁴⁰

Rilke festője számára azért jelent nagy fordulatot a Helenevel való találkozás, mert Helene, maeterlincki indítással, de rilkei vonásokat is hordozva, a festő képének láttán a formába nem öntött gondolatokat, a látvány mögöttit is megérti, azt is, ami csak a hallgatás dimenziójában nyer kifejezést. Ezért kerülhet kettejük között sor arra, hogy a festészet kérdéseiről beszéljessenek egymással, a mimézis, az absztrakció, a maradandó művészi érték kérdéseiről, mely az idő próbáját is képes kiállni. A hallgatás (=Schweigen) mint érték-hordozó, mint potenciális jelentéstalmánál fogva komplexitással rendelkező nonverbalis közlési mód, teremti meg kettejük között azt a bázist, közvetíti a verbalitás és a nonverbalitás határán azt jellegzetesen rilkei élményt, mely az egyoldalú leegyszerűsítést, a keretek közé szorítást ellenpontozza, és a kizárólagosan racionális gondolkodáson alapuló szubjektum-objektum különválasztásának problematikáján igyekszik túlmutatni. A hallgatás így ebben a darabban annak a rilkei határélménynek (= 'Grenzerfahrung'-nak) a megfogalmazódása, melynek egyik példája az Első Duinói elégia soraiban majd így hangzik: a "szép nem más, mint az iszonyú kezdete".⁴¹ Csehov *Sirályában*, a darab több mozzanatában is az elutasítás, az értetlenség, a fenyegetés/fenyegettség jelzése kap szerepet a hallgatás révén. Ha abból a tényből indulunk ki, hogy a szereplők közötti dialógusok a kommunikatív funkciókat nem tudják betölteni, a szereplők nem egymással, hanem egymás mellett beszélnek, monologizálnak, a dráma polifonikus strukturájában mindenki a maga szólamát szólaltatja meg, akkor ilyen értelemben akár a nonverbalis 'hallgatás' is egy 'szólamnak', egy szöveg fölötti 'szólamnak' tekinthető. Ezt a megállapítást támasztja alá az a körülmény, hogy a csönd jelenléte a dráma szövetében, és nem csak a dialógusok holdudvarában, több tényezőből létrejövő 'szólammá' szerveződik. E szólam fontosabb összetevői: a Hamletből vett üres szavakra vonatkozó idézet, a függöny funkciója Trepljov darabja előtt ill. közben, az új elhallgattatása (Arkagyina dekadens kotyvaléknak nevezi a darabot), a megölt és kitömött sirály, azaz az objektíválódott csönd megjelenítése, a 'ti rutin-színházat akartok és mindent megöltök, ami új' - vádja Trepljov részé-

³⁹Rilke: *Der Wert des Monologes*. In: R. M. Rilke: *Werke*. Kommentierte Ausgabe in vier Bänden. Hrsg. von M. Engel, U. Fülleborn, H. Nalewski, A. Stahl. Insel Verlag 1996, Bd. IV. 121-127.

⁴⁰Rilke: *Demnächst und Gestern*. Uott, 54.

⁴¹Rilke: *Az első elégia*. Nemes Nagy Ágnes fordítása. In: *Rilke versei*. (=Lyra mundi) Európa 1983, 233.

ról, az utolsó felvonásban Szorin jelenléte és meg nem szólalása, a zárójelenet, a kézirat megsemmisítése, a Trigorintól származó folyóirat, és a halálhír közlésének az a jellegzetes módja, ahogyan az orvos ezt csak Trigorinnak hozza tudomására, a többieknek pedig nem árulja el. A hallgatás Csehovnál a fent említett mozzanatokban az elhallgattatás irányába mutat, Rilkenél pedig, mint fent említettük, a megközelíthetetlen megközelítésének egyik potenciálisan lehetséges módja.

Végezetül még egy levélről kell a fentiek kapcsán említést tennünk, mely 1902. március 5-én íródott, pontosan két évvel azután, hogy Rilke közvetlenül Csehovhoz fordult kérésével. E másik levél írója is R. M. Rilke, címzettje pedig Alekszej Szergejevics Szuvorin, akihez ez a levél a költő Maximilian Hardenra (=Felix Ernst Vitkovskij), a Berlinben élő színeszre, történő hivatkozásával jut el. Ebben az időszakban Rilke anyagi gondokkal küzd, családjának szeretne egzisztenciát teremteni, így vetődik fel annak a gondolata, hogy Oroszországban telepedjék le, és a Novoje Vremja-nál keressen munkalehetőséget. S bár művei közül több is napvilágot látott, fölöslegesnek, magányosnak és otthontalannak érzi magát a korabeli Németországban és Ausztriában, szellemi hazáját ezekben az években Oroszországban véli megtalálni. Részletesen beszámol Szuvorinnak a két utazás során szerzett élményeiről, említést tesz mindarról, ami marandó értéként él emlékezetében, és hivatkozik eddigi munkásságára. Több fordítása közül mindössze két munkára utal levelében: az egyik Benois-nak a XIX. század művészetéről írott kötete, melyen akkoriban dolgozik, a másik pedig a két oroszországi utazás közötti időszakban elkészült drámafordítás, Csehov *Sirály* című drámájának a fordítása.

Ez a levél is válasz nélkül maradt.

SZLÁV ELEMÉK EGY MAGYAR FALU NYELVÉBEN

Régóta foglalkoztat szülőfalum, Náriai történeti múltja. A folyamatos adatgyűjtés során több olyan nyelvi adat birtokába jutottam, amely szláv, alapvetően horvát, szlovén nyelvi hatásokra utalnak. A település földrajzi fekvése több szempontból is érdekes. Az ókori Savaria, a mai Szombat-helytől hat–hét kilométer távolságban található és a nyugati magyar nyelvhatár egyik települése. Határában római kori emlékekre bukkantak, amelyekről B. Thomas Edit: *Römische Villen in Pannónien* című munkájában így ír: „Náriai községtől 2 km-re jobbra, a Ják felé vezető földúttól egy kis dombon, a felszínen római kori téglák, tetőtéglák nagy tömegben található. Amint a próbaásatás bizonyítja, a falak 35–40 cm mélységben vannak. Az épületromok a felszínen mintegy 50 x 50 m-re terjeszkednek. A tetőtéglák előfordulása a felszínen szűk területre határolódik, így a kis dombban minden valószínűség szerint egy villa romjai rejtőzködnek. Sajnos a próbaásatásokból nem derült ki mindez világosan, jöllehet ezelőtt a dombról Nerva császár aranyérméje került elő. A nyomok szerint a kis villa feltárásával a pannóniai villák sora egy korarómai villával gazdagodik.” (Bp., Akadémiai Kiadó, 1964)

Nerva császár 96–98 között uralkodott. A római kontinuitást bizonyító adatok nincsenek birtokomban. Csánki Dezső 1257-ből Villa Náree, majd Náree 1431., Nara 1434., Náre 1447, Náray 1468, alakváltozatokat közli, s megjegyzi, hogy köznemeseké volt. 1447-ben Szent Tamásról nevezett templom állt benne. (Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Bp.) A templom védőszentje ma is szent Tamás. Mindezeket közli Sziklay-Borovszky: *Magyarország vármegyéi és városai* című munkája, hozzátéve, hogy az ókori Savaria kiterjedése sokkal nagyobb volt a korabeli Szombathely területénél és hozzátartoztak a környező községek is. (Vö. i. m. 165. l.). A nárayak innen vették nemesi nevüket. A Náriai Szabó család ősi fészke.

1908-ban, Budán jelent meg Johann Lipszky: *Repertorium locorum...* című munkája, amelyben Naraj név szerepel, s ennek német nyelvű változata Narrein (i. m. 452. l.).

A köznemesi vonatkozásokat erősíti meg Csoma József: *A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig* (Bp., Akadémiai Kiadó, 1904) című munkájának Náira vonatkozó része, amelyben Náraj, Hompsz, Lovenyák, Bölcsvölgyi, Horváth, Basó, Sárffi, Széles, Szabó, Kántor, Pongrácz, Répás, Rába vezetéknévűeket sorolja fel.

A szláv kapcsolatra Kiss Lajos utal a falu nevének etimológiájára vonatkozó bizonyítalan, lehetséges megállapításával miszerint: „Nárai helység Vas megyében *Narey* 1238/1260. Talán szláv eredetű személynévből keletkezett. Vö. egy galíciai falunak or. *Hapaeb* ~ ukr. *Hapaib* ~ le. *Narajów*. (Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 455. l.) A falu nevének fenti magyarozatát egyelőre elfogadjuk, de a történelmi tények és folyamatok, a település földrajzi elhelyezkedése a más irányú etimológiát is felvetheti, nevezetesen a római korhoz és uralkodóik nevéhez, illetőleg nevéből való falunév magyarozatot. Ez természetesen csak nyelvi adatok birtokában képzelhető el, amelyek ma nincsenek birtokunkban, de a lehetőségét nem szabad kizárnunk.

Vas megye nemes családait bemutató kötetben Náraiból 21 családnevet tartalmazó felsorolást találunk. Ebben a felsorolásban jelenik meg egy horvát származású családnév a *Zernovác*. A nevet családi konfliktus eredményeként magyarosították, illetőleg felcserélték magyar névre. Erről így ír Balogh Gyula Vas vármegye nemes családai című munkájában: „Az 1755. évi nemesi összeírásban Zrinavec Imre, mint nárai lakos fordul elő utódja tévesen Zernovác Miklós nárai lakos vezetéknévét 1885-ben felső engedelemmel Hertelendyre változtatta, mert anyai nagybátyja Hertelendy csak úgy volt hajlandó e rokonát javaiban részesíteni, ha az ő családi nevét veszi föl.” (In: Sziklay-Borovszky i.m. 558. l.)

Megfigyelhető a falu lakóinak családnevei körében, hogy a törökidőket követő években évtizedekben jelentősen megnő a szláv, horvát, szlovén nevek száma, vagyis ebben az időszakban sok szláv lakos telepedhetett meg a faluban. Ilyen nevek: *Kolonics*, *Mudrics*, *Suborics*, *Kondics*, *Harasztovics*, *Kámpics*, aki a két világháború között Kassaira magyarosította nevét. Hasonló magyarosítás következett be Zernovác Gyula esetében is, aki Csermely nevet vette fel és 1945. május 19-től 1945. szeptember 3-ig volt Szombathely polgármestere korai halála miatt. (Vas Népe, 1986. október 28. 2. old.) A Harasztovics család egyik férfi tagja az 1930-as években a MÁV-nál dolgozott, nevét Harmati névre magyarosította. A felsorolt családok leszármazottait magam is személyesen ismertem. A falu őslakói közé történő integrálódásuk gyorsan mehetett végbe, hiszen anyanyelvüket feladták, elfelejtették, asszimilálódtak, tehetős gazdákká váltak. Meg kell még említeni a *Resetár* családnevet is. Magyar jelentése rostás, rostakészítő. Ez a mesterség különösen népszerű volt a szlovén, horvát nyelvterületen. Évente népiünnepélyeket szerveztek a rostakészítők, akik településről településre vándoroltak és árulták a különböző célra készített rostákat, amelyeket a háztartásban, a paraszti gazdálkodásban egyaránt használtak. A mura-vidéki magyar falvakba is eljutottak, ahogy ezt Gönc János: Rostás a falu-

ban című festményén is ábrázolja. (Halász Albert: Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken. Lendva, Studio Artis Kiadó, 279. l.)

Nárai határa nyugaton érintkezik Horvátlövő községgel, amely horvát nyelvű. Kiss Lajos idézett munkájában utal a falu lakóinak telepes jellegére: „A R.Tót-, mai Horvát- előtag horvát telepésekre utal, és a szomszédos Németlövőtől (ném. Deutschützen) való megkülönböztetésre szolgál” (Kiss Lajos: i. m. 281. l.). Nárai magyar lakossága, a lakosság viszonylag magas száma miatt nyelvi szempontból megváltoztatta a betelepült lakosságot.

A falu helynévanyagában is megfigyelhető bizonyos szláv, horvát, szlovén hatatás. Ezt látszik bizonyítani az egyik falurész neve is. Nárai földrajzi neveinek gyűjtésekor figyeltem fel a Csárda névre, amely a falu keleti részét jelöli. A név hallatán valamilyen kocsmára, kurtakocsmára gondol az ember, azonban ilyen jellegű építményre nem emlékeztek adatközlőim, szüleiktől sem hallottak róla. Elmondták, hogy „*Eleinte három házbu át. Mordán-ház, Benkő vagy Tót István ház, Visi-ház.*” Azt is hozzátették: Régen őrház állt itt, amiben határőr katonák voltak. (Vö. Guttman Miklós: Nárai földrajzi nevei. Vasi Szemle, 1977/3. 411. l.) Ebben találhatjuk meg a falurész nevének magyarázatát, illetőleg etimológiáját is. Az őrház a szláv čardak (csardak) lehet a falurész nevének magyarázata, vagyis a szót átvette a magyar lakosság és használta, mint annyi más szót, amelyeket a szláv nyelvekből átvettünk és a magyar nyelv arculatára formáltunk. A lexéma szóelvonással alkotott szó (Temesi Mihály: Leíró magyar nyelvtan. Szótan (Szóalaktan), Tankönyvkiadó, 1965. 144. l.).

A külterületi földrajzi nevekben fordul elő a *Mocsola*. A név etimológiájára vonatkozóan részletes, alapos tanulmányt írt Pesti János: Adalékok a Mocsolád földrajzi név eredetéhez (Nyr. 94: 219–225). Az adatközlők szerint: „*Itt őrsztő a kanász a disznókat, ha meleg vőt meg tuttak fürönnyi, mert vőt itt a gödrökbe víz, meg egy illen tóféle mocsola.*” A név szláv közvetítéssel kerül a magyarba. Eredeti jelentése kenderáztató. (Vö. Kniezsa István. SzlJsz. I/1. 341) A szlovéniai Muravidék magyar településeiben és a hazai földrajzi nevekben is gyakran megtaláljuk. Különbőféle változatokban fordul elő így a *Macsala* alakban is, szlovén alakja a *Močvirje*. A vizes, posványos, berkes, mélyen fekvő területet jelöl a magyarban és a szlovénban egyaránt. Szabó Géza kutatásai is ezt erősítik: „A *mocsola* a megye számos pontján megtalálható, vö. *Mocsila* (Narda), – A *Mocsvár*, ’mocsaras terület, mocsár’ több helységben előfordul: *Mocsvár*, *Mocsváripatak* (Perenye) vö. h. *Mocsvara* (Felsőcsatár). Felsőcsatáron, Nardán van *Mocsváli* helynév is, Mesteriben pedig *Mocsálos*.” (Szabó Géza: A magyar–délszláv kapcsolatok kutatása a nyugati magyar nyelvjárásokban. Gadányi Károly szerk.: Nemzetközi Szlavisztikai Napok, 1986. 31. l.)

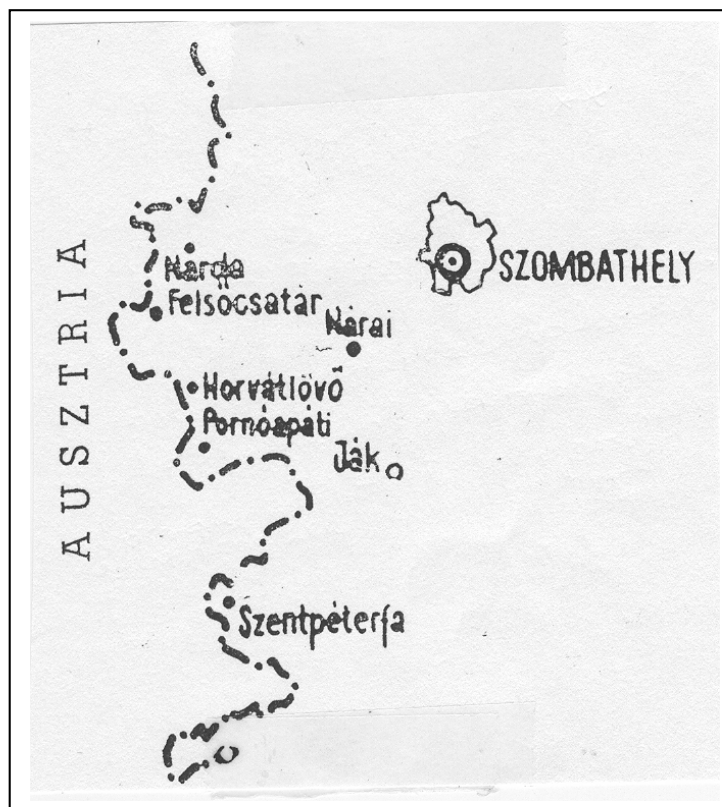
A magyar szláv kapcsolatok nemcsak az említett nevekben, de az esztendő nevezetes napjaihoz kapcsolódó megfigyelésekben és hiedelmekben is nyomon követhető. Február 14-én van Bálint napja. Napjainkban háttérbe szorul ez a szép név, s egyre inkább kiszorítja a nyugati szokások majmolásaként meghonosodó Valentin nap a hozzá kapcsolódó szokásokkal, amelyek alapvetően a szerelem büvkörébe tartoznak. A magyar ember ezen a napon azt tartotta, hogy ekkor kezdenek házasodni a verebek, azaz lassan vége a télnek, jön a kikelet, megérkezik a tavasz. Ezt a napot a nyugat-dunántúli horvát községekben a madarak házasodásának napjaként tartják számon. Így kétségtelen, hogy a magyar–horvát néprajz szoros kapcsolatát láthatjuk a szokásokban Náraiban is. „A hiedelem szlovén párhumokat mutat, azt mondták: Zdaj se ptički ženijo, fant si najde deklico.

Azaz magyarul:

Most van a madarak lakodalma,
a fiú lányt talál magának.

(Szobocsán Erzsébet, Kapca); (Halász Albert: Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken. Studio Artis Kiadó, Lendva, 1999. 124. l.)

A szláv hatások jelenléte annak ellenére megfigyelhető, hogy a település a korábban már említett római hatás és kapcsolatok mellett a honfoglalást és államalapítást követő években, évtizedekben erős keresztény környezet vette körül. A nyugati oldalon levő faluban, Pornóapátiban létrejött cisztercita apátság időben megelőzve – a legfrissebb régészeti kutatások szerint – a 13. század közepén alakult jáki bencés apátságot. Nárai és lakossága nem tartozott fennhatóságuk alá, s ez bizonyára a köznemesi kiváltságainak volt köszönhető.

A köznyelvi szókészlet szláv jövevényszavai mellett a falu, adott esetben Náraai tájszavai között is találunk szláv elemeket. Ilyen a *povédál*, *povédálni* lexémák előfordulása. *Ně povědá nekēm!* azt jelentette 'ne magyarázz feleslegesen', 'nem tudsz erről engem meggyőzni'. Bernják Elizabeta: Magyar–szlovén szótárában szerepel a *povédati* lexéma -povém (meg)mond; *narávnost povédati* kereken kimond valamit; *svôje mnênje povédati* kinyilvánítja véleményét; *v obráz kómu povédati* valakinek szemébe mond valamit, stb. (Bernják Elizabeta: Magyar–szlovén szótár. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1995. 867. l.) A magyar falu nyelvében használt szláv eredetű lexéma jelentése és használata teljes egészében összhangban van a szlovén jelentéssel. Így meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a szláv lakosságtól átvett, s a szláv jelentéssel megegyező formában került be a magyar anyanyelvűek szókészletébe.

A fentiekhez hasonló tájszóátvétel figyelhető meg a *pëpënyák* lexéma esetében is, amelynek szinonimái Náraiban a *párfödél* ~ *fűjhordóruha*. A falusi lakosság rendkívül takarékos, minden értéket megőrző mentalitása tükröződik a szóban. Egy körülbelül kétszer kétméteres nagyságú, jó minőségű anyagból készült ruhadarabot az asszonyok nyakukba kötötték és a

földeket elválasztó megyéken nőtt füvet sarlóval levágták, s a *párfödélbe*, *pépönyákba*, *fűjhordóruhába* rakták és vitték haza, s megetették az állatokkal, főleg tehennel. Köztudott, hogy a *mëgye*, *mëzsgye* szavunk is szláv eredetű. A magyar falu nyelvében egy horvát anyanyelvű faluból származó asszony hozta be. A *pépönyák* szó nem vált társadalmi érvényű lexémává, de a családdal rokoni és munkakapcsolatba kerülő magyar anyanyelvűek átvették. Mersich Zsuzsa, a magyarországi horvátok nyelvének kutatójától kapott adatok alapján megállapítható, hogy a *pépönyák* szó Horvátlövő, Felsőcsatár, Narda horvát anyanyelvű települések nyelvében él napjainkban is. Felcsőtartából származik a Náraiba került feleség is. A szó a horvát etimológia szerint összefüggésbe hozható a hamuszórással, amelyet a parasztság tavasszal ebből a ruhából szórt ki a földekre. A hamut a fatüzelésű kályhákból gyűjtötték össze télen, s így javították a kötött, anyagos talaj minőségét az említett településeken.

Szabó József: A nagykovácsi nyelvjárás című monográfiájában (Szekszárd, 1986. 240–255. l.) részletesen foglalkozik a rokon értelmű szavak vizsgálatával. Vizsgálati tapasztalatait így summázza: „A nagykovácsi tájszólás rokon értelmű szavainak vizsgálata során bemutatott példákkal talán érzékeltetni tudtam azt az amúgy is közismert, ma már aligha vitatott tényt, hogy egy nyelvjárás is mennyire gazdag lehet szinonimákban, és a parasztember szókinccse bizonyos fogalomkörökben sokszor gazdagabb a köznyelv nemegyszer színtelen, elkoptatott szókinccsénél. Éppen ezért mindent meg kell tennünk, hogy nyelvjárásaink árnyalatokban gazdag szinonimáiból mentsünk minden menthetőt, mert ez a magyar irodalmi nyelv és köznyelv nyeresége is lehet.” (i. m. 255. l.). Magam is a fentiek szerint látom a szinonimák szerepét Nárai nyelvében, a *fűjhordóruha* ~ *párfödél* ~ *pépönyák* szinonima sor is ezt igazolja.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló a nyelvhatáron fekvő magyar település nyelvében a szláv nyelvi hatás. Ezt döntő mértékben befolyásolta a történelmi okok miatt bekövetkező migráció, vagyis a szláv anyanyelvű lakosság betelepülése a színmagyar faluba, amely nem járt semmiféle konfliktussal, de a magyar lakosság nyelvében, névanyagában, tájszávaiban megjelentek a szláv eredetű elemek. Emellett a nyelvhatárokon erőteljesen érvényesülő nyelvi interferencia hatása is tényszerűen nyomon követhető a fentebb említett nyelvi tények alapján, amelyek elemzése, kifejtése további adatokkal bővíthető. A vizsgálati tapasztalataim megerősítik, hogy a régióban meglevő és nyelvi tények alapján kimutatható kontaktusvizsgálatok a magyar és szláv nyelvtudomány számára további lehetőségeket és feladatokat jelentenek.

**ДЕЛОВОЙ РУССКИЙ ЯЗЫК:
ПРОШЛОЕ – НАСТОЯЩЕЕ – БУДУЩЕЕ**

Нам было очень приятно читать недавно в юбилейном сборнике Института им. Д. Бержени о планах на будущее кафедры русского языка по подготовке русистов. «Основным направлением кафедры русского языка остается подготовка. Однако в связи с объективными изменениями в социально-экономической системе государства, а также подготовкой к вступлению в Евросоюз возрастает потребность в специалистах других профилей: а именно переводчиков, людей, умеющих вести деловую переписку на иностранных языках и т.п. На кафедре ведётся работа на подготовке таких более соответствующих актуальным требованиям времени специальностей.» (Gadányi 2001:42)

Русский язык, как известно, является родным и вторым родным языком для 288 миллионов человек. По данным ООН русским языком как неродным в мире владеет ещё более 215 миллионов человек. Таким образом, в современном мире в общей сложности русским языком владеет около **полумиллиарда** человек, другими словами около 8% жителей нашей планеты. "Однако налицо явная тенденция к сокращению этой цифры -- за счёт демографической убыли населения России, социолингвистической ситуации и в России, и в СНГ и Балтии, снижения интереса к русскому языку в дальнем зарубежье.

С распадом Советского Союза потеряли действенность те механизмы, которые осуществляли поддержку и продвижение за рубежом русского языка и русской культуры" (Вербицкая 2001:3).

Люди разных профессий, не только педагоги, переводчики, а врачи, инженеры, юристы, экономисты и другие всё решительнее подчеркивают необходимость знания русского языка будущими **венгерскими специалистами XXI века**, которым предстоит работать в центре Европы, в окружении славянских и неславянских народов.

В настоящее время русский язык изучается в Европе, в том числе и в Венгрии, в качестве второго, чаще третьего и четвёртого иностранного языка. Можно надеяться на стабилизацию статуса русского языка в Венгрии в связи с торгово-экономическими отношениями двух стран.

В становлении преподавания русского языка на венгерской земле важную роль сыграла малочисленная интеллигенция **русин** (угрорусов), населявших северовосточные комитаты Венгрии XIX века. Из группировок русинской интеллигенции выделялось **русофиль-**

ское направление, которое внесло значительный вклад в организацию обучения русскому языку в Венгрии в годы после подавления освободительной борьбы венгров 1848-49-го годов.

Первые учебники русского языка в Венгрии были написаны представителями **русинской** интеллигенции. Учебники появились в начале 50-ых годов в результате процесса национального возрождения русинского меньшинства. В 1853-ом году в Буде была издана *Сокращённая русская грамматика* Александра Духновича (1803-1865), которая до середины 1860-ых годов использовалась при обучении русскому языку в гимназиях (Duchnovics 1853).

В 80-ые годы XIX века в Венгрии растёт интерес к русскому языку, русской культуре. Это объясняется географическим положением, значительным количеством славянских народов, проживающих на территории Венгрии. Первый русско-венгерский ("мадьярский") и венгерско-русский **словарь** был издан в 1881-ом году в Ужгороде. Автор его -- русофил Александр Митрак (Mitrak 1881).

Несмотря на внешнеполитические разногласия и противоречия между Австро-Венгрией и Россией в сфере торговли и техники появились сторонники экономического сотрудничества между русскими и венгерскими деловыми людьми. Весьма любопытны и "поучительны" аргументы в пользу экономического сотрудничества в работе Лайоша Таллоци, написанной на венгерском языке: *Oroszország és hazánk (Россия и наша родина)* (Thallóczy 1884).

Таллоци по поручению венгерского министра торговли целый год путешествовал по России, ознакомился с хозяйственной и промышленной жизнью страны, побывал в Крыму и на Кавказе. В своей монографии он удачно выделил характерные общие черты в российской и венгерской экономике, возможные условия для торговли друг с другом. Имея в виду, что важнейшим соседом венгров являются русские, наш основной интерес -- познакомиться с русским народом, с экономикой России.

На примере статистических данных он указывал на конкретные рыночные возможности, предоставляемые для венгерских коммерсантов. По мнению автора, экономическая жизнь России заслуживает большего внимания, для Венгрии, безусловно, выгодно было бы вести с русскими торговлю. И на самом деле венгерские предприниматели ожидали от царской России, позже от Советского Союза больших заказов, поэтому многие из них считали желательным изучение русского языка.

Восточная торговая академия стала первым вузом Венгрии, где в 1899-ом году началось преподавание русского языка в торговых

целях. С 80-ых годов руководители академии стремились возбудить интерес студентов к Востоку и подготовить специалистов, подходящих для создания и развития торговых связей между Венгрией и Востоком.

В академии студенты кроме мировых языков Западной Европы должны были выбрать два восточных языка, позже только один. Среди преподавателей долгие годы работал профессор Оскар Ашбот. Он преподавал немецкий, затем сербский и болгарский, а с **1899-го года и русский языки**. Число изучающих русский язык менялось: сначала 16-20 % студентов, а в предвоенные годы лишь 5-6% студентов решало выбрать и русский язык (Kiss 1993:109). Интересно, что летние зарубежные "стажировки" студентов, поддерживаемые руководством вуза, составляли органическую часть системы обучения. В 1900-ом году, например, студенты побывали в Одессе.

В 1913-ом году в Восточной торговой академии была открыта лаборатория устной речи, **лингфонный кабинет**. В научных целях и в качестве учебного пособия использовалось большое количество грамофонных пластинок. В годы первой мировой войны готовились и звукозаписи на русском языке (Kiss 1993:109).

Большую часть студентов, изучающих русский язык, составляли учащиеся славянского происхождения: словаки, русины, сербы, хорваты, словены. В качестве факультативного обучения русский язык могли выбрать студенты-второкурсники, которые на первом курсе изучали сербский или болгарский языки и были носителями славянских языков. Некоторые из них проходили стажировку, "производственную практику" в стране изучаемого языка.

По архивным документам Восточной торговой академии выяснилось, что для выпускников весьма актуальным считался вопрос о том, как они использовали знание русского языка в ходе своей работы, и какие преимущества дало им это знание в служебной карьере, при получении грантов, стипендий или стажировок. Выпускники Восточной торговой академии, прошедшие по специальному конкурсу, имели возможность работать при зарубежных торговых представительствах, в том числе в Украине, в России. Среди условий конкурса всегда важную роль играло знание иностранных языков. Для стажировки, а позже для работы в зарубежных коммерческих фирмах, например, в городе Одессе требовалось владение на высшем уровне русским и немецким языками (Kiss 1993:113).

В предвоенные годы начала XX века возможности устроиться на работу в России резко сократились, снизился интерес к русскому

языку. Сама Восточная торговая академия была переведена на экономический факультет Будапештского университета.

Бывшая Восточная торговая академия превратилась в Восточный институт экономического факультета. Основная функция его не изменилась: знакомство с экономикой и политикой Балканского региона и Ближнего Востока, обучение восточным языкам.

В годы между мировыми войнами оставалось всё меньше надежды на создание новых экономических контактов с Россией, с Советским Союзом, хотя ведущие венгерские торговые и промышленные круги, надеясь на большие советские заказы, неоднократно выступали за установление дипломатических отношений.

На экономическом факультете с 1920-го года больше двух десятилетий преподавал русский язык Иван Эдгар Надь. Интересно, о чём он размышлял в предисловии к первому изданию своей русской грамматики в 1923-ем году. Он пишет о том, что на руинах гибели возродится новая Россия, которая будет нуждаться в специалистах, чтобы восстановить разрушенную экономику...

«Для всех, кто намерен установить экономические контакты с Россией, откроется царство невиданных возможностей в нашей стране. Приобретение этих возможностей даётся лишь тем, кто владеет русским языком.» (Nagy 1923:4)

Экономическое отделение Технического университета, созданное в 1914-ом году, было предназначено для последипломной экономической подготовки выпускников-инженеров. Студенты-инженеры в течение нескольких лет, экономисты лишь один год имели возможность изучать русский язык или языки соседних стран.

В 1934-ом году **экономический факультет Будапештского университета имени Петера Пазманя** был переведен в состав Технического университета и стал его факультетом. Вопросы **обучения иностранным языкам** на экономическом факультете неоднократно обсуждались на совещаниях преподавателей иностранных языков. Речь шла о трудностях школьного обучения (большое число учащихся в классах, небольшое количество учебных часов по языкам, и т.д.) (Kiss 1993:130).

Изучение русского языка получило большой размах в конце 30-ых годов в группах со студентами из южной части нынешней Словакии. Они положительно влияли на других студентов, интересующихся русским языком.

На факультете преподавание русского языка продолжалось, однако трудной проблемой оставались факультативность его выбора, обязательный экзамен. Зато изучению языков Балканского региона и

Ближнего Востока было отдано 8 семестров, а для изучавшихся в школе западных языков только 4 семестра.

Методика преподавания иностранных языков, на наш взгляд, считалась и в то время, как и ныне современной: основой на занятии являлся учебный текст, в нём индуктивно вводилась грамматика. На занятиях должны были быть речевые упражнения, а также задания по развитию навыков письма. Студенты обязаны были готовить записи, отражающие ход занятия, пройденного учебного материала. Наряду с языковой подготовкой регулярно проводились лекции "страноведческого характера" о проблемах ислама, балканских государств, о новейшей истории и экономике России, и т.д.

В начале 30-ых годов были созданы **двухгодичные восточные торговые курсы**, а также **одногодичные торговые специальные курсы**, которые давали своим студентам неполное высшее коммерческое образование (по нынешней терминологии: "post secondary"). Оживление в преподавании русского языка объяснялось тем, что в 1930-ые годы велись переговоры по реализации дипломатических и торговых связей между Венгрией и Советским Союзом.

С 1932-го года и на **одногодичных торговых курсах** началось преподавание русского языка. В течение трёх учебных лет занятия вел известный профессор Шандор Бонкало, но в результате политических и экономических изменений руководство торговых курсов сочло преподавание русского языка ненужным.

В 1935-ом году преподавание русского языка прекратилось (Kiss 1993:133-136).

По окончании второй мировой войны большинство вышеописанных вузов прекратило свое существование. В новой системе школьного и вузовского обучения условия преподавания русского языка коренным образом изменились.

Русский язык изучался в научных целях, с целью знакомства с культурой страны, в военных целях и с конца XIX века в торговых и технических целях, а с 1945 года с общеобразовательными целями. Важным моментом считается, что за сто лет (1849-1949 гг.) русский язык изучался при наличии мотивации. Во время второго периода (1949-1989 годы) русский язык изучали в основном без особой мотивации, при отсутствии конкретных целей.

В 1970-е годы с распространением методов активной коммуникации в вузах нефилологического профиля иностранный язык был возведен в ранг общеобразовательного предмета.

При составлении комплексных учебных пособий наряду с закреплением лексического и грамматического материала большое вни-

мание уделялось расширению и сопоставлению фоновых знаний студентов-экономистов о России и Венгрии. С помощью учебных и аутентичных материалов (печатных и аудиовизуальных) проводилась подготовка перехода к овладению научным стилем речи старшекурсников.

В ходе обучения русскому языку студентов-экономистов и в настоящее время осуществляется переход их учебной речевой деятельности из бытовой в профессиональную сферу. Тактика такого перехода состоит в постепенном увеличении доли учебных ситуативно-коммуникативных тем профессионального экономического характера за счёт уменьшения доли тем бытовой сферы общения.

Основной задачей завершающего этапа обучения деловому общению является активное овладение общеупотребительной экономической лексикой. Это даёт возможность слушать и понимать доклады на русском языке, высказывания на экономические темы, а также строить сообщение и высказываться на несложные экономические темы.

В первые годы XXI века всё актуальнее становится проблема соотношения языка и культуры, видов и способов подачи культурного компонента, обучения **межкультурной коммуникации**. Особенное внимание следует уделить изучению особенностей национального характера и поведенческих стереотипов, что особенно важно для будущих экономистов, ведь их профессиональная деятельность тесно связана с межличностной коммуникацией в русскоязычной среде.

Любой человек, желающий полноценно общаться с носителем иного языка и иной культуры, должен перенять в момент общения не только иноязычную лексику и грамматику, но и способ мышления. По этому поводу особого внимания заслуживает монография Тер-Минасовой С.Г.: *Язык и межкультурная коммуникация*. В центре внимания автора оказываются взаимодействие языков и культур, проблемы человеческого общения, национального характера, индивидуального и коллективного менталитета.

Книга насыщена живыми примерами, с помощью которых освещается актуальность проблем межкультурной коммуникации и изучения иностранных языков. Автор справедливо подчёркивает «языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках.» (Тер-Минасова 2000:28)

Заслуживает также внимания и для зарубежных деловых людей и для российских бизнесменов книга *Тайны русской души* В.М. Соловьева. Она предназначена изучающим русский язык иностранцам, желающим расширить и углубить свои представления о культуре,

обычаях, этнопсихологических особенностях, менталитете русского народа. Она послужит своеобразным путеводителем по русскому характеру.

Прежде всего иностранцам предлагается скромная книга В. Жельвис: *Эти странные русские*. Автор книжки ставил объектом внимания русских для того, чтобы взглянуть на себя со стороны. В книге подчёркивается, что Россия – необычайная страна. Очень необычайная (Жельвис 2002:6).

В интересах знакомства с обычаями, менталитетом деловых людей этой необычайной, нередко таинственной страны и реализации поставленных целей обучения, в недалёком будущем предусмотрено дополненное и переработанное издание в Венгрии известного учебника *Русский язык в деловом общении* (авторы: Клобукова Л., Михалкина И., Солтановская Т., Хавронина С.).

Учебник прошёл пятилетний опыт работы в США, России и в ряде стран мира. В настоящее время готовятся к изданию инварианты учебника для учащихся Германии, Польши, Испании, Китая, Южной Кореи и других стран.

Основная цель обучения по данному учебнику научить учащихся решать на русском языке задачи реальной бизнес-коммуникации, возникающие в процессе работы иностранных компаний на российском рынке.

Венгерский вариант данного учебника предназначен для занятий по русскому языку в группах венгерских специалистов в области внешнеэкономической деятельности, имеющих среднюю языковую подготовку и желающих совершенствовать речевые навыки делового общения. Курс может быть также использован при работе с венгерскими студентами и аспирантами экономических вузов и факультетов.

Предполагается, что данное издание для обучения деловому общению венгерских учащихся-специалистов будет способствовать не только повышению общего уровня преподавания русского языка в Венгрии, но и успешному решению профессиональных задач в ходе развития торгово-экономического сотрудничества между Венгрией и Россией.

Литература

- Бакони, И.: Преподавание русского языка в Венгрии: Базовое, профессиональное, деловое. Монография. Дьёр-Будапешт, 2000.
- Вербицкая, Л.А.: МАПРЯЛ на пути в Петербург. Русский язык за рубежом № 1. 2001.
- Воробьёв, В.В.: Лингвокультурология (теория и методы). Москва. ГУДН. 1997
- Жельвис, В.: Эти странные русские. Москва. Эгмонт Россия Лтд., 2002.
- Клобукова, Л.П.-Михалкина, И.В.-Салтановская, Т.В.-Хавроница, С.А.: Русский язык в деловом общении. Под ред.: Д. Дэвидсона. Washington. 1997.
- Костомаров, В.Г.: Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Санкт-Петербург: АОЗТ Златоуст. 1999.
- Прохоров, Ю.Е.: Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. Москва. Педагогика-Пресс. 1996.
- Соловьева, В.М.: Тайны русской души. Москва. 2001.
- Тер-Минасова, С.Г.: Язык и межкультурная коммуникация. Москва: Слово. 2000.
- Duchnovics, S.: Сокращённая русская грамматика. Buda. 1853.
- Gadányi, K. (szerk.): A szombathelyi orosz szakos tanárképzés 30 éve. Jubileumi évkönyv 1971-2001. Szombathely. 2001.
- Kiss, K.: A magyarországi orosznyelv-oktatás történetének száz esztendeje (1849-1949). Bölcsészdoktori disszertáció. Nyíregyháza. 1993.
- Mitrak, A.: Magyar-orosz szótár. Uzsgorod. 1881.
- Nagy, I.: Orosz nyelvtan. Budapest. Athenaeum. 1923.
- Thallóczy, L.: Orooszország és hazánk. Budapest. 1884.
- Trombitás, E.: Венгерское страноведение на русском языке. Budapest. Külkereskedelmi Főiskola. 1994.

A SZLOVÉN NYELVFÖLDRAJZRÓL – MAGYAR SZEMMEL

0. Mint magyar nyelvjáráskutatót, aki Szlovéniába került, de egy kukkot sem tudott szlovénül, a kezdetektől foglalkoztatott a kérdés, mit is tudnék tenni, mit tehetnék a két szomszédos nép nyelvének és tudományának, kultúrájának terjesztése, kölcsönös megismertetése érdekében. Persze érdeklődésemnél fogva igyekeztem megmaradni a nyelvjárástudomány nál. Így támadt az ötletem, hogy először a magyar dialektológia néhány eredményét ismertetem meg a szlovén tudományos közvéleménnyel,¹ majd pedig – haladván a szlovén nyelvismeretben – a szlovén nyelvjáráskutatásról adok számot az érdeklődő hazai szakembereknek. Ezért kerülhet most sor arra, hogy ismertessem vázlatosan a szlovén dialektológia egy szegletét, a szlovéniai nyelvatlaszkutatás, nyelvöldrajz mai helyzetét, beleértve előzményeit és eredményeit, de problémáit is.

Ismeretes, hogy a nyelvöldrajz a nyelvjáráskutatás legsajátosabb szemlélete és módszere. Különös jelentősége van az olyan nyelvek esetében, amelyek a szokásosnál nagyobb mértékű területi tagoltságot mutatnak egyfelől, s amelyeknek több írott nyelvi változatuk is akadt történetük során másfelől. Ilyen egyebek mellett a szlovén nyelv is, amelynek nyelvjáráseit az orosz Izmail I. Sreznjevskij már 1841-ben vizsgálta, a lengyel származású orosz nyelvész, a rendkívüli tehetségű Baudouin de Courtenay pedig a 19. század 70-es éveinek elejétől 1901-ig több ízben a helyszínen is hosszasan tanulmányozta, rengeteg anyagot gyűjtve a szlovén dialektusokról, különösképp a mai Olaszországban beszélt reziai nyelvjárásról. Nekik szentelte az 1875-ben Lipcsében megjelent doktori disszertációját is.

Tudtommal a közelmúltban a szlovén dialektológiáról magyarul csak Molnár Zoltán Miklósnak² és magamnak³ jelent meg rövidebb ismertetője.

¹ József Bokor 1999. *Leksikološke raziskave madžarskih narečij v Prekmurju*. [Lexikológiai vizsgálatok a muravidéki magyar nyelvjáráásokban.] In: Zinka Zorko – Mihaela Koletnik (ur.): *Logarjev zbornik*. Maribor. 226–31; József Bokor 2002. *Najnovejša prizadevanja v današnji madžarski dialektologiji*. [Legújabb törekvések a mai magyar dialektológiában.] Előadás a III. nemzetközi dialektológiai szimpóziumon Mariborban 2002. febr. 5–6-án.

² Molnár Zoltán Miklós 2000. *Nyelvöldrajzi-szociolingvisztikai szempontok a szlovéniai/szlovén nyelvészeti szakirodalomban*. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *Nép – nyelv – társadalom*. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai IV. Szombathely. 88–92.

³ Bokor József 2000. *A szlovén dialektológiáról egy gyűjteményes kötet kapcsán*. *Logarjev zbornik*. [Logar-Emlékkönyv.] Ur.: Zinka Zorko, Mihaela Koletnik. Maribor, 1999. 414 lap. *Magyar Nyelv*. XCVI, 496–9.

Ez a tájékoztatás a kettő szerves folytatása kíván lenni. Három nagy szlovén nyelvészeti atlaszról és két regionális szókészleti atlaszról van tudomásom. Közülük ezúttal kettőről szeretnék szólni: egyfelől a legrégebb múltra visszatekintő Általános szláv nyelvészeti atlaszról (OLA), másfelől a szlovén nyelvet és sok-sok nyelvjárását információban gazdagon bemutató Szlovén nyelvészeti atlaszról (SLA). Ezeknek a története, kérdőfüzete, kutatópontjai, gyűjtése, lejegyzése, térképes feldolgozása, illetőleg feldolgozottsága stb. állnak figyelmem középpontjában. Az ún. Európai nyelvatlaszról (ALE), amelynek szintén vannak szlovén kutatópontjai, illetve a szlovén regionális nyelvatlaszokról, amelyek a szlovén–olasz határvidékről származnak – már csak a rendelkezésemre álló kevés forrásanyag miatt is –, most nem kívánok beszélni.

1. Az Általános szláv nyelvészeti atlasz (OLA) ötlete több mint 70 éves. Szükségességét először Antoine Meillet és Lucien Tesnière vetette fel még 1929-ben Prágában az I. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson. Tervezete aztán jó néhány kongresszuson formálódott tovább (Varsó, 1934; Belgrád, 1939; Moszkva, 1948; Belgrád, 1956; Moszkva, 1958). Végül 1959-ben Varsóban már konkrét javaslatok is születtek a kérdőívről, az anyaggyűjtésről, a gyűjtőkörrel és a lejegyzésről, illetve az átírásról. Itt a szlovének egy kísérleti jellegű gyűjtés első tapasztalatairól is beszámoltak már.

A legfelelősségteljesebb munka talán a kérdőívek összeállítása volt. Ebből a lengyel nyelvészek vállalták az oroszlanrészt. Az atlasznak több mint 3400 kérdése lett. 1965-re elkészült az OLA átírási rendszere. Ez más, mint a szlovén nemzeti atlaszé. Közben folyt a terepmunka. 1966-ban elkezdődött a nyelvjárás anyag lejegyzése. A szlovén kutatópontok anyagát 1989-ig kilenc nyelvész jegyezte le. E nyelvi anyag feldolgozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Tine Logar, aki nemcsak terepmunkát végzett az OLA számára, hanem több pontról fonológiai leírásokat is közreadott anyaga alapján. Logar fonológiai leírásait Martina Oroženéi folytatták tovább hatékonyan. Három nyelvjárás térképet Logar önállóan, hatot pedig társszerzőként jelentetett meg.⁴

Az OLA-nak mint nyelvközi atlasznak a kezdetektől fogva kettős a célja: történeti-összehasonlító és szinkrón-tipológiai tanulmányozása a szláv nyelveknek és nyelvjárásoknak. Több mint 800 helyi nyelvjárással számoltak. A kutatópontok távolságát kb. 60 km-ben állapították meg. Így kb. 3600 km²-t jelentett egy-egy kutatópont. E módszerrel azonban a szlovén nyelvjárásokat mindössze 7 vagy 8 helyi nyelvjárás képviselhetette vol-

⁴ Vö.: Zinka Zorko 1999. Akademik prof. dr. Tine Logar – osemdesetletnik. [Dr. Tine Logar akadémikus nyolcvanéves.] In: Zinka Zorko–Mihaela Koletnik (ur.): *Logarjev zbornik*. Maribor. 10-1.

na, s ez a szlovén dialektológia problémáit egyáltalán nem oldotta volna meg. A szlovén akadémia javaslatára ezért a kutatópontok számát 25-re emelték (Szlovéniából 18, Ausztriából és Olaszországból 3-3, Magyarországról pedig 1 helyi nyelvjárás került bele az atlasztervbe). Így a szlovén nyelv esetében egy helyi nyelvjárás kb. 1000 km²-t képvisel. 1984-re elkészült az OLA első fonetikai füzeté, ami a szláv nyelvjárások

ě fonémájának variánsait tartalmazza több mint 60 térképlepon. Ennek 1985–86-ig várták a moszkvai megjelentetését, míg végül – a Szovjetunió ismert gazdasági-politikai helyzete miatt – a szerb akadémia vállalta magára kiadását.⁵

2. A másik nagy nyelvföldrajzi munka, a folyamatban levő Szlovén nyelvészeti atlasz (SLA), amely a Fran Ramovš Szlovén Nyelvi Intézetnek (Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša) minden bizonnyal a legrégebbi és máig a legjelentősebb kezdeményezése. Noha ötlete meglehetősen régi keletű, gyűjtése is jó ötven éve megkezdődött, kötet formájában máig sem jelent meg. Első tervét még 1946-ban maga Fran Ramovš dolgozta ki, aki kérdőívét már 1934-ben elkezdte összeállítani. Ezt Jakob Rigler 1961-ben tapintatosan átdolgozta. A végső változat kérdőfüzete 870 tételt tartalmaz, de maguk a kérdések nincsenek megfogalmazva. A kutatópontok száma 406 maradt.

Az SLA számára a legtöbbet Logar gyűjtött, akit Ramovš már nagyon korán, 1947-ben az atlaszhoz kapcsolt. 1952 után az irányítás is az ő kezébe került. 1953 és 1958 között ugyan – Rudolf Kolaričcsal együtt – egyetemi hallgatókat is bevont a gyűjtésbe, de a munka dandárja reá hárult. A 60-as évek közepén mégis megtorpant egy kicsit az SLA ügye, mert a dialektológia rendelkezésére álló erőket az OLA munkálataira csoportosították át. De Logar már előtte begyalogolta, illetve bekerékpározta az egész szlovén nyelvterületet széltében-hosszában. Odahaza és a határokon túl, Olaszországban, Ausztriában és Magyarországon is gyűjtött. Szemlélete több mint 200 helyi nyelvjárást fogott át. A lejegyzésben szintén a legtöbbet vállalta. Az SLA kapcsán persze számtalan tanulmányt is megjelentetett. De még legfrissebb publikációi között is vannak olyanok, amelyeknek eredete, lejegyzése még 1955–56-ra nyúlik vissza.⁶

⁵ Tine Logar 1989. Slovenski lingvistični atlas. [Szláv nyelvészeti atlasz.] In: Franc Zadravec (ur.): *XXV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 3.–15. julij 1989*, Zbornik predavanj. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenske jezike in književnosti. Ljubljana, 9–22.

⁶ L. pl.: Tine Logar 2000. Iz gradiva za slovenski lingvistični atlas (SLA). Opis dveh istrskih govorov. [A szlovén nyelvészeti atlasz anyagából. Két isztriai nyelvjárás leírása.] *Razprave II. Razreda SAZU. XVII*, 45–50.

Az SLA anyagát ma a Fran Ramovš Szlovén Nyelvi Intézet dialektológiai részlege őrzi cédulákon és gyűjtőfüzetekben, illetőleg néhány hangfelvételen. Az atlasz anyaga alapján ugyan jelent meg már néhány térkép, a válaszok többsége azonban sajnos még nincs feltérképezve. Legjobb tudomásom szerint eddig – a sok kísérleti térkép vázlatot nem számítva – Francka Benedik 9, Vera Smole 5, Jožica Škofic pedig 3 szóföldrajzi térképet jelentetett meg. Minden elért olvasmányomból számomra az derül ki, hogy az SLA anyagából eddig jóval több feldolgozás, cikk, tanulmány jelent meg, mint amennyi térkép. Ezt támasztja alá az SLA-ról megjelent eddigi legteljesebb összefoglalás is 1999-ből Francka Benedik szerkesztésében.⁷

Annak, hogy az anyag teljes terjedelmében máig nem jelent meg, több oka van. Ilyen a bonyolult fonetikai és fonológiai problematika. Sajnos nem teljesen egyöntetű a gyűjtés. Megegyezik, hogy ugyanazon szónak többféle lejegyzése van.⁸ Ez lehet ugyan tényleges különbség, de lehet hibás lejegyzés következménye is. Nem szerencsés, hogy a gyűjtés csak keveset, illetve szinte semmit sem tartalmaz az informátorokról.⁹ Gyenge a szekemberellátás is. A térképek összeállításakor nehéz volt eldönteni, hogy az egyes fogalmak milyen módon, milyen átírásban legyenek rajtuk. Több atlasz áttekintése után alakult ki az a vélemény, hogy a

sokféle hangalakváltozat közül absztrahálni kell, hogy ne kerüljön sor az összes hangtani lehetőség feltüntetésére, ha alaktani jelenségek térképezéséről van szó, noha ismert, hogy a szlovén nyelv alaktana sok tekintetben épp a hangtan függvényében fejlődött olyanná, amilyen. Ennek ellenére csak egy bizonyos fokú egységesítéssel érhető el a térképek megfelelő áttekinthetősége.

Tájékoztatom egészen friss, még meg sem jelent tanulmányokra is támaszkodni kíván. Olyanokra, amelyek Mariborban hangzottak el a 3. nemzetközi dialektológiai szimpóziumon 2002 febr. 5–6-án.¹⁰ Egy fiatal kutató, Tjaša Jakop ott az igei végződések földrajzával foglalkozik, 46 he-

⁷ Francka Benedik 1999. *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za slovenski lingvistični atlas (SLA)*. [Útmutató a szlovén nyelvészeti atlasz nyelvjárási anyagának gyűjtéséhez.] ZRC SAZU, Ljubljana. 154 lap.

⁸ Tjaša Jakop 2002. *Nekaj glagolskih končnic v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA)*. [Néhány igei végződés a szlovén nyelvjárásokban (az SLA anyaga alapján).] Előadás a III. nemzetközi dialektológiai szimpóziumon Mariborban 2002. febr. 5–6-án.

⁹ L. uő, uo.

¹⁰ L. Tjaša Jakop 8. pont alatt idézett tanulmányát és még: Jožica Škofic 2000. *Besedne karte po gradivu za SLA*. [Szóföldrajzi térképek az SLA anyaga alapján.] Előadás a III. nemzetközi dialektológiai szimpóziumon Mariborban 2002. febr. 5–6-án.

lyi nyelvjárást választva ki úgy, hogy azok minél egyenletesebben oszoljanak el az egyes nyelvjáróterületek között. Részletesebb vizsgálat tárgyává 5 igeragot tesz: 1. a *jesti* (eszik) és a *delati* (tesz, csinál) igének a jelen idő többes szám 2. személyű *-ste/-te* ragját, 2. a *kupiti* (vesz, vásárol) és a *leteti* (repül) igék jelen idejű egyes szám 1. személyű iteratív alakját és 3. a *reči* (mond), *nesti* (visz), *trpeti* (tűr, visel) és a *živeti* (él) igének a szlovén nyelvjárásokban előforduló jelen idejű többes szám 3. személyű formáját. Jožica Škofic viszont három tájszó, a *pes* (kutya), a *oven* (kos) és a *robidnica – črna malina* (földiszeder) területi szórtságát és elterjedtségét vizsgálta, figyelmet szentelve a lexémák motivációs, etimológiai és szóalkotás szerinti elemzésének, s annak is, miért fogadhatta és miért nem fogadta be őket a szlovén irodalmi nyelv. Az említett szerzők egyébként térképekkel is szemléltették maribori előadásukat.

3. Összegezőképpen elmondható, hogy mindkét szóban forgó atlasz tervét nagyban motiválták diakrón célok, szempontok: az első esetben az, hogy mennél rekonstruálhatóbb legyen az a folyamat, amelynek során egy nyelv bizonyos nyelvjárásaiból önálló nyelvek keletkeznek; a második esetben pedig az, hogy mennél szemléltethetőbbekké váljanak az ószláv előzmények mai szlovén megfelelői. Ez a megközelítésmód a magyar atlaszokban nem ennyire nyilvánvaló. A történetiség elvének az érvényesítésére való következetes törekvés jól látszik azonban az atlaszadatokat vallató eddigi elemzésekből is.

A két atlasz összegyűlt anyagát a szakemberek gazdagnak mondják. Nyelvi variabilitása rendkívüli, jól körülhatárolja a szlovén nyelvterületet, pontosítani képes az egyes nyelvjárás régiók és nyelvjárás csoportok határait, sokban gazdagítja a szlovén irodalmi nyelv fejlődéstörténetét, fényt derít bizonyos népiség- és településtörténeti sajátosságokra, többek között az elszlovénosodott idegen nyelvű szigetek helyzetére, érzékelhetőek benne a nyelvek közti érintkezések tényei, a nyelvi fejlődés és kölcsönhatás térbeli képletei. Ennyiben mintha még többet is nyújtana a magyar atlaszok anyagainál.

Megítélésem szerint a szlovén nyelvöldrajz – noha kezdetei lényegében egyidősek a magyaréival – konkrét eredményeiben, elsősorban kartográfiai feldolgozásában eddig kevesebbet mutatott fel, mint a magyar atlaszkutatás. Sokféle kísérlet folyik viszont adatainak az elemző bemutatására. Noha a hangtan áll figyelme középpontjában, a morfológiai, szintaktikai, lexikai és a prozódiai jelenségeknek is teret enged. Úgy tűnik azonban, hogy az SLA teljes anyagának a közeli megjelenése sajnos nem várható annak ellenére sem, hogy a lejegyzésnek – becslések szerint – ma már csak mintegy 10 %-a hiányzik. De róla legalább megjelent egy szép bevezető-továbbvezető füzet. Az OLA körül viszont újabban szinte teljes a csend.

A HERCEGSZÁNTÓI SZLOVÁKOK

GorjánácZ Zsivkó kolléga, mint a szláv nyelvtudományi diktorskola hallgatója, többször felhívta a figyelmem arra, hogy Hercegszántón él néhány szlovák család, amely családok az 1740-es években települtek le – legalábbis a helyi közvélemény szerint – a többnemzetiségű községben. Erősen asszimilálódott csoportról van szó, származástudatukat azonban nemcsak maguk ezek a családok őrzik, hanem a helyi közösség is. Az utcát, ahol letelepültek, a sokácok „Tocka”-nak nevezik, s tőlük vették át a magyarok a „Tót utca” elnevezést. A további információk foglalkozásukra vonatkoztak, amellyel elkülönülnek a település többi etnikai csoportjától, valamint arra, hogy helyben Vélin Marin tanár úr szorgalmazza, hogy a hercegszántói szlovákokat a szélesebb közvélemény is megismerje, s hogy alakítsanak maguknak kisebbségi önkormányzatot. Szerény eredménynek tekinthető, hogy az MTV szegedi székhelyű kisebbségi szerkesztősége készített egy kb. 20 perces összeállítást a hercegszántói „ringispilesekről”, akik foglalkozásukat tekintve nemcsak a helyi etnikai csoportoktól különölnek el igen erőteljesen, hanem a magyarországi szlovákoktól is.

Nemcsak a többszöri, kitartó unszolás, hanem a fentebb jelzett törekvések is arra készítettek, hogy megvizsgáljam ezt az alig ismert etnikai csoportot.

A helyszínen szerzett tapasztalatok és a magyarországi szlovákokról írott szakirodalom adatainak konfrontálása alapján arra a következtetésre kellett jutnom, hogy a hercegszántói szlovákok leírása, meghatározása etnikai csoportként, valamint ezen etnikai csoport helyének megállapítása a magyarországi szlovákságban igen nehéz feladat lesz, kitartó vizsgálódást fog igényelni. Jelen referátum leginkább a jelzett feladattal kapcsolatos problémákat kívánja felvázolni.

Évtizedek óta folytatott terepmunkám során először kerültem olyan helyzetbe, hogy a vizsgált település közössége szempontjából kívülálló vagyok. A magyarországi szlovák településekben a kisebbséghez tartozó értelmiségieket – még ha kutatóként is találkoznak velük - maguk közül valónak tartják, s ez kutatómódszertani szempontból igen lényeges. A hercegszántói vizsgálódásaim elkezdésekor elsőként azt a tényt kellett tudomásul vennem, hogy igen erőteljesen kell helybeli segítőkre támaszkodnom (ide sorolom a hercegszántói származású ismerőseimet, kollegáimat is).^{1/}

Hercegszántó közösségében a *sokácok* képezik a meghatározó etnikai csoportot, a helyi szlovákokat elsősorban ehhez a csoporthoz viszonyít-

va kell vizsgálni. A szlovákokról kapott adataimat, bármely területet is érintenek, össze kell vetni a megfelelő, sokáakra vonatkozó adatokkal.

Ugyancsak számolni kell erőteljes magyar hatással, amely nemcsak történelmi tekintetben érte differenciált módon a hercegszántói szlovákok közösségét. Maga e közösség letelepedését és foglalkozását tekintve is tagolt – s különböző magyar kulturális hatások érthették: Hercegszántón a többi etnikai csoporttal együtt, egyidőben, de külön is, korábbi lakhelyén ill. elszármazási helyén.

A fentiekből adódik, hogy a vizsgálódás során a kontrasztivitás elvét sosem szabad szem elől vesztenem.

Hercegszántó több etnikai csoportból álló közössége a kívülálló számára egyszerre mutat homogén és tagolt képet: az egyes csoportok pl. nyelvi tekintetben vagy a hagyományos kultúra egyes területeit illetően meglehetősen zártak, azonban vannak a hagyományos kultúrának olyan területei – elsősorban a jeles napokhoz, naptári ünnepekhez kötődő szokások – amelyek csak kollektíven gyakorolhatók, e területeken erőteljesen mutatkoznak az interetnikus kölcsönhatások. Ezt a közismert tényt mégis fontosnak tartom megemlíteni a módszertani jellegű megjegyzések között azért, mert amikor egy erősen asszimilálódott, anyanyelvét már nem beszélő kisebbségi csoportot kísérel meg leírni a kutató, csupán eredeti hagyományos kultúrájának néhány megőrzött elemére támaszkodhat – a magyarországi szlovákok esetében ezt igazolják Gyivicsán Anna, Krupa András, Lukács László kutatásai./2/

A falu településszerkezetét tekintve a hajdani Tót utca kívül esik a történelmi magnak tartott részen, a falu szélén van, korábbi időszakban lazán kapcsolódhatott a faluhoz. Kétféle magyarázat merülhet fel ezzel kapcsolatban: lakói később telepedhettek le Hercegszántón, esetleg a Hrastina /3/ nevű tanyavilágból, de más helyről is, ill. tudatosan kívántak elkülönülve, egy tömbben maradni. Azonban a régi falurészben is laknak szlovák családok. Ezek vagy régebben települtek le Hercegszántón, vagy egyéb okból pl. házasság, öröklés révén stb. vannak lakóházaik a régi falurészben.

A hercegszántói szlovákok származására és letelepedésük időpontjára eddig nem találtam történelmi adatokat. A levéltári adatok elemzésére támaszkodó, a magyarországi szlovákok 18. századi, országon belüli migrációját feldolgozó történelmi munkák a régi Bács-Bodrog megyében fekvő Miskétől délebbre eső területekről nem szólnak. A Jugoszláviába átnyúló enklávé későbbi keletkezésű bácskai szlovák településeit pedig csak Zentától (Senta) délebbi területeken vizsgálják. /4/ Igen tanulságosak, s egyben némi magyarázatot adnak erre Bárth János népességtörténelmi munkái, amelyek a Kalocsai Sárköz térségének több települését dolgozzák

fel./5/ A török kiűzése utáni időszakban a megye területén zajló migrációs folyamatok rendkívül összetettek voltak: egy-egy településben éltek kontinuos lakosok, a lakosság más része tájegységen belül tekinthető kontinuosnak, de települtek a vidékre Felső – Pest megyéből, az ország más, közelebbi vagy távolabbi megyéiből, és külföldről is. Általában véve a Kalocsai érseki uradalom területén igen nagy volt a népesség fluktuációja. A részletes elemzésekből kitűnik, hogy az igen sok helyről egy településbe került lakosok nemzetiségükre nézve is igen változatos képet mutattak.

Mándity Zsivkó egyházi anyakönyvek szerint, névanyag alapján tárt fel Hercegszántóra, lakosságának összetételére vonatkozó adatokat./6/ Ezzel a módszerrel a szlovákok 18. századi migrációjával foglalkozó történeti munkák is élnek./7/ Mándity Zsivkó nem publikált, kéziratban lévő anyagot is a rendelkezésemre bocsátott, amely szerint 1743-tól kezdenek az anyakönyvekben feltűnni a szlovák nevek, 1799-ig igen szép számban. E családok többsége azonban csak ideiglenesen, 10-15 évig lakott Hercegszántón. Némely családok leszármazottai ma is élnek Hercegszántón: Benda, Drobinna, Gajdos (korábbi bejegyzés szerint Gajdossik, Gajdocsik), Jesensky, Konczlik (Gonczlik), Kugyelka, Orsánszki (Oresansky, Horosanski, Horisansky, Oranski), Pocsik, Mitoš (korábban Szecskó-Mittoš), Vantsek, Vicsik (Vicsek)./8/ Az anyakönyvek némelykor feltűntetik az illető személy rokonait is, és származási helyét, valamely szomszéd falut, amely nem tekinthető eredeti lakhelyének.

A 19. sz. végén, 20. sz. elején a következő szlovák családok költöztek be Hercegszántóra: Búrány, Sirók, Lebeda, Medzihorszki, Hlavaty, Duben, Jánszky, Jankovics, Janovics, Marcsek, Vicsik, Szurcsik, Slezák, Garajszki, Popoluska, Buják.

Gorjánác Zsivkó doktori disszertációjában idéz Hercegszántó lakosságának összetételére vonatkozóan statisztikai adatokat 1890-ből, amikor a falu 3375 lakosából 1915 volt horvát nemzetiségű, 1336 magyar, 41 szlovák, 35 német. A legutóbbi népszámlálási adatokat nem közli, megjegyzi azonban, hogy a településben él néhány német és szlovák család. /9/

Hercegszántói sokác segítők és adatközlők mind ismernek szlovák ill. szlovák eredetű családokat, számukat azonban nem sikerült megállapítani. Leginkább a foglalkozásukat tekintve „búcsúzó” réteghez tartozókat tartják számon, és a közelmúltig vándoriparos réteghez tartozókat. A falu lakosainak többségéhez igazodó, hagyományos földművelő réteghez tartozók, egyrészt életmódjukkal kevésbé különülnek/ különültek el, másrészt minden bizonnyal történetileg is régebben települtek le Hercegszántón, ezért ezeket a családokat ritkábban említik.

Egy dologban azonban megegyeznek információik: a hercegszántói szlovákok már nem beszélik nyelvüket, ketten-hárman még tudnak anya-

nyelvükön. Ez a tény két dolgot is jelez: nyelvük alapján nem lehet meghatározni a hercegszántói szlovák családok, vagy akár csak e családok egy részének elszármazási helyét, továbbá kétséges, hogy leírható a megszűnt nyelvjárás (esetleg több magukkal hozott nyelvjárás) rendszere.

Némelyek úgy vélik, hogy a helyi közösség révén szlovák szavak kerültek be a helyi horvát nyelvjárásba. Gorjánác Zsivkó hercegszántói nyelvjárást feldolgozó munkája azonban ilyenekről nem tesz említést./10/ Szóbeli érdeklődésemre is azt a választ kaptam, hogy kutatásai során szlovák kölcsönszavakkal a hercegszántói horvát nyelvjárásban nem találkozott. A fenti feltételezés azonban nem minden alap nélkül való. Mándity Zsivkó, aki nemcsak publikációival, hanem adatközlőként is segítségemre volt úgy tudja, édesapja generációjából voltak néhányan Pozsonyban katonák, akik onnan hoztak magukkal néhány szót, mint *hibati*, *počkati* s ezeket némelykor használták. Továbbá ugyancsak édesapja idézte, hogy a szomszéd bácsi, aki szlovák volt, a tyúkot *kurkának* hívja. Feltételezem, hogy ilyen idézetként használt szlovák szavak fordultak, fordulhattak elő inkább a Hercegszántón élő többi etnikum beszédében. E feltételezésemet támasztja alá az is, hogy maguk az eddig megszólaltatott szlovák származású adatközlőim is csak egy-két szóra emlékeznek, amit nagyszülőktől hallottak, akik emlékezetük szerint jól beszélték a nyelvet s egymás közt is szlovákul kommunikáltak. Pl.: egy viszonylag fiatal adatközlőm kettőre emlékezett: *ňeštekaj*, *ňepovídaj*= *ne ugass*, *ne beszélj-hallgass*./11/

A hercegszántói szlovákok nyelvváltását illetően a sokárok vélekedését a következőképpen összegezhetem:

Akiknek vannak iskolai emlékeik az 1930-as évek végéről, 1940-es évek elejéről arról számolnak be, hogy a szlovák gyerekeket érte az iskolában anyanyelvük miatt a legtöbb bántás. Az autoritásnak számító felnőttektől ezt a magatartásmódot a gyerekek is átvették. A negatív viszonyulást táplálhatta az a tény is, hogy a szülők foglalkozásából adódóan – vándoriparos, „ringispilező, búcsúzó” rétegről van szó – állandóan úton voltak, a gyerekek oktatását és nevelését nem kizárólagosan a helyi pedagógusok ill. plébános végezték. Ezt igazolják szlovák származású adatközlőim is: a tananyagot úgy végezték el, hogy egy-egy állomáshelyen jártak iskolába, s onnan az iskolalátogatásról igazolást hoztak. Az adott iskolákban vagy előrébb tartottak a tananyagban, vagy el voltak valamelyest maradva, s ez a gyerekeknek a rendszeres tanulásban problémát okozott. Ezért is kellett minden osztály végén vizsgát tenniük. Ezzel is magyarázzák azt, hogy a családi foglalkozás a mai napig „apáról fiúra száll”. Ahhoz, hogy ettől elszakadjanak, alaposabb műveltséget, iskoláztatást igénylő foglalkozást, hivatást válasszanak, meglehetősen kedvezőtlenek voltak a feltételek.

E vándorló életmódot megkövetelő foglalkozásokból természetes módon adódik, hogy művelőik a környezet nyelvét elsajátítsák. Eddig saját gyűjtésként nem tudom megerősíteni azt a közvetett adatot, hogy a szlovákul beszélő „búcsúzókat” a magyar lakosság nyelvük idegensége, érthetlensége miatt cigánynak tartotta, ezért a szlovák nyelv egyfajta csoporton belüli titkos nyelvvé vált./12/ Hasonló jelenségre némely magyarországi szlovák településekről hozható példa, ez azonban családi keretek között valósult meg inkább, mint csoport érvénnyel./13/

A sokácok nem elítélően, inkább megértéssel fogadják a helyi szlovákok nyelvváltását, annak ellenére, hogy megjegyzik: a sokácok viszont nem voltak tekintettel senkire, ha ketten találkoztak, anyanyelvükön beszéltek, akkor is, ha voltak a társaságban horvátul nem beszélők is. Ezt ma erős védekezési gesztusnak értékelik.

Ami a szlovákok identitástudatának egyéb elemeit és az identitásváltást illeti:

Arról is szólnak vélemények, hogy katonaságnál érte némelyeket olyan erőteljes hatás, ami névmagyarosításhoz vezetett./14/ Hasonló adatom a Duna-Tisza közéről Bényéről van./15/

Van olyan is, aki külsőségekben igyekezett kifejezni a magyar etnikumhoz való tartozását: az egyik szlovák család ma is élő nőtagját úgy írják le, hogy mindig „cifrán, magyar ruhában” járt. A magyar ruha kifejezés alatt nem a közismert piros-fehér-zöld színre épülő, népviseletet utánzó öltözéket kell érteni, hanem adatközlőm szerint a helyi magyarok viseletét, esetleg véleményem szerint a

tájegység magyar viseletéhez közelítő ruhát. Az általában „magyar ruhának „ nevezett öltözéket a kérdéses személy ünnepkor viselte, ahogy mások, többen is./16/

Nem állíthatom, hogy ez utóbbi jelenségről elítélően vélekednének a helyi sokácok, de mert feltűnt nekik, nem is tartották olyan természetesnek, mint a nyelvváltást.

Mint ahogy már azt említettem, a hazai szlovák kisebbség némely erősen asszimilálódott csoportjai viszonylag jól leírhatók hagyományos kultúrájuk egy-egy, máig megőrzött eleme alapján. E szempontból is igyekeztem megközelíteni a hercegszántói szlovákokat. A „búcsúzó”, életmódjukból adódóan, nem igazodtak a mezőgazdasági év ciklusaihoz, az ehhez kapcsolódó szokásrendhez. A karácsonyt viszont mindig otthon ünnepelték meg, a legnagyobb ünnepnek tekintették, s adatközlőim szerint rendkívül meghitt hangulata volt. Kézenfekvő volt, hogy erről kell kérdezősködnöm. Ami a Szenteste napját és magát a Szentestét illeti, illeszkedtek a helyi sokác szokásokhoz, az étrendet illetően is. A mézpálinka ivása, fokhagyma, méz /esetleg dió és alma/ evése több magyarországi szlovák

közösség hagyományos karácsonyi böjtös vacsorájának is fogásai közé tartozott, lehetséges, hogy a helyi sokác hatás itt éppen a szlovák hagyományok továbbélését erősítette./17/ Meg kell azonban jegyezni, hogy adatközlőim koránál fogva ezek az adatok nem nyúlnak vissza az első világháború előtti időszakra sem. Ami az ünnep első napját, dec. 25. illeti, a sokácok és szlovákok ünnepi étrendje eltérő. Ekkor kerül a hercegszántói szlovákok asztalára a hagyományos töltöttkáposzta, ami a korábbi paradicsommal, kolbással, savanyú káposztából főzött levest váltotta fel a magyarországi szlovákok karácsonyi ünnepi étrendjében számos alföldi szlovák településben. /18/ A legfiatalabb generációhoz tartozó adatközlőm is, aki vegyes sokác-szlovák családból származik megerősítette, hogy szlovák nagyszüleinél, akikhez a családi rend szerint mindig karácsony másnapján hivatalos ebédre, mindenkor ott van a méz és a dió, az ünnepi asztalra pedig töltöttkáposzta és pulykasült kerül. Szlovák nagyapjának keresztnéve István, akit névnapján mindig sokan köszöntenek fel, nemcsak rokonok, barátok, közeli ismerősök is. A magyarországi szlovákoknál, mind az evangélikusoknál, mind a katolikusoknál igen elterjedt volt az István napi köszöntés, ehhez alkalmi költészet is kötődött./19/

Igen sajátos területe a hagyományos kultúrának a mindennapi hiedelmek, babonák világa. Ez a mutatóanyag rétegnél igazodott az életmódjukhoz. A legfiatalabb adatközlőm a legismertebbekről tudott számot adni:

A búcsúban az első vendéggel mindig fizettettek, hogy szerencsés legyen a napjuk, jól menjen az üzlet. A céllövölde pultjára nem volt szabad üres üveget tenni, vagy üres vizeskannát letenni a vállalkozás területén, rontó hatást tulajdonítottak neki. Ugyancsak nem volt szabad üres tányért visszavinni senkinek – ugyanis szokás volt az is, hogy a családok kóstolókat küldtek egymásnak valamilyen ételből.

E családoknál tradíció az is, hogy valamennyien hangszeren játszottak. Amíg nem találták fel a gramofont, ez szükségszerű volt, a szórakoztatáshoz legtöbbször trombitász, kivételesen (és nyilván később) vursli szolgáltatva a zenét. A legfiatalabb generáció iránt ma is kötelező érvényű elvárás, hogy hangszeren játsszanak. A családokban régi slágerek kottái őrződtek meg, kérdés, hogy felbukkan e olyan adat, amely bizonyos típusú szlovák népdal repertoár ismeretére utal majd.

Az elmondottak arra utalnak, hogy a hagyományos szellemi kultúra egyes területeit érdemes behatóan megvizsgálni a hercegszántói szlovákok minden csoportját illetően.

Támpontot adhat továbbá a tárgyi kultúra területén a drótosok *krošňá-jának* mérete, amely két családnál megőrződött, valamint az eszközeik s ezek terminológia érvényű elnevezései. Petercsák Tivadar vándoriparosokkal foglalkozó írásai szerint a fentiek alapján meghatározható, hogy

az adott drótos melyik két nagy tájegység „iskolájából“ került ki, s ez egyben meghatározza azt is, milyen típusú és minőségű munkát végezhetett. Figyelemreméltó továbbá az a megállapítása, hogy a drótosok (és egyéb vándoriparosok) igen jó keresetre számíthattak Jugoszláviában. /20/ Elképzelhető, hogy némely vándoriparos családok éppen ezért telepedtek le – mint ahogy erre már a fentiekben utaltam- akár csak ideiglenesen, pár évre Hercegszántón. Ezt a feltételezést erősíti az is, hogy a hercegszántói soká-cok, mint etnikai csoport, Sarosác György szerint több, ma Jugoszlávia területéhez tartozó településsel együtt alkottak egységet./21/

Összegzés:

Talán sikerült érzékeltetnem, hogy nem lesz egyszerű a nem nagy számú hercegszántói szlovák etnikai csoportot leírni, belső differenciáltsá-gát feltérképezni. Jelen referátum a problémák számbavételén kívül a kuta-tás lehetséges irányait szándékozott megjelölni. Az igen nagy kitartást, aprólékos kutatást igénylő munkát folytatni kívánom, mert úgy vélem, ki-teljesedik általa a magyarországi szlovákokról alkotott kép. Életmód - kul-turális modell tekintetében elsősorban a „mutatványos” réteg vizsgálata hozhat olyan új ismereteket, amelyeket eddig a magyarországi szlovákok-kal kapcsolatban akár a tudományos, akár a szélesebb közvélemény nélkü-lözött.

Jegyzetek

1. E helyen mondok köszönetet Vélín Marinnak, Gorjánác Zsivkónak, Mándity Zsivkónak, Polgár Máriának, adatközlőimnek, s mindazoknak, akik segítségemre voltak, de e referátum kapcsán névszerint nem említem őket.
2. Divičanová A.- Gyivicsán A. /szerk./ 1993. 7-68., Krupa A. 1979., Lukács L. 1981., 1984., 1986.
3. 3.A közeli pusztát írták Hrastinának, Chrastinának, ma Rastina, Jugoszláviá-hoz tartozik. Mándity Zsivkó szóbeli közlése.
4. Fügedi E. 1965., Fügedi E. – Gregor F.- Király P. 1993. 71-108., 176-217.
5. Bárth J. 1974. 290.
6. Mándity Zs. 1988., 1996.
7. Fügedi E. 1965., Fügedi E.-Gregor F.- Király P. 1993. 71-108.,176-217. Sirácky J. 1971.,1980.
8. Mándity Zsivkó rendelkezésemre bocsátott kéziratosa anyaga. Az idézett neve-ken kívül a továbbiak: 1733: Rusicki, 1741: Gelecki, 1743: Berecz (Bereczkonak is írják), Husiak, 1744: Sussecz, 1745: Dobry, 1746: Pecenak (Pecsenyak), Kohut, Pentelszky, 1747: Brezovski, 1749: Sterbaczki és Sterba, 1750: Kozak (1760 Kozek, komája Pocsik),1752: Giaczik (Graczik, rokona Vizmek, Machlik), Levicki, Vismek (rokona: Borszek, Braskova), 1753:

Chovanaecz, Novak, Tutstnoviczky, Kohut, Szeillar (rokona Veliczky), 1754: Opalko, Szikora, 1755: Beda, Szlavik, 1756: Villek, 1757: Adamcsik, Szolar, Malczecz, Muszka, 1759: Cziczovszky, Hlavacsek (1763: Glavacsko, 1764: Hlavacsko, 1765: Ssevcsik, 1772: Glavács), 1760: Gavlik (rokona Ventzko, Lukacsik), 1761: Hajnovetz, 1763: Haluska, Spetko (Spetyko, Speckko, Seczko, Sseczko, 1764: Hanyak, Hanak (1769-ben Hanyak, gúnyneve Kruska), Lubrek, Papanko, 1769: Dubniczky, Szlovak, Slomeniczky, 1770: Repka, 1771: Gonoczki, Huzik, 1772: Mráz, 1774: Cservenkö, Kerecsák, 1775: Uhercsak, Studeni, 1776: Knexnik (Knezsnik, rokona Gonczlik), Venczko, Venetzki (és Veliczky), 1778: Strassak, 1779: Ressnyák, Rogács, Ssimrák, 1781: Alács, Bizek, Cserba, Vicsek, 1782: Gorra (rokona Matyovak), Matyovak, 1783: Lusscsek, 1785: Csessko, Breska, Maczko, Taborski, 1786: Lipkar, 1787: Nesvecsko, 1788: Papanek, Pomohacs, Praka (és Prága), Prassak (Prazsák), 1789: Gogolak, 1792: Gyuricza, Greguss, Jovan (vagy Hovan, rokonai: Venetzki, Mácsik, Pavelka), Krecska, 1793: Facsko, Holonek (1795-ben Homoletz-nek írják), 1794: Szamek, 1795: Radovski, 1796: Lapitzka, Mihalik, 1797: Mácsik, Radatzki, 1798: Murczina, Pavelka, 1799: Andricsek (rokonok: Krecska, Breska),

9. Gorjánác Zs. 2002. 3.
10. Gorjanác Zs. 2002.
11. Adatközlők:
12. Vélin Marin szóbeli közlése.
13. Gyivicsán A. 1993. 130-141., 170-172.
14. Medzihorszky család egyik férfi tagja Mezőnyékire magyarosította a nevét egy katonatiszt határozott követelésére.
15. Az 1990-es években jegyeztem fel Bényén a Demeter családnál.
16. Adatközlő: Borbély Jánosné Blazsetin Júlia
17. Krupa A. 1997. 49-68.
18. Krupa A. 1997. 185.
19. Krupa A. 1997. 187-192.
20. Petercsák T. 1990. 125.
21. Šarošac D. 1977.

Adatközlők

Borbély Jánosné Blazsetin Júlia 1910. (Született: St. Louis, Illionis állam, USA)
 Kovacsev István 1978.
 Mándity Zsivkó 1948.
 Polgár Mária 1950.
 Urbán Istvánné Medzihorszki Ilona 1926.
 Vélin Marinné Prehalek Ilona 1945.
 Vélin Marin 1931.

Bibliográfia

- BÁRTH János: Migráció és kontinuitás egy Duna-melléki táj népesedéstörténetében. In: *Cumania II. Ethnographia* 1974. Kecskemét 285-395.
- BÁRTH János /szerk./: *Kecel története és néprajza*. Kecel 1984.
- BLANÁR Vincent: *Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku*. Bratislava, 1950.
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára. I-II.* Pest, 1851.
- FÜGEDI Erik: Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. Auf dem Gebiet das heutigen Ungarn. In: *Studia Slavica* 11(1965) 289-329.
- FÜGEDI Erik- GREGOR Ferenc – KIRÁLY Péter: *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Budapest – Budapest 1993.
- GORJÁNÁ CZ Zsivkó: *Hercegszántó horvát nyelvjárása. Kézirat- PhD értekezés.* 2002.
- GYIVICSÁN Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest, 1993.
- DIVIČANOVÁ Anna /red./- GYIVICSÁN Anna /szerk./: *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku – A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza*. Békéssza Čaba-Békéscsaba 1996.
- KRUPA Ondrej: *Intraetnické a interetnické vzájomné vplyvy v cykle vianočných sviatkov u elekých Slovákov.* (Intraetnikus és interetnikus kölcsönhatások az eleki szlovákok karácsonyi ünnepkörében.) In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. 2(1979) 135-208.
- KRUPA Ondrej: *Kalendárne obyčaje II.* Békéssza Čaba 1997.
- LUKÁCS László: *Húsvéti korbácsolás*. In: *Ethnographia*, 1981. 2-3. sz. 374-399.
- LUKÁCS László: *Kakasütés a dunántúlon*. In: *Alba Regia*, XXI. köt. (1984) 209-220.
- LUKÁCS László: *Vel'konočná šibačka (Húsvéti locsolkodás)*. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. 6. (1986) 77-118.
- MANDIĆ Živko: *Santovo 1828*. In: *Narodni kolender*. Budimpešta, 1988. 72-76.
- MANDIĆ Živko: *Djelic naše prošlosti*. In: *Hrvarski kolender*. Budimpešta, 1996. 132-137.
- ONDRUS Pavel: *Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike*. Bratislava, 1956.
- PETERCSÁK Tivadar: *Potulní remeselníci v Zemplínskych vrchoch a v Hornom Uhorsku*. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. 1990. 115- 138.
- PETERCSÁK Tivadar: *Vándoriparosok a Zempléni –hegységben (Potulní remeselníci v Zemplínskom pohorí)*. In: *Ethnographia LXXXIV.* 527-548.
- ŠAROŠAČ Djuro: *Južni slaveni u Madarskoj*. Budimpešta, 1977.
- ŠTOLC Jozef: *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*. Bratislava 1949.
- SIRÁCKY Ján: *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Martin, 1971.
- SIRÁCKY Ján (a kol.): *Slováci vo svete*. Martin, 1980.

Bozsuk Izabella

MAGYAR SZAVAK A TÖRTÉNELEMHEZ KAPCSOLODÓ RUSZIN FRAZEOLÓGIAI KIFEJEZÉSEKBEN

Kárpátalja rövid története:

Területe 12800 km². Négyötödét hegyek borítják, és csak egyötöde síkság. Kárpátalja legmagasabb csúcsa a Hoverla (2061m), ezt megközelíti a Pietrosz (2022m). Kárpátalján több mint 60 különféle ásványi kincs található. Itt tárták fel Európa leggazdagabb sólelőhelyeit.

A megye területe 13 közigazgatási járásra oszlik – ahol 10 város, 28 város jellegű település, 561 község és kis település található.

A megye székhelye Ungvár (Uzsgorod). A Kárpátokat tagoló mély völgyekben és hegyszorosokban kristálytisza vízű folyók, patakok és erek, gyógyforrások találhatóak. Valamennyiüket a Tisza gyűjti egybe. A Tisza két hegyi forráspatakából, a Rahó felett egymásba torkolló Fekete-, illetve Fehér-Tiszából alakul ki. Kárpátalja fontosabb mellékfolyói: Tarac (Tereszva-56 km), Talabor (Tereblja-91 km), Nagyág (Rika-92 km), Borzsa (Borzava-106 km), Latorca (Latorica-144 km), és az Ung (Uzs-107 km). A terület legnagyobb tava a Szinevéri tó.

Kárpátalja az ősidőktől a népvándorlás „felvonulási területe” volt. Végigvonultak a területen a pannonok, a markomannok, germánok, gepidák, hunok és avarok. A magyarság a honfoglalást követően északkeleten telepedett le megfelelő alföldi tájon, majd benyomult az Északkeleti-Felvidék területére. A Máramarosi medencében ma is vannak ilyen régi magyar falvak. A ruszinok is lassan nyomultak fölfelé a völgyekben, szórványtelepüléseik később terjedtek ki a magasabb térszínre, pásztorszállásaik a havasi legelőkre. Korai középkori lakossága nagy létszámban magyar volt, a későbbi betelepítésben a folyamatosan bevándorló románok is részt vettek. A mai Kárpátalja lakói elsősorban ruszinok, akiknek több néprajzi csoportja, nyelvjárása ismert; magyarok, akik a városok mellett elsősorban az alföldi jellegű vidékeket lakják; románok, akik főleg az egykori Máramaros megye „sóvidékén” élnek.

A magyar népi műveltség fejlődésében fontos szerepe volt a területen kialakult történeti borvidékeknek és a középkori bányászmagyományoknak is. A Kárpátalja fogalom akkor rögzült, amikor a területet a trianoni békeszerződés Csehszlovákiához csatolta és önálló közigazgatási egységként Podkárpátská Rus néven kormányozták.

Kárpátalja története a honfoglalástól 1918-ig azonos Magyarország történetével. A legnagyobb számban élő ruszinokon és a magyarokon kívül a vidéken több ezres számban élnek a falvakban etnikai csoportot alkotva

románok, szlovákok és németek. Ezenkívül élnek itt oroszok és fehéroroszsok. Kárpátalja önálló politikai története lényegében 1918 végén kezdődött, s gyakorlatilag 1919 tavaszára valósult meg. Így Kárpátalja két világháború közötti történetét négy szakaszra oszthatjuk.

1. 1919. március 21 – május 5., a tanácsköztársaság ideje;
2. Csehszlovákia részeként: 1919. május 6 – 1938. nov. 2., az első bécsi döntésig;
3. 1938. nov. 2 – 1939. márc. 15., amikor Kárpátalja déli magyarlakta, a bécsi döntéssel visszakerült sávja – Ungvár, Munkács, Beregszász városokkal – Magyarországhoz tartozott, a többi – túlnyomó részben ruszinok, vagyis kárpátukránok lakta – területe továbbra is Csehszlovákia kötelékében maradt Podkarpatska Rus néven, külön közigazgatási egységként, majd 1938 decemberétől Karpatszka Ukrajina néven függetlenséget deklarált államalakulatként Huszt székhellyel.
4. 1939. márc. 15-én a magyar hadsereg megkezdte Kárpátalja teljes birtokbavételét. A terület 1944. október végéig ismét Magyarországhoz tartozott.

Október 22-én kapta meg a magyar kormány a harmadik szlovák ajánlatot a területi követelésekkel kapcsolatban, amely elismerte a magyar igényeket a magyarlakta sávra, de még mindig 8 vitatott, „vegyes népességű terület” volt, köztük Kárpátalján Ungvár és Munkács, e városok népessége nagy többségben magyar volt, a környékük vegyes, főleg ruszin, de Munkácsnál német is, valamint Nagyszőlős, szintén magyar többségű város volt, de környéke vegyes.

A bécsi döntés előtti hetekben, 1938. október 9-én alakult meg az első autonóm kormány, amelynek élére Bródy Andrást állították a rutén pártok ajánlására, miniszteri rangban. Utóda Volosin Ágoston görög katolikus kanonok lett – a Bródy-kormány közegészségügyi minisztere – a ruszin irányzat vezetője. A csehek, hogy befolyásukat továbbra is biztosítsák Kárpátalján, Volosin tiltakozása ellenére az ott állomásozó csehszlovák haderő parancsnokát (Prchalo) nevezték ki belügyminiszternek. Kárpátalja tehát mint autonóm tartomány, föderatív államot képezett a cseh és a szlovák állammal.

1938 őszétől Volosin uralmának megszilárdítására azonnal fölállította a „Szicslövészgárdát” (Сич), megalakította az ukrán Nemzeti Tanácsot, hivatalos nyelvvé az ukránt tette, és Kárpátalja nevét „Kárpátszka Ukrajna”-ra változtatta. Betiltotta a magyar és rutén egyesületeket és politikai pártokat. Gárdistáival éjjel, az ágyból hurcoltatta el a magyarok vezetőit és a magukat ukránnak nem valló ruténeket a Dumén–havason fölállított gyűjtőtáborba vitette.

Az első bécsi döntés után alig négy és fél hónappal Kárpátalja egész területe Magyarországhoz került. De sajnos a helyzet nem javult. 1942 január elején már partizánharc is megkezdődött, ekkor szállt le az első ejtőernyős csoport Oleksza Borkanyukkal az élen, amelyet 1944 végén több is követett.

Az 1939-1944-ig tartó időszakban, a háborus viszonyok közötti „szellemi csendben” gyakorlatilag nem volt olyan ember, aki felkészíthette volna a kárpátaljai magyarságot az újabb, negyedszázad alatt immár a harmadik államfordulatra, életének legnagyobb sorsfordulójára. Az 1944 októberének végén bekövetkező hatalomváltást ugyanis véres indulatok követték. Novemberben a hadköteles, munkaképes korú magyar férfiak többségét gyűjtőtáborokba, kényszermunkára Ukrajnába és Szibériába deportálták. Ezek után egy ú.n. népszavazást tartott a Szovjetunió, melynek ideje alatt egyetlen külföldi újságíró sem juthatott el Kárpátalja területére, továbbá a szigorú katonai uralom alatt a lakosságnak sem szervezkedésre, sem nyílt állásfoglalásra lehetőséget nem adtak. A lakosságot teljes megfélemlítésére, november 17-19. között a 40 %-ot kitevő magyarságból 80.000-et, 16 és 55 év közötti polgárokat a Szovjetunió belsejében lévő munkatáborokba hurcolták. E magyarok többsége soha nem tért vissza, ők meghaltak a lágerekben.

A Vörös Hadsereg 1944. október 2-án érte el Kárpátalja első települését, és október 27-én már Ungvárt is elfoglalta.

A kárpátaljai magyarság két út előtt állt: Csehszlovákia vagy Szovjetunió. Abba hamarosan beletörődtek, hogy újra – bármelyik esetben – kisebbségi élet vár rájuk.

1945. június 29-én hosszas tárgyalás után Moszkvában, Szovjetunió és Csehszlovákia kormánya megkötötte azt a szerződést, amely rögzítette Kárpátalja kiválását a csehszlovák államból.

A Magyarországgal kötött 1945. január 20-i fegyverszünet-egyezmény 2. cikkelye értelmében Magyarország kötelezte magát, hogy az 1937. december 31-én fennállott határok mögé vonja vissza csapatait, melynek következtében Kárpát-Ukrajna birtokbavétele jogilag is semmisé vált.

Mint már tudjuk, Kárpátalja nagyon rövid ideig tartozott Magyarországhoz (1938 novemberétől 1944 októberéig). Ezért sokat nem tudott tenni Magyarország annak érdekében, hogy javítson Kárpátalja helyzetén. Ez idő alatt semmi új nem épült, semmi sem fejlődött jobban az addiginál: az iskolák és kórházak épületeit még a csehek építették. A magyar csendőröknek az volt a dolguk, hogy fegyelmet és rendet teremtsenek Kárpátalja területén. Nagyon gorombán bántak a kárpátaljai lakossággal, nem érdekelték őket az sem, hogy a ruszin és a más nyelvű lakosság nem értette a ma-

gyar nyelvet, és emiatt gyakran előfordult, hogy nem tudta végrehajtani a parancsot. Ezekben az esetekben a megértés helyett az embereket keményen megbüntették (pl. nagy összegeket kellett fizetniük, amit nem tudtak megtenni), vagy ami ennél is rosszabb – félholtra verték.

A ruszin emberek mindigis nagyon türelmesek és rugalmasak voltak. Ezek az emberek annak érdekében, hogy elkerüljék a konfliktusokat, de leginkább a büntetéseket, és békében éljenek a magyarokkal, igyekeztek elsajátítani nyelvüket. Többek között a magyar nyelv által sikerült velük békében élni, ez a körülmény pedig máig érezteti hatását a ruszin nép nyelvében. Mostanában már egyre kevesebb magyar szó van használatban a ruszin nyelvben, ezek leginkább a frazeológiában maradtak meg, melyeket már csak az idősebb korosztály használ a ruszin falvakban (pl. Felső Apsa – Верхне Водяне). Az ilyen kifejezések tulajdonképpen ugyanazt jelentik a ruszin nyelvjárásban is, mint amit a magyar nyelvben. De vannak esetek, amikor kisebb eltérések előfordulnak, de előfordul az is, hogy egy szónak több jelentése is van. Nézzük:

Мати серенчу – szerencse (szerencsés ember)

Кі водьок мі водьок – büszke ember

Бетярський легінь – fizikailag erős, bátor, vidám ember

Збити на чоломаду – nagyon megverni v/kit, veszekedni v/kivel

Бечаловані гроші – garantált fizetés, tiszta munkával keresett pénz

Сегінь легінь – szegény fiatalember, árva, aglegény

Шпуровати на череві – éhezni, fősvénynek lenni

Язиката гарнія – veszekedős, mérges, rossz asszony

Говорити феле модьор, феле товт – értelmetlenül beszélni

Дві баби вашар – bőbeszédűek

У хижі вашар – veszekedés a házban

Дараб, фалат хліба, чоловік ямборний – jólelkű, rendes ember

Знимати калап – tisztelni v/kit

Набити жеб – nem tiszta úton begyűjtött pénz

Мийреґ сидить у кому – rossz ember

Нигда шуга, шуган вілаг – soha

Шаркань поніс/понесла – nyomtalanul eltűnt, elveszett

У голові фірийс пор, фіриспор – buta ember

Дістати феймошаш – büntetést kapni

Лиш у жеб покласти – v/mi kicsi, pici tárgy

Пити алдамаш, олдомаш – inni v/milyen alkalomból

Дати на раодаш – megverni v/kit, többet adni a kellőnél

Жірош жеб – gazdagság

Дати на гітел – hitelbe, kölcsön adni

Відкинути лаби – meghalni

Трясти надрагами – szegény ember
Стискати філери – spórolni
Цімбор, поїташ до миски – lusta ember
Покласти на лакачу – lelakatolni, elzárni v/mit
Тална гумійова – buta emberre mondják
Гуницют вілаг – alattomos világ
Провбо серенче – remény a sikerhez
Гошбол бесилні – bolondságot beszélni
Пішло на фуч – haszontalanul elköltött pénz
Гіяба, чорна курка не ряба – igazat mondani, igazság
Фест теплий – részeg
У дүйтри уросли лаби – ellopták a létrát
Ціла банда легінів – fiú társaság
Бери кошарку, бо фітькає воноч – siess, vedd a kosarad, mert itt a vonat.

FIKCIÓ VAGY VALÓSÁG? (Észrevételek a kisebbségi helyesírásról)

1. A nyelv társadalmi szerepéről és jelentőségéről könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre. A beszélt nyelv változásai és változatai napjainkban eddig szinte sosem látott mértékű és intenzitású, sokszor végletes érzelmi megnyilvánulásoktól sem mentes tudományos leírásokat, vitákat váltanak ki nyelvész és nemnyelvész körökben egyaránt. A legégetőbb problémák egyike az **iskolai beszéd- és íráskultúra rohamos hanyatlása** az összes iskolafokokon. A nyelvi kultúra oly sokat emlegetett elerőtlenülése, az a tény, hogy hiányzik a nyelvi műveltségnek a mindennapi élet értékeként való kezelése, óriási veszélyeket hordoz: az **érintkezéskultúra elszegényesedését** hozza magával elsősorban, amelynek következményei — szűkszavúság, fogalmazásszegénység, fogalomszegénység stb. — már nem csak nyelviek. Lépten-nyomon azt tapasztaljuk ugyanis, hogy egyre kevesebben képesek a nyelvet alkotó módon, lelkiviláguk, szakmai ismereteik, értelmük és érzelmük kifejezéseiként használni (Glatz Ferenc, in: *Éltető anyanyelvünk.* 32). A beszéd mellett talán kevesebb szó esik anyanyelvi kultúránk másik, az előbbivel fontosságban mellérendelő viszonyban lévő területéről, a helyesírásról. Ezért nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a helyesírás — a „klasszikus nyelvművelés”, illetve a nyelvi korpusztervezés egyik részterülete — ugyanolyan összetartó ereje az egy nyelven beszélő nagyobb és kisebb közösségeknek, mint maga a nyelv. Grétsy Lászlóval vallom, hogy akinek a helyesírása rossz, annak az anyanyelvi műveltsége — sőt általában a műveltsége — is megkérdőjelezhető. Illyés Gyula szerint „... az írás és a beszéd módja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul igazából: **jellemkérdés**”.

2. Ahhoz, hogy a nyelvi tervezés kisebbségben más nyelvi anyagon is (anyanyelvi kontaktusváltotat/ok) és az anyaországbelitől többé-kevésbé eltérő módszerekkel történik, napjainkban nem fér már semmi kétség. Mint ahogy ahhoz sem, hogy a kisebbségben élő magyarok helyesírásának biztonságát az országhatáron inneni okok mellett még a nyelvi kontaktushelyzet is kikezdi. Mai referátumomban éppen ezért a szlovéniai Muravidék helyesírásának jelenlegi állapotával, helyesebben annak egy kis **születével** kívánok foglalkozni. Munkámat legalább két tényező hívta életre. Egyrészt az a már említett, visszásnak mondható helyzet, hogy a helyesírás fontosságának permanens és következetes hangsúlyozása mellett (vagy éppen ennek ellenére) íráskultúránk egyre elszomorítóbb helyzetbe kerül az országhatár

Megjegyzés [FR1]

mindkét oldalán. Pontosan ezért lenne fontos, hogy minden iskolatípusban a megfelelő módon ébren tartsuk az igényességet mind a beszélt, mind pedig az írott nyelvre vonatkozóan a magyar nyelvterület minden pontján. Megdöbbenő helyesírási hiányosságokat tapasztalok ugyanis pl. a muravidéki általános és középiskolások tanulmányi versenydolgozatait olvasva, de be kell vallanom azt is, hogy egyetemi hallgatóim helyesírása — finoman fogalmazva — ugyancsak hagy kívánnivalót maga után. A jelenlegi állapotok feltérképezésére irányult az a vizsgálat, amelyről, amelynek eredményeiről s lehetséges következményeiről ma szólok. Másrészt azzal is tisztában vagyok, hogy a muravidéki nyelvhasználatról még mindig nem beszélünk eleget. Mai hozzászólásommal tehát ezen a hiányon is igyekszem enyhíteni. Céloom elsősorban az, hogy a tanulságok elősegítsék a Muravidéken a magyar nyelv megőrzését, annak hatékonyabb tanítását az általános iskolától egészen az egyetemig.

3. A maribori másod- és harmadéves magyar szakos hallgatók helyesírásának vizsgálatára a fent már említett okok mellett konkrétan egy készülő szakdolgozat inspirált. Hallgatóm a lendvai Kétnyelvű Középiskola elsős és másodikos diákjai körében végzett feladatlapos és szövegalkotásos felmérést, azt megmutatandó, mit tudnak és mit nem tudnak a kétnyelvű iskolarendszer utolsó fázisában lévő fiatalok anyanyelvük helyesírásából. Az ott alkalmazott helyesírási teszt 15 feladatából én kiválasztottam nyolcat, és megíratam a két évfolyam 8 hallgatójával (csak 1 hiányzó volt, mi kis tanszék vagyunk). Az eredmények ismertetésén kívül — ahol lehetséges — összehasonlítom a két korosztály teljesítményét. Az összevetésben abból a hipotézisből indulok ki, hogy a magyar szakos egyetemisták helyesírása — életkorukból, az oktatásban eltöltött éveik számából, szakmájukból, a tanulás intenzitásából kifolyólag — jobb kell(ene) hogy legyen a középiskolásokénál. A 7. feladattal egy újabb szempont is érvényesíthető az elemzésben: lehetőség nyílik megvizsgálni, mennyire hat pl. a magyar tulajdonnevek írására az eltérő szlovén minta. A tesztfeladatokon kívül hallgatóimat megkértem egy ún. Megjegyzések című kérdéssorozat megválaszolására is. Ebben a hallgatók helyesírási attitűdjére, illetve a megoldott feladatok nehézségi fokára, érdekességére kérdeztem rá. Az egyéni állásfoglalásokat összevetem a teljesítményekkel. Előfeltevésem az, hogy pl. a legnehezebbnek vélt feladat megoldása a legkevésbé sikeres, s a legkönnyebbnek ítélt sikerül a legjobban. A felmérés anyaga — jóllehet az objektív körülmények csak kis számú adatközlőt tesznek lehetővé — sok tanulsággal szolgál. Ezek közül ma csupán néhányat van módomban Önök elé tárni, a teljes elemzés ugyanis jócskán meghaladná a rendelkezésemre álló időkeretet. Remélem azonban, hogy e rövid ismertetés is tükrözi azt a meggyő-

zódésemet, miszerint a beszélt nyelvben a nyelvi változatok jogosságához nem férhet semmi kétség, **informális szituációban** a kisebbségi kontaktusváltozatok is éppúgy természetes velejárói a nyelvi együttélésnek, mint ahogy azok az anyaországi nyelvi létben a dialektusok vagy a szociolektusok. A sztenderdtől való eltéréseket nem tartom sem stigmatizálandó devianciáknak, sem pedig valamiféle erkölcsi vagy jellemhibának. Fontos számomra, hogy tiszteletben tartsak minden létező nyelvváltozatot, nyelvi szokást, megkülönböztetve, de nem diszkriminálva a sztenderdet a kisebbségi anyanyelvváltozattól, az irodalmit a póriastól, az elegánsat az alpáritól, a semlegeset a sértőtől (Nádasdy Ádám, in: Népszabadság,30). Ugyanakkor az írásbeli nyelvhasználat — lényegéből adódóan — más elbírálás alá kell, hogy essék. Míg tehát a nyelvi változók egyik tagja sem stigmatizált változat a kisebbségi informális beszélt nyelvhasználatban, addig a helyesírási hibák nem minősülhetnek és nem is minősíthetők át megtúrt kontaktusjelenségekké. Helyesírásunk szigorú szabályrendszere az iskolában tanított és tanult sztenderd nyelvváltozathoz van kötve, anyanyelvünk grammatikájához. Konkrét, alapos és aprólékos tárgyi tudást feltételez elsősorban, ugyanakkor tapasztalatból tudjuk, hogy nemcsak oktatási, hanem nagyrészt nevelési tényezők eredménye is egyúttal. Ha az iskola, konkrétan a tanár a diákokat következetesen arra szoktatja, hogy igényesek legyenek önmaguk nyelvhasználatával szemben, ellenőrizzék, javítsák írásbeli munkáikat, készítsenek fogalmazványt vagy — póriasan — piszkozatot, ha esztétikus írásra, rendre, pontosságra készíti őket (saját példájával is), akkor jobb lesz a helyesírásuk annál, mintha pusztán „tanítanak” nekik a helyesírási szabályokat (P.Dombi Erzsébet, in: Nyr. 124/2. 263).

4. A felmérésben részt vevő hallgatók az alábbi két feladatsort oldották-válaszolták meg kb. 50 percben:

FELADATLAP

1. Egészítse ki a szóalakokat a megfelelő hosszúságú mássalhangzóval! (9)
A va.....ás közben megsebesített ujján va..... keletkezett.
É..... ebben a pillanatban ejtettem le egy é..... tányért.
Á.....ára á.....szaká.....t ragasztott.
Ha..... győzzön végre a fiatalokból toborzott ha.....!
2. Egészítse ki a szavakat a megfelelő mássalhangzóval! (10)
lő...dös, ví...szint, bici...li, lé...tér, ka...zsi, csú...da, rö...tön, sze...fü,
külö...bség, azo...ban

3. Egészítse ki a mondatokat a megadott szavak –val/vel ragos alakjával!
(5)

Egy _____ (gally) hessegette el a legyeket.

Szemmel láthatóan _____ (kedv) fogott hozzá a tanuláshoz.

Csak fél _____ (fej) magasabb az öccsénél.

A kérdőívet mindig _____ (toll) kell kitölteni.

Tegnap éjjel egy döngicsélő _____ (méh) álmodtam.

4. Oldja meg a szóegyenleteket! (4)

Móricz+val = _____ Bach +val = _____

Kiss +vel = _____ Grimm + vel = _____

5. Javítsa ki a következő mondatok helyesírási hibáit! (11)

Bár már szédelgett a fáradságtól, de még mindig fáradságot nem kímélve dolgozott.

Bocsájtss meg neki, ne áruld el, ne mond meg a szüleinek!

Megjött a kedve ahoz, hogy aféle papírállatkákat hajtogatson.

Eképp intette: Idejében kezd el és fejezd be a munkát.

6. Hogyan írjuk? Írja a pontokra a megfelelő számot! (10)

1 = egybe **2 = külön** **3 = kötőjellel**

rabszolga...kereskedelem hímes...tojás helyi...jázat

sötét...rózsaszínű sok...oldalú beszélő...szerv

papírvágó...olló színház...látogató cipőhúzó...kanál

labdarúgó...szövetség

7. Javítsa ki a helytelenül írt szavakat! (21)

karácsony; nők lapja; kínai; egri csillagok; petőfi utca; cirmos; szlovén köztársaság; tiszántúl; észak-afrika; római birodalom; nobel-díj; magyar tudományos akadémia; habsburg-ház; alfa romeo; vénusz (*bolygó*); ultra (*mosópor*)

8. Tegye ki a hiányzó írásjeleket! (24)

Mikor hazafelé ballagtunk azt kérdezte segítenék-e neki

Itt maradhatsz nem küldelek el de legalább ne zavarj amikor dolgozom

Vidd magaddal ezt a térképet hasznát veszed mikor ismeretlen városba érkezel

Nem tudja mi az oka hogy kétszer illetve háromszor is sikertelenül próbálkozott a felvétellel

Hidd el érthetetlen miért nem jött el

Mutasd meg merre szaladt és indulok utána

Hát akkor fiam mondd meg hová tegyük a vesszőt a mondatokban

MEGJEGYZÉSEK

1. Kérem, rangsorolja a feladatokat aszerint, mennyire voltak nehezek az Ön számára! (Írja le a feladatok sorszámát nehézségi sorrendben! A legkönnyebbel kezdje!)
2. Melyik feladatot tartja a legérdekesebbnek? Miért?
3. Mi a véleménye helyesírásunk mai állapotáról?
4. Fontosnak tartja-e a helyesírás általános és középiskolai tanítását? Miért?
5. Elegendőnek és jónak tartja-e a helyesírás általános és középiskolai oktatását? Miért?
6. Véleménye szerint hogyan lehet valakiből jó helyesíró?
7. Meg van-e elégedve saját helyesírásával?
8. Melyik nyelvben jobb az Ön helyesírása? Miért?
A) A szlovénban, mert _____
B) A magyarban, mert _____
9. Meg van-e elégedve a jelenlegi egyetemi helyesírási gyakorlatokkal? Van-e esetleg valami jó ötlete, javaslata ezzel kapcsolatban?

5. A feladatlapok eredményeinek értékeléséről szóló ízelítő előtt feltétlenül meg kell jegyezni, hogy vizsgálatommal nem a diákok egyéni teljesítményére tettem a hangsúlyt (ennek ismerete nélkül viszont semmi más elemzésre sem kerülhetne sor), hanem a feladatokra. Azt vizsgálom elsősorban, milyen a hallgatók teljesítménye-tudása a helyesírás általunk kiemelt területein s az általunk választott feladattípusokban. Ezzel magyarázható, hogy a feladatlapokat elég szematikusan értékeltem. Nem tettem különbséget súlyosságban hiba és hiba között, minden javítandó jelenséget 1 ponttal értékeltem. A feladatlapban összesen 94 pontot kellett (volna) elérniük a hallgatóknak. Először az ún. sikerességi mutatót vegyük szemügyre (a szám mellett itt a százalékokat is feltüntettem), összevetve a feladatok nehézségi és érdekességi mutatójával!

SORRENDEK				
A feladat sorszáma	SIKERESSÉG		NEHÉZSÉG	ÉRDEKESSÉG
	Sorrend	%		
1.	4.	68,1	6.	1.
2.	2-3.	75,0	1.	2-3.
3.	2-3.	75,0	3.	2-3.
4.	7.	53,1	4.	4-5.
5.	8.	31,8	5.	6-7-8.
6.	5.	60,0	8.	6-7-8.
7.	1.	82,0	2.	4-5.
8.	6.	55,2	7.	6-7-8.

Megjegyzések a Sorrendek című táblázathoz:

- ♣ A sikerességi mutató a hallgatók teljesítménye alapján alakult ki. Az 1. érték a legsikeresebb, a 8. a legrosszabbul megoldott feladatot jelöli.
- ♣ A nehézségi mutató a hallgatók véleménye alapján alakult ki. Az 1. érték a legkönnyebb, a 8. a legnehezebb feladatot jelöli.
- ♣ Az érdekességi mutató is a hallgatók véleményét tükrözi. Az 1. érték a legérdekesebb, a 8. a legkevésbé érdekes feladatot jelöli.

A táblázat nagyon sok mindenre rávilágít., jóllehet tisztában vagyok azzal is, hogy az eredmények nem tükrözik, mert nem tükrözhetik a teljes valós helyzetet. A feladatlapos felmérés extrém szituáció, a megoldások milyenségét egyrészt a feladatok témája és típusa, másrészt az adatközlők pillanatnyi lelkiállapota is befolyásolja ismeretszintjükön kívül.

A legfeltűnőbbek a sikerességi százalékok: bennük szomorú valósággá változik az eddig talán csak fikciónak hitt helytelen íráskultúra. Annyira alacsonyak ugyanis szinte valamennyi feladat esetében, hogy inkább sikertelenséginek kellene neveznünk őket. Ez feltétlenül elgondolkodtató diáknak, tanárnak egyaránt. A hallgatók teljesítményének átlaga 63,3 %, ez nem több az alig elfogadható szintnél. A három szempont mutatóinak összevetéséből kiderül, hogy pl. az 1.feladat (varr – var) elég nehéz, közepesen sikerült a megoldása, ugyanakkor ez bizonyult a legérdekesebbnek. Hadd idézzek egyet az érdekességről írott hallgatói vélemények közül: „Nem tudtam eldönteni, mert van mindegyikben érdekesség. De talán az első a legérdekesebb a mondatok tartalma miatt”. A 2. feladat (lökdös) volt a legkönnyebb a hallgatók szerint, jól sikerült a megoldása is, ráadásul könnyűnek találtatott. Hozzá egy indoklás. „Mert játszani lehet a szavakkal”. Nagyon érdekes, hogy a hibajavítást (5. feladat) nem tartották annyira nehéznek (az 5. a sorrendben), a legtöbb hibát azonban itt vétették. Ugyancsak problematikus az írásjelek használata (8. feladat), nem tartották izgalmasnak a hallgatók, s a 6.sikerességi érték mindezeket alá is támasztja. Hallgatóim legneuralgikusabb pontja saját megítélésük szerint a szavak egybe- és különírása (60 %-os a megoldás), ezzel az utolsó előtti a feladat a sikerességi listán. Világos tehát, hogy a hallgatóknak a feladatok nehézségére vonatkozó véleménye nincs egyenes arányban valós tudásukkal.

A középiskolások teljesítményével való összevetésre egyelőre 5 feladat kínált lehetőséget; a sikerességi mutatókat százalékban kifejezve tettem egymás mellé:

	középiskola %	egyetem %	különbség %
1. feladat	71,3	68,1	-3,2
2. feladat	80,0	75,0	-5,0
3. feladat	72,0	75,0	+3,0
4. feladat	66,3	53,1	-13,2
6. feladat	44,0	60,0	+16,0

Az eredmények láttán megdőlni látszik a másik hipotézis is, miszerint az egyetemisták helyesírása jobb, biztosabb a középiskolásokénál. Hangsúlyozom, hogy ez semmiképp sem általános érvényű kinyilatkoztatás (milyen nehezen mondunk le a fikcióról, ha az megszépíteni látszik a tényeket), hanem egy adott pillanat láttelele. De a tényeken nem változtathatunk, a helyzeten viszont feltétlenül javítani kell. A mértékre most nem lehet ki-merítő választ adni, ehhez terjedelmesebb korpuszra lenne szükség. Talán a középiskolásokat a rendszeresebb ellenőrzés, ennek következményeként a módszeresebb tanulás, az érettségi előttük lebegő „kísértete” motiválhatja. Az egyetemen az ún. nyelvművelés szemináriumokon Mariborban sem csak a helyesírás a téma, pontosabban a helysírás mindig téma, csak más nézőpontból. Az eredményekből világosan látszik, hogy nem a megszerzett ismeretek elmélyítésére van szükség, hanem a helyesírás újratanítására (kérdés: mikor?) és **újratanulására** (költői kérdés:hihetünk-e a dolgok kétoldalúságában?).

6. Végezetül még a hallgatói attitűd három sarkalatos pontjáról szölok (Megjegyzések, 7. és 8. kérdés). A megkérdezett magyar szakos hallgatók közül senki sincs meglegedve saját helyesírásával. Biztató jel az egészséges önkritika („...egy magyartanár helyesírásának sokkal jobbnak kellene lennie...”), remélem, hogy biztos alapul szolgál a helyzet jó irányú megváltoztatásához. A válaszolók felének saját bevallása szerint a szlovén nyelvben jobb a helyesírása, holott magyar anyanyelvűek valamennyien. Ez a tény egyrészt a két nyelv különbségéből adódik („...sokkal könnyebb és egyszerűbb, nincs annyi sok szabály, nincsenek hosszú magán- és mássalhangzók...”), másrészt azonban képet ad(hat) a kétnyelvű oktatásról, vagy a már említett nyelvi kontaktushelyzet ezen oldaláról is. A hallgatók 25%-a jobban ismeri a magyar helyesírást, mert: „az egyetemen többet gyakoroltam, mint a szlovént”, illetőleg „mert többet használom a magyar nyelvet, mint a szlovént és többet is tanulom”. Két hallgatóm, mindketten magyar-szlovén szakosok, nem tesz különbséget a két nyelvben megszerzett helyesírási készsége között. Indoklásul egyikük így fogalmaz: „...mert mindkét nyelvet ugyanolyan gyakorisággal használom...”, míg a másikuk a szlovént többet gyakorolta, a magyarban viszont többet foglalkozik a problémákkal.

S hogy kiből lehet jó helyesíró? Abból az emberből, aki megtanulja a szabályokat, akinek jó a kiejtése, aki rengeteget gyakorol, aki sokat olvas, aki gyakran forgatja a helyesírási szótárt, aki igényli, hogy a problémákat megbeszéljék akár órán, akár egymás közt — írják a hallgatóim. Minden stimmel. Így igaz. Így kellene. S hogy a feltételes mód mihamarabb kijelentővé válhasson, azért sokat kell tenni, mert rengeteg múlik rajta. A helyesírás rendszerét és a helyesírás nyelvhasználatát — ha adva van a megfelelő hallgatói hozzáállás — testreszabott módszerekkel kell tanítanunk, hogy a rendszer erősítse a használatot, s a használat akkor erősíteni fogja a rendszert (Graf Rezső, in: MNy. 1998. 3. 357). Javulás ugyanis csak így várható.

Irodalom

- Balázs Géza, A. Jászó Anna, Koltói Ádám (szerk.): Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó
- Fercsik Erzsébet: Jellem és helyesírás. Nyr. 117/4. 530—33.
- Graf Rezső: Az élő nyelvnek írásban való megjelenítéséről. MNy. 1998. 3. 356—59.
- Graf Rezső: Nyelvpolitika itthon és a határon túl. Magyartanítás, 2000/3. 33.
- Nádasdy Ádám: Mi a baj a nyelvműveléssel? In: Népszabadság, 2002. május 18. 30—31.
- P. Dombi Erzsébet: Anyanyelvi nevelés és helyesírás. Nyr. 124/2. 263—5.
- Trencsényi László: Láttunk egy órát. Magyartanítás, 2002/61. 32.

**A POSZTMODERN IDENTITÁS II,
avagy „Személyiségnek lenni a legtöbb...” (Márai Sándor)**

A „modern világunkban” jelentős szerepet játszó témák: a nemzet, a nemzeti közösség, a közösségelvűség, a multikulturalizmus, az etnicitás az identitás körül forognak. E témák fontos szerepet játszanak nemcsak a politikai hétköznapjainkban, de egyre gyakrabban fordulnak elő a szakirodalomban, és nem utolsósorban a filozófia, a társadalomtudomány a pszichológia, a szociológia, a kulturális antropológia diskurzusában. Harrie Salman¹ többek között azt állítja, hogy a 20. század irodalmának is egyik legfontosabb témája az ember identitásának bomlása, hanyatlása. Ez a téma főleg a közép-európaiakat foglalkoztatja, akiknek az identitása teljesen más körülmények között alakult, mint a nyugati szomszédaiaké. Történetileg ugyanis itt nem államnemzetek, hanem kulturális, nyelvi nemzetek alakultak ki. Ilyen formában a kultúra, a nyelv tartja őket egybe, s a magyar egy ilyen kulturális alapozású nemzet. Assmann meghatározása szerint a kulturális identitás tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása. A téma egyre égetőbbben időszerű. Szarka László egy előadásában hangsúlyozta, hogy az elmúlt tíz évben folytatott összes ilyen típusú közvéleménykutatás, szociológiai lekérdés azt mutatja, hogy bárhol kérdeznek meg kisebbségben élő embereket arról, mi köti össze a magyar nemzetet, nagyon kevesen mondják azt, hogy Magyarország mint állam, sokkal inkább azt, hogy a nyelv, a közösségtudat, a kultúra. „Az utóbbi években igazi diszkurzív robbanás játszódik le az identitásfogalom körül. Azóta több év eltelt, és a robbanás igazi lavinát indított el.”²

Ebben a dolgozatban a kisebbségi közösségek nyelvi-kulturális sokszínűségét próbálom bemutatni, nagyobb hangsúllyal a nyelvi identitás megnyilvánulásait vizsgálva, felhasználva a közösségelvű filozófiát (Alasdair MacIntyre, Michael Walzer és Charles Taylor), az etnicitás korszerűbb meghatározását. Elsősorban a közösségelvűség azon tanításait fogom boncolgatni, amelyek az ember mint kommunikatív lény kommunikatív természetű identitására vonatkoznak, és amely a tolerancia fontosságát hangoztatja. Foglalkoztat az a kérdés is, hogyan tud a kisebbségben élő bekapcsolódni a társadalmi környezetébe, milyen morális jelentőségük van a hagyományoknak, a nyelvnek, a kollektív emlékezetnek. A közösségi emlékezet

¹ Harrie Salman: Identiteta Srednjeevropejca. Szlov. ford. Leo Petrovič. In. Nova revija, št. 123/124. Ljubljana, 1992. 877-881.

² Zygmund Baum: Identitás és globalizáció. Ford. Mihancsik Zsófia. In. Lettre. 2001 ősz, 42. szám

egyik megnyilvánulási formája a kultúra, melynek célja a közösség identitásának a megőrzése. Az emberi létezés csakis a kultúra talaján, a társadalom keretei közt képzelhető el. A kultúra összekapcsolhatja a személyes identitást a közösségi tapasztalattal. Lehet azonban e megközelítésmódnak egy igen fenyegető buktatója is, hiszen jómagam is ilyen közösségben élek. Továbbá nehéz pontosan behatárolni az identitásnak a nemzeti jellemzőjét is, mert több esetben az ilyen közösségből származó egyén kettős kultúrához tartozónak vallja magát, vagy egyszerűen presztízsféltés miatt az adott országban élők kultúráját, nyelvét vallja magáénak, illetve több vonással kötődik ehhez.

Úgy vélem, hogy a velünk együtt élő mások kultúrájának, nyelvének tisztelete nem elvesz, nem rabol a társadalom kohéziójából, hanem inkább megerősíti azt. Akármilyen furcsán és idealisztikusan hangzik is, úgy gondolom, hogy az egyes ország kohéziója a sokféleség minél nagyobb vállalásán és tiszteletben tartásán múlik. Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy az egyén az adott társadalmon belül többféle identitással is rendelkezhet, főleg ott, ahol több más nép és nyelv él egy területen egymás mellett vagy keverten. Ugyanakkor az adott csoporton belül az identitástudat elgyengülhet, sőt megszűnhet az azonosságérzet a korábban kulturálisan összetartozó, de időben egymástól távol került csoportok között. Létrejöhet a kulturális bifokalitás, a részleges identitás, aminek legvégső következménye az anyanyelv teljes elhagyása még ott is, ahol békésen élnek együtt nemzetiségek, ahol mintaszerűen rendezettek a nyelvi-etnikai kapcsolatok, ahol a lokálisan többségben élő kisebbség helyi öngazgatási lehetősége képes biztosítani az anyanyelvhasználati jogot és az oktatási, kulturális lehetőségeket. R. Bloul is rámutat arra, hogy a „kettős tudat következménye lehet talajvesztés és sehová se tartozás érzése, miközben esetenként az egyéniség kiteljesedését, színesítését, a más csoportok kulturális és vallási hagyományai iránt tanúsított toleranciát könnyíti meg.”³ Elképzelhető, hogy a kettős identitás lehet a kisebbségek másságmegőrző stratégiája.

A posztmodern nemcsak az irodalomban hatalmasodott el, hanem a mai emberre is egy fragmentálódott én-állapot a jellemző. Történt valami, ami megmagyarázza ezt a szétszórtságot. Ugyanis olyan feladat előtt állunk, amelyet az előző generációk látszólag rutinszerűen oldottak meg. A modern emberre nem érvényes többé az a felfogás, mely szerint az individuum helye a társadalomban adva van. Az viszont tény, hogy individualitásunk társadalmi termék. „Az „individualizáció” megtanította nekünk – mondja Zygmund Baum -, hogyan szabadult fel az individuum a társadalmi

³ R. Bloul: Kirekesztők és elvegyülők. Kisebbségi magatartásformák vizsgálata a multikulturális társadalmakban (Naszlady Ágnes). In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 273.

személyiségének tulajdonított, öröklött és eredendő meghatározottságtól”, továbbá hozzáteszi, hogy ezt a tájékozódási irányt joggal tekintjük a modern ember legnyilvánvalóbb és legeredetibb vonásának. „Egyszóval az „individualizáció” az emberi „identitást” „adottságból” „feladattá” változtatja azzal, hogy a szereplőkre ruházza a feladat teljesítésének felelősségét és saját teljesítményük következményeinek (és másodlagos hatásainak) vállalását; más szóval de jure, ám nem szükségképpen de facto autonómiát alapoz meg.”⁴ Taylor is rámutat arra, hogy a premodern korban az emberek azért nem beszéltek az identitásról, mert az magától értetődött. Jan Assmann is azt szögezi le, hogy „természetadta” identitás nincsen. Így élnünk kell az önmeghatározás új lehetőségeivel, végigjárva az identitáskeresés nehéz útját, ha a saját nemzeti, nyelvi, kulturális, stb. hovatartozásunk ügyében akarunk tisztán látni.

A közösségelvűség híveinek legfontosabb tézise, valamint Charles Taylor elméletének alappoztulatuma az, hogy identitásunk kialakulásának fontos feltétele a másik. Taylor egy viccel szemlélteti az ember közösségi természetét, ugyanis, egy vicc, amelyet magunk olvasunk el, soha sincs ránk olyan hatással, mint az, amelyet társaságban élvezünk. Az emberre nem úgy kell tekinteni, mint aki el van szakítva társaitól, az emberi lény nem egy magába zártan létező individuum, hanem identitása révén egy közösségbe ágyazódik bele. Mi több, identitása arra a csoportra mutat vissza, amelynek tagja. Identitásunkat másoktól nyerjük. Az egyén csak úgy láthatja meg igazán önmagát, ha kapcsolatba kerül másokkal. A másokkal való érintkezés egyúttal önmagunkkal való érintkezés is, hiszen önmagunkra csak kommunikációval és interakcióval tehetünk szert – mondja Assmann. Taylor a nyelvnek is óriási jelentőséget tulajdonít az én felépítésében. Az én saját identitásom — mondja Taylor —, döntően a másokkal való dialogikus viszonyomtól függ. Az emberi élet általános vonása az alapvetően dialogikus jellege. Taylor arra hívja fel a figyelmünket, hogy identitásunk kialakítása dialogikus, és nem monologikus folyamat, jóllehet a „lényeges másokkal” együtt alakul. Identitásunkat részben a közösség más tagjaival osztott nyelv révén építjük fel, illetve egy nyelv csak egy nyelvközösségen belül létezik és marad fenn. Assmann Arisztotelész definíciójából indul ki, aki az embert „zoón politikon”-ként definiálja, azaz olyan társas állatként, amely politikai rendekben, közösségekben, csoportokban él.

A kisebbségek történeti kialakulásában fontos az, „hogy az eredeti nemzeti közösségtől való leválás pillanatában a modern nemzettudat legfontosabb hordozói — az egységes irodalmi nyelv, a nemzeti, állami politikai program, az egységes nemzeti kultúra, gazdaság, piac — fejlődésüknek

⁴ Zygmund Baum: Identitás és globalizáció. Ford. Mihancsik Zsófia. In. Lettre. 2001 ősz, 42. szám

éppen melyik stádiumában voltak.”⁵ A közép-európai kisebbségek tipológiai sajátosságainak nagy jellemzője a nyelvhasználat, ugyanis a kisebbségek nagy többsége két- vagy többnyelvűvé vált. A bilingvizmus foka, az anyanyelv pozíciója alapján a magyar kisebbségek közül a szlovéniai közösség abba a csoportba sorolható, ahova a kétnyelvű, de másodnyelv-domináns kisebbségi közösségek tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a „környezeti vagy másodnyelv szerepét betöltő többségi vagy államnyelv dominál a mindennapi nyelvi érintkezésben s egyre inkább a családon belüli nyelvhasználatban is.”⁶ Itt azért fontos megemlíteni, hogy a másodnyelv dominanciája ellenére a kisebbségi csoporton belül a közösség jelentős hányada anyanyelvként a kisebbség eredeti nyelvét (a mi esetünkben a magyart) adja meg a népszámlálások során. A szlovéniai magyarokra továbbá az is jellemző, hogy a kisebbség eredeti nyelvét, nyelvjárását őrzi és beszéli, hiszen a kisebbség nyelvének irodalmi változatát nagyrészt az iskolai oktatásban sajátítja el. Nyelvünkre alapjában véve érvényes a fergusoni diglossziafogalom első része, mely szerint „a diglosszia olyan viszonylag állandósult nyelvi helyzet, amelyben az elsődleges nyelvjárások mellett (melyek között lehet egy sztenderd vagy több regionális nyelvváltozat) van egy azoktól erősen eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag gyakran bonyolultabb), föléhelyezett változat is, amelyet nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el.”⁷ A definíció hátralevő részét úgy lehetne módosítani, hogy az említett föléhelyezett változat a mindennapi társalgásban ritkábban használatos, de a közösség több szektorában ma már egyre inkább jelentkezik. A Muravidéken az „emelkedett” nyelvet vagy a magyar köznyelvet, irodalmi nyelvet az iskolában, formális körülmények között lehet elsajátítani, míg a „közönséges” nyelvváltozatot, vagyis a mi esetünkben a nyelvjárást mindenki anyanyelvként, elsőként tanulja. Így a helyi magyar nyelvjárás egyre erősebben kontaktusos változata, a magyar standard és a szlovén nyelv tölti be a kommunikációs eszköz szerepét. Tudatában kell lennünk annak, hogy a magyar nyelvjárási változat konkrét kommunikatív funkcióján túlmutató szerepével az identitás megőrzésében is fontos szerepet játszik. Paradoxon, hogy mi muravidékiek tisztában vagyunk a nyelvjárásba zártság hiányaival, kommunikatív deficitjeivel, az anyanyelv fejlődésétől való elzártság következtében fellépő szókincsbeli hiátusokkal, mégis a nagy érzelmi kötődésünk miatt mégsem döntünk a magyar irodalmi nyelv mellett. Nyelvhasználatunk tekintetében gyakori az aszimmetrikus

⁵ Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 170.

⁶ Uo. 171.

⁷ Bartha Csilla: A Kétnyelvűség alapkérdései (Beszélők és közösségek). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 67.

kommunikáció, ahol magyar kérdésre szlovén, illetve nyelvjárási válasz érkezik. A magyar standardnak a szlovéniai magyarok nyelvhasználatában és identitásában betöltött szerepe ma még igen képlékeny. Igaz, tudatos és egyre gyakoribb használata főként értelmiségi körökben figyelhető meg. A muravidéki magyarok természetes anyanyelve a muravidéki magyar nyelvjárási, ami beépült a szlovéniai magyarok identitástudatába is, ellentétben a megtanult magyar anyanyelvi változattal, amely nem vagy csak kevésbé képes természetes anyanyelvvé válni.

A nyelvváltás fokozatainak különös jelentősége van, hiszen éppen a nyelv- és identitásváltás igen szorosan összefügg egymással minden közösség esetében. A kisebbségi közösségek önmeghatározása alapján, a különböző identitásformák közül (a nemzeti identitás primátusa, az etnikai identitás jegyei, a regionális identitás, a kettős identitás...) a szlovéniai magyar közösségekre zömmel az etnikai identitás jegyei jellemzők. „Az anyanyelv vagy anyatájn nyelv tiszteletével, a közösség saját etnikus tradíciójának ápolásával, átadásával az erős származástudat jelenlétével meghatározható etnikai azonosságtudat első sorban abban különbözik a nemzeti identitástól, hogy a csoportidentitás a kisebbség valóságos közösségére terjed ki, s az anyanemzeti kötődések, vonzalmak csupán kiegészítik ezt az identitásformát.”⁸ Ugyanakkor a szlovéniai magyar közösség (kisebbség) esetében nagyon fontos kiegészítő identifikációs tényező a szűkebb pátriaként megélt régióval, településsel való azonosulás tudata. Konkrétan, csoporttudatunk domináns eleme a Muravidék. Mivel az etnikai csoportok a primercsoport jegyeit mutatják, ezért az etnikai kötődés is sokkal erősebben hat a résztvevő személyek tudati szférájára. Mi tehát az etnicitás? Benža M. etnológia nézőpontú fogalom meghatározása nem más, mint „a nyelv, a kultúra, a terület, esetenként a faji hovatartozás elemeiből összetevő objektív jellegű jelrendszer.” Az etnikai tudat pedig „a különböző egyedeken a nyelv és a kultúra azonosságáról, a közös területről avagy hazáról, etnikai közösségük eredetéről és valóságos, illetve képzelt tulajdonságairól, történelmi sorsfordulóiról és feladatairól kialakult nézet- és képzeletbeli együttes.”⁹ „Jacquin-Berdal szerint az etnicitás a modernitás és a globalizáció szülötte, tehát nem a nacionalizmusok és háborúk által gerjesztett tudatos önmeghatáro-

⁸ Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 172.

⁹ Benža M.: Etnikai identitás az etnológia nézőpontjából (Futala Tibor). In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 253.

zás, sokkal inkább társadalmi jelenség.”¹⁰ Gyáni Gáborral fogalmazva az etnikai identitás „a hagyományban fogant kollektív emlékezet spontán megnyilvánulása, a nemzeti identitás viszont a már történelemmé vált múlt felidézése, és örökségének immáron tudatos és programszerű vállalása.”¹¹ Gyáni a fizikai térhez fűződő viszony alapján részletesebben kifejti az etnikai és a nemzeti identitás egymástól való eltérését. Így fogalmaz: „A szülőföld (az anyaföld) egészen mást jelent itt és ott. Egy állam határai a modern nemzetállamok kora előtt nem mindig estek maradéktalanul egybe a létező (vagyis az etnikai) identitások referenciájául szolgáló térrel; a modern nemzetek közigazgatási határai azonban mindig a szülőföldet zárják körül. Így van ez akkor is, ha a politikai határok nem feltétlenül esnek egybe az etnikai közösségek tényleges fizikai terével.”¹² R. Bloul a Kirekesztők és elvegyülők (Kisebbségi magatartásformák vizsgálata a multikulturális társadalmakban) c. tanulmányában az etnikai identitás fogalmkörét így határozta meg: „A kisebbségi csoportok identitástudatát és magatartásformáit meghatározhatják objektív és szubjektív tényezők: a többségi csoport politikai és kulturális ereje/erőszakossága, illetve a csoportokat befogadó állam gazdasági helyzete, a kisebbségként élők érzelmi / értelmi kötődése a saját és az államalkotó nemzethez, valamint a többi kisebbség multikulturális örökségéhez.”¹³ Nem elmarasztaló az a tény sem, hogy a jövőben a Muravidéken a sajátos etnikai-nemzeti csoporttudat a kettős identitás lesz, hiszen a magyar kisebbségek etnikai önazonosságukat a szlovén állampolgári közösséghez és a szlovén nemzethez való integrációs kötődésükkel próbálják összeegyeztetni. Véleményem szerint sokak számára — elsősorban a vegyes házasságokban élőkről van szó — csupán a magyarsághoz való tartozás vállalása manapság nem attraktív. Ennek viszont negatív impulzusa is lehet, ha ez asszimilációs irányba mozdul. Viszont fontos tudni, hogy ez az etnikai kisebbségek csoportja az eredeti vagy az anyanemzeti közösségtől tartósan különfejlődő, s ahhoz elsősorban csak a származás, valamint a beszélt nyelv alapján kötődik.

A szlovéniai magyar kisebbség a standard magyar nyelvnek egyfajta kontaktusváltozatát (Contact Linguistics) beszéli, csak ezzel tudják az em-

¹⁰ Jacquin –Berdal, D.: Mit tehet a nemzetközi közösség? (Heiszler Ákos). In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 246.

¹¹ Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelemelbeszélése. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000. 85.

¹² Uo. 85.

¹³ R. Bloul: Kirekesztők és elvegyülők. Kisebbségi magatartásformák vizsgálata a multikulturális társadalmakban (Naszlady Ágnes). In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 272.

berek megértetni magukat. Ezek a kontaktusváltozatok a lexikális elemektől egészen a különböző sajtáságos kulturális toposzokig csakis ebben a kontaktusváltozatban tudnak autentikusan működni. Egy Pécsről Lendvára érkező ember pár percen belül lelepleződik, mert nem a helyi autentikus, működő nyelvet beszéli. Ez a nyelv tölti be azt a szerepet, amit a nyelvnek be kell töltenie egy közösség életében.

A különböző társadalmi identitások, a nyelv, nyelvhasználati formák közötti váltszás és a közösségszerkezet viszonya elég bonyolult akkor, amikor a többségi és egy kisebbségi csoporthoz való tartozás egyszerre van jelen, s mindenkor az adott helyzet szabja meg, hogy ezekből mely kategória válik éppen fontossá. A muravidéki magyarság egy olyan beszélőközösséget alkot, amelynek tagjai a saját és mások nyelvhasználatával kapcsolatos magatartásformákra vonatkozó közös tudásban osztoznak, interakciójuk során nem egyetlen nyelvet, hanem két nyelv vagy nyelvváltozatok különböző repertoárjait használják. Lanstyák kétnyelvű beszélőközösségnek a meghatározása a következő: „Kétnyelvű beszélőközösségen olyan közösséget értek, amelyben a napi kommunikáció során két önálló nyelv használatos. Az ilyen közösségeknek nem minden tagja kétnyelvű, de ezek is tagjai a kétnyelvű beszélőközösségnek. Egyrészt azért, mert a két nyelv használatának szabályait ők is ismerik (tudják, milyen beszédhelyzetben lehet magyarul megszólalni), másrészt pedig azért, mert ők is a kétnyelvű anyanyelvváltozatot beszélik, mivel ezt sajátították el anyanyelvként. (...) Az olyan beszélőközösségeket, amelyek közösségként csak úgy tudnak létezni, hogy rendszeresen egynél több nyelvet használnak, kétnyelvű beszélőközösségeknek nevezzük. A kétnyelvű beszélőközösségek egyik legjellemzőbb változatát a nyelvi kisebbségek közösségei alkotják, amelyek az anyanyelvükön kívül bizonyos helyzetekben egy másik nyelvet, az adott ország többségi lakosságának a nyelvét is kénytelenek használni.”¹⁴ Igaz, számos tényező befolyásolja, hogy a kétnyelvű beszélőközösségek az egyik vagy a másik nyelvet, illetve annak változatait mikor, hol és hogyan használják. Az is igaz és természetes, hogy bizonyos tevékenységi körökben az egyik, más helyzetben a másik nyelv használatos. Ez elsősorban az egyéntől, valamint a nyelv funkciójától, presztízsétől, irodalmi hagyományától, elsajátításától, sztenderdizációjától stb. függ.

A sokunk számára ismert nagyon tág meghatározás szerint kétnyelvű az, aki mindennapi beszédtevékenysége során anyanyelve mellett még legalább egy nyelvet használ. Azonban a kétnyelvűségnek számos típusa van, és nem létezik általában vett kétnyelvűség, csak konkrét kétnyelvűségi szituációk léteznek. A muravidéki magyar közösségre általában az jellemző,

¹⁴ Bartha Csilla: A Kétnyelvűség alapkérdései (Beszélők és közösségek). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 65.

hogy első nyelve (a magyar) jogilag egyenrangú helyzetben van az államnyelvhez, (a szlovénhoz) képest. Mégis azt mondhatom, hogy kisebbségi kétnyelvűségi helyzet jellemzi a muravidéki magyarság bilingvizmusát, ugyanis az érintkező nyelvek egymásra hatása tekintetében a szlovén nyelv sokkal jelentősebb hatást gyakorol a magyarra, mint fordítva; ugyanakkor a szlovén nyelv a muravidéki magyarság körében is igen magas presztízzsel bír, tudniillik a magyar nyelv az idők során funkciójában eléggé beszűkült. Éppen ezért a Muravidéken a magyarság jó része — véleményem szerint — nem magyar domináns kétnyelvű, tudniillik az anyanyelv (magyar nyelv) presztízse alacsony. A nyelvhasználati színterek nagy részét a másodnyelv (a szlovén) uralja. Tulajdonképpen ez egy ördögi kör. Fishman, J. is azt mondja, hogy a többnyelvűség választási lehetőséget ad a népek számára. „Egy többnyelvű társadalomban minden nyelvnek megvan a maga funkciója. Az a nyelv, amit a baráti, családi körben használunk, nem feltétlenül egyezik meg azzal, amin a főnökünkkel vagy a kormány tagjaival kommunikálunk.”¹⁵ Ki tehát a kétnyelvű? Vajon a „valódi” kétnyelvűség a két nyelv anyanyelvi szintű ismeretével azonos? Vagy az a kétnyelvű, aki két nyelvet „tökéletesen”, „perfekt” beszél? Én nem ezt mondom, mert ezt lehetetlen, inkább csatlakozom Bartha Csilla megállapításához. „Ha ugyanis egy bilingvis beszélő vagy közösség két nyelve mindenkor, minden helyzetben pontosan ugyanazt a gyakorlati és/vagy szimbolikus szerepet lenne képes betölteni, akkor az egyik nyelv egy idő után valószínűleg fölöslegessé válna. Következésképpen a kétnyelvűség természetes velejárója a nyelvek bizonyos fokú funkcionális szerepmegoszlása: míg például az iskolához, a munkához, a különféle közéleti tevékenységekhez többnyire az egyik, addig a családhoz, a szabadidős tevékenységekhez vagy a valláshoz a másik nyelv kötődhet; (...).”¹⁶ Való igaz, hogy hosszabb távon az a nyelv marad meg, amelynek funkciói jobban fedik a társadalmi tevékenységek szükségleteit. A magyar nyelv a Muravidéken sajnos a magánszférára, a családi életre szorult vissza, szűk a stilisztikai változatossága, nagy a presztízsvesztése, viszont nagyon erős a nyelvjárási kompetenciája, ezért egyre kevésbé tudja betölteni a fenti funkciót. Én most még nem beszélnék nyelvvesztésről, de... „Ezt a folyamatot a csoporthoz való tartozás tudata, a csoport iránti hűség bizonyos fókig lassíthatja, de egy idő után az identitás-tudat nem nyelvi területekre kezd támaszkodni, és egyre kevésbé gátolja már a nyelv eltűnését — olvashatjuk Hermán József és Imre Samu fogal-

¹⁵ Fishman, J.: Az új nyelvi rend (Kincses Ágnes). In: Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2.szám. 244.

¹⁶ Bartha Csilla: A Kétnyelvűség alapkérdései (Beszélők és közösségek). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 123.

mazásában.”¹⁷ A nyelvvel kapcsolatban még csak ennyit: „Nálunk a szavakról nem beszéltek, a szavakat használták, értelemszerűen a beszédre használták őket (...) mint mesterember a szerszámát, tisztelték a szavakat, mint kőműves a spaklit, festő a pemzlit, óvták, karbantartották őket...”¹⁸

Bauman megállapítása szerint egy olyan világban élünk, ahol a „racionális magatartás azt követeli, hogy a lehető legtöbb választási lehetőség nyitott maradjon, míg annak a ténynek, hogy valamiféle identitásra teszünk szert, amely egyszer s mindenkorra biztosítja a „hasznosságot” és a folyamatosságot, az az erénye, hogy a lehetőségek bezárulnak vagy elvesznek. Mint Christopher Lasch megfigyelte, napjaink identitáskeresése közben „úgy bánunk az identitással, mint valami ruhadarabbal: fel is vehetjük, de meg is szabadulhatunk tőle”. Ha „szabadon választottuk”, a választás akkor sem jelenti azt, hogy „vállaljuk összes következményével együtt”, azaz a választás szabadsága gyakorlatilag egyenértékű a választástól való tartózkodással.”¹⁹ Nagyon is osztom Baumannak azt a nézetét, mely szerint az „identitás kora” tele van hangzavarral és dühvel, az identitáskeresés megoszt és szétválaszt bennünket. Továbbá azt is, hogy „az identitás vad keresgélése nem a globalizáció előtti időszak maradványa..., épp ellenkezőleg, mellékhatás, amely a globalizáció és az individualításra nehezedő nyomás összetalálkozásából, illetve a globalizáció kiváltotta feszültségekből születik.”²⁰ Az ún. „össz-európai identitás” kimunkálása, a kommunikációs korlátok lebontása, egyszóval az identitás tele van nyomorúságos előérzetekkel és félelmekkel.

„A 20. századi történelem két világháború pusztítása során az európai identitást is széttörte, ma Európa azonosságát hol a mind homogénebbé váló, hol a kulturális termelési és fogyasztási igények rendszere teszi egységessé. A régiók újfajta tagozódást és értékrendet körvonalaznak, amelyek az etnikai sajátosságokat jobban igyekeznek figyelembe venni, mint a nemzeti-nyelvi azonosságokat fenntartó állami határokat – mindkettő az integráció és az identitáskeresés kísérlete, amely egyúttal a veszélyeket és a zsákutcákat is magában hordozza.”²¹

De vajon hova vezetnek az ilyenfajta keresgélések?!

Az MTA Kisebbségkutató Műhelye, valamint a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal az idén a Szlovéniában élő magyarok körében egy kér-

¹⁷ Uo. 123.

¹⁸ Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*. Magvető. 2000. 497.

¹⁹ Zygmund Baum: *Identitás és globalizáció*. Ford. Mihancsik Zsófia. In. *Lettre*. 2001 ősz, 42. sJózám.

²⁰ Uo.

²¹ Kollektív identitás – válságban (Lukáts János). In: *Kisebbségkutatás. Szemle a hazai és külföldi irodalomból*. 8.évfolyam 2.szám. 244.

dőíves vizsgálatot tervez. Ennek alapján a szlovéniai magyarság nyelvi állapotát, valamint nyelvhasználatának, kódválasztásának és a benne megnyilvánuló stratégiáknak egyes aspektusait szeretné röviden ismertetni és felvázolni. A leendő vizsgálat további célja a szlovéniai magyarság helyi nyelvjárása, a magyar standard és a szlovén nyelv által meghatározott kommunikációs profiljának és ezzel összefüggésben nyelvhasználatának feltérképezése — magában foglalva az anyanyelv, az első és a második nyelv kérdéskörét, valamint a fent említett nyelvekhez és nyelvi változatokhoz kapcsolódó attitűdöket. Dolgozatom e kutatást megelőzve a saját tapasztalatomra támaszkodva született. Kíváncsi vagyok, mennyiben érintkeznek majd a kérdőíves felmérés alapján kapott adatok feldolgozásának eredményei az én fent vázolt észrevételeimmel... (Elképzelhető, hogy én is egy leszek az adatközlők közül.)

Irodalom

- Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest, 1999.
- Tengelyi László: Élettörténet és sorsesemény. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest, 1998.
- Bartha Csilla: A Kétnyelvűség alapkérdései (Beszélők és közösségek). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- KISEBBSÉGKUTATÁS. Szemle a hazai és külföldi irodalomból. 8.évfolyam 2. szám. 1999.
- Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelemelbeszélése. Napvilág Kiadó. Budapest, 2000.
- Zygmund Baum: Identitás és globalizáció. Ford. Mihancsik Zsófia. In. Lettre. 2001 ősz, 42. szám.
- Jörn Rüsen: Történeti gondolkodás a kultúrákőzi diskurzusban. Ford.V. Horváth. Károly. In. Narratívák 4. A történelem poétikája. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó. Budapest, 2000.
- Charles Taylor: Nelagodna sodbnost. Szlov. ford. Bojan Žalec. Študentska založba. (Knjižna zbirka Claritas; 13). Ljubljana, 2000.
- Karl Markus Gauss: Evropska abeceda. Szlov. ford. Mira Miladinović-Zalaznik. Slovenska matica. Ljubljana. 2001.
- Harrie Salman: Identiteta Srednjeevropēja. Szlov. ford. Leo Petrovič. In. Nova revija, št. 123/124. Ljubljana, 1992. 877-881.
- Thomas Luckmann: Jezik in osebná identiteta. Szlov. ford. Maja Caserman. In. Teorija in praksa, let. 28, št. 7. Ljubljana, 1991. 796-803.

- Andreas Moritsch: Dvojezična etnična identiteta. Naši razgledi, let. 38, št. 7. Ljubljana, 1989. 196.
- Michael Walzer: O toleranci. Szlov. ford. Janez Krek. In. Problemi, let. 36, št. 3/4. Ljubljana, 1998. 97-137.
- Alasdair Macintyre: Kratka zgodovina etike. Szlov. ford. Marjan Šimec. Znanstveno in publicistično središče. Ljubljana, 1993.
- Alasdair Macintyre: Az erény nyomában. Osiris Kiadó. Budapest, 1999.

**POGLAVJE IZ ZGODOVINE SLOVENSKO-POLJSKIH
KNJIŽEVNIH STIKOV: LOJZE KRAKAR IN TADEUSZ
RÓŻEWICZ**

V razpravi spregovorimo o vzporednicah med pesništvom Lojzeta Krakarja (1926-1995) in Tadeusza Różewicza (1921). Tadeusz Różewicz je bil eden izmed poljskih pesnikov, h kateremu se je Lojze Krakar v času bogatega delovanja v smeri polonistike obračal ne samo kot prevajalec leposlovja – odtod so večstranski stiki med pesnikoma. Pri analizi bo poudarek na pesništvu Lojzeta Krakarja, osnovni cilj razprave je prikazati določene poteze v njegovih pesmih, ki se prepletajo s pesništvom Różewicza. Lirika Tadeusza Różewicza je s svojimi besedili izredno vplivala na pesmi Krakarja. Med slednjimi posvetimo pozornost tistim, ki kažejo Różewiczeve reminiscence.

Krakarjevo obsežno zanimanje se je enako razširilo na tiste poljske avtorje, v zvezi s katerimi ni mogoče govoriti o sorodnosti, in na tiste, ki so pomenili neko notranje izhodišče v pesnikovem nastroju. Med slednje je spadal Tadeusz Różewicz, s katerim so Krakarja razen pesništva povezovali tudi prijateljski odnosi. Różewicz in njegovo delo vsekakor imata odločilno vlogo v Krakarjevem delovanju; dokaz za to je samostojna knjiga, ki je izšla pod naslovom *Nemir*. Ujemanjem in razhajanjem pesnikov sledimo do leta 1966, ko izide slovenski prevod.

V oblikovanju osebnosti in tudi v ustvarjalni podobi obeh pesnikov je neizbrisne sledi pustila vojna. Doživetje vojne sta oba obravnavala drugače, razlikujejo se tudi estetski odtenki preživetega, toda nedvomno je, da je ta pri obeh postala določilna duševna vsebina. Univerzitetni študij sta lahko začela šele po vojni. To, da sta se v dogodkih znašla kot najstnika, ni pomenilo izgube časa v primerjavi z njunimi sodobniki: Krakar je na primer diplomiral leta 1954. Za oba je značilno, da je potrebo po pesniškem samoizražanju vzbudilo ujetniško taborišče oz. oborožen boj.

V naslovu slovenskega prevoda Różewiczeve knjige se da najprimerneje ujeti skupne poteze njunih mentalitet. *Niepokój-nemir* prehaja skozi življenje in usodo obeh, istočasno izraža zahtevo po moralnem in ustvarjalnem iskanju. *Niepokój* je naslov ene najpomembnejših zbirk poljskega pesnika, toda ta motiv se očitno pod njegovim vplivom večkrat pojavi tudi pri Krakarju.

Treba je določiti tiste strukturne razlike med pesnikoma, ki nas vodijo k temeljnim potezam njunega ustvarjalnega sveta. To, kar je Krakar videl v taborišču, interpretira kot preživeto izkušnjo, kot doživetje, ki ga je kot

kronist, sicer zaznamovan z občutki očividca, sposoben ovekovečiti. Beleženje je hkrati moralna dolžnost nekdanjega očividca – o tem govorijo tudi filmi in knjige, pri nastanku katerih je sodeloval. Różewicz pa v svojih vojnih doživetjih priključuje svet mladosti, ki se je dokončno pogreznil v nič in se nikoli ne vrne. Smo člani izgubljene generacije, ki smo zgolj naključno, iz nepostrežene milosti usode ostali živi – govori v svojih pesmih, med drugim v večkrat citirani pesmi *Ocalony*. Różewicz glede na svoje temeljno doživetje trdi, da tistega, ki je vse izgubil („*Po końcu świata / po śmierci*” – „*Po koncu sveta / po smrti*”, kar piše v pesmi *V środku życia – Sredi življenja*; tu in nadalje prevod Lojzeta Krakarja), nobeno doživetje več ne more prizadeti, ker apokalipse se ne da dvakrat doživeti. Zato se nikoli ne more rešiti vojne travme.

Od tu izvirajo značilne razlike med pesnikoma. Różewiczevo središče zajetih vrednot in sorazmerno „monotonost” lirike – katere monotematiko značilnost se verjetno da primerjati s svetom Tadeusza Borowskega in Madžara Imreja Kertésza – lahko soočimo s potezo Krakarja, da slovenski pesnik poudarja nenehno nadziranje moralne ureditve in sposobnost novega rojstva. V pesmih to sposobnost predstavlja ponovno se vračajoča metafora *bisera* in *iskalca biserov*. Ta metafora izraža razgibano preteklost Krakarjevega značaja, nenehno potrebo po novem začetku: tu lahko popolnoma citiramo ciklus *Križev pot*, posebej pa 13. del. V zvezi s toposom križpotja, zahtevo po nenehnem nadziranju vrednot in s tem povezanim neteleološkim pogledom lahko označimo tisto prvino Krakarjeve poezije, ki je obenem v slovenski književnosti ena izmed najbolj zakoreninjenih skupnih predstav: gre namreč za Sizifov mit. Doživetje vojne je v neki obliki vedno prisotno tudi v Krakarjevih delih, toda ločeno, poleg ostalih tem.

Po vojni se je Różewicz vključil v nova gibanja, kar je bila posledica logike življenjskega ustvarjanja: z ene strani se je bilo treba pesniku soočiti s tabuiziranjem tem, ki je ogrožalo pesništvo, z druge strani pa je po končanih oboroženih bojih cilj njegovega pesnjenja postal vsakdanjik. Hkrati ga je njegov pritajeni skepticizem, izvirajoč iz globine svetovnega nazora, oviral v tem, da bi sledil svojim kolegom v hvaljenju dosežkov zgodnje dobe socializma. Vendar pesmi, ki so nastale v času bivanja v Budimpešti, ni vključil v zbrano delo. V Krakarjevi ustvarjalni dobi ni bilo podobnih pretresov, očitno je pri tem igral vlogo pesniški ustroj, ki je mejil na hermetizem. Mogoče je doba pustila sled le v zbirki *V vzponu mladosti* iz leta 1949. Minilo je 13 let od izida te zbirke, ko se je Krakar vnovič pojavil v javnosti, v tem času pa je tudi ustvarjal. Kljub obdobju molka je v glasu pesnika čutiti kontinuiteto. Dotaknila so se ga vsa družbena gibanja, toda način ponotranjenja le-teh je pri njem resignacija. Obenem je zmeraj prisotna introspekcija – kar lahko beremo v pesmi *Črno zrcalo*.

Iz zgornjega psihološkega ustroja je mogoče izpeljati Rózewiczev svetovni nazor, temelječ na metafizičnem znanju, oz. Krakarjevo panteistično stališče. Prvi se je po izginotju usmeritvenih točk zunanjega sveta obrnil navznoter, toda ugotovil je, da je tudi osebnost pretrpela doživeto, torej so ostale zgolj njene ruševine. Drugi namesto moraliziranja na svoj racionalni in zmerno hedonistični način izbere rutino vsakdanjika. Bistvena razlika med obema je v tem, da je v Krakarjevih pesmih močno navzoča narava.

Nobenega pot ni vodila k radikalni kritiki jezika, čeprav veliko pisano o tem, kako je Rózewicz iz jecljanja in „neposrednega“ jezika, osvobojenega metafor, ustvaril svoj siv in robot pesniški jezik. V eni pesmi zbirke *Czerwona rękawiczka – Rdeča rokavica* tako opiše sebe: sem „vsakdanji človek z majhno, kamenito in neizprosno domišljijo“. Pri Krakarju ni niti sledu dvoma v pesniški jezik, niti ne pozna samorefleksije, usmerjene na jezik. Medtem ko je Rózewicz ustvarjal svoj model jezikovnega izražanja tako, da je lirsko izražanje oblikoval v prozno, je jezik slovenskega pesnika prozoren in skoraj neopazen: v pesništvu Rózewicza opazamo „poetiko šepetanja“, pri Krakarju pa nezaznamovan, neprekinjen lirski monolog. V sledečem bo govora o tem, da čeprav Krakar ne tematizira namena čiščenja in ponovnega oblikovanja jezika – verjetno ga je horacijska osebnost oddaljevala od oblik radikalne kritike jezika, doživetje vojne pa ni razjedlo v moč izražanja zasajeno vero – se podobne misli v njegovih delih vseeno pojavijo; in prav tam lahko odkrijemo neposredne vplive Rózewicza. Krakarja je mogoče od razpada jaza in jezika rešilo to, da je kataklizme doživel zelo mlad.

Breme Rózewiczevega sporočila nosijo zaradi pogostega pomanjkanja ločil predvsem izolirane besede v povedi. Besede, ki so obremenilne in težke, ker se v njihovem ozadju nahaja trpljenje moralne narave, ustvarjalčeva strogost pa jih je očistila konotativnih pomenov. Krakarjevi trajni lirski monologi so grajeni na govoricah pesmi, torej v središču oblikovalne moči stoji ne beseda, temveč besedilo, katerega cilj je ustvariti celovitost atmosfere in koherenco. Najmočnejša poteza oblike besedila v celotnem opusu je v več primerih posredovana, toda zelo močna osebnost. Glede na to bi bilo napačno prištevati Krakarjevo pesništvo med subjektivno poezijo, saj v pesmih govorečega jaza ne smemo istovetiti z avtorjem, prej bi bil neke vrste nekdo, ki združuje osnovne, možne glasove. Organizacijska moč življenjskega ustvarjanja je nedvomno intimnost, toda brez brezplodne usmerjenosti vase, zajete v zasebno liriko. Ta lirski smer je znana v vzhodno- in srednjeevropskih državah.

V Krakarjevih pesmih je osebek, ki najbolj pogosto nastopa in je za njih značilen, neke vrste jaz, ki ima široke obrise, oprijemajoč in zbirajoč značaj. Rózewicz pa dostikrat tematizira sivino lirskega jaza in neznačil-

nost podobe. Tako je tudi v eseju *Nowa szkoła filozoficzna – Nova filozofska šola*, kjer piše naslednje: „sem povprečen mlad človek”.

Pomembno je tudi pripomniti, da gre v primeru obeh za svetovni nazor, temelječ na racionalizmu. Za Różewicza to je posledica osebnih doživetij. Toda za Krakarja je značilna neke vrste disciplinirana mistika, čeprav ta ni usmerjena na iskanje nezemeljskega, ampak služi kot sredstvo, da bi avtor našel smisel – to lahko beremo v zbirki *Klinopisi*, in sicer v mottu, ki izvira od Leva Tolstoja. Ta smisel za Krakarja v svetu nedvomno obstaja, najpomembnejše sredstvo za iskanje le-tega ni nič drugega kot poezija. Oba sta torej lirski realista enostavno zato, ker ju k resničnosti veže moralna zapoved: morata biti zvesta temu, kar sta preživela. Pri Krakarju služi za nauk zgodba, v kateri pripoveduje, kako je poskusil pisati „nerazumljive” pesmi, ki bi se kazale kot moderne. Eden izmed založnikov je zavrnil njegove tekste z besedami, da naj gre domov, postavi običajna ločila in brez sprememb prinese rokopis nazaj (Sodobnost 1991). Prej omenjenemu sploh ne nasprotuje sorodna navezanost pesnikov na absurd, ki pri obeh vodi do različnih rezultatov. Pri Różewiczu se absurd najmočneje pojavi v dramah, pri Krakarju pa v zbirki *Romanje v Kelmorajn*.

O religioznosti Różewicza vemo malo, ker so njegove najrazličnejše izjave zelo skope. Verjetno gre pri njem za močno kontroliran katolicizem, ki je pri Krakarju skrit za globoko zasidrano, tudi zanj značilno melanholijo, ironijo in cinizmom. V zvezi s tem navedemo eno izmed Krakarjevih izjav: „Kristjan sem, verujoči kristjan, kaj pa mi še drugega preostane po vseh teh življenjskih kozlarijah, ko so jih in ki smo jih počeli” (Delo 1990).

Za ritem življenjskega ustvarjanja je značilna Krakarjeva izjava iz leta 1991, ko je bil star 65 let, namreč, da je njegovo pesništvo zbledelo, zato bo nehal s pesnjenjem; Różewicz pa prav v tem času preživlja ponovni razcvet. Za oba hkrati velja, da nimata prizvoka pisateljskega poslanstva. Temelječ na svoji drži, je Krakar za bolj pomembno štel ustvarjalni eksistenencialni način, ker ni imel dvoma v moč besede, ki je značilen za Różewicza.

Na razliko med njunim ustrojem kaže to, da je poljski avtor pisal tudi pesnim enakovredne drame, kjer pravzaprav uporablja enak jezik kot v pesmih. Różewicz ni pisal študij v klasičnem pomenu besede, temveč subjektivno usmerjene eseje, ki kažejo močno navzočnost autorja. Močni čustveni značilnosti pesmi v Krakarjevem življenjskem ustvarjanju predstavljata protiutež objektivnosti in znanstvenosti njegovih študij. Avtorjev pisateljski ustroj je hkrati manj občutljiv za narativne strukture: njegove novele so manj pomembne. Pravzaprav je pisal zelo malo novel, v naslovu zbirke s proznimi deli ta besedila celo imenuje skice. Różewicz je v svojih dramah in novelah pokazal sposobnost ustvarjanja oblik, ki je potrebna za jezikov-

no oblikovanje figur in receptivnost zgodb, to je v določenih mejah značilno tudi za njegove eseje.

Razmerje med originalom in prevodom se da analizirati v pesmi *W środku życia – Sredi življenja*. V tretji kitici spregovorijo trije glasovi tako, da nobeden ni označen niti stilistično niti s skladenjskimi sredstvi niti z ločili:

„człowieka trzeba kochać
uczyłem się w nocy w dzień
co trzeba kochać
odpowiadałem człowieka”.

V slovenski varianti se v tretjem in četrtem verzu vprašanje in odgovor drugega glasu s skladenjskega vidika zlijeta, tako da se oba da interpretirati na dva načina: „*kaj je treba ljubiti / človeka sem odgoval*”. V originalu se ta dva glasova ločita: „*co trzeba kochać / odpowiadałem człowieka*”. Tako slovenski prevod na tem mestu popolnoma izkoristi možnosti Różewiczewih sporočanjških postopkov upesnjevanja.

Poljsko besedilo v veliki meri gradi na različnih abstraktnih pojmovnih nivojih. V osmi kitici vidimo tako abstraktno verigo, ki jo prevod težko ohrani: *ważne – waga – wartość życia – przewyższa wartość*. To je:

„życie ludzkie jest ważne
życie ludzkie ma wielką wagę
wartość życia
przewyższa wartość wszystkich przedmiotów”.

Slovenski prevod nedvomno osiromaši te štiri verze:

„človeško življenje je važno
človeško življenje ima veliko ceno
življenje je več vredno”.

Pesmi, ki jih najdemo v zbirkah *Med iskalci biserov* (1964), *Noč, daljša od upanja* (1966) in *Romanje v Kelmorajnu* (1986), prikazujejo sorodnost s pesmimi Różewicza. Med drugim Różewiczevo reminiscenco vsebujejo naslednje Krakarjeve pesmi: *Zrelost, Nomad, Romanje v Kelmorajnu*.

Skoraj programsko opredeljene teze vpliva Różewiczeve jezikovne rabe najdemo v pesmi istoimenske zbirke *Romanje v Kelmorajnu*, kjer lirski subjekt oblikuje zahtevo po točnosti izražanja kot potrebo po vmitvi:

*„Do prabesed razodetja.
Do najčistejšega izvira.
Do iskre prapočetja.
Do tja, kjer se umira.”*

Ti verzi se rimajo z več Rózewiczewimi pesmimi, med njimi z najbolj vplivnim zaključkom pesmi *Ocalony*.

Krakar se je nadalje zaradi splošno-pojmovne, v okolju stopljene lastnosti karakterja svojega lirskega subjekta izognil močnim vplivom, tipičnim za poljskega pesnika – to se prav tako nanaša na besedni zaklad kot tudi na zvočni in slikovni svet pesmi. S tega vidika je treba kot izjemo upoštevati verz ene pesmi iz zbirke *Romanje v Kelmorajn*: „*spet sužnji žig nam vžgo na spolovila*” (*V velikih hordah k nam gredo vandali*).

Krakarjev lirski subjekt priključuje vplive Rózewicza tudi v primeru, ko prevzame vlogo tistega, ki se spominja. Tu gre predvsem za to, da se spomin v Krakarjevih pesmih zelo redko pojavi kot govorni položaj, kar se z ene strani nanaša na boleča pretekla doživetja, z druge strani izvira iz čep-rav malo elegične, toda močne navezanosti jaza na sedanjost: „*...kot v kožuh zavrit ležem zvečer med spomine*.” (*Nomad*)

O predstavah istočasnega razpadanja osebnosti in njenega panteističnega stapljanja v okolju govori pesem *Zrelost*:

*„Kosite me, vetrovi –
moje polje je že dolgo rjavo od žalosti,
trgajte me, roke –
moje veje se lomijo od zrele trpkosti,
o, pridite, ptice –
srce visi v meni kot težek grozd črnine.”*

Literatura

- Delo 1990: „Vsa moja poezija je mavrica” – pogovor s pesnikom Lojzetom Krakarjem In *Delo* 5. julija.
Sodobnost 1991: Intervju Sodobnosti: Lojze Krakar In *Sodobnost* 11.

Dodatna literatura

- D. Molnár István: *Lengyel irodalmi kalauz – a kezdetektől 1989-ig*. Széphalom Könyvműhely 1997.
Szíjártó Imre: A lengyel irodalom fogadtatása Szlovéniában In Nagy László Kálmán szerk.: *Magyarok és lengyelek Európában – Polacy i Węgrzy w Europie* Kossuth Egyetemi kiadó Debrecen, 2001.

NYELVI KÖLCSÖNZÉSEK AZ ÓLMODON ÉLŐ GRADIŠČEI HORVÁTOK ČA NYELVJÁRÁSÁBAN

1. **Ólmod** Kőszegtől 10 km-re fekvő település, mely 1960-1990-ig Határsávbán, a vasfüggöny mögött helyezkedett el, horvát, magyar és német települések szomszédságában. Ősei közel 500 esztendeje hagyták el őshazájukat. Lakóinak száma 70 fő. Szent Márton a védőszentje. Egyházközsége a jelenlegi Ausztria területén lévő Klostermarienberg filiája volt. A búcsún (**kiritof**) és a farsangon (**Dede- Babe**) kívül a falunap jelenti a közösség ünnepét. Neweklowsky kutatásait tekintve a település lakói a Dolinci nyelvjárást beszélik.

2. A gradiščeai horvát nyelvjárások tudományos igényű kutatása nagyon szerényen indult. Itt kell megemlítenünk CSAPLOVICS (1829) horvát-német interferencia kutatásait, Fran KUHAČ (1973) Nyugat-Magyarország horvát településeinek 1878-ban szerzett útiélményeit, valamint KURELAC (1871) énekeskönyvét.

Csak századunk 20-as éveiben nőtt meg ismét az érdeklődés a gradiščeai horvát nyelvjárások iránt.

A gradiščeai horvátok elszigetelődött nyelvviségét a történeti művelődési háttér teljes komplexitásával legelőször HADROVICS (1974) tárgyalja *Schriftum und Sprache der burgenlandischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert* című katpitális művében.

Időközben horvát nyelvjáráson írt szöveget is megjelentetett írásaiban néhány szerző: VASS (1965), BRABEC (1966), TORNOW (1971), KOSCHAT (1978), NEWEKLOWSKY (1978, 1983), NEWEKLOWSKY és GAÁL (1987), BRANDNER (1989). Nagy jelentőséggel bírnak, szövegteni kutatások elindulásához is alapul szolgálhatnak.

A magyarországi gradiščeai nyelvjárásokkal kapcsolatos kutatásokban jelentős eredményeket mondhat magáénak a prof. Dr. GADÁNYI Károly vezette Szláv Filológiai Tanszékcsoporth Szombathelyen. Oktatói és hallgatói egyaránt végeznek e területen kiemelkedő jelentőségű vizsgálódásokat. Jómagam is még diákként kapcsolódtam be az itt folyó nyelvjárasi gyűjtőmunkába. Szakdolgozatomban (1980) *A színt jelölő melléknevek egy Vas megyei horvát nyelvjárásban* címmel írtam meg Dr. GADÁNYI Károly konzulens útmutatásai alapján. Mint oktató, 1996 óta folyamatosan gyűjtöm a nyugat-magyarországi horvát települések köztemetőinek sírfeliratait, beleértve a még fellelhető XIX. századi írásokat is. Így értékes nyelvészeti, szociolingvisztikai adatok birtokába jutottam. A tanszék oktatói közül MERSICH Zs. *Horvátzsídányban* (*Hrvatski Židan*) végez gyűjtő-

munkát, eredményeit publikálja (1991, 1994, 1998). Bölcs Matild nyelvjáráson irt verseskötetet jelentetett meg 1998-ban Židanski turam címmel. Hallgatóink is szívesen választják kutatási témául szülőföldjük nyelvjárást. E témakörben tanszékünkön készítettek szakdolgozatot KURCZ 1979, HAKLITS 1979, Sallérné POLYÁK A. 1986, BOSITS 1986, MILISITS 1995, VÖLGYI 1996, BENCSICS Gy. 1987, SKRAPITS 1993, SZUKLICS 1991, PEHM 1991, KELEMEN 1998.

A prof. Dr. NYOMÁRKAY István vezette Szláv Nyelvészeti Doktori Iskola szintén motivációt és lehetőséget ad a nyugat-magyarországi régióban fellelhető horvát nyelvjárások szinkron és diakrón vizsgálatához. Disszertációm (2001) megírására is ezen doktori iskola keretein belül került sor prof. Dr. GADÁNYI Károly témavezetőm útmutatásai alapján. Így gazdagodott a szlavisztika ezen területe a peresznyeji ča nyelvjárás morfológiai és lexikai elemzésével. BOSITS E. Szintén ezen iskola keretein belül végez jelentős kutatásokat a što nyelvjárású *Nardán (Narda)*. Szakdolgozata 1994-ben, cikkei 1994 és 1999-ben láttak napvilágot.

3. Egy etnikum földrajzi elhelyezkedése általában döntően befolyásolja az adott népesség létének kereteit és változásának, valamint fejlődésének későbbi lehetőségeit. Vonatkozik ez az ott élők nyelvére is. Különösen így van ez akkor, ha a település markánsan eltérő jellegű tájak határterületén helyezkedik el. (ZÁDROVICH 1998: 609)

Ezen kívül a történelmi események és a politikai változások további jellegzetes változásokat idézhetnek elő az adott népesség nyelvében. (ZÁDROVICH 1998: 609) Jelen kutatásomat tekintve ilyen történelmi eseménynek számít a XVI. században nagyjából egy időben és hasonló nyelvhasználatú területről elvándorolt, s éppen ezért hasonló nyelvjárást beszélő horvátok elszigetelődése anyaországtól.

A mai Nyugat-Magyarországon élő horvátokat tovább sújtotta a történelmi Magyarország korábbi határainak a trianoni békeszerződést követő megváltoztatása. Trianon után az új határok külső érdekektől diktált drasztikus kijelölése és érvényesítése a korábbi gazdasági, társadalmi, kulturális és rokoni kapcsolatokat teljesen megbénítva, az anyaországtól egyébként is távol élő nyugat-magyarországi horvátokat az Ausztriában élő horvátoktól is elválasztotta, s így még erőteljesebb elszigetelődésre ítélte őket.

Az óhazából elköltözött horvátok magukkal vitték nyelvüket új otthonaikba. Így a különböző etnikumok kapcsolatának szükségszerű következménye lett a különböző nyelvek kapcsolata. A német-horvát, magyar-horvát, német-horvát-magyar, nyelvi érintkezések mindennaposakká váltak. Így az Ólmodon élő és élt gradišcei horvátok őseit a két- és többnyelvűség jellemezte. A nyelvtudomány a két- és többnyelvűség nyelvészeti kérdéseit a nyelvi kapcsolatok problémáin belül tárgyalja.

NYOMÁRKAY a nemzetiségek nyelvéről mint a nyelvek közötti érintkezés sajátos típusáról ír. Az idegen nyelvi környezetben élő nemzetiség nyelvében két tendencia mutatható ki. Egyrészt igen erős az idegen nyelv hatása, másrészt tapasztalható bizonyos fokú archaizáltság is, azaz egy korábbi nyelvállapot konzerválására irányuló tudatos törekvés. Jól tükrözi ezt például a dunai nyelvszövetségen belül a burgenlandi horvátok regionális irodalmi nyelve, mely az intenzív és folyamatos német hatás ellenére is számtalan olyan vonást őriz, mely megtalálható a tengerparti horvátok nyelvében is (NYOMÁRKAY 1984: 494)

A nyelvek egyenlőtlen helyzete a kétnyelvű egyénnél több más okkal is magyarázható. A nyelvek egyike nagyon gyakran fejlettebb kultúrát képvisel. Kutatásaim szerint, így jöttek létre azok a kétnyelvű horvát-magyar sírfeliratok, melyek az anyanyelv hiányzó terminológiáját (pl. honvédszakszervezető (1), a magyar szókincsből pótolják (ZÁDROVICH 1998: 617).

(1)

Ovde počiva
ANTON MERSICH
honvédszakszervezető
Umer za domovinu
1943 maja 29
va 28 letu starosti
Bojno polje bojno
Ti lapat kervavi!
Grob uz grob se kopa.
Po zelenoj travi
Aldov san domovine
Na me ne zabite
Neg kadater kada
Suzicu ronite
Po Miloradić.

4. A gradišćei horvátok két, esetleg több nyelvet beszélő emberek. A nyelvek, melyek érintkezésbe kerültek a gradišćei horvátok lakta Ólmodon a következők: német, magyar, gradišćei horvát nyelvjárás, horvát irodalmi nyelv.. A nyelvi kölcsönhatások tükröződnek a nyelvten, a hangtan, a szókincs, a jelentés- és a mondattan területén egyaránt.

A lexikai kölcsönzés legegyszerűbb példája az egyik nyelvből a másikba történő hangtani törvények elfogadása (nem a fonémák törvényszerűségei), miközben az átvevő nyelv hangtani idomulása is végbemegy, s az átvett szót a megfelelő morfológiai kategóriába is elhelyezi: *šujstar* a

német «Schuster»-ből, *tišjar* a német «Tischler»-ből, *šnjajder* a német «Schneider»-ből, *piek* a magyar «pék»-ből, illetőleg a német-magyar «Bäck», «Bäcker», *pumpa* a német «Pumpe»-ből, *špricca* a német «Spritze»-ből, *cukor* a német «Zucker»-ből, *špogot* a német «Spagat»-ből, stb.

A szókincs természetes fogyásához vezetett a régi eljárások, technikák, munkafolyamatok kiveszése (pl.: a mezőgazdaság, a szőlőtermesztés, a tudomány, stb. területén). Ezek egy része a rendszerváltás óta visszatért, újra az aktív szókincs része.

A horvát szavak kiveszésének legfontosabb okát az életkörülmények megváltozásában kell keresnünk, ami nyelven kívüli tényező. Nem «gazdaságos», ha a kétnyelvű beszélő még a ritkán használt tárgyak esetében is két lexéma közül választ.

A szemantikai interferencia fontos típusa a jelentés átvétele. Ha az egymással kontaktusban lévő nyelvek esetén két lexéma tartalma szemantikailag részben fed egymást, akkor egy idő múlva a tartalom közeledéséhez, majd a teljes fedéséhez vezet. A német «über» elöljárósónak elsősorban «o» jelentése van, pl.: «über etwas sprechen, über etwas nachdenken» (o nečemu pričati, o nečemu razmišljati), a másik jelentése térbeli «über, darüber, hinüber», amit horvátra a «preko»-val fordíthatunk. A gradišcei horvát nyelvben a «*prik*» fed le mind a két jelentést, az *o* kiveszett, pl. *z«'onda j ur š'ujstar á:čel mé:ru prik t'oga mi:slit»* (tada je postolar započeo o tome malo razmišljati) Nő. *k'at su prik t'oga most'a išli* (kada su išli preko toga mosta)

5 .Az Ólmodon használt nyelvjárás szókincse kb. 5000 szó , melynek nagy részét a hétköznapi élet során használatos szavak, kifejezések alkotják.

Alapvetően két rétegből áll. Az egyik nyelvi réteget az elköltözés idejéből származó szavak, valamint azok a germanizmusok alkotják, melyek közvetlenül az új hazában történő letelepedéskor kerültek a vizsgált nyelvjárásba. Ezek a lexikai egységek jelenleg valamennyi gradišcei horvát nyelvjárásban megtalálhatók. Ezek azok a szavak, melyeket a Kupa – Sava – Una torkolatánál élő *ča* horvátok, valamint a nyugat Szlavóniában élő *kaj* és *što* horvátok is ismertek a XVI. században.

Ez az óhorvát lexikai alap azonban fokozatosan kihalt, a hungarizmusok beáramlása miatt. Az ószláv eredetű szavakon kívül, tartalmaz régen átvett germanizmusokat: *friško* (brzo – gyorsan), *pinezi* (novac – pénz), *pohoraj* (kolač – sütemény), *vankuš* (jastuk - vankus). Ugyancsak az elköltözés idejéből maradtak fenn a következő szavak az ún. neolatin, elsősorban itáliai (olah) eredetű nyelvekből: *cima* (burgendovo lišće), *cimitor* (cimitero –

groblje – temető), *čampa* (šapa), *durat*, *đačka* (pjesma – dal, ének), *karmine* – tor, *pladanj* – tányér, *racca* – kacska, *škrinja* – szekrény, láda, *škur* (mračan – sötét), *štimat* (vélni). A kevesebb számú keleti származású szókészletrész, mint a *bubrig* – vese, *žiep* – zseb szintén ebből az időből származnak. A magyar elemek nagy része is még az óhazából került a nyelvjárásba: *betieg* – betegség, *betežan* – beteg adj., *birus* (bér~s, béres, bíres), *gubounac* (okruglica – gombóc), *đundē* (gyöngy), *hasan* (korist – haszon), *hasnovat* (trebati – használni), *dezero* (tisuća – ezer), *katana* (vojniki – katona), *kip* (slika – kép), *pielda* (primjer – példa), *mulattovat* (zabavljati se – mulatni), *tolovaj* (razbojnik), *ubluok* (prozor – ablak), *varuoš* (grad – város), stb.

Ehhez az óhorvát réteghez adódnak a nyelvjárás új rétegét képező szavak. Jellemző, hogy az új szavak gyakran kiszorítják a nyelvhasználat során még az ismert horvát szavakat is. Főleg a hétköznapi életben ritkábban használt szavak (*dvojki* – *ikrek*) esetén gyakori az ismert horvát szónak magyarral történő felcserélése. **Ikrek su došle va crikvu.** Mint a fenti példák is tükrözik a két nyelv (magyar-horvát) szavai időnként keverednek, ami a kétnyelvű embereknek szinte természetes szokásává vált, hiszen vannak szavak, melyeket a társadalmi-gazdasági fejlődés hozott magával, s horvát megfelelőjük ismeretlen az itt élők számára. Az sem ritka, hogy az idegen elemek horvát szavakkal alkotnak összetett szót, s így ún. „hibrid” szavak keletkeznek: *cujziet*, (zunehmen – hozzávenni) *futoruože* – futórózsa.

Olyan beszélgetéseket is hallottam, ahol a beszélők beszéd közben „nyelvet váltanak” egy, vagy több mondat terjedelméig. Mi smo ovde ustali. Žena ni tila ostavit Plajgor, ni tila da mat sama ostane. Tako smo ostali. Áldjon vagy verjen sors keze itt élned, halnod kell-kako piše pesnik.

Kutatásaim alapján egyértelműen megállapítható, hogy az ólmodi nyelvjárás gazdag idegen és jövevényszavakban, melyek zöme német (ajnruckat, lajdat, mašierat, djeirb) és magyar (biermat, cifrat, kefat, guola, taška) eredetű. Ennek oka a több évszázados együttélés. A többi idegen eredetű szó főleg az új-latin (*beštija*, *karmine*), a szlovák (*hudoban*, *šipak*), s a kaj közvetítéső szlovén (*delo*, *hiža*) nyelvből származik. Ezen kívül francia (*palaprej*, *lavur*) és orosz (*banjat*, *gusla*) eredetű szavakat is tartalmaz. Azok a török eredetű szavak, melyek a standard horvát nyelvbe a 16. században kerültek, e nyelvjárásban teljesen ismeretlenek. Végül meg kell említenem a közismert tükörfordításokat (*hižni drugi*, *dušno spoznanje*, *traufplatit*) melyek szintén a fent említett nyelvekből származnak.

A konkrét nyelvi kölcsönzések csak néhányat említettem meg, ugyanis azok teljes egészében megegyeznek a Peresznyén beszélt nyelvjárás idegen elemeivel (6 lexéma kivételével: orgona - bajzak P, **cerienza** Ó; konyha krepjet P, **veža** Ó; kalapács - batac, hamrac P, **hamrac**, **kliepak** Ó;

táska - toška, tuorba P, **taska Ó**; kirántott hús – va prejzuli mieso P, **auspohano, mieso Ó**; bodza - černe đagude P, **bajzak Ó**) *PhD disszertációmban* (2001) illetve *Idegen elemek a Peresznyén élő gradišcei horvátok ça nyelvjárásában* (2001) című tanulmányomban számos példát említek Ez mentesít e helyen történő ismételt felsorolásuk alól.

Felhasznált irodalom

- HADROVICS László, *Schrifttum und Sprache der burgenlandischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest, 1974.
- HADROVICS László. *Povijest gradišćanskohrvatskoga književnoga jezika*. In: *Povijest i kultura Gradišćanskih Hrvata*. Zagreb. 1995. 465-485.
- KOSCHAT H., *Die čakavische Mundart von Baumgarten in Burgenland*. Beč, 1978.
- KRIZTINOVICH, *Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart*. Zagreb, 1840.
- NYOMÁRKAY István, *Areális nyelvészeti tanulmányok*. In: *Magyar Nyelv*, Budapest, 1984a. 4. 493-499.
- NYOMÁRKAY István, *Strane riječi u hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom) jeziku*. Izdanje Demokratskog Saveza Južnih Slavena u Mađarskoj. Budapest, 1984b.
- ROT, Sándor: *A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései*. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Balázs János Budapest, 1983. 181-205.
- ZÁDROVICH Bernadett, *Szint jelölő melléknevek egy Vas megyei horvát nyelvjárásban*. Szombathely, 1980. Szakdolgozat. Konzulens: Dr. Gadányi Károly
- ZÁDROVICH Bernadett, *Nyelvi kölcsönhatások tükröződése a közép-nyugat-magyarországi horvátok sírfelirataiban*. In: *Köszöntő könyv. Emlékkönyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest 1998. 609-619.
- ZÁDROVICH Bernadett, *Idegen elemek a Peresznyén élő gradišcei horvátok ça nyelvjárásában*. In: *Filológiai Intézet Napja*. Szombathely, 2001.
- ZÁDROVICH Bernadett, *A Peresznyén élő gradišcei horvátok ça nyelvjárásának morfológiai és lexikai sajátosságai*. Budapest, 2001. (PhD értekezés) Konzulens: Prof. Dr. Gadányi Károly.

Szótárak

Nikolaus BENCSICS-Božidar Finka-Antun Šojat-Josef Vlasits-Stefan Zvonarich, *Deutsch-burgenländischkroatisch-kroatisches Wörterbuch (Nimško-gradišćanskohrvatsko-hrvatski rječnik)*, Eisenstadt-Zagreb 1982.

- DUDEN, "Etymologie", *Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*, 2. völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage von Günter Drosdowski, Mannheim, Wien, Zürich, Dudenverl, 1989 Band 7, 22
- М.ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка*. Москва, 1.т. 1964, 2. т. 1967, 3.т. 1971.
- Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik*, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb – Eisenstadt, 1991. Szerk.: N.Bencsics, B.Finka, I.Szucsich, A. Šojat, J.Vlasits, S.Zvonarić, Z.Babić, E.Barić, J.Finka, M.Lončarić, M.Lukenda, M.Mamić, M.Mihalić, A.Sekulić, Lj.Šojat, M.Znika
- HADROVICS László – NYOMÁRKAY István: *Horvát-magyar kieszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.

Rövidítések:

P = Peresznye (Prisika)
Ó = Ólmod (Plajgor)